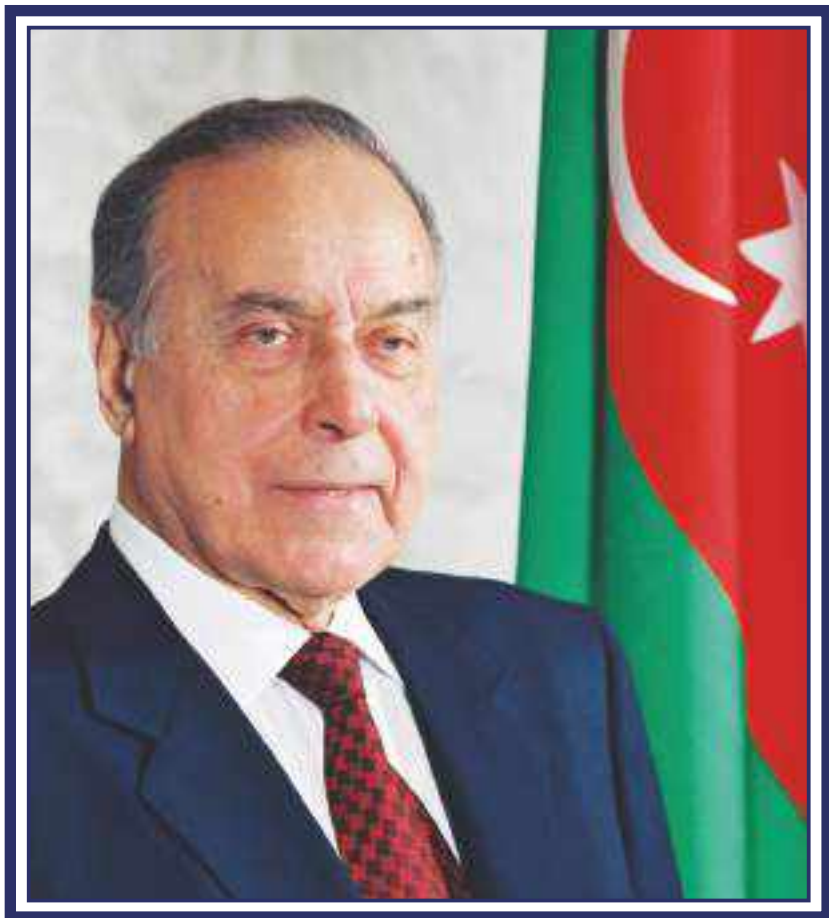

Azərbaycan dünyaya Günəş kimi doğacaq!

Heydər Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham ƏLİYEVİN
təvsiyəsi ilə yazılmışdır.

Bizim tariximiz bizim böyük sərvətimizdir. Bizim tariximiz onu göstərir ki, azərbaycanlılar bu torpaqda əsrlər boyu yaşamışlar. Bugünkü Ermənistan tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılıbdır. Çox şadam ki, mənim təvsiyəmlə İrəvan xanlığı haqqında çox sanballı elmi əsər yaradılıb, bir neçə xarici dilə tərcümə edilibdir. Bu əsərlər faktlar, həqiqətlər üzərində yaradılır.

Hesab edirəm, vaxt gəlib çatıb ki, müstəqillik dövrünə həsr edilən sanballı elmi əsər də yaradılsın. Gələn il biz müstəqilliyimizin 25 illiyini qeyd edəcəyik. Hesab edirəm ki, o vaxta qədər əgər belə sanballı elmi əsər yaradılsa, bayramımıza çox yaxşı töhfə ola bilər.

Prezident İlham ƏLİYEV

AMEA-nın 70 illik yubileyinə
həsr olunmuş ümumi
yığıncaqda nitqindən
9 noyabr 2015

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

**AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASININ
TARİXİ
(1991-2003)**

1-ci cild

HEYDƏR ƏLİYEV DÖVRÜ

*Müstəqil Azərbaycanın
25 illiyinə həsr olunur*

Bakı – 2016

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur**

Elmi məsləhətçi:
Akademik Ak.A.Əlizadə

Layihə rəhbəri, elmi redaktor:
AMEA-nın müxbir üzvü Y.M.Mahmudov

Redaksiya heyəti:
Ak.A.Əlizadə, İ.Ə.Həbibbəyli, N.Ç.Axundova,
Y.M.Mahmudov, C.Ə.Bəhramov, T.H.Nəcəfli,
İ.H.Əliyeva, Ə.Q.Qasımov (buraxılışa məsul),
E.Ə.Məhərramov, İ.V.Niftəliyev,
M.H.Xanbabayeva (texniki redaktor və dizayn)

Korrektor: A.A.Orucova

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TARİXİ (1991-2003). 1-ci cild.
Heydər Əliyev dövrü.

Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016. - 704 səhifə.

Ölkə başçımızın tövsiyəsi ilə yazılan “*Azərbaycan Respublikasının tarixi*”-nin 1-ci cildi fundamental elmi araşdırma olmaqla müstəqillik dövrü tariximizin 1991-2003-cü illərini əhatə edir. Bu dövr müstəqil Azərbaycanın tarixinə **Heydər Əliyev dövrü** kimi daxil olmuşdur. Əsər Tarix İnstitutunda Heydər Əliyev irsinin araşdırılması məqsədilə aparılan çoxsaylı elmi tədqiqat işləri əsasında yazılmışdır. “*Azərbaycan Respublikasının tarixi*”nin 1-ci cildi bu sahədə ilk akademik araşdırma olmaqla müstəqillik dövrü tariximizlə maraqlanan tədqiqatçılar, təhsil sistemi işçiləri və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-8028-7-0

©AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2016
©Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016

ELMİ REDAKTORDAN

Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu *“Azərbaycan Respublikasının tarixi”* ikicildliyini elmi ictimaiyyətə və geniş oxucu kütləsinə təqdim edir.

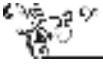
İkicildlik *“Azərbaycan Respublikasının tarixi”* fundamental elmi araşdırma olmaqla müstəqil Azərbaycanın elmi həyatında mühüm hadisədir.

“Azərbaycan Respublikasının tarixi” son illərdə Tarix İnstitutunda nəşr olunmuş digər çoxsaylı sanballı əsərlər kimi Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə yazılmışdır. Ölkə başçısı Akademiyanın 70 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley toplantısında onun tapşırığı ilə tarixçilər tərəfindən aparılan tədqiqat işlərinə yüksək qiymət verməklə yanaşı qeyd etdi ki, *vaxt gəlib çatıb ki, müstəqillik dövrünə həsr edilən sanballı elmi əsər də yaradılsın. Gələn il biz müstəqilliyimizin 25 illiyini qeyd edəcəyik. Hesab edirəm ki, o vaxta qədər belə sanballı elmi əsər yaradılsa, bayramımıza çox yaxşı töhfə ola bilər.*

Geniş tədqiqatçılar heyəti tərəfindən yazılmış *“Azərbaycan Respublikasının tarixi”* ikicildliyi Azərbaycanın müstəqillik dövrü tarixinin akademik səviyyədə araşdırılması yolunda ilk təşəbbüsdür.

Əsərin *1-ci cildi* 1991-2003-cü illəri, daha doğrusu tariximizin Heydər Əliyev dövrünü, *2-ci cildi* isə 2003-2016-cı illəri – Prezident İlham Əliyevin başçılığı ilə əldə olunmuş tarixi nailiyyətləri və ölkədə aparılan böyük quruculuq, abadlıq illərini əhatə edir.

“Azərbaycan Respublikasının tarixi” nəşrə hazırlanarkən bundan əvvəl institutda aparılmış elmi axtarışların nəticələri əsas götürülmüşdür. Belə ki, son illər ərzində Tarix İnstitutunda xalqımızın dövlətçilik tarixinə həsr olunmuş sanballı əsərlər yazılmış, müstəqillik tariximizə, Yeni Azərbaycanın qurucusu Heydər Əliyevin ömür

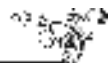

yoluna çoxsaylı monoqrafiyalar həsr olunmuş, Ulu Öndərin irsini araşdıran «Əliyevşünaslıq» elmi tədqiqat şöbəsi fəaliyyət göstərmiş, Prezident İlham Əliyevin müdrik və qətiyyətli siyasəti sayəsində ölkəmizin əldə etdiyi tarixi nailiyyətlərə, o cümlədən böyük quruculuq və abadlıq işlərinə həsr olunmuş tədqiqatlar aparılmışdır.

“Azərbaycan Respublikasının tarixi”nin 1-ci cildi Azərbaycanın müstəqillik dövrü tarixinin 1991-2003-cü illərini əhatə edir. Bu dövr xalqımızın tarixinə Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1991-1993-cü illərdə itirilmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmış müstəqilliyimizi qoruyub saxlaması və möhkəmləndirməsi, demokratik, dünyəvi, hüquqi Azərbaycan dövlətini yaratması dövrü kimi daxil olmuşdur. 1-ci cild çapa hazırlanarkən institutun 2013-cü ildə nəşr etdiyi ikicildlik “Heydər Əliyev” monoqrafiyasının materialları, xüsusilə həmin nəşrin müstəqillik dövrünə həsr olunmuş 2-ci cildinə daxil edilmiş tədqiqatlar əsas götürülmüşdür.

“Azərbaycan Respublikasının tarixi”nin 1-ci cildi Giriş məqaləsi və 8 fəsildən ibarətdir. Cildin əvvəlində verilmiş *“Müstəqillik tariximizin Heydər Əliyev dövrü”* adlanan Giriş məqaləsində dahi şəxsiyyətin doğma xalqına həsr olunmuş ömür yolunun ayrı-ayrı dövrlərindən, xüsusilə müasir Azərbaycan dövlətinin qurulması naminə yorulmaz fəaliyyətindən bəhs olunur.

“Azərbaycan Respublikasının tarixi”nin 1-ci cildində 1991-ci ildə Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpası, bütövlükdə, xalqımızın qədim dövlətçilik ənənələrinin dirçəlişi kimi qiymətləndirilir. Bu məsələnin araşdırılmasına ayrıca fəsil həsr olunmuşdur. Cildə itirilmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmış Azərbaycan dövlətçiliyini xilas etmək üçün Heydər Əliyevin başçılıq etdiyi *Qurtuluş Hərəkatına* geniş yer verilmişdir. Bu məsələdən də ayrıca fəsildə bəhs olunur. Cildin digər fəsillərində oxuculara Ulu Öndərin müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasına həsr olunmuş yorulmaz fəaliyyəti barədə geniş məlumat verilir. Bu materiallar içərisində Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinə həsr olunmuş fəsil xüsusilə diqqəti cəlb edir.

“Azərbaycan Respublikasının tarixi”nin 1-ci cildinin işıq üzü görməsində tədqiqat sahəsinə müvafiq olaraq geniş müəlliflər heyəti iştirak etmişdir. Ayrı-ayrı fəsilərin və paraqrafların müəllifləri mündəricatda göstərilmişdir.

Cild istifadə olunmuş mənbələr və ədəbiyyat siyahısı ilə tamamlanır.

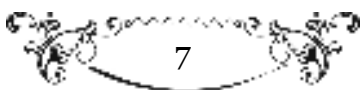
“Azərbaycan Respublikasının tarixi”nin 1-ci cildi nəşrə hazırlanarkən Ulu Öndərin əsərləri, nitqləri, çıxışları, müxtəlif dövrlərdə nəşr olunmuş ilk mənbələr və elmi ədəbiyyatla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi yanında Siyasi Sənədlər Arxivi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin Arxivi, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Arxivi, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyasının Arxivi, Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin Arxivi, Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetinin cari arxivi, Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxivi, Rusiya Dövlət Ən Yeni Tarix Arxivi və digər arxivlərin sənədlərindən, dövrü mətbuat materiallarından geniş istifadə olunmuşdur.

A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu *“Azərbaycan Respublikasının tarixi”nin 1-ci cildinin* nəşrə hazırlanmasına köməkliyini əsirgəməmiş bütün müəssisə, təşkilat, struktur rəhbərlərinə və bu nəcib işdə əməyi olan hər kəsə dərin minnətdarlığını bildirir.

Ümid edirik ki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun nəşri olan *“Azərbaycan Respublikasının tarixi”nin 1-ci cildi* tarixşünaslığımıza dəyərli töhfə olacaq, elmi ictimaiyyət və geniş oxucu kütləsi tərəfindən maraqla qarşılanacaqdır.

Yaqub Mahmudov

*Əməkdar elm xadimi,
Dövlət mükafatı laureatı,
AMEA-nın müxbir üzvü*

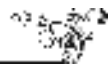

MÜSTƏQİLLİK TARİXİMİZİN HEYDƏR ƏLİYEV DÖVRÜ

XX yüzillikdə dəfələrlə istiqlal savaşına qalxmış Azərbaycan xalqı, nəhayət, əsrin sonunda öz tarixi torpaqlarının bir hissəsində – Şimali Azərbaycanda qədim dövlətçilik ənənələrini dirçəldə bildi. Azərbaycan yenidən siyasi varlığa çevrildi. Bu gün dünya birliyində Azərbaycan Respublikası adlanan ölkəmiz qlobal miqyasda ən sürətlə inkişaf edən və sayılıb-seçilən dövlətdir. Müstəqilliyimizə qənim kəsilən qüvvələrin bitib-tükənməyən məkr, hiylə və qəsdlərinə baxmayaraq, Azərbaycan dövləti artıq iyirmi beş ildir ki, yaşayır və getdikcə daha da qüvvətlənir. Hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğundakı uğurlarımız göz qabağındadır. Bu gün öz iqtidarı ətrafında sıx birləşmiş xalqımız sarsılmaz bir inamla yaşayır: müstəqilliyimiz sarsılmazdır, dönməzdir, dövlətimiz əbədiyyətə qədər yaşayacaqdır!

Azadlıq, müstəqil dövlət halında yaşamaq hər bir xalqdan ötrü, o cümlədən bizim xalqımız üçün ən böyük xoşbəxtlikdir, misilsiz nemətdir. Çünki, dövləti olmayan xalq məhvə məhkumdur. Məhz buna görə də qədirbilən xalqımız bu günkü müstəqil dövlətçiliyimiz, siyasi varlığımız üçün, ilk növbədə, öz dahi oğlunun – Heydər Əliyevin parlaq xatirəsini əziz tutur. Hər bir Vətən övladına gün kimi aydındır ki, əgər XX yüzilliyin sonunda Ulu Tanrı **şəxsiyyət** və **zaman** problemini Azərbaycanımızın xeyrinə həll etməsəydi – xalqımızın Heydər Əliyev kimi qüdrətli şəxsiyyəti olmasaydı, müstəqilliyimizi qoruyub saxlaya bilməyəcəkdik!

Heydər Əliyev XX yüzilliyin son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətli tarixi şəraitində xalqımızın yetirdiyi dahi şəxsiyyətdir. O, öz xalqının bağrından qopub gələn, doğma yurdunun, Vətən torpağının

misilsiz təəssübkeşi olan böyük azərbaycanlı idi. Heydər Əliyev öz xalqının dahi oğlu olmaqla yanaşı, həm də **dünyanın ən qüdrətli tarixi simaları sırasına yüksəlmiş nadir şəxsiyyətdir.**

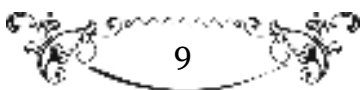
Azərbaycan xalqının XX yüzillikdəki tarixinin 50 ildən çox bir dövrü Heydər Əliyev şəxsiyyəti ilə, onun öz xalqının, doğma yurdu-nun gələcəyi naminə həyata keçirdiyi böyük quruculuq işləri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Bütün ruhu, varlığı ilə öz xalqına, doğma yur-duna bağlı olan bu böyük şəxsiyyət müxtəlif sistemlərdə, bir-birinə zidd siyasi quruluşlarda fəaliyyət göstərsə də həmişə, ən çətin tarixi dövrlərdə və təqiblər şəraitində belə, doğma Azərbaycana xidmət etmişdir. Böyük dövlət xadiminin ömür yolunun bütün məqamlarını bir nadir keyfiyyət səciyyələndirir – **Vətən mücadiləsi hər yerdə, bütün vəzifələrdə, hər zaman ana Vətənin, doğma xalqın tərəqqisi üçün can qoymaq!**

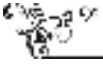
Minillərin sınağından çıxmış həqiqət budur ki, tarix yalnız dahi şəx-siyyətlərin nurlu əməlləri sayəsində nəsillərin yaddaşına həkk olunur. Azər-baycan xalqı dünya tarixinə Cavanşir, Babək, Şəmsəddin Eldəniz, Məhəm-məd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan, Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai, Şah Abbas, Nadir şah Əfşar kimi neçə-neçə qüdrətli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir.

Əsrlər keçdikdən sonra – XX yüzillikdə xalqımız daha bir dahi şəxsiy-yət yetirdi. Dünyanın Atatürk, Vaşinqton, Nehru, De Qoll kimi nadir tarixi simaları sırasında Heydər Əliyev şəxsiyyəti öz layiqli yerini tutdu.

Heydər Əliyev şəxsiyyəti öyrənilməmiş dünyadır! Bu nadir dühanın siyasət aləmi bitib-tükənməyən, sahilləri görünməyən ümmana bənzəyir. Misilsiz dövlət xadimi kimi ən mürəkkəb, ən ağır, hətta çıxılmaz hesab olu-nan vəziyyətlərdən Vətən üçün, doğma xalqından ötrü heç kəsin gözləmədi-yi ən yaxşı çıxış yolu tapmaq bacarığı ona bəxş olunmuş Allah vergisi idi.

Azərbaycan xalqının, Azərbaycan torpağının misilsiz təəssüb-keşi olan Heydər Əliyev dünyanın bütün başqa dahi şəxsiyyətlərin-dən fərqli olaraq iki müxtəlif ictimai-siyasi sistemdə yaşamışdır. Və hər iki sistemdə siyasət nərdivanının ən yüksək pilləsinə ucala bil-mişdir.

Sadə, zəhmətkeş bir azərbaycanlı ailəsində dünyaya göz açan, min cür maneələrdən, çətinliklərdən keçərək Sovet İttifaqı kimi nəhəng bir dövlətin rəhbərlərindən biri səviyyəsinə ucalan Heydər Əliyev tarixə Azərbaycan xalqının **Qurtuluş Mübarizəsinin Qalibi** kimi daxil olmuşdur.

Heydər Əliyev **bütün zamanların və bütün məkanların Böyük Azərbaycanlısıdır**. Bu qüdrətli şəxsiyyət **müasir Azərbaycan dövlətinin banisi, Yeni Azərbaycanın qurucusudur**.

Heydər Əliyevin qədərbilən xalqımız qarşısında, tariximiz qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də budur ki, bu böyük düha torpaqlarımıza yiyələnmək üstündə ən kəskin geosiyasi ziddiyyətlərin mövcud olduğu bir şəraitdə, 1991-1995-ci illərdə, **Azərbaycan dövlətçiliyini xilas etdi, Azərbaycan varlığını parçalanıb yox olmaq təhlükəsindən qurtuldu və qoruyub saxlaya bildi**.

Doğma xalqının «**olum, ya ölüm**» savaşına başçılıq edən Heydər Əliyev Azərbaycanı dibi görünməyən uçurumların, yarğanların üzərindən incə tellər üstündə keçirərək tarixi qələbəyə qovuşdurdu. Və bu gün zəfərdən-zəfərə qovuşan demokratik, dünyəvi, hüquqi Azərbaycan dövlətini yaratdı.

Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-də milli müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirən Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsini azərbaycanlılaşdırmaq üçün öz xalqı qarşısında misilsiz xidmətlər göstərmiş, doğma Vətəninə iki dəfə rəhbərlik etmişdir: bir kommunist rejiminin hökmranlığı dövründə, 1969-1982-ci illərdə, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci katibi vəzifəsində; bir də müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti (1993-2003) kimi.

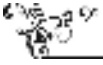
Qədərbilən Vətən övladları unutmamışlar ki, əgər dahi Heydər Əliyev şəxsiyyəti xalqın Qurtuluş hərəkətinə başçılıq etməsəydi 1991-1993-cü illərdə itirilmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmış müstəqilliyimizin taleyi də 1918-1920-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin taleyi kimi olacaqdı. Odur ki, müasir Azərbaycan Respublikası tarixinin 2003-cü ilə qədərki dövrü tariximizə əbədi olaraq **Müstəqillik tariximizin Heydər Əliyev dövrü** kimi daxil olmuşdur.

Heydər Əliyev irsi akademik səviyyədə daha dərinədən və daha ətraflı araşdırıldıqca, yeni-yeni arxiv sənədləri üzə çıxdıqca bu dahi şəxsiyyətin şəərəfli ömür yolunun bugünkü nəsilərə məlum olmayan yeni-yeni səhifələri açılacaqdır.

Heydər Əliyevin doğma xalqına həsr olunmuş ömür yolu, ictimai-siyasi və zəngin dövlət quruculuğu fəaliyyəti, fikrimizcə, bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan aşağıdakı dövrləri əhatə edir:

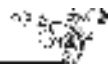
Birinci dövr – XX əsrin 40-cı illərindən 1969-cu ildə Azərbaycanın rəhbərliyinə gəlməsinə qədərki illəri əhatə edir. Həmin illərdə Azərbaycanın hüquq mühafizə orqanlarında fəaliyyətə başlayan Heydər Əliyev son dərəcə ağır maneələri və çətinlikləri dəf edərək Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri vəzifəsinə qədər yüksəldi. Onun olduqca gərgin, səmərəli və çox çətin şəraitdə göstərdiyi məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində bu dövrdə Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin xalqımızın düşmənlərindən təmizlənməsi sahəsində çox ciddi addımlar atıldı, ilk dəfə olaraq, xalqımızın qeyrətli övladları təhlükəsizlik orqanlarında işə cəlb olundu. XX əsrin uzaq 20-30-cu illərində ermənilərin və qeyri millətlərin nümayəndələrinin yuva salmış olduğu və xalqımıza qarşı qanlı repressiyalar hazırlayıb həyata keçirmiş Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin (DTK-nın) azərbaycanlılaşdırılması və xalqımızın düşmənlərindən təmizlənməsi kimi son dərəcə çətin və şəərəfli işə ilk dəfə – hələ sovet rejiminin ən güclü vaxtında məhz Heydər Əliyev girişmişdir. Bu gün bütün azərbaycanlılar, o cümlədən xalqımızın hər bir nümayəndəsi aydın dərk etməli və unutmamalıdır ki, daşnaklar xalqımıza qarşı həyata keçirdikləri 1918-ci ilin Mart soyqırımından sonra, 1920-ci ilin Sovet işğalında da yaxından iştirak etdilər. Bolşevik libası geyinmiş daşnaklar bu dəfə sovet hakimiyyətinin «qurucuları» cildinə girərək xalqımızı qırdılar. KQB-də (Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində) və NKVD-də (Xalq Daxili İşlər Komissarlığında) əsas mövqeləri ələ keçirdilər. Erməni «çəkistləri» uydurma «cinayət işləri» qaldıraraq 20-30-cu illərdə xalqımıza qarşı kütləvi repressiyalar həyata keçirdilər, neçə-neçə Cavidləri,

Müşfiqləri, Salman Mümtazları, Əhməd Cavadları – Azərbaycan xalqının qaymağını məhv etdilər. Bu baxımdan Heydər Əliyevin KQB-ni azərbaycanlılaşdırmaq sahəsindəki xidmətləri Vətən və xalq qarşısında adi xidmətlər deyildi! Başqa sözlə, Heydər Əliyev qeyrətli və milli ruhlu Vətən oğullarını Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə işə cəlb etməklə, əslində xalqımızın namuslu övladlarına qarşı yönəlmiş növbəti təqiblərin qarşısını alırdı. Beləliklə, o zaman Heydər Əliyev xalqımızın vətənpərvər oğullarını, milli əhval-ruhiyyəli ziyalılarını təqiblərdən qorudu və bununla, əslində, milli oyanışımızın başında durdu.

İkinci dövr – *Azərbaycana birinci rəhbərlik dövrüdür. 1969–1982-ci illəri əhatə edən bu dövr Azərbaycan xalqının tarixində Milli oyanışın başlanması və müstəqilliyə doğru böyük dönüş illəridir.*

Azərbaycan xalqının qurub-yaratmaq dühası sayəsində əldə olunmuş mühüm uğurlara baxmayaraq, bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən XX yüzilliyin 60-cı illərində Azərbaycan iqtisadiyyatının bir çox sahələrində – həm sənayedə, həm də kənd təsərrüfatında mənfi meyillər özünü göstərməyə başladı. Respublikanın inkişafı getdikcə ləngidi və bu, əhalinin sosial vəziyyətinə mənfi təsir göstərməyə başladı. İstehsalın, o cümlədən sənaye məhsulları istehsalının ümumi inkişaf səviyyəsinə, milli gəlirin həcminə və əmək məhsuldarlığının artım sürətinə görə Azərbaycan ittifaq səviyyəsindən çox geri qalırdı. Və bu gerilik getdikcə artırdı. Kənd təsərrüfatı, xüsusilə, ağır vəziyyətə düşmüşdü. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri istehsalatda, demək olar ki, tətbiq olunmurdu. Sonralar tariximizin bu dövrünə qiymət verərkən Heydər Əliyev deyirdi: *«Qətiyyətlə bildirmək olar ki, 60-cı illərdə respublika iqtisadiyyatı bütövlükdə dərin və uzunmüddətli böhran mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Yaranmış ağır vəziyyətdən çıxış yolu tapılmalı, iqtisadiyyatın inkişafı üçün prinsipial cəhətdən yeni konseptual yanaşma yolları işlənib hazırlanmalı, xalq təsərrüfatında köklü struktur dəyişiklikləri aparılmalı, təsərrüfatçılıq və iqtisadi həvəsləndirmə işində təzə metodlar tətbiq edilməli idi».*

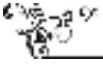

Respublikanın düşdüyü bu ağır vəziyyətdə Azərbaycan rəhbərliyində mühüm dəyişiklik baş verdi. 1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin Birinci dövrü başlandı. Doğma xalqının böyük təəssübkeşi olan Heydər Əliyev totalitar rejimin hökmranlıq etdiyi mürəkkəb tarixi şəraitdə Azərbaycanı Sovet İttifaqının ən qabaqcıl respublikalarından birinə çevirmək üçün həyatın bütün sahələrində geniş islahatlar proqramı həyata keçirməyə başladı.

Beləliklə, XX yüzilliyin 60-cı illərinin sonunda Heydər Əliyevin doğma xalqa həsr olunmuş ömür yolunda yeni, daha geniş, çoxşaxəli, qaynar fəaliyyət dövrü başlandı. 1969-cu ildə – Azərbaycan SSR-də həyatın bütün sahələrində dərin tənəzzülün hökmranlıq etdiyi bir şəraitdə Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci katibi seçildi və ölkənin ali idarəçilik səkanı arxasına keçdi. Bununla, Sovet Azərbaycanının tarixində böyük dönüş dövrü başlandı. Tarixi inkişafın sonrakı gedişi sübut etdi ki, bugünkü yeni, müstəqil Azərbaycanı Heydər Əliyev hələ o zaman qurmağa başlamışdı.

Sovet rejiminin bütün xüsusiyyətlərinə dərinədən bələd olan və zəngin idarəçilik təcrübəsi qazanmış Heydər Əliyev Azərbaycanı düşmüş olduğu çox ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün qəti addımlar atmağa başladı. O, dahiyənə uzaqgörənliklə, dərinədən ölçüb-biçərək ölkənin uzunmüddətli, dinamik və hərtərəfli inkişafını təmin edən kompleks inkişaf proqramları hazırlatdı və dərhal onların icrasına başlandı. Xalq ilk addımlarındanca Heydər Əliyevi rəğbətlə qarşıladı, onu sevdi və arxasınca getdi. Azərbaycan xalqının tarixində **Heydər Əliyev dövrü başlandı**. Xalqın dahi oğlu Sovet İttifaqı kimi böyük bir dövlətin zəngin iqtisadi potensialından və geniş imkanlarından istifadə edərək Azərbaycanı tərəqqi yoluna çıxarmaq siyasəti yeritməyə başladı. Bütün ömrünü doğma xalqına həsr etdi.

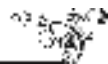
Böyük siyasətçi iqtisadiyyat, o cümlədən kənd təsərrüfatı və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində öz Vətəninin, xalqının inkişafı üçün zəruri olan ən vacib məsələlər barədə əvvəlcə Sovet İttifaqı

Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu, Mərkəzi Komitənin plenumları, Kommunist partiyasının qurultayları səviyyəsində əlverişli qərarlar qəbul edilməsinə nail olur, sonra da bütün xalqımızı həmin qərarların icrasına səfərbər edir, doğma Azərbaycanın tərəqqisi uğrunda yorulmadan, gecəli-gündüzlü mübarizə aparırdı. Azərbaycanı özü-özünü təmin edə bilən, müstəqil yaşamağa qadir olan və elmi-texniki cəhətdən yüksək tərəqqi etmiş bir ölkəyə (o vaxtkı terminologiya ilə desək, inzibati-iqtisadi vahidə) çevirmək onun planlarının başında gəlirdi. Bir sözlə, Vətənimizin müstəqilliyə gələn yolunu hələ o zaman Heydər Əliyev başlamışdı.

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi həmin illərdə min cür maneələri dəf edərək Sovet hökumətinin Azərbaycanın hərtərəfli inkişafını təmin edən xüsusi qərarlar qəbul etməsinə nail oldu. Və eyni qətiyyətlə də həmin qərarların yerinə yetirilməsini təmin etdi. Xalqın qurub-yaratmaq dühası tamamilə və bütünlüklə Azərbaycanın ümumi yüksəlişi üçün səfərbər olundu. Nəticədə 1970–1985-ci illər Sovet Azərbaycanının tarixinə, bütün varlığı ərzində, ən parlaq quruculuq dövrü kimi daxil oldu. Sənaye və kənd təsərrüfatının bütün sahələrində yüksəliş baş verdi. Respublika iqtisadiyyatında mühüm struktur dəyişiklikləri həyata keçirildi. Yeni və mütərəqqi sənaye sahələri yaradıldı. Sənayenin inkişaf səviyyəsinə görə bütün respublikanın proporsional inkişafı üçün mühüm tədbirlər görüldü. İstehsalla bilavasitə bağlı olan elmi tədqiqat sahələrinin inkişafına diqqət artırıldı. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin, mütərəqqi texnologiyaların istehsalata tətbiqi sahəsində Azərbaycan bütün SSRİ-də qabaqcıl mövqelərə çıxdı. İstehsal olunan məhsulların keyfiyyət göstəricisi əvvəlki dövrlərlə müqayisə olunmayacaq dərəcədə yüksəldi.

Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti, müdrik və səriştəli rəhbərliyi nəticəsində Azərbaycan o zaman bütün Sovet İttifaqında ən qabaqcıl kənd təsərrüfatı respublikasına, o cümlədən qabaqcıl pambıqçılıq və üzümçülük diyarına çevrildi. Kənd zəhmətkeşlərinin so-

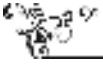

sial-iqtisadi vəziyyəti əsaslı surətdə yaxşılaşdı. Azərbaycan kəndində misilsiz tikinti, abadlıq və mədəni quruculuq işləri aparıldı. Sonralar tariximizin bu dövrünü Heydər Əliyev belə qiymətləndirirdi: *«1970–1985-ci illər Azərbaycanın quruculuq salnaməsinə ən parlaq səhifələr kimi daxil olmuşdur. Baş verən dəyişikliklərin miqyasına, iqtisadi və sosial sahələrdə aparılan dərin struktur islahatlarının xarakterinə, xalqın maddi rifah halının keyfiyyətə yeni mərhələyə keçirilməsinə görə doqquzuncu, onuncu və on birinci beşilliklər Azərbaycanın yeni tarixində ən mühüm yerləri tutur»*.

1970–1985-ci illərdə, tarixən qısa bir dövr ərzində, bütövlükdə respublika ərazisində yüzlərlə zavod, fabrik, istehsalat sahələri yaradıldı. 213 iri sənaye müəssisəsi işə salındı. Bir çox mühüm istehsal sahələrinə görə Azərbaycan Sovet İttifaqında aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Azərbaycanda istehsal olunan 350 adda məhsul dünyanın 65 ölkəsinə ixrac olunurdu. Bu illərdə istehsal olunan sənaye məhsulları öz həcminə görə əvvəlki 50 ildəkinə bərabər idi. Həmin illərin Azərbaycanı nəhəng bir tikinti meydanını xatırladırdı. Bakının və respublika rayonlarının siması büsbütün dəyişmişdi.

Paytaxt Bakıya, Azərbaycanın rayonlarına gözəllik, yaraşlıq və rən yüzlərlə yaşayış binaları, mehmanxanalar, ictimai binalar, məktəblər, mədəniyyət sarayları, iqtisadiyyatımızın nüvəsini təşkil edən fabriklər, zavodlar, nəhəng sənaye obyektləri, iri istehsal kompleksləri, su anbarları, deryaçalar, Kür su kəməri, yaşıllıq zonaları, istirahət ocaqları, neçə-neçə yollar, o cümlədən yurdun şimal-qərb ucqarını paytaxta bağlayan Bakı – Balakən dəmir yolu, Dağlıq Qarabağın mərkəzə – Bakıya bağlılığını artırmaq və orada Azərbaycan mühitini canlandırmaq üçün görülən mühüm tədbirlər, o cümlədən Xankəndinə dəmiryolu çəkilməsi Heydər Əliyev zəkasının, onun yorulmaz fəaliyyətinin, bu böyük insanın bütün varlığına hopmuş Vətən sevgisinin nəticəsi idi.

1970–1985-ci illər ərzində Azərbaycanın əldə etdiyi ən mühüm tarixi nailiyyətlərdən biri də xalqın uzaq gələcəyini nəzərdə tutan

güclü kadr potensialının, o cümlədən nadir ixtisaslar üzrə mütəxəssislər ordusunun yaradılması idi. Belə ki, həmin illərdə iqtisadiyyatın sürətli və çoxşaxəli inkişafına uyğun olaraq respublikanın ali və orta ixtisas təhsili şəbəkəsi genişləndirildi. SSRİ-nin 170 qabaqcıl ali məktəblərinə 3500 azərbaycanlı gənc göndərildi. Hər il təhsil almaq üçün Azərbaycandan kənara 800 tələbə yola salınırdı. Hərbi təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirilirdi. SSRİ-nin kosmik uçuşlara hazırlıq mərkəzində azərbaycanlı gənclərin olmamasından narahatlıq keçirən Azərbaycan rəhbəri gənclərin ali təyyarəçilik məktəblərinə göndərilməsini şəxsi nəzarətinə götürmüşdü.

Azərbaycanın gələcək inkişafına ünvanlanmış strateji əhəmiyyətli bütün bu işlərə Heydər Əliyev şəxsən özü başçılıq edirdi. Bir sözlə, daim xalqının gələcəyini düşünən böyük azərbaycanlı hələ o vaxtlar zamanı qabaqlayaraq XXI yüzilliyin Azərbaycanı üçün güclü kadr potensialı yaradırdı.

Heydər Əliyevin XX yüzilliyin 70-80-ci illərinin əvvəllərində həyata keçirdiyi kompleks inkişaf proqramları nəticəsində Şimali Azərbaycan o zaman dağılmağa başlamış böyük SSRİ məkanında qabaqcıl sənaye, kənd təsərrüfatı və mədəniyyət respublikasına çevrildi. Bu, Heydər Əliyevin məqsədyönlü, qabaqcadan götür-qoy edilmiş, dərinlən ölçülüb-biçilmiş və gələcəyə istiqamətlənmiş müdrik siyasətinin, dahiyənə uzaqgörənliyinin parlaq nəticəsi idi. Heydər Əliyevin özü demişkən: *«Azərbaycanın Sovet dövründə inkişafının ən bariz nəticəsi odur ki, həmin dövrdə yaranmış iqtisadi, elmi-texniki və mədəni potensial respublikamızın tam müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməsi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır»*.

Heydər Əliyev hələ o zaman müstəqil yaşadığımız bu günləri görürdü, doğma Vətəni bu günlər üçün hazırlayırdı. Böyük düha sahibi yeni Azərbaycanı – bugünkü Azərbaycanı hələ o vaxtdan qurmağa başlamışdı!

Dahi dövlət xadimi Heydər Əliyev kommunist rejiminin hökmranlığı dövründə doğma xalqına qarşı baş vermiş haqsızlıqlar əley-

hinə özündən başqa heç kəsin apara bilməyəcəyi mübarizəni apardı, Kreml rejiminin ağır təqibləri şəraitində xalqının çəkdiyi əzablara cavab olaraq, Azərbaycanın gələcəyi naminə olduqca uzaqgörən və çox cəsarətli addımlar atdı. Vətənin bütün guşələrində Azərbaycanın haqqı tapdalanmış böyük şəxsiyyətlərinin heykəllərini ucaltdırdı, repressiya qurbanı olmuş böyük Cavid ölümündən illər keçdikdən sonra Vətənə qayıtdı, Kerçdə, Kırmda həlak olmuş minlərlə azərbaycanlının şərəfinə Sapun Qora yaxınlığında abidə ucaltdırdı...

Məhz bu dövrdə – Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə, ilk dəfə olaraq, Azərbaycanın görkəmli sənət adamlarının böyük bir dəstəsinə – şairlərimizə, yazıçılarıımıza, bəstəkarlarıımıza Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adının verilməsi də təkzibolunmaz tarixi faktlardır.

Doğma xalqı, el-obası üçün canını qoyan, elə buna görə də Moskvaya «irəli çəkilib» müəmmalı şəkildə həyat çırağı söndürülən, sonra da «millətçi» damğası yapışdırılan və adının çəkilməsi belə yasaq olunan Nəriman Nərimanovun Bakıda əzəmətli heykəlini ucaltdırmaq Heydər Əliyev şəxsiyyətinin Vətən qarşısında böyük xidməti idi. Sonralar Nərimanova Ulyanovsk şəhərində də abidə ucaltdırmağa nail olan Heydər Əliyev bir daha sübut etdi ki, onu Vətən – xalq təəssübkeşliyindən döndərmək heç kəsin hünəri deyil, hətta hakim sovet rejiminin də!

Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə, XX əsrin 60-cı illərinin sonu – 70-ci illərində, Azərbaycanın ümumi yüksəlişi fonunda xalqımızın tarixi keçmişinə də maraq artdı, bu sahədə də oyanış başlandı. Xalqımızın milli-mənəvi həyatında da dirçəliş başlandı. O zaman ölkəmizdə milli oyanışın əsas mərkəzlərindən biri böyük mütəfəkkirimiz Rəsul Rzanın başçılıq etdiyi Azərbaycan Ensiklopediyası idi. Ensiklopediyanın Baş redaksiyası, redaksiya ətrafında toplanmış alimlərin böyük əksəriyyəti çox cəsarətli çıxışlar edirdilər. Xalqımızın təşəkkülündə türk etnoslarının həlledici rol oynaması, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

xadimlərinin tariximizdə mütərəqqi rol oynaması, Cümhuriyyət dövrünün xadimlərinə obyektiv qiymət verilməsi, 1920-ci ilin Aprel işğalı kimi bir çox məsələləri o zaman məhz ensiklopediyaçılar qaldırdılar. Rəsul Rzanın həlledici köməyi ilə bu sətirlərin müəllifi Kiyevin xəritə fabrikində, ilk dəfə olaraq, Azərbaycan tarixi xəritələrinin hazırlanması və çapına nail oldu. 1972-ci ildə Ensiklopediyanın Baş redaksiyası Rəsul Rzanın redaktorluğu ilə «Azərbaycan SSR xəritələri» (Azərbaycan və rus dillərində) adlı atlas nəşr etdi. Göstərilən tarix xəritələri həmin atlasda daxil edildi. Lakin «sapı özümüzədən olan baltalar» bütün bu məsələləri Moskvaya çuğulladılar, Ermənistanlı tarixçi «dostlarını» köməyə çağırdılar. Bizə «millətçi», «burjua məfkurəçiləri», «sovet hökumətinin və Rusiyanın düşmənləri» damğasını vurmaq məqsədilə xalqımıza qarşı 1918-ci ilin Mart soyqırımını törətmiş Stepan Şaumyanın oğlu L.S.Şaumyanı Bakıya gətirdilər. O zaman «Böyük Sovet Ensiklopediyası» baş redaktorunun birinci müavini, həm də sovet ideologiyasının başında duranlardan biri olan oğul – Şaumyan əlinə düşən fürsətdən istifadə edərək Azərbaycan ziyalılarına zərbə vurmaq üçün özünü oda-közə vurdu. Lakin məqsədinə çatı bilmədi. Çünki Azərbaycana doğma yurduğunun təəssübkeşi olan qüdrətli bir şəxsiyyət başçılıq edirdi. Məhz Heydər Əliyevin müdrikliyi və cəsarəti sayəsində o zaman həm ensiklopediyaçılar, həm də ziyalılarımızın böyük bir dəstəsi nəinki KQB-nin təqiblərinə düşər olmadı, hətta partiya cəzasından da yaxa qurtara bildilər!!!

Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə həyata keçirdiyi bütün bu əzəmətli quruculuq işlərinin çox böyük tarixi əhəmiyyəti bundan ibarət idi ki, xalqımızda milli qürur, milli mənlilik şüuru oyandı, azadlıq, müstəqillik duyğuları baş qaldırdı. Bu, əslində XX yüzilliyin 70-ci illərində Azərbaycan xalqının milli-azadlıq hərəkatının yeni mərhələyə–yüksəliş mərhələsinə daxil olması demək idi. Bu, Heydər Əliyevin xalqımızın istiqlal mübarizəsi tarixində misilsiz xidmətidir.

Bu inkarolunmaz tarixi faktıdır ki, dünya sosializm sisteminin və böyük Sovet imperiyasının dağıldığı dövrdə Azərbaycan SSR artıq öz inkişaf səviyyəsinə və çoxsahəli iqtisadiyyatına görə SSRİ-nin müttəfiq respublikaları içərisində özünü yaşatmağa qadir ola biləcək ikinci respublika idi.

1991-ci il oktyabrın 18-də «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı» qəbul olunarkən Şimali Azərbaycan artıq müstəqil bir dövlət kimi yaşamağa tamamilə hazır idi.

Heydər Əliyev yeni, müstəqil Azərbaycanı qurduğu illərdə tariximizin yuxarıda bəhs etdiyimiz dövrünü yada salaraq deyirdi:

«Bu gün tam əminliklə söyləmək olar ki, Azərbaycanın dövlət suverenliyi və iqtisadi müstəqilliyi, sistemli şəkildə artan xarici iqtisadi əlaqələri, dünya iqtisadiyyatına get-gedə daha dərindən inteqrasiya olunması hələ 1970-1985-ci illərdə təməli qoyulmuş xalq təsərrüfatı potensialına əsaslanır».

Üçüncü dövr – Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətinin Moskva dövrüdür. 1982–1987-ci illəri əhatə edən bu dövrdə SSRİ rəhbərliyində Siyasi Büronun üzvü və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini kimi təmsil olunan Heydər Əliyev velikorus şovinizmi və böyük dövlətçilik psixologiyasının hökmranlıq etdiyi Kreml rejiminə, bu rejimin yaratdığı təqiblər və ayrı-seçkilik sisteminə sübut etdi ki, heç bir qüvvə onun zəngin, tükənməz və hərtərəfli dövlət idarəçiliyi istedadının qarşısını almağa qadir deyildir. Tənəzzülə başlamış nəhəng imperiyanın ən ağır sahələrinin idarə edilməsində böyük uğurlara nail olan Heydər Əliyev az vaxt içərisində bütün SSRİ-də böyük nüfuz qazandı. Həmin dövrdə Heydər Əliyev Siyasi Bürodə bütün Sovet dövlətini idarə etməyə və onu tənəzzüldən çıxarmağa qadir olan yeganə dövlət xadimi idi. Odur ki, səriştəsiz və bacarıqsız Kreml rəhbərləri, xüsusilə, M.Qorbaçov Heydər Əliyevi özlərinə ciddi rəqib hesab edirdilər. Belə mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Heydər Əliyev sovet rəhbərliyində olarkən doğma Vətəninə

həmişə diqqət mərkəzində saxlayır, onun inkişafına hər cür qayğı göstərirdi. Xalqımızın böyük oğlu o zaman, həm də, Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparıb almağa çalışan erməni millətçilərinin qarşısında qüdrətli maneə, keçilməz sədd idi. Elə buna görə də, hələ Stavropoldan başlayaraq erməni mafiyasının əlində itaətkar alət olan M.Qorbaçov, nəhayət, öz fitnəkar niyyətinə nail ola bildi: xalqımızın dahi oğlu SSRİ-yə rəhbərlikdən uzaqlaşdırıldı. **Bu, əslində bütün sovet hakimiyyəti illəri ərzində xalqımıza vurulan ən ağır zərbə idi.** Təsadüfi deyil ki, bundan dərhal sonra M.Qorbaçov tərəfindən himayə olunan erməni millətçiləri Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparıb almaq üçün fəal mübarizəyə başladılar.

Heydər Əliyevin Böyük Vətən mücadiləsinin Dördüncü dövrü 1987–1990-cı illəri əhatə edir. Bu illər M.Qorbaçovun başçılıq etdiyi Kreml rejiminin xalqımızın böyük oğluna qarşı həyata keçirdiyi ağır təqib illəridir. Ömrünün bütün dövrlərində olduğu kimi, Heydər Əliyev həmin illərdə də doğma xalqı üçün yaşamış, nəhəng Sovet dövlətinin dağılmaqda olduğu şəraitdə öz Vətəni üçün çıxış yolları axtarmış, özünün zəngin dövlətçilik təcrübəsi, müdrik məsləhətləri ilə Azərbaycanı düşdüyü ağır böhrandan çıxarmaqdan ötrü bütün qüvvəsini sərf etmişdir. Lakin o zaman Azərbaycana başçılıq edən səriştəsiz rəhbərlərin Moskva qarşısındakı mütiliyi və xəyanətkar siyasəti nəticəsində Azərbaycan xalqı bu dövrdə öz böyük oğlunun tükenməz zəka potensialından məhrum edilmişdir.

Beşinci dövr – 1990-1993-cü illəri əhatə edir. Bu dövr Heydər Əliyevin Vətən naminə mübarizə yolunda xüsusi yer tutur. Həmin dövr Azərbaycanın tarixində ən ağır fəlakət illəri, «**olum ya ölüm**» dövrü idi. Yenicə müstəqillik yollarına çıxmış Azərbaycan bu dövrdə bir siyasi varlıq kimi dağılıb məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. Azərbaycan dövlətçiliyi Cənubi Qafqazın xəritəsindən silinmək üzrə idi. Bu zaman Vətənin ümid çırağı, əliyalın xalqın yeganə qələbə silahı Heydər Əliyev zəkası idi. Məhz bu dövrdə – **1990-cı il Yanvarın 21-də** (20 Yanvar qırğınının ertəsi günü!) özünün və ailəsinin həya-

tını təhlükə qarşısında qoyaraq Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gəlib doğma xalqına başsağlığı verən, Bakıda kütləvi qırğın törədənlərin cəzalandırılmasını tələb edən Heydər Əliyev, əslində, doğma xalqının **qurtuluş mübarizəsinin önünə keçdi, Vətən və xalq naminə açıq siyasi mübarizəyə başladı. 1990-cı il 21 yanvar günü** Heydər Əliyevin başçılığı ilə Azərbaycan xalqının Qurtuluş Mübarizəsi başlandı.

Dahi siyasətçi xalqının ağır günündə Kremlin təqiblərindən yaxa qurtarıb 1990-cı il iyulun 20-də Vətənə dönmə bildi. Lakin Vətəndə – onun paytaxtı Bakıda tariximizin ən rüsveyçı faktlarından biri baş verdi: xalqın xilaskar oğluna vaxtilə onun qurub-yaratdığı paytaxtda qalmaq, ağır fəlakət anında doğma xalqı ilə birlikdə olmaq, ona yol göstərmək imkanı verilmədi. Böyük dövlət xadimi Bakıya gəlişindən iki gün sonra – 1990-cı il iyulun 22-də doğulduğu Naxçıvana pənah aparmalı oldu. Beləliklə, **Heydər Əliyev bütün Azərbaycanın qurtuluş mübarizəsini paytaxt Bakıda deyil, Naxçıvanda davam etdirməli oldu.** Bu dövrdə ermənilər və onların havadarları olan Rusiya hərbiçiləri tərəfindən hərbi-siyasi və iqtisadi blokadaya salınmış Naxçıvan çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdü. Ana Vətəndən – Böyük Azərbaycandan da Naxçıvanın harayına cavab verən yox idi. Səriştəsiz rəhbərləri, oyuncaq kürsü düşkünlərini Vətən torpaqlarının taleyi düşündürmürdü. Təkcə Naxçıvanın deyil, bütün Azərbaycanın halı ağır idi. Yağların torpaqlarımızı bölüşdürmək planları reallaşmaqda, Yurdumuz, o cümlədən də Naxçıvanımız bir siyasi varlıq kimi Cənubi Qafqazın siyasi xəritəsindən yox edilmək ərəfəsində idi. **Məhz belə bir ağır şəraitdə Heydər Əliyev «olum ya ölüm» savaşımızın ən ağır cəbhəsindən – Naxçıvandan bütün Azərbaycanın qurtuluş mücadiləsinə qalxdı.**

Müasir daşnakların sovet sərhəd qoşunları ilə birləşərək üzük qaş kimi mühasirəyə aldığı **Naxçıvanda təkcə həmin bölgəmizin deyil, bütün Azərbaycanın müqəddəratı həll olunurdu.** Ağlasıq-maz dərəcədə ağır olan bu mürəkkəb tarixi şəraitdə Heydər Əliyev

şəxsiyyəti özünün yeganə silahı ilə – misilsiz siyasi dühası və dövlət müdrikliyi sayəsində Naxçıvan camaatının mübarizliyinə, əzmkarlığına arxalanaraq qəhrəman Kəngərli yurdunu tarixin ən ağır sınağından çıxara bildi! O zaman milli müstəqilliyimizin ilk addımları da məhz Naxçıvanda atılırdı. Muxtar respublikanın adından «sovet» və «sosialist» sözlərinin çıxarılıb atılması, Naxçıvan «Ali Sovet»-inin «Ali Məclis» adlandırılması, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağının ilk dəfə burada Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul olunması və qaldırılması, Kommunist Partiyası yerli orqanlarının fəaliyyətinin dayandırılması, SSRİ-nin saxlanılması barədə referendumdan imtina olunması, 1990-cı ilin 19–20 yanvar qırğınına siyasi qiymət verilməsi, dünya azərbaycanlılarının həmrəylik gününün qeyd olunması barədə tarixi qərar çıxarılması, yeni iqtisadi – təsərrüfat sisteminin qurulmasına başlanması, habelə bir çox digər cəsarətli addımlar Naxçıvanı qurtuluş mücadiləmizin önünə çıxardı.

Bəs Heydər Əliyevin hakimiyyətə yaxın buraxılmadığı həmin dövrdə böyük Vətəndə – Azərbaycanda nələr baş verdi?

Sərt tarixi həqiqət belədir: 1993-cü ilin iyununda – Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ərəfəsində Azərbaycan öz tarixinin ən qanlı burulğanı içərisində çabalayırdı. Cəbhədə ağır məğlubiyyətlər, xəyanətlər, satqınlıq, vəzifə ələ keçirmək üçün müqəddəs torpaqlarımızın hərraca qoyulması adi hal almışdı. Ölkədə, sözün əsl mənasında, hakimiyyətsizlik idi. Siyasi hərc-mərclik, hərki-hərkilik baş alıb gedirdi. Bölgələrimizdə, rayonlarda, paytaxtın ayrı-ayrı məhəllələrində, faktiki olaraq, silahlı quldur dəstələri hökmranlıq edirdilər. Xalq vahimə və təşviş içərisində idi. Atışma səslərindən camaat evində rahat yata bilmirdi. Girovgötürmə kimi çirkin qazanc vasitəsi adi hala çevrilmişdi. O dövrün başabəla rəhbərləri təyyarələrini hazır saxlayır, vəziyyət bir az mürəkkəbləşən kimi qaçıb aradan çıxırdılar. Üzdə xalqdan danışan, əslində isə sərvət düşkünləri olan bir qrup vəzifəpərəst sovet hakimiyyəti illərində toplanmış xalq əmlakına sırişt olmuşdu. Talançılıq baş alıb gedirdi. Faktiki olaraq, dövlət yox

idi. Ölkəni xalq adından idarə edən, əslində isə heç bir səriştəsi olmayan, ən adi idarəçilik qaydalarının belə nə olduğunu bilməyən və xaricdəki ağalarının göstərişi ilə hərəkət edən məhdud bir qrup məmləkəti milli fəlakət həddinə çatdırmışdı. İdarəçilik sükanı sahibsiz qalmışdı. Ölkə vətəndaş müharibəsi və etnik toqquşmalar meydana çevrilməkdə idi. Cəbhə düşmənin üzünə açıq idi. Ulularımızın müqəddəs əmanəti olan Vətən torpaqları hərraca qoyulmuşdu. Azərbaycan xarici aləmdəki olan-qalan nüfuzunu da tamamilə itirmişdi. Xalq ümitsizlik və tələş içərisində idi. Sabaha inam qalmamışdı. Ən təhlükəli cəhət isə bundan ibarət idi ki, Azərbaycanın xaricdəki yağı düşmənləri daxildəki satqınlarla birləşmişdilər. Daşnakların «Böyük Ermənistan» yaratmaq niyyətləri, tarixi düşmənlərimizin – qonşu ölkələrin paytaxtlarında hazırlanmış və Azərbaycanı Qafqazın siyasi xəritəsindən silib götürmək planları reallaşmaq üzrə idi. Azərbaycan torpağı etnik əlamətə görə parçalanıb yox olmaq təhlükəsi qarşısında qalmışdı. Bakı yaxınlığında – Navahı kəndində vətəndaş müharibəsinin ilk güllələri atılmış, qardaş qanı axıdılmışdı...

Bax, bu fəlakət anında Azərbaycan xalqının, Vətənin yeganə ümid yeri, qurtuluş çırağı Heydər Əliyev idi. Müdrik xalqımız, o zaman qəti və sərrast hərəkət edərək yeganə düzgün addımı atdı – dünyanın bu böyük siyasət adamını hakimiyyətə gətirdi. Bununla da, Azərbaycanın xarici və daxili düşmənlərinin oxu daşa dəydi, bədxahlarımızın arzuları gözlərində qaldı.

1993-cü ilin iyun günlərində, məhz o zaman, Heydər Əliyevin Bakıya gəlməsi və yenidən hakimiyyətə qayıdışı ilə Qurtuluş Mübarizəsi özünün yeni – həlledici mərhələsinə qədəm qoydu, bütün Azərbaycanın qurtuluşu başlandı.

Bununla, Heydər Əliyevin Vətən naminə mücadiləsində **Altıncı dövr** *başlandı.* 1993-cü ilin iyununda başlanmış və 2003-cü ilədək davam etmiş bu dövr – mahiyyətə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması uğrunda mübarizə və Yeni, Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması dövrüdür.

Heydər Əliyevin ömür yolunun bu dövrü Azərbaycan xalqının tarixində ən parlaq dövrüdür. Bu dövrdə Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının tarixinə **Qurtuluş mübarizəsinin qalibi, Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı** kimi daxil oldu.

Bu dövrdə Heydər Əliyev öz xalqı üçün ən müasir demokratik, dünyəvi və hüquqi dövlət yaratmağa başladı.

...Müstəqilliyin ilk illərində baş vermiş hərc-mərclik, xaos və anarxiyadan sonra doğma xalqının təkidli tələbi ilə Azərbaycanda hakimiyyət sükanının arxasına qüdrətli bir siyasətçi keçdi – düşmənlərin min bir hiyləsindən, məkrli oyunlarından asanlıqla baş çıxaran, onların dayanmadan dolaşdırdıqları siyasət kələfinin ucunu əldən verməyən, siyasi dühası ilə onilləri-yüzdilləri qabaqlayan, qalın-qalın siyasət divarlarının arxasında nələr baş verdiyini ovcunun içi kimi görən Heydər Əliyev başçılıq etdi Azərbaycana! Müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycanın müstəqilliyinə qənim kəsilmiş, xalqımızı dəfələrlə qan içərisində boğmuş ənənəvi düşmənlərimizin, onların bitib-tükənməyən məkr, hiylə və ən müasir silahlarının qarşısında məhz Heydər Əliyev şəxsiyyəti duruş gətirə bildi!

Müdrək siyasətçi Bakıya qayıdan kimi dərhal həyata keçirdiyi bir neçə gedişdən sonra vətəndaş müharibəsi təhlükəsini aradan qaldırdı. Xarici və daxili düşmənlərin Azərbaycanı parçalayıb yox etmək, müstəqil dövlətimizi aradan qaldırmaq planı puça çıxdı. Dövlətimizin, xalqımızın tarixi müqəddəratının idarəçilik sükanı dahi dövlət adamının əlinə keçdi. Vətən, millət, bütün xalqımız məkrli düşmənlərin hazırladığı fəlakət uçurumuna yuvarlanmadı, fəlakətdən, ölüm qəzasından yan keçdi. Qurtuluş savaşında qələbəyə doğru dönüş başlandı.

Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra öz xalqı üçün, doğma Vətən üçün nələr etdi? Və ya 1993-cü ilin 15 İyun gününü nə üçün Qurtuluş günü adlandırmaq olar?! Görülən böyük işlərin hamısını sadalamaq mümkün olmasa da, heç olmasa, onların ən mühümlərini, ən böyüklərini sıraya düzməyə çalışaq!

Ən başlıcası: azadlıq, müstəqillik həm hər bir ayrıca vətəndaş üçün, həm də bütöv xalqlar, millətlər üçün ən müqəddəs, ən şirin nemətdir. Biz azadlığımızın, müstəqilliyimizin yolunu illərlə gözləmişik, mübarizə aparmışıq, minlərlə şəhid vermişik bu yolda. Azadlığı, müstəqilliyi əldə etmək nə qədər çətindir, onu qoruyub saxlamaq qat-qat daha çətin, daha mürəkkəb və daha ağır məsələdir. Qüdrətli və möhkəm dövlət olmayan yerdə azadlıq və müstəqillik də yoxdur. Dövləti olmayan xalq ölümə məhkumdur. Azərbaycan dövlətini qoruyub saxlamaq bizim **«olum, ya ölüm»** məsələmiz idi.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin qədirbilən xalqımız qarşısında, tariximiz qarşısında ən böyük xidməti budur ki, bu böyük düha torpaqlarımıza yiyələnmək üstündə ən kəskin geosiyasi ziddiyyətlərin mövcud olduğu bir şəraitdə Azərbaycan dövlətçiliyini xilas etdi, Azərbaycan varlığını parçalanıb yox olmaq təhlükəsindən qurtuldu. Dövlətimizin qorunub saxlanması isə azadlığımızın, müstəqilliyimizin qorunub saxlanması demək idi. **Qurtuluş demək idi!**

Azərbaycan dövlətçiliyi və prezident Heydər Əliyevin qətiyyəti 1994-cü ilin Oktyabr və 1995-ci ilin Mart qiyamları, habelə digər qəsdlər və şantajlar zamanı ağır sınaqlardan uğurla çıxdı. Heydər Əliyev andına sadıq qalan, dar ayaqda Vətənin müstəqilliyi, xalqın azadlığı naminə həlak olmağa hazır olan prezident olduğunu nümayiş etdirdi. Özündən əvvəlki «rəhbərlər»dən fərqli olaraq, dar ayaqda xalqını, Vətəninə qoyub qaçmadı. Dövlət başçısının qətiyyəti xalqa ruh yüksəkliyi gətirdi, inamımızı özümüzə qaytardı. Azərbaycan qanlı burulğandan çıxdı. **Sabitlik və əmin-amanlıq yarandı. Böyük dövlət xadimi kimi Heydər Əliyevin digər tarixi qələbəsi məhz budur – sabitlikdir.**

Ölkədə sabitlik yaratmaqla Heydər Əliyev öz gücünə, təcrübəsinə güvənən dahi siyasətçi kimi dəfələrlə söylədiyi məşhur kəlamına sadıq qaldığını sübut etdi: *Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədi olacaqdır, sarsılmaz olacaqdır, dönməz olacaqdır!*

Heydər Əliyev müharibə məsələsində düzgün mövqe tutdu. Müdrik bir strateq kimi real vəziyyətlə hesablaşdı. Məkrli düşmənlərimizin və onların beynəlxalq havadarlarının gücünü, planlarını, Azərbaycanın düşdüyü qanlı burulğanın nə qədər təhlükəli olduğunu nəzərə aldı. Vəziyyəti düzgün qiymətləndirdi. Real vəziyyətdən çıxış edərək atəşkəs rejiminə nail oldu. Bununla, Azərbaycanın gənc, sağlam qüvvələrinin mənasız yerə qırılmasının qarşısını aldı – gənəfondumuzu xilas etdi. Bu, Azərbaycan xalqının yaşaması, gələcəyi demək idi...

Prezident Heydər Əliyev xalqı, yurdu milli-mənəvi parçalanmadan, iflasa uğramaqdan xilas etdi. Özündən əvvəlki «rəhbərlərin» tarixi keçmişin ibrət dərslərinə, dəyişən dünyanın real həqiqətlərinə, daxili həyatın və beynəlxalq vəziyyətin gerçəkliklərinə deyil, emosiyalara əsaslanaraq qəbul etdikləri səhv qərarların icrasını dayandırdı. Torpağımızın, xalqımızın, dilimizin üzərindəki əzəli və əbədi «Azərbaycan» möhürü özümüzə qaytarıldı. Bununla, Vətəncilik, xalqımızın adı və dili, qüdrətimizin və vahidliyimizin əsası olan islam-türk birliyi bərpa olundu, reallaşmaqda olan etnik toqquşmalar ehtimalı aradan qaldırıldı. Düşmənlərimizin oxu bu məsələdə də daşa dəydi!

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu daxili islahatlar və xarici siyasət nəticəsində müstəqil Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzu və şöhrəti sürətlə artdı. Azərbaycan Respublikası bütün dünyada demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət nüfuzu qazandı.

Heydər Əliyev zəkasının məhsulu olan təməl qanunumuz – Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dünyanın ən demokratik, ən mükəmməl konstitusiyalarından biri kimi beynəlxalq aləmdə Vətənimizə böyük rəğbət qazandırdı.

Yurdumuzda hökmranlıq edən sabitlik, həyata keçirilən daxili islahatlar xarici ölkələrlə əlaqələrimizin genişlənməsinə müsbət təsir göstərdi.

Özünün xarici siyasətini bərabərlik və qarşılıqlı mənafe prinsipləri əsasında quran Azərbaycan Respublikası dünyanın bütün dövlətləri üçün açıq ölkəyə çevrildi.

Prezident Heydər Əliyevin xarici siyasət sahəsində ən mühüm uğurlarından biri də budur ki, o, Azərbaycanı türk dünyasından təcrid olunmuş vəziyyətdən çıxartdı. Bizimlə birlikdə azadlığa çıxmış qardaş Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistanla ənənəvi dostluq münasibətlərimiz bərpa olundu. Azərbaycan Respublikası qardaş türk dövlətləri ailəsinin bərabərhüquqlu üzvünə çevrildi. **Heydər Əliyev isə bütün türk dünyasının müdrik yolgöstərəni, öz zamanəsinin Atatürkü kimi dərin ehtiram və nüfuz qazandı!**

Heydər Əliyevin yorulmaz səyləri nəticəsində müstəqil Azərbaycan dövlətinin islam dünyasındakı nüfuzu da artdı.

Azərbaycan Respublikası bir çox beynəlxalq ittifaqlar və təşkilatlara üzv qəbul olundu. Azərbaycan Avropa Şurasında, xüsusilə, böyük uğurlar qazandı. Heydər Əliyev siyasətinin layiqli davamçısı olan İlham Əliyevin bu mötəbər beynəlxalq məclisdəki parlaq çıxışları, onun başçılıq etdiyi deputat qrupunun erməni millətçiləri üzərindəki qələbələri hər bir Vətən övladında haqlı qürur hissi doğurdu.

Heydər Əliyev bütün tarixi dövrlərdə, ənənəvi düşmənlərimizin həmişə Azərbaycanı diz çökdürmək üçün istifadə etdikləri «erməni kartı»na qarşı neft siyasəti strategiyasını işləyib hazırladı. Və sübut etdi ki, Qafqaz problemlərinin həllində «erməni kartı»ndan daha güclü vasitələr vardır. Uzaqgörən siyasətçilər indi yaxşı başa düşürlər ki, neft strategiyasının, bütövlükdə enerji siyasətinin «erməni kartı»na və xarici ölkələrdəki erməni lobbisinə qalib gələcəyi gün uzaqda deyil. Yaxın gələcəkdə müəllifi Heydər Əliyev olan bu siyasətin nə qədər dərinədən düşünülmüş və uzaqgörən bir siyasət olduğunu zaman özü indikindən daha qabarıq göstərəcəkdir!

Heydər Əliyev zəkasının, onun gərgin, ardıcıl və inadlı fəaliyyətinin nəticəsi olan Bakı–Tiflis–Ceyhan əsas neft ixracı kəmərinin,

həmçinin Bakı – Ərzurum qaz kəmərinin region ölkələri üçün, o cümlədən türk dünyasından ötrü nə demək olduğu hələ neçə-neçə nəsillər keçəndən sonra daha aydın və daha dərinədən başa düşülcəkdir!

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasını şimaldan və cənubdan mənəviyə salıb sıxan, onun xarici ölkələrlə ənənəvi əlaqələrini kəsən qüvvələrə qarşı Şərq – Qərb dəhlizini açdı. Böyük İpək Yolu-nun dirçəldilməsi ideyasından Azərbaycanı iqtisadi blokadadan çıxarmaq üçün məharətlə istifadə etdi. Dünya bunun şahididir. Dünya siyasətçiləri bunu qiymətləndirirlər. Gizli deyil ki, ermənilər də bu siyasətin uğuru qarşısında təlaş keçirməyə başladılar. İndi isə qaçılmaz məğlubiyyətlə üz-üzədirlər!

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1998-ci il sentyabrın 7–8-də 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə Bakıda – məşhur «Gülüstan» sarayında keçirilmiş beynəlxalq konfrans bütün varlığı dövründə Azərbaycanın xarici siyasət tarixinin ən böyük hadisələrindən biri idi. Böyük İpək Yolu-nun dirçəldilməsi təkcə Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının dirçəlişində, onun iqtisadi – mənəvi oyanışında misilsiz rol oynayacaqdır. Bu gün həmin siyasətin uğurları da göz qabağındadır!

Heydər Əliyevlə siyasi mükəllimədə uduzan ənənəvi düşmənlərimiz, çox keçmədən Qafqazda itirilmiş mövqeləri qaytarmaq, neft siyasətini uduzmamaq üçün siyasi şantajlara, hərbi təzyiq və terror aktlarına, bir sözlə, siyasət cığallığına əl atmağa başladılar. Ermənistan da rusiyapərəst davakarların və Qarabağda Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən soyqırımları qatillərinin hakimiyyətə gətirilməsi, Gürcüstan prezidenti E.A.Şevardnadzeyə qarşı təşkil olunmuş sui-qəsd və s. bu baxımdan uduzmuş oyunçuların cığallığından başqa bir şey deyildi. **Bir sözlə, dahi dövlət xadimi, qüdrətli siyasətçi Heydər Əliyev öz doğma xalqını dibi görünməyən yarganların, uçurumların üzərindən böyük müdrikliklə, incə və çevik siyasətlə, nazik tellər üzərindən keçirib işıqlı həyata qovuşdurdu.**

Bu gün yaşadığımız regionda təkcə Azərbaycanda xarici dövlətlərin əsgəri qüvvələri və hərbi bazaları yoxdur. Vətənimiz Azərbaycan bütün Cənubi Qafqazda sülhün və sabitliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bunun özü də Heydər Əliyevin başladığı uzaqgörən siyasi gedişlərin uğurlu davamıdır.

Heydər Əliyevin Xəzərlə bağlı müdrik və uzaqgörən xarici siyasət strategiyası, bu dənizi sülh və əmin-amanlıq dənizinə çevirmək planları da öz reallığına görə Xəzərsahili ölkələr tərəfindən, faktiki olaraq, əsaslı bir etiraz doğurmadı! Beynəlxalq mənafelərin, o cümlədən böyük dövlətlərin və qonşuların mənafelərinin düynləşdiyi Azərbaycan kimi çox mühüm hərbi-strateji və zəngin sərvətli bir ölkədə bütün bunlara nail olmaq hər siyasətçinin işi deyildi!!!

Heydər Əliyev özünün ölkəmiqyaslı qəbullarından tutmuş beynəlxalq miqyaslı görüşlərə, yüksək səviyyəli danışıqlarınadək hər yerdə, hər an Azərbaycan həqiqətini dünyaya yaydı. Bunun nəticəsində Azərbaycan vaxtilə ona qarşı yaradılmış beynəlxalq informasiya blokadasını yara bildi. Dünya Azərbaycan həqiqətini qəbul etməyə başladı.

Heydər Əliyev vaxtilə onun öz qayğısı sayəsində Moskva, Sankt-Peterburq, Kiyev və başqa şəhərlərin ali məktəblərində təhsil almış, özü də Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini təmsil edən gənclərin qabaqcıl bir dəstəsini Prezident Administrasiyasına, müxtəlif dövlət strukturlarına toplayıb onlara idarəçilik qaydaları öyrətdi, gələcəyin yeni, qüdrətli Azərbaycanı üçün hazırladı!

Başqa bir məsələ barədə. Gecəli-gündüzlü, son dərəcə ağır, hətta dözülməz bir rejimlə işləməsinə baxmayaraq, Azərbaycan prezidenti yurdumuzda baş verən heç bir hadisəni, heç bir prosesi nəzərdən qaçırmır, onlardan ən mühümünü ön plana çəkir, şəxsi nəzarəti altına götürür, prezident andına sadıq qalaraq Vətəni zərgər dəqiqliyi ilə idarə edirdi.

Heydər Əliyevin öz doğma el-obası qarşısında danılmaz tarixi xidmətlərinin hamısını dərin-dərinə araşdırmaq, yerli-yerində

ipə-sapa düzmək, incələmək və gələcək nəsillərə doğru-düzgün çatdırmaq o qədər də asan məsələ deyil. Və bu hər tarixçinin də işi deyil! Əlbəttə, bütün bunlar xüsusi tədqiqatların və gələcəyin işidir. Biz isə müstəqillik tariximizin Heydər Əliyev dövrünə həsr olunmuş **“Azərbaycan Respublikasının tarixi”**nin **1-ci cildi** üçün nəzərdə tutulmuş bu yığcam yazıda müasirlərimə təkcə bir həqiqəti yetirmək istədik: **keçid dövrlərində qüvvətli şəxsiyyət olmadan qələbə yoxdur!** Hazırda tərəqqi dövrünü yaşayan bütün xalqları, millətləri, ölkələri keçid dövrünün keçilməz labirentlərindən dahi şəxsiyyətlər – Atatürklər, Vaşinqtonlar, Bismarklar, Nehrular, De Qollar çıxarmışlar! Heydər Əliyev də belə şəxsiyyətdir! Bunu bütün dünya qəbul edir. Bunu Azərbaycanın çağdaş və gələcək nəsillərinin də daha dərinindən dərk etməsi gərəkdir!..

Heç kəsin istəyindən asılı olmayaraq, XX yüzilliyin 90-cı illərində Azərbaycanın tarixinə daha bir silinməz səhifə həkk olundu. Zaman, tarix özü həkk etdi bu səhifəni. **«Qurtuluş savaşı»** adlanır həmin qızıl səhifənin adı. Xalqımızı bu müqəddəs savaştan – Qurtuluş savaşından **Heydər Əliyev** şəxsiyyəti qələbə ilə çıxartdı! Və tamamilə təbii olaraq **Qurtuluş savaşının qalibi** kimi dünyanın dahi şəxsiyyətləri sırasında öz layiqli yerini tutdu.

Çağdaş Azərbaycan bu gün – XXI yüzilliyin başlanğıcında demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunda uğurdan-uğura qovuşur. Tarixin ən qanlı burulğanı içərisində çabaladığımız illər arxada qalmış, tarixə çevrilmişdir! Azərbaycan dövlətçiliyi məkrli düşmənlərin qanlı caynağından həmişəlik xilas edilmişdir! Bütün bunlar üçün hər bir Vətən övladı, qədirbilən xalqımız dahi xilaskara – Atayurdumuzun Ulu Öndərinə borcludur!

Bu gün Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü davam edir! Bu zəfər yürüşünə istiqlal mübarizəmizin və müstəqillik tariximizin bütün mərhələlərində Heydər Əliyevin ən yaxın silahdaşı olmuş və bu gün Ulu Öndərin başladığı kursu böyük uğur və inamla davam etdirən Prezident İlham Əliyev başçılıq edir.

Zəmanəmizin görkəmli dövlət xadimi İlham Əliyevin yeritdiyi müdrik və qətiyyətli siyasət sayəsində Azərbaycan Cənubi Qafqazın lider dövlətinə və dünyanın ən sürətlə inkişaf edən ölkəsinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası dünyanın 155 dövlətinin səs verməsi ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurasının üzvü seçilməklə qısa zaman kəsiyində qazandığı böyük uğurları dünya miqyasında təsdiq etdirməyi bacardı.

Heydər Əliyev inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsində Ulu Öndərin adını daşıyan “Heydər Əliyev” fondu, bu fondun fəaliyyətinə uğurla rəhbərlik edən ölkəmizin Birinci xanımı, millət vəkili, UNESCO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyeva mühüm rol oynayır.

Qanlı hərbi-siyasi toqquşmaların, soyqırımlarının, ara verməyən terror aktlarının, milli, irqi, dini ayrı-seçkiliyin baş alıb getdiyi, çoxsaylı gərginlik ocaqlarının mövcud olduğu müasir dünyada sabitlik, inkişaf və firavanlıq adası olan Azərbaycan Respublikası, Azərbaycan xalqı böyük dövlət xadimi İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə özünün daha parlaq gələcəyinə doğru inamla irəliləyir.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN XALQININ DÖVLƏTÇİLİK ƏNƏNƏLƏRİ TARİXİNDƏN: dövlətçilik tariximiz və müstəqilliyin bərpası uğrunda mübarizənin əsas mərhələləri

1.1. Ən qədim zamanlardan islam dininin qəbuluna qədərki dövrdə Azərbaycan dövlətçiliyi

XX yüzilliyin sonunda öz tarixi torpaqlarının bir hissəsində yenedən müstəqilliyə qovuşmuş Azərbaycan xalqı qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malikdir.

Şimaldan-Baş Qafqaz dağları, qərbdən – Borçalı mahalı, Göyçə gölü hövzəsi də daxil olmaqla Alagöz dağ silsiləsi və Şərqi Anadolu, şərqdən-Xəzər dənizi, cənubdan isə Sultaniyyə-Zəncan-Həmədan hüduqları ilə əhatə olunan tarixi Azərbaycan torpaqları müasir sivilizasiyanın inkişafa başladığı ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Azərbaycan xalqı bu ərazidə - tarixi Azərbaycan torpaqlarında zəngin və özünəməxsus dövlətçilik ənənələri yaratmışdır.

Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak etmiş qədim etnoslar Xəzər-Aralıq dənizi - İran körfəzi regionunda yaranmış qədim mədəni mühitin, o cümlədən Şumer-Babil mədəniyyətinin formalaşmasında, həmçinin bütövlükdə Yaxın və Orta Şərfin hərbi-siyasi həyatında, qədim dövlətçilik tarixində çox mühüm rol oynamışlar. Bunu ölkəmizdə və xaricdə aparılan elmi axtarışlar, xüsusən də arxeoloji qazıntılar çox aydın sübut edir.

Dünyanın ən qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan xalqı təqribən **5 min illik** dövlətçilik tarixinə malikdir. Azərbaycan ərazisində **ilk dövlət qurumları** hələ eramızdan əvvəl **IV minilliyin sonu-III minilliyin əvvəllərindən** başlayaraq Urmiya höv-

zəsində yaranmışdı. Burada meydana gəlmiş ən qədim Azərbaycan dövlətləri bütün regionun hərbi-siyasi tarixində mühüm rol oynayırdılar. Həmin dövrdə Azərbaycanla Dəclə və Fərat vadilərində yerləşən və dünya tarixində dərin iz qoymuş qədim Şumer, Akkad və Aşşur (Assuriya) dövlətləri, habelə Kiçik Asiyadakı Het dövləti arasında sıx qarşılıqlı əlaqələr vardı.

Fəal xarici siyasət yeridən ən qədim Azərbaycan dövlətləri öz torpaqlarını xarici təcavüzlərdən uğurla qoruyurdular. Qədim Azərbaycan tayfa birliyi olan **Qutilər**, hətta, özlərinin qüdrətli qonşuları olan Akkad dövlətini məğlub etmiş, öz dövlətlərinin sərhədlərini İran körfəzinə qədər genişləndirmiş, bu ərazidə yüz ilə qədər bir müddət ərzində hökmranlıq etmişdilər. Onlar özlərindən asılı hala saldıqları Akkad və Şumerin dövlət idarəçiliyi qaydalarından faydalandıqları kimi qədim Azərbaycanın mütərəqqi idarəçilik mədəniyyəti də həmin ölkələrə yaymışdılar.

Urmiya ətrafından başlayaraq, zaman-zaman Dəclə və Fərat vadiləri də daxil olmaqla, İran körfəzinə qədərki əraziləri idarə edən qədim Azərbaycan dövlət qurumları **Lullubi** və **Qutilər** təkcə Azərbaycanın deyil, ümumiyyətlə, qədim Şərq dövlətçiliyinin tarixində də dərin iz qoymuşlar.

Qonşuluqdakı digər qədim Şərq dövlətlərindən fərqli olaraq, qutilərdə **hökmdarların seçilməsi** qaydası vardı. **Hakimiyyət irsi keçmirdi**. Quti hökmdarları məmləkəti öz canişinləri vasitəsilə idarə edirdilər. *Canişinlər* idarəçilik sahəsində **geniş müstəqilliyə malik idilər**. Görünür, bütün bunlar qədim Azərbaycan dövlətlərinin Dəclə və Fərat vadiləri də daxil olmaqla İran körfəzinə qədərki geniş ərazilərdə uzun zaman hökmranlıq etmələrində az rol oynamamışdı.

Zaman keçdikcə Azərbaycanın dövlətçilik mədəniyyəti daha da yüksəlmiş, ölkə ərazisində daha təkmil və daha geniş əraziləri əhatə edən yeni dövlətlər yaranmışdır.

Eramızdan əvvəl I minillikdə - bizim eramın I minilliyinin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında **Manna, İskit (Skif) şahlığı, Massa-**

get şahlığı, Atropatena və Albaniya kimi qüvvətli dövlətlər mövcud olmuşdur. Bu dövlətlər Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi mədəniyyətinin daha da yüksəlməsində, ölkənin iqtisadi-mədəni, etnik-siyasi tarixində, eləcə də vahid xalqın təşəkkülü prosesində mühüm rol oynamışlar.

Ənənəvi Azərbaycan dövlətçiliyinin davamı olan və eramızdan əvvəl I minilliyin əvvəllərində meydana gələn **Manna dövləti** Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm mərhələ oldu. Azərbaycanın ən qədim dövlətçilik məkanı olan Urmiya hövzəsində yaranmış bu dövlət təkcə qədimliyinə görə deyil, təkamül dərəcəsinə görə də dünyanın dövlətçilik mədəniyyəti tarixində mühüm yer tutur. Urmiya hövzəsindəki bütün digər xırda yerli dövlətləri də öz hakimiyyəti altında birləşdirən Manna şimalda - Araz çayına (bəzən də ondan şimala doğru) və şimal-şərqdə - Xəzər dənizinə qədər olan Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. Manna bütün regionda baş verən hərbi-siyasi hadisələrdə yaxından iştirak edir, Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməyə çalışan qüvvətli qonşularına - Aşşur və Urartu dövlətlərinə qarşı uğurla mübarizə aparırdı. Aşşur və Urartu təcavüzünə qarşı mübarizədə o zaman Azərbaycanda məskunlaşmış **kimmerlər, iskitlər** (*skiflər*) və **saklar** da fəal iştirak edirdilər. Manna hökmdarları irsi və qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idilər. Lakin buna baxmayaraq, onlar ölkəni **ağsaqqallar şurasının** köməyi ilə idarə edirdilər ki, bu da Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi sahəsində qədim **məşvərət** mədəniyyətinə malik olduğunu sübut edir.

Yurdumuzun cənub bölgələrində **üç yüz ilə** yaxın bir müddət ərzində davam etmiş və qüdrətli qonşularının aramsız hücumlarına duruş gətirmiş **Manna** Azərbaycanda ən qədim zamanlardan başlayaraq güclü dövlətçilik ənənələrinin mövcud olduğunu sübut edən çox qiymətli tarixi faktdır.

Eramızdan əvvəl VIII əsrin sonu-VII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın hərbi-siyasi tarixində **kimmerlər** və **iskitlər**, həmçinin iskitlərlə eyni toplumdan olan **saklar** və **massagetlər** mü-

hüm rol oynamağa başladılar. Avrasiyanın qədim sakinləri olan və müxtəlif tarixi dövrlərdə Baş Qafqaz aşırımlarından, xüsusilə, Dərbənd keçidindən cənuba axın edən bu tayfalar Böyük Qafqazın cənub ətəklərində - Şimali Azərbaycan torpaqlarında möhkəmləndikdən sonra buradan cənuba doğru - Manna ərazisinə və Anadolunun şərqinə də yayılmışdılar.

Kimmer-İskit-Sak toplumunun tərkibində digər köklərdən olan tayfalarla yanaşı çoxsaylı və güclü **türk toplumları** da vardı. "Tarixin atası" Herodotun (e.ə.V əsr) öz şəxsi müşahidələrinə əsaslanan məlumatları da bunu sübut edir. Herodotun yazdığına görə, *iskitlər at südü ilə qidalanırdılar; iskitlərlə qohum olan massagetlər də onlar kimi geyinir və onlarınkına bənzər həyat sürürdülər. Onlar yeganə bir allaha - Günəş allahına sitayiş edir, göydə sürətlə hərəkət edən Günəş allahına Yerdə ən sürətli canlıdan - atdan qurban verirdilər.*

İskitlər Mannadan şimaldakı Azərbaycan torpaqlarında qüdrətli **İskit şahlığı** yaratmış, bununla, ölkə ərazisində vahid xalqın təşəkkül prosesində yaxından iştirak etmişdilər. **İskit və Massaget** hökmdarları da Azərbaycan torpaqlarını yadelli təcavüzlərindən uğurla müdafiə etmişdilər.

Massaget şahlığı o dövrün ən qüdrətli imperiyalarından biri olan Əhəməni-İran imperiyasını ağır məğlubiyyətə uğratmışdı. Yaxın və Orta Şərqdə geniş işğallar həyata keçirmiş Əhəməni hökmdarı II Kir Azərbaycanın cənub torpaqlarını zəbt etdikdən sonra ölkəmizin şimalını da ələ keçirməyə cəhd göstərmiş və bu məqsədlə Massaget hökmdarının dul qadını Tomirisə izdivac təklif etmişdi. Lakin II Kirin hiyləsini başa düşən, Vətən torpağının şərəfini və ölkənin müstəqilliyini uca tutan **Tomiris** İran hökmdarının təklifini rədd etmiş, *Günəş allahına and içərək döyüşə atılmış, özündən qat-qat güclü olan yadelli qoşunlarını e.ə.530-cu ildə darmadağın etmişdi.* "Məğlub edilməz" Kirin özü də bu döyüşdə öldürülmüşdü. Midiya imperiyası, Lidiya, Babilistan kimi qüdrətli dövlətləri aradan qaldıraraq, Parfiya torpaqları da daxil olmaqla, Mərkəzi Asiyadan Misir hüdudlarına

qədər çox geniş əraziləri ələ keçirmiş və bütün bu işğallara görə "**Böyük Kir**" və ya "**Məğlubedilməz Kir**" ləqəbləri qazanmış II Kir üzərində bu qələbə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinin ən şanlı səhifələrindən biridir.

İskit şahlığı dövründə Azərbaycan mədəniyyəti ilə Avrasiyanın çox geniş ərazilərinə yayılmış iskit mədəniyyəti arasında qarşılıqlı əlaqə üçün də əlverişli şərait yarandı. Qədim Azərbaycan mədəniyyəti daha da inkişaf etdi və zənginləşdi. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri, habelə Azərbaycan ərazisində **İskit-Sak-Massaget** dövründən qalmış çoxlu yer adları buna parlaq sübutdur.

Yaxın və Orta Şərqdə çox mürəkkəb hərbi-siyasi hadisələrin cərəyan etməsinə, qonşu dövlətlərin təbii sərvətlərlə çox zəngin olan və hərbi-strateji baxımdan olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edən Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək siyasətinə baxmayaraq, dövlətçilik ənənələrimiz davam etməkdə və zənginləşməkdə idi. Odur ki, nə Əhəməni-İran imperiyasının uzunsürən işğal rejimi, nə də Makedoniyalı İskəndərin yürüşləri Azərbaycanın qədim dövlət idarəçiliyi mədəniyyətini məhv edə bilmədi.

Makedoniyalı İskəndərin ölümündən dərhal sonra Azərbaycan dövlətçiliyi yenidən dirçəldi. Ölkəmizin cənub torpaqlarında *Atropatena*, şimalında isə *Albaniya* dövlətləri meydana gəldi. Azərbaycanın bütün tarixi torpaqları bu iki yerli dövlətin tərkibində cəmləşdi.

Atropatena dövləti ölkənin cənub vilayətlərini əhatə edirdi. Burada müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin dirçəlişi əslində hələ İskəndərin Şərqə yürüşündən xeyli əvvəl baş vermişdi. Süquta uğramış keçmiş Midiya imperiyasının digər əraziləri ilə birlikdə ayrıca satraplığa çevrilmiş Azərbaycanın cənub torpaqlarını Əhəməni satrapı Atropat hələ Əhəmənilərin hakimiyyəti dövründə müstəqil surətdə idarə edirdi. Azərbaycanın bu hissəsi o zaman *Midiya-Atropatena*, *Kiçik Midiya* və ya Atropatın adı ilə *Atropat Midiyası*, bəzən də *Atropatiya* və ya *Atropatena* adlanırdı.

Uzaqgörən siyasətçi və məşhur sərkərdə olan **Atropat III** Daranın İskəndərə qarşı çıxardığı Əhəməni qoşunlarının ön dəstələrinə - əsas zərbə qüvvəsinə başçılıq edirdi. Bu qüvvələr, əsasən, Azərbaycanın şimal və cənub torpaqlarından toplanmış hərbi dəstələrdən ibarət idi. III Daraya qalib gəldikdən sonra Atropatın sərkərdəlik istedadına və hərbi-siyasi nüfuzuna bələd olan İskəndər onunla toqquşmaq fikrindən daşındı və Azərbaycan hakimi ilə yaxınlaşmağı daha üstün tutdu. Beləliklə, Makedoniyalı İskəndərin işğalları Azərbaycandan yan keçdi. Sonralar Atropat Makedoniya hökmdarı ilə bu yaxınlaşmanı daha da dərinləşdirərək onun ən yaxın adamlarından biri ilə qohumluq əlaqəsi yaratdı və nəhayət, bütün Şərqdə, ilk dəfə olaraq, öz yurdunu - Atropatenanı yunan-Makedoniya asılılığından azad olmuş ilk müstəqil dövlətə çevirdi.

Müstəqil dövlətçilik ənənələrinin dirçəlişi Azərbaycanın cənub torpaqlarında iqtisadi və mədəni həyatın bütün sahələrində böyük yüksəlişə səbəb oldu. Qüdrətli Atropatena dövləti bütün regionun beynəlxalq münasibətlərində mühüm rol oynayır, Qafqaz, Volqaboyu, Orta Asiya, Çin, Hindistan, Kiçik Asiya, Mesopotamiya, Qara dəniz və Aralıq dənizi hövzələri ölkələri ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı. Daxili ticarətdə dövlətin öz pulları mühüm rol oynayırdı.

Şərq və yunan dövlət sistemləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və təsir Atropatenada dövlət idarəçiliyi mədəniyyətinin də yüksəlişinə müsbət təsir göstərirdi. Ölkədə yunan dilindən geniş istifadə olunması, başqa sahələrlə yanaşı, hüquq normalarının da təkmilləşməsinə səbəb olurdu. Dövlət idarəçiliyi qaydaları daha da təkmilləşirdi.

Azərbaycanın, həmçinin Qədim Şərqn və Yunanıstanın dövlət idarəçiliyi ənənələrindən bəhrələnən Atropatena hökmdarları öz hakimiyyətlərini daha da qüvvətləndirə bildilər. Nəticədə Atropatena Parfiya və Selevki dövlətlərinə qarşı mübarizədə öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi, ölkənin ərazisinə soxulmuş Roma qoşunlarını parfiyalılarla birləşərək darmadağın etdi. O zaman Atropatena qoşunları bütün regionda ən güclü hərbi qüvvələrdən biri hesab olu-

nurdu. Roma təcavüzkarları ilə döyüşə Atropatena 40 min piyada və 10 min süvari çıxarmışdı.

Yaxın və Orta Şərqdə çox mühüm hərbi-siyasi qüvvə olan Atropatena dövləti ilə Roma imperiyası arasında geniş əlaqələr yaranmışdı. Roma imperiyası özünün şərq siyasətində Atropatenaya xüsusi əhəmiyyət verirdi. Atropatena elçiləri Romaya gedib imperator Oktavian Avqustla (e.ə.27 – e-n 14-cü illəri) diplomatik danışıqlar aparmışdılar. Roma imperatoru Kiçik Asiyadakı qonşu erməni çarlığının idarə olunmasını da Atropatena hökmdarlarına tapşırırmışdı. Atropatenanın hərbi-siyasi qüdrətindən ehtiyat edən erməni çarları bu dövlətlə yaxınlıq etməyə çalışırdılar. Bu məqsədlə çar Tiqran öz qızını Atropatena hökmdarı Mitridata vermişdi. Sonralar erməni çarlığı Atropatenadan asılı hala düşmüş və Atropatena hökmdarları tərəfindən idarə olunmuşdu.

Ölkənin şimalında meydana gələn **Albaniya dövlətinin** sərhədləri Dərbənd və ətrafındakı torpaqlar daxil olmaqla, Baş Qafqaz dağlarından başlayaraq cənubda - Araz çayına qədər, qərbdə isə Göyçə gölü hövzəsi, Qabırrı (İori) və Qanıx (Alazan) çaylarının yuxarılarından başlayaraq şərqə doğru - Xəzər dənizindək uzanıb gedən Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. Bu qüdrətli Azərbaycan dövlətinin paytaxtı əvvəllər Qəbələ, sonra isə Bərdə (V əsrdən sonra) şəhərləri idi.

Albaniya dövründə Azərbaycanın şimal torpaqlarında maddi və mənəvi mədəniyyət daha da inkişaf etmişdi. Bu dövrdə elmi ədəbiyyatda **alban əlifbası** adlanan Azərbaycan əlifbası yaradılmış, məktəblər açılmışdı. Ölkədə mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olan 30-dan çox şəhər vardı.

Şimalla Cənubun, Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşən və müxtəlif etnosların, dinlərin, mədəniyyətlərin qarşılaşb təmasa girdiyi Albaniyada özünəməxsus və zəngin mədəniyyət formalaşmaqda idi.

Ölkədə yaşayan və sayları getdikcə artmaqda olan türk etnosları dövlətin həyatında mühüm rol oynayırdılar. Aya, Göyə, Günəşə, tək Allaha - Tanrıya sitayişlə yanaşı, ölkənin dağlıq ərazilərində

xristianlıq da yayılmaqda idi. Müstəqil Alban kilsəsi dini cəhətdən birbaşa Romaya tabe idi.

Albaniya dövründə Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti daha da yüksəlmişdi. Alban hökmdarları ölkənin dünyəvi və dini başçısı idilər. Onlar, eyni zamanda, qanunlar verir, ölkənin hərbi qüvvələrinə başçılıq edirdilər. Dövlətin hərbi qüvvələri 80 min nəfəri (60 min piyada, 22 min süvari) aşmışdı.

Albaniya hökmdarının sarayında **məşvərət şurası** fəaliyyət göstərirdi. Məşvərət şurasına və ruhani yığıncaqlarına Albaniya hökmdarlarının özləri rəhbərlik edirdilər. Atropatena kimi Albaniya dövlətinin də öz pulları vardı. Öz dövrü üçün möhkəm və təkmil dövlət idarəçiliyi sisteminə malik olan Albaniya dövləti ölkənin müstəqilliyi üçün təhlükə törədən Parfiyaya və Roma imperiyasına qarşı uğurla mübarizə aparmışdı. Ölkəyə müdaxilə edən Roma imperiyasının qoşunları Alban cəngavərləri tərəfindən dəfələrlə ağır məğlubiyyətə uğradılmışdı. Roma imperiyası Albaniyanın hərbi-siyasi qüdrəti ilə hesablaşmağa məcbur olmuş, iki ölkə arasında qarşılıqlı əlaqələr yaranmışdı. Atropatena kimi Albaniya elçiləri də Romaya gedib imperator Oktavian Avqustla danışıqlar aparmışdılar.

Ölkə başqa dövlətlərlə də geniş ticarət əlaqələrinə və siyasi münasibətlərə malik idi.

Albaniya hökmdarı, görkəmli dövlət xadimi **Cavanşir** ölkəni ələ keçirməyə çalışan Bizans, Sasani–İran, Xilafət və Xəzər imperiyaları kimi qüdrətli qonşulara qarşı müdrik, uzaqgörən və çevik xarici siyasət yeritmiş, özünün sərkərdəlik məharəti və döyüş şücaəti ilə Vətənin müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdi.

Yaxın və Orta Şərqdə mühüm hərbi-siyasi və mədəni təsir gücünə, region ölkələri ilə sıx qarşılıqlı münasibətlərə malik olan Albaniya Aralıq dənizi hövzəsi ölkələri ilə, o cümlədən Roma imperiyası ilə də geniş əlaqələr saxlayırdı. İlk mənbələr, o cümlədən arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş zəngin maddi mədəniyyət nümunələri Albaniya dövründə Azərbaycanın şimal torpaqlarının xari-

ci ölkələrlə geniş əlaqələr saxladığını sübut edir. Yaxın və Orta Şərq ölkələrini Xəzər xaqanlığı və Şərqi Avropa ilə birləşdirən beynəlxalq ticarət yollarının Albaniyadan keçməsi ölkənin xarici ticarət əlaqələrinə müsbət təsir göstərirdi.

Eramızın əvvəllərində ölkəmiz öz tarixinin ən ağır sınaq dövrlərindən biri ilə qarşılaşdı: III əsrdə Azərbaycanı **Sasani-İran imperiyası**, VII əsrdə isə **Ərəb xilafəti** işğal etdi. İşğalçılar ölkəyə İranın və Ərəbistanın içərilərindən çoxlu iran və ərəb mənşəli əhali köçürüb gətirdilər. Gəlmə əhali mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olan məntəqələrdə və ən məhsuldar torpaqlarda yerləşdirildi. Onlara geniş imtiyazlar verildi. Yadellilər Azərbaycanın yerli əhalisini əridib yox etmək siyasəti yeritməyə başladılar. Lakin, təqribən 600 il davam etmiş İran və ərəb zülmü Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrini məhv edə bilmədi. Dözülməz işğal rejimi və təqiblər şəraitində Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesi davam etdi.

İşğalçıların yerli əhalini assimilyasiyaya uğratmaq siyasətinə baxmayaraq, uzun tarixi dövr ərzində Azərbaycanın bütöv halda həmin imperiyaların tərkibində olması nəticəsində, ölkənin bütün bölgələri arasında daxili əlaqələr, ilk növbədə, ticarət əlaqələri genişləndi. Azərbaycanın şimal və cənub, şərq və qərb bölgələri arasında etnik-siyasi və mədəni birliyin yaranması yolunda mühüm irəliləyiş baş verdi. İran və ərəb işğalçılarına qarşı uzun sürən birgə azadlıq mübarizəsi ölkənin türk və qeyri-türk əhalisini daha sıx birləşdirdi, onların qaynayıb-qarışmasına müsbət təsir göstərdi. Vahid xalqın yaranması prosesi sürətləndi.

Eramızın ilk yüzilliklərində ölkə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən və hərbi-siyasi cəhətdən daha mütəşəkkil və daha qüvvətli olan **türk etnosları** vahid xalqın təşəkkülü prosesində mühüm rol oynayırdılar. Türk etnosları içərisində **oğuz türkləri** üstünlük təşkil edirdilər. İlk oğuzlar, başqa türk tayfaları kimi, ümumtürk məkanının tərkib hissəsi olan Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycan ərazisinə qədim türklərin "**Dəmir qapı**" adlandırdıqları **Dərbənd keçidi**

vasitəsilə, habelə Böyük Qafqazın başqa dağ aşırımlarından (Azərbaycan Respublikasının Qax rayonundakı dağ aşırımlarından birini yerli əhali indi də **Hun beli** adlandırır-Y.M.) keçərək yayılmışdılar. Oğuz müqəddəsi Dədə Qorqudun qəbrinin Dərbənddə olması barədə ilk mənbələrin məlumatları, Dərbəndin qala qapılarından birinin Dədə Qorqudun mənsub olduğu *Bayat* elinin (oğuz tayfası *bayatların*) adı ilə "**Bayat qapısı**" adlanması bunu sübut edir.

Avrasiyanın geniş ərazilərində məskunlaşmış qədim türklər, o cümlədən oğuzlar ümumtürk məkanının şimalı ilə cənubunu, yəni Qıpçaq düzü ilə Cənubi Qafqazı əlaqələndirən bu mühüm keçidi - "*Dəmir qapı*"nı daim öz əllərində saxlamağa çalışırdılar.

Başqa ilk mənbələrlə yanaşı, Oğuz türklərindən olan ağqoyunluların ən qüdrətli hökmdarı **Uzun Həsənin** (1453-1478) hökmü ilə Əbu Bəkr əl-Tehrani əl-İsfahaninin yazdığı "*Kitabi-Diyarbəkriyyə*" adlanan oğuznamədə verilən faktlar da oğuz türklərinin, o cümlədən xalqımızın soykökündə duran **ağqoyunlu** və **qaraqoyunluların** Azərbaycanın, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqazın və Ön Asiya-nın ən qədim sakinlərindən biri olduğunu sübut edir. Göstərilən müəllif Uzun Həsənin böyük babası - Ağqoyunlu dövlətinin banisi **Qara Yuluk Osman bəyin** nəsil şəcərəsini bir-bir araşdıraraq, nəhayət, **Oğuz xaqana** çatdırır. Oğuz xaqanın başçılıq etdiyi böyük türk dövlətinin tərkibinə daxil olan əraziləri sadalayır və bütün oğuz türklərinin kökündə duran bu böyük hökmdarın, yəni **Oğuz xaqanın Göyçə dənizi ətrafında vəfat etdiyini** göstərir. *Azərbaycanın Oğuz xaqanın başçılıq etdiyi dövlətin tərkibinə daxil olması və böyük xaqanın özünün də burada - Göyçə dənizi ətrafında vəfat etməsi faktı bu diyarın ən qədim oğuz-türk məskənlərindən biri olduğunu sübut edir.*

"Kitabi-Diyarbəkriyyə"nin müəllifi *Oğuzun nəvəsi xanlar xanı Bayandır xaqanın* da "*Qarabağ qışlağı və Göyçə dənizi yaylaqlarında ömür sürdüyünü*", burada "*böyük bir qurultay çağırıb, məmləkəti oğlanları arasında qabiliyyətlərinə görə bölüşdürdükdən sonra Allahın dəvətini qəbul etdiyini*" yazır. Əbu Bəkr əl-Tehrani əl-İsfahani təsdiq edirdi ki,

ağqoyunlu Qara Yuluk Osman bəyin 20-ci babası **Sunqur bəy** Məhəmməd peyğəmbərin müasiri idi. O, Alagöz və Göyçə dənizi yaylaqları tərəfdəki sərhədlərdə "kafirlərlə müharibə etmiş" və döyüşlərdən birində həlak olmuşdu. Qara Yuluk Osman bəyin 14-cü babası **Şəktur xan** isə Əlincə qalası uğrunda döyüşlərdə qəhrəmanlıq göstərmiş, onu "kafirlərin" əlindən geri almışdı. Xəlifə Harun ər-Rəşidin müasiri olan **Qıpçaq xan** da Əlincə qalası uğrunda "kafirlər"lə müharibələr aparmış, onları məğlubiyyətə uğradaraq qalanı azad etmişdi.

"Kitabi-Dədə Qorqud" boyları ilə səsələsən, Məhəmməd peyğəmbərin dövründə və Xilafət işğalları zamanı cərəyan etmiş hadisələrlə üst-üstə düşən bütün bu faktlar tarixi reallıq olmaqla yanaşı, eyni zamanda, Azərbaycanın öz güclü dövlətçilik və müstəqillik ənənələrini qoruyub saxladığını da sübut edir.

Türk tayfaları, başqa xalqlar və etnik qruplardan fərqli olaraq, Azərbaycanın bütün ərazisinə - həm şimalına, həm də cənubuna yayılmışdılar və çoxluq təşkil edirdilər. Buna görə də, eramızın ilk yüzilliklərindən başlayaraq, türk dili Azərbaycan ərazisində yaşayan və sayca az olan xalqlar, etnik qruplar arasında da başlıca ünsiyyət vasitəsinə çevrilməkdə idi. Türk dili, həm də şimalla cənub arasında birləşdirici, əlaqələndirici rol oynayırdı. Bu amilin o zaman vahid xalqın təşəkkülü prosesində çox mühüm rolu vardı. Çünki bəhs olunan dövrdə **bütün Azərbaycan ərazisini əhatə edən vahid dini görüş - təkallahlı din hələ yox idi**. Qədim türklərin baş Allahı olan **Tanrıya** sitayiş - **tanrıçılıq** hələ başqa dini görüşləri sıxışdırıb tamamilə aradan qaldıra bilməmişdi. Zərdüştlük, atəşpərəstlik, Günəşə, Aya, Göyə, ulduzlara, torpağa, suya və s. sitayiş davam etməkdə idi. Ölkənin şimalında - Albaniya ərazisinin bəzi yerlərində (əsasən, dağlıq qərb bölgələrində) xristianlıq yayılmaqda idi. Lakin müstəqil Alban kilsəsi qonşu erməni və gürcü kilsələrinin kəskin rəqabəti şəraitində fəaliyyət göstərirdi.

Bu mürəkkəb tarixi şəraitdə güclü və aparıcı hərbi-siyasi qüvvəyə çevrilən çoxsaylı türk etnosları Azərbaycan dövlətçiliyinin əsas

daşıyıcıları idilər. Hələ vahid təkallahlı dinin olmadığı bir dövrdə məhz türk etnosları və türk dili, şimalı-cənublu, bütün ölkə ərazisində birləşdirici rol oynayırdı. Türk etnosları Azərbaycan dövlətçiliyinin və ölkənin müstəqillik ənənələrinin qorunub saxlanmasında da aparıcı rol oynayırdılar.

1.2. Azərbaycan dövlətçiliyi islam dininin qəbulundan sonrakı dövrdə

VII əsrdə islam dininin qəbul olunması ilə Azərbaycanın tarixi müqəddəratında əsaslı dönüş yarandı. *İslam dini vahid xalqın və dilin təşəkkülünə güclü təkan verdi, bu prosesin sürətlənməsinə həlledici təsir göstərdi. Türk və qeyri-türk etnosları arasında dini birliyin yaranması onların yayıldığı bütün Azərbaycan ərazisində vahid adət-ənənələrin təşəkkülünə, qohumluq əlaqələrinin genişlənməsinə, qaynayıb-qarışma prosesinin daha da dərinləşməsinə səbəb oldu. İslam dini onu qəbul etmiş bütün türk və qeyri-türk etnoslarını Cənubi Qafqazı bütöv halda xristianlığın təsir dairəsinə salmağa çalışan Bizans imperiyasına və onun himayə etdiyi erməni və gürcü təcavüzkarlarına qarşı vahid türk-islam bayrağı altında birləşdirdi.*

Bununla belə, təkallahlı dinlərə sitayiş edənləri müsəlmanlaşdırmaq islamın prinsiplərinə zidd olduğu üçün ərəb işğalları dövründə Albaniyanın xristian əhalisi islam dininin təsir dairəsindən kənarda qaldı. Beləliklə, ölkədə **dini ayrılıq** baş verdi: *çoxluq təşkil edən və ölkənin bütün ərazisinə yayılmış olan türk-müsəlman əhali, o cümlədən islam dinini qəbul etmiş albanlar; bir də, azlıq təşkil edən və əsasən, Şimali Azərbaycanın qərb bölgələrində yaşayan xristian əhali, o cümlədən islam dinini qəbul etməmiş albanlar.* Elə bu vaxtdan da erməni və gürcü kilsələrinin Albaniyanın qərbində yaşayan xristian-alban əhalini öz dini-siyasi və etnik təsir dairələrinə salmaq uğrunda mübarizəsi daha da gücləndi. Azərbaycan islamla xristianlıq arasında ən kəskin qarşıdurma məntəqəsinə çevrildi. Zaman keçdikcə, Qərbi Azərbaycanın, o cümlədən Qarabağın dağlıq bölgələrinin xristian-alban əhalisi qri-

qoryanlaşdırılmağa və erməniləşdirilməyə başladı. Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında yaşayan xristian-alban əhalini isə gürcü kilsəsi öz təsir dairəsinə salmağa çalışırdı.

Beləliklə, Albaniyada baş vermiş dini ayrılıq nəticəsində erməni və gürcü təcavüzkarlarının Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları dövrü başlanırdı. Qonşuların yeritdiyi siyasətin mahiyyəti belə idi: *xristian albanları əvvəlcə erməni və gürcü kilsələrinin təsiri altına salmaq, sonra erməniləşdirmək və gürcüləşdirmək, daha sonra isə onların yaşadıqları Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək*.

Xilafət dağıldıqdan sonra - IX əsrin ortalarından Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələri yenidən dirçəldi. Azərbaycanda yeni siyasi dirçəliş başlandı: islam dininin yayılmış olduğu Azərbaycan torpaqlarında **Sacilər, Şirvanşahlar, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər** dövlətləri yarandı.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın şimal-qərbində – islamın sərhəd şəhəri olan Tiflisə qədərki Azərbaycan torpaqlarında isə **Şəki dövləti** meydana gəldi. Şəkiddən qərbdə paytaxtı Tiflis olan daha bir **müsəlman dövləti - Tiflis müsəlman əmirliyi** vardı. Şəki hakimləri **Albaniya hökmdarı** titulu daşıyır və Albaniya dövlətinin varisləri kimi çıxış edirdilər. Digər Azərbaycan dövlətlərindən fərqli olaraq, Şəki dövlətinin ərazisi islamla xristianlıq arasında kəskin qarşıdurma məntəqəsinə çevrilmişdi. Bu Azərbaycan dövlətinin ərazisində xristianlıqla yanaşı islam dini də yayılmışdı və onun təsir dairəsi getdikcə genişlənməkdə idi. Şəki hakimləri çox mürəkkəb şəraitdə, gürcü təcavüzkarlarının xristian albanları gürcüləşdirmək məqsədi güdən işğalçılıq yürüşlərinə qarşı mübarizə aparır, Azərbaycan torpaqlarının şimal-qərb sərhədlərini uğurla qoruyub saxlayırdılar.

Müstəqil dövlətlərin yaranması nəticəsində ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın bütün sahələrində oyanış baş verməkdə idi. Azərbaycan tarixinin **İntibah dövrü** başlanırdı.

Ərəb xilafətinin süqutu və Azərbaycan dövlətçiliyinin dirçəlişi ilə bir zamanda türk dili artıq bütün ölkə ərazisində əsas ünsiyyət

vasitəsinə çevrildi. Bu, Azərbaycanın gələcək inkişafına güclü təkan verə biləcək tarixi nailiyyət idi. IX əsrin 70-ci illərinin sonlarından başlayaraq yarım əsrdən çox davam edən bir tarixi dövr ərzində (879-941) Azərbaycan torpaqlarının hamısının vahid Azərbaycan türk dövlətinin - **Sacilər dövlətinin** tərkibində olması bütün ölkə miqyasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin daha da dərinləşməsinə, etnik fərqlərin aradan qalxması və vahid Azərbaycan türk xalqının formalaşması prosesinin daha da sürətlənməsinə müsbət təsir göstərdi.

Sacilər dövləti özünün ən qüdrətli çağlarında Dərbənddən Zəncana, Xəzər sahillərindən Ani və Dəbil şəhərlərinə qədər geniş əraziləri əhatə edirdi. Bütün Azərbaycan torpaqları Sacilər dövlətinin tərkibinə daxil idi. Sacilərin Bizans imperiyası tərəfindən himayə olunan erməni və gürcü feodallarını məğlub edərək özlərindən asılı hala salmaları Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, dövlətçiliyinin qorunub saxlanılmasında, ölkə ərazisində etnik-siyasi birliyin daha da möhkəmlənməsində mühüm rol oynadı. Məhz bu dövrdə Azərbaycan və ümumtürk ədəbiyyatının şah əsəri olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları, demək olar ki, bütün Azərbaycan torpaqlarında yayıldı.

Beləliklə, 600 ilə qədər davam edən Sasani-İran və ərəb əsarətindən sonra yerli dövlətlərin (Sacilər, Şirvanşahlar, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Şəki hakimliyi, Tiflis əmirliyi) yaranması, islam dininin bütün ölkə ərazisində əsas təkaləhlə dinə çevrilməsi Azərbaycan xalqının etnik təkamülündə, vahid dilin və mədəniyyətin təşəkkülündə mühüm rol oynadı.

İslam dini, eyni zamanda, Azərbaycanı idarə edən ayrı-ayrı yerli sülalələrin tez-tez bir-birini əvəz etdiyi bir tarixi şəraitdə bütün Azərbaycan əhalisinin - həm xalqımızın təşəkkülündə həlledici rol oynayan müxtəlif türk tayfalarının, həm də onlarla qaynayıb-qarışmaqda olan qeyri-türk etnoslarının yadelli qəsbkarlara qarşı vahid qüvvə halında birləşməsində də mütərəqqi rol oynadı. Məhz bunun nəticəsində Ərəb xilafətinin zəifləməsindən istifadə edən **erməni, gürcü və Bizans** təcavüzkarlarından ibarət **vahid xristian blokunun** Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək planları puça çıxdı. Xəzər dənizi vasitəsilə tez-tez basqınlar

edən slavyan-rus müdaxiləçiləri də Azərbaycanda möhkəmlənə bilmədilər. *Ümumi düşmənlərə qarşı mübarizədə sıx birləşməyin zəruriliyi, vahid dinin-islamın ölkə əhalisinin qaynayıb-qarışmasına, qohumlaşmasına, ümumi adət və mərasimlərə yol açması etnik-siyasi birliyi daha da möhkəmləndirdi.*

Bununla belə, Ərəb xilafətinin tənəzzülündən sonra yaranmış Azərbaycan dövlətlərindən heç birinin uzun tarixi dövr ərzində ölkənin bütün ərazisini əhatə edən vahid, davamlı və qüdrətli dövlətə çevrilə bilməməsi nəticəsində ölkədə uzun sürən siyasi sabitlik də yaranmadı. Bu zaman Xilafətin zəifləməsindən istifadə edərək islama qarşı vahid cəbhədə birləşmiş **Bizans imperiyası, erməni və gürcü** təcavüzkarlarından ibarət **vahid xristian bloku** özünün bütün zərbə-sini Azərbaycana qarşı çevirdi. Məhz bu dövrdə - XI əsrin ortalarında Yaxın və Orta Şərq tarixində mühüm **dönüş dövrü** başlandı. *Orta Asiyadan Aralıq dənizi sahillərinə və Dərbənd keçidindən İran körfəzinə qədər geniş əraziləri əhatə edən Böyük Səlcuq imperatorluğu yaranı.* Azərbaycan növbəti oğuz-türk dövlətinin - Səlcuq imperatorluğunun tərkibinə daxil edildi.

Səlcuq dövrü Azərbaycanın tarixi müqəddəratında həlledici rol oynadı. Sultan Alp Arslanın Məlazgird vuruşmasında (26 avqust 1071-ci il) Bizans imperiyasının hərbi qüvvələrini darmadağın etməsilə türk-islam birliyi Azərbaycanı ələ keçirməyə çalışan xristian bloku (Bizans imperiyası, erməni və gürcü feodalları) üzərində qəti qələbə çaldı. Bizans imperiyasının Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək siyasəti və bu xristian dövlətinə arxalanaraq Azərbaycanın qərb torpaqlarını ələ keçirməyə çalışan erməni və gürcü təcavüzkarlarının qəsbkarlıq planları puça çıxdı.

Beləliklə, Cənubi Qafqazı bütünlüklə xristianlığın təsir dairəsinə salmaq planı baş tutmadı. Xristian amili, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda tənəzzülə uğradı.

Səlcuq axınları nəticəsində oğuz türkləri, ümumiyyətlə, türklük bütün Cənubi Qafqazda və Ön Asiyada, qəti olaraq, başlıca et-

nik-siyasi amilə çevrildi. Türk-islam amili bütün Yaxın və Orta Şərqi, o cümlədən Qafqazın bundan sonrakı tarixində uzun müddət müəyyənəddici rol oynadı.

Səlcuq axınları zamanı oğuz türklərinin yeni-yeni toplumları Azərbaycanda məskən saldılar. Eyni kökdən olan və islamı qəbul etmiş oğuz-səlcuq türkləri ilə Azərbaycan türkləri tez bir zamanda qaynayıb qarışdılar.

Beləliklə, müxtəlif tarixi dövrlərdə (həm eramızdan əvvəl, həm də sonra) soykökündə, başlıca olaraq, kimmer, iskit (skif), sak, massaget, hun, bulqar, xəzər, barsil, peçeneq, suvar, habelə başqa türk və qeyri-türk etnoslarının iştirak etdiyi və oğuz türklərinin (qaraqoyunlular, ağqoyunlular, səlcuqlar və b.) həlledici rol oynadığı Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesi başa çatdı. Azərbaycan türk dili bütün Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan ərazisində başlıca ünsiyyət vasitəsinə çevrildi. Sadə və anlaşıqlı Azərbaycan türk dili məhdud dairədə fəaliyyət göstərən xırda-məhəlli dilləri, həmçinin ərəb və fars dillərini sıxışdıraraq bütün ölkə miqyasında canlı ümumxalq dilinə çevrildi. El sənətkarlarının - ozanların (aşıqların) oba-oba, oymaq-oymaq gəzib yaydıqları şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, çox keçmədən, hamının başa düşdüyü doğma Azərbaycan türk dilində nadir yazılı ədəbi nümunələrin meydana gəlməsi üçün zəmin yaratdı.

Böyük Səlcuq imperatorluğunun süqutundan sonra qüvvətlənən **Şirvanşahlar** və **Eldənizlər** dövlətləri Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrinin davam etdirilməsində və daha da yüksəlişində mühüm rol oynadılar.

Yaxın və Orta Şərqi ən qüdrətli dövlətinə çevrilən Azərbaycan **Eldənizlər dövləti** Azərbaycan xalqının etnik-siyasi tarixində, xüsusilə, böyük rol oynadı. Eldənizlərin hakimiyyəti dövründə bütün Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlətin tərkibində birləşdirilməsi iqtisadi, siyasi və mədəni həyatın bütün sahələrində güclü yüksəlişə səbəb oldu. Sənətkarlıq, ticarət, elm və mədəniyyət daha da inkişaf

etdi. Daxili və xarici ticarət əlaqələri genişləndi. Mədrəsələr açıldı, məscidlər, nadir memarlıq abidələri ucaldıldı. Azərbaycan **İntibah mədəniyyəti** özünün Xaqani, Nizami, Əcəmi zirvəsinə ucaldı. Görkəmli dövlət xadimləri Şəmsəddin Eldəniz, Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi tarixinə parlaq səhifələr yazdılar. **Eldənizlərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan türklərinin, Azərbaycan türk dili və mədəniyyətinin yayıldığı ərazi daha da genişləndi.**

Beləliklə, *Ərəb xilafətinin tənəzzülündən sonra - IX əsrin ortalarından başlayaraq Qafqazda, habelə bütün Yaxın və Orta Şərqdə türk-islam imperiyalarının rolu artdı. Sacilər, Şirvanşahlar, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Şəki hakimləri, Tiflis əmirləri, Səlcuqlar, Eldənizlər, Monqollar, Elxanilər-Hülakular, Çobanilər, Cəlayirlər, Teymurilər, Osmanlılar, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar və başqa türk-islam sülalələrinin idarə etdikləri dövlətlər təkcə Azərbaycanın, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqazın deyil, eyni zamanda, bütün Yaxın və Orta Şərqin dövlətçilik tarixində dərin iz qoydular. Azərbaycan uzun zaman bu dövlətlərin əksəriyyətinin mərkəzi vilayəti, Təbriz isə paytaxtı oldu. Bu böyük türk-islam imperiyalarının bir çoxunu məhz Azərbaycan - türk sülalələri idarə edirdilər.*

XV-XVIII əsrlərdə və bundan sonrakı dövrdə Azərbaycanın dövlətçilik mədəniyyəti daha da zənginləşdi. Bu dövrdə Şərqin geniş ərazili *Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Əfşar və Qacar* imperiyaları bilavasitə Azərbaycan sülalələri tərəfindən idarə olunurdu. Bu mühüm amil Azərbaycanın daxili və beynəlxalq əlaqələrinə müsbət təsir göstərir, ölkəmizin və xalqımızın hərbi-siyasi təsir dairəsini, Azərbaycan dilinin fəaliyyət meydanını genişləndirir, Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi mədəniyyətinin daha da inkişaf etməsinə əlverişli şərait yaradırdı. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan dövlətləri Yaxın və Orta Şərqin beynəlxalq münasibətlərində, hərbi-siyasi həyatında mühüm rol oynamaqla yanaşı, Avropa-Şərq münasibətlərində də çox fəal iştirak edirdilər.

Azərbaycanın böyük dövlət xadimi **Uzun Həsən**in (1468-1478) hakimiyyəti illərində Ağqoyunlu imperiyası bütün Yaxın və Orta Şərqdə qüdrətli hərbi-siyasi amilə çevrildi. Azərbaycanın dövlətçilik mədəniyyəti daha da inkişaf etdi. Uzun Həsən bütün Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən güclü mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq siyasəti yeridirdi. O, bu məqsədlə xüsusi "**Qanunnamə**" hazırlatmışdı.

Uzaqgörən dövlət xadimi ölkənin iqtisadi qüdrətini artırmaq üçün xəzinəyə vergi ödəyən əhəlinin vəziyyətini yaxşılaşdırmağa, oturaq təsərrüfat sahələrini inkişaf etdirməyə, dövlət məmurlarının özbaşınalığına və iri tayfa başçıların hərbi-siyasi müstəqilliyinə son qoymağa çalışırdı.

Uzun Həsən məmləkətdə məzhəb ayrılığının baş verəcəyini və bunun dövlətin qüdrətinə, ölkənin etnik-siyasi birliliyinə mənfi təsir göstərəcəyini irəlicədən görürdü. Buna görə də bacısını Şeyx Cüneyd Səfəviyə, qızını isə Şeyx Heydər Səfəviyə verməklə məmləkətdə yaxınlaşmaqda olan məzhəb parçalanmasının qarşısını almağa, ağqoyunlularla səfəvilər arasında barışıq yaratmağa çalışırdı. Dünya hərbi sənətində baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləyən görkəmli sərkərdə güclü nizami ordu yaratmağa çalışır, muzzla xidmət edən piyada qoşunların sayını artırır, odlu silahlar istehsalına başlamaq və güclü artilleriya yaratmaq üçün hazırlıqlar görürdü.

Bu məqsədlə o, İtaliyadan Azərbaycana toptökən ustalar və hərbi mütəxəssislər dəvət etmişdi.

Görkəmli dövlət xadimi elmin, maarifin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. O, dövrünün ən qabaqcıl alimlərini öz sarayına toplamışdı. Hökmdarın şəxsi kitabxanasında 60-a qədər alim çalışırdı. Uzun Həsən sarayında dövrün görkəmli alimlərindən ibarət elmi məclis fəaliyyət göstərirdi. Böyük hökmdar Qurani-Kərimi azərbaycancaya çevirtmiş, dövrün görkəmli elm adamı Əbu Bəkr əl-Tehraniyə "Kitabi-Diyarbəkriyyə" adlı Oğuznamə yazdırtmışdı.

Uzun Həsən dövründə Azərbaycanın Şərq-Qərb əlaqələrindəki rolu daha da artmışdı. Azərbaycanın ənənəvi əlaqələr saxladığı şərq

ölkələrindən başqa Avropa dövlətləri ilə də geniş diplomatik münasibətlər yaratmışdı. Uzun Həsən dövründə Azərbaycan elçiləri Venesiya Respublikası, Papalıq, Neapol krallığı, Albaniya, Macarıstan, Polşa, Almaniya, Burqundiya hersoqluğu, Kipr, Rodos, Trabzon imperatorluğu, Böyük Moskva knyazlığı ilə, həmçinin bir çox qonşu şərq ölkələri hökmdarlarının saraylarında diplomatik danışıqlar aparmışdılar. Xarici ölkələrlə aparılan danışıqlarda Uzun Həsənin anası - o zaman bütün Şərqdə yeganə qadın diplomat olan Sara Xatun mühüm rol oynayır. Təbrizdə - Uzun Həsən sarayında Venesiya Respublikasının daimi səfirliyi fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan Şərqlə Qərb üçün ümumi maraq doğuran beynəlxalq problemlərin həllində mühüm rol oynayır.

XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövlətçiliyi özünün tarixi təkamülündə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Uzun Həsənin nəvəsi görkəmli dövlət xadimi **Şah İsmayıl Xətai** (1501-1524) babasının başladığı işi başa çatdırdı, şimalı-cənublu bütün Azərbaycan torpaqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirə bildi. Paytaxtı Təbriz şəhəri olan vahid, mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövləti - Səfəvi dövləti meydana gəldi.

Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti daha da yüksəldi. Azərbaycan dili Səfəvi imperiyasının dövlət dilinə çevrildi.

Şah İsmayıl, Şah Təhmasib, Şah Abbas və digər Səfəvi hökmdarlarının həyata keçirdikləri uğurlu islahatlar, daxili və xarici siyasət nəticəsində Səfəvi dövləti Yaxın və Orta Şərqlə ən qüdrətli imperiyalarından birinə çevrildi.

Geniş ərazili Səfəvi imperiyasını idarə etmək üçün mükəmməl dövlət idarəçiliyi mexanizmi yaradıldı. Səfəvi hökmdarları dünyəvi hakimiyyətlə yanaşı, dini hakimiyyəti də ələ keçirdilər. Bununla, mərkəzi hakimiyyət daha da qüvvətləndirildi. Şah sarayında **Ali məşvərət məclisi** və ya **Ali səltənət şurası** ("Məclisi-əla") fəaliyyət göstərirdi. Mərkəzi və yerli idarə orqanlarının işini tənzimləyən mü-

kəmməl bir bürokratik sistem yaradılmışdı. Ölkə ərazisindəki bütün məhkəmə işlərinə **Ali divan** nəzarət edirdi. Səfəvi hökmdarlarının, xüsusən Şah Abbasın keçirdiyi islahatlar nəticəsində səfəvilərin hərbi qüvvələri dünyanın ən qüdrətli ordularından birinə çevrilmişdi. Səfəvilərin hakimiyyəti illərində bütün Yaxın və Orta Şərqdə Azərbaycan dilinin rolu daha da artdı. Səfəvi sarayına gəlmiş xarici ölkə elçiləri ilə diplomatik danışıqlar, bir qayda olaraq, Azərbaycan dilində aparılırdı.

Ağqoyunluların xarici siyasət xəttini davam etdirən Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə də Azərbaycan Qara dəniz və Aralıq dənizi hövzəsi ölkələrindən başlamış, uzaq İngiltərə və Skandinaviyaya qədər bir çox Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqə saxlayırdı. **Şah İsmayıl Xətai, Şah Təhmasib, Şah Məhəmməd Xudabəndə, Şah Abbas** və b. Səfəvi hökmdarlarının saraylarında çoxsaylı qərb diplomatları Səfəvi dövləti ilə sıx qarşılıqlı əlaqələr yaratmaq üçün danışıqlar aparmışdılar. Azərbaycan ağqoyunlular dövründə olduğu kimi, səfəvilərin hakimiyyəti zamanında da Şərqlə Qərb arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdə mühüm rol oynamaqda davam edirdi.

Səfəvi dövlətinin süqutundan sonra hakimiyyətə gələn görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi **Nadir şah Əfşar** (1736-1747) keçmiş Səfəvi imperiyasının sərhədlərini daha da genişləndirdi. Azərbaycanın əfşar-türk elindən çıxmış bu böyük hökmdar 1739-cu ildə Dehli də daxil olmaqla, Şimali Hindistanı da ələ keçirdi. Lakin Azərbaycan hökmdarının bu geniş ərazidə qüdrətli mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq planları baş tutmadı. Hakimiyyəti ələ keçirməyə çalışan saray qruplaşmalarının xəyanəti nəticəsində böyük hökmdar qətlə yetirildi.

Nadir şahın ölümündən sonra onun idarə etdiyi geniş ərazili imperiya süquta uğradı. Hələ Nadir şahın sağlığında ikən azadlıq mübarizəsinə qalxan və müstəqilliyə can atan Azərbaycan torpaqlarında yerli dövlətlər yarandı. Beləliklə, XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan xırda dövlətlərə - xanlıqlara və sultanlıqlara parçalandı. Bununla, ölkənin hərbi-siyasi tənəzzül dövrü başlandı. Azərbaycanın

qədim dövlətçilik ənənələrini yaşatmağa çalışan ayrı-ayrı xanlar bütün ölkəni yenidən vahid dövlət çərçivəsində birləşdirməyə cəhd etsələr də bu arzu olunan nəticəni vermədi. Siyasi pərakəndəlik daha da dərinləşdi. Bununla, Azərbaycanı işğal etməyə çalışan yadelli təcavüzkarların əlinə çox əlverişli bir fürsət düşdü.

XVIII əsrin sonunda Azərbaycan sülaləsi olan **Qacarlar** (1796-1925) İranda hakimiyyətə gəldilər. Qacarlar vaxtı ilə onların ulu babaları qaraqoyunluların, ağqoyunluların, səfəvilərin və nəhayət, Nadir şahın hakimiyyəti altında olmuş bütün əraziləri, o cümlədən Azərbaycan xanlıqlarını yenidən mərkəzi hakimiyyətə tabe etmək siyasəti yeritməyə başladılar.

Beləliklə, Qacarlarla Cənubi Qafqazı işğal etməyə çalışan Rusiya imperiyası arasında uzun sürən müharibələr dövrü başladı. Azərbaycan iki böyük dövlət arasında qanlı müharibələr meydanına çevrildi. Rusiya tərəfindən ərazi vədləri ilə şirnikləndirilərək hərbi əməliyyatlara başçılıq edən erməni və gürcü mənşəli generallar əllərinə düşmüş fürsətdən istifadə edərək Azərbaycanın dinc əhalisinə qarşı dəhşətli soyqırımları törətdilər. Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə əsasən Azərbaycan iki imperiya arasında bölüşdürüldü: **Şimali Azərbaycan** Rusiyaya, **Cənubi Azərbaycan** isə qacarların idarə etdiyi İran şahlığına qatıldı.

Beləliklə, Azərbaycanın bundan sonrakı tarixində yeni siyasi-coğrafi anlayışlar meydana gəldi: "**Şimali Azərbaycan**" (və ya "*Rusiya Azərbaycanı*") və "**Cənubi Azərbaycan**" (və ya "*İran Azərbaycanı*"). Geridə qalmış şahlıq rejiminin hakimiyyəti altına düşmüş Cənubi Azərbaycandan fərqli olaraq, Şimali Azərbaycan Rusiyanın və onun vasitəsilə bütün Qərbi Avropanın nisbətən qabaqcıl mədəni-iqtisadi inkişaf məcrasına daxil oldu. Azərbaycan xalqının şimalda ruslaşdırılması, cənubda isə farslaşdırılması dövrü başladı.

Rusiya Şərqə doğru daha da irəliləmək, isti dənizlərə yol açmaq üçün azərbaycanlıları Qafqazdan sıxışdırıb çıxarmaq siyasəti yeritməyə başladı. Bunun üçün, ilk növbədə, Cənubi Qafqazın xris-

tian əhalisinə - başlıca olaraq İrandan və Türkiyədən köçürülmüş ermənilərə, həmçinin gürcülərə arxalandı, Azərbaycanın xristian-alban əhalisindən istifadə etdi. Yerli müsəlman əhalinin zorla xristianlaşdırılmasına başlandı.

Beləliklə, Bizans imperiyasından sonra yeni bir xristian dövlətinin - Rusiyanın regionda geniş işğallara başlaması ilə Cənubi Qafqazda xristian amili yenidən dirçəldildi. Rusiyadan Azərbaycan ərazisinə xristian əhalinin köçürülüb gətirilməsinə cəhd göstərildi.

İlk zamanlar bu siyasət baş tutmadıqda Rusiya Cənubi Qafqazda özünə dayaq yaratmaq üçün işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarına, xüsusən Qarabağın dağlıq rayonlarına, keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə qonşu ölkələrdən kütləvi surətdə erməni əhalisi köçürdü. Türkiyə ilə həmsərhəd olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarında - keçmiş İrəvan, Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində süni surətdə və xüsusi məqsədlə "Erməni vilayəti" yaradıldı. Bununla, Azərbaycan torpaqlarında gələcək erməni dövlətinin əsası qoyuldu.

Bundan əlavə, Rusiya 1836-cı ildə müstəqil Alban kilsəsini ləğv etdi və onu erməni Qriqorian kilsəsinin təbəçiliyinə verdi. Bununla da, Azərbaycanın müxtəlif mənşəli, o cümlədən türk mənşəli qədim əhalisi olan xristian albanların qriqorianlaşdırılmasına və erməniləşdirilməsinə daha əlverişli şərait yaradıldı. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı yeni ərazi iddialarının əsası qoyuldu. Bütün bunlarla kifayətlənməyən çar Rusiyası daha çirkin siyasətə də əl atdı: erməniləri silahlandıraraq türk-müsəlman əhali üzərinə qaldırdı və azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törədilməsinə başlandı. Bununla, azərbaycanlılara və Cənubi Qafqazın bütün türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımları dövrü başlandı.

Ölkənin şimal-qərbində - Gürcüstanla həmsərhəd olan ərazidə isə xristianlaşdırma siyasətinə gürcü kilsəsi cəlb olundu. Bundan istifadə edən gürcü feodalları Rusiya müstəmləkəçilərinin fəal

köməyi ilə çoxdankı arzularını - yerli müsəlman əhalinin pravoslavlaşdırılması və gürcüləşdirilməsi planlarını həyata keçirməyə başladılar.

Lakin çarizmin və onun əlaltılarının bu qəddar müstəmləkəçilik siyasəti yerli əhalinin inadlı müqavimətinə rast gəldi. Bununla belə, müstəmləkəçilər Azərbaycan bəylərinin müsadirə olunmuş torpaqlarını paylamaq və geniş imtiyazlar vermək, habelə dininə dönük çıxmış mürtədləri öz tərəflərinə çəkmək hesabına bəzi alban-ingiloy kəndlərini dinlərindən döndərərək xristianlaşdırmağa bildilər. Bununla kifayətlənməyən müstəmləkəçilər qədim alban kilsələrini pravoslav kilsələrinə çevirdilər və bölgədə addımbaşı yeni kilsələr tikdirdilər. Azərbaycanın bu bölgəsinin xristianlaşdırılması siyasəti bilavasitə Qafqaz canişininin öz nəzarəti və iştirakı ilə həyata keçirilirdi.

Beləliklə, həm Çar Rusiyası, həm də İran şahlığı öz aralarında bölüşdürükləri tarixi Azərbaycan torpaqlarında Azərbaycan xalqının qədim dövlətçilik ənənələrini məhv etmək siyasəti yeridirdilər.

Lakin Çar Rusiyası və İran şahlığının Azərbaycan xalqının qədim dövlətçilik ənənələrini məhv etmək siyasəti baş tutmadı. Eyni zamanda, yerli əhalinin xristianlaşdırılması ilə yanaşı Rusiyadan Azərbaycana xristian əhalisinin köçürülməsinə diqqət artırıldı. Məqsəd Cənubi Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda xristian amilinin rolunun gücləndirilməsindən ibarət idi.

Mürtəce şahlıq rejimi tərəfindən Azərbaycanın cənub torpaqlarında da eyni cür siyasət həyata keçirilirdi.

Çox çəkmədən, müstəqil yaşamaq ənənələrinə malik olan Azərbaycan xalqının həm şimalda, həm də cənubda azadlıq mübarizəsi gücləndi. *Nəticədə, əvvəllər Azərbaycana yiyələnmək üstündə öz aralarında qanlı müharibələr aparmış Rusiya və İran dövlətləri Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinə qarşı və ölkəmizin yenicdən birləşməsinə yol verməmək məqsədilə bir-birinin etibarlı müttə-*

fiqinə çevrildilər. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqı Rusiya ağalığına və qacarlar İranının şahlıq rejiminə qarşı istiqlal mücadiləsini dayandırmadı, özünün müstəqil dövlətini yaratmaq üçün dəfələrlə üsyan qaldırdı, ölüm-dirim savaşına qalxdı, şəhidlər verdi.

Rusiyada Birinci rus inqilabı (1905-1907), İranda isə 1905-1911-ci illər inqilabı dövründə Azərbaycan xalqı özünün müstəqil dövlətçiliyini bərpa etmək, yeni dövrdə yeni demokratik idarəçilik sistemi yaratmaq uğrunda mübarizə aparırdı.

Birinci dünya müharibəsi dövründə Azərbaycan xalqı həm şimalda, həm də cənubda öz milli dövlətçilik ənənələrini dirçəltmək üçün yenidən ayağa qalxdı.

Şimali Azərbaycanda azadlıq mübarizəsi misli görünməmiş faciələrlə nəticələndi. Burada hakimiyyəti ələ keçirən S.Şaumyanın daşnak-bolşevik hökuməti 1918-ci ilin martında Azərbaycan xalqına qarşı dəhşətli soyqırımını həyata keçirdi. Qardaş Türkiyə Azərbaycana kömək əlini yetirdi. Azadlıq hərəkəti qalib gəldi. 1918-ci il mayın 28-də Şimali Azərbaycanda Şərqdə ilk demokratik respublika - **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti** yaradıldı.

Cənubi Azərbaycanda isə müstəqil və demokratik **Azadistan dövləti** ("Azadistan məmləkəti") quruldu (1920). Şeyx Məhəmməd Xiyabani Azadistan Milli hökumətinin başçısı oldu. Hər iki Azərbaycan dövlətinin ərazisində geniş milli-demokratik islahatlar keçirilməsinə başlandı.

Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsinin doğurduğu tarixi şəraitdən istifadə edən Azərbaycan xalqı həm şimalda, həm də cənubda özünün qədim dövlətçilik ənənələrini yenidən dirçəldə bildi, müstəqil yaşamağa layiq və qadir xalq olduğunu daha bir kərə sübuta yetirdi. Avropa ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da parlamentli respublika tipli demokratik idarəçilik qaydalarının tətbiq olunmasına başlandı. Bu, Azərbaycan xalqının çox böyük tarixi nailiyyəti idi.

1.3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Şərqdə ilk parlamentli respublika (1918-ci il may - 1920-ci il aprel)

Bəşəriyyət tarixinin ən dəhşətli və ən qanlı hərbi-feodal müstəmləkə rejimi olan Çar Rusiyası da Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrini məhv edə bilmədi. Əsarət altına salınmış türk-müsəlman xalqlarının milli mənlük şüurunu və qədim dövlətçilik ənənələrini məhv etmək siyasəti yeridən Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı bu siyasətin ən dəhşətli qanlı qırğın meydanına çevirmişdi. Bu qəddar siyasətin son məqsədi Cənubi Qafqazı Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisindən "təmizləmək", bundan sonra İran və Türkiyəni aradan qaldıraraq rahatca isti dənizlərə çıxmaq, bununla da, Rusiyanın tarixi arzusuna - Hindistana yetişmək niyyətinə nail olmaq idi. Məhz bu məqsədlə də bir tərəfdən imperiyanın ayrı-ayrı yerlərindən Azərbaycan ərazisinə müxtəlif mənşəli xristian əhali köçürülüb gətirilir, digər tərəfdən də yerli əhəlinin xristianlaşdırılması və ruslaşdırılması siyasəti yeridilirdi. Daha dəhşətli isə bu idi ki, həmin qanlı siyasəti daha uğurla həyata keçirmək üçün erməni-müsəlman qırğınları törədilirdi. Ölkənin şimal-qərb hüdudlarında isə Azərbaycan və gürcü xalqları arasına nifaq salmaq siyasəti yeridilirdi. Bir sözlə, Azərbaycan Çar Rusiyasının milli-müstəmləkəçilik siyasətinin ən dəhşətli sınaq meydanına çevrilmişdi.

Buna görə də bütün Rusiya imperiyası ərazisində məhz qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan çarizmin qəddar milli-müstəmləkə rejiminə qarşı milli müqavimət hərəkatının əsas mərkəzinə çevrildi. İdarə olunmağa deyil, idarə etməyə vərdiş etmiş Azərbaycan xalqı özünün qabaqcıl ziyalılarının başçılığı altında bütün Rusiyanın türk-müsəlman xalqlarının milli azadlıq hərəkatının önünə keçdi.

XX yüzilliyin əvvəllərində Rusiya imperiyası dərin hərbi-siyasi və iqtisadi böhrandan xilas olmaq üçün islahatlar dövrünə qədəm qoyduqda böyük xeyriyyəçi H.Z.Tağıyev tərəfindən himayə olunan

Azərbaycan ziyalıları hələ 1905-ci ildən başlayaraq, bütün başqa tələblərlə bərabər, ölkənin türk-müsəlman əhalisinin imperiyanın mərkəzi hakimiyyət orqanlarında təmsil olunmasını, yerli idarəçiliyə və məhkəmə orqanlarında fəaliyyətə cəlb olunmasını tələb edir, bu sahədə ayrı-seçkiliyin, məhdudiyyətin aradan qaldırılması uğrunda mübarizə aparırdılar. Görkəmli hüquqşünas Əlimərdan bəy Topçubaşov, Şəmsi Əsədullayev, Əhməd bəy Ağayev, Ədil xan Ziyadxanov, Əli bəy Hüseynzadə və bir çox digər milli ruhlu Azərbaycan ziyalıları bu hərəkətin önündə gedirdilər.

Şimali Azərbaycan çarizmə qarşı öz azadlığı uğrunda ayağa qalxan bütün məzlum şərq xalqlarının mübarizə simvoluna çevrilmişdi. Heç də təsadüfi deyil ki, Rusiya imperiyasının bütün türk-müsəlman əhalisini çarizmə qarşı birləşdirmək və bu məqsədlə vahid siyasi təşkilat yaratmaq ideyası da məhz Azərbaycanda doğulmuşdu.

1905-ci ildə ümumrusiya müsəlmanlarının Nijni-Novqorodda keçirilmiş I qurultayında "Rusiya imperiyasında türklərin vəziyyəti və problemləri"nə həsr olunmuş əsas məruzə ilə məhz Azərbaycanın nümayəndəsi Əlimərdan bəy Topçubaşov çıxış etmişdi. Yeni yaradılmış Ümumrusiya Müsəlmanları İttifaqının ("İttifaqi-Müslimin") Nizamnamə və Proqramının yazılmasında da azərbaycanlı nümayəndələr fəal iştirak etmişdilər.

Mürəkkəb və çətin şəraitdə aparılan gərgin mübarizə nəticəsində Azərbaycanın tanınmış ziyalıları **Əlimərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl xan Ziyadxanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Tağı Əliyev, Əsədulla bəy Muradxanov** 1906-cı ildə Rusiyanın ilk parlamentinə - I Dövlət Dumasına deputat seçilmişdilər. Xalqımızı Rusiya parlamentində təmsil edən yüksək təhsil görmüş bu ziyalıların ikisi ixtisasca hüquqşünas idilər: Əlimərdan bəy Topçubaşov Peterburq Universitetinin, İsmayıl xan Ziyadxanov isə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdilər.

Rusiya Dövlət Dumasının ən böyük fraksiyalarından birinə - Müsəlman fraksiyasına sədr Əlimərdan bəy Topçubaşov seçilmişdi.

Azərbaycanlı deputatlar Duma tribunasından çıxış edərək **Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda yeritdiyi milli qırğın siyasətini, xalqımıza qarşı yol verilən ayrı-seçkiliyi, köçürmə siyasətini, bütöv bir xalqın hüquqsuzluğunu, kölə halına salındığını** bütün açıqlığı və kəskinliyi ilə tənqid edir, yalnız azərbaycanlıların deyil, **bütün Rusiya müsəlmanlarının mənafeyini müdafiə edirdilər**. Belə ki, azərbaycanlı deputatı İsmayıl xan Ziyadxanov дума iclaslarından birində çıxış edərkən son dərəcə qətiyyətlə bildirmişdi: *"Biz (Azərbaycan) bir əsr əvvəl işğal edilmişik. Bizə heç bir hüquq verilməmişdir. Kölə halına salınmışıq. Milli varlığımıza təcavüz edilmişdir. Bir sıra ali məktəbə qəbul olunmağımıza qadağa qoyulmuşdur. Dövlət idarələrində türk məmurlarına rast gəlmək mümkün deyildir. Torpaq azlığından əziyyət çəkirik. Lakin buraya Rusiyadan axın-axın kəndlilər köçürülür. Bilavasitə dövlətin ali ilə törədilən milli qırğın zəminində qana boyanmış bu torpaqlarda rus kəndliləri üçün planlaşdırdığınız yaşayış məntəqələrini quracaqsınız. Bu, hökumətin gizli surətdə hazırlayıb həyata keçirdiyi "parçala və hökmranlıq et" idarə tərzindən başqa bir şey deyildir. İki ildən bəri qan dəryasında boğulan Vətənimdə insan cəsədlərinin üstündən keçirik. Artıq səbrimiz tükənmişdir"*.

II Dövlət Dumasının üzvləri Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xas-məmmədov, Mustafa Mahmudov, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski və Zeynal Zeynalov da, öz sələfləri kimi, çarizmin bütün sahələrdə, o cümlədən dövlət idarəçiliyində yeritdiyi milli və dini ayrı-seçkilik siyasətinə kəskin etirazlarını bildirirdilər.

Azərbaycanlı deputatların bütün Rusiyanın türk-müsəlman əhalisinin hüquqsuzluğuna qarşı kəskin çıxışları və bunun güclü oyadıcı təsirinin çarizmi vahiməyə salması, başqa səbəblərlə yanaşı, I və II Dövlət Dumalarının buraxılmasında az rol oynamamışdı. Məhz buna görə də III Dumaya seçkilər zamanı türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı Mərkəzi Asiya, Sibir və digər regionlar seçki hüququndan məhrum edilmiş, Bakıya isə öz nümayəndəsini irəli sürmək hüququ

verilməmişdi. Elə həmin səbəbə görə də, əvvəlkilərdən fərqli olaraq, III Dövlət Dumasında bütün Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisini yalnız bircə nəfər deputat - **Xəlil bəy Xasməmmədov** təmsil edirdi. IV Dövlət Dumasında isə bütün Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının yeganə nümayəndəsi **Məmməd Yusif Cəfərov** idi.

Rusiyanın Dövlət Dumalarına seçilmiş azərbaycanlı deputatların, demək olar ki, hamısı milli hərəkətimizin ən qabaqcıl nümayəndələri idilər. Duma deputatları Əlimərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl xan Ziyadxanov, Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov peşəkar hüquqşünaslar idilər. Məhəmməd ağa Şahtaxtinski isə Sarbonna Universitetinin dinləyicisi olmuş, Leypsiq Universitetinin fəlsəfə fakültəsini bitirmişdi.

Beləliklə, Birinci dünya müharibəsinin gedişində "xalqlar həbsxanası" olan Rusiya imperiyasının dağılması üçün real tarixi şərait yaranarkən Azərbaycan xalqı həm qədim dövlətçilik ənənələrinə, həm də ən müasir idarəçilik mədəniyyətinə yiyələndiyi üçün müstəqil dövlət halında yaşamağa hazır idi.

Ölkənin **Qacarlar** sülaləsi tərəfindən idarə olunan və İran şahlığının tərkibində qalmış cənub rayonlarından fərqli olaraq Şimali Azərbaycan Rusiya ağalığı dövründə Rusiyanın və Rusiya vasitəsilə Qərbin yeni demokratik dövlət quruculuğu ənənələri ilə - parlament mədəniyyəti ilə yaxından tanış ola bilmişdi.

Azərbaycan ziyalılarının mühüm bir hissəsi, o cümlədən Əlimərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla peşəkar hüquqşünaslar Rusiyanın Dövlət Dumalarında zəngin parlamentçilik təcrübəsi qazanmışdılar. Onlar nifrət etdikləri və qəddar milli müstəmləkə zülmünün hökmranlıq etdiyi Rusiya mütləqiyyətindən tamamilə fərqlənən, bütün hüquq və azadlıqların təmin olunduğu ən demokratik respublika sistemi yaratmağa hazır idilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin demokratik dövlət yaratmaq ideyaları onların hələ Rusiya Dövlət Dumalarında fəaliyyət göstərdikləri dövrdə formalaşmışdı. Buna görə də Azərbaycan Xalq Cümhu-

riyyətinin parlamentli respublika kimi formalaşması tarixi reallıqdan doğurdu. Çarizmin devrilməsindən sonrakı hadisələrin real inkişafı da işi buna doğru aparırdı.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada Romanovlar mütləqiyyəti devrildi. Monarxiya rejimi aradan qaldırıldıqdan sonra hakimiyyətə gələn Müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazın idarəçiliyi üzrə Xüsusi Komitə yaratdı. Lakin Müvəqqəti hökumət uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi. 1917-ci ilin oktyabrındakı hakimiyyət çevrilişi nəticəsində Cənubi Qafqazdan Rusiyanın Müəssislər Məclisinə seçilən deputatlar Petroqrada və Moskvaya gedə bilmədilər. Onlar 1918-ci il fevralın 14-də Tiflisdə Zaqafqaziyanın ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini, başqa sözlə Zaqafqaziya Parlamentini yaratdılar.

Zaqafqaziya Seymində Müsəlman Fraksiyasını Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı Azərbaycanın, habelə bütün Cənubi Qafqazın bir milyondan çox türk-müsəlman seçicisinin səsini qazanmış 44 deputat təmsil edirdi. Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası, faktiki olaraq, Zaqafqaziya Müsəlman Şurası, daha doğrusu, Zaqafqaziya Müsəlman Parlamenti funksiyasını yerinə yetirirdi.

Maraqlı və eyni zamanda qanunauyğun hal idi ki, Dövlət Dumaslarında olduğu kimi, Zaqafqaziya Seyminin də ən ardıcıl üzvləri Azərbaycan nümayəndələri idilər. Məhz onların tələbi ilə 1918-ci il aprelin 9-da Zaqafqaziya Seymi Zaqafqaziyanın müstəqilliyini elan etdi və Birləşmiş Zaqafqaziya Cümhuriyyəti yaradıldı. Lakin istər daxili, istərsə də xarici siyasət sahəsində kəskin milli mənafe ziddiyyətlərinin olması Zaqafqaziya Seymi və Birləşmiş Zaqafqaziya Cümhuriyyəti hökumətinin konkret addımlar atmasına imkan vermədi. Nəticədə 1918-ci il mayın 25-də gürcü nümayəndələr Seymdən çıxdılar və ertəsi gün - mayın 26-da Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdilər.

Mayın 27-də Seymin Müsəlman Fraksiyasının, yəni Zaqafqaziya Müsəlman Şurasının (faktiki olaraq, Zaqafqaziya Müsəlman Parlamentinin) üzvləri ayrıca iclaslarını keçirdilər və Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmək qərarına gəldilər. Bu məqsədlə Zaqafqaziya

Müsəlman Şurası özünü **Azərbaycan Milli Şurası**, daha doğrusu, **Azərbaycan Parlamenti** elan etdi. Bununla, əslində ilk Azərbaycan parlamenti yarandı və Azərbaycanda ilk parlamentli respublikanın bünövrəsi qoyuldu. 1918-ci il mayın 27-də keçirilən həmin iclasda Azərbaycan Milli Şurasının Rəyasət Heyəti və sədri seçildi. M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri oldu.

Mayın 28-də Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Milli Şurasının tarixi iclası keçirildi. Həmin iclasda iştirak edən **Həsən bəy Ağayev (sədr), Mustafa Mahmudov (katib), Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Nəsib bəy Usubbəyov, Mir Hidayət Seyidov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Heybət Qulu Məmmədbəyov, Mehdi bəy Hacinski, Əli Əskər bəy Mahmudbəyov, Aslan bəy Qardaşov, Sultan Məcid Qənizadə, Əkbər Ağə Şeyxülislamov, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Məmməd Yusif Cəfərov, Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Rəhim bəy Vəkilov, Həmid bəy Şahtaxtinski, Firidun bəy Köçərlinski, Camo bəy Hacinski, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Xosrov Paşa bəy Sultanov, Cəfər Axundov, Məhəmməd Məhərrəmov, Cavad Məlik-Yeqanov və Hacı Molla Səlim Axundzadə** Azərbaycanın **İSTİQLAL BƏYANNAMƏSİNİ** qəbul etdilər.

İstiqlal Bəyannaməsi bütün türk-müsəlman dünyasında, ümumiyyətlə, bütün Şərqdə, ilk dəfə olaraq, Azərbaycanda ən demokratik respublika idarə üsulunun - parlamentli respublikanın yaradılacağından xəbər verirdi. Azərbaycan Milli Şurasının **İstiqlal Bəyannaməsində** deyilirdi:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyətə malik olduğu kimi, Cənub-Şərqi Zaqafqaziyanı əhatə edən Azərbaycan da tam hüquqlu müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə forması Xalq Cümhuriyyətidir.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq əzmindədir.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

6. Müəssislər Məclisi toplanıncaya qədər Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti hökumət durur.

Azərbaycan Milli Şurası həmin iclasında, eyni zamanda, bitərəf Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Müvəqqəti Hökumətinin tərkibini də təsdiq etdi. İlk Müvəqqəti Hökumət bu tərkibdə idi: Fətəli xan Xoyski - Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri; Xosrov Paşa bəy Sultanov - Hərbi nazir; Məmməd Həsən Hacınski - Xarici işlər naziri; Nəsim bəy Usubbəyov – Maliyyə naziri və Xalq Maarif naziri; Xəlil bəy Xasməmmədov - Ədliyyə naziri; Məmməd Yusif Cəfərov - Ticarət və sənaye naziri; Əkbər Ağə Seyxülislamov - Əkinçilik naziri və əmək naziri; Xudadat bəy Məlik-Aslanov - Yollar naziri və poçt - teleqraf naziri; Camo bəy Hacınski – Dövlət nəzarətçisi.

Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsinin gedişində və Romanovlar mütləqiyyətinin devrilməsi nəticəsində yaranmış çox mürəkkəb bir tarixi şəraitdə Azərbaycanın şimal torpaqlarında dövlətçilik ənənələrimiz yenidən, özü də bu dəfə parlamentli respublika formasında dirçəldi.

Gənc Azərbaycan dövləti son dərəcə mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə doğulmuşdu. Bakıda hakimiyyəti S.Şaumyanın başçılıq etdiyi daşnak-bolşevik güruhu ələ keçirmiş və Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı dəhşətli soyqırımına başlamışdı. Çar generalları tərəfindən silahlandırılmış erməni quldur dəstələri Şərqi Anadolunun və Qərbi Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı qanlı qırğını - soyqırımını davam etdirirdilər. Azərbaycan xalqının

cəlladları olan Şaumyan və Andronik əlbir fəaliyyət göstərirdilər. Azərbaycan xalqı fiziki cəhətdən məhv edilmək təhlükəsi qarşısında idi. Neft Bakısını ələ keçirməyə çalışan xarici qüvvələr arasındakı rəqabət sona çatmaqda və bütün Cənubi Qafqaz üçün yeni təhlükə - bolşevik Rusiyasının təcavüzü təhlükəsi yaxınlaşmaqda idi. Azərbaycan xalqı öz tarixinin ağır yolayrıcında qalmışdı: **ya Milli qurtuluş, ya da ki, məhv edilərək Cənubi Qafqazın etnik-siyasi xəritəsindən tamamilə silinib götürülmək.** Azərbaycanı müstəqil dövlət elan etmiş Cümhuriyyət xadimləri məhz belə bir tarixi şəraitdə çətin vəziyyətə düşmüş və çıxış yolu tapa bilməyən xalqın önünə keçdi.

1918-ci il iyunun 16-da Milli Şura və hökumət özünün fəaliyyət mərkəzini Gəncəyə köçürdü. Ölkədə yaranmış real vəziyyəti nəzərə alan Azərbaycan Milli Şurası iyunun 17-də Gəncədə iki mühüm qərar qəbul etdi: öz fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırdı; bütün hakimiyyəti (həm qanunvericilik, həm də icra hakimiyyətini) Müəssislər Məclisi çağırılanadək F.Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış yeni - ikinci Müvəqqəti hökumətə həvalə etdi.

Hökumətin tərkibi belə idi: *Nazirlər Şurasının sədri - Fətəli xan Xoyski; nazirlər - Məmməd Həsən Hacınski, Nəsim bəy Usubbəyov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Behbud Ağə Cavanşir, Xəlil bəy Xas-məmmədov, Xosrov Paşa bəy Sultanov, Xudadat bəy Rəfibəyov, Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Ağə Aşurov, Əbdül Əli bəy Əmir-canov, Musa bəy Rəfiyev.*

Azərbaycan Milli Şurası çətinliklə əldə olunmuş istiqlalın itirilməsindən ehtiyat edərək o zaman həm də qərara almışdı ki, qısa müddət ərzində Müəssislər Məclisi çağırılmalıdır və o vaxta qədər F.Xoyski hökuməti hakimiyyəti öz əlində saxlamalı, heç kimə güzəştə getməməlidir. Azərbaycan Milli Şurası, eyni zamanda, F.Xoyski hökumətinin hüquq və səlahiyyətlərini də konkret şəkildə müəyyənləşdirmişdi. **Hökumət Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, mövcud siyasi azadlıqları ləğv edə bilməzdi və aqrar məsələ, həmçinin bunun kimi digər mühüm məsələlər barədə inqilabi qanunları**

dəyişdirmək hüququna malik deyildi. Qalan məsələlərdə isə hökumətə müstəqil hərəkət etmək səlahiyyəti verilirdi. **Müvəqqəti hökumət altı aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisi çağırılmalı idi.**

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Parlamenti - Azərbaycan Milli Şurası özünün ilk addımlarını atmağa başladı. Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il **mayın 27-dən iyunun 17-dək** davam edən və cəmi 20 gün sürən ilk fəaliyyəti dövründə cəmi 7 iclası keçirildi və bu iclaslarda başlıca olaraq iki mühüm qərar qəbul edildi: *birincisi* - **Azərbaycanın istiqlalı** elan olundu və **İstiqlal bəyannaməsi** qəbul edildi; *ikincisi* - Gəncədə Fətəli xan Xoyski başda olmaqla ilk Azərbaycan hökumətini formalaşdırıldı və 1813-cü ildən sonra, ilk dəfə olaraq, Azərbaycanın müstəqil idarə olunmasına başlanıldı. Azərbaycanın bir hissəsində - Şimali Azərbaycanda **respublika quruluşu yaradıldı.**

1918-ci il iyunun 17-də hakimiyyətə gələn F.Xoyskinin başçılıq etdiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti çox ağır bir beynəlxalq və daxili şəraitdə, faktiki olaraq, soyqırımı taleyi yaşayan Azərbaycan xalqını tarixin ən ağır qanlı burulğanından çıxarmaq məsuliyyətini öz üzərinə götürməli oldu.

Təcili olaraq müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğuna başlandı. Hökumət yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün ilk günlərdəncə qəti tədbirlərə əl atdı. **İyunun 19-da bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan olundu. İyunun 24-də** qırmızı parça üzərində ağ aypara və ağ səkkizguşəli ulduz təsvir olunan bayraq azad Azərbaycanın dövlət rəmzlərindən biri kimi qəbul olundu. İyunun 26-da Müsəlman hərbi korpusu ayrıca **Azərbaycan Korpusuna** çevrildi və həmin korpusun komandirinə general rütbəsi verildi. Diviziya komandiri səlahiyyətlərinə malik olan Azərbaycan Korpusunun komandiri hökumətin xüsusi tapşırığını yerinə yetirməyə başladı ki, bu da, faktiki olaraq, Azərbaycan silahlı qüvvələrinin yaradılması demək idi. İyunun 27-də **Azərbaycan-türk dili dövlət dili elan olundu.** Dövlət quruculuğu daha da genişləndirildi. Türkiyədən dərslilər

gətirmək və müəllimlər dəvət etmək barədə qərar qəbul olundu. **Məktəblər milliləşdirildi.** Yeni müəllim kursları və məktəblər açıldı. **Yelizavetpol** və **Karyagin** tarixi adları bərpa olunaraq yenidən **Gəncə** və **Cəbrayıl** adlandırıldı. Milli orduya səfərbərlik keçirildi. **İyul ayının 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmaq barədə qərar qəbul olundu.** Komissiya Birinci Dünya müharibəsi dövründə bütün Cənubi Qafqaz ərazisində türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən soyqırımı vəhşiliklərini və onların əmlakının talan olunması məsələlərini araşdırıb cinayətkarları məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etməli idi. Hökumətin bu qərarı ilə, əslində, müstəqil Azərbaycanın Milli Təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasının əsası qoyuldu. Bundan əlavə, hökumətin nəzarəti altında olan ərazidə vəziyyəti sabitləşdirmək, nəqliyyat, poçt-teleqraf rabitəsi yaratmaq üçün də bir sıra mühüm tədbirlər görüldü. **Avqustun 11-də hərbi mükəlləfiyyət haqqında qərar qəbul olundu. Avqustun 23-də** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vətəndaşlığı haqqında fərman verildi. Lakin F.Xoyski hökumətinin başlıca vəzifəsi ölkənin bütün ərazisində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyətini bərqərar etmək, Bakını və onun ətraflarını Azərbaycan xalqının düşmənlərindən təmizləmək idi.

1918-ci il sentyabrın 15-də ağır döyüşlərdən sonra **Qafqaz İslam Ordusu** Azərbaycan hərbi qüvvələri və xalq könüllü dəstələrinin köməyi ilə Bakını azad etdi. Şəhər S.Şaumyanın daşnak-bolşevik rejimindən sonra hakimiyyəti ələ keçirmiş daşnak-menşevik töröküntülərindən - "*Sentrokaspi diktaturası*"ndan təmizləndi.

Bakının azad edilməsi Azərbaycan tarixinin ən mühüm hadisələrindən biri idi.

1918-ci il sentyabrın 17-də F.Xoyski kabinetinin təşkilindən üç ay sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçdü. Bakı paytaxt elan olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyət dairəsi genişləndi.

Noyabrın 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı üzərində aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan üçrəngli bay-

raqla əvəz olundu. İctimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində quruculuq işləri daha da genişləndirildi. Parlamentli respublika idarəçiliyinin hüquqi norma və qaydalarına sadıq qalan F.Xoyski hökuməti, eyni zamanda, Müəssislər Məclisinin çağırılması üçün hazırlıq görməyə başladı. Bu məqsədlə xüsusi komissiya yaradıldı: Milli Şuranın 1918-ci il 17 iyun tarixli qərarından hələ 6 ay keçməməsinə baxmayaraq, daha doğrusu hökumətin təkbəşinə hakimiyyəti davam etdirmək səlahiyyəti olduğu halda, F.Xoyskinin təşəbbüsü və müraciətinə əsasən 1918-ci il noyabrın 16-da Azərbaycan Milli Şurası yenidən fəaliyyətə başladı. Hökumətin sədri F.Xoyskinin təklifi ilə Azərbaycan Milli Şurası Müəssislər Məclisi çağırmaq işini öz üzərinə götürdü.

Azərbaycan Milli Şurasının **1918-ci il noyabrın 19-da** M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında Azərbaycan Parlamentçiliyi tarixinin çox mühüm qərarları qəbul olundu. O zaman Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəvqəladə dərəcədə çətin və mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti son dərəcə demokratik inkişaf yolu tutdu. 19 noyabr tarixli həmin iclasda qeyd olundu ki, Azərbaycanın əhalisi yalnız azərbaycanlılardan ibarət olmadığı üçün Azərbaycan Milli Şurasında qeyri millətlər də təmsil olunmalıdır, daha doğrusu Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün millətlər parlamentdə təmsil olunmalıdır. Azərbaycan Milli Şurası ölkə əhalisinin (2 mln. 750 min nəfər) hər 24 min nəfərinə 1 nəfər nümayəndə hesabı ilə 120 nəfərdən ibarət olmalı idi. Onlardan 80 nəfər müsəlmanları, 21 nəfər erməniləri, 10 nəfər rusları, 1 nəfər almanları və 1 nəfər yəhudiləri təmsil etməli idi. Sayları çox az olduğu üçün, parlament seçkilərində iştirak etmək hüquqları olmadığı halda, gürcülər və polyaklar da hərəsinə bir deputatla parlamentdə təmsil olunmalı idilər.

Azərbaycan Milli Şurasının **19 noyabr 1918-ci il** tarixli iclasının qərarına əsasən hələ 1917-ci ilin sonlarında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş 44 nəfər türk-müsəlman nümayəndə birbaşa yeni

yaradılacaq parlamentin tərkibinə daxil edilirdi. Müsəlmanlardan qalan 36 deputat və başqa millətlərin nümayəndələri yenidən seçilməli idi. Yeni Parlamentin formalaşdırılması 1918-ci il dekabrın 3-də başa çatdırılmalı idi.

Göründüyü kimi, 1918-ci ilin Mart soyqırımından hələ vur-tut yarım il keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan parlamentində 21 nəfər erməni nümayəndəsinin iştirakına yol açılırdı. O zamankı tarixi şəraitdə atılan bu addım Azərbaycan xalqının demokratik təbiətinə, insan haqlarına nə qədər dərin hörmətlə yanaşmasına parlaq sübutdur.

Parlament demokratiyamızın bu parlaq faktı M.Ə. Rəsulzadənin yeni parlamentin çağırılması ilə bağlı olaraq **1918-ci il noyabrın 29-da** xalqa etdiyi **müraciətdə** də əks olunmuşdu: *"... biza fəlakət və səfalətdən başqa bir şey verməyən ədavət və ixtilafı bir tərəfə qoyaq. Tarix hamımızı bir yerdə yaşamaq məcburiyyətində qoyub. Yeni başlayan həyatın təbii məşəqqətlərini asanlıqla çəkmək üçün yaşayışımızı aqıl və insani əsaslar üzərində quraq, bir-birimizi sevmək, ehtiram edək. Milli və məzhəb fərqlərinə baxmayaraq, bütün Azərbaycan vətəndaşları bir vətənin övladlarıdır. Ümumi vətəndə müştərək həyatlarını qurmaq və öz səadətlərinə birlikdə yetişmək üçün onlar bir-birlərinə əl uzatmalı və yardım etməlidirlər"*.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan əhalisinə müraciətdə bildirirdi ki, azlıqda qalan millətlərin və məmləkətin vilayətlərinin də nümayəndələri təmsil olunacaq yeni parlament **yurduumuzun sahibi olacaq, onun müqəddəratını həll, hökumətini təşkil və mənafeyini müdafiə edəcək.**

1918-ci il dekabrın 7-də saat 13-də H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbinin binasında (hazırda Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun yerləşdiyi bina) Azərbaycan Parlamentinin təntənəli açılışı oldu. Bu, bütün müsəlman şərqində o dövrün ən demokratik prinsipləri əsasında formalaşdırılmış ilk parlament idi.

Parlamentin açılışında Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadə geniş təbrik nitqi söylədi. "Müsavat" fraksiyasının

təklifi ilə Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri, Həsən bəy Ağayev isə onun birinci müavini seçildi. Paris sülh konfransına yola düşmüş Ə.Topçubaşov səfərdə olduğu üçün parlamentin fəaliyyətinə H.Ağayev rəhbərlik etdi. Parlamentin ilk iclasındaca F.Xoyski hökumətinin istefası qəbul edildi və yeni hökumətin təşkil olunması qərara alındı. Yeni hökumətin təşkili yenidən F.Xoyskiyə tapşırıldı.

1918-ci il dekabrın 26-da F.Xoyski parlamentdə öz proqramı ilə çıxış etdi və yeni hökumətin tərkibini təsdiq olunmağa təqdim etdi. Parlament hökumətin proqramını qəbul etdi və F.Xoyskinin təşkil etdiyi hökumətə etimad göstərdi.

Azərbaycan Parlamentinin fəaliyyətə başladığı dövrdəki tariximizin çox mühüm ibrət dərslərindən biri də budur ki, Cümhuriyyət xadimlərinin, bütün xalqımızın ilk Azərbaycan Parlamentində ermənilərə 21, ruslara isə 10 yer ayırmasına baxmayaraq, onlar Parlamentin açılışında iştirak etmədilər. Bakıda fəaliyyət göstərən Rus Milli Şurası Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsilə "Vahid və bölünməz Rusiya"nın parçalanmasına yol açdığı üçün "Azərbaycanın Rusiyadan ayrılması faktını tanımadı" və Azərbaycan Parlamentini boykot etmək barədə qərar qəbul etdi.

Lakin Azərbaycanda yaşayan rus-slavyan əhalisinin təzyiqi ilə sonralar Rus Milli Şurası həmin qərarı ləğv etməyə məcbur oldu.

Həmin dövrdə Azərbaycanın müstəqilliyi ilə barışa bilməyən ermənilər də Rus Milli Şurasını müdafiə etdilər və iki aydan çox müddət ərzində Parlamentin iclaslarında iştirak etmədilər. Parlamentə qatıldıqdan sonra isə həmişə Azərbaycan dövlətçiliyinə xəyanət mövqeyindən çıxış etdilər.

Bundan əlavə, ölkədə ali hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmiş və sayı 100 nəfərə çatmayan **Parlamentdə 11 fraksiya və qrupun fəaliyyət göstərməsi də olduqca mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə müstəqil dövlət quruculuğuna ciddi əngəl törədirdi. Ayrı-ayrı fraksiya və qruplar bir çox hallarda özlərinin məhdud fraksiya və qrup mənafeələrini ümummilli mənafeədən üstün tuturdular. Məsə-**

lən, Parlamentin sosialist bloku "yoxsulların mənafeyini müdafiə etmək" pərdəsi altında, müntəzəm olaraq, Azərbaycanın Sovet Rusiyasına birləşdirilməsini təbliğ etmiş, Sovet Rusiyasında diplomatik nümayəndəlik açılması barədə qərar qəbul edilməsinə nail olmuş, nəhayət, Qırmızı Ordunun ölkəyə müdaxiləsinə tərəfdar çıxmışdı ki, bu da mahiyyətcə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı pozuculuq işi aparmaqdan başqa bir şey deyildi.

Bununla belə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti öz fəaliyyəti ərzində, o cümlədən 17 aylıq aramsız fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə, qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarları ilə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində, xüsusən də parlament mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə parlamentçilik tariximiz iki dövrə ayrılır: *Birinci dövr* - **1918-ci il mayın 27-dən noyabrın 19-dək** davam etmişdir. Bu altı ay ərzində **Azərbaycan Milli Şurası** adı ilə fəaliyyət göstərən və 44 nəfər müsəlman-türk nümayəndədən ibarət olan ilk Azərbaycan Parlamenti çox mühüm tarixi qərarlar qəbul etmişdir. İlk Parlamentimiz 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmiş, ölkənin idarə olunmasını öz üzərinə götürmüş və tarixi **İstiqlal bəyannaməsini** qəbul etmişdir.

Azərbaycan Milli Şurasının o zaman çox mürəkkəb və həlledici bir tarixi məqamda Tiflisdə-Qafqaz canişininin iqamətgahında elan etdiyi **İstiqlal bəyannaməsi** Azərbaycan demokratiyası və parlamentarizm ənənələri tarixinin ən parlaq hüquqi sənədi olaraq bu gün də öz tarixi və praktiki əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Milli Şura dövründə Azərbaycan Parlamentinin təsis toplantısı ilə birlikdə cəmi 10 iclası keçirilmişdir. İlk iclas - **1918-ci il mayın 27-də Tiflisdə**, son iclas - **1918-ci il noyabrın 19-da Bakıda keçirilmişdir. Mayın 27-də** Azərbaycan Milli Şurası təsis olunmuş, iyunun 17-də isə fəaliyyətini müvəqqəti dayandıraraq, 6 aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisi çağırılmaq şərti ilə, bütün qanunverici və icraedici

hakimiyyəti Müvəqqəti hökumətə vermişdir. Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il sentyabrın 17-də Bakıya köçdükdən sonra Azərbaycan Milli Şurası noyabrın 16-da öz fəaliyyətini yenidən bərpa etmişdir. Noyabrın 19-da Azərbaycan Milli Şurası həmin il dekabrın 3-də Müəssislər Məclisinin – geniş tərkibli Azərbaycan Parlamentinin çağırılması haqqında qanun qəbul etdi və öz fəaliyyətini dayandırdı. Beləliklə, **Azərbaycan Parlamenti öz fəaliyyətinin bu dövründə, daha doğrusu, Milli Şura dövründə Tiflisdə, Gəncədə və Bakıda fəaliyyət göstərmişdir.**

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentçilik tarixində **İkinci dövr** və ya **Bakı dövrü 1918-ci il dekabrın 7-dən 1920-ci il aprelin 27-dək** - cəmi 17 ay davam etmişdir. **İlk iclas - 1918-ci il dekabrın 7-də, son iclas - 1920-ci il aprelin 27-də** keçirilmişdir. Bu dövrdə Parlamentin cəmi 145 iclası olmuşdur. Bütün bu iclaslarda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti **İstiqlal bəyannaməsinin** müəyyən etdiyi prinsiplərə sadıq qalaraq və konkret tarixi şəraiti nəzərə alaraq ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, insan haqları və azadlıqlarının dolğun təmin olduğu ən müasir hüquqi-demokratik dövlət yaratmaq məqsədi daşıyan çox mühüm qanunlar və qərarlar qəbul etmişdi. Bütün bu qanunlar və qərarlar, nəticə etibarilə, hakimiyyətin üç qolunun – *qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının* formalaşdırılmasına yönəlmişdi.

Birinci Dünya müharibəsində böyük dövlətlərin dünyanı bölüşdürmək uğrunda mübarizəsinin həlledici mərhələyə daxil olduğu və ölkənin başı üzərini yeni işğal təhlükəsinin aldığı çox mürəkkəb bir daxili və beynəlxalq tarixi şəraitdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan Parlamenti öz fəaliyyətinin mühüm hissəsini dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına və Ordu quruculuğu məsələlərinə yönəlmişdi. Qeyd olunmalıdır ki, Parlamentin bu sahədə qəbul etdiyi qanun və qərarların müzakirəsində Parlament üzvləri, bir qayda olaraq, həmrəylik və yekdillik nümayiş etdirirdilər.

Çox mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, xalqımızın milli oyanışını əbədi etməyə çalışan Cümhuriyyət hökuməti

və parlamenti elmin, təhsilin və xalq maarifinin, səhiyyənin inkişafını diqqət mərkəzində saxlayırdı. Ölkənin hər yerində müxtəlif pillədən olan məktəblər, gimnaziyalar, qız məktəbləri, uşaq baxçaları, qısamüddətli müəllim kursları, kitabxanalar açılır, kənd yerində xəstəxana və feldşer məntəqələri şəbəkəsi yaradılır, yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə aparılırdı.

Bu baxımdan Parlamentin **1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması** haqqında qəbul etdiyi qanunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Milli universitetin açılması Cümhuriyyət xadimlərinin doğma xalq qarşısında çox mühüm tarixi xidməti idi. Sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etsə də, Cümhuriyyət ideyalarının yaşamasında və xalqımızın yenidən müstəqilliyə qovuşmasında Bakı Dövlət Universiteti misilsiz rol oynadı.

Ölkədə elm və təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirən Cümhuriyyət hökuməti və Parlamenti, vaxt itirmədən, bu sahədə milli kadrlar hazırlanmasının sürətləndirilməsinə xüsusi səy göstərirdi. Bu zaman Azərbaycan Parlamenti hökumətin təklifinə əsasən 100 nəfər azərbaycanlı gəncin dövlət hesabına təhsil almaq üçün xarici ölkələrə göndərilməsi barədə qanun qəbul etmişdi. Bu işə nə qədər böyük əhəmiyyət verildiyi ondan görünür ki, Parlament xaricə göndiriləcək gəncləri müəyyən etmək üçün M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə beş nəfərdən (Mehdi bəy Hacınski, Əhməd bəy Pepinov, Qara bəy Qarabəyov, Abdulla bəy Əfəndiyev) ibarət xüsusi müsabiqə komissiyası yaratmışdı. Komissiyaanın qərarına əsasən ali təhsil almaq üçün 45 nəfər Fransa, 23 nəfər İtaliya, 10 nəfər İngiltərə, 9 nəfər Türkiyə ali məktəblərinə göndərilmişdi. Rusiyada oxumaq üçün seçilmiş 13 nəfər gənc orada Vətəndaş müharibəsi başlandığı üçün təhsil almağa gedə bilməmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti və hökuməti ölkənin başının üstünü alan xarici müdaxilə təhlükəsini sovuşdurmaq üçün gənc respublikanın beynəlxalq aləmdə tanınması üçün də böyük iş aparırdı. Bununla bağlı olaraq Cümhuriyyət Parlamenti 1918-

ci il dekabrın 28-də parlamentin sədri Ə.M.Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyətinin göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Cümhuriyyət dövrünün görkəmli dövlət xadimi Ə.M.Topçubaşov ağır çətinlikləri dəf edərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir sıra böyük dövlətlər tərəfindən de-fakto tanınmasına nail olsa da, XI Qırmızı Ordunun Şimali Azərbaycanı işğal etməsilə onun bu sahədəki fəaliyyəti yarımçıq qaldı.

Azərbaycan Parlamentinin və Cümhuriyyət hökumətinin fəaliyyətinin çox mühüm hissəsini daim özünə cəlb edən məsələlərdən biri də yaxın qonşularla münasibətlər və sərhəd məsələləri olmuşdur. Aparılan çox gərgin işdən sonra Gürcüstanla münasibətlər nizama salınsa da, Ermənistan hökumətinin böyük ərazi iddiaları üzündən Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərini normal məcraya yönəltmək mümkün olmamışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qonşu İranla da bir sıra saziş və müqavilələr imzalanmış və həmin sənədlər Parlamentdə təsdiq olunmuşdur.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda parlamentçilik ənənələri getdikcə möhkəmlənir və inkişaf edir, ən müasir parlament mədəniyyəti formalaşırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu dövrdə, ümumiyyətlə, 155 parlament iclası keçirilmişdir ki, bunun da 10-u Azərbaycan Milli Şurasının (**27 may-19 noyabr 1918-ci il**), 145-i isə Azərbaycan Parlamentinin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə (**7 dekabr 1918-ci il - 27 aprel 1920-ci il**) olmuşdur.

Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış, onlardan 230-a yaxını qəbul olunmuşdu. Qanunlar qızğın və işgüzar fikir mübadiləsi şəraitində müzakirə edilir, özü də yalnız üçüncü oxunuşdan sonra qəbul olunurdu.

Parlament qanunlarının hazırlanması, müzakirəsi və təsdiq olunmasında 11 fraksiya və qrupa mənsub olan millət vəkilləri iştirak edirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 11 komissiyası vardı.

Parlamentin fəaliyyəti xüsusi olaraq bu məqsəd üçün hazırlanmış nizamnamə - "Azərbaycan Parlamentinin nakazı (təlimatı)" əsasında idarə olunurdu.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin fəaliyyətinə belə qiymət verirdi: **"Millət məclisi məmləkətin bütün sinif və millətlərini təmsil edib, dövlətin tamamən taleyinə hakim idi. Onsuz heç bir əmr keçməz, heç bir məsrəf yapılmaz, heç bir müharibə başlamaz, heç bir barışıq imzalanmazdı. Hökumət məclisin etimadını qazananda qalır, itirəndə düşürdü. Ortada hakim olacaq vasitə - vəzifə yox idi. Parlament hakimi-mütləq idi"**.

Sovet Rusiyasının beynəlxalq hüquq normalarını tapdalayan hərbi müdaxiləsi və XI Qırmızı Ordu hissələrinin qanlı döyüş əməliyyatları nəticəsində Şimali Azərbaycan yenidən Rusiya tərkibinə qatılsa da, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın azadlıq hərəkatı tarixində dərin iz qoydu. Cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sübut etdi ki, ən qəddar müstəmləkə və repressiya rejimləri belə Azərbaycan xalqının azadlıq ideallarını və müstəqil dövlətçilik ənənələrini məhv etməyə qadir deyildir.

Azərbaycan xalqının tarixində ilk Parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, eyni zamanda, bütün Şərqdə, o cümlədən türk-islam dünyasında ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət nümunəsi idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün siyasi quruluşuna, həyata keçirdiyi demokratik dövlət quruculuğu tədbirlərinə, həmçinin qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrə görə də Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından geri qalmırdı.

1.4. Azadıstan məmləkəti: Cənubi Azərbaycan Milli Hökuməti (1920-ci il aprel - sentyabr)

Birinci dünya müharibəsinin doğurduğu tarixi şəraitdə, Şimali Azərbaycanda olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanda da xalq öz milli dövlətçilik ənənələrinin dirçəlişi uğrunda mübarizəyə qalxdı.

Müharibə illərində İran ərazisi, o cümlədən ölkənin şimal-qərbi əhatə edən Cənubi Azərbaycan torpaqları da xarici dövlətlərin hərbi əməliyyat meydanına çevrilmişdi. İran irticası və yadelli işğalçıların ağalığı xalqın onsuz da ağır olan vəziyyətini, ölkə daxilindəki ziddiyyətləri son həddə çatdırmışdı. Rusiyada fevral inqilabı nəticəsində çar mütləqiyyəti devrilsə də, rus qoşunları hələ də Cənubi Azərbaycanı işğal altında saxlayırdılar. Şahlıq rejiminə və xarici işğalçılara qarşı bütün İranı əhatə edən xalq hərəkatı, Konstitusiyalı quruluş və demokratik dəyişikliklər uğrunda mübarizə, çox çəkmədən, Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı xarakteri almağa başladı.

Rusiyada baş verən hadisələr, Azərbaycanın şimalında azadlıq hərəkatının qələbəsi, milli dövlətçilik ənənələrinin dirçəlişi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin həyata keçirdiyi islahatlar ölkənin cənubunda milli azadlıq hərəkatını daha da qüvvətləndirdi.

Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatına 1905-1911-ci illər İran inqilabının fəal iştirakçısı olan **Şeyx Məhəmməd Xiyabani** (1879-1920) başçılıq edirdi.

Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılıq etdiyi azadlıq mücahidləri daxili irticaya və yadelli işğalçılara qarşı mübarizə aparmaqla bərabər, ölkə miqyasında yeniləşmə - demokratik dəyişikliklər aparılmasını tələb edir, bütün İranda xalq inqilabının qələbəsinə, şahlıq rejiminin ləğvinə və respublika tipli demokratik dövlət yaradılmasına çalışır, yeni yaradılacaq demokratik İran dövlətinin tərkibində Cənubi Azərbaycana muxtariyyət verilməsi uğrunda mübarizə edirdilər. Cənubi Azərbaycan əhalisinin vahid cəbhə halında azadlıq mücadiləsinə qalxmasında Azərbaycan Demokrat Firqəsi (ADF) mühüm rol oynayır. ADF-nin Mərkəzi Komitəsinə Şeyx Məhəmməd Xiyabani rəhbərlik edirdi.

Xiyabaninin göstərişi ilə hərəkat edən demokratlar Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Urmiya, Sərab, Zəncan və b. Azərbaycan şəhərlərində əhalini mitinqlərə qaldırır, ingilispərəst İran hökumətinin istefasını və ölkədə demokratik islahatlar keçirilməsini tələb edirdilər.

Milli azadlıq hərəkatının genişlənməkdə olduğu bir şəraitdə - 1918-ci ilin əvvəllərində rus qoşunları Cənubi Azərbaycandan çıxarıldı. Bundan istifadə edən İngiltərə öz hərbi qüvvələrini Cənubi Azərbaycanda yerləşdirməyə başladı. İngilislər Bakı neftinə can atırdılar. İngiltərə hökuməti, əlavə olaraq, İrana general Denstervilin başçılığı ilə yeni hərbi qüvvələr də göndərirdi. General Denstervilə Ənzəli, Rəşt və Bakını ələ keçirmək barədə göstəriş verilmişdi.

İngilislərin, guya "türk təhlükəsini" "qabaqlamaq" məqsədilə, Cənubi Azərbaycanın Türkiyə ilə həmsərhəd rayonlarını ələ keçirməsi və bununla bütün İranı nəzarət altına almaları ölkədə narazılıq daha da artırdı, Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatını daha da qüvvətləndirdi.

Belə bir şəraitdə keçmiş rus zabitləri tərəfindən silahlandırılmış erməni quldurları Şərqi Anadolu və Şimali Azərbaycanda olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanın Türkiyə ilə sərhəd bölgələrində də Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımına başladılar. Fransız zabitləri və Amerika missionerləri tərəfindən qızıqdırılan aysorlar və kürdlər də Azərbaycan xalqına qarşı törədilən bu qanlı qırğında fəal iştirak edirdilər. Yaranmış ağır vəziyyətdə qardaş Türkiyənin hərbi qüvvələri Cənubi Azərbaycan türklərinin köməyinə çatdı. 1918-ci ilin martından başlayaraq Maku, Urmiya və Salması işğalçılardan və erməni-aysor-kürd quldurlarından təmizləyən türk hərbi hissələri Təbrizə daxil oldular. Beləliklə, Cənubi Azərbaycan ərazisində də xalqımıza qarşı həyata keçirilən soyqırımının qarşısı alındı.

Lakin Türkiyə üçün yaranmış çox ağır beynəlxalq şəraitdə türk hərbi qüvvələri 1918-ci ilin noyabrında Cənubi Azərbaycanı tərk etməli oldular. Bundan istifadə edən ingilislər Təbriz də daxil olmaqla bütün Cənubi Azərbaycanı işğal etdilər. Beləliklə, İran ərazisi tamamilə ingilislərin nəzarəti altına keçdi.

1919-cu il avqustun 9-da işğalçıların təzyiqi altında İranla İngiltərə arasında saziş bağlandı. Sazişin şərtlərinə əsasən İran İngiltərə-

dən asılı dövlətə çevrilirdi. Odur ki, 9 Avqust sazişi xalq hərəkətini daha da alovlandırdı. Bütün İran, o cümlədən Cənubi Azərbaycan bu alçaldıcı sazişə qarşı ayağa qalxdı. Cənubi Azərbaycanın hər yerində izdihamlı mitinqlər və nümayişlər başlandı. 1919-cu ilin oktyabrında üsyana qalxan Təbriz mücahidləri İran valisini şəhərdən qovdular. Bundan çox keçməmiş Təbriz əhalisinin tələbi ilə ingilis hərbi hissələri də şəhərdən çıxarıldı.

Beləliklə, Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkəti gətirdikcə daha ardıcıl xarakter aldı və özünün həlledici mərhələsinə daxil oldu. 1920-ci il aprelin 7-də Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərliyi ilə Təbrizdə silahlı üsyan başlandı. Bütün Təbriz əhalisi üsyançıların müdafiəsinə qalxdı. Üsyanı yatırtmaq üçün mərkəzdən göndərilmiş polis dəstələri buna cəsarət göstərməyərək şəhəri tərk etdilər. Xalqın misli görünməmiş fəallığı nəticəsində 1920-ci ilin 7 Aprel üsyanı qan tökülmədən qalib gəldi. Üsyanın qalib gəldiyi 7 Aprel günü xalq qarşısında çıxış edən Şeyx Məhəmməd Xiyabani həmin gündən etibarən Azərbaycanın adının dəyişdirilərək "Azadistan" ("Azadlıq ölkəsi") adlandırılacağını bəyan etdi.

Təbriz üsyançıları dərhal əməli fəaliyyətə başladılar. Mərkəzdən göndərilmiş dövlət məmurları və hərbi qulluqçular vəzifələrindən kənar edildilər. Bütün dövlət idarəçiliyi ADF fəallarının əlinə keçdi. **Beləliklə, bütün İran ərazisində demokratik dəyişikliklər və yeniləşmə uğrunda başlanmış hərəkət, nəticə etibarilə, milli azadlıq hərəkətinə çevrildi. Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik ənənələrinin dirçəldilməsinə başlandı. Xalq azadlığa can atır, özünün müstəqil, milli dövlətini yaratmaq istəyirdi.**

Təbrizdə silahlı üsyan qələbə çaldıqdan sonra Xoy, Ərdəbil, Astara, Marağa, Əhər və Zəncanda da üsyanlar baş verdi. Cənubi Azərbaycanda baş verən milli azadlıq hərəkəti İranın başqa yerlərində də daxili irticadan və ingilislərdən narazı olan qüvvələr tərəfindən rəğbətlə qarşılandı.

İrticaya və ingilis ağalığına qarşı ümumxalq narazılığının bütün İranı əhatə etdiyi şəraitdə Təbriz üsyançıları daha qəti addımlar at-

mağa başladılar. **1920-ci il iyunun 23-də** Təbrizdə Ş.M.Xiyabaninin başçılığı ilə **Milli Hökumət** yaradıldı. ADF fəallarından ibarət olan Milli Hökumətin tərkibi əhalinin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrindən ibarət idi.

Milli Hökumətin fəaliyyətə başladığı 24 İyun günü Təbrizdə ümumxalq bayramına çevrildi. Bütün müəssisələrdə, tədris ocaqlarında iş dayandırıldı, bazarlar bağlandı. Milli Hökumətin qərarı ilə, mərkəzdən göndərilmiş bütün dövlət məmurları, İran valisi də daxil olmaqla, Təbrizdən çıxarıldılar. **Bu, faktiki olaraq, Cənubi Azərbaycanda mürtəcə şahlıq rejiminin - İran hakimiyyətinin devrilməsi və milli dövlətçilik ənənələrinin dirçəlişi demək idi. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılıq etdiyi Milli Hökumət isə müstəqil demokratik respublika funksiyasını yerinə yetirirdi.**

Bununla belə, xalqın tamamilə müstəqil yaşamaq əzminin əleyhinə olaraq, Milli Hökumət bütün İranın demokratikləşdirilməsi və ölkədə konstitusiyalı quruluş yaradılması, daxili irticaya və ingilis ağalığına son qoyulması uğrunda mübarizə xəttini davam etdirir, Cənubi Azərbaycana qarşı yeridilən ayrı-seçkilik siyasətinə qarşı çıxış edirdi.

Beləliklə, xalqın tam müstəqilliyə can atmasına və faktiki olaraq, özünün müstəqil demokratik respublikasını yaratmasına baxmayaraq, Milli Hökumət Cənubi Azərbaycanın tam müstəqilliyi uğrunda deyil, yeni yaradılacaq demokratik İran dövlətinin tərkibində milli muxtariyyət hüququ əldə etmək uğrunda mübarizə aparırdı.

Milli Hökumətin rəhbərləri inanırdılar ki, Təbrizdən sonra bütün İran ayağa qalxacaq, şahlıq idarə üsulu devriləcək, xalq hakimiyyətə gələcək və bütün ölkədə respublika quruluşu bərqərar olacaqdır; yeni yaradılacaq ümumiran xalq hökumətinin təşkilində azərbaycanlılar mühüm rol oynayacaqlar. Xiyabani əmin idi ki, **"Təbriz İrana nicat verəcəkdir!"**.

Beləliklə, qarşısına İrandan ayrılıb müstəqil Azərbaycan dövləti yaratmaq kimi siyasi vəzifə qoymayan Milli Hökumət iqtisadiyyat,

maarif, səhiyyə və b. sahələrdə islahatlara başladı. İlk növbədə, dövlətin vəziyyəti düşmüş yoxsul əhalinin, o cümlədən tərbiyələrin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif xarakterli tədbirlər görüldü. Savadsızlığın ləğvinə başlandı. Milli məktəblər, xəstəxanalar açıldı. Təbrizdə yoxsul uşaqları üçün pulsuz qız məktəbi fəaliyyətə başladı. Yeni açılmış milli məktəblərdə dərs demək üçün Bakıdan, Türkiyədən, habelə Tiflisdən müəllimlər dəvət olundu. Milli qvardiya yaradılması üçün hazırlıq işlərinə başlandı. Milli Hökumətin öz jandarm və polis dəstələri yaradıldı. Polis məktəbi açıldı. Eyni zamanda, yeni iş yerləri açılması, pul islahatı keçirilməsi, bank-maliyyə sistemi yaradılması, bələdiyyə seçkiləri keçirilməsi üçün hazırlıq işləri görülməsinə, torpaq islahatına başlandı. Bu məqsədlə yeni idarələr, müəssisələr, nazirliklər yaradıldı.

Göründüyü kimi, Milli Hökumətin həyata keçirdiyi bütün tədbirlərin, habelə nəzərdə tutulan islahatların özü də, əslində, Cənubi Azərbaycanda Respublika tipli müstəqil, demokratik dövlət yaradılmasına yönəlmişdi. Yaradılmaqda olan müstəqil Azərbaycan dövləti **Azadistan Məmləkəti** adlanırdı. Buna müvafiq olaraq bütün rəsmi sənədlərdə, blanklarda, habelə nazirliklərin, idarə və müəssisələrin adı əks olunan lövhələrdə Azərbaycan adı "**Azadistan**"la əvəz olundu.

Xiyabani öz doğma xalqını daim maariflənməyə, inkişaf naminə mübarizəyə çağırır, müstəqilliyin, azadlığın yalnız bu yolla əldə olunaçağına inanırdı. O, Təbrizin şəhər bağında təşkil olunmuş yığıncaqlarda tərəqqipərvər fikirlərini təbliğ edirdi. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin 15 iyun 1920-ci ildə söylədiyi nitqində onun mübarizəsinin əsas ideyaları öz əksini tapıb:

- "**Mənliyini sevmək təbii və ümumi bir qanundur. Hər bir adam, hər bir canlı bəşər özünü başqasından çox sevir. Buna görə də bir cəmiyyət öz rifah halını yaxşılaşdırmağı başqasından gözləməməlidir. Xüsusilə, özünə nisbətən rəhbər və yaxınlığı olmayanlardan yardım və xidmət gözləmək yersizdir. Öz şəxsiyyətinə hör-**

mət etmək, ona inanmaq da mənliliyini sevməklə bir sırada qoyulmalıdır. Bir xalq, bir cəmiyyət təkəbbürlü və özünə bədgüman olmamalıdır. İnsan öz şəxsi etimadının əsasını laxladan alçaqlığı, acizlik qədər təvazökarlığı qəbul etməməlidir. Bəşəriyyət bütün üzlərinin birlikdə olan fəaliyyət və yardımına möhtacdır. Elə təsəvvür etməməlidir ki, dünyada yaşayan kiçik bir xalq bəşəriyyətə xeyir verə bilməz və onun varlığına etinasız münasibət bəsləmək olar. Çox təəssüf olsun ki, biz öz qədir və qiymətimizi çox az bilmiş, bəlkə də özümüzdə olan mənlilikdən xəbər tutmamışıq. Bu, fərdlərin həyatında təcrübədən keçirilmişdir. Yüksək xüsusiyyətə malik olan, ali fikirlərə xidmət edən, öz dərəcə və heysiyyətini qiymətləndirən və bunun qorunması üçün çalışan şəxslər həmişə yüksək məqama çatmışlar. Məhz buna görə ki, bir çox ədib və filosoflar öz şəxsiyyətləri nəminə ali dərəcəyə çatmış və padşahları belə öz zəhmət və qüdrətinə qarşı hörmət etməyə məcbur etmişlər. Onlar saraylarda ən parlaq yer tutmuşlar. Xalqlar dəxi bu əzəməti, mənəvi qüvvəni, mənliliyi və öz varlığına etimadı üzə çıxarmaqla tərəqqi və inkişafa nail ola bilərlər. Azad və müstəqil olmaq istəyən bir xalq, öz həyatına və ictimai məsələlərə laqeyd qala bilməz. Biz dəxi mütərəqqi xalqlar cərgəsinə çatmaq üçün öz fikir və hissiyyatımızı onların dərəcəsinə qaldırmalıyıq.

Bir xalqın şərəfəti üçün birinci şərt onun müstəqil olmasıdır.

Müstəqil olmayan bir xalqın əzmi və hörməti yoxdur. Xalqın istiqlaliyyətini onun əxlaqi fəziləti saxlaya bilər. Hər bir xalqın istiqlaliyyətini qoruyan onun mərdlik və şücaətidir".

Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı dərinləşməkdə idi. Azərbaycan xalqı, şimalda olduğu kimi cənubda da, faktiki olaraq, özünün respublika tipli demokratik dövlətini yaratmağa başlamışdı.

Azadistan Məmləkətinin uğurları bütün İranı hərəkatə gətirmişdi. Lərzəyə düşən şahlıq rejimi, həmçinin, İranı öz asılılığında saxlamağa çalışan və Bakı neftinə can atan ingilislər real təhlükə qarşısında qalmışdılar. Odur ki, İran irticası və ona yaxından kömək edən

ingilislər Tehrandə Milli Hökumətə qarşı qəsd hazırlamağa başlamışdılar.

Tehran rejimi bir tərəfdən Milli Hökumətin başını qarışdırmaq üçün Ş.M.Xiyabani ilə danışıqlar aparır, müxtəlif vədlər verir, digər tərəfdən isə Təbrizə hücum planı hazırlayırdı. Bütün hazırlıq işləri başa çatdırıldıqdan sonra 1920-ci il sentyabrın 12-də təpədən dırnağadək silahlanmış irtica qüvvələri Təbrizə hücum etdilər. Təbriz üsyançıları iki gün ərzində qəhrəmancasına müqavimət göstərdilər. Lakin sayca çox olan və yaxşı silahlanmış nizamlı hökumət qüvvələri üstünlüyü ələ ala bildi. Sentyabrın 14-də Xiyabani öldürüldü və üsyan qan içərisində boğuldu. Beləliklə, Azərbaycan xalqının istiqlal mübarizəsinin daha bir parlaq səhifəsi tarixə qovuşdu. **Şimali Azərbaycanda Sovet Rusiyasının qanlı bolşevik rejimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığına son qoyduğu kimi, Cənubi Azərbaycanda da İranın irticaçı şahlıq rejimi Azadistan Məmləkətini qan içində boğdu. Vaxtilə Gülistanda və Türkmənçayda Azərbaycanı öz aralarında iki yerə parçalamış qüvvələr onun azadlığa çıxmasına yol vermədilər. Yenə də Azərbaycanın şimalı Rusiyanın, cənubu isə İran şahlığının tərkibində qaldı.**

**1.5. Şimali Azərbaycanda kommunist rejimi və
Heydər Əliyevin Azərbaycanın dövlətçilik
əhəmətlərini davam etdirməsi: milli oyanış və
müstəqilliyə doğru böyük dönüş illəri
(1920-ci il 28 aprel - 1991-ci il 18 oktyabr)**

Sovet Rusiyasının hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi. Şimali Azərbaycanda müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinə son qoyuldu. **1920-ci il aprelin 28-də Cümhuriyyət ərazisində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının (Azərbaycan SSR) yaradıldığı elan olundu.**

Sovet işğalından dərhal sonra ölkədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmış müstəqil dövlət idarəçiliyi sisteminin dağıdılmasına başlandı. Ölkədə bütün hakimiyyətin Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin əlinə keçdiyi elan olundu. Xalq Komissarları Sovetinə N.Nərimanov başçılıq edirdi. İşğalçılar xalqdan ehtiyat edərək Müvəqqəti İnqilab Komitəsi və Xalq Komissarları Sovetinin tərkibinə ancaq azərbaycanlıları daxil etmişdilər. Lakin bu formal xarakter daşıyırdı. Real hakimiyyət hələ 1920-ci ilin fevralında yaradılmış və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsində işğalçılarla əlbir hərəkət etmiş Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının - AK(b)P-nin əlində idi.

AK(b)P Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının - RK(b)P-nin tərkib hissəsi idi və bilavasitə Moskvanın göstərişlərini yerinə yetirirdi. AK(b)P-nin fəaliyyətinə, faktiki olaraq, A.İ.Mikoyan rəhbərlik edirdi. Partiyanın rəhbər özəyi də qeyri-millətlərdən, xüsusən ermənilərdən, gürcülərdən və ruslardan ibarət idi. Odur ki, bütün əvvəlki soyqırımlarında, o cümlədən 1918-ci ilin Mart soyqırımında, həmçinin, 1920-ci ilin 28 Aprel işğalı zamanında olduğu kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət strukturlarının dağıdılmasında da ermənilər, ruslar və digər millətlərin nümayəndələri xüsusi rol oynayırdılar.

Cümhuriyyətin dövlət idarəçiliyi strukturlarını dağıtmaq üçün Azərbaycanın hər yerində İnqilab Komitələri yaradıldı və onlara fəvqəladə səlahiyyətlər verildi. Bolşeviklər Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik ənənələrini məhv etmək üçün xalq arasına parçalanma və düşmənçilik salır, əhalinin müxtəlif təbəqələrini üz-üzə qoyurdular. Onlar xalqı öz tərəflərinə çəkmək məqsədilə, guya "istismarçılara qarşı fəhlə-kəndli hakimiyyəti" yaratmağa çalışdıqları barədə geniş təbliğat kompaniyası aparırdılar.

Lakin zahiri təbliğatla real hərəkət daban-dabana zidd idi. Əslində, hər şey xalqın dövlətçilik ənənələrini və milli müstəqillik

şüurunu məhv edən qanlı kommunist diktaturasının yaradılmasına yönəldilmişdi. Yerli İnqilab Komitələri məhz bu məqsədə xidmət edirdi.

Elə həmin məqsədlə də mərkəzdə və yerlərdə milli dövlətçilik strukturları məhv edilir, bolşeviklərin yeni güc strukturları yaradılırdı. Bu sahədə atılan ilk addım ölkənin hər yerində əvvəlki polisin ləğv edilərək fəhlə-kəndli milisi ("qırmızı milis") yaradılmasından ibarət oldu. Fəhlə-kəndli milisi ilə yanaşı **Fövqəladə Komissiya («ЧК» - Чрезвычайная Комиссия)** və **Ali İnqilabi Tribunal** fəaliyyətə başladı.

Fövqəladə Komissiyanın və Ali İnqilabi Tribunalın qanunla heç bir məhdudiyyət qoyulmayan fəvqəladə səlahiyyətləri vardı. Onların qərarı dərhal icra olunurdu. Hər iki struktur **"əksinqilaba və təxribatçılığa qarşı mübarizə"** pərdəsi altında müstəqil dövlətçilik ənənələrinin və milli mənlük şüurunun daşıyıcıları olan qabaqcıl adamları, xüsusilə, xalqın ziyalı potensialını məhv etməyə başladı.

Ölkənin hər yerində **"qırmızı terror"** tüğyan edirdi. Bolşevik rejiminin möhkəmlənməsinə müqavimət göstərə biləcək hər kəs **"xalq düşməni"**, **"əksinqilabçı"** və ya **"təxribatçı"** adı ilə dərhal "qırmızı terror"un qurbanı olurdu.

Beləliklə, 1918-ci ilin Mart soyqırımından sonra, faktiki olaraq, Azərbaycan xalqına qarşı yeni soyqırımına başlanmışdı. Fərq onda idi ki, bu dəfə millətin say-seçmə şəxsiyyətləri – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli dövlət xadimləri, generallar, Milli Ordunun yüksək rütbəli zabidləri, qabaqcıl ziyalılar, din xadimləri, partiya rəhbərləri, siyasi xadimlər, məşhur alimlər məhv edirdi. Bolşevik-daşnak güruhu bu dəfə düşünülmüş surətdə xalqın ancaq qaymağını məhv edir, onu başsız qoymağa çalışırdı. Bu, əslində 1918-ci ilin Mart soyqırımından daha amansız, daha dəhşətli soyqırımı idi. Bütün bu kütləvi qırğınlar AK(b)P MK-nın və BK-nın rəhbərliyi, XI Qırmızı Ordunun xüsusi şöbəsi, qırmızı milis, ÇK, Ali Hərbi Tribunal tərəfindən həyata keçirilirdi. Bütün bu strukturlara erməni, rus və gürcü cəlladları rəhbərlik edirdilər.

Azərbaycan xalqının qabaqcıl övladlarına qarşı qanlı qırğın bilavasitə Orconikidze, Kirov, Mikoyan, Sarkis, Mirzoyan, Lominadze, Yeqorov və başqaları kimi bolşevik-daşnak cəlladlarının göstərişi ilə həyata keçirilirdi. Ölkənin bütün hakimiyyət strukturlarında möhkəmlənmiş ermənilər "qırmızı terror"un həyata keçirilməsində, xüsusilə, fəal rol oynayırdılar. Ölkənin güc strukturlarına soxulmuş ermənilər azərbaycanlıları kütləvi surətdə istintaqsız və mühakiməsiz güllələyirdilər. Ümumiyyətlə, 1920-ci ilin 28 aprelindən sonra təxminən bir il ərzində Azərbaycan xalqının 50 min nəfərə yaxın say-seçmə övladı güllələnmiş, millət özünün qaymağından məhrum edilmişdi.

İşğal prosesində və "qırmızı terror" zamanı bolşevik-daşnak cəlladları güllələnənlərin əmlakını müsadirə edir, bununla kəfayətlənməyərək bütün əhalini, o cümlədən yoxsulları qarət edir, xalqın olan-qalanını, hətta nəsillərdən yadigar qalmış zinət şeylərini və qiymətli əşyalarını da zorla əlindən alırdılar. Azərbaycanlıların boşaldılmış mənzillərinə ermənilər, ruslar və qeyri millətlərin nümayəndələri köçürülürdü. Xalqa divan tutulurdu.

İşğaldan dərhal sonra "ordunun və donanmanın yenidən təşkil olunması pərdəsi" altında ölkənin silahlı qüvvələri Moskvanın - Qırmızı Ordunun tabeliyinə verildi. Xalq öz ordusundan məhrum edildi. Bununla, Azərbaycanın müstəqilliyi, faktiki olaraq, tamamilə aradan qaldırılmış oldu.

Bolşevik rejimi müstəqil dövlətçilik ənənəsini, milli mənlilik ruhunu əhalinin şüurundan çıxarmaq üçün xalqın mədəniyyətinə qarşı da hücumə keçdi. Cümhuriyyət dövründə dövlət dili olan Azərbaycan dili sıxışdırıldı. Milli kadrlar hazırlanması kəskin surətdə məhdudlaşdırıldı. Ruslaşdırma siyasətinə başlandı. Silklər, silki, mülki və dini imtiyazlar, rütbələr ləğv edildi. "Bəy", "xan", "ağa" sözlərinin işlənməsi belə qadağan olundu. Din dövlətdən və təhsildən ayrıldı. Dini ayinlərin icrası və məktəblərdə şəriət dərslərinin keçilməsi yasaq edildi. Dini məktəblər kütləvi surətdə bağlandı. Qədim

memarlıq abidələri olan məscidlərin, minarələrin uçurulmasına başlandı. **Azərbaycan xalqının mənəviyyatına və milli mədəniyyətinə hücum dövrü başlandı.**

Zorakı "dövlət quruculuğunun" mühüm tərkib hissələrindən biri də yerlərdə yoxsul komitələrinin yaradılması idi. Yoxsul komitələri bolşeviklərin dayacağına çevrilməli, kənddə qarşıdurmanı dərinləşdirməli, Azərbaycan kəndinin "əksinqilabçılardan" təmizlənməsində hakim rejimə yaxından köməklik göstərməli idilər.

Çox keçmədən inqilab komitələri və yoxsul komitələri sovetlərə əvəz olundu. 1921-ci il mayın 6-da Azərbaycan SSR-in birinci sovetlər qurultayının çağırılması ilə Şimali Azərbaycanın sovetləşdirilməsi başa çatdırıldı. Mayın 19-da Azərbaycan SSR-in birinci Konstitusiyası qəbul olundu. Əsasən, RSFSR Konstitusiyasının təkrarı olan bu konstitusiya xalqa geniş hüquqlar vəd etsə də, bu, formal xarakter daşıyırdı. Çünki sovetlərin fəaliyyətinə bütün mərhələlərdə Moskvadan - RK(b)P tərəfindən istiqamətləndirilən AK(b)P rəhbərlik edirdi. Üstəlik, ölkədə fəaliyyət göstərən bütün siyasi partiyalar qadağan olundu. Bununla da, proletariat diktaturası, əslində partiya diktaturasına çevrildi. Digər tərəfdən, xalqın ziyalı təbəqələrinin, "fəhlə-kəndli hakimiyyəti yaratmaq" pərdəsi altında, faktiki olaraq, sovetlərə seçilmək hüququndan məhrum edilməsi sovetləri Kommunist partiyasının və Moskvanın əlində itaətkar alətə çevirdi.

Beləliklə, *işğaldan keçən bir il ərzində bolşeviklərin qanlı qırğınlarla müşayiət olunan zorakı tədbirləri nəticəsində Şimali Azərbaycanda, guya konstitusiyaya əsaslanan hakimiyyət orqanları formalaşdırıldı, sovet sosialist demokratiyası bərqərar oldu. Əslində isə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun parlamenti ilə müqayisədə, yeni yaradılan demokratiya formal və yalançı demokratiya idi, sözün əsl mənasında kommunist diktaturası idi.*

Lakin bu diktatura diktatura kimi də müstəqil deyil, Moskvadan asılı diktatura idi. Odur ki, dünyanın ən qabaqcıl dünyəvi, demokratik respublikaları ilə bir sırada dayanan və xalqın dövlət-

çilik zəkasının layiqli bəhrəsi olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və onun dövlət idarəçiliyi strukturlarının dağıdılması Azərbaycan xalqının tarixində ən ağır faciələrdən biri idi.

Azərbaycan xalqı özünün müstəqil hakimiyyətindən məhrum edildikdən sonra onun sərvətlərinin talan olunmasına başlandı. Torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət ləğv olundu. Ölkənin bütün təbii sərvətləri milliləşdirildi, daha doğrusu, dövlət mülkiyyəti hesab olundu. Neft sənayesini idarə etmək üçün xüsusi olaraq Azərbaycan Neft Komitəsi yaradıldı və bu komitəyə rəhbərlik V.İ.Lenin tərəfindən Bakıya göndərilmiş A.P.Serebrovskiyə tapşırıldı. Beləliklə, hələ 1920-ci il martın 17-də Qafqaz Cəbhəsinin Hərbi-İnqilab Şurasına göndərdiyi teleqramda **"Bakını almaq bizə olduqca və olduqca zəruridir"** deyə Şimali Azərbaycanın işğalına göstəriş vermiş V.İ.Lenin öz arzusuna çatdı. Bakı nefti Sovet Rusiyasının əlinə keçdi.

Neft sənayesinin ardınca Xəzər ticarət donanması, ölkədə fəaliyyət göstərən banklar, balıq sənayesi və iqtisadiyyatın bir çox başqa sahələri də milliləşdirildi. Milliləşdirmə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində sürətli inkişaf məcrasına düşmüş Şimali Azərbaycanın iqtisadiyyatına ağır zərbə vurdu. **Xalqın öz sərvətlərinə mülkiyyət hüququndan məhrum edilməsi milli müstəqillik şüurunun da zəifləməsinə səbəb oldu.** Sənaye istehsalı və iqtisadiyyatın idarə olunması, başlıca olaraq, rusların, ermənilərin, yəhudilərin və qeyri millətlərin nümayəndələrinin əlində cəmləşdirildi. Azərbaycanın sərvətləri, xüsusilə, Bakı nefti talan olunaraq Rusiyaya daşınmağa başladı. Sovet Rusiyası yanacaq böhranından çıxdı. Bütövlükdə Şimali Azərbaycan Rusiyanın yanacaq və xammal bazasına çevrildi. Üstəlik Şimali Azərbaycanı qan içində boğmuş işğalçı ordu hissələri də Azərbaycan xalqının hesabına saxlanırdı.

Kütləvi qırğınların və talançılığın baş alıb getdiyi ağır şəraitdə doğma xalqını müdafiə edən N.Nərimanov və onun tərəfdarlarına isə "millətçi" damğası yapışdırılmış və onlar, faktiki olaraq, ölkənin idarə edilməsindən təcrid olunmuşdular. Ölkənin taleyini

həll edən erməni-rus-gürcü rəhbərliyi "qəlbində müsəvat ruhu yaşadan müsəlmanlara" etibar etmir, hətta Azərbaycanın formal müstəqilliyini də aradan qaldırıb onu bütövlüklə RSFSR-ə qatmağa çalışırdılar. Lakin N.Nərimanov, çətinliklə də olsa, onların bu dəhşətli planının həyata keçirilməsinin qarşısını ala bildi. Müqabilində isə bolşevik-daşnak qrupu, çox keçmədən, öz xalqının təəssübkeşi olan N.Nərimanovun Azərbaycandan uzaqlaşdırılmasına nail oldu.

Bununla belə, işğalçılar öz dövlətçilik ənənələrini qorumaq üçün ayağa qalxmış Azərbaycan xalqının müqavimətini asanlıqla qıra bilmədilər. **1920-ci il mayın 25-26-da** bolşevik rejiminə qarşı **Gəncədə silahlı üsyan baş verdi**. Keçmiş Milli Ordu bölmələrinin fəal iştirak etdiyi Gəncə üsyançıları onlara qarşı hücumla keçən XI Qırmızı Ordu hissələrini dəfələrlə ağır məğlubiyyətə uğratdılar. Şəhərə yeni diviziyalar yeridildi. **Gəncə və onun ətrafında yaşayan ermənilər silahlanaraq işğalçılara qoşuldular**. Üsyançılar hər küçə, hər ev uğrunda ağır vuruşmalarda yüzlərlə şəhid verdilər. **İşğalçılar, nəhayət, mayın 31-də Gəncəni nəzarət altına ala bildilər**. Şəhər üç gün ərzində işğalçılar və daşnak quldurları tərəfindən dəhşətli soyqırımına və qarətə məruz qaldı.

Gəncə üsyanından sonra, **iyunun əvvəlində** işğalçılara **Qarabağda** da inadlı müqavimət göstərildi. Erməni-daşnak dəstələri burada da işğalçılara fəal kömək göstərdilər və dinc azərbaycanlı əhaliyə divan tutdular.

İyunun 6-da Zaqatala əhalisi də işğalçılara qarşı ölüm-dirim savaşına başladı. Üsyançılar Zaqatala qalasını ələ keçirdilər. Qax tutuldu. Bütün bölgə ayağa qalxdı. Şəkinin Göynük mahalında bütün əhali işğalçılara qarşı üsyana qalxdı. Üsyançılar bölgəyə yeridilən XI Qırmızı Ordu hissələrini məğlubiyyətə uğratdılar. Lakin yeni-yeni hərbi qüvvələrlə möhkəmləndirilən XI Qırmızı Ordu hissələri, nəhayət, iyunun 18-də Zaqatalanı nəzarət altına ala bildilər. Göynük üsyançılarına günlərlə divan tutuldu.

Gəncə, Qarabağ, Zaqatala, Göynük üsyanlarının ardınca Azərbaycanın, demək olar ki, bütün bölgələrində - Şəmkir, Quba,

Dəvəçi, Qusar, Lənkəran, Astara, Kürdüstan, Cavanşir, Qutqaşın, Xaçmaz, Naxçıvan, Ordubad, Şərur və başqa yerlərdə işğalçılara güclü müqavimət göstərildi. Şəmkirdə işğalçı XI Qırmızı Orduya qarşı döyüşlərdə, hətta, qadınlar və uşaqlar da iştirak edirdilər.

İşğalçılara qarşı bütün ölkənin ayağa qalxması, xalqın inadlı müqaviməti bir daha göstərdi ki, istiqlal ruhunu, müstəqil dövlətçilik ənənələrini Azərbaycan xalqının əlindən almaq asan məsələ deyildir.

Müqavimət hərəkətinin daha da qüvvətlənəcəyindən qorxuya düşən Sovet hökuməti Azərbaycana yeni diviziyalar yeritdi. Azərbaycan xalqını irəlidə daha dəhşətli faciələr gözləyirdi.

Bu dövrdə bolşevik rejiminin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdiyi ən ağır cinayət əzəli Azərbaycan torpaqlarının işğal olunmasında ermənilərə kömək göstərməsi idi. **Bolşevik Rusiyası da, Çar Rusiyası kimi, Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilər üçün ərazi formalaşdırmaq siyasətini davam etdirir, Azərbaycanı Türkiyədən ayrı salmaq üçün hər cür fitnəkarlığa əl atırdı.**

Cümhuriyyət dövründə İrəvanı Azərbaycandan qoparmağa nail olmuş və özlərinə paytaxt etmiş ermənilər yeni təcavüzlərə başlamışdılar. Daşnaklar bu dəfə **Naxçıvan, Zəngəzur, Şərur-Dərələyəz və Dağlıq Qarabağı işğal etməyə çalışırdılar.**

Bolşeviklərdən üz görən daşnak quldurları bu yerlərdə qanlı qırğınlar törətdilər, yüzlərlə Azərbaycan kəndini xaraba qoydular. Yüz minlərlə azərbaycanlı əhali öz yurd-yuvalarından didərgin salındı. **Ermənilər sovetləşməni və bolşevik hakimiyyətini qəbul etmək müqabilində bütün Qərbi Azərbaycana yiyələnməyə çalışırdılar. Bu cür sövdələşmə bolşevik işğalçılarından ötrü də sərfəli idi.**

Lakin həmin cinayətkar siyasət ilk öncə Naxçıvanda kəskin etiraz səbəb oldu. Naxçıvan əhalisinin inadlı müqaviməti və Türkiyənin qardaşlıq yardımı sayəsində daşnaklar Naxçıvanı ələ keçirə bilmədilər.

Naxçıvandan fərqli olaraq, **bolşeviklər 1920-ci il avqustun 10-da ermənilərlə bağladıkları sazişə əsasən Azərbaycanın iştirakı və**

razılığı olmadan, əzəli Azərbaycan ərazisi olan **Şərur-Dərələyəzi Ermənistanına verdilər**. Bu, daşnakları daha da şirnikləndirdi: Naxçıvan, Zəngəzur və Dağlıq Qarabağ uğrunda mübarizə daha da qızışdı.

Şərur-Dərələyəzi ələ keçirdikdən sonra ermənilər XI Qırmızı Ordunun köməyi ilə Zəngəzurun işğalına başladılar. **Cənub-Qərbi Zəngəzur (Mehri) Ermənistanına qatıldı** və bununla, Azərbaycanın əsas ərazisi ilə Naxçıvan arasında əlaqə kəsildi.

Mehrinin işğalı nəticəsində Ermənistan, həm də, özü üçün İrana dəhliz açmış oldu. Daşnakların İranla maneəsiz əlaqə saxlamaları üçün əlverişli şərait yarandı.

Mehrinin işğalının ən ağır nəticəsi bundan ibarət idi ki, bu işğal nəticəsində Türk dünyasının Türkiyə ilə birbaşa əlaqə yaratmaq imkanı aradan qaldırıldı.

Həmin dövrdə ermənilər, eyni zamanda, Azərbaycan xalqının cəlladları **Orconikidze** və **Kirovun** təzyiqi ilə 1921-ci il iyulun 4-də RK(b)P Qafqaz bürosunun plenumunda Dağlıq Qarabağın Ermənistanına qatılması barədə qərar qəbul edilməsinə nail oldular. Lakin **N.Nərimanovun kəskin müqaviməti və onun tələbi ilə RK(b)P MK-nın işə qarışması nəticəsində bu qərar ləğv olundu**. Və ertəsi gün - iyulun 5-də Qafqaz bürosu yeni qərar çıxarmağa məcbur oldu: **Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində saxlanılmaqla və mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla geniş vilayət muxtariyyəti verildi**. Bununla, ermənilər Dağlıq Qarabağ barədə məqsədlərinə tam nail ola bilməsələr də, Azərbaycanın bu regionunda öz mövqelərini möhkəmləndirə bildilər.

Bütün bunlara baxmayaraq, ermənilərin və bolşeviklərin Naxçıvanla bağlı planları baş tutmadı. **Türkiyənin qətiyyətli mövqeyi sayəsində RSFSR-lə Türkiyə arasında bağlanmış Moskva müqaviləsinə (16 mart 1921-ci il) əsasən Naxçıvana Azərbaycanın himayəsi altında muxtariyyət verildi**. Müqaviləyə görə Naxçıvan özünün muxtariyyət statusunu üçüncü dövlətə güzəştə gedə bilməzdi. Həmin ilin payızında Cənubi Qafqaz respublikaları ilə Türkiyə arasında

bağlanmış Qars müqaviləsi (13 oktyabr 1921-ci il) də bunu bir daha təsdiq etdi. Beləliklə, bolşeviklər Atatürkün "**Türk qapısı**" adlandırdığı Naxçıvanı Ermənistana verə bilmədilər və **Naxçıvan həmişəlik Azərbaycanın tərkibində qaldı.**

Qeyd etmək lazımdır ki, bolşeviklər bütün islam Şərqini sovet Rusiyasının təsir dairəsinə salmaq üçün hər cür demoqogiyaya əl atırdılar. Onlar bəyan edirdilər ki, guya Azərbaycanı Şərqin qapısında "**çiçəklənən sovet sosialist respublikasına**" çevirəcəklər. Lakin bolşeviklərin Azərbaycanda yeritdikləri siyasətin mahiyyətini tezliklə başa düşən Şərq ölkələri Sovet Rusiyasının hiyləsinə uymadılar. Odur ki, çox çəkmədən Azərbaycanın formal müstəqilliyinə də son qoyuldu. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan vahid Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının (ZSFSR) tərkibində birləşdirildi. **Bununla, ZSFSR-in gürcü-erməni rəhbərliyi zəngin təbii sərvətlərə malik olan və öz inkişaf səviyyəsinə görə daha irəlində olan Azərbaycanın iqtisadi potensialını Gürcüstanın və Ermənistanın inkişafına yönəltmək üçün əlverişli imkan qazandılar.**

Beləliklə, Cənubi Qafqazda Azərbaycan xalqına qarşı milli və dini ayrı-seçkilik siyasəti bir növ qanunlaşdırıldı. 1922-ci il dekabrın 30-da Azərbaycanın ZSFSR tərkibində SSRİ-yə daxil olması ilə ölkənin formal müstəqilliyinə tamamilə son qoyuldu. Əraziləri bölüşdürülmüş Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinə sonuncu və ən ağır zərbə vuruldu. Ölkənin sərvətlərinin daha geniş miqyasda talan olunmasına başlandı.

20-30-cu illərdə milli müstəmləkəçilik siyasəti daha da gücləndirildi və amansızlaşdırıldı. Yeni sosialist iqtisadiyyatının yaradılması prosesində, xüsusilə, birtərəfli sənayeləşdirmə və zorakı kollektivləşdirmə nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı tamamilə mərkəzdən asılı hala salındı. Mərkəzdən yeridilən iqtisadi siyasət mahiyyətə Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin tamamilə aradan qaldırılmasına yönəlmişdi. Bu siyasətin əsas məqsədi ölkənin xammal mənbəyinə və yardımçı istehsal diyarına çevrilməsindən ibarət idi.

Xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə də hücumlar artdı. Süni mənəvlərlə milli kadrların yetişdirilməsinin qarşısı alınır, kənardan Azərbaycana rus, erməni, yəhudi və qeyri millətlərdən olan əhalinin axınına hər cür şərait yaradılır, onlar müvafiq işlə və Bakı şəhərinin ən yaxşı yerlərində mənzillə təmin olunurdular.

Açıq-aşkar ruslaşdırma və erməniləşdirmə siyasəti yeridilirdi. Bu siyasət ölkənin paytaxtında – "beynəlmiləl" şəhər kimi təbliğ olunan Bakıda daha sürətlə gedirdi. Rus dili Azərbaycan dilini sıxışdırmış, dövlət dilinə çevrilmişdi. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan ərazisinin qonşulara paylanması siyasəti məqsədyönlü surətdə davam etdirilirdi.

Bu dövrdə - **1923-cü il iyunun 7-də Stalinə arxalanan Orconikidze və Kirovun təzyiqi ilə Azərbaycan MİK-i Azərbaycan SSR tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) yaradıldığını elan etdi.** Nəhayət, 1923-cü il iyunun 27-də RK(b)P-nin Cənubi Qafqaz Ölkə Komitəsinin plenumu Dağlıq Qarabağ barədə RK(b)P Qafqaz bürosunun 5 iyun 1921-ci il tarixli qərarını təsdiq etdi. **Bununla, ermənilər və onların Moskvadakı himayəçiləri Azərbaycana qarşı gələcəkdə yeni ərazi iddiası irəli sürmək üçün "zəmin" hazırladılar.**

Lakin, vaxtilə, Türkiyənin fəal köməyi sayəsində hüquqi statusu Azərbaycanın xeyrinə həll olunmuş Naxçıvanla əlaqədar ermənilərin hiylələri baş tutmadı. **1924-cü il fevralın 9-da Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan MSSR yaradıldı.** Bununla belə, bolşeviklər Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistan SSR-in ərazisini genişləndirmək siyasətini davam etdirdilər və **1929-cu ildə Zəngilan rayonunun üç kəndini Ermənistana verdilər.** Elə bu dövrdə Qanıq (Alazan) çayının sağ sahilindəki Azərbaycan torpaqlarını da gürcülər ələ keçirdilər. Qədim Azərbaycan – Albaniya dövlətinin ərazisi olan bu torpaqlar indiki Balakən, Zaqatala, Qax və Şəki rayonunda yaşayan azərbaycanlıların qışlaq yerləri idi.

20-ci illərin sonundan başlayaraq həyata keçirilən zorakı kollektivləşdirmə, xalqın bütün əmlakının zorla əlindən alınması, **qolço-**

maqları bir sinif kimi ləğv etmək siyasəti xalqın səbrini son həddə çatdırdı. Ölkəni yenidən müqavimət hərəkəti bürüdü. **Şəki, Zaqatala, Naxçıvan, Xızı, Şəmkir, Cəbrayıl** və b. yerlərdə yeni üsyanlar baş verdi.

1930-cu ildə Şəkinin Baş Göynük kəndində, xüsusilə, qüvvətli üsyan baş verdi. Öz kəndlərində sovet hakimiyyətini devirən göynüklülər Şəkiyə hücum etdilər. Şəhər əhalisi ayağa qalxdı və üsyançılara qoşuldu. Şəkidə də hakimiyyət üsyançıların əlinə keçdi. Qonşu Zəyzid kəndi də üsyana qalxdı və zəyzidlilər özlərini Şəkinin köməyinə yetirdilər. Şəkidə sovet hakimiyyəti devrildi. Şəhərə Qırmızı Ordu hissələri yeridildi. Üsyançıların şiddətli müqavimətinə baxmayaraq, yeni qüvvələrlə möhkəmləndirilən nizami ordu hissələri Şəkini ələ keçirdi. Şəki əhalisi günlərlə kütləvi surətdə güllələndi. **ÇK-ya soxulmuş ermənilər bu qanlı qırğında da fəal rol oynayırdılar.** Göynük üsyançılarına, xüsusilə, ağır divan tutuldu. Onlar, heç bir istintaq və mühakimə aparılmadan, əhalinin gözləri qarşısında güllələndi və öz əlləri ilə qazdırılmış quyulara dolduruldu. Bununla, **ermənilər 1918-ci ildə Şəki ərazisində daşnaklara əl-qol açmağa imkan verməmiş göynüklülərdən qisas aldılar.** Sonralar bu kütləvi məzarlar və üsyan başçılarından biri olan Türk Əhmədin qəbri müqəddəs ziyarət yerlərinə çevrildi.

Müqavimət hərəkətinin və milli oyanışın yenidən qüvvətləndiyini görən bolşevik rejimi 30-cu illərdə Azərbaycanda daha dəhşətli repressiyalar həyata keçirdi. Azərbaycan rəhbərliyində yuva salmış və kommunist qiyafəsinə girmiş **Sumbatov-Qriqoryan-Markaryan-Malyan və başqalarından ibarət olan erməni-daşnak quldurları**, faktiki olaraq, Azərbaycanı azərbaycanlılardan, daha doğrusu, Azərbaycan türklərindən "təmizləməyə" başladılar. **Həmin rəhbər erməni qrupunun başçılıq etdiyi kütləvi "təmizləmə" əməliyyatının əsas icraçıları da ermənilərin özləri idi.** Çünki KQB və NKVD-nin mərkəzdəki və yerlərdəki strukturları da, faktiki olaraq, ermənilərin əlində idi.

Azərbaycan rayonlarının yarısından çoxunda (az qala üçdə iki hissəsində!) NKVD-nin yerli strukturlarına ermənilər başçılıq edirdilər. Bu baxımdan **bolşeviklər Rusiyanın tarixi "ənənəsini" davam etdirir, azərbaycanlıları yenə ermənilərin əli ilə qırdırırdılar**, lakin yeni şəraitdə, yeni taktika ilə! Qondarma "cinayət işləri", "məhkəmələr", "xalq düşmənlərini ifşa etmək" pərdəsi altında keçirilən axtarışlar və cəza tədbirləri nəticəsində on minlərlə vətən övladı güllələndi və sürgün olundu. Təkcə 1937-ci ildə 29 min adam repressiyaya uğradıldı. Hamısı da ən layiqli Vətən övladları. Bu dövrdə Azərbaycan xalqı özünün Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Salman Mümtaz, Əli Nəzmi, Tağı Şahbazi və başqaları kimi onlarla mütəfəkkirlərini, nadir ziyalılarını itirdi. Xalqın zəka potensialı, onun ən qeyrətli şəxsiyyətləri məhv edildi. Bu dəhşətli zərbədən sonra Azərbaycan xalqı on illərlə özünə gələ bilmədi.

30-cu illərdə bütövlükdə Azərbaycan xalqına qarşı repressiya aparılırdı. Həmin dövrdə ermənilər Qərbi Azərbaycanda da azərbaycanlılara qarşı kütləvi təqiblər həyata keçirirdilər. Bu zaman on minlərlə azərbaycanlı Qərbi Azərbaycandan - öz əzəli ata-baba yurdlarından qovuldu.

Bakıda rəhbərliyi ələ keçirmiş erməni-daşnak qrupu ilə Ermənistanın partiya rəhbərliyi əlbir hərəkət edirdi. Vaxtilə Şaumyanla Andronikin etdiyi kimi! Stalinə və Beriyaya arxalanaraq Azərbaycanda istədiyini edən erməni-daşnak güruhunun fitvası ilə bu dövrdə, Şimali Azərbaycanda, xüsusilə, Bakıda yaşayan minlərlə Cənubi Azərbaycanlı soydaşımız zorla İrana qaytarıldı. Bu hiyləgərcəsinə düşünülmüş düşmənçilik addımı nəticəsində vaxtilə kəsbkarlığa gələn və sahliq rejiminin təqiblərindən canını qurtarıb Şimali Azərbaycanda sığınacaq tapan həmin soydaşlarımız İranda sahliq rejiminin yeni təqiblərinə məruz qaldılar. Beləliklə, əvvəlki tarixi dövrlərdə olduğu kimi, **Rusiya müstəmləkəçiləri, ermənilər və İran irticası Azərbaycan xalqına qarşı əlbir hərəkət edirdilər. Məqsəd azərbaycanlılarsız Şimali Azərbaycan yaratmaq, sonra**

da onun ərazisini RSFSR-ə qatmaqdan ibarət idi. Əlbəttə, daşnaklara və gürcü millətçilərinə də müəyyən pay vermək şərti ilə!

Kütləvi qırğınlar, sürgünlərlə yanaşı xalqın milli-mənəvi dəyərləri də məhv edilirdi. "Pantürkizm" və "panislamizm" damğaları ilə xalq öz soykökündən və milli-mənəvi dəyərlərindən məhrum edilirdi. Ölkənin hər yerində "keçmişin qalıqları" elan olunmuş milli-mənəvi dəyərlərə qarşı, hətta tar və kamança əleyhinə "mədəni yürüşlər" keçirilir, dinə qarşı mübarizə məqsədilə "Allahsızlar cəmiyyətləri" fəaliyyət göstərirdi. **"Formaca milli, məzmunca sosialist"** mədəniyyəti yaratmaq pərdəsi altında xalqın milli-mənəvi varlığını, dövlətçilik təfəkkürünü müəyyən edən hər nə varsa, hamısı məhv edilirdi. **1939-cu ildə kiril əlifbasına keçidlə Azərbaycan xalqına daha ağır zərbə vuruldu. Əski əlifbanın ləğvindən sonra yenidən latın qrafikasına alışmaqda olan xalqın bu dəfə yeni bir əlifbaya keçməyə məcbur edilməsi onun tarixi keçmişini əks etdirən milli-mənəvi sərvətlər xəzinəsindən süni surətdə ayrı salınması demək idi. Bu, eyni zamanda, Azərbaycan və digər türk-islam xalqlarına qarşı yeridilən ayrı-seçkilik siyasətinin daha bir dəhşətli təzahürü idi. Yeri gəlmişkən, bu zaman Azərbaycanla qonşuluqda yaşayan xristian xalqlarının əlifbasına toxunulmadı.**

20-30-cu illərin repressiyaları dövründə Azərbaycanın minlərlə ən layiqli övladları canlarını KQB zindanlarına düşməkdən qurtarıb müxtəlif xarici ölkələrə siyasi mühacirətə getməyə məcbur oldular. Onların böyük əksəriyyəti bolşevik-daşnak zindanına çevrilmiş doğma Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etmək üçün mübarizə aparırdılar. M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan Milli Mərkəzi siyasi mühacirlərin mübarizəsinin vahid axın halında birləşdirilməsində mühüm rol oynayırdı.

Lakin nə bolşeviklər, nə də onların Cənubi Qafqaz siyasətini həyata keçirən erməni-gürcü millətçiləri nə qədər amansız repressiya tədbirlərinə əl atsalar da, nə qədər qanlı qırğınlar törətsələr də, qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan xalqı-

nın milli-mənəvi varlığını məhv etmək iqtidarında deyildilər. İstiqlal ideyaları, idarə olunmaq deyil, idarə etmək əzmi Azərbaycan xalqının ruhunda yaşayırdı. Azərbaycan xalqı əvvəlki tarixi dövrlərdə də dəfələrlə bu cür ağır sınaqlardan, hətta bundan da qanlı burulğanlardan çıxmışdı. Cavidləri, Müşfiqləri, Əhməd Cavadları yetirən xalq yaşayırdı. O öz sözünü yenə deyəcəkdi!

Ağır sovet rejimi, kommunist diktaturasının 20-30-cu illərdə həyata keçirdiyi təqiblər dövrü də Azərbaycan xalqının qurub-yaratmaq dühasını, yaradıcılıq istedadını boğa bilmədi. Çox keçmədən Azərbaycan xalqı sosializm quruculuğunun ön sıralarına çıxdı. SSRİ kimi çox geniş ərazili bir dövləti yanacaq təmin edən Azərbaycanın neft sənayesində yeni yüksəliş baş verdi. Bakı SSRİ-nin neft akademiyasına çevrildi. Çoxlu sayda yeni sənaye müəssisələri, elektrik stansiyaları iş düşdü, yollar, kanallar çəkildi, körpülər salındı. Sənaye, kənd təsərrüfatı və mədəniyyətin bir çox sahələri sürətlə inkişaf etdi. Kütləvi savadsızlıq ləğv olundu. Müxtəlif pillədən olan təhsil müəssisələri, elmi-tədqiqat mərkəzləri, səhiyyə-sağlamlıq və mədəni-maarif ocaqlarının geniş şəbəkəsi yaradıldı. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Azərbaycanda 16 ali məktəb, 18 teatr fəaliyyət göstərirdi. 1938-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının açılması Azərbaycanın elmi həyatında mühüm hadisə idi. Mədəniyyətdə də oyanış başlanırdı.

İkinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan xalqı faşizmə qarşı döyüş meydanlarında, arxa cəbhədə, həmçinin Avropanın müxtəlif ölkələrindəki antifaşist hərəkətində misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərdi. Həmin dövrdə Azərbaycandan hərbi səfərbərliyə alınmış 600 mindən çox adamdan 170 mindən çoxu orden-medallarla təltif olundu, 130 nəfəri isə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. Müharibə dövründə Azərbaycanda akademik Yusif Məmmədəliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış yeni texnologiya əsasında yüksək oktanlı aviasiya benzininin istehsalına başlandı. Bakı nefti SSRİ-nin Böyük Vətən müharibəsində qalib gəlməsində həlledici rol oynadı.

A.İ.Mikoyan başda olmaqla Kremldə yuva salmış erməni-daşnak qrupunun müharibə illərində bütün azərbaycanlıları öz doğma yurdlarından sürgün etmək planları baş tutmadı. İkinci Dünya müharibəsi Azərbaycan xalqının ən ağır sınaqlarından qələbə ilə çıxmağa qadir olan qəhrəman bir xalq olduğunu bir daha sübut etdi. 20-30-cu illərin repressiyalarında əzilmiş xalqda özünə inam hissi yenidən gücləndi.

İkinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra da, şimalı-cənublu Azərbaycan xalqına qarşı repressiyalar davam etdirildi. Azərbaycanın cənubunda yaradılmış **Milli Hökumət** (1945-ci il 12 dekabr-1946-cı il 14 iyun) İranın mürtəce şahlıq rejimi tərəfindən devrildi. On minlərlə azadlıq mücahidi qan içində boğuldu. Azərbaycan Milli Hökumətinin həyata keçirdiyi bütün demokratik dəyişikliklər aradan qaldırıldı.

1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz ulu vətənləri olan Qərbi Azərbaycandan (Ermənistan SSR adlanan ərazidən) kütləvi surətdə sürgün olunmasının yeni mərhələsi başlandı. Erməni millətçiləri Kremldə hökmranlıq edən Stalin-Beriya-Mikoyan güruhunun "xeyrduası"ndan ruhlanaraq Azərbaycan xalqına növbəti dəfə divan tutdular. Ermənilər Qərbi Azərbaycan torpaqlarında daha da möhkəmləndilər. Onların bu ərazidə sayca üstünlüyü təmin olundu.

Müharibədən sonrakı ilk beşilliklərdə sənaye və kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində mühüm irəliləyişlər baş verdi. Mədəniyyətin inkişafında yeni addımlar atıldı. Bakı nefti SSRİ iqtisadiyyatının bərpası və inkişafında mühüm rol oynadı. Azərbaycanlı mütəxəssislərin əməyi sayəsində Tatarıstan, Başqırdıstan, Tümen və b. yerlərdə yeni neft yataqları kəşf olundu və istismara verildi. Azərbaycan xalqının nümayəndələri Sovet İttifaqının başqa yerlərində də iqtisadiyyatın bərpası və inkişafında fəal iştirak etdilər.

Kommunist rejiminin hökmranlığı illərində SSRİ-nin türk-müsəlman xalqlarına qarşı açıq-aşkar ayrı-seçkilik siyasəti yeridilirdi. Bu ağır şəraitdə **Azərbaycan xalqının qurub-yaratmaq dühası sayəsində əldə olunmuş mühüm uğurlara baxmayaraq, XX əsrin 60-cı**

illərində Azərbaycan iqtisadiyyatının bir çox sahələrində - həm sənayedə, həm də kənd təsərrüfatında mənfi meyillər özünü göstərməyə başladı. Respublikanın inkişafı getdikcə ləngidi və bu, əhəlinin sosial vəziyyətinə mənfi təsir göstərməyə başladı. İstehsalın, o cümlədən sənaye məhsulları istehsalının ümumi inkişaf səviyyəsinə, milli gəlirin həcminə və əmək məhsuldarlığının artım sürətinə görə Azərbaycan ittifaq səviyyəsindən geri qalırdı. Və bu gerilik getdikcə artırdı. Kənd təsərrüfatı, xüsusilə, ağır vəziyyətə düşmüşdü. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri istehsalatda, demək olar ki, tətbiq olunmurdu.

Respublikanın düşdüyü bu ağır vəziyyətdə Azərbaycan rəhbərliyində mühüm dəyişiklik baş verdi. 1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin Birinci dövrü başlandı. Doğma xalqının böyük təəssübkeşi olan Heydər Əliyev totalitar rejimin hökmranlıq etdiyi mürəkkəb tarixi şəraitdə Azərbaycanı Sovet İttifaqının ən qabaqcıl respublikalarından birinə çevirmək üçün həyatın bütün sahələrində geniş islahatlar proqramı həyata keçirməyə başladı.

Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsilə, əslində, ölkənin tarixində qədim dövlətçilik ənənələrinin dirşəlişi dövrü başlandı. Azərbaycanın XX əsr tarixinin əlli ildən çox bir dövrü Heydər Əliyev şəxsiyyəti ilə, onun böyük quruculuq fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Öz konkret fəaliyyəti ilə doğma xalqının qədim dövlətçilik ənənələrini dirçəldən və qoruyub saxlayan HEYDƏR ƏLİYEV – müasir Azərbaycan dövlətinin – YENİ AZƏRBAYCANIN QURUCUSUDUR. O, bu quruculuğa hələ 1969-cu ildə Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməzdən də əvvəl, XX yüzilliyin 40-cı illərindən başlamışdı. Bu illərdə Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanlarında fəaliyyətə başlayan Heydər Əliyev qarşısına çıxan (daha doğrusu çıxarılan!) bütün maneələri və çətinlikləri dəf edərək ittifaq dövlətinin – SSRİ-nin Azərbaycanda əsas dayacağı olan Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri vəzifəsindək

ucaldı. Onun bu dövrdə, son dərəcə gərgin və mürəkkəb şəraitdə göstərdiyi məqsədyönlü və səmərəli fəaliyyəti nəticəsində Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin xalqımızın düşmənlərindən təmizlənməsi sahəsində çox ciddi addımlar atıldı və ilk dəfə olaraq, xalqımızın layiqli övladlarının fəal surətdə təhlükəsizlik orqanlarında işə cəlb olunmasına başlandı. Bununla, mərkəzin ayrı-seçkilik siyasətinə və qoyulan qadağalara baxmayaraq, dövlət idarəçiliyinin çox mühüm bir sahəsində azərbaycanlıların iştirakı təmin olundu.

Beləliklə, XX əsrin uzaq 20-30-cu illərində ermənilərin və qeyri millətlərin nümayəndələrinin yuva salmış olduğu və xalqımıza qarşı qanlı repressiyalar hazırlayıb həyata keçirmiş Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin (DTK-nın) azərbaycanlılaşdırılması və xalqımızın düşmənlərindən təmizlənməsi kimi son dərəcə çətin və şəərəfli işə ilk dəfə – hələ sovet rejiminin ən güclü vaxtında məhz Heydər Əliyev girişmişdi.

Heydər Əliyevin birbaşa Moskvanın nəzarəti altında olan Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində, olduqca çətin tarixi şəraitdə, atdığı bu cəsarətli dövlət idarəçiliyi addımı xalqımız üçün həyati əhəmiyyətə malik idi. Çünki, daşnaklar xalqımıza qarşı həyata keçirdikləri 1918-ci ilin Mart soyqırımından sonra, 1920-ci ilin Sovet işğalında da yaxından iştirak etdilər. Bolşevik libası geyinmiş daşnaklar bu dəfə xalqımızı sovet hakimiyyətinin "qurucuları" cildinə girərək qırdılar. Onlar KQB-də (Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində) və NKVD-də (Xalq Daxili İşlər Komissarlığında) əsas mövqeləri ələ keçirdilər. Erməni "çekistləri" uydurma "cinayət işləri" qaldıraraq 20-30-cu illərdə xalqımıza qarşı kütləvi repressiyalar həyata keçirdilər, neçə-neçə Cavidləri, Müşfiqləri - Azərbaycan xalqının qaymağını məhv etdilər. Bu baxımdan Heydər Əliyevin KQB-ni azərbaycanlılaşdırmaq sahəsindəki xidmətləri Vətən və xalq qarşısında adi xidmətlər deyildi! Başqa sözlə, Heydər Əliyev qeyrətli və milli əhvali-ruhiyyəli Vətən oğullarını Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə işə cəlb etməklə, əslində xalqımızın namus-

lu övladlarına qarşı yönəlmiş növbəti repressiya təqiblərinin qarşısını alırdı*.

XX yüzilliyin 60-cı illərinin sonunda Heydər Əliyevin doğma xalqa həsr olunmuş ömür yolunda yeni, daha geniş, çoxşaxəli, qaynar fəaliyyət dövrü başlandı. 1969-cu il iyulun 14-də, Azərbaycan SSR-də həyatın bütün sahələrində dərin tənəzzülün hökmranlıq etdiyi bir şəraitdə Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci katibi seçildi və ölkənin ali idarəçilik sükanı arxasına keçdi. Bununla, Sovet Azərbaycanının tarixində böyük dönüş dövrü başlandı. Tarixi inkişafın sonrakı gedişi sübut

* Bu mürəkkəb və son dərəcə gərəкли fəaliyyət sahəsində Heydər Əliyevin milli təəssübkeşliyinin canlı şahidiyəm.

...60-cı illərin lap əvvəli idi. Bakı Universitetinin tarix fakültəsində oxuyurdum. Fakültədə komsomol təşkilatının katibi idim. Nikita Xruşşovun hakimiyyətə gəlişi ilə ölkədə Çinə qarşı düşmənçilik kampaniyası başlanmışdı. İkinci kursda oxuyan çox istedadlı bir tələbə buna etirazını bildirmiş, vərəqələr yaymışdı. DTK həmin tələbənin işi üzrə təhqiqata başlamışdı. Hamımız narahat idik. Nəhayət, mənə tapşırıldı ki, tarix fakültəsinin qapalı komsomol yığıncağını keçirim. Universitetin keçmiş binasının (hazırkı İqtisad İnstitutunun binası - Y.M.) böyük akt zalında fakültənin qapalı komsomol yığıncağı keçirilirdi. Yığıncağa o zaman hələ DTK-da o qədər də yüksək vəzifədə olmayan Heydər Əliyev gəlmişdi. O, gənclər qarşısında çox əhatəli, həm də öyüd-nəsihətlə dolu bir çıxış etdi. Sonra qızgın müzakirələr, komsomol "tənqidləri" başlandı. İclas əvvəlcə çox rəvan gedirdi. Qabaqcadan hazırladığımız çıxışçılar bir-bir söz alaraq əvvəlcə "cinayət" işləmiş tələbəni tənqid "atəşinə" tutur, sonra isə bağışlanmasını xahiş edirdilər. Nəzərdə tutulan çıxışlar başa çatan kimi iclası yekunlaşdırmaq istəyirdim ki, əvvəlki çıxışlardan ruhlanın rektor mənə "təpindi": "qoy camaat sözünü desin!". Əlacsız qalıb əl qaldıranlara bir-bir söz verməli oldum. İclas qızıqdı, nə qızıqdı! Mövcud rejimə qarşı tələbələrən ağzından od-alov püskürməyə başladı... Çıxılmaz vəziyyətə düşdük. İclası yekunlaşdırmaq, qərar qəbul etmək lazım idi. Çox çətin vəziyyət qarşısında qalmışdıq. Elə bu anda çıxış yolunu Heydər Əliyev özünü göstərdi. O, yenidən söz alıb xitabət kürsüsünə qalxdı və komsomolçulara məsləhət gördü ki, yoldaşlarının tərbiyəsini öz üzərlərinə götürsünlər. Dərindən nəfəs aldıq. Hamımızın canı xatadan qurtardı. Və ağır şəraitdə, mürəkkəb əhatədə, Mərkəzin nəzarəti altında işləyən Vətən oğlunun cəsarətinə hamımız heyran qaldıq!

etdi ki, bugünkü yeni, müstəqil Azərbaycanı Heydər Əliyev hələ o zaman qurmağa başlamışdı.

Sovet rejiminin bütün xüsusiyyətlərinə dərinədən bələd olan və zəngin idarəçilik təcrübəsi qazanmış Heydər Əliyev Azərbaycanı düşmüş olduğu çox ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün qəti addımlar atmağa başladı. O, dahiyənə uzaqgörənliklə, dərinədən ölçüb-biçərək ölkənin uzunmüddətli, dinamik və hərtərəfli inkişafını təmin edən kompleks inkişaf proqramları hazırlatdı və dərhal onların icrasına başlandı. Xalq ilk addımlarındanca Heydər Əliyevi rəğbətlə qarşıladı, onu sevdi və arxasınca getdi. Azərbaycan xalqının tarixində HEYDƏR ƏLİYEV DÖVRÜ başlandı. Xalqın dahi oğlu Sovet İttifaqı kimi böyük bir dövlətin zəngin iqtisadi potensialından və geniş imkanlarından istifadə edərək Azərbaycanı tərəqqi yoluna çıxarmaq siyasəti yeritməyə başladı. Bütün ömrünü doğma xalqına həsr etdi.

Böyük siyasətçi iqtisadiyyat (o cümlədən kənd təsərrüfatı) və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində öz Vətəninin, xalqının inkişafı üçün zəruri olan ən vacib məsələlər barədə əvvəlcə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu, Mərkəzi Komitənin plenumları, Kommunist partiyasının qurultayları səviyyəsində əlverişli qərarlar qəbul edilməsinə nail olur, sonra da bütün xalqımızı həmin qərarların icrasına səfərbər edir, doğma Azərbaycanın tərəqqisi uğrunda yorulmadan, gecəli-gündüzlü mübarizə aparırdı. Azərbaycanı özü-özünü təmin edə bilən, müstəqil yaşamağa qadir olan və elmi-texniki cəhətdən yüksək tərəqqi etmiş bir ölkəyə (o vaxtkı terminologiya ilə desək, inzibati-iqtisadi vahidə) çevirmək onun planlarının başında gəlirdi. Bir sözlə, Vətənimizin müstəqilliyə gələn yolunu hələ o zaman Heydər Əliyev başlamışdı.

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi həmin illərdə min cür maneələri dəf edərək Mərkəzdə - Moskvada Sovet hökumətinin Azərbaycanın hərtərəfli inkişafını təmin edən çox mühüm

qərarlar qəbul etməsinə nail oldu. Və eyni qətiyyətlə də həmin qərarların yerinə yetirilməsini təmin etdi. Xalqın qurub-yaratmaq dühası tamamilə və bütünlüklə, Azərbaycanın ümumi yüksəlişi üçün səfərbər olundu. Nəticədə 1970-1985-ci illər Sovet Azərbaycanının tarixinə, bütün varlığı ərzində, ən parlaq quruculuq dövrü kimi daxil oldu. Sənaye və kənd təsərrüfatının bütün sahələrində yüksəliş baş verdi. Respublika iqtisadiyyatında mühüm struktur dəyişiklikləri həyata keçirildi. Yeni və mütərəqqi sənaye sahələri yaradıldı. Sənayenin inkişaf səviyyəsinə görə bütün respublikanın proporsional inkişafı üçün mühüm tədbirlər görüldü. İstehsalla bilavasitə bağlı olan elmi-tədqiqat sahələrinin inkişafına diqqət artırıldı. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin, mütərəqqi texnologiyaların istehsalata tətbiqi sahəsində Azərbaycan bütün SSRİ-də qabaqcıl mövqelərə çıxdı. İstehsal olunan məhsulların keyfiyyət göstəricisi əvvəlki dövrlərlə müqayisə olunmayacaq dərəcədə yüksəldi.

Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyi sahəsində uzaqgörən siyasəti, müdrik və səriştəli rəhbərliyi nəticəsində Azərbaycan o zaman bütün Sovet İttifaqında ən qabaqcıl kənd təsərrüfatı respublikasına, o cümlədən qabaqcıl pambıqçılıq və üzümçülük diyarına çevrildi. Kənd zəhmətkeşlərinin sosial-iqtisadi vəziyyəti əsaslı surətdə yaxşılaşdı. Azərbaycan kəndində misilsiz tikinti, abadlıq və mədəni quruculuq işləri aparıldı.

1970-1985-ci illərdə, tarixən qısa bir dövr ərzində, bütövlükdə respublika ərazisində yüzlərlə zavod, fabrik, istehsalat sahələri yaradıldı. 213 iri sənaye müəssisəsi işə salındı. Bir çox mühüm istehsal sahələrinə görə Azərbaycan Sovet İttifaqında aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Azərbaycanda istehsal olunan 350 adda məhsul dünyanın 65 ölkəsinə ixrac olunurdu. Bu illərdə istehsal olunan sənaye məhsulları öz həcminə görə əvvəlki 50 ildəkinə bərabər idi. Həmin illərin Azərbaycanı nəhəng bir tikinti meydanını xatırladırdı. Bakının və respublika rayonlarının siması büsbütün dəyişmişdi.

Bu gün Bakıya, Azərbaycanın rayonlarına gözəllik, yaraşır verən yüzlərlə yaşayış binaları, mehmanxanalar, ictimai binalar, məktəblər, mədəniyyət sarayları, iqtisadiyyatımızın nüvəsini təşkil edən fabriklər, zavodlar, nəhəng sənaye obyektləri, iri istehsal kompleksləri, su anbarları, dəryaçalar, Kür su kəməri, yaşıllıq zonaları, istirahət ocaqları, neçə-neçə yollar, o cümlədən yurdun şimal-qərb ucqarını paytaxta bağlayan Bakı-Balakən dəmir yolu, Dağlıq Qarabağın mərkəzə - Bakıya bağlılığını artırmaq və orada separatçılığın qarşısını almaq və Azərbaycan mühitini canlandırmaq üçün görülən mühüm tədbirlər, o cümlədən Xankəndinə dəmiryolu çəkilməsi Heydər Əliyev zəkasının, onun yorulmaz fəaliyyətinin, bu böyük insanın bütün varlığına hopmuş Vətən sevgisinin nəticəsi idi.

1970-1985-ci illər ərzində Azərbaycanın əldə etdiyi ən mühüm tarixi nailiyyətlərdən biri də xalqın uzaq gələcəyini nəzərdə tutan güclü kadr potensialının, o cümlədən nadir ixtisaslar üzrə mütəxəssislər ordusunun yaradılması idi. Belə ki, həmin illərdə iqtisadiyyatın sürətli və çoxşaxəli inkişafına uyğun olaraq respublikanın ali və orta ixtisas təhsili şəbəkəsi genişləndirildi. SSRİ-nin 170 qabaqcıl ali məktəblərinə 3500 azərbaycanlı gənc göndərildi. Hər il təhsil almaq üçün Azərbaycandan kənara 800 tələbə yola salınırdı. Hərbi təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirilirdi. SSRİ-nin kosmik uçuşlara hazırlıq mərkəzində azərbaycanlı gənclərin olmamasından narahatlıq keçirən Azərbaycan rəhbəri gənclərin ali təyyarəçilik məktəblərinə göndərilməsini şəxsi nəzarətinə götürmüşdü*.

* ... Yaxşı yadımdadır. XX yüzilliyin 70-ci illərin sonu idi. Ali məktəblərə tələbə qəbulu ilə əlaqədar olaraq Mərkəzi Komitədə keçirilən ənənəvi müşavirəyə dəvət olunmuşdum. Heydər Əliyev təhsil nazirini və bir-iki ali məktəb rektorunu dinlədikdən sonra, Ümumqoşun Komandirləri Məktəbinin rəisini çıxışa dəvət etdi. Və ona dərhal sual verdi - tələbələr içərisində yerli əhəlinin (yəni azərbaycanlıların - Y.M.) nümayəndələri nə qədərdir? Aldığı cavabdan, yəni azərbaycanlıların hərbi təhsilə zəif cəlb olunmasından çox narazı qalan Heydər Əliyev Ümumqoşun Komandirləri Məktəbinin rəisini çox kəskin surətdə məzəmmət etdi və ona konkret

Azərbaycanın gələcək inkişafına ünvanlanmış strateji əhəmiyyətli bütün bu işlərə Heydər Əliyev şəxsən özü başçılıq edirdi. Bir sözlə, daim xalqının gələcəyini düşünən BÖYÜK AZƏRBAYCANLI hələ o vaxtlar zamanı qabaqlayaraq XXI yüzilliyin Azərbaycanı üçün güclü kadr potensialı yaradırdı.

Heydər Əliyevin XX yüzilliyin 70-80-ci illərinin əvvəllərində həyata keçirdiyi kompleks inkişaf proqramları nəticəsində Şimali Azərbaycan o zaman dağılmağa başlamış böyük SSRİ məkanında qabaqcıl sənaye, kənd təsərrüfatı və mədəniyyət respublikasına çevrildi. Bu, Heydər Əliyevin məqsədyönlü, qabaqcadan götür-qoy edilmiş, dərinlən ölçülüb-biçilmiş və gələcəyə istiqamətlənmiş müdrik siyasətinin, dahianə uzaqgörənliyinin parlaq nəticəsi idi.

Heydər Əliyev hələ o zaman müstəqil yaşadığımız bu günləri görürdü, doğma Vətəninə bu günlər üçün hazırlayırdı. Böyük düha sahibi yeni Azərbaycanı - bugünkü Azərbaycanı hələ o vaxtdan qurmağa başlamışdı!

Dahi dövlət xadimi Heydər Əliyev kommunist rejiminin ağılığı dövründə doğma xalqına qarşı baş vermiş haqsızlıqlar əleyhinə özündən başqa heç kəsin apara bilməyəcəyi mübarizəni

tapşırıqlar verdi. İş elə gətirdi ki, sonrakı il ali məktəblərə qəbul ərəfəsində Mərkəzi Komitədə keçirilən müşavirədə mən yenə iştirak etməli oldum. Heydər Əliyev Ümumqoşun Komandirləri Məktəbinin rəisini yenə xitabət kürsüsünə dəvət etdi. Rəis bu dəfə də müxtəlif rəqəmlər gətirdi. Heydər Əliyev, əvvəlki kimi, yenə də bu mühüm işin gedişi, xüsusilə yerli əhalinin faizi ilə maraqlandı. Müəyyən irəliləyiş olmasına baxmayaraq, yenə narazı qaldığını bildirdi. Böyük siyasətçinin dedikləri bugünkü kimi yadımdadır: "Yerli əhalinin nümayəndələrini təyyarəçilik məktəblərinə göndərmək lazımdır. Təyyarəçilər hazırlamaq lazımdır. Bu günlərdə kosmonavtlar dəstəsinin tərkibi ilə maraqlandım. Dəstəyə bir nəfər də olsun azərbaycanlının cəlb olunmamasından narazılığımı bildirdim. Mənə məlumat verdilər ki, kosmonavtlar dəstəsinə ancaq təyyarəçilik məktəblərini bitirənləri götürürlər. Bu məsələ ilə də maraqlandım. Aydın oldu ki, SSRİ-nin təyyarəçilik məktəblərində Azərbaycanın yerli əhalisinin bir nəfər də olsun nümayəndəsi təhsil almır. Bəs siz hara baxırsınız?!".

apardı, Kreml rejiminin ağır təqibləri şəraitində xalqının çəkdiyi əzablara cavab olaraq, Azərbaycanın gələcəyi naminə olduqca uzaqgörən və çox cəsarətli addımlar atdı. Vətənin bütün guşələrində Azərbaycanın haqqı tapdalanmış böyük şəxsiyyətlərinin heykəllərini ucaltdırdı, repressiya qurbanı olmuş böyük Cavidin ölümündən illər keçdikdən sonra Vətənə qayıtdı, Kerçdə, Kırmda həlak olmuş minlərlə azərbaycanlının şərəfinə Sapun Qora yaxınlığında abidə ucaltdırdı...

Məhz bu dövrdə - Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə, ilk dəfə olaraq, Azərbaycanın görkəmli sənət adamlarının böyük bir dəstəsinə - şairlərimizə, yazıçılarımıza, bəstəkarlarımıza ilk dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adının verilməsi də təkzibolunmaz tarixi faktdır.

Doğma xalqı, el-obası üçün canını qoyan, elə buna görə də Moskvaya "irəli çəkilib" müəmmalı şəkildə həyat çırağı söndürülən, sonra da "millətçi" damğası yapışdırılan və adının çəkilməsi belə yasaq olunan Nəriman Nərimanovun əzəmətli heykəlini ucaltdırmaq Heydər Əliyev şəxsiyyətinin Vətən qarşısında böyük xidməti idi. Sonralar Nərimanova Ulyanovsk şəhərində də abidə ucaltdırmağa nail olan Heydər Əliyev bir daha sübut etdi ki, onu Vətən - xalq təəssübkeşliyindən döndərmək heç kəsin hünəri deyil, o cümlədən hakim sovet rejiminin də!

Yeri gəlmişkən, sovet dövlətinin idarəçiliyi tarixində də sosializm quruculuğu şəraitində baş verən neqativ hallar – korrupsiya, rüşvətxorluq və digər neqativ hallar da ilk dəfə Azərbaycanda, məhz Heydər Əliyev şəxsiyyəti tərəfindən aşkarlanaraq kəskin tənqid olundu. Moskva bundan narahat olsa da, Heydər Əliyevin aşkar etdiyi konkret faktlar qarşısında susmağa məcbur oldu.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə, XX əsrin 60-cı illərinin sonu - 70-ci illərində, Azərbaycanın ümumi yüksəlişi fonunda xalqımızın tarixi keçmişinə də maraq artdı, bu sahədə də oyanış başlandı. Xalqımızın milli-mənəvi həyatının bütün sahələrində də

dirçəliş başlandı. O zaman ölkəmizdə milli oyanışın əsas mərkəzlərindən biri böyük mütəfəkkirimiz Rəsul Rzanın başçılıq etdiyi Azərbaycan Ensiklopediyası idi. Ensiklopediyanın Baş redaksiyası, redaksiya ətrafında toplanmış alimlərin böyük əksəriyyəti çox cəsarətli çıxışlar edirdilər. Xalqımızın təşəkkülündə türk etnoslarının həlledici rol oynaması, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin tariximizdə mütərəqqi rol oynaması, Cümhuriyyət dövrünün xadimlərinə obyektiv qiymət verilməsi, 1920-ci ilin Aprel işğalı kimi bir çox məsələləri o zaman məhz ensiklopediyaçılar qaldırdılar. Məhz həmin dövrdə Rəsul Rzanın həlledici köməyi ilə Kiyevin xəritə fabrikində, ilk dəfə olaraq, Azərbaycan tarixi xəritələri hazırlandı və çap olundu. 1972-ci ildə "Azərbaycan SSR xəritələri" (Azərbaycan və rus dillərində) adlı atlas nəşr edildi və göstərilən tarix xəritələri həmin atlasda daxil olundu. Tarixçilərimiz, ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri cəsarətli çıxışlar etdilər. Bəxtiyar Vahabzadənin "Gülüstan" poeması nəşr olundu. Lakin nə Mərkəz, nə də Moskva ilə əlbir hərəkət edən yerli dönüklər (hətta, xalqımıza qarşı 1918-ci ilin Mart soyqırımını törətmiş S.Şaumyanın oğlu L.S.Şaumyanı Bakıya gətirsələr də!) bu dəfə qabaqcıl Azərbaycan ziyalılarını repressiyaya uğrada bilmədilər. Çünki Azərbaycana doğma yurdunun təəssübkeşi olan qüdrətli bir şəxsiyyət başçılıq edirdi. Məhz Heydər Əliyevin müdrikliyi və cəsarəti sayəsində o zaman həm ensiklopediyaçılar, həm də ziyalılarımızın böyük bir dəstəsi nəinki KQB-nin təqiblərinə düşər olmadı, hətta partiya cəzasından da yaxa qurtara bildilər!!!

Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə həyata keçirdiyi bütün bu əzəmətli quruculuq işlərinin çox böyük tarixi əhəmiyyəti bundan ibarət idi ki, xalqımızda milli qürur, milli mənlilik şüuru oyandı, azadlıq, müstəqillik duyğuları baş qaldırdı. Bu, əslində XX yüzilliyin 70-ci illərində Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkətinin yeni mərhələyə-yüksəliş mərhələsinə daxil

olması demək idi. Bu, Heydər Əliyevin xalqımızın istiqlal mübarizəsi tarixində misilsiz xidmətidir. Bütün bunlardan sonra, fikrimizcə, Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycanın Prezidenti olduğu dövrdəki fəaliyyəti ilə əvvəlki rəhbərlik dövründəki fəaliyyəti arasındakı sıx məntiqi əlaqəni, dialektik vəhdəti isbat etməyə ehtiyac qalmır. Faktlar özü hər şeyi daha yaxşı sübut edir!

Həmin faktların ən böyüyü isə bu idi ki, ağır Kommunist rejimi şəraitində, xüsusi nəzarət altında fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev – Azərbaycan xalqının dahi oğlu doğma xalqının qədim dövlətçilik ənənələrini məhv olmağa qoymadı, onu çətin şəraitdə dirçəltdi, qoruyub saxladı və inkişaf etdirdi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, dünya sosializm sisteminin və böyük Sovet imperiyasının dağıldığı dövrdə Azərbaycan SSR artıq öz inkişaf səviyyəsinə və çoxsahəli iqtisadiyyatına görə SSRİ-nin müttəfiq respublikaları içərisində özünü yaşatmağa qadir ola biləcək ikinci respublika idi. 1991-ci il oktyabrın 18-də "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı" qəbul olunarkən Şimali Azərbaycan artıq müstəqil bir dövlət kimi yaşamağa tamamilə hazır idi.

II FƏSİL

AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN BƏRPASI: müstəqilliyimiz itirilmək təhlükəsi ilə üz-üzə və Heydər Əliyevin başçılığı ilə qurtuluş hərəkatı (1991-1993)

XX yüzilliyin 80-ci illərinin ortalarında, artıq, Sovet İttifaqı dərin böhran içərisində idi. Böhran ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatın bütün sahələrini əhatə etməkdə idi. SSRİ-də başlanmış böhran, əslində, özünü doğrultmayan sosializm cəmiyyətinin ümumi böhranının tərkib hissəsi idi və bütünlükdə sosializm sistemini əhatə etmişdi.

Sovet İttifaqında böhranlı vəziyyətin ilk əlamətləri hələ 70-ci illərin ortalarından özünü göstərməyə başlamışdı. Belə ki, elmi-texniki tərəqqinin ləngiməsi, sənayedə avadanlığın mənəvi aşınması, infrastrukturun zəifliyi, təbii ehtiyatlar hasilatının çətinləşməsi və bahalaşması, maddi ehtiyatlar qıtlığı adi hala çevrilmişdi. Ölkəni yetişməkdə olan növbəti ağır böhrandan xilas etmək üçün 80-ci illərin ikinci yarısında müəyyən cəhdlər göstərildi. 1985-ci ilin mart ayında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının rəhbərliyinə gələn M.S.Qorbaçov Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (Sov.İKP MK-nın) Aprel plenumunda iqtisadi və sosial-mədəni tərəqqinin "*sürətləndirilməsi konsepsiyası*"nı irəli sürdü. Elmi-texniki tərəqqini sürətləndirmək, cəmiyyətin maddi-texniki bazasını inkişaf etdirmək, istehsal münasibətlərini təkmilləşdirmək, bütün ictimai, siyasi və ideoloji təsisatlar sistemini fəallaşdırmaq, "*insan amilinin rolunu yüksəltmək*" üçün sözdə diqqəti cəlb edən təşəbbüslər edildi. Əməyin təşkili, təsərrüfat hesabının tətbiqi, çoxukladlı iqtisadiyyatı, eləcə

də icarə sistemini, kooperasiyanı inkişaf etdirmək, müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanan təsərrüfatlara bərabər imkanlar yaratmaq haqqında qanunlar, qərarlar qəbul olundu. Lakin onların icrası üçün müvafiq şərait və işlək mexanizm yaradılmadı. Əvvəlki direktiv aktlar kimi, bu qanunlar və qərarlar da gözlənilən nəticələri vermədi. Çünki təkpartiyalı siyasi sistem, partiya amirliyi ləğv olunmadan, müttəfiq respublikaların suveren hüquqlarını özlərinə qaytarmadan iqtisadiyyatı dirçəltmək mümkün deyildi. Buna görə də partiya rəhbərliyinin ilk baxışdan cəlbədici, lakin elmi-nəzəri cəhətdən düşünlməmiş siyasəti, əslində dağıdıcı, pozucu proseslərin inkişafına imkan yaradır, bu da nəzərdə tutulan "əsaslı" islahatların həyata keçirilməsini ləngidirdi.

Sov.İKP MK-nın 1987-ci il Yanvar plenumunda yeni siyasi xətt – *"aşkarlıq və demokratiya xətti"* qəbul edildi. Stalinizm, 20-30-cu illərdə partiya liderlərinə qarşı həyata keçirilmiş terror, sosializm quruculuğunun "Lenin prinsipləri"ndən sapınmalar ciddi tənqid olundu. Partiyanın totalitar idarəçilik metodları, qeyri-humanist, milli ayrı-seçkiliyə əsaslanan, xalqları parçalamaq, düşünən beyinlərdən məhrum etmək, insanları mütiləşdirmək siyasəti ifşa olundu. Bunun ardınca, 1988-ci ildə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri vəzifəsinə seçildikdən sonra, Qorbaçov partiya amirliyinə qarşı daha ciddi addımlar atmağa başladı. Sov.İKP-nin XIX konfransında (1988-ci il, iyun) isə o, *"humanist, demokratik sosializm"* şüarını irəli sürərək, belə bir cəmiyyət qurmaq üçün partiya və dövlət orqanlarının funksiyaları arasında hədd qoyulmasını, partiyanın, əsasən, nəzəri, strateji siyasətlə məşğul olmasının vacibliyini qeyd etdi. Lakin bu siyasət də ardıcıl surətdə həyata keçirilmədi və nəzərdə tutulan nəticəni vermədi.

Beləliklə, *"yenidənqurma"* siyasəti, onsuz da tənəzzülə uğramaqda olan iqtisadiyyata ciddi zərbə vurdu, cəmiyyəti *"siyasiləşdirdi"*, Kommunist Partiyasının nüfuzunu daha da sarsıtdı və imperiyanı daha dərin böhrana sürüklədi. Müstəqilliyə can atan və "mərkəzdən-qaçan" qüvvələr gücləndi. Moskva buna qarşı müxtəlif məkrli təd-

birlərə əl atdı, respublikalar arasında konfliktlər, xalqlar arasında münaqişələr yaratmaq mexanizmi işə salındı.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin türk xalqları 70-80-ci illərin birinci yarısında, artıq, mühüm sosial-iqtisadi, mədəni-intellektual, siyasi inkişaf yolu keçmişdi. Azərbaycan xalqının oğlu, bütün Sovet İttifaqında görkəmli dövlət və siyasi xadim kimi böyük nüfuz qazanmış Heydər Əliyev SSRİ-nin ən yüksək dövlət və partiya vəzifələrindən birinə yüksəlmişdi. Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini kimi uğurlu fəaliyyəti sayəsində ölkənin qabaqcıl intellektual elitası, habelə siyasi xadimlərin, o cümlədən Siyasi Büro üzvlərinin bir çoxu onu ciddi çətinliklər qarşısında qalmış ölkəni ən yaxşı idarə edə biləcək və böhrandan çıxara-caq namizəd kimi qiymətləndirirdi. Lakin SSRİ-nin təcrübəli dövlət xadimi Andrey Qromikonun qeyd etdiyi kimi, *gözlə təşkilatçı, təmiz və abırlı adam olan* Heydər Əliyevin Sov.İKP MK Baş katibi vəzifəsinə namizədliyi *yalnız milli mənsəbiyyətinə görə* istisna edilmişdi. Heydər Əliyevin özünün də qeyd etdiyi kimi, "azərbaycanlılara, müsəlmanlara... ölkədə dördüncü, beşinci təbəqə kimi baxırdılar".

Heydər Əliyevin ölkə miqyasındakı böyük nüfuzuna, əldə etdiyi danılmaz uğurlara xüsusi qısqançlıqla yanaşan Qorbaçovun rəhbərliyi dövründə mərkəzi və yerli mətbuat Azərbaycan SSR-də 70-ci illərdə sosial-iqtisadi və mədəni həyatın bütün sahələrində əldə edilmiş mühüm nailiyyətləri qəsdən, qərəzli, məqsədyönlü şəkildə, riyakarcasına danır, bütövlükdə Azərbaycan xalqına qara yaxırdı. Səbəb isə aydın idi: ölkədə böyük nüfuzu olan, Moskvada yüksək partiya və dövlət vəzifələrində fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev "yenidənqurma"nın metodlarına: milli münaqişələrə səbəb ola biləcək düşünməmiş dövlət siyasətinə, xüsusən türk respublikalarına qarşı qərəzli siyasətə açıq və kəskin etirazını bildirirdi. Belə bir şəxsiyyətin dövlətin yüksək vəzifələrində qalması, xalqlara dayaq durması imperiyanın planlarını poza bilərdi. Qorbaçov Heydər Əliyevin getdikcə artan nüfuzuna, populyarlığına qarşı gizli, məkrli və daim alov-

lanan paxıllıq hissi keçirirdi. Baş katibə, həm də, onu əhatəyə alan və ənənəvi olaraq ona hərtərəfli "himayədarlıq" edən Moskvadakı və xaricdəki erməni lobbisinin nümayəndələri güclü təzyiq göstərirdilər. Buna görə də, M.Qorbaçovun sonralar etiraf etdiyi kimi, Heydər Əliyev *"yenidənqurma prosesini, demokratikləşmə prosesini çox qızğınlıqla, ürəkdən bəyənməsinə"*, *"Siyasi Büronun fəal üzvü və son dərəcə ciddi rəhbər"* olmasına baxmayaraq, 1987-ci ilin oktyabrında nəinki idarəçilikdən uzaqlaşdırıldı, hətta xalqın gözündən salmaq üçün böhtançı təbliğat obyektinə çevrildi. Heydər Əliyevin Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (AKP MK-nın) birinci katibi işlədiyi bütün dövr ərzində onun respublikadakı fəaliyyətinin yoxlanılması üçün xüsusi komissiya yaradıldı. Azərbaycanda ikinci "özbək işi"nə – guya iqtisadi cinayətkarlıq üzrə qərəzli istintaq işlərinə başlandı. Bunlar, həm də, Azərbaycan xalqında öz gücünə, idarəçilik bacarığına inamı zəiflətmək məqsədi güdürdü.

Moskva müstəqilliyə can atan ("mərkəzdənqaçan") qüvvələrə zərbə vurmaq üçün ənənəvi *"parçala, hökmranlıq et"* siyasətindən daha geniş istifadə etməyə başladı, milli münaqişələri qızışdırdı, xalqlar arasında qanlı nifaq saldı. İmperiyanın müxtəlif bölgələrində əvvəlcədən məharətlə hazırlanmış milli münaqişə ocaqları alovlandırıldı. Mərkəz mühüm geosiyasi əhəmiyyəti olan Azərbaycanı və bununla, bütün Cənubi Qafqazı əldə saxlamaq üçün yenidən uydurma "Dağlıq Qarabağ problemi"ni qızışdırdı. Belə ki, rəsmi Moskva 1987-ci ilin noyabrında Parisdə M.Qorbaçovun əsəblərindən biri olan akademik Abel Aqanbekyanın dili ilə Dağlıq Qarabağda Mərkəzin *"xeyir-duası"* ilə baş qaldırmış separatçılıq hərəkatına rəğbətlə yanaşdığını, daha doğrusu müsbət münasibət bəslədiyini, qeyri-rəsmi olsa da, bütün dünyaya bəyan etməkdən çəkinmədi. Aqanbekyan "Humanite" qəzetinin 1987-ci il 18 noyabr tarixli sayında dərc olunmuş müsahibəsində Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsinin məqsədəuyğun olmasını və bu barədə dövlət başçısına təklif verdiyini bildirdi. Beləliklə, Moskvada Heydər Əliyevin rəhbər vəzifələrdən uzaqlaşdırıl-

masından cəmi bir ay sonra qondarma Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə start verildi.

Münaqişəni daha da alovlandırmaq və onun doğurduğu dağıdıcı prosesləri qarşısıalınmaz hala çevirmək üçün 1988-ci il fevral ayının 28-də Mərkəzin və Ermənistanın xüsusi xidmət orqanlarının birgə işləyib hazırladığı Sumqayıt təxribatı törədildi. Sumqayıt hadisələrini əllərində bayraq edən erməni millətçiləri Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı soyqırımları törətdilər və onların kütləvi deportasiyasına başladılar. Eyni zamanda, Sumqayıt təxribatı Moskva və Azərbaycanın partiya rəhbərliyini dəyişdirmək üçün "əsas" oldu. Beləliklə, 1988-ci il mayın 21-də M.Qorbaçovun yaxın adamı olan Əbdürrəhman Vəzirov Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (AKP MK) birinci katibi vəzifəsinə gətirildi.

Azərbaycan xalqı gözləyirdi ki, respublika rəhbərliyinə gətirilən yeni şəxs daha çevik, cəsarətli siyasətçi olacaq, millətin maraqları uğrunda mübarizə aparacaq, xalqla birləşərək, onun haqq işini, ədalətli mübarizəsini müdafiə edəcək. Lakin çox keçmədən zaman göstərdi ki, respublikanın taleyi üçün son dərəcə gərəli olan bir vaxtda Vəzirov Azərbaycana rəhbərlik etməyə tamamilə qadir olmayan, üstəlik heç ana dilini də yaxşı bilməyən, həm də, mərkəzin göstərişlərini müticəsinə yerinə yetirən bir şəxs imiş. Uzun illər Azərbaycandan kənarda işləmiş, respublikada gedən mürəkkəb ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi proseslərdən xəbərsiz olan Vəzirov "yenidənqurmanın" doğurduğu eyforiyaya qapılaraq ucuz populist hərəkətləri ilə xalqın rəğbətini qazanmağa çalışdı. Lakin, əvvəlki rəhbərlik kimi, Vəzirov da Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin və Ermənistandan deportasiya olunmuş qaçqınlar probleminin həllində taktiki çeviklik və cəsarət nümayiş etdirmədi. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı qarşıya çıxan mühüm vəzifələri həll etmək əvəzinə, Vəzirov özünün ilk addımlarındanca ictimaiyyətin diqqətini sosial, kadr, iqtisadi və s. məsələlərlə bağlı problemlərə yönəltməyə və əsas məsələlərdən yayındırmağa çalışdı. Alovlanmaqda davam edən Dağlıq Qarabağ

problemi ilə məşğul olmaq əvəzinə daxildə düşmən axtarışı, əvvəlki rəhbərliyin, ilk növbədə, Heydər Əliyevin ünvanına əsassız tənqidlər, qarayaxmalar Azərbaycan cəmiyyətini daxili qarşıdurmaya aparırdı. Bu arada isə Ermənistandan davam edən qaçqın axını respublikada vəziyyəti sosial partlayış həddinə çatdırmışdı.

1988-ci ildə Ermənistan SSR ərazisindən, öz ata-baba yurdlarından 200 mindən çox azərbaycanlı qovuldu. Ermənistan monoetnik respublikaya çevrildi.

Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların suveren hüquqlarının tapdalanmasına nə Moskva, nə də başda Vəzirov olmaqla Azərbaycan rəhbərliyi qəti tədbirlərlə cavab vermədi. Ermənistandan getdikcə artan qaçqın axınını Dağlıq Qarabağa yönəltmək əvəzinə Vəzirov Moskvanın göstərişlərinin yedəyində gedərək qaçqınların Qarabağın hüddudlarından kənarda, əsasən, Bakıda, Sumqayıtda və digər bölgələrdə yerləşdirilməsi barədə göstəriş verdi. Ermənistan qaçqınlarının Dağlıq Qarabağa yönəldilməsi üçün göstərilən təşəbbüslərin qarşısını aldı. Bundan əlavə, Aşağı Qarabağ bölgəsindən azərbaycanlı əhəlinin əliyalın olsa da, öz soydaşlarına kömək məqsədilə Dağlıq Qarabağa yürüşünün də qarşısı alındı.

Bütün bunlar kimi, sonrakı hadisələr də göstərdi ki, Vəzirovun bu kobud səhvləri Azərbaycan xalqına çox baha başa gəldi.

Yeri gəlmişkən, M.Qorbaçov özünün Dağlıq Qarabaqla bağlı antiAzərbaycan siyasətini "uğurla" həyata keçirmək üçün digər yaxın adamı olan S.Arutunyanı da Ermənistan rəhbərliyinə göndərdi. Lakin, Vəzirovdan fərqli olaraq, Ermənistanın yeni partiya lideri Arutunyan erməni cəmiyyətində hakim millətçilik əhval-ruhiyyəsini tez anladı. 1988-ci il mayın 28-də, yəni vəzifəyə gələndən bir həftə sonra Arutunyan, yetmiş il ərzində qadağan olunmuş birinci Ermənistan Respublikasının bayrağını ilk dəfə İrəvanda asdırmağa icazə verdi. Onun razılığı və göstərişi ilə Ermənistanda "Qarabağ hərəkəti" yeni təşkilati formalar almağa başladı. "Krunk" təşkilatının ardınca Ermənistanın gələcək ilk prezidenti L.Ter-Petrosyanın rəhbər-

liyi ilə "Qarabağ komitəsi" yaradıldı və açıq fəaliyyətə keçdi. Beləliklə, rəsmi Ermənistan rəhbərliyi münəfişinin lap əvvəlindən separatçıları açıq şəkildə dəstəkləyərək, Moskva qarşısında onların cinayətlərini ört-basdır etməyə başladı. Daha doğrusu, Arutunyan öz xalqının tərəfinə keçdi.

Moskvanın Dağlıq Qarabağ məsələsində yeritdiyi açıq ermənipərəst siyasət, Vəzirov hakimiyyətinin acizliyi və Mərkəzin antiAzərbaycan siyasətinin yedəyində getməsi, xüsusən də ermənilərin nadir Topxana meşəsində sənaye obyekti tikintisinə başlanması xəbəri Azərbaycan xalqını ayağa qaldırdı. 1988-ci il noyabrın 17-dən Bakıda, Lenin meydanında (indiki Azadlıq meydanı) xalq hərəkatı başlandı. Noyabrın 19-da Mərkəzin tabeliyində qalınca Dağlıq Qarabağ məsələsinin həll olunmayacağına əmin olan xalq Azadlıq Meydanında, ilk dəfə olaraq, 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağını qaldırdı. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün dayandırılması, əks təqdirdə Ermənistanla qarşı iqtisadi sanksiyaların tətbiq edilməsi nümayişçilərin başlıca tələblərindən idi. Bu tələblər Mərkəzlə əlbir olan Azərbaycan rəhbərliyini təşvişə saldı. Hökumət nümayəndələri mitinqi dayandıрмаğı tələb etdikdə Azadlıq Meydanında **"Moskvanın fitnələrinə son qoyulsun!", "Suverenlik!", "Azadlıq!"** şüarları səslənməyə başladı. Azadlıq hərəkatı yeni vüsət aldı. Xalqın bu taleyüklü məqamında, Ermənistan rəhbərliyindən fərqli olaraq, öz xalqı ilə birləşmək əvəzinə Vəzirov hakimiyyəti meydan hərəkatını zor gücünə dağıtmaq qərarına gəldi. Dekabrın 4-də gecə Bakıda yerləşən sovet hərbi hissələri hücumə keçib zor gücünə meydanı boşaltdılar. Xalq hərəkatının fəalları həbs olundular.

Xalq hərəkatının birinci - kortəbii mərhələsinin zirvəsi olan Meydan hərəkatı göstərdi ki, mitinq və nümayişlərlə mövcud problemin həll olunması mümkün deyil. Moskvanın təyin etdiyi rəhbərlər əvəzinə xalqın özünün sevdiyi, seçdiyi lideri olmalıdır. Liderlə xalq birləşməlidir. Bu birlik sayəsində respublikanın suveren hüquq-

larının qorunmasına nail olmaq mümkündür. Xalqın mənafeyini yalnız onun istədiyi, onun etimad göstərdiyi lider müdafiə edə bilər. Xalq Azərbaycanın üzləşdiyi tələpəli problemləri həll etməyə qadir siyasətçi kimi ancaq Heydər Əliyevi görürdü. Odur ki, öz haqq işi üçün mübarizəyə qalxan Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin yenidən respublikaya rəhbər təyin olunmasını arzulayırdı. Elə bu səbəbdən, artıq, minlərlə insan mitinq və nümayişlərə Heydər Əliyevin portreti ilə çıxırdı.

Azərbaycan xalqının belə geniş miqyaslı, güclü və açıq etirazını gözləməyən Moskva Dağlıq Qarabağ məsələsində manevr etməyə məcbur oldu. Belə ki, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti guya vəziyyəti nizama salmaq üçün, əslində isə Azərbaycanın suveren hüquqlarını kobud surətdə pozaraq, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini (DQMV) onun nəzarətindən çıxarmaq üçün 1989-cu il yanvarın 12-də *"Azərbaycan SSR-in DQMV-nin xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında"* qərar qəbul etdi. A.Volskinin başçılığı ilə Muxtar Vilayət Xalq Deputatları Soveti, onun İcraiyyə Komitəsi hüququnda birbaşa Moskvaya təbə olan müvəqqəti Xüsusi İdarə Komitəsi (XİK) yaradıldı, bütün dövlət və ictimai orqanların səlahiyyəti dayandırıldı. XİK Muxtar Vilayətdə qayda-qanunu bərpa etmək əvəzinə onu Azərbaycana bağlayan iqtisadi əlaqələrin tam qırılmasına, azərbaycanlıların buradan qovulmasına, ermənilərin silahlanmasına və quldur dəstələrində birləşməsinə əlverişli şərait yaratdı. DQMV-də, Laçın, o vaxtki Şaumyan (indiki Goranboy) rayonları ərazisində silah və sursat cəbbəxanaları yaradıldı. Dağlıq Qarabağda "Böyük Ermənistan" vahid cəbhəsində birləşən onlarla hərbi-terrorçu qruplar fəaliyyət göstərirdi. Ermənistandan DQMV-nin Mardakert (indiki Ağdərə) rayonundakı gizli təyyarə meydanına gecə-gündüz, durmadan silah və sursat daşınırdı. Azərbaycanlılardan isə qeydiyyatdan keçirilmiş adi ov silahları da müsadirə edilirdi. Xüsusi İdarə Komitəsinin geniş imkanlar yaratdığı şəraitdə 1989-cu il iyunun 13-dən başlayaraq vilayətdə azərbaycanlılar yaşayan yaşayış məntəqələri blokadaya alındı. Ermə-

ni quldurları sovet ordu hissələrinin fəal köməyi ilə Xankəndində yaşayan bütün azərbaycanlıları – 14 min nəfəri doğma yurd-yuvasından qovub çıxartdılar. Avqustun sonlarında isə azərbaycanlılar Cəmilli, Həsənabad və Daşbulaq kəndlərini tərk etməyə məcbur edildilər. Azərbaycanın demokratik qüvvələrinin təkidli tələbi ilə SSRİ Ali Soveti 1989-cu il noyabrın 28-də Dağlıq Qarabağda yaradılmış Xüsusi İdarə Komitəsini ləğv etməyə məcbur oldu. Vilayətin idarəçiliyi SSRİ Ali Soveti xüsusi komissiyasının nəzarəti altında Azərbaycan SSR Təşkilat Komitəsinə tapşırıldı. Lakin yenə mərkəz tərəfindən qəti tədbirlər görülməməsi erməniləri yeni təxribatlara və terrorlara şirnikləndirirdi.

Beləliklə, Vəzirov özünün xalqa, onun milli mənafeələrinə zidd siyasəti ilə və bununla, əslində, Mərkəzin antiAzərbaycan siyasətini fəal surətdə dəstəkləməsilə Dağlıq Qarabağ separatçılarını daha da ruhlandırırdı, onların Azərbaycandan ayrılmaq niyyətlərinin həyata keçirməsinə əlverişli şərait yaratdı. Vəzirovun atdığı ilk addımlardanca açıq-aşkar aydın oldu ki, onu Azərbaycan rəhbərliyinə gətirməklə Kreml iki əsas məqsəd güdüdü: *Dağlıq Qarabağı müxtəlif vasitələrlə Azərbaycanın nəzarətindən çıxarmaq və Ermənistanın tərkibinə qatmaq; Heydər Əliyevə qarşı böhtan kampaniyasına başlamaqla onu xalqın gözüündən salmaq.*

M.Qorbaçovun antiAzərbaycan siyasəti və bu siyasəti Ə.Vəzirovun müticəsinə və xüsusi canfəşanlıqla həyata keçirməsi Azərbaycanda 1988-ci ildə milli-azadlıq hərəkatına güclü təkan verdi. Bu siyasət, eyni zamanda, 1990-cı il 20 yanvar qırğınına aparan yolun başlanğıcını qoydu.

1990-cı il 20 yanvar qırğını bir daha xalqın başsız qaldığını göstərdi. Məhz belə bir ağır şəraitdə Heydər Əliyev Moskvanın Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi imperiya siyasətinə öz etiraz səsini qaldırdı. Bu, əslində, 1987-ci ildən sonra Heydər Əliyevin ikinci dəfə böyük siyasətə qayıdışı demək idi. 1990-cı il Yanvarın 21-də Heydər Əliyev Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək

burada 6 minədək insanın iştirak etdiyi izdihamlı yığıncaqda çıxış etdi, bu ağır günlərdə yaralı, köməksiz qalan və informasiya blokadasına salınmış doğma xalqı ilə birlikdə olduğunu bütün dünyaya bəyan etdi. O, çıxışında və verdiyi müsahibələrdə 20 Yanvar faciəsinə siyasi qiymət verdi, əliyalın xalqın qırılmasını hüquqa, demokratiyaya, humanizmə zidd siyasət yeridən mərkəzin və respublika rəhbərlərinin günahı üzündən yol verilmiş kobud siyasi səhv kimi ifşa etdi. Heydər Əliyev çıxışında qeyd etdi ki, "Dağlıq Qarabağ hadisələrinin ilkin mərhələsində ölkənin ali partiya – siyasi rəhbərliyi tərəfindən vaxtında zəruri tədbirlər görülsə idi, gərginlik indiki hala çatmaz, tərəflər itkilərə məruz qalmaz, başlıcası isə 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə çoxlu insan qırğını ilə nəticələnən hərbi müdaxilə üçün zəmin yaranmazdı". Ölkə rəhbərliyini ciddi tənqid edən Heydər Əliyev bu qırğının baş verməsində respublika başçıları nın da yarıtmaz fəaliyyətini ifşa etdi və göstərdi ki, Vəzirov "bu yüksək vəzifədə olduğu müddətdə... Azərbaycanda vəziyyəti sabitləşdirmək üçün heç nə etməmişdir. Əksinə, səhv addımları, yaramaz iş üslubu, yanlış siyasi manevrləri ilə xalqla öz arasında uçurum yaratmışdır". Heydər Əliyev xüsusi cəsarətlə, özü və ailəsi üçün yaranmış real təhlükə ilə hesablaşmadan imperiya rəhbərlərini "qatillər" adlandırdı. Bütün dünyada tanınan, böyük nüfuza malik siyasi və dövlət xadimi olan Heydər Əliyevin Moskvadakı tarixi çıxışının mətni, hər cür maneələrə baxmayaraq, respublikada və dünya ölkələrində geniş yayıldı. Heydər Əliyev Azərbaycan xalqına verdiyi başsağlığında onu bu ağır gündə "ağıllı-kamallı olmağa, həmrəyliyə və birliyə" çağırırdı.

Heydər Əliyevin 21 yanvar 1990-cı il tarixli Moskva bəyanatı təklənmiş, əli hər yerdən üzülmüş və köməksiz qalan xalqın qəlbində ümid çırağı yandırdı. Xalq Heydər Əliyev kimi bacarıqlı, nüfuzlu bir şəxsiyyətin onunla olduğunu, onu cəsarətlə müdafiə etdiyini gördü, ürəkləndi. Azərbaycan xalqının milli-azadlıq hərəkatı yeni mərhələyə daxil oldu. *Moskvadakı 21 yanvar 1990-cı il tarixli çıxışı ilə Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının Qurtuluş mübarizəsinin önünə keçdi.*

Azərbaycanda, Bakıda fəvqəladə vəziyyət olmasına baxmayaraq, yanvarın 22-də xalq – yüz minlərlə insanı əhatə edən izdiham seli 20 yanvar şəhidləri ilə vidalaşdı. Paytaxt matəm libası geyinmişdi. Respublikada üç günlük matəm elan olunmuşdu. Azadlıq meydanında izdihamlı matəm mitinqi keçirildi. Mitinqdə və dəfn mərasimində milyona qədər insan iştirak edirdi. Bu, azadlıq, haqq, ədalət, demokratiya yolunda, Vətən torpağını – Dağlıq Qarabağı qoruyub saxlamaq naminə canlarından keçmiş şəhidlərin müqəddəs ruhuna ümumxalq ehtiramının, eyni zamanda, Moskvanın qanlı cinayətinə qarşı kəskin ümumxalq etirazının ifadəsi idi. Binaların, o cümlədən AKP MK binasının divarlarına yazılmış **"Qorbaçov cəlladdır!"**, **"Rədd olsun Sov. İKP!"**, **"İşğalçılar, rədd olub gedin!"** və b. ifadələr Azərbaycan xalqının işğal rejiminə qarşı ümumi əhval-ruhiyyəsini əks etdirirdi. Partiya biletlərindən tonqallar qalanmışdı. Şəhidlər şəhərin ən uca yerində - Dağüstü parkda dəfn edildi. 20 Yanvar şəhidlərinin ruhları, 31 mart 1918-ci il soyqırım şəhidlərinin ruhlarına qovuşdu.

Xalqa qarşı Mərkəzdən göstəriş alan sovet ordusunun qanlı cinayətləri isə hələ bitib-tükənmək bilmirdi. Sovet ordusunun tam döyüş hazırlıqlı qoşun hissələrinin Ermənistandan Naxçıvana yeridilməsinə cəhd göstərildi, Naxçıvanın başı üstünü real təhlükə aldı. Lakin xalq bunun qarşısını aldı. Siyasi çevriliş edilmiş bölgələrdə ordunun köməyi ilə kommunistlərin hakimiyyəti bərpa olundu. Ordu hissələri Lənkərana yeridildi. Gizlicə respublikadan qaçmış Ə.Vəzirovun yerinə Moskva yanvarın 24-də Ayaz Mütəllibovu Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsinə gətirdi.

M.Qorbaçov başda olmaqla imperiya rəhbərləri, onların yerli əlaltıları xalq hərəkətinə qarşı əlbir mübarizəni davam etdirdilər. Bakıda fəvqəladə vəziyyət, komendant saati tətbiq edildi. Kütləvi həbslər həyata keçirildi. Lakin imperiya rəhbərliyi və onların yerli əlaltıları Azərbaycan xalqının iradəsini qıra bilmədi. Kütləvi həbslər və qanlı cəza tədbirləri Kommunist Partiyasını, Sovet hakimiyyətini,

onların yerli əlaltılarını xalqın gözündən daha da saldı. "Yenidənqurma" siyasəti qəti olaraq iflasa uğradı. Sübut olundu ki, imperiya üçün, Mərkəzdən ötrü respublikaların suverenliyi, xalqların azadlığı və milli ləyaqəti heç nədir.

1990-cı ilin **Qanlı Yanvarı** sovet rejimini süquta gətirib çıxaran rüsveyçılıq faktı idi. Sovet rəhbərliyi xalq qarşısında özünün konstitusiyaya ilə müəyyən olunmuş vəzifələrinə zidd olaraq öz vətəndaşlarına qarşı ən müasir silahlarla silahlanmış nizami ordu qüvvələrini yeritdi. Bu zaman, mərkəz, həm də, özünün azərbaycanlılarla ermənilər arasında törətdiyi milli münaqişəni daha da qızıqdırmaq üçün milliyətcə ermənilərdən ibarət olan hərbiçilərdən istifadə etdi. Öz azadlığı uğrunda, doğma Vətən torpağının ayrılmaz parçası olan Dağlıq Qarabağın Ermənistanına qatılmasına qarşı mübarizəyə qalxmış əliyalın xalqa divan tutuldu. İşğalçı ordunun qarşısından çəkilməyərək azadlıq naminə canlarından keçən 20 Yanvar şəhidləri isə Azərbaycan xalqının milli-azadlıq hərəkatı tarixinin ən şanlı səhifələrini yazdılar.

Azərbaycan xalqının bəzi qabaqcıl qüvvələri əgər Qanlı Yanvara qədər respublikanın suverenliyini hələ də SSRİ daxilində mövcud siyasi və iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsi kimi qeyri-real imkanlarda görürdülərsə, bu hadisə sübut etdi ki, suverenliyin yeganə yolu imperiyanın süqutunda və müstəqillik qazanılmasındadır. Heydər Əliyevin *"Bizim Ümumittifaqdan nıcatımız yoxdur!"* çağırışı Azərbaycan xalqının ümumi əhval-ruhiyyəsini əks etdirirdi. Xalq hərəkatı dahi şəxsiyyətin bu çağırışı ilə keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoydu.

Xalq bütün ümidini Heydər Əliyevə bağlamışdı. Qanlı Yanvar-dan sonra Azərbaycan xalqının öz qüdrətli rəhbəri ilə birləşəcəyindən qorxuya düşən imperiya və respublika başçıları Heydər Əliyevə qarşı repressiya planları hazırladılar və həyata keçirməyə başladılar, onun Azərbaycana qayıtmasına müxtəlif yollarla mane olmağa çalışdılar. Ən yüksək dairələrdən edilən hədə-qorxu xəbərdarlıqla-

rına baxmayaraq, tarixin bu qədər məsul və çətin dövründə xalqı ilə bir olmağı, ona kömək etməyi vacib bilən Heydər Əliyev 1990-cı il iyulun 20-də təyyarə ilə Bakıya qayıtdı.

Azərbaycan xalqı Ulu Öndərin böyük çətinliklər və risklərdən sonra baş tutan bu gəlişini böyük ümid və sevinclə qarşıladı. Lakin vaxtı ilə onun ərsəyə gətirdiyi və məsul vəzifələrə təyin etdiyi respublika rəhbərliyi Heydər Əliyevə Bakıda qalmaq imkanı vermədi. İki gündən sonra - iyulun 22-də Heydər Əliyev doğulduğu Naxçıvana getməli oldu. Həmin gün o, Naxçıvanın Azadlıq Meydanında 80 mindən çox insanın iştirakı ilə keçirilən izdihamlı mitinqə dəvət olundu və orada çıxış etdi. Naxçıvandan olan, habelə respublikanın digər bölgələrindən gəlmiş nümayəndələrlə görüşlər keçirdi, onları müstəqillik uğrunda axıradək mübariz olmağa çağırırdı. O, Azərbaycan xalq deputatlığına namizəd irəli sürüldüyü Nəhrəm seçki dairəsi seçiciləri ilə görüşündə bəyan etdi: *"Azərbaycan Respublikasının milli dövlət kimi inkişaf etməsi indi əsas məsələdir. Bunun üçün Azərbaycan tam müstəqil, azad, demokratik respublika olmalıdır... Bütün bu vəzifələri həyata keçirmək üçün ancaq və ancaq birlik, yekdillik lazımdır... Rəhbərliklə xalqın yekdilliyi tam təmin olunmalıdır"*.

İqtidarın və Azərbaycan Xalq Cəbhəsi (AXC) liderlərinin başı hakimiyyət çəkişmələrinə, vəzifə uğrunda mübarizəyə qarışdığı bir vaxtda Heydər Əliyev Naxçıvanda Azərbaycan xalqının Qurtuluş mübarizəsinə başçılıq edir, imperiya rəhbərliyinə və imperiypərəst qüvvələrə qarşı mübarizə aparırdı. Xalq onu 1990-cı ilin sentyabrında Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR Ali Sovetlərinə deputat seçdi.

Süqutu labüd olan SSRİ-ni xilas etmək üçün Moskva, yeni cəhd kimi, *"SSRİ-nin taleyi"* məsələsini ortaya atdı. Yeni İttifaq müqaviləsi hazırlandı və mətbuatda dərc edildi. Azərbaycan rəhbərliyi bu layihənin hazırlanmasında iştirak etdi və SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında onun müdafiəsinə qalxdı. *Heydər Əliyev respublika başçılarının bu yanlış mövqeyini Naxçıvan MR Ali Məclisinin 14 yanvar 1991-ci il tarixli*

sessiyasında kəskin tənqid etdi və göstərdi ki, Azərbaycan üçün bu müqaviləyə qoşulmaq, ona müsbət rəy bildirmək xalqımızın qarşısında cinayət etmək deməkdir. O, bəyan etdi: "Əgər bizim respublikamız həqiqətən milli dirçəliş yoluna çıxıbsa və bu yolla getmək istəyirsə, onda hansı ittifaq birliyindən söhbət gedə bilər? Burada təyin etmək lazımdır, bizim respublikamız hansı yolla gedəcəkdir?"

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il 7 mart tarixli sessiyasında Heydər Əliyev, bütün qətiyyəti ilə, SSRİ-nin saxlanmasına münasibət bildirilməsi üçün təşkil olunması nəzərdə tutulan Ümumittifaq referendumunda iştirak etməyin əleyhinə çıxdı. "Mən yeni İttifaqa daxil olmağın və bunun üçün referendum keçirməyin, heç bir şərt qoymadan, tam əleyhinəyəm... Azərbaycanın tam istiqaliliyyət, azadlıq, iqtisadi və siyasi müstəqillik yolu ilə getməsinin tərəfdarıyam... Azərbaycan tam müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərmək üçün bütün imkanlara malikdir". Heydər Əliyev eyni qətiyyətlə respublika rəhbərliyinin əməldə müstəqillik əleyhinə olduğunu, bunu iqtisadi çətinliklər, uydurma "vətəndaş müharibəsi təhlükəsi" kimi amillərlə əsaslandırmağa çalışdığını, Bakıda fəvqəladə vəziyyəti ləğv etmək istəmədiyini və bütün bunların hakimiyyəti əldə saxlamaq niyyətindən irəli gəldiyini göstərdi.

SSRİ-nin saxlanılmasına münasibət bildirmək üçün kommunistlər birləşib Azərbaycanın referendumda iştirakı barədə qərar qəbul etdilər. Ermənistanın boykot etdiyi bu referendumda Azərbaycanın iştirakı Moskvanın antiAzərbaycan mövqeyinə heç bir təsir göstərmədi.

Bu ibrətamiz tarixi faktdır ki, Heydər Əliyevin qətiyyəti və siyasi iradəsi ilə Naxçıvan MR-in Ali Məclisi 1991-ci il martın 14-də SSRİ-nin saxlanılması barədə referendumda iştirak etməmək haqqında qərar qəbul etdi. Respublika iqtidarının bunu "separatçılıq" kimi qiymətləndirməsi, Muxtar Respublikaya təzyiqlər göstərməsi Heydər Əliyevi və onun arxasında duran Naxçıvan əhalisini yolundan döndərə bilmədi. Azərbaycanın demokratik qüvvələri də referendu-

mu boykot etdilər. On gün ərzində (qanunla iki ay olmalı idi!) tələm-tələsik "hazırlıq"dan sonra martın 17-də keçirilmiş "referendum"un nəticələri saxtalaşdırıldı, guya səsvermədə iştirak edənlərin tam əksəriyyəti SSRİ-nin saxlanılmasına tərəfdar oldu. *Bu, əslində, şanlı istiqlal mübarizəsinə qalxmış Azərbaycan xalqının tarixinə vurulmuş qara ləkə idi.*

Çox keçmədən, saxta referendumda iştirak etməmiş Naxçıvana qarşı təzyiqlərə başlanıldı. 1991-ci il aprelin 5-də Muxtar Respublika Ali Məclisinin sədri Afiyəddin Cəlilov vəzifəsindən azad edildi. Moskva ermənilərin və Ermənistanın əli ilə Naxçıvan əhalisini cəzalandırmağa cəhd göstərdi. Aprelin 10-da Şərur, mayın 20-də isə Sə-dərək yenidən güclü atəşə tutuldu. Heydər Əliyev xalqı respublika-da başlanmış milli dövlət quruluşunun dirçəlişi hərəkətini dəstəkləməyə çağırırdı. Onun rəhbərliyi altında, artıq, Naxçıvanda milli dövlətçilik ənənələrinin bərpasına başlanmışdı. 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan MSSR parlamentinin Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən sessiyası Muxtar Respublikanın adından "sovet sosialist" sözlərinin götürülməsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağının Dövlət Bayrağı kimi qəbul edilməsi və bu barədə Azərbaycan parlamenti qarşısında qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında məsələ qaldırılması haqqında tarixi qərarlar qəbul etdi. Muxtar Respublikanın ali qanunvericilik orqanı "Ali Məclis" adlandırıldı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan MR Ali Məclisi 1990-cı il noyabrın 21-də 20 Yanvar faciəsinə siyasi qiymət verdi, bu qanlı hadisədə SSRİ rəhbərliyi ilə yanaşı, respublika başçıları Ə.Vəzirovun və onun əlaltılarının günahkar olduqlarını qeyd etdi, xalqa kimlərin ona rəhbərlik etmək istədiyini göstərdi.

Heydər Əliyev Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1991-ci il 5 fevral tarixli sessiyasındakı çıxışında respublikada yaranmış vəziyyətin səbəblərini təhlil etdi və göstərdi ki, *"biz torpaqlarımızı özümüə qaytar-malıyıq, orada hakimiyyətimizi bərpa etməliyik, biz respublikamızın suve-renliyini təmin etməliyik"*. Heydər Əliyevin bu çıxışı bütün qüvvələri

səfərbər edib, müdafiədən hücumə keçmək barədə tarixi çağırış idi. Heydər Əliyevin irəli sürdüyü təkliflərin xalqda böyük rəğbət doğuracağından, bununla güclü bir hərəkət başlanacağından qorxuya düşən qaragüruhçu iqtidar əlaltıları sessiyada çıxır-bağır saldılar və onun səsinin eşidilməsinə mane olmağa çalışdılar. Bu cəhdləri millət vəkili, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə sessiyadakı çıxışında ifşa etdi: *"Biz bu gün böyük həyat təcrübəsinə və siyasi-diplomatik biliyə malik olan, bütün ömrü boyu siyasət qazanında qaynayıb-bərkiyən bu vətən oğlunun ağılından, təcrübəsindən istifadə etmək əvəzinə, vətənin taleyinə tüpürüb şəxsi ambisiyamızı qabağa çəkdik"*.

İqtidarın və onun əlaltılarının törətdikləri hər cür əngəllərə baxmayaraq, Naxçıvan MR-də həyata keçirilən demokratik tədbirlər, yeni həyat quruculuğu bütün Azərbaycana örnək oldu. Demokratik qüvvələrin tələbi ilə 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası bir sıra tarixi qərarlar qəbul etdi. Dövlətin adı dəyişdirilib "Azərbaycan Respublikası" adlandırıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağı Dövlət Bayrağı kimi təsdiq olundu.

Heydər Əliyev imperiyanı qoruyub saxlamağa çalışan qüvvələrə, ilk növbədə, Kommunist Partiyasına və Sovet hökumətinə açıq etirazını bildirdi, onların riyakar siyasətini ifşa etdi. O, 1991-ci il iyulun 19-da Kommunist Partiyası sıralarını tərk etdi. Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Kabinetinin partiya təşkilatına bəyanatında partiyanı 1990-cı ilin yanvarında Azərbaycan xalqına qarşı edilmiş hərbi təcavüzə siyasi rəhbərlik etməsində və bu cinayətin üstünü açmamaqda, günahkarları üzə çıxarmamaqda, mərkəzin ikiüzlü siyasəti və erməni separatçılarına havadarlığı sayəsində Dağlıq Qarabağda kəskin münaqişəli vəziyyət yaranmasında, vilayətin əs-lində tamamilə Azərbaycan dövlətinin idarəçiliyindən çıxarılmasında, ölkədə demokratikləşmə, siyasi azadlıqlar və plüralizm bəyan edildiyi bir dövrdə Azərbaycanda demokratik hərəkət və cəmiyyətin demokratikləşdirilməsini əngəlləməkdə təqsirləndirərək qeyd etdi ki: *"Yeniləşən partiya və respublikaların yeniləşən ittifaqı*

haqqında saysız-hesabsız bəyanatlar yenə xalqı aldatmaqdır. Xalqa açıq demək lazımdır ki, bizim ölkəmizdə kommunizm eksperimenti, sosializm yolu özünü doğrultmadı, zorakılıqla yaranan və saxlanılan respublikaların ittifaqı süquta uğramaqdadır".

İmperiyanın süqutu yaxınlaşdıqca hakimiyyətin yuxarı eşelonlarında mühafizəkar qüvvələrin müqaviməti getdikcə güclənirdi. İnflyasiyanın sürətlə artması, əhəlinin vəziyyətinin gündən-günə pisləşməsi onların fəallaşması üçün əlverişli şərait yaradırdı. İrticanın növbəti hücumu 1991-ci il avqustun 18-19-da dövlət çevrilişi cəhdində büruzə verdi. Mühafizəkarların başçıları Forosda (Kımda) istirahətdə olan M.Qorbaçovu "neytrallaşdırıb", Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsi (QKÇP – *Qosudarstvenniy Komitet Çrezvıçaynoqo Polojeniya*) adlı idarəçilik strukturu yaratdılar və "demokratikləşdirmə"nin, "yenidənqurma"nın çıxılmaz vəziyyətə saldığı imperiyanı iflasdan qurtarmaq üçün bütün hakimiyyəti öz əllərinə aldılar. Kommunist Partiyası bu çevrilişi müdafiə etdi. Avqustun 19-da Rusiya prezidenti Boris Yeltsinin başçılığı ilə bütün demokratik qüvvələr birləşib qiya-
ma qarşı qalxdılar.

Azərbaycanda da demokratik qüvvələr "hərbi xuntanın" – Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsinin qanuna zidd fəaliyyətinə qarşı çıxdılar. Lakin respublikanın prezidenti A.Mütəllibov avqustun 21-də növbəti dəfə səhv addım ataraq Azərbaycan televiziyası ilə bəyanat verib bildirdi ki, respublikanın qarşısında duran mürəkkəb məsələlərin həllində ümidini bu komitəyə bağlayır.

Demokratik qüvvələrin birgə fəaliyyəti nəticəsində SSRİ-də dövlət çevrilişinin qarşısı alındı. Azərbaycanda da irticaya tərəfdar olan qüvvələrə qarşı mübarizə gücləndi. Mitinqlərdə respublikada prezident seçkilərinin dayandırılması, parlamentin buraxılması, yeni parlament seçkiləri keçirilməsi, Kommunist Partiyası hakimiyyətinin, fövqəladə vəziyyətin ləğv edilməsi, DQMV-də Azərbaycanın suveren hüquqlarının təmin olunması üçün qəti tədbirlər görülməsi tələb edildi.

Xalqın tələbi ilə çağırılmış Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbədənəkar sessiyası 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında bəyanat – "Azadlıq Bəyannaməsi" qəbul etdi. Sessiyada Heydər Əliyevin bundan az əvvəl keçirilmiş referendumun nəticələrinin ləğv edilməsi, "Azadlıq Bəyannaməsi"nin legitimliyini təmin etmək üçün yeni referendum keçirilməsi haqqında tələbi qulaqardına vuruldu. Heydər Əliyev sessiyadakı çıxışında dedi: *"Biz artıq sovet imperiyasının, Kommunist Partiyasının dağılmasının şahidiyik... Bizim respublikamızın, Azərbaycan xalqının vəziyyəti daha çətin, daha ağırdır. Bunun əsas səbəbi respublikada hökm sürən Azərbaycan Kommunist Partiyasının diktatura rejiminin mürtəce siyasəti və buraxdığı kobud, bağışlanılmaz səhvlərdir"*. O, bildirdi ki, Azərbaycan Kommunist Partiyası dərhal hakimiyyətdən getməlidir. Lakin respublika başçıları isə hələ də gözləmə mövqeyi tutur, qətiyyətsizlik nümayiş etdirirdilər.

Naxçıvanda isə müstəqillik uğrunda mübarizə getdikcə dərinləşməkdə idi. Belə ki, Naxçıvan MR Ali Məclisi 1991-ci il sentyabrın 3-də dəfələrlə namizədliyini geri götürməsinə baxmayaraq, Heydər Əliyevi xalqın təkidli tələbi ilə Ali Məclisin sədri seçdi. Ali Məclisin 4 sentyabr tarixli qərarı ilə Naxçıvan ərazisində prezident seçkiləri dəyandırıldı. Azərbaycan iqtidarı Naxçıvana ciddi təzyiqlər göstərməyə başladı. Bu məqsədlə Naxçıvana xüsusi qüvvələr göndərildi. Lakin Ali Məclisin sədri Heydər Əliyev yerli televiziya ilə bəyanat verib xəbərdarlıq etdi ki, Naxçıvana təzyiq üçün gələn qüvvələr buranı tərk etməlidirlər, əks təqdirdə bütün əhali ayağa qalxacaqdır. İqtidar geri çəkilməyə məcbur oldu.

Sentyabrın 8-də keçirilən prezident seçkilərində iqtidar xalq arasında böyük nüfuza malik olan Heydər Əliyevin prezident seçilə biləcəyindən təşvişə düşüb qanuna yaş senzi və son beş ildə Azərbaycanda yaşamaq haqqında yeni maddə daxil etdi. Xalq bu məhdudiyyətlərin ləğv olunmasını tələb edir, çoxsaylı mitinqlər keçirirdi. Nəticədə Prezident seçkiləri Naxçıvan MR ərazisində keçirilmədi. 8

sentyabr seçkilərinin nəticələrinə görə A.Mütəllibov yenidən respublikanın prezidenti elan olundu. Sentyabrın 14-də, artıq, tamamilə iflasa uğramış Azərbaycan Kommunist Partiyası XXXIII fövqəladə qurultayını çağırıb özünü buraxılmış elan etdi. Nəhayət, 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında yekdilliklə "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı" qəbul edildi.

Konstitusiya Aktının 2-ci bəndində xüsusi olaraq qeyd olunurdu ki, Azərbaycan Respublikası 1918-ci il mayın 28-dən 1920-ci il aprelin 28-dək mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquqi varisidir. Bu o demək idi ki, 1922-ci ildə SSRİ-nin yaradılması haqqında imzalanmış İttifaq müqaviləsinin Azərbaycana aid maddələri hüquqi qüvvəsini itirirdi.

1991-ci il oktyabrın 19-da mühafizəkarların cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, müxalifətin təklifi ilə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin XII çağırış II sessiyası M.Qorbaçovun yeni ittifaq üçün iqtisadi baza yaratmaq məqsədilə irəli sürdüyü iqtisadi birlik haqqında müqavilə bağlamaq təşəbbüsünə Azərbaycanın qoşulmasına etiraz etdi. Azərbaycan başqa respublikalarla müstəqil olaraq iqtisadi müqavilələr bağlanmasına üstünlük verdi. 1991-ci il noyabrın 14-də Moskva yaxınlığında Novo-Oqaryovada yeddi respublika – Rusiya, Belarus, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Türkmənistan rəhbərləri yeni dövlətlərarası birlik - "Süveren Dövlətlər İttifaqı"nı yaratmaq niyyətində olduqlarını bildirdilər.

Müttəfiq respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda demokratik qüvvələr buna qarşı qəti mübarizəyə qalxdılar. Hazırlanmış müqaviləni M.Qorbaçovdan başqa heç kim imzalamadı. Noyabrın 20-də Yuxarı Qarabağda Xocavəndin düşmən tərəfindən ələ keçirilib vandalizm aktına məruz qalması ilə əlaqədar olaraq vəziyyətlə yerində tanış olan respublikanın bir neçə yüksək vəzifəli şəxsini, o cümlədən Dövlət katibini, daxili işlər nazirini, Baş prokuroru, habelə SSRİ

Müdafiə Nazirliyinin nümayəndələrini, Rusiya və Qazaxıstan müşahidəçilərini Ağdama gətirən vertolyotun vurulması və bütün heyətin qətlə yetirilməsi respublikada siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

1991-ci il dekabrın 8-də Brest şəhəri yaxınlığındakı "Viskuli" iqamətgahında Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belarus respublikaları rəhbərləri Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) yaradılması haqqında müqavilə bağladılar. "Belovejsk sazişi" adlı müqavilədə SSRİ-nin hüquqi subyekt kimi mövcudluğuna son qoyulduğu elan olundu. Brest "üçlüyü" keçmiş SSRİ-yə daxil olan respublikaları da bu birliyə qoşulmağa dəvət etdi. Orta Asiya respublikaları və Qazaxıstan rəhbərləri Türkmənistanın Aşqabad şəhərində görüşüb MDB-yə daxil olmaq niyyətlərini bildirdilər. Dekabrın 21-də Qazaxıstanın Almatı şəhərində Brest "üçlüyü", Aşqabad "beşliyi", Ermənistan, Moldova və Azərbaycan rəhbərlərinin görüşü oldu. Burada SSRİ-nin mövcudluğunun dayandırılması və bununla əlaqədar problemlərin nizama salınması haqqında Bəyannamə qəbul edildi. Almatı görüşündə A.Müttəllibov MDB ilə münasibətləri müəyyən edən müqavilələr imzaladı. Lakin Azərbaycan parlamenti 1992-ci il oktyabrın 7-də bu müqavilələri təsdiq etmədi.

Azərbaycan Respublikasında dekabrın 29-da ümumxalq səsverməsi keçirildi. Referendum bülleteninə bir sual yazılmışdı: *"Siz Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qəbul etdiyi Konstitusiyaya Aktına tərəfdarsınız mı?"* Səsvermə hüququ olanların 95 faizdən çoxu referendumda iştirak etdi. Azərbaycan xalqı yekdilliklə respublikanın dövlət müstəqilliyinə tərəfdar çıxdı.

Beləliklə, Azərbaycan xalqı XX əsrdə dövlət müstəqilliyini elan etmək imkanı qazandı. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi elan edildi. Lakin xalq müstəqil dövlətini qurmaq, möhkəmləndirmək, müdafiə etmək və inkişaf etdirmək üçün ağır sınaqlarla, çətinliklərlə üzləşməli oldu.

«Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı»nın qəbul olunmasından sonrakı dövrü şərti olaraq üç mərhələyə ayırmaq olar: 1991-ci ilin oktyabrından 1992-ci ilin iyununadək olan dövr – müstəqilliyin başlanğıc mərhələsi; 1992-ci ilin iyunundan 1993-cü ilin iyununadək olan dövr – Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin hakimiyyəti dövrü; 1993-cü ilin iyunundan sonrakı dövr – dahi dövlət xadimi Heydər Əliyevin böyük siyasətə qayıdışı, Azərbaycana rəhbərliyi və prezident İlham Əliyevin Ulu Öndərin başladığı kursu uğurla davam və inkişaf etdirməsi mərhələsi.

Dövlət müstəqilliyi elan edildikdən sonra xarici siyasət sahəsində müəyyən addımlar atıldı. Belə ki, Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə İslam Konfransı Təşkilatına, 1992-ci il martın 2-də isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv qəbul olundu. Daxildə isə vəziyyət olduqca ağır idi və getdikcə daha da ağırlaşmaqda davam edirdi. Hakimiyyəti ələ keçirmək üçün çəkişmələr ara vermir, bundan istifadə edən erməni təcavüzkarları xarici himayədarlarının fəal köməyi ilə torpaqlarımızı işğal edirdilər. Nizami ordumuz yox idi və bunun üçün heç bir təşəbbüs də edilmirdi. Ayrı-ayrı könüllü müdafiə dəstələri erməni silahlı qüvvələrinə inadlı müqavimət göstərsələr də, cəbhədə arzu olunan nəticələr alınmırdı. Respublikanın pərakəndə hərbi və könüllü müdafiə qüvvələrində vahid komandanlıq yox idi. Bu isə uğursuzluq dalınca uğursuzluq gətirirdi.

1991-ci ilin dekabrında erməni silahlı qüvvələri Kərkicahanı işğal etdi. Bunun ardınca uğursuz Daşaltı əməliyyatı hərbi-siyasi böhranı dərinləşdirdi. Ölkədə vahid komandanlıq tərəfindən idarə olunan müdafiə sisteminin olmamasından istifadə edən erməni silahlı qüvvələri 1992-ci ilin fevralında Malibəyli, Aşağı Quşçuları, Yuxarı Quşçuları da işğal etdilər. Erməni silahlı qüvvələri Rusiyanın Xankəndində olan 366-cı motoatıcı alayının hərbi texnikasından və canlı silahlı qüvvələrindən istifadə edərək 1992-ci il fevralın 26-da Xocalı şəhərini işğal etdilər. Erməni cəlladları bütün dünyanın gözləri qarşısında Xocalıda dəhşətli soyqırımı törətdilər. Xocalı şəhəri

yerlə-yeksan olundu. 613 nəfər dinc, əliyalın Xocalı sakinləri kütləvi surətdə məhv edildi. 1275 nəfər əsir götürüldü, 487 nəfər şikəst edildi. Soyqırımına məruz qalanların 106 nəfəri qadın, 83 nəfəri isə azyaşlı uşaq idi. Erməni vəhşilərinin törətdiyi bu soyqırımı cinayəti zamanı 56 nəfər xüsusi qəddarlıqla və amansızlıqla diri-diri yandırılmış, başlarının dərisi soyulmuş, başları kəsilmiş, gözləri çıxarılmış, hamilə qadınların qarınları süngü ilə dəlik-deşik edilmişdi. Meyitlər üzərində dilə gətirilməsi mümkün olmayan təhqiramiz həqarətlər törədilmişdi. Xocalının ardınca 1992-ci ilin mayında Şuşa və Laçın da işğal olundu.

Cəbhədəki uğursuzluqlar hakimiyyət böhranını daha da dərinləşdirdi. 1992-ci il martın 5-6-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin fəvqəladə sessiyasında A.Mütəllibov istefa verdi. Xocalı soyqırımının səbəblərini araşdırmaq məqsədilə xüsusi deputat – istintaq komissiyası yaradıldı. Həmin sessiyada Ali Sovetin sədri Elmira Qafarova da istefa verdi. Deputat Yaqub Məmmədov Ali Sovetin sədri seçildi. Ali Sovetin yeni sədri Yaqub Məmmədov mayın 7-də İranın vasitəçiliyi ilə atəşkəs haqqında saziş imzalamaq üçün Tehrandə Ermənistan prezidenti Levon Ter-Petrosyanla görüşdü. Tehrandə danışıqlar aparılan zaman erməni silahlı qüvvələri Şuşanı ələ keçirdilər. Beləliklə, İran İslam Respublikasının münaqişənin həlli istiqamətində ilk vasitəçilik missiyası Şuşanın işğalı ilə nəticələndi.

Şuşanın işğalı respublikada yenidən başlanmış prezident seçkiləri kampaniyası dövrünə təsadüf etdiyi üçün Mütəllibov tərəfdarları ilə Azərbaycan Xalq Cəbhəsi arasında hakimiyyət uğrunda mübarizəni son həddə çatdırdı. Yeni prezident seçkilərində namizədliyi irəli sürülməyən Mütəllibov AXC-nin hakimiyyətə gəlməsinin qarşısını almaq üçün mayın 14-də Ali Sovetin sessiyasının qərarı ilə yenidən Prezident vəzifəsinə qayıtmağa nail oldu.

Hakimiyyətə qayıdan kimi, A.Mütəllibov dərhal respublikada fəvqəladə vəziyyət tətbiq etmək, siyasi azadlıqları məhdudlaşdırmaq haqqında fərman verdi. Milli Şura buraxıldı. Prezident seçkiləri ləğv

edildi. Buna cavab olaraq mayın 15-də AXC qərargahı qarşısında mitinq keçirildi. AXC rəhbərliyi xalqı Mütəllibovun Konstitusiyaya zidd rejimini tanımamağa çağırırdı. Həmin mitinqdə ölkədə baş verən Konstitusiyaya zidd proseslərə qarşı Heydər Əliyevin bəyanatı dəfələrlə səsləndirildi. A.Mütəllibov AXC rəhbərliyini danışığa dəvət etdi. Cavab olaraq ondan dövlət hakimiyyəti iddiasından rəsmi olaraq əl çəkməsi və prezident iqamətgahını tərk etməsi tələb olundu. AXC fəalları silahlı qüvvələrin, zirehli texnikanın müşayiəti ilə parlament binasına hücum etdilər. Atışmada bir nəfər öldürüldü, üç nəfər yaralandı. Parlamentin, Dövlət Teleradio Şirkətinin binaları, az sonra Prezident sarayı və başqa strateji obyektlər də ələ keçirildi. Vəziyyətin onun üçün ümitsiz olduğunu görən A.Mütəllibov Rusiyaya qaçdı. Həmin dövrün ətraflı təhlilini verən Heydər Əliyev demişdir: *«Vəziyyət elə təhlükəli xarakter almışdır ki, 1991-ci ildə yaranmış müstəqil dövlətimiz qəsdən və yaxud səriştəsizlikdən yaranan idarəsizlik nəticəsində real itirilmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı»*.

Ali Sovetin mayın 18-də keçirilmiş yeni sessiyasında Ali Sovetin sədri Yaqub Məmmədovun istefası qəbul edildi. Cəbhəçilər bu vəzifəyə İsa Qəmbərovun namizədliyini irəli sürdülər. Bir qrup deputatın təkidli tələbi ilə Ali Sovetin sədri vəzifəsinə Heydər Əliyevin də namizədliyi irəli sürüldü. Lakin, guya Naxçıvanla əlaqə yaradılmasının mümkün olmadığı bəhanəsi "əsas götürülərək" İ.Qəmbərov Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildi. 1992-ci il iyunun 7-də keçirilmiş prezident seçkilərində AXC sədri Əbülfəz Elçibəyin qalib gəldiyi elan olundu. Beləliklə, AXC Azərbaycanda hakimiyyətə gəldi.

Bir illik hakimiyyəti dövründə AXC ölkəni idarə etməkdə səriştəsiz olduğunu nümayiş etdirdi. Dövlət idarəçiliyi sahəsində heç bir səriştəsi olmayan qeyri-peşəkar və naşı adamlar kütləvi surətdə hakimiyyətə gətirildi. Şəxsi sədaqət prinsipi əsasında mühüm dövlət vəzifələrinin paylanması adi hal aldı. İxtisaslı kadrlar isə tutduqları vəzifələrdən uzaqlaşdırıldılar. Ölkənin ayrı-ayrı yerlərində müxtəlif

siyasi qüvvələr hakimiyyəti özbaşına ələ keçirməyə başladılar, hətta bu məqsədlə silahlı qarşıdurmalar da baş verdi. Vətən parçalanmaq təhlükəsi qarşısında qaldı. Vəziyyət son dərəcə təhlükəli xarakter aldı. Cəbhələrdə isə Ermənistanın silahlı qüvvələri bir-birinin ardınca kəndlərimizi və şəhərlərimizi ələ keçirirdi. Xalq ümitsizlik və çaşqınlıq içərisində idi. Paytaxt və bölgələr xaos və inamsızlığın hökmranlığı şəraitində çapalayırdı. Xalqın hakimiyyət uğrunda didişənlərə nifrəti son həddə çatmışdı. Sabaha inam qalmamışdı. Azərbaycan yenidən qazanılmış dövlət müstəqilliyini itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı.

Vətənin bu son dərəcə ağır və məsul çağında ən müdrik addımı Azərbaycan xalqı atdı. Ölkənin hər yerində xalq yeganə ümid yeri olan Heydər Əliyevin hakimiyyətə gətirilməsi tələbini irəli sürməyə başladı. Heydər Əliyevi hakimiyyətə gətirmək üçün xalq hərəkəti başlandı. Bunu nəzərə alan 91 nəfər ziyalı 1992-ci il oktyabrın 16-da «Səs» qəzeti vasitəsilə Heydər Əliyevə «Azərbaycan Sizin sözlünüzü gözləyir» - çağırışı ilə müraciət etdi. Həmin müraciətdə Yeni Azərbaycan Partiyasının (YAP) yaradılması və ona Heydər Əliyevin rəhbərlik etməsi təkidlə xahiş olunurdu. Azərbaycan ziyalılarının müraciətinə sayğı və hörmətlə yanaşan Heydər Əliyev oktyabrın 24-də həmin müraciətə cavab göndərdi. Heydər Əliyevin göndərdiyi cavab, əslində, tarixi bir sənəddir. 5 bənddən ibarət olan bu qiymətli sənəddə göstərilirdi ki, əsas vəzifə dövlətin formalaşmasını, müstəqil Azərbaycanın suverenliyini, təhlükəsizliyini təmin etmək və vətəndaşlara azad, xoşbəxt, firavan həyat şəraiti yaratmaqdan ibarətdir. Heydər Əliyev bu tarixi sənəddə əslində Azərbaycanın ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi və hərbi-strateji vəziyyətinin konkret təhlilini verdi və bildirdi ki, yaradılacaq YAP müstəqil dövlətimizin *«ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edərək yeni, müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsində və inkişafında tarixi rol oynaya bilər»*.

Beləliklə, dahi öndər YAP-ın fəaliyyətində fəal iştirak etməyə hazır olduğunu rəsmən bildirdi. Lakin YAP-ın təsis konfransının Ba-

kıda keçirilməsinə imkan vermədilər. Buna görə də konfrans 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvan şəhərində keçirildi. Təsis konfransında Azərbaycanın müxtəlif regionlarından təşəbbüs qruplarının 550-dən çox nümayəndəsi iştirak edirdi. YAP-ın təsis konfransını giriş sözü ilə Təşkilat Komitəsinin sədri Heydər Əliyev açdı. Konfrans YAP-ın yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. YAP-ın şəxsən Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış Proqram və Nizamnaməsi qəbul edildi. Heydər Əliyev yekdilliklə YAP-ın sədri seçildi.

Beləliklə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə yaradılmış YAP Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında və tarixi müqəddəratında mühüm rol oynadı. YAP-ın vəzifələri, məqsədi və prinsipləri geniş şərh edildi və göstərildi ki, YAP dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyü, dünyəvi, hüquqi, demokratik dövlətin yaradılması, əmin-əmanlıq və ictimai həmrəylik, sabit və sosial istiqamətli iqtisadiyyat yaratmaq, bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının hərtərəfli inkişafı və etibarlı müdafiəsini təmin etmək məqsədilə geniş demokratik islahatların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparan parlament tipli siyasi partiyadır.

1993-cü il aprelin 3-də Ermənistan silahlı qüvvələrinin Kəlbəcəri işğal etməsi nəticəsində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət və hakimiyyət böhranı dözülməz həddə çatdı. Vətəndaş qarşıdurması təhlükəli şəkil aldı və real vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandı. 1993-cü ilin may-iyun aylarında bütün ölkəni əhatə edən kriminal vəziyyət Azərbaycanı iflic vəziyyətinə saldı. Əndazəsizlik və xaos içərisində olan ölkədə, artıq vətəndaş müharibəsi başlanmış, günahsız qanlar axıdılmışdı. Cənub bölgəsində «Talış – Muğan Respublikası»nın yaranması barədə alınan xəbərlər bütün Azərbaycan xalqını ciddi narahat etməyə başladı. Ölkə fəlakət qarşısında idi. Azərbaycan müstəqilliyini itirmək təhlükəsi qarşısında idi. Bütün hakimiyyət strukturları iflic vəziyyətinə düşmüşdü. İş o yerə çatdı ki, Azərbaycanın Baş naziri, Milli Məclisin sədri, bütün güc nazirliklərinin rəhbərləri istefaya getdi. Ölkə heç bir qurum tərəfindən idarə olunmur-

du. Vətən od içində yanırdı. Xalq Cəbhəsinin uğursuz siyasəti nəticəsində Surət Hüseynovun başçılığı ilə Gəncədə başlanmış hərbi qiyam vətəndaş müharibəsinin başlanmasından xəbər verirdi. Başlanmış təhlükəli proseslərin qarşısını almaqda gücsüz olduğunu və artıq Bakını mühasirəyə almış Surət Hüseynovun hərbi dəstələri tərəfindən hakimiyyətdən salınacağını dərk edən iqtidar son anda kömək üçün Heydər Əliyevə müraciət etməyə məcbur oldu. Real təhlükə qarşısında aciz qalan və müstəqilliyin itirilməkdə olduğunu görən Əbülfəz Elçibəy xalqın təkidli tələbi ilə hesablaşmaq məcburiyyətində qalaraq Heydər Əliyevə müraciət etməli oldu və öz şəxsi təyyarəsini Naxçıvana göndərdi. Vətənin çıxılmaz vəziyyətə düşdüyünü, dövlət müstəqilliyinin, artıq, reallaşmaqda olan itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə qaldığını və bununla bağlı xalqın təkidli tələbini nəzərə alan Heydər Əliyev iyunun 9-da Bakıya gəldi.

Heydər Əliyevin Naxçıvandan Bakıya gəlişi müstəqil Azərbaycanın taleyində, xalqın müqəddəratında həlledici rol oynayan mühüm tarixi hadisə idi. Bu gəlişlə başçısız qalan Azərbaycan xalqı öz Ümummilli Liderinə qovuşdu. Xalqın inamı özünə qayıtdı. Heydər Əliyev Bakıda çox ciddi və ziddiyyətli problemlərlə, ağır siyasi durumla, kəskin ictimai, siyasi və iqtisadi böhranla qarşı-qarşıya qaldı. İqtisadiyyat dağılmışdı. Ordu yox idi. Cəbhədə uğursuzluqlar kəskin hərbi-siyasi böhran yaratmışdı. Könüllü hərbi birləşmələr mərkəzə tabe olmaq istəmirdilər. Vahid və mərkəzi komandanlıq yox idi. Bakıda isə güc strukturları və hakimiyyət rəhbərləri öz vəzifələrini «dondurmuşdular». Bir sözlə, ölkədə anarxiya və siyasi hakimiyyət böhranı hökm sürürdü.

Heydər Əliyev Bakıya gələn kimi dərhal, öz şəxsi həyatını təhlükədə qoyaraq və böyük cəsarət nümayiş etdirərək, Gəncəyə getdi. Baş vermiş hadisələrlə yerində, yaxından tanış oldu, adamlarla görüşdü, ağsaqqal tövsiyələrini verdi və yaranmış problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirdi. Gəncə səfəri nəticəsində Heydər Əliyev təkcə dərinləşməkdə olan vətəndaş müharibəsinin qarşısını almadı,

həm də AXC – Müsavat cütlüyü rəhbərliyini hərbi müxalifət tərəfindən fiziki cəhətdən məhv olmaq təhlükəsindən də xilas etdi. Sonra Heydər Əliyev Bakıya qayıdıb Ali Sovetdə millət vəkili qərarı qarşısında ətraflı məlumat verdi. Elə həmin gün – iyunun 15-də yekdilliklə Ali Sovetin (Milli Məclisin) sədri seçildi. 15 iyun günü Azərbaycan xalqının tarixinə Milli Qurtuluş Günü kimi daxil oldu.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hələ 1990-cı il yanvarın 21-də Moskvada başladığı Qurtuluş mübarizəsi qələbə ilə sona yetdi. Müstəqil dövlətin itirilməsi təhlükəsi sovuşdu. Xalqla iqtidar arasında sarsılmaz birlik yarandı. Bununla belə, Ümummilli Lider Heydər Əliyevi, onun yaratdığı və rəhbəri olduğu Yeni Azərbaycan Partiyasını, bütün Azərbaycan xalqını hələ irəlidə müstəqilliyi qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək, hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət yaratmaq kimi son dərəcə məsul, olduqca çətin və şərəfli mübarizə gözləyirdi.

III FƏSİL

MÜSTƏQİLLİYİN İLK İLLƏRİNDƏ DAXİLİ VƏZİYYƏT VƏ HAKİMİYYƏT BÖHRANİ. DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN QORUNUB SAXLANMASI UĞRUNDA MÜBARİZƏ (1991–1995)

3.1. Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və onun daxili siyasi vəziyyətə təsiri

İmperiya milli münaqişəni daha da dərinləşdirirdi. Lakin bu yolla imperiyanın xalqlar üzərində ağalığını saxlaması artıq mümkün deyildi. Onun süqutu gündən-günə yaxınlaşırdı. İmperiyanın pəncəsindən xilas olmağa çalışan xalqın tələbi ilə 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbədənəkənar sessiyasında respublikanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında bəyanatın, xüsusilə də oktyabrın 18-də bu barədə Konstitusiya aktının qəbulu ilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi daha da kəskinləşdi.

1991-ci il oktyabrın 3-də A.Mütəllibovun və Ə.Əliyevin (Elçibəy) görüşündə Milli Şura yaradılması haqqında razılıq əldə olundu. Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev bu razılaşmanı kəskin tənqid edərək, AXC-nin ona Milli Şuraya daxil olmaq təklifini rədd etdi. 1991-ci il oktyabrın 18-də Ali Sovetin sessiyasında «Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında Konstitusiya Aktı» yekdilliklə qəbul edildi və Azərbaycan xalqının tarixində yeni mərhələ – müstəqil, suveren milli dövlət quruculuğu dövrü başladı. Konstitusiya Aktında deyilirdi ki, Azərbaycan Respublikası müstəqil, unitar və dünyəvi dövlətdir. Keçmiş SSRİ-nin ölkə ərazisindəki bütün daşınan və daşınmaz mülkiyyəti Azərbaycan Respublikasının mülkiyyəti hesab olunur. Siyasi, iqtisadi, mədəni həyatını öz tarixi və milli ənənələrinə, ümumbəşəri dəyərlərə uyğun inkişaf etdirmək Azərbaycan xalqının ayrılmaz, inkaredilməz hüququdur.

Ermənistandan Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsinə göndərilən silahlı quldurların Xocavənd rayonunda törətdikləri vəhşilikləri araşdırmaq üçün oraya yollanan dövlət xadimlərinin mindiyi vertolyot 1991-ci ilin noyabrında Qarakənd üzərində vuruldu və oradakıların hamısı həlak oldu. Bu faciə respublikada siyasi vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə erməni quldurları Rusiya Müdafiə Nazirliyinin tabeliyində olan və Xankəndidə yerləşən 366-cı motoatıcı alayın bilavasitə iştirakı ilə Xocalı şəhərinə hücum edərək, soyqırımını cinayəti törətdilər. Xocalı şəhərinin məhv edilməsi barədə qərar fevralın 19-da Moskvada Rusiya Prezidenti B.Yeltsinin, Ermənistan prezidenti L.Ter-Petrosyanın, R.Koçaryanın, S.Sərkisyanın, S.Ohanyanın, Rusiyanın müdafiə naziri P.Qraçovun, daxili işlər naziri Yerinin və Baş qərargah rəisi Şanovkinovun iştirakı ilə keçirilən məxfi müşavirələrdə qəbul edilmişdi. Erməni faşistləri Xocalıda 366-cı alayın əsgərləri ilə birlikdə 613 nəfər azərbaycanlını, o cümlədən 106 qadını, 83 azyaşlı uşağı, 70 nəfər qocanı qətlə yetirdilər, 1000 nəfərdən artıq adam şikəst oldu. 1275 nəfər əsir alındı, 8 ailə bütünlüklə məhv edildi.

Xocalı faciəsindən sonra xalqının təkidli tələbi ilə A.Mütəllibov martın 6-da istefa verdi. Respublika Ali Sovetinin Sədri seçilən Y.Məmmədov H. Həsənova Nazirlər Kabinetinin yeni tərkibini təşkil etməyi tapşırırdı. Lakin ölkə daxilində ictimai-siyasi sabitliyi bərpa etmək cəhdi iflasa uğradı və əsl hərc-mərclik dövrü başlandı. A.Mütəllibovun istefasından sonra Azərbaycanda nüfuzunun zəifləyəcəyindən təşvişə düşən Rusiya Federasiyası respublikada vəziyyətin gərginləşdirilməsində maraqlı idi. Buna görə də müdafiə naziri P.Qraçovun təkidli tələbi ilə R.Qaziyev Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Naziri təyin edildi. Ancaq çox keçmədən Azərbaycan Respublikasının siyasi-hərbi rəhbərliyində münaqişə yarandı. Mövcud iqtidar xalqın qüvvələrini birləşdirib erməni-rus təcavüzünə qarşı qəti mübarizə apara bilmədi.

Heydər Əliyevin isə çox mürəkkəb və ağır şəraitdə Naxçıvan MR-ə uğurla rəhbərlik etməsi, əhalini birləşdirib düşməninə sinə gərməsi, diplomatik vasitələrdən məharətlə istifadə etməsi insanlara böyük ümidlər verirdi.

İstefaya getmiş A.Mütəllibovun 1992-ci ilin mayın 14-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında ölkə prezidenti vəzifəsinə

qaytarılması haqqında qərar qəbul edilməsi ilə, faktik olaraq, ölkədə dövlət çevrilişi baş verdi. Buna etiraz əlaməti olaraq Bakıda AXC-nin qərargahı qarşısında mitinq keçirildi və burada Heydər Əliyev tərəfindən verilən bəyanat bir neçə dəfə səsləndirildi. A.Mütəllibov xalqın təzyiqi altında hakimiyyətdən imtina etdi və Rusiya Federasiyasına məxsus hərbi təyyarədə gizlicə Moskvaya qaçırıldı.

Bakıda hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədən istifadə edən ermənilər 1992-ci il mayın 18-də Laçın rayonunu işğal etdilər və beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ ərazisi ilə Ermənistan arasında dəhliz yaradıldı. Mayın 8-də Şuşa şəhərinin, sonra isə Laçın rayonunun işğalı Azərbaycan xalqı üçün ağır itki olmaqla bərabər, həm də mənəvi-psixoloji zərbə idi.

Azərbaycan xalqı bu dövrdə Naxçıvan MR-dəki hadisələri, Heydər Əliyevin əhalini səfərlər etməsini, düşünülmüş diplomatik tədbirlər görməklə düşmənin güclü hücumlarının qarşısını uğurla almasını diqqətlə izləyirdi. 1992-ci il mayın əvvəllərində Naxçıvan MR-in Ermənistanla sərhədlərində gərginlik yenidən artmışdı. Ermənilər mayın 18-də Sədərək, Günnüt, Havuş, Yuxarı Buzqov, Şada, Biçənək və s. kəndlərə güclü hücumlara başladı. Sədərək qəsəbəsinə yazın ərazilərdə qanlı döyüşlər iki aya yaxın davam etdi. Ermənistan tərəfdən edilən hərbi təcavüz nəticəsində xeyli kənd dağıdılmış, yüzlərlə insan həlak olmuşdu. Naxçıvan MR-nin sədri Heydər Əliyev Rusiya Federasiyasının təhriki ilə Ermənistanın başladığı hərbi təcavüzün qarşısını almaq üçün bütün diplomatik vasitələrdən istifadə etdi. Türkiyə Cümhuriyyətinin 1992-ci il mayın 18-də Ermənistanın hərbi təcavüzünü pisləyən bəyanat qəbul etməsi və bu bəyanata 57 ölkənin qoşulması, NATO-nun məsələ ilə bağlı xüsusi bəyanat verməsi Ermənistanı və onun Rusiyadakı himayədarlarını geri çəkilməyə məcbur etdi. Ermənistanın təklifi ilə danışıqlar başlandı. Bu, Ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlət xadimi və dahi şəxsiyyət kimi necə geniş imkanlara malik olduğunu bir daha təsdiqlədi. Digər tərəfdən, bu, həm də Heydər Əliyevin dünyada nüfuzunun nə qədər yüksək olduğunu göstərdi.

Heydər Əliyev Türkiyə Cümhuriyyəti ilə apardığı danışıqlar nəticəsində diyara 100 000 dollar kreditin ayrılmasına, İqdır – Naxçıvan elektrik xəttinin çəkilməsinə və «Türksat» rabitə şirkəti vasitəsilə Naxçıvanla ölkənin paytaxtı Bakı arasında telefon əlaqəsinin yaradılmasına

nail oldu. 1992-ci ilin mayında Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Naxçıvan MR-i birləşdirən «Ümid» körpüsü açıldı.

Heydər Əliyev 1992-ci il avqustun 22–26-da İran İslam Respublikasının dəvəti ilə Tehrana səfər etdi və aparılan danışıqlar nəticəsində qonşu ölkə ilə Naxçıvan MR arasında sıx iqtisadi əlaqələr yaradıldı. Heydər Əliyevin gərgin əməyi, diplomatik fəaliyyəti siyasətində muxtar respublikanın nəqliyyat, enerji blokadası yarıldı və diyarın əhalisi ağır fəlakətlərdən xilas oldu.

Lakin Prezident Ə.Əliyevin (Elçibəy) birbaşa göstərişi ilə AXC-Müsavət iqtidarı Azərbaycan Respublikasında siyasi hakimiyyətə qayıtmaq iddiasında olmadığını dəfələrlə bəyan etmiş Heydər Əliyevin məsləhətlərinə əməl etmək əvəzinə, onu separatçılıqda və hətta dövlət əleyhinə fəaliyyətdə günahlandırır, Naxçıvan MR-də çevriliş etməyə cəhd göstərirdi. 1992-ci il oktyabrın 24-də Xalq Cəbhəsinə məxsus silahlı dəstələr Naxçıvan şəhərində bir sıra dövlət idarələrini və mühüm obyektləri zəbt edib hakimiyyət əleyhinə bəyanat verdilər. Lakin Naxçıvan MR əhalisinin böyük əksəriyyəti Heydər Əliyevi müdafiə etmək üçün ayağa qalxdı, silahlı dəstələri dövlət idarələrindən qovub çıxardı.

İqtidar Heydər Əliyevi muxtar respublikanın rəhbərliyindən uzaqlaşdırmaq üçün hətta Naxçıvan MR-nin mövcud statusunu ləğv etməyə və ya Ali Məclisin hüquqlarını məhdudlaşdırmağa cəhd göstərirdi. Lakin Heydər Əliyev diplomatik uzaqgörənliyi sayəsində Naxçıvan MR-in statusunu qoruyub saxladı. Türkiyə Cümhuriyyətinin rəhbərliyi ilə görüşərkən Moskva və Qars müqavilələrinin prinsipial müddəalarının qüvvədə olduğunu bütün dünyaya bəyan etdi. Muxtar Respublika Ali Məclisinin 1992-ci il 25 oktyabr tarixli qərarında deyilirdi ki, «xüsusi coğrafi və geosiyasi şəraitdə yerləşən Naxçıvanın 70 il bundan əvvəl muxtar respublika statusu əldə etməsi tarixi nailiyyətdir və ona edilən hər hansı bir qəsd müstəqil Azərbaycanın milli dövlətçiliyinə, Naxçıvan MR-in hər bir vətəndaşının hüquq və mənafeyinə edilən qəsd kimi qiymətləndirmək lazımdır».

Yeni müstəqil dövlət quruculuğu işində, xüsusilə kadr siyasətində buraxılan səhvlər, idarəçilik sistemində tətbiq edilən uğursuz üsullar AXC-Müsavət hakimiyyəti ilə xalq arasında uçurumun getdikcə dərinləşməsinə səbəb oldu. Ölkədə müxalif qüvvələrə qarşı qəddarlıq, hü-

cum, qarayaxma, vəzifəli şəxslərin cəmiyyətdə törətdikləri özbaşınalıqlar, tanınmış insanlara qarşı qərəzli kampaniya adi hal almışdı. Daxili işlər, müdafiə nazirlərinin və digər dövlət nümayəndələrinin əməlləri və bu mühüm güc strukturlarında yaranmış özbaşınalıq Rusiya Federasiyasından hərbi-siyasi yardım alan Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü genişləndirməyə şərait yaratdı. Doğrudur, 1992-ci ilin yay və payızında Azərbaycan ordusu ermənilər üzərində bir sıra qələbələr qazanmış, qoşunlarımız Xankəndinin 10–15 kilometrliyinə çatmışdı.

Lakin 1992-ci ilin sonu – 1993-cü ilin əvvəlində Ermənistan–Azərbaycan cəbhəsində vəziyyət dəyişdi. Erməni faşistləri Rusiya Federasiyasının hərbi dairələrinin köməyinə arxalanaraq, 1993-cü ildə Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını işğal edərək etnik təmizləmə apardılar. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 100 000 nəfər yaralanmış, 50 000 şikəst olmuş, 4853 nəfər itkin düşmüşdür. İtkin düşənlərdən 439 nəfəri əsirlikdə öldürülmüş, 783 nəfər isə indiyə qədər əsirlikdədir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində 946 yaşayış məntəqəsi, 6 min sənaye, kənd təsərrüfatı və başqa müəssisə, ümumi sahəsi 9 mln.m² olan 150 min mənzil, 4366 sosial-mədəni təyinatlı müəssisə, 690 orta məktəb, 850 məktəbəqədər müəssisə, 665 tibb məntəqəsi, 927 kitabxana, 22 muzey, 4 rəsm qalereyası, 6 dövlət teatri, 9 məscid dağıdılmışdır, Azərbaycan xalqına qarşı edilən hərbi təcavüz nəticəsində vurulan maddi zərərin həcmi 60 milyard ABŞ dollarından çoxdur.

Beləliklə, təkcə XX əsrdə ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı etdikləri deportasiya, etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində respublikamız 1918–1929-cu illərdə 29,8 min km² torpağını itirmiş, 1991–1993-cü illərdə ərazimizin 20 faizi işğal edilmiş, son yüz ildə 2,5 mln. nəfər soydaşımız məhv olunmuşdur. Bütün bunlar belə bir fikri irəli sürməyə əsas verir ki, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olmaq hüququndan istifadə edərək, 1918-ci il may ayının 29-dan 1991-ci ilə qədər Azərbaycan xalqının iradəsinin əleyhinə olaraq onun əraziləri ilə bağlı qəbul edilmiş bütün qərarları ləğv etmək səlahiyyətinə malikdir. Bu istiqamətdə görülməli hər bir tədbirin Azərbaycan xalqı tərəfindən müdafiə olunacağına şübhə yoxdur.

3.2. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Naxçıvan Muxtar Respublikasında milli dövlət quruculuğu

Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri seçilməsi bu diyarın və bütünlükdə Azərbaycan Respublikasının mürəkkəb, eyni zamanda, ağır dövrünə təsadüf edirdi. Mixail Qorbaçov başda olmaqla, Kreml hakimiyyətinin havadarlığından istifadə edən erməni millətçiləri və şovinst dairələrinin Azərbaycanın əzəli torpağı olan Qarabağ bölgəsini ələ keçirmək məqsədilə açıq təcavüzkar hərəkətləri səngimək bilmirdi. Üzdənirəq «Dağlıq Qarabağ» münafişəsi Azərbaycan Respublikasında, o cümlədən Ermənistan Respublikası ilə həmsərhəd olan Naxçıvan MR-də ictimai-siyasi vəziyyəti son dərəcə ağırlaşdırmışdı. Erməni silahlı quldur dəstələri SSRİ Müdafiə Nazirliyinin 7-ci ordu hissələrinin köməyi ilə 1990-cı ilin yanvarında Kərki kəndini işğal etmişdi. Muxtar respublikanın Sədərək, Havuş, Kərməçataq, Yuxarı Buzqov, Şada kəndləri və digər sərhəddən keçən yaşayış məntəqələri aramsız hücumlara məruz qalaraq dağıdılmış, dinc insanlar həlak olmuş, girov götürülmüş, dövlət əmlakına və şəxsi mülkiyyətə xeyli ziyan vurulmuş, əhalinin dinc həyatı tamamilə pozulmuşdu.

Naxçıvan MR ərazilərinə erməni təcavüzü barədə Moskvaya, Azərbaycan Respublikası rəhbərliyinə dəfələrlə məlumat verilməsinə baxmayaraq, heç bir tədbir görülməmiş, əksinə, qonşu respublika tərəfindən silahlı basqınların sayı daha da artmışdı. Muxtar respublikada yerləşən sovet qoşun hissələri isə Mərkəzin siyasətinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisini ermənilərin silahlı təcavüzündən qorumaq üçün heç bir cəhd göstərmir, əksinə, bir sıra hallarda təcavüz-kara hərbi-texniki yardım edirdi. Ermənistan Respublikası ərazisindən keçən və Naxçıvan MR-nı, Azərbaycan Respublikası ilə birləşdirən elektrik, qaz, telekommunikasiya xətlərinin kəsilməsi, avtomobil və dəmir yollarının bağlanması nəticəsində muxtar respublika tam blokadaya alınmış, ümumiyyətlə, xarici aləmdən təcrid vəziyyətinə düşmüşdü. İqtisadi və siyasi böhran içində sıxılan, erməni təcavüzü qarşısında köməksiz qalan Naxçıvan diyarı məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdi. Muxtar respublikada genişlənən milli azadlıq hərəkətindən

təşvişə düşmüş Azərbaycan Respublikasının o zamankı rəhbərliyi də özünün xalqa zidd mövqeyi, Naxçıvan MR-na düşmən münasibətilə erməni dəyirmanına su tökürdü.

Yalnız cahanşümul siyasətçi və strateq Heydər Əliyevin müdrikliyi və qətiyyəti bu müqəddəs vətən torpağını düşmən caynağından xilas etdi, onu Dağlıq Qarabağın və Azərbaycanın digər işğal olunmuş rayonlarının acı qəbətindən qorudu.

Ali Məclisin sədri seçildikdən sonra Heydər Əliyevin Muxtar respublikanın rəhbəri kimi qəbul etdiyi hər bir qərar məhz bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə xidmət edirdi. Onun imzaladığı ilk sənədlərdən biri muxtar respublikanı yaranmış vəziyyətdən xilas etmək və Ermənistan Respublikası ərazisindən edilən silahlı basqınlardan qorumaq, əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək, Naxçıvan Muxtar Respublikasının suverenliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etmək məqsədilə [253, 480] Ali Məclisin Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Müdafiə Komitəsinin yaradılması haqqında 1991-ci il sentyabr tarixli qərarı oldu.

Azərbaycan Respublikası üçün taleyüklü olan bu qərarı imzalayarkən Heydər Əliyev hüquqi müstəvi çərçivəsində «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il 30 avqust tarixli Bəyannaməsinə, «Azərbaycan Respublikasının milli özünümüdafiə qüvvələrinin yaradılması haqqında» qərarına və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1991-ci il 5 sentyabr tarixli fərmanına istinad etməyi zəruri hesab etmişdi. Belə bir münasibət Ulu öndərimizin müdrikliyi ilə yanaşı, onun hüquq məsələlərinə ləyaqətlə yanaşmasının, dövlətçilik siyasətinə sadıqlığının daha bir təzahürü idi. Sənədi imzaladığının ertəsi günü Heydər Əliyev Naxçıvan şəhərindəki Şəhidlər xiyabanına gələrək, Vətənin azadlığı uğrunda canlarından keçmiş övladların xatirəsini anmış, şəhid ailələrinin üzvləri ilə görüşmüşdü [1626, 1991, 10 sentyabr].

1991-ci il sentyabrın 11-nə keçən gecə erməni silahlı quldur dəstələri basqın edərək, Naxçıvan MR-in Şahbuz rayonunun Yuxarı Remeşin kəndindən 1033 baş, Ordubad rayonunun N.Tusi adına kolxozundan 1054 baş qoyun aparmış və həmin rayonun sakinləri olan iki çobanı – Xəlil Xəlilovu və Əsrəf Abbasovu girov götürmüşdülər.

Çobanların və sürünün geri qaytarılması ilə bağlı Ermənistan hüquq mühafizə orqanlarına edilən tələblər yerinə yetirilmədiyindən Ordubad rayonunun əhalisi Qafan–İrəvan sərnişin qatarını saxlamışdılar. O vaxt Ermənistan Ali Sovetinin Sədri işləyən Levon Ter-Petrosyan Heydər Əliyevə zəng edərək, saxlanılan sərnişin qatarının geri qaytarılmasına kömək göstərməsini xahiş etmiş, çobanların və qoyun sürüsünün qaytarılması, cinayətin dərhal araşdırılması üçün tədbirlər görəcəyini vəd etmişdi [253, 481–483]. Lakin Ermənistan rəhbərliyi vədinə əməl etmədi, dörd gün davam edən danışıqlar nəticəsində sürünün yalnız bir hissəsi qaytarıldı. Sonradan məlum oldu ki, ermənilər X.Xəlilov və Ə.Abbasovu vəhşiliklə qətlə yetirmişlər. Buna baxmayaraq, Heydər Əliyevin göstərişi ilə ordubadlılar saxladıqları qatarı buraxmağa razılıq vermiş, sərnişinlərdən heç kimə xətər yetirməmişdilər. Lakin ermənilər yeni azğınlıqlara əl atırdılar. 1991-ci il sentyabrın 19-da quldurlar Babək rayonunun Yuxarı Buzqov kəndindən olan iki çobana hücum etmiş və onlardan birini – Eyvaz Eyvazovu özləri ilə aparmışdılar. Ermənilərin bu hərəkətlərinin arxasında məhz Ermənistanın rəsmi dairələrinin durduğunu yaxşı başa düşən Heydər Əliyev L.Ter-Petrosyana müraciət edərək, Ermənistan ərazisindən edilən quldur hücumlarına təcili son qoyulmasını, girovların geri qaytarılmasını və cinayətkarların Naxçıvan MR-in istintaq orqanlarına verilməsini tələb etmişdi [253, 491–494].

Heydər Əliyevi münaqişədən zərər çəkən hər bir azərbaycanlının taleyi narahat edir, erməni quldurları tərəfindən girov götürülmüş soydaşlarının azad olunması və öz ailələrinə qaytarılması üçün bütün imkan və vasitələrdən istifadə edirdi. Məhz onun səyləri sayəsində Şahbuz rayonunun sakinləri E.Mədətov, E.Hüseynov, Goranboy rayonunun sakinləri U.Bayramov, S.Bədəlov erməni əsirliyindən azad olunmuşdular.

Heydər Əliyevin fəaliyyətinin ən böyük uğurlarından biri muxtar respublika ərazisindəki sovet qoşun hissələrinin dincliklə oradan çıxarılması, onlara məxsus silah-sursatın, texnikanın, əmlakın tamamilə Azərbaycanın ixtiyarına verilməsinə nail olması oldu. Heydər Əliyev bu mürəkkəb işi elə incəliklə həyata keçirmişdi ki, keçmiş MDB məkanında, hətta Şərqi Avropada sovet qoşunlarının çıxarılması zamanı müşahidə olunmuş gərginlik Naxçıvan MR-ə yaranmamışdı.

1991-ci il oktyabrın 26-da Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Ali Məclisin sessiyasında Naxçıvan MR ərazisindəki qoşun hissələrinin statusu haqqında məsələ müzakirə olundu və müvafiq qərar qəbul edildi [253, 509-510].

Heydər Əliyevin nüfuzu qoşun hissələrinin və sərhədçilərin fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin, Azərbaycan Respublikasının mənafeyinin qorunması şərtilə, həllinə imkan yaratdı. Muxtar respublikadakı sərhəd məntəqələrinin 1990-cı ilin sonunda müəmmalı şəkildə Ermənistan Respublikası ərazisindəki sərhəd dəstələrinə tabe etdirilməsi barədə qərar məhz onun qətiyyətli tələblərindən sonra ləğv olundu və onlar yenidən Naxçıvan MR-dəki 41-ci sərhəd dəstəsinin tabeliyinə qaytarıldı.

Heydər Əliyev mütəmadi olaraq komandirlərlə görüşür, onlardan hərbi hissələrin yerləşməsi, sayı, təyinatı və s. məsələlər haqqında yerli hakimiyyət orqanlarını müntəzəm məlumatlandırmağı tələb edirdi.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin 1991-ci il 26 oktyabr tarixli qərarı böyük əks-səda doğurmuş, bununla əlaqədar Cənubi Qafqaz Hərbi Dairəsindən, Sərhəd Qoşunları Qərargahından yüksək rütbəli hərbiçilər muxtar respublikaya gəlmişdilər. Heydər Əliyev MR rəhbərliyinin hərbi qüvvələrlə bağlı prinsipial mövqeyini onlara da bildirmişdi.

1991-ci il dekabrın sonlarında geosiyasi proseslərin gedişi muxtar respublikadakı hərbi hissələrin statusu ilə bağlı məsələnin həllini sürətləndirməyi zəruri etdi. 1992-ci il yanvarın 2-də Heydər Əliyevin iştirakı ilə Ali Məclisin Rəyasət Heyətində hərbi hissələrin yerli hakimiyyət orqanları ilə münasibətlərinin vəziyyəti barədə məsələyə baxıldı.

Qəbul edilmiş qərarla Azərbaycan Respublikasının siyasi rəhbərliyinin bu məsələlərə qeyri-müəyyən, bəzən də anlaşılmaz münasibəti pislənilmiş, ayrı-ayrı hərbi bölmələrin komandanlığının qanunsuz hərəkətlərinin muxtar respublikadakı vəziyyəti daha da kəskinləşdirdiyi, xüsusən hərbi sursatın, təsərrüfat əmlakının talan edilməsi və muxtar respublikadan çıxarılması ilə bağlı çoxlu faktların olduğu vurğulanmış və bildirilmişdi ki, «muxtar respublika ərazisində yerləşən silahlı qüvvələr hissələrinin bütün hərbi və təsərrüfat tikililəri, əmlakı, silahları və hərbi sursatları, hərbi və mülki texnikası Naxçıvan Muxtar Respublikasına məxsusdur». Hərbi hissələrin komandanlıqlarından tələb edilmişdi ki, onların sərəncamlarında olan hər bir şey haqqında

beş gün müddətində muxtar respublika Ali Məclisinə məlumat təqdim olunmalı və Ali Məclisin icazəsi olmadan respublika ərazisindən heç bir şey aparılmamalıdır [253, 522].

1992-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan Respublikasında hərbi-siyasi vəziyyətin daha da pisləşməsindən istifadə edən, artıq ölkənin Dağlıq Qarabağ bölgəsinin işğalını başa çatdıran ermənilər 1992-ci il mayın 1-dən Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisinə hücumlar edirdilər. Erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün Heydər Əliyev dünya ictimaiyyətinə, Türkiyə hökumətinə müraciət etdi. Türkiyə Cümhuriyyəti hökuməti mayın 18-də gecəyarı toplaşaraq, Naxçıvanla bağlı geniş bəyanat verdi. Azərbaycanla bütün əlaqələri kəsilərək blokada şəraitində yaşayan Naxçıvan MR-ə Türkiyə Cümhuriyyəti hərtərəfli yardım göstərirdi. Heydər Əliyev Naxçıvandakı vəziyyəti dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün xarici ölkələrdən, o cümlədən Rusiya Federasiyasından müxbirlər dəvət etmiş, onlara Azərbaycan Respublikasında və bölgədə yaranmış vəziyyət barədə obyektiv məlumat vermişdi. Bu, son dörd il ərzində Ermənistan Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin xarici mətbuatda birtərəfli, ermənipərəst mövqedən işıqlandırılması nəticəsində Azərbaycan Respublikasının düşdüyü informasiya blokadasının yarılması səmtində atılmış mühüm addım idi. Heydər Əliyevin söyləri sayəsində dünya informasiya orqanları Ermənistanın Naxçıvan MR ərazilərinə hücumu barədə məlumatlar vermiş, 57 dövlət Ermənistan Respublikasının təcavüzkarlığını pisləmiş, NATO xüsusi bəyanatla çıxış etmişdi [253, 550–554].

Heydər Əliyevin Rusiya Federasiyasının Müdafiə Nazirliyi, Cənubi Qafqaz Hərbi Dairəsinin və 75-ci diviziyanın komandanlıqları ilə apardığı danışıqlar nəticəsində diviziyanın ləğv edilməsi və onun bütün əmlakının Azərbaycan Respublikasının sərəncamına verilməsi haqqında razılıq əldə olundu. Naxçıvan MR Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin 1992-ci il 25 iyun tarixli iclasında Naxçıvan MR Dövlət Müdafiə Komitəsinin ləğvi və onun əsasında Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi tərkibində müvafiq strukturun yaradılması zəruri hesab edildi [253, 542].

1992-ci il avqustun 18-də 75-ci diviziyanın bütün əmlakının, Azərbaycan Respublikasının Milli Ordusunun 5-ci əlahiddə motoatıcı briqadasına verilməsi haqqında sənədlər imzalandı. Diviziyanın şəxsi

heyəti Naxçıvan MR ərazisini tamamilə tərk etdi. Sənədlərin imzalanması mərasimində çıxış edən Ali Məclisin sədri Heydər Əliyev bu günü müstəqil Azərbaycan Respublikasının və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan MR-in həyatında əlamətdar, tarixi gün adlandırmışdı [1626, 1992, avqust].

1992-ci ilin avqust-sentyabr aylarında 41-ci Sərhəd Dəstəsinin ləğv edilməsi, onun əmlakının Azərbaycan Respublikasının 1-ci Sərhəd Dəstəsinə verilməsi barədə razılaşma əldə olundu. Sentyabrın 29-da sərhəd dəstəsinin sonuncu zabıt və əsgərləri təntənəli şəkildə Naxçıvan MR yola salındılar [253, 557].

Beləliklə, Heydər Əliyevin siyasi bəsirəti nəticəsində keçmiş sovet ordusunun və sərhəd qoşunlarının bütün hissələri Naxçıvan MR ərazisindən tamamilə çıxarıldı, onların bütün hərbi və təsərrüfat əmlakı Azərbaycan Respublikasının ixtiyarına keçdi. Hərbi hissələrin muxtar respublika ərazisindən münafişsiz çıxarılması o dövr üçün çox fenomenal hadisə idi və bu, yalnız Heydər Əliyevin xidmətləri sayəsində baş tutmuşdu. Halbuki qonşu Gürcüstandan keçmiş və indiki RF-yə məxsus sovet qoşunları yalnız 2007-ci ildə beynəlxalq danışıqlar və müqavilələr əsasında çıxarılmış, bəzi MDB ölkələrində, o cümlədən qonşu Ermənistan Respublikasında isə hələ də qalmaqdadır.

1992-ci il oktyabrın 9-da Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin yaradılmasının bir ili tamam oldu. Bu münasibətlə Naxçıvan şəhərində hərbi parad keçirilmiş və Heydər Əliyev əsgərlər və əhali qarşısında çıxış etmişdi. O, Naxçıvan MR torpaqlarını cəsarətlə qorumuş bütün vətənpərvər və qəhrəman Naxçıvan oğullarına, könüllü dəstələrə minnətdarlığını bildirərək, onların gördükləri işləri layiqincə qiymətləndirmiş və bəyan etmişdi ki, artıq Naxçıvan MR Azərbaycan Respublikası Milli Ordusunun hərbi hissələri mövcuddur. Bu hissələr lazımı gücə malikdir və Naxçıvan torpaqlarını müdafiə etməyə qadirdir. Eləcə də Naxçıvan MR-in qonşu İran İslam Respublikası və Türkiyə cümhuriyyəti ilə sərhədlərini mühafizə etmək üçün öz milli sərhəd dəstəmiz var. Ona görə də bütün könüllü dəstələrə minnətdarlığımızı bildirməklə, onlara tövsiyə edirik ki, bundan sonra öz vətəndaşlıq vəzifələri ilə məşğul olsunlar. Torpaqlarımızın düşməndən müdafiəsini ancaq və ancaq Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Naxçıvanda yaradılmış hissələri həyata keçirməlidir [253, 561].

Lakin Heydər Əliyevin müdrik tövsiyələrinə, ali hakimiyyət orqanının qərarlarına məhəl qoymayan Xalq Cəbhəsinin yerli rəhbərləri, xüsusən AXC-nin Ordubad rayon şöbəsi silahlı dəstələr saxlamaqda davam edirdi. Bir sıra hallarda Bakıdan idarə olunan, əsas məqsədlərindən biri də Heydər Əliyevin fəaliyyətinə maneə törətmək cəhdi olan bu qüvvələrin dinc yolla tərk-silah edilməsi üçün bütün imkanlardan istifadə olunsada, onlar muxtar respublikada sabitliyi pozmaqda, qeyri-qanuni əməllərə rəvac verməkdə davam edirdilər. 1992-ci ilin avqustunda Naxçıvanda siyasi çevrilişə cəhd edən, qanuni hakimiyyəti yıxmaq istəyən bu qüvvələr Heydər Əliyevin siyasi qətiyyəti və xalqın ona dəstəyi sayəsində öz məqsədlərinə çatıbilmədilər [253, 569].

Heydər Əliyev muxtar respublika ərazisinin təhlükəsizliyinin təmin olunması, əhalinin normal şəraitdə yaşaması üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. 1993-cü il mayın 14-də Heydər Əliyev Ermənistan Respublikası Ali Sovet Sədrinin birinci müavini A.Sakyanla görüşərək, sərhəd məntəqələrində təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin olunması məsələsini müzakirə etmişdi. Heydər Əliyev həmçinin dəmir yolunun işinin, bütün kommunikasiya xətlərinin bərpası təklifini irəli sürmüş, müvafiq bəyannamə imzalanmışdı.

Lakin Heydər Əliyevin muxtar respublikanın təhlükəsizliyi ilə bağlı gördüyü tədbirlər, xüsusən Ermənistan Respublikası ilə imzalanmış son bəyannamə Azərbaycan Respublikasının rəsmi dairələrində və mətbuat orqanlarında əsassız söz-söhbətlərə səbəb olmuş və o, separatçılıqda, Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarına qarşı çıxmaqda ittiham edilmişdi. Buna görə də Heydər Əliyevin tapşırığı ilə Ali Məclisin mətbuat xidməti xüsusi məlumat yaymış, eyni zamanda Bəyannamənin məzmunu təhrif olunduğu üçün Heydər Əliyevin tapşırığı ilə onun mətni kütləvi informasiya vasitələrində dərc edilmişdi [253, 577-578].

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri seçildikdən sonra Heydər Əliyev müdrik fəaliyyəti, böyük dövlətçilik təcrübəsi və xalqın ona olan sarsılmaz inamı və dəstəyi sayəsində bölgəni real erməni işğalı təhlükəsindən xilas etdi. Bacarıqlı dövlət xadimi və diplomat kimi Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, münaqişənin

əsl mahiyyəti haqqında informasiya vasitələrinə geniş və obyektiv məlumatlar verməsi də erməni təcavüzünün qarşısının alınmasında mühüm rol oynadı. O, qonşu Türkiyə Cümhuriyyətinə və İran İslam Respublikasına səfərləri, Naxçıvan MR-ə gələn xarici qonaqlar, o cümlədən böyük dövlətlərin səfirləri ilə görüşləri zamanı onların diqqətini Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikası torpaqlarının işğalına yönəlmiş siyasətinə cəlb edir, təcavüzün dayandırılması üçün bütün vasitələrdən, o cümlədən beynəlxalq təsir vasitələrindən istifadə etməyə çağırırdı. Həmin mürəkkəb şəraitdə, Azərbaycan Respublikası haqqında dünya birliyində yanlış fikirlərin mövcud olduğu bir dövrdə Heydər Əliyevin Ermənistanın Naxçıvan MR ərazilərinə təcavüzü, muxtar respublikanın hərbi, iqtisadi blokadaya alınması haqqında bəyanat və çıxışları bölgənin işğaldan qorunmasında mühüm amilə çevrilmişdi.

Heydər Əliyevin siyasi təcrübəsi və qətiyyəti sayəsində muxtar respublikada sabitlik təmin edilmiş, demokratik dövlət quruculuğuna başlanılmış, əhali ilə muxtar respublika rəhbərliyi arasında həmrəylik və birlik yaranmışdı. Lakin buna baxmayaraq, muxtar respublikada sosial-iqtisadi vəziyyət gündən-günə ağırlaşır, əhəlinin gündəlik tələbatını ödəmək imkanı getdikcə tükənirdi. 1992-ci il aprelin 24-dən dəmir yolunda hərəkət tamamilə dayanmışdı, 1991-ci ilin dekabrından qaz, 1992-ci ilin iyulundan isə elektrik enerjisinin verilməsinin dayandırılması mövcud böhranı daha da dərinləşdirdi. Dəmir yolunun işləməməsi nəticəsində muxtar respublikanın sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti müəssisələri təchiz edilmədiyindən onların əksəriyyəti tamamilə dayanmışdı [253, 265]. Muxtar respublikanın tələbatının 30 faizini ödəyən mövcud elektrik enerjisi yalnız həyati vacib obyektlərə yönəldiyindən, yaşayış məntəqələrinin təchizatında, xüsusən içməli su ilə təminatında ciddi çətinliklər yaranmış, təhlükəli yoluxucu xəstəliklərin yayılması qorxusu artmışdı. Əhəlinin ən zəruri ərzaq məhsulu olan unla, çörəklə təminatı minimum miqdarda ödənilirdi. Blokada və iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi ucbatından muxtar respublikaya ənənəvi mənbələrdən məhsul gətirilməsi tamamilə kəsilmişdi.

Belə bir vəziyyətdə Heydər Əliyev muxtar respublikanı sosial-iqtisadi böhrandan çıxarmaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başladı. Onun sədrliyi ilə Ali Məclisin sessiyasında diyarın sosial-iqtisadi və

ictimai-siyasi vəziyyəti ətraflı təhlil edilmiş, təcili tədbirlər görmək üçün muxtar respublika hökumətinə müvafiq tapşırıqlar verilmişdi.

Heydər Əliyev muxtar respublikada milli həmrəyliyə nail olmaq, sosial-iqtisadi və siyasi problemləri aradan qaldırmaq, bütün imkanlardan və kadr potensialından istifadə etmək üçün ilk vaxtlardan yerli siyasi qurumlarla, xüsusən Xalq Cəbhəsi ilə əməkdaşlıq yolu tutmuşdu. Onun təkidi ilə 1991-ci ilin sentyabrında AXC-nin iki nümayəndəsi – A.Kələntərli və Q.Məmmədov Ali Məclis sədrinin müavini seçildilər. Ali Məclisin deputatı, idarəçilik təcrübəsi olmayan, lakin populist çıxışlarla müəyyən insanların etimadını qazanmış Began Fərzəliyev muxtar respublikanın Baş naziri vəzifəsinə təyin olundu. Lakin B.Fərzəliyev Heydər Əliyevin bu böyük etimadını doğrultmaq və onun zəngin təcrübəsindən bəhrələnməklə muxtar respublikanın sosial-iqtisadi problemlərini həll etmək əvəzinə, vəzifə səlahiyyətlərindən öz şəxsi maraqları üçün sui-istifadə etməyə başladı. O, Baş nazir vəzifəsində işlədiyi dövrdə MR Nazirlər Kabinetinin işini günün tələbləri səviyyəsində qura bilməmiş, əməli fəaliyyətdə kobud və ciddi nöqsanlara yol vermişdi.

Maraqlıdır ki, baş nazirlə bağlı məsələ Ali Məclisdə müzakirə olunarkən hətta B.Fərzəliyevin namizədliyini irəli sürmüş deputatlar da onun fəaliyyətinə mənfi qiymət vermişdilər və o, vəzifəsindən azad edilmişdi [253, 234-235].

Muxtar respublikada yaranmış ağır sosial-iqtisadi vəziyyəti qismən də olsa aradan qaldırmaq üçün yollar axtaran Heydər Əliyev birinci növbədə icra orqanlarının, yerli hakimiyyət strukturlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, onlara nəzarətin artırılması, mövcud imkanlardan maksimum istifadə edilməsi üçün tədbirlər görməyə başladı. Muxtar respublikada bazar mexanizmlərinin və elementlərinin geniş tətbiqi məqsədilə müvafiq qanunvericilik aktları qəbul edildi.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə olaraq məhz Naxçıvan MR-də bazar iqtisadiyyatının mühüm şərti olan özəl mülkiyyətin genişləndirilməsi istiqamətində ilk və zəruri tədbirlər görülmüşdü. «Zərərlə işləyən kolxoz və sovxozların ləğv edilməsi və onların əsasında şəxsi təsərrüfatların yaranması haqqında» və «Rentabelli işləyən kolxoz və sovxozların ictimai mal-qarasının özəlləşdirilməsi» haqqında MR Ali Məclisinin qərarları tezliklə müsbət nəticələrini

verdi, muxtar respublikada kənd təsərrüfatının inkişafı, əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılması üçün əlverişli zəmin yaratdı.

Blokadanın yaratdığı mürəkkəb problemləri aradan qaldırmaq, muxtar respublikanın həyatı tələbatlarını ödəmək, nəqliyyat və kommunikasiya əlaqələrini bərpa etmək üçün Heydər Əliyev qonşu Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikası ilə münasibətlərin inkişafına çalışırdı. 1991-ci ildə Heydər Əliyevin iştirakı ilə Naxçıvan MR ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında müvəqqəti körpünün açılması muxtar respublikanın dost ölkə ilə əlaqələrinin inkişafında mühüm mərhələ oldu. Körpünün açılması ilə Türkiyə Cümhuriyyəti hökumət nümayəndələrinin, iş adamlarının Naxçıvana səfərləri intensiv xarakter almağa başladı.

1992-ci ilin martında Heydər Əliyev Türkiyənin Baş naziri Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə dost ölkədə səfərdə oldu. Heydər Əliyev səfər müddətində Prezident Turqut Özalla görüşmüş, sonra Baş nazir S.Dəmirəl ilə Türkiyə Cümhuriyyəti və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi haqqında protokol imzalamışdı. Muxtar respublikanın müxtəlif sahələrdə tələbatını ödəmək məqsədilə Türkiyə Cümhuriyyəti hökuməti Naxçıvan MR-ə 100 mln. dollar kredit ayırmağı öhdəsinə götürmüşdü.

Heydər Əliyevlə görüşündə Baş nazir Süleyman Dəmirəl Naxçıvan MR-in iqtisadi çətinliklərinin aradan qaldırılması, ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəruri kömək göstərəcəyinə söz vermişdi. Heydər Əliyev Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Naxçıvan MR arasında bağlanmış müqavilənin siyasi, iqtisadi, mənəvi əhəmiyyətini vurğulayaraq, çox böyük uzaqgörənliklə onun Qars, Moskva müqavilələri kimi tarixə düşəcəyini, gələcək nəsillərin, bütün türk dünyasının bu sənədi də öz tarixində həmişə araşdıracağını və sənədi imzalayanlara daim təşəkkür edəcəklərini bildirmişdi [253, 615].

Heydər Əliyev Türkiyə Cümhuriyyəti vasitəsilə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan bölgələrində yaranmış mövcud vəziyyət, ermənilərin vəhşilikləri barədə dünya ictimaiyyətinə obyektiv məlumat verməyə çalışır və buna nail olurdu. Məhz Heydər Əliyevin sayəsində Baş nazir Süleyman Dəmirəl bəyan etmişdi ki, əgər Naxçıvan MR-in statusunda hər hansı bir vaxt dəyişiklik olarsa, Türkiyə Cümhuriyyəti bu məsələdə söz sahibi olacaqdır [253, 613].

Doğrudan da, 1992-ci ilin mayında ermənilər Naxçıvan MR ərazilərini işğal etmək üçün hücumla başladıqda Türkiyə Cümhuriyyəti hökumətinin kəskin bəyanatı düşməni geri çəkilməyə məcbur etdi.

1992-ci il mayın 28-də Heydər Əliyevin və Türkiyə Cümhuriyyətinin Baş naziri Süleyman Dəmirəlin iştirakı ilə Araz çayı üzərində Naxçıvan MR-i və Türkiyə Cümhuriyyətini birləşdirən körpü istifadəyə verildi. Körpünün açılış mərasimində çıxış edən Heydər Əliyev demişdi ki bu, bizim ümid və arzularımızın körpüsüdür və türk dünyasına pəncərədir. 70 ildən artıq idi ki, biz bu günü gözləyirdik və arzularımız həyata keçdi [253, 637-638]. Naxçıvan MR Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin 1992-ci il 9 iyul tarixli qərarı ilə Sədərək–Dilucu körpüsü – «Ümid körpüsü» Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında rəsmi sərhəd keçid qapısı elan edildi [254, 704].

Muxtar respublikanın sosial-iqtisadi problemlərinin həllində İran ilə əlaqələrin yaradılması da müsbət rol oynadı. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin ilk illərində İran İslam Respublikası ilə münasibətlərdə müəyyən soyuqluq yaransa da, Heydər Əliyevin müdrik siyasəti, Naxçıvan MR ilə İran İslam Respublikası əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi diyarın düşdüyü böhrandan çıxmasına, həm də Azərbaycan Respublikası – İran İslam Respublikasının əlaqələrində tarazlığın təmin olunmasına kömək etdi. Heydər Əliyevin İran İslam Respublikasında nüfuzu çox böyük idi. İran ilə İslam Respublikasının, onun şimal vilayətlərinin nümayəndə heyətlərinin Naxçıvan MR-ə səfərləri, Heydər Əliyevin bu ölkəyə rəsmi və işgüzar səfərləri, əməkdaşlığın inkişafına dair imzalanmış sənədlər münasibətləri daha yüksək səviyyəyə qaldırmağa imkan verdi.

Lakin Heydər Əliyevin muxtar respublikanı ağır böhrandan çıxarmaq üçün gördüyü tədbirlər, Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikasının yaratdığı mehriban qonşuluq əlaqələri Bakıda ali hakimiyyət kürsüsündə oturan, ancaq diyara heç bir əməli yardım göstərməyən şəxslər tərəfindən qısqanlıqla qarşılır, onlar Heydər Əliyevin fəaliyyətini separatçılıq kimi qələmə verməklə onu gözədən salmağa çalışırdılar. Bu məqsədlə də müxtəlif mətbuat səhifələrində cürbəcür şayiələr yayır, təxribatçılıqla məşğul olurdular. Bunları qətiyyətlə rədd edən Heydər Əliyev isə deyirdi ki, Naxçıvan MR-in

Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikası ilə əlaqələrinin hamısı Azərbaycan Respublikasının bu ölkələrlə münasibətlərinin tərkib hissəsidir. «Naxçıvan Muxtar Respublikasının bu ağır dövründə kim Naxçıvana hansı yardımı göstərə bilərsə, biz onu bəyənməliyik, onu alqışlamalıyıq və kömək göstərməliyik. Bu baxımdan, indi Naxçıvana Türkiyənin və İranın xüsusi yardımını başqa cür hallandırmaq, onlara başqa cür don geyindirmək, başqa rəng vermək, sadəcə olaraq, naxçıvanlılara xəyanət etməkdir. Ona görə də mən bu cürbəcür şayiələri qərəzli, heç bir əsası olmayan şayiələr kimi tamamilə rədd edirəm və bildirmək istəyirəm ki, muxtar respublikanın Ali Məclisi və onun sədri burada heç bir xüsusi siyasət aparmır. Bunlar hamısı Azərbaycanın xarici siyasətinin tərkib hissəsidir» [1629, 1992, 26 sentyabr].

Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri işləyərkən Heydər Əliyevin ən böyük diplomatik uğurlarından biri də Azərbaycan Respublikası, onun tərkib hissələri olan Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan MR ətrafında baş verən proseslər, Ermənistanın işğalçı siması haqqında dünya ictimaiyyətinin obyektiv məlumatlandırılması, muxtar respublikanın sosial-iqtisadi, humanitar problemlərinə dünya dövlətlərinin, beynəlxalq birliyin diqqətini cəlb edə bilməsi idi. Azərbaycan Respublikasına gələn hər bir diplomat Naxçıvana səfər etməyə, Heydər Əliyevlə görüşüb onun mövqeyini öyrənməyə çalışırdı. Heydər Əliyevin sayəsində Naxçıvan MR bütün dünya informasiya vasitələrinin diqqət mərkəzinə çevrilmiş, öz tarixi ərzində heç vaxt xarici diplomat qəbul etməmiş Naxçıvan şəhəri Heydər Əliyevlə görüşmək istəyən xarici nümayəndə heyətlərini tez-tez qarşılamağa artıq vərdis etmişdi.

Bill Klintonu ABŞ-ın Prezidenti seçilməsi münasibətilə təbrik edən Heydər Əliyev 1993-cü il yanvarın 20-də ona məktubla müraciət edərək, Ermənistanın Naxçıvan MR-i iqtisadi blokadaya alması nəticəsində muxtar respublikada ağır iqtisadi vəziyyət yarandığını bildirmiş və muxtar respublikaya humanitar yardım göstərilməsini xahiş etmişdi. B.Klinton Heydər Əliyevin bu məktubunu cavabsız qoymamış, Naxçıvana təcili yardım göstərmək barədə qərar qəbul etmişdi.

1993-cü ilin fevralında ABŞ-ın Azərbaycan Respublikasındakı səfiri M.Mayls Naxçıvan şəhərində Heydər Əliyevlə görüşündə ABŞ hökumətinin qərarını ona çatdırmış, humanitar yardımın həyata keçirilməsi mexanizmini onunla müzakirə etmişdi [253, 705–707].

ABŞ Dövlət Departamentinin nümayəndəsi Robert Pulini 1993-cü ilin mayında Ermənistanın blokadası nəticəsində Naxçıvan MR-in düşdüyü vəziyyəti öyrənmək və regiona yardım proqramı hazırlamaq üçün Naxçıvan şəhərinə gəlmiş və Heydər Əliyevlə görüşmüşdü.

ABŞ-ın Naxçıvan MR-ə humanitar yardım göstərməsinin bölgə əhalisinin sosial ehtiyaclarının aradan qaldırılmasına müəyyən köməyi ilə bərabər, həm də böyük siyasi əhəmiyyəti var idi. Çünki erməni lobbisinin təsiri altında ABŞ Konqresinin 1992-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasına hər hansı yardımı qadağan edən bəddam 907-ci düzəlişi qəbul etməsindən sonra belə qərarın verilməsi ABŞ hökumətinin nüfuzunu bərpa edəcək bir addım olardı.

Heydər Əliyevin xahişilə B.Klintonla məktubla müraciət etməsi Qərb dövlətlərinin də diqqətini cəlb etmişdi. ABŞ-ın yardımından sonra Böyük Britaniya və Fransa da Naxçıvan MR-ə yardım göstərilməsi barədə qərar qəbul etmişdi [253, 718–724].

Heydər Əliyev Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa Birliyi, NATO, ATƏM və sair beynəlxalq qurumların da diqqətini Naxçıvan MR-də yaranmış vəziyyətə cəlb etməyə nail olmuşdu. Bunun nəticəsində BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistanla yanaşı, Naxçıvan MR-ə də ərzaq və yanacaq yardımı göstərilməsi ilə bağlı dünya dövlətlərinə müraciət etmişdi [253, 708]. 1991-ci ilin fevralında BMT-nin Azərbaycan Respublikasındakı nümayəndəsi Mahmud Əl-Səid Muxtar Respublikada yaranmış sosial-iqtisadi vəziyyəti öyrənmək və humanitar yardım üçün BMT Baş Katibinə məlumat vermək üçün Naxçıvana getmişdi.

Dünyanın ən nüfuzlu təşkilatlarından biri olan Avropa Birliyi də Naxçıvan MR-in iqtisadi vəziyyətini öyrənmək və humanitar yardım göstərmək üçün buraya öz nümayəndələrini göndərmişdi [253, 731–732].

Heydər Əliyevin blokada şəraitində yaşayan muxtar respublikanı sosial-iqtisadi böhrandan çıxarmaq üçün gecə-gündüz çalışdığı, bütün imkanlardan istifadə edərək əhalinin güzəranının yaxşılaşdırılması üçün səy göstərdiyi bir vaxtda Bakıda müxtəlif qüvvələr arasında hakimiyyət uğrunda didişmə gedirdi. Bunun nəticəsində Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında yerləşən yaşayış məntəqələri bir-birinin ardınca əldən gedir, Azərbaycan dövlətçiliyi üçün real təhlükə

yananırdı. 1992-ci ilin fevralında Xocalı faciəsinin baş verməsi Azərbaycanda mənəvi-psixoloji mühiti daha da gərginləşdirmiş, xalqın etirazı qarşısında aciz qalan A.Mütəllibov istefaya getməyə məcbur olmuşdu.

Hakimiyyətə gəlmiş AXC-Müsavət cütülyü isə Heydər Əliyevin muxtar respublikanı fəlakətdən qurtarmağa yönəlmiş fəaliyyətini müxtəlif yollarla gözdən salmağa, hətta onu qeyri-qanuni yolla vəzi-fəsindən uzaqlaşdırmağa çalışırdı. AXC-nin Naxçıvan şöbəsi, Ali Məclisin «demblok»dan olan deputatları Heydər Əliyevə kömək etmək əvəzinə, təxribat və pozuculuqla məşğul olur, muxtar respublikada ictimai-siyasi sabitliyi pozmağa yönəlmiş hərəkətlər edirdilər. Yaratdıqları silahlı dəstələrə arxalanan cəbhəçilərin asayışı pozmaları, əhalini vahimə içində saxlamaları vətəndaşların haqlı narazılığına səbəb olsa da, Heydər Əliyev təmkinlik nümayiş etdirir, qarşıdurmanın dərinləşməsinə yol vermirdi.

Ən acınacaqlı hallardan biri də o idi ki, AXC – muxtar respublikada polis, digər hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyətinə kobud şəkildə müdaxilə edir, onların sıraları səriştəsiz cəbhəçilərlə doldurulurdu. İş o yerə çatdı ki, cəbhəçilər Ali Məclisin 1992-ci il avqustun 7-də çağırılmış və muxtar respublikada sosial-iqtisadi vəziyyətin təhlilinə həsr edilmiş sessiyasını pozmağa nail olmuşdular. Lakin təzyiq və təxribatlara baxmayaraq, Heydər Əliyev muxtar respublikanın iqtisadi problemlərinin aradan qaldırılması üçün bütün vasitə və imkanlardan istifadə edirdi.

1992-ci il oktyabrın 24-də Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin təxminən 300 nəfərlik silahlı dəstəsi hücum edərək, Naxçıvan MR Daxili İşlər Nazirliyini, Dövlət Teleradio Verilişləri Komitəsini, rabitə və elektrik şəbəkələrini ələ keçirdi [253, 399]. Heydər Əliyev bu hadisədən xəbər tutan kimi Xalq Cəbhəsinin üzvlərindən ağır nəticələr verə biləcək qanunsuz hərəkətlərə son qoymağı tələb etmişdi. Heydər Əliyevin Xalq Cəbhəsinin qanunsuz hərəkətlərinin qarşısını almaq barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinə dəfələrlə etdiyi müraciətlər də bir nəticə verməmişdi. Yalnız bundan sonra Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin binası qarşısında toplaşmış naxçıvanlılara müraciətlə çıxış edərək, Xalq Cəbhəsinin qanunsuz hərəkətlərini pisləməklə yanaşı, toplaşanları təmkinli və səbirli olmağa, düşünül-

məmiş hərəkətlərə yol verməməyə çağırırmışdı. Eyni zamanda çevrilişdə iştirak edənlərə xəbərdarlıq olunmuşdu ki, onların silahlı dəstələri bir saat ərzində DİN və Teleradio Komitəsinin binalarını tərk etməsələr, silahsız xalq buna özünün təzyiq gücü ilə nail olacaqdır. Yalnız bundan sonra Xalq Cəbhəsinin silahlı dəstələri geri çəkilmışdi.

Beləliklə, Heydər Əliyevin prinsipial mövqeyi, bütün Naxçıvan MR əhalisinin muxtar respublika rəhbərliyini, qanunçuluğu qətiyyətlə müdafiə etməsi sayəsində Xalq Cəbhəsinin qanunazidd hərəkətləri baş tutmadı.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin 1992-ci il 25 oktyabr tarixli qərarında 24 oktyabr hadisələri dövlət çevrilişinə cəhd kimi qiymətləndirildi, Xalq Cəbhəsinin qanunsuz silahlı dəstələrinin ləğv edilməsi qərara alındı. Eyni zamanda Ali Məclis Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiya statusunun dəyişdirilməsinə yönəldilmiş cəhdlərə qarşı qəti etiraz edərək bildirirdi ki, xüsusi coğrafi və geosiyasi vəziyyəti olan Naxçıvanın 70 il bundan əvvəl muxtar respublika statusu əldə etməsi tarixi nailiyyətdir və ona edilən hər bir qəsd müstəqil Azərbaycan xalqının milli dövlətçiliyinə, Naxçıvan MR-in hər bir vətəndaşının hüquq və mənafeyinə qarşı qəsd kimi qiymətləndirmək lazımdır [253, 414].

Naxçıvan MR-in müxtəlif yerlərində vətəndaşlar toplantı keçirərək, Heydər Əliyevi dəstəklədiklərini bildirir, muxtar respublikada dövlət çevrilişi, Heydər Əliyevə qarşı terror aktı törətmək istəyənlərin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasını tələb edirdilər.

Heydər Əliyev Naxçıvan MR-in Konstitusiya hüquqlarını tapdalamaq cəhdlərini burada sabitliyi pozmağa, Azərbaycan Respublikası ilə muxtar respublikanın hakimiyyət orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələri kəskinləşdirməyə yönəldilmiş və əvvəlcədən düşünülmüş hərəkət kimi qiymətləndirərək, Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyindən belə cəhdlər edən ayrı-ayrı qüvvələrin qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər görməyi tələb etmişdi [253, 309-310].

Azərbaycanda isə ictimai-siyasi, iqtisadi vəziyyət getdikcə ağırlaşırı. «İqtidarsız» iqtidarın siyasəti ölkəni çıxılmaz böhrana, fəlakətə sürükləyirdi. AXC hakimiyyətinin ölkə qarşısında duran heç bir problemi həll edə bilməməsi, demokratiyanın, qanunçuluğun hər addımda pozulması, hakimiyyət uğrunda mübarizə, iqtisadi və mənəvi böhran, səriştəsiz xarici siyasət Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyini təhlükə

qarşısında qoymuşdu. Belə şəraitdə gözə çarpan böyük «inkışaf» məramları və məqsədləri bəlli olmayan, siyasət dəllallarının hakimiyyət iddialarının göstəricisi olan cırıtdan partiyaların göbələk kimi artması idi. Lakin bu partiyalar və onların liderlərindən heç biri geniş xalq kütləsinin etimad və inamını qazana bilməmişdi.

Xalqın qabaqcıl ziyalıları, mütərəqqi insanları yaranmış mürəkkəb vəziyyəti yaxşı başa düşür və aydın dərk edirdilər ki, Azərbaycanı bu böhrandan çıxara biləcək yeganə şəxsiyyət Heydər Əliyevdir. 1992-ci il oktyabrın 16-da 91 nəfər nüfuzlu ziyalı Heydər Əliyevə müraciət edərək, ondan Azərbaycan Respublikasında geniş xalq kütləsini əhatə edə biləcək güclü, nüfuzlu və işlək bir partiya yaratmağı və onun lideri olmağı xahiş etdi.

Heydər Əliyev ziyalıların müraciətinə oktyabrın 24-də geniş məktubla cavab verdi. Cavab məktubunda o, Azərbaycan Respublikasında yaranmış siyasi vəziyyətin qısa təhlilini vermiş, respublikamızın dövlət müstəqilliyinin keçmiş Sovet İttifaqında və bütün dünyada gedən ictimai-siyasi proseslərin zəruri nəticəsi olduğunu bildirmişdi. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsinin hər hansı siyasi təşkilatın, o cümlədən Xalq Cəbhəsinin, ayrı-ayrı şəxslərin xidməti olmadığını deyən Heydər Əliyev müstəqilliyin bütün Azərbaycan xalqının milli sərvəti olduğunu vurğulamışdı.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, milli-demokratik dövlətin, hüquqi cəmiyyətin yaradılması üçün Heydər Əliyev beş əsas vəzifənin həll edilməsini vacib bildirdi: 1) Azərbaycan Respublikasının müharibə vəziyyətindən çıxarılması və Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli; 2) ölkədə yaranmış sosial-iqtisadi böhranın aradan qaldırılması; 3) respublikada kadr siyasətinin düzgün aparılması; 4) ölkədə qanunun aliliyinin, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, demokratiyanın inkişafı; 5) Azərbaycan Respublikasının parçalanmasına yönəldilmiş meyillərin aradan qaldırılması, vahid, bütöv Azərbaycanın demokratik prinsiplər əsasında qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi [253, 442–446].

1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvan şəhərində Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis konfransı keçirildi, Heydər Əliyev yekdilliklə partiyanın sədri seçildi, partiyanın onun işləyib hazırladığı proqramı və nizamnaməsi qəbul edildi [253, 447].

Həmin gün qəbul edilmiş ilk bəyanatında partiya başlıca proqram məqsədinin Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsindən, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsindən, demokratik, hüquqi dövlət yaradılmasından, möhkəm əmin-amanlıq və ictimai həmrəylik, sabit və sosial istiqamətli iqtisadiyyat yaratmaqdan, irqindən, milliyyətindən, dinindən və dilindən asılı olmayaraq, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının hərtərəfli inkişafı və etibarlı müdafiəsini təmin etmək məqsədilə geniş demokratik islahatların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparmaqdan ibarət olduğunu bildirdi [253, 448-449].

Heydər Əliyevin fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünün mühüm istiqamətini xalqımızın mənəvi dirçəlişi, milli, dini ənənələrinin bərpa, elm, mədəniyyət və təhsilin inkişafı təşkil edirdi. Hələ Naxçıvan MR gəldiyi ilk günlərdə, deputatlığa namizəd kimi öz seçiciləri ilə görüşlərdə o, respublikanın siyasi, iqtisadi böhrandan çıxarılması, Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə yanaşı, Azərbaycan xalqının milli ənənələrinin inkişafına çalışacağına söz vermişdi.

Xalqın özünü tanımasını, öz kökünə qayıtmasını milli intibahın zəruri şərti hesab edən Heydər Əliyev «biz türkün» deyir, eyni zamanda Naxçıvan MR Konstitusiyasına dəyişiklik edilən zaman muxtar respublikanın dövlət dilinin türk dili kimi yazılmasında tələsikliyə yol verildiyini, bu dilin bütün millətin ümumi dili olduğunu, bütün Azərbaycan Respublikasına aid olduğunu, deməli, bu məsələnin yalnız Azərbaycan xalqının yekdil rəyi nəzərə alınmaqla həll edilməsinin vacibliyini vurğulayırdı [253, 97].

O, bu prinsipial mövqeyini 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının qəbulu zamanı bir də nümayiş etdirdi, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Konstitusiyada Azərbaycan dili kimi qəbul olundu.

Heydər Əliyev Naxçıvan MR xalqın milli və dini dəyərlərinin inkişaf etdirilməsi üçün bütün şəraitin yaradılmasına çalışırdı. Onun təşəbbüsü və iştirakı ilə xalqımızın bütün milli və dini bayramları, mərasimləri geniş qeyd olunurdu.

1992-ci ilin oktyabrında dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Hüseyn Cavidin 110 illiyi Naxçıvan şəhərində təntənəli şəkildə qeyd edildi. C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Musiqili Dram Teatrında keçirilən ədəbi-bədii gecədə çıxış edən Heydər Əliyev bu günü böyük

bayram, Hüseyn Cavid bayramı adlandıraraq demişdir ki, Cavid irsi, Cavid sənəti özünün yüksək məənəviyyatı, əxlaqi-etik keyfiyyətləri, fəlsəfi mündəricəsi ilə dünya ədəbiyyatının klassikləri ilə birgə addımlayır. Biz fəxr edirik ki, Cavid hər şeydən öncə türk xalqının oğludur [1629, 1992, 28 oktyabr].

H.Cavidin 100 illik yubileyi və şairin cənazəsinin vətənə gətirilməsi məsələsinə toxunan Heydər Əliyev təəssüf hissi ilə qeyd edirdi ki, H.Cavidlə bağlı onun qəbul etdiyi qərarların çox hissəsi həyata keçmədi. Ancaq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildikdən sonra Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan şəhərində Cavidin məzarı üstündə möhtəşəm məqbərə tikildi. Heydər Əliyev məqbərənin açılış lentini kəsərkən 15 il əvvəl qəbul etdiyi qərarı, nəhayət ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasında həyata keçirməsindən məmnunluğunu bildirmişdi [1518, 1997, s. 39].

Təhsili millətin gələcəyi hesab edən Heydər Əliyev muxtar respublikada maarifin inkişafı, yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması üçün bütün imkanlardan istifadə etməyə çağırırdı. Məhz onun təşəbbüsü ilə 1992-ci il martın 24-də Türkiyə ilə bağlanmış protokolda 100 nəfər naxçıvanlı gəncin qonşu dövlətin ali məktəblərində təhsil almasını nəzərdə tutan müddəə öz əksini tapmışdı [253, 617].

1992-ci il oktyabrın 5-də Türkiyə Cümhuriyyətinin ali təhsil ocaqlarına təhsil almağa gedən tələbələrle görüşən Heydər Əliyev bunu Naxçıvan MR-in həyatında mühüm hadisə adlandıraraq, əmin olduğunu bildirmişdi ki, yaranan ənənə gələcəkdə də davam edəcək, naxçıvanlı gənclər bundan sonra Türkiyə Cümhuriyyətinin, Avropanın və dünyanın başqa ölkələrində təhsil almaq imkanı qazanacaqlar. O, naxçıvanlı tələbələrə azərbaycanlı adını, Azərbaycan xalqının adını həmişə yüksək tutmağı, yüksək elmə, ixtisasa yiyələnməyi, türk dili ilə yanaşı, əcnəbi dilləri də öyrənməyi tövsiyə etmişdi [1629, 1992, 7 oktyabr].

Heydər Əliyev Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin fəaliyyəti ilə daim maraqlanır, tələbə və müəllimlərlə mün-təzəm görüşür, onlara öz tövsiyələrini verirdi. 1992-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin 25 illik yubileyi Heydər Əliyevin iştirakı ilə geniş və təntənəli şəkildə qeyd olundu. O, universitetin kollektivinə Naxçıvan MR-in iqtisadi-siyasi həyatında daha fəal iştirak etməyi, dünya təcrübəsindən bəhrələnməyi, beynəlxalq əlaqələri daha da

genişləndirməyi tövsiyə etmiş, eyni zamanda elmi potensialın, toplanmış təcrübənin böyük elmi-mənəvi sərvət olduğunu xatırladaraq, bu sərvətdən səmərəli istifadə etməyin, hazırlanan alitəhsilli kadrların daha yüksək meyarlara cavab verməsinin zəruriliyini vurğulamışdı [1629, 1992, 18 noyabr].

Beləliklə, Heydər Əliyevin çoxşaxəli fəaliyyəti nəticəsində Naxçıvan MR əraziləri nəinki erməni təcavüzündən xilas oldu, eləcə də sosial-iqtisadi, siyasi, milli mənəvi sahələrdə müsbət nəticələr əldə edildi. Muxtar respublikanın əhalisini ağır böhrandan, aclıq və səfalətdən qorumaq üçün radikal tədbirlər görüldü, qonşu Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikası ilə iqtisadi əlaqələr yaradıldı. İqtisadi islahatların, birinci növbədə aqrar islahatların keçirilməsi, bütün daxili potensialın səfərbər edilməsi sayəsində əhalinin sosial vəziyyətini qismən yaxşılaşdırmaq mümkün oldu. Heydər Əliyevin müdrikliyi sayəsində muxtar respublikada siyasi sabitlik təmin edildi, səbatsız qüvvələrin hakimiyyət ambisiyalarına son qoyuldu, milli dövlət quruculuğu istiqamətində səmərəli işlər görüldü.

Ağır sosial-iqtisadi böhran vəziyyətinə baxmayaraq, milli mənəvi dəyərlərin bərpasında, mədəniyyətin, maarifin inkişafında da uğurlar qazanıldı. Heydər Əliyev misilsiz fəaliyyəti və gərgin əməyi nəticəsində Azərbaycan Respublikası Naxçıvan Muxtar Respublikasını özünün gözəl «əsərinə» çevirdi, bu diyarın gələcək möhtəşəm uğurlarının bünövrəsini qoydu.

3.3. Cəbhədə vəziyyət (1993 - 1994)

Sovet İttifaqının dağılması ərafəsində, onun süqutundan sonra keçən üç il ərzində isə imperiyanın varisi olan Rusiya Federasiyasından hərbi-siyasi yardım alan Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına hərbi təcavüzü şəraitində hakimiyyətdə olan siyasi qüvvələr ölkəmizin ərazi bütövlüyünün və milli təhlükəsizliyinin qorunması kimi həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələlərlə bağlı heç bir konkret tədbirlər görməmişdilər. Təəssüf doğuran və ürək ağrıdan cəhət o idi ki, Azərbaycan SSR-də hələ keçən əsrin 70-ci illərində Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən milli zabit kadrlarının hazırlanması ilə əslində ordu quruculuğu işinin əsası qoyulmasına baxmayaraq, bu potensialdan

səmərəli istifadə olunmadı. Bu isə son nəticədə Azərbaycan xalqı üçün ağır itkilər – torpaq və insan itkiləri ilə nəticələndi. Respublikanın o vaxtkı rəhbərliyinin siyasi kütlüyü və bacarıqsızlığı ona gətirib çıxardı ki, Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində hələ 1918-ci ildə Qərbi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini əhatə edən keçmiş İrəvan quberniyası ərazisində, əvvəlcə «Antanta» dövlətlərinin birbaşa təzyiqi ilə yaradılan və sonra isə 1920-ci ilin noyabrında Sovet Rusiyası tərəfindən ələ keçirilən bu qondarma «dövlətin» ərazisindən və Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş 17004 km² torpaqlarından 1010000 azərbaycanlı deportasiya və etnik təmizləməyə məruz qaldı, 30 000 nəfər həlak oldu, 60 000 nəfər şikəst və əlil oldu, 200000 nəfər yaralandı.

İşğalçı Ermənistan tərəfindən 4861 nəfər Azərbaycan Respublikası vətəndaşı, o cümlədən 315 qadın, 58 uşaq, 255 qoca əsir və girov götürüldü. Erməni faşistləri azərbaycanlı əsir və girovların həqiqi sayını ABŞ və Avropa ölkələrində fəaliyyət göstərən beynəlxalq humanitar təşkilatlardan gizlədir, onlarla qeyri-insani rəftar edir, qul kimi işlədir, ağlasığmaz işgəncələr verir, şəxsiyyətini təhqir edir və alçaldırdılar. Erməni cəlladları tərəfindən öldürülmüş əsir Fərhad Atakişiyevin meyiti üzərində ekspertlər tərəfindən aşkar edilmiş 12 işgəncə əlaməti bunu bir daha təsdiq edir. Onun əlləri, ayaqları sındırılmış, qulaqları kəsilmiş, gözləri çıxarılmış, dırnaqları kökündən qoparılmış, burun, qulaq dəliklərinə və qarnına məftil keçirilmişdi. Əsirlərə Azərbaycan xalqının milli bayramları günü daha ağır işgəncələr verilir, erməni qəbri üstündə əsir başı kəsmək isə tarixdə görünməmiş qeyri-insani «ənənəyə» çevrilmişdi.

Hərbi təcavüz nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş əraziləri beynəlxalq terrorizmin təlim düşərgələrinə və müxtəlif növ kimyəvi qırğın silahlarının sınaq meydanına, habelə nüvə tullantılarının basdırıldığı zonaya çevrildi. Beynəlxalq erməni terror təşkilatlarının birbaşa iştirakı ilə Azərbaycan Respublikasının Laçın rayonunun Zabux kəndində rəhbəri Zeylan Öcalan olmaqla «Kürd konqresi», Xocavənd rayonunun Qırmızıbazar ərazisində rəhbəri Zəmir əl-Qisse (Suriya) olmaqla «Xalq Azadlıq Cəbhəsi», Zəngilan rayonunun Mincivan qəsəbəsində rəhbəri Ömər Şəhəbi (Liviya) olmaqla «Hizbullah», Livan və Fələstindən başçısı Musa Qulam Haq olmaqla «Həmas» kimi silahlı terrorçu qrupları

yerləşdirilmişdi. «ASALA» beynəlxalq erməni terrorçu təşkilatının radikal qanadı üçün Şuşa rayonunun Xəlifəli, Xocavənd rayonunun Kiş kəndlərində, Əsgəran rayonunun və Xankəndi şəhərinin yaşayış məntəqələrində təlim düşərgələri təşkil edilmişdi. Qəribəsi odur ki, beynəlxalq terrorizmə müharibə elan edən ABŞ, RF və bütün Avropa dövlətləri yuxarıda adları çəkilən ən qorxulu və təhlükəli terrorçu təşkilatların Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyətinə və Azərbaycan əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşiliklərə cinayətkarcasına göz yumur, Ermənistanı isə beynəlxalq terroru dəstəkləyən dövlət kimi tanımaqdan imtina edirlər. 1996-cı il mayın 26-da Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərinə Əfqanıstanda uzun müddət terrorçuluqla məşğul olan ərəblər – «Əl-Qaidə»çilər gətirilmişdi. Ölkəmizin işğal altındakı ərazilərində beynəlxalq qanunlarla qadağan edilmiş, ən təhlükəli terror fəaliyyəti hesab olunan nüvə terrorizmi (Ağdaban, Xanabad, Həsənriz, Kropatkinə), bioloji terrorizm (İstisu, Kiş, Aşağı Veysəlli), kimyəvi terrorizm (Vejnəli, Havışlı) və kompyuter terrorizmi (Şuşa, Xankəndi) üzrə qruplar yerləşdirilmişdi.

Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ ərazisində yerləşdirilmiş Rusiya istehsalı olan «S-300» və «Tayfun» raketləri Rusiya, Çin və Ermənistan alimləri ilə birlikdə yerli şəraitə uyğun modernləşdirilmiş və onlar ölkəmizin strateji obyektlərinin çox asanlıqla vurula biləcək istiqamətdə quraşdırılmışdı. Ermənistan, ilk növbədə, Rusiya Federasiyasının yardımı ilə nüvə silahı hazırlamağa çalışırdı. Ermənilərin nüvə texnologiyası məsələləri ilə məşğul olan «Vartanoil», «Razdanmaş», «Jak-Mak Metaliz» və sair şirkətlərinin, «Lizinq» biznes mərkəzinin İran, Rusiya, Fransa, İraq, Pakistan, Səudiyyə Ərəbistanı və digər ölkələrdə filialları fəaliyyət göstərirdi. İşğal altında olan Dağlıq Qarabağda təşkil edilmiş nüvə tədqiqatı laboratoriyası və mərkəzində Suriya, Səudiyyə Ərəbistanı, Pakistan, İran, Ermənistan alimləri və Əfqanıstandan gəlmiş ərəb mütəxəssisləri elmi axtarışlarını davam etdirirdilər. Erməni və rus alimlərinin birgə sınaq təcrübələri keçirilmişdi. Ermənistan Respublikasının 2000-ci il dekabrın 14-də qəbul edilmiş nüvə proqramının 4-cü maddəsində Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş əraziləri – Kəlbəcər rayonunun Başlıbel, Şuşa rayonunun Göytala və Laçın rayonunun Mixidərə, Malxələf, Aşağı Fərəcan yaşayış məntəqələri işğalçı ölkənin nüvə zonalarına aid edilmişdi.

Azərbaycan Respublikasının zəbt edilmiş ərazilərindən işğalçı ordunun dərhal, tamamilə və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələbi BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul olunmuş 822, 853, 874 və 884 nömrəli qətnamələrində öz əksini tapsa da, Ermənistan Respublikası, ilk növbədə bu beynəlxalq təşkilatın ən nüfuzlu üzvləri olan ABŞ, RF və Fransaya arxalanaraq, müxtəlif bəhanələrlə həmin qətnamələri yerinə yetirməkdən imtina edirdi və bu siyasət indi də davam etdirilir. Əslində, işğalçı olan qondarma dövlətə – Ermənistana doğma, işğala məruz qalan Azərbaycan Respublikasına isə düşmən münasibət bəslənildiyindən, bu qətnamələrin heç birində Ermənistan Respublikası təcavüzkar tərəf kimi tanınmır. Qətnamələrdən yalnız birində Ermənistan Respublikasının adı çəkilir və ondan tələb olunurdu ki, o, Dağlıq Qarabağda elə Ermənistanın və Rusiya Federasiyasının birgə yaratdıqları separatçı quldur rejimə təsir göstərsin. ABŞ, Rusiya və başqa dövlətlərin parlamentlərində özünə doğma münasibət görən Ermənistan Respublikası bu gün də təcavüzkar əməllərini həyasızcasına davam etdirir.

Dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa edən Azərbaycan Respublikasının milli ordusunda faciəvi vəziyyət yaranmışdı. Hərbi hissələr ayrı-ayrı siyasi qruplaşmaların təsiri altında idi. Ordunun silah, sursat, geyim və ərzaqla təminatı yaratmaz halda idi. Onun bütün strukturlarında korrupsiya, fərarilik artmış və nəticədə təkcə 1991-1992-ci illərdə onun sıralarını 30 mindən çox döyüşçü özbaşına tərk etmişdi. Belə vəziyyətin yaranmasının bir sıra siyasi, mənəvi-psixoloji və sosial-iqtisadi səbəbləri var idi. Müasir Azərbaycan Respublikasında milli silahlı qüvvələrin formalaşması prosesinə nəzər saldıqda, deyə bilərik ki, hər bir müstəqil dövlət üçün ən mühüm atributlardan biri olan ordunun yaranması ölkəmizdə çox ağır ictimai-siyasi və hərbi şəraitdə baş vermişdi. Azərbaycanda ordu quruculuğu işinə Ermənistanın hərbi-ideoloji təcavüzü şəraitində başlanılmışdı. 1988-ci ildə başlanmış bu proses əhali tərəfindən özünümüdafiə dəstələrinin yaradılmasında özünü biruzə verirdi. Lakin bu şəkildə meydana gəldiyindən hərbin tələb etdiyi struktura, müvafiq hərbi və nəzəri hazırlığa malik olmadığına, əhatə etdiyi könüllülərin yaş səviyyəsinə görə mütəşəkkil ordunun özülünü, bazasını təşkil edə bilməzdi.

Bu dövrdə yaranmış könüllü özünümüdafiə dəstələrinin fəaliyyə-tində ən müsbət cəhəti onlarda hərbi vətənpərvərlik ruhunun, düş-mənə sonsuz nifrətin və döyüş əzminin çox yüksək olması idi.

Azərbaycan Respublikasında ordu quruculuğunun ikinci mərhə-ləsi 1991-ci ilin avqustundan 1993-cü ilin noyabrına qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrün diqqəti cəlb edən cəhət, o idi ki, Azərbaycan Res-publikasında, nəhayət, ölkənin müdafiəsini və təhlükəsizliyini təmin edən rəsmi silahlı qüvvələr sistemi yaradılmağa başladı. 1991-ci il av-qustun 30-da Ali Sovetin iclasında ilk dəfə Azərbaycan Respublikasının milli qvardiyasının yaradılması məsələsi müzakirə olunmuşdu. Uzun sürən müzakirələrdən sonra, sentyabr ayının 5-də Ali Sovet Azərbaycan Respublikasının milli özünümüdafiə qüvvələrinin yaradılması haqqın-da qərar qəbul etdi və bununla da respublika Müdafiə Nazirliyinin əsası qoyuldu. Oktyabrın 9-da isə Ali Sovet «Azərbaycan Respublikasının Si-lahlı Qüvvələri haqqında» qanun qəbul etdi.

1991-ci ildə milli ordunun yaradılması haqqında qərar qəbul edilsə də, əslində Azərbaycan Respublikasının mütəşəkkil, vahid komandan-lığa malik, müasir silahlarla və hərbi texnika ilə təmin edilməsi, peşəkar hərbi kadrlarla komplektləşdirilmiş silahlı qüvvələri formalaşmamışdı. Bu isə hərbi əməliyyatların uğursuzluğuna gətirib çıxarırdı.

Ordu quruculuğu sahəsində real dövlət tədbirləri yalnız Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra görülməyə başlandı. Milli Lider çox yaxşı başa düşürdü ki, silahlı qüvvələri formalaşdır-maq, müasir səviyyəli orduya çevirmək, onu ən yeni silah-sursat və hərbi texnika ilə təchiz etmək və hərbi sənətinə dərinlən bələd olan kadrlar yetişdirmək üçün müəyyən vaxt tələb olunur. Bu müddət ərzində ölkənin iqtisadiyyatı inkişaf etdirilməli, resurslar səfərbər olun-malı, cəmiyyətə qələbə ruhu aşılanmalıdır. Bütün bunlar isə sonda mütəşəkkil milli ordunun formalaşmasını təmin etməli idi.

Azərbaycan Respublikasında ölkənin hərbi siyasətinə rəhbərlik etmək üçün Prezident Heydər Əliyevin Fərmanı ilə 1993-cü il noyabrın 1-də Dövlət Müdafiə Şurası yaradıldı və onun ilk iclası keçirildi. Təcili keçirilən bu iclasda ölkənin ordu quruculuğu işi, müdafiə məsələləri geniş müzakirə olundu, müvafiq qərarlar qəbul edildi. Səfərbərliyin təşkili, döyüş hazırlığının, qoşun hissələrində şəxsi heyətin təlim-tərbiyəsinin təkmilləşdirilməsinə istiqamətləndirilmiş tədbirlər müəy-yən olundu.

1993-cü il oktyabrın 3-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən Heydər Əliyev Ermənistanın hərbi təcavüzünün və ölkə daxilində yaranmış ağır siyasi böhranın yaratdığı fəsadları, ölkənin ərazi bütövlüyü və dövlət müstəqilliyi üçün yaranmış real təhlükəni dərinlən analiz edərək, milli dövlətçiliyin və ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması üçün erməni işğalçılarına qarşı mübarizəyə qalxmaq üçün noyabrın 2-də dövlət radio və televiziyası ilə xalqa müraciət etdi. Bu müraciət həm də milli silahlı qüvvələr quruculuğu işində yeni mərhələnin əsasını qoydu. Həmin mərhələnin əsas cəhəti ondan ibarət idi ki, silahlı qüvvələr quruculuğu işi bütövlüklə dövlətin ciddi nəzarətinə götürüldü.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı Heydər Əliyev 1993-cü il noyabrın 4-də Əfqanıstan müharibəsi iştirakçılarının könüllü olaraq cəbhəyə yollanmaq istəyən qrupu ilə, noyabrın 7-də hərbi hissələrin birinin təlim mərkəzində şəxsi heyətlə və noyabrın 30-da isə bir qrup hərbiçinin valideynləri ilə görüşlər keçirdi. Dekabrın 11-12-də isə ölkənin İmişli, Beyləqan, Füzuli rayonlarına səfər etdi, cəbhənin ön xəttinə getdi və keçirilən görüşlər zamanı respublikada yaranmış vəziyyət bir daha təhlil olundu, qoşun hissələrinin döyüş ruhunun və mübarizliyinin artırılması zəruriliyinə toxunuldu. Silahlı Qüvvələrdə hərbi vətənpərvərlik ruhunda sistemli şəkildə aparılan işlər qısa müddət ərzində öz müsbət nəticələrini verməyə başladı.

1993-cü il noyabrın 23-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti «Müdafiə haqqında» qanun qəbul etdi. Qanunda ordu quruculuğunda məsul vəzifəli şəxs və orqanların fəaliyyəti sistemləşdirildi, məsuliyyət sahələri dəqiqləşdirildi.

AXC-Müsavət iqtidarı tərəfindən 1992-1993-cü illərdə yaradılmış Səhra Cəbhə İdarəsi, 33 köhnə başıpozuq hərbi hissə ləğv edildi, ölkənin müdafiə qüdrətini zəiflədə biləcək bütün maneələr aradan qaldırıldı və 36 yeni hərbi hissə yaradıldı. Səmərəli hərbi təlim üçün proqramlar hazırlandı, ordunun döyüş hazırlığının yüksəldilməsi işi dövlət başçısının ciddi nəzarəti altına alındı.

1993-cü il dekabr ayının 10-da Beyləqan istiqamətində işğalçılıq hücumlarını davam etdirən Ermənistan qoşunları son bir neçə ay

ərzində ilk dəfə olaraq, yenidən təşkil edilmiş Azərbaycan Respublikası Milli Ordusunun güclü müqavimətinə rast gəldi və qətiyyətlə geri oturduldu. Azərbaycan Respublikası Milli Ordusunun döyüşçüləri hücumla keçib 30 km irəlilədilər. Minomyotçular komandiri Akif Xanəliyev döyüşdə 50-yə qədər düşmən əsgərini məhv etdi. Etibar İsmayılov qumbara ilə özünü düşmən tankının altına ataraq onu partlatdı və həyatı bahasına döyüşçü yoldaşlarını ölümdən xilas etdi. Ölümündən sonra ona Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı adı verildi.

1994-cü il yanvarın 5-də Azərbaycan ordusu müvəffəqiyyətli əməliyyatlar nəticəsində Füzuli rayonunda strateji əhəmiyyətli Horadiz qəsəbəsini, 22 kəndi düşməndən təmizlədi, hücumu genişləndirib Cəbrayıl rayonu ərazisinin bir hissəsini, Kəlbəcər rayonunda Bozlu, Təkeqaya, Babaşlar, Qanlıkənd, Çənli, Susuzluq, Qasımbinəsi, Yanşaqbinə, Yanşaq, Qamışlı, Bağırly yaşayış məntəqələrini azad etdi. Çiçəkli-dağı və başqa strateji yüksəklikləri ələ keçirdi, Kəlbəcər–Ağdərə yolunun tunelə qədərki hissəsini nəzarət altına aldı. Ali Baş Komandan Heydər Əliyev yaxşı bilirdi ki, yeni yaranmış orduda nizam-intizamın, döyüş əzminin artırılmasının, vahid komandanlıq altında hərbi əməliyyatlarda uğur qazanmağın yollarından biri də hər bir əsgərdə, zabitdə vətənə, torpağa məhəbbət hissinin, milli ruhun aşılmasıdır. O, 1994-cü il yanvarın 24-də cəbhəyə yola düşən əsgərlərə müraciətlə demişdi: «Bilin ki, sizin hər birinizin arxasında böyük Azərbaycan ölkəsi durmuşdur. Bilin ki, hər biriniz öz doğma Vətəninizi, öz ananızı, atanızı, bacınızı, qardaşınızı müdafiə etmək üçün ordu sıralarına gəlmisiniz və indi cəbhəyə yola düşürsünüz. Bilin ki, sizin hər bir uğurlu addımınız Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə kömək edəcəkdir. Bilin ki, ümumi qələbəmiz sizin hər birinizin fəaliyyətindən, qəhrəmanlığından asılıdır» [25, 346].

1993-cü il dekabr – 1994-cü il yanvar döyüşlərində düşmən 4 min əsgər və zabit, 50 zirehli texnika, 15 artilleriya qurğusu və s. itirdi. Azərbaycan ordusunun itkisi bundan 1-1,5 dəfə az idi.

Lakin Rusiya Federasiyasının hərbi-şovinst və imperiypərəst dairələri Ermənistanla hərbi yardımını daha da artırırdı. Bu səbəbdən 1994-cü ilin fevralında Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonu ərazisində uğurla başlayan «Murovdağ» əməliyyatı məğlubiyyətlə nəticələndi. Azərbaycan Respublikasında çaşqınlıq, ümitsizlik və vahi-

mə yaratmaq üçün Ermənistan terror fəaliyyətini daha da gücləndirdi. Ermənistanın xüsusi xidmət orqanlarının bilavasitə tapşırığı ilə 1994-cü il fevralın 1-də Bakı dəmiryol vağzalında «Kislovodsk–Bakı» sənişin qatarında törədilmiş terror aktı nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdı. Bu hadisədən 8 gün sonra Xaçmaz raoyunun Xudat stansiyasında yük vaqonu partladılmış, dövlətə böyük ziyan dəymişdi. 1994-cü il aprelin 13-də «Daqestanskiye oqni» stansiyası yaxınlığında «Moskva–Bakı» sənişin qatarında törədilmiş partlayış nəticəsində 6 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdı.

Rusiya Federasiyası Cənubi Qafqaz regionunda mövqelərini qoruyub saxlamaq, qoşunlarını Ermənistan–Azərbaycan müharibəsində atəş xəttində yerləşdirmək, ağılaşmaz siyasi və iqtisadi güzəştlər əldə etmək məqsədilə 1994-cü ilin aprelində Azərbaycan Respublikasına alçalıcı və qəbul edilməsi mümkün olmayan bir saziş layihəsi təklif etdi.

Azərbaycan Respublikasını artıq Ermənistan tərəfindən bəyənilmiş bu layihə ilə razılaşmağa məcbur etmək üçün Rusiya Federasiyasından birbaşa hərbi yardım alan ermənilər aprelin 10-dan bütün cəbhələrdə güclü hücumu keçdilər. Azərbaycan Milli Ordusu düşmənin hücumunu müvəffəqiyyətlə dəf etdi. Goranboy rayonunun Talış və Gülüstan kəndləri uğrunda döyüşlərdə Azərbaycan əsgərləri düşməni ağır itkilər verərək geri çəkilməyə məcbur etdilər. Tərtər rayonunun İlıxıclar və Göyarx kəndləri tərəfdə gedən ağır döyüşlərdə düşmənin 200-dən çox canlı qüvvəsi məhv edildi. Lakin Rusiyadan hərbi yardım almaqda davam edən ermənilər Ağdam rayonunun daha 18 kəndini, Ağdərə bölgəsində isə bir neçə kəndi işğal edə bildilər. Respublikanın Bərdə rayonu üçün çox ciddi təhlükə yaranmışdı. Azərbaycan Respublikasının Milli Ordusu buraya əlavə qüvvələr gətirməklə düşmən hücumunun qarşısını aldı və əks-hücumu keçərək, bir neçə yaşayış məntəqəsini azad etdi. Beləliklə, Rusiyanın imperi-yapərəst qüvvələrinin təklif etdiyi plan – döyüşən tərəflərin ayrılmasında ATƏM-in iştirakı olmadan, yalnız Rusiya Federasiyasının vasitəçiliyini nəzərdə tutan plan boşa çıxdı. Azərbaycan Respublikası üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edən bu məsələdə ABŞ-ın və ATƏM-in Minsk qrupunun mühüm rolu oldu.

Azərbaycan Respublikası öz suverenliyinə hörmət çərçivəsində qonşu Rusiya Federasiyasının atəşkəsə nail olmaq sahəsində səyləri-

ndən də imtina etmədi. 1994-cü il mayın 8-də münaqişədə iştirak edən tərəflərin, eləcə də Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı və erməni icmalarının, habelə Rusiya Federasiyasının bu niyyətini təsdiq edən Bişkek protokolu Azərbaycan Respublikası tərəfindən də imzalandı.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin uğurlu diplomatiyası, milli ordunun yaradılması və güclənməsi nəticəsində düşmən və onun havadarları artıq münaqişəni zorakı vasitələrə həll etmək cəhdlərinin perspektivsizliyini dərk edirdilər. 1994-cü il mayın 12-də cəbhələrdə atəşkəsə nail olundu.

1994-cü ilin dekabrında ATƏT-in Budapeşt zirvə toplantısında Prezident Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində Azərbaycan diplomatiyası Ermənistan Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsində çox böyük uğur qazandı. Zirvə toplantısında qəbul edilmiş qərara əsasən, münaqişə həll edildiyi təqdirdə regionda ATƏM-in Minsk qrupuna daxil olan ölkələrin, o cümlədən Rusiya Federasiyasının qoşunları deyil, bu beynəlxalq təşkilatın himayəsi altında bitərəf dövlətlərin hərbi qüvvələri yerləşdirilməli idi.

3.4. Dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısının alınması

Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin dönməz olduğunu təsdiq edən daxili və xarici siyasəti düşmənləri ciddi narahat edirdi. 1993-cü il sentyabrın ortalarında S.Hüseynov, Ə.Hümbətov və R.Qaziyev öz qüvvələrini birləşdirib Bakıya hücum etmək, Heydər Əliyevi hakimiyyətdən salmaq planı hazırlamışdılar. Bu məqsədlə respublikanın qərb rayonlarının ərazilərində qeyri-rəsmi hərbi qruplar yaradılmışdı. Murovdağ, Goranboy və Gədəbəy bölgələrindən 50-yə qədər, Lənkərandan 8 zirehli texnika və canlı qüvvə Gəncə ətrafındakı meşələrdə yerləşdirilmişdi və fürsət gözləməkdə idi. S.Hüseynov Gəncədə və Yevlaxda öz tərəfdarlarının müşavirəsini keçirərək, çevrilişə hazırlıq tədbirlərini müzakirə etmişdi.

Azərbaycan Respublikasında ictimai-siyasi gərginliyi gücləndirmək, ölkə əhalisi içərisində vahimə yaratmaq üçün dövlətə qarşı cina-

yətlərdə ittiham olunan bir neçə şəxs 1994-cü il sentyabrın 21-dən 22-nə keçən gecə Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin istintaq təcridxanasından qaçırıldı. Sentyabrın 29-da isə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Sədrinin müavini Afiyəddin Cəlilov və Prezident yanında Xüsusi İdarənin rəisi Şəmsi Rəhimov qətlə yetirildilər. Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsinin (XTPD) Ermənistanın hərbi təcavüzünə qarşı cəbhə bölgələrində müəyyən xidmətləri olsa da, o, pozucu qüvvələrin təsiri ilə artıq cinayət yoluna düşmüşdü. XTPD-nin 30-a qədər «döyüşçüsü» 1994-cü il oktyabrın 2-də Respublika Prokurorluğunun binasına hücum edərək, Baş prokurora bədən xəsarəti yetirdilər. Daxili işlər nazirinin müavini Rövşən Cavadovun 40 nəfərlik silahlı dəstə ilə nazirliyin binasına hücumu dər olunduqdan sonra o, qardaşı Mahir Cavadovun hərbi dəstəsinin zəbt etdiyi Respublika Prokurorluğunun binasını mühasirəyə aldı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin apardığı intensiv danışıqlar nəticəsində Cavadov qardaşları öz tərəfdarları ilə Prokurorluğun binasını tərk etdilər. Respublika Prokurorluğuna hücum, əslində, hərbi qiyam cəhdinin başlanğıcı idi. 1994-cü il oktyabrın 4-də Gəncədə S.Hüseynovun tərəfdarlarından ibarət 300-ə yaxın silahlı şəxs şəhər icra hakimiyyətinin binasını və digər dövlət əhəmiyyətli obyektləri ələ keçirdi. Paytaxt Bakıda isə iki hərbi hissənin əsgərləri artilleriya qurğularını Prezident Sarayına, Milli Məclisin və Müdafiə Nazirliyinin binalarına tuşlayıb atəş əmrini gözləyirdilər. Oktyabrın 4-dən 5-nə keçən gecə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev müstəqil milli dövlətçiliyi müdafiə etmək üçün radio və televiziya ilə xalqa müraciət etdi. Gecəyarısı olmasına baxmayaraq, qısa bir vaxtda bir milyondan çox adam Prezident Sarayı qarşısına toplaşdı. Xalqın milli dövlətçiliyi və onun təminatçısı olan prezidenti müdafiə etməsi qiyamçıları öz çirkin niyyətlərindən əl çəkməyə məcbur etdi. Vəziyyətin dəyişdiyini görən Rövşən və Mahir Cavadov qardaşları Heydər Əliyevi müdafiə etdiklərini bildirdilər.

Oktyabrın 5-də Bakının Azadlıq meydanında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin iştirakı ilə izdihamlı mitinq

keçirildi və xalq öz qanuni Prezidentini müdafiə etdiyini bir daha nümayiş etdirdi.

Qiyamda və dövlət çevrilişi cəhdində ittiham olunan Baş nazir S.Hüseynov tutduğu vəzifədən kənarlaşdırıldı. Başqa cinayətkarlar kimi, o da Rusiya Federasiyasına qaçdı (1996-cı ildə S.Hüseynov Rusiya Federasiyasında həbs olunaraq, Azərbaycan Respublikasına gətirildi və ədalət məhkəməsinə təqdim edildi).

Lakin Azərbaycan xalqının, onun dövlətçiliyinin qatı düşmənləri, xarici kəşfiyyat orqanlarının əlində oyuncaq olan hakimiyyət hərisləri yenə də öz çirkin niyyətlərindən əl çəkmirdilər. Onların təşəbbüsü ilə 1994-cü il dekabrın 4-də Türkiyə Cümhuriyyətindən olan bir sıra «alimlərin» bilavasitə iştirakı ilə «Azərbaycana xidmət» vəqfi tərkibində «Azərbaycan Strateji Araşdırmalar Mərkəzi» adlı təşkilat yaradıldı. Bu təşkilat Azərbaycanın milli və dövlətçilik mənafelərinə xidmət etmək əvəzinə, əslində, ölkədə siyasi müxalifətlə hərbi müxalifəti birləşdirib dövlət çevrilişi etməyi, Prezident Heydər Əliyevi fiziki cəhətdən məhv etdikdən sonra A.Mütəllibov, Ə.Əliyev (Elçibəy) və başqalarının təmsil olunduğu «Dövlət Şurası» yaratmağı planlaşdırmışdı. Yeni yaradılmış bu «mərkəzin» işində İsa Qəmbərovun başçısı olduğu Müsavat partiyası, Türkiyənin Doğru Yol Partiyasının nümayəndələri və keçmiş Prezident Ə.Əliyevin (Elçibəy) sədri olduğu AXC və onun tərəfdarları çox böyük fəallıq göstərirdilər.

1995-ci il martın 12-dən 13-nə keçən gecə respublikanın Ağstafa və Qazax rayonları ərazilərində yerləşən XTPD əməkdaşları qiyam qaldıraraq, dövlət idarələrini zəbt etdilər. Martın 15-də XTPD-nin komandiri Rövşən Cavadovun başçılığı ilə Bakıda Nizami rayon polis idarəsinə silahlı basqın edildi, lakin onlar geri oturduldular. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 16 mart tarixli fərmanı ilə Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsi ləğv edildi və onun Bakıdakı əməkdaşlarından silahı könüllü təhvil verib, 8-ci Kilometr yaşayış sahəsindəki bazalarını tərk etmək tələb olundu. Rövşən və Mahir Cavadov qardaşları Prezident Heydər Əliyevin münafiqliyini dinc yolla həll etmək istəyini qətiyyətlə rədd etdilər. Onlar bazada toplaşmış silahlı dəstələri dörd hücum qrupuna bölüb, martın 17-nə keçən gecə Prezident Sarayını, Dövlət Teleradio Şirkətinin və Daxili İşlər Nazirliyinin binalarını tutmaq üçün həmlə ilə mühasirəni yarıb şəhərə çıxmağa

cəhd göstərdilər. Lakin ölkə Prezidenti Heydər Əliyevin gördüyü fəvqəladə tədbirlər və hökumət qüvvələrinin çevik əməliyyatı nəticəsində dövlət çevrilişi cəhdi bu dəfə də baş tutmadı, Azərbaycan Respublikası növbəti hərbi-siyasi böhrandan çıxdı.

Doğrudur, 1996-1997-ci illərdə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə qarşı sui-qəndlər təşkil etmək cəhdləri olsa da, bütün bunların hamısı uğursuzluqla nəticələndi. Xalq respublikasının dövlət müstəqilliyinin təminatçısı olan ölkə Prezidenti, Ümummilli lider Heydər Əliyevi dəstəklədi, siyasi yetkinlik, dövlətçilik prinsiplərinə sədaqət nümayiş etdirdi.

IV FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA HÜQUQİ DÖVLƏT VƏ DEMOKRATİK CƏMIYYƏT QURUCULUĞU

4.1. Hüquq mühafizə sisteminin möhkəmləndirilməsi

Azərbaycan Respublikasında demokratik hüquqi dövlət quruculuğunun fundamental əsasları Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və onun rəhbərliyi altında ölkəmizin demokratik dəyərlərə əsaslanan hüquq sisteminin formalaşdırılmasına başlanmışdır.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra demokratik, hüquqi dövlət quruculuğunu özünün inkişaf yolu seçdi. Lakin bu dövlət quruculuğu prosesi heç də sadə olmamışdır. Artıq məlum olduğu kimi, SSRİ-dən miras qalmış hüquq sistemi və qanunlar hüquqi və demokratik cəmiyyət quruculuğuna, qanunun aliliyinə təminat vermirdi. Cəmiyyətin gələcək inkişafı hüquq sahəsində islahatların həyata keçirilməsini, tamamilə yeni mütərəqqi və demokratik dəyərlərə əsaslanan hüquq və məhkəmə sisteminin, qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasını tələb edirdi.

Lakin müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycan Respublikası öz tarixinin ən mürəkkəb dövrlərindən birini yaşayırdı. 1991–1993-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında hökm sürən xaosun, özbaşınalığın, siyasi səbatsızlığın, Ermənistanın hərbi təcavüzünün doğurduğu böhran həyatı əhəmiyyətli bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə imkan vermirdi.

Bundan əlavə, hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin lazımi səviyyədə təşkil olunmaması da kriminogen durumun ağırlaşmasına təsir göstərirdi. Belə ki, hüquq mühafizə orqanları tərəfindən qarşısı

vaxtında alınmayan cinayətkar qruplar mütəşəkkil və peşəkarlıq baxımdan möhkəmlənən təhlükəli sosial təzahürə çevrilmişdilər. Bu cinayətkar qruplar silahlı dəstələr yaradaraq sifarişli qətlər törətmiş, insanları qanunsuz azadlıqdan məhrum etmiş və digər zorakı əməllər törətmişdilər. Onlar, faktik olaraq, regionları nüfuz dairələrinə bölmüş, bəzi şəhər və rayonlarda maliyyə-kredit orqanlarını, kommersiya strukturlarını, bəzi idarəetmə orqanlarını nəzarətə götürməklə cinayət yolu ilə əldə edilmiş kapital və vəsaitləri leqallaşdırmışdılar.

1992-1993-cü illərdə prokurorluq, ədliyyə, polis, milli təhlükəsizlik, gömrük orqanlarında kadr siyasəti ciddi təhrif olunmuş, bu orqanlara çoxlu sayda səriştəsiz, təsadüfi, hətta kriminal keçmiş olan şəxslər qəbul edilmiş, o cümlədən rəhbər vəzifələrə irəli çəkilmişdilər ki, bu da ictimaiyyətin haqlı narazılığına səbəb olmuşdu, əhali arasında hüquq mühafizə orqanlarını nüfuzdan salmışdı.

Hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyətinə nəzarətin zəifləməsi nəticəsində cinayətlərin açılması sahəsində real vəziyyətin ciddi təhrif olunması cinayətkarlığa qarşı mübarizə tədbirlərinin hazırlanmasını çətinləşdirirdi. Eyni zamanda cinayətkarlığa qarşı mübarizə məqsədilə yeni dövrün çağırışlarına uyğun zəruri qanunvericilik bazasının hazırlanmasındakı ciddi çatışmazlıqlar, heç bir elmi təhlil aparılmadan cinayət qanunvericiliyinə edilən əlavə və dəyişikliklər müxtəlif normalar arasında uyğunsuzluğa və tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarmışdı. İnsan hüquq və azadlıqlarının kütləvi şəkildə pozulmasına baxmayaraq, bu hüquqların məhkəmə müdafiəsinin təmin olunmaması vətəndaşlarda dövlətə qarşı inamsızlıq, sabahkı günə ümitsizlik yaradırdı.

Belə ağır şəraitdə Azərbaycan Respublikasında milli dövlət quruculuğu prosesinə başlanılması üçün ölkədə, ilk növbədə, sabitliyin bərqərar olunması zəruri idi. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Heydər Əliyev qısa müddət ərzində Azərbaycan Respublikasında sabitliyi təmin etməyə nail oldu. 1994-cü il oktyabr və 1995-ci il mart dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısı alındı, ölkəni lərzəyə salan cinayətkar dəstələrin zərərsizləşdirilməsinə, aşkar edilən silah-sursatın müsadirəsinə başlandı. Cinayətkarlığa qarşı mübarizə keyfiyyətə yeni müstəviyə keçdi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında» Fərmanı Konstitusiya

və dövlət quruluşunun mühafizəsinə, insan hüquq və azadlıqlarının cinayətkar qəsdlərdən qorunmasına yönəldi və cinayətkarlığa qarşı mübarizədə əsaslı dönüş yaratdı.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində hüquq mühafizə orqanlarında və digər sahələrdə kriminal ünsürlərdən təmizlənmə işinə başlandı, cinayətkarlarla əlbir olanlar, təxribatlar törədənlər və siyasi qarşıdurma yaratmaq istəyənlər, vəzifədən sui-istifadə edən və digər qanunsuz əməllərlə məşğul olan şəxslər məsuliyyətə cəlb edildi, görkəmli ictimai və dövlət xadimlərinə qarşı törədilən cinayətlərin üstü açıldı, onların sifarişçiləri və icraçıları müəyyən olunaraq cəzalandırıldılar.

Görülmüş işlər nəticəsində cinayətlərin, xüsusilə ağır cinayətlərin, reketçilik, dövlət əmlakına, ümumiyyətlə, mülkiyyətə qarşı cinayətlərin, soyğunçuluq və quldurluğun sayı əhəmiyyətli dərəcədə azaldı, cinayətlərin açılma faizi isə artdı. Məsələn, 1992-ci illə müqayisədə 2000-ci ildə cinayətlərin sayı 37,8% azaldı, cinayətlərin açılma faizi isə 67%-dən 92,4%-ə qalxdı. Azərbaycan kriminogen durum baxımından MDB məkanında ən sabit ölkəyə çevrildi.

Əldə edilən ən böyük nailiyyət isə o oldu ki, cəzasızlıq əhval-ruhiyyəsinə, anarxiyaya və siyasi eksperimentlərə son qoyuldu, insanlarda olan əvvəlki illərin xofu aradan qalxdı, onlarda qanunun gücünə, hakimiyyətə, dövlətçiliyə inam, sabaha ümid yarandı.

İctimai-siyasi sabitliyin bərqərar olması ölkənin qarşısında duran tələyüklü demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu məsələlərini həyata keçirməyə, bazar münasibətlərinə əsaslanan liberal iqtisadiyyatın və sahibkarlığın inkişafına, beynəlxalq münasibətlər sisteminə inteqrasiyaya imkan yaratdı.

Ölkədə, demokratik dəyərlərə əsaslanan hüquq sisteminin formalaşdırılması insanların hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməyə, azad, müstəqil ədalət mühakiməsinin bərqərar olmasına yönəlmiş hüquq islahatlarının həyata keçirilməsini zəruri etdi. Hüquq islahatlarının reallaşdırılması isə hər şeydən əvvəl yeni hüquqi dövlət quruculuğu konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasını şərtləndirdi.

Ölkədə islahatların həyata keçirilməsi, hüquq sisteminin yenidən qurulması üçün hər şeydən əvvəl yeni konsepsiya işlənilib hazırlanmalı idi. Bu konsepsiya azad cəmiyyətin formalaşmasına, demokratik,

hüquqi dövlət quruculuğuna, qanunun aliliyinin təmin olunmasına, müstəqil ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə təminat yaratmalı idi.

Demokratik dövlətin başlıca əlaməti əsas dövlət orqanlarının seçkili olmasıdır. Yəni hakimiyyətin daşıyıcısı tək-tək şəxslər və yaxud şəxslər qrupu deyil, bütün xalqdır. Demokratik cəmiyyətlərdə hakimiyyətin obyektləri və subyektləri xalqın simasında cəmləşir. Referendum, seçkilər demokratik cəmiyyətin ayrılmaz atributlarıdır. Demokratik dövlətlərin məqsədi cəmiyyətin bütün təbəqələrinin maraqlarını müdafiə etməkdir. Belə dövlətin əsas əlamətləri Azərbaycan Respublikasında milli dövlət quruculuğunda öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, demokratiya daim inkişafda olan bir prosesdir və onun insan həyatının bütün sahələrində hakim olması üçün müəyyən bir tarixi dövrün keçilməsi zəruridir. Bəzən isə əldə edilmiş demokratik dəyərləri qoruyub saxlamaq onlara nail olmaqdan daha çətin olur. Demokratik dövlətlərin bütün fəaliyyəti xalqın rifahına xidmət edir, qanunla və ən əvvəl konstitusiya ilə nizamlanır.

Azərbaycan SSR-in 1978-ci il aprelin 21-də qəbul edilmiş sonuncu Konstitusiyası 1977-ci il SSRİ Konstitusiyasına uyğunlaşdırılma məqsədi daşıyırdı. Lakin o vaxt Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik edən Ümum-milli lider Heydər Əliyevin prinsipial mövqeyi sayəsində bu Konstitusiyaya Azərbaycan xalqının milli şüurunun inkişafında mühüm rol oynayan müddəa daxil edilmişdi. Söhbət Azərbaycan dilinin dövlət statusunu müəyyən edən 73-cü maddədən gedir. Xatırladaq ki, belə müddəa SSRİ-nin 15 respublikasının 12-nin konstitusiyasında öz əksini tapmamışdı.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra da 1978-ci il Konstitusiyası hüquqi qüvvəsini saxlamışdı. «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya Aktının 4-cü maddəsinə əsasən, 1978-ci il Konstitusiyası öz qüvvəsini yalnız Konstitusiya Aktına zidd olmayan hissələrdə saxlayırdı.

1991-ci il fevralın 9-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı ilə yaradılan Konstitusiya Komissiyası nə iclas keçirdi, nə də yeni Konstitusiya layihəsi hazırladı. 1993-cü il dekabrın 6-da yaradılan Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya Komissiyası 1994-cü ildə fəaliyyətə başladı.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyası layihəsinin təşəbbüskarı olan Prezident Heydər Əliyev bu istiqamətdə işləri sürətləndirmək üçün layihənin baxılmaq üçün xüsusi komissiyaya təqdim edilməsi barədə müvafiq göstəriş verdi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bilavasitə sədrlik etdiyi komissiyanın tərkibinə məhkəmə, icra və qanunvericilik hakimiyyətlərinin nümayəndələri ilə yanaşı, hüquq, fəlsəfə və siyasi elmlərin nümayəndələri də daxil idi. Daxil olan təklifləri təhlil etmək üçün Komissiyanın tərkibində işçi qrup yaradıldı. Ümumxalq müzakirələrinin keçirilməsi məqsədilə Konstitusiya layihəsi 1995-ci il oktyabrın 15-də mətbuatda dərc olundu. Daxil olan 2450 təklifin bir qismi Konstitusiya layihəsinin son variantında nəzərə alındı və layihə noyabrın 12-də keçirilən ümumxalq səsverməsində qəbul edildi.

1995-ci il Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının milli dövlət quruculuğunun əsaslarını müəyyən etdi. Konstitusiyada xalqın dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi olması, dövlətin demokratik, hüquqi və dünyəvi olması, idarəçiliyin hakimiyyət bölgüsü əsasında təşkil edilməsi kimi təməl prinsiplər təsbit olunmuşdur.

Dövlətin əsas qanununda təsbit edilmiş insan hüquq və azadlıqları beynəlxalq standartlara uyğundur. Konstitusiyanın 12-ci maddəsi dövlətin ali məqsədinin insan hüquqlarını təmin etmək olduğunu müəyyən edir. Burada insan hüquqlarının Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə, Konstitusiya müəyyən edir ki, insan hüquq və azadlıqlarını gözləmək və onları qorumaq bütün hakimiyyət orqanlarının borcudur. Bu hüquq və azadlıqlar birbaşa qüvvədədir, onların həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdıra bilməz və heç bir müddəa onların ləğvinə yönəldilmiş müddəa kimi təfsir edilə bilməz.

Eyni zamanda hüquq və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir və heç kəs öz hüquq və azadlıqlarından sui-istifadə etməməlidir. İnsan hüquqları yalnız digər insanların hüquqları və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə təminat verilməsi və onların müdafiə edilməsi məqsədilə məhdudlaşdırıla bilər və bu məhdudiyyətlər yalnız qanunla müəyyən edilməli və demokratik cəmiyyətin zərurətindən irəli gəlməlidir. «De-

mokratik cəmiyyətin zərurətindən irəli gəlmə» anlayışına gəldikdə isə, ilk növbədə, müəyyən olunmalıdır ki, insan hüquqları və azadlıqlarına qoyulan məhdudiyyətin məqsədi qanunidirmi və ikincisi, məhdudiyyət məqsədilə tətbiq olunan vasitələr nəzərdə tutulan qanuni məqsədlərə mütənəsibdirmi. İnsan hüquqları sahəsində Avropa presedent hüququ belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, insan hüquq və azadlıqları ölkənin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulduğundan daha artıq dərəcədə məhdudlaşdırıla bilməz və bu məhdudiyyətlər həmin hüquq və azadlıqların mahiyyətini dəyişməməlidir.

İnsan hüquqlarının mühüm təminatlarından biri də onların toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz olmasıdır. Bunun üçün hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabər olmalı, heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilməməlidir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün isə dövlət hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə onun irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq təminat verirdi.

Əsas hüquqi təminatları və dövlət idarəçilik prinsiplərini müəyyən edən Konstitusiya qəbul olunduqdan sonra demokratikləşmə və hüquq islahatları üçün hüquqi zəmin yaradılırdı.

Demokratiya və insan hüquqları bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Belə ki, demokratiya insan hüquqları, insan hüquqları isə demokratiya olmadan mümkün deyildir. Bu baxımdan, demokratik təsisatların yaradılması insan hüquqlarına riayət etməklə gerçəkləşir.

Azərbaycan Respublikasında demokratikləşmə prosesi iki xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Ənənəvi Qərbi demokratiyalarından fərqli olaraq, ölkəmizdə demokratikləşmə prosesi dövlətin öz təşəbbüsü ilə başlamış, digər tərəfdən isə bu proses beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri nəzərə alınmaqla qısa müddət ərzində gerçəkləşdirilmişdir. Bunun isə həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri vardır. Bir tərəfdən, ölkəmiz başqa dövlətlərin səhvlərini təkrarlamadı, lakin digər tərəfdən, tətbiqi üçün hələ şərait yetişməmiş, cəmiyyətin qəbul etməyə hazır olmadığı bəzi tədbirlərin həyata keçirilməsində beynəlxalq təşkilatların təkid etməsi, bəzi standartların isə ikili xarakter daşması ölkəmizə münasib

sibətdə ayrı-seçkiliyin yaranmasına gətirib çıxardı. Bütün nüanslara baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi ilə demokratik, dünyəvi və hüquqi dövlət quruculuğuna yönəlmiş hüquq islahatları dönmədən, ardıcıl şəkildə reallaşdırıldı. Hüquq islahatlarının səmərəliliyinə nail olmaq üçün bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi islahatlar da paralel həyata keçirilməyə başladı.

Bundan əlavə, insan hüquq və azadlıqlarının təminatı beynəlxalq standartlara tam uyğun şəkildə həyata keçirildi. İnsan hüquqlarına və azadlıqlarına göstərilən böyük diqqətin təzahürü olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidenti 1998-ci il fevralın 22-də «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» fərman imzaladı. Fərman Konstitusiyada təsbit olunan insan hüquqlarının təminatının gücləndirilməsi üçün dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etdi. Fərman əsasında iyunun 18-də insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ilk dövlət proqramı qəbul edildi.

Azərbaycan Respublikası dünya dövlətləri birliyinin fəal üzvü olduğunu, insan hüquq və azadlıqlarına böyük diqqət yetirdiyini bir sıra beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısı olmaqla və həmin müqavilələrdən irəli gələn öhdəlikləri dönmədən yerinə yetirməklə təsdiqləyirdi. Azərbaycan Respublikası müvafiq beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlıq edir, onlara məruzələrini təqdim edir və onların tövsiyələrinə diqqətlə yanaşırdı.

Hüquqi dövlətdə insanların öz baxış, məslək və əqidəsini qanun çərçivəsində müdafiə və təbliğ etmək imkanları təmin edilir. Bu da siyasi partiyaların, ictimai birliklərin formalaşması və fəaliyyət göstərməsində, siyasi plüralizmdə, mətbuat azadlığında öz ifadəsini tapır.

Azərbaycan Respublikasında fikir, söz və mətbuat azadlığının inkişafına təminat yaratmaq dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Azərbaycan dövləti cəmiyyətin mütərəqqi inkişafının digər demokratik norma və dəyərlərlə yanaşı, söz və mətbuat azadlığının mövcudluğu ilə üzvi şəkildə bağlı olduğunu nəzərə alaraq, ötən dövr ərzində bu sahədə mühüm tədbirlər görmüşdü. Demokratik dövlətlərin təcrübəsindən istifadə etməklə söz və mətbuat azadlığının inkişafı üçün zəruri olan qanunvericilik bazası yaradılmışdı. Azərbaycan

can Respublikası Prezidentin «Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» 1998-ci il 6 avqust tarixli fərmanı ilə ölkədə keçmiş hakimiyyətlərin kütləvi informasiya vasitələri üzərində tətbiq etdiyi dövlət senzurası ləğv olunmuşdur. Kütləvi informasiya vasitələrinin qeydiyyatdan keçdiyi Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi 2000-ci ildə ləğv edilmiş və bununla da kütləvi informasiya vasitələrinin qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq demokratik şəkildə təsis edilməsi proseduru yaradılmışdır. Beləliklə, kütləvi informasiya vasitələrinin istifadəsinə və yayılmasına nəzarət edə biləcək dövlət mexanizmi aradan qaldırılmışdır.

Azərbaycan dövlətinin söz, fikir və mətbuat azadlığının inkişafı üçün apardığı siyasətin mahiyyətini ölkənin Avropa Şurası qarşısında götürdüyü öhdəlikləri, insan hüquqları ilə bağlı olan beynəlxalq müqavilələrin əsas prinsiplərini səmərəli şəkildə yerinə yetirmək və cəmiyyətin inkişafının tələblərinə uyğun olaraq yeni hüquqi normativ aktlar işləyib hazırlamaqla onları ictimai praktikada səmərəli şəkildə həyata keçirmək təşkil edir.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə görülmən qanunvericilik və icra tədbirləri nəticəsində siyasi partiyalar, qeyri-hökumət təşkilatları və kütləvi informasiya vasitələri haqqında qanunlar beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır. Azərbaycanda 54 siyasi partiya, 2487 qeyri-hökumət, o cümlədən 148 hüquq müdafiə təşkilatı, 66 həmkarlar ittifaqı və 4110 kütləvi informasiya vasitəsi qeydə alınmışdır. Onların sərbəst fəaliyyəti üçün bütün şərtlər yaradılmışdır.

Ölkədə insan hüquqları sahəsində mühüm tədbirlərdən biri də Şərq aləmində ilk dəfə olaraq ölüm cəzasının ləğv edilməsidir. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə 1993-cü ildən icrasına moratorium qoyulmuş bu müstəsna cəza növü 1998-ci il 10 fevral tarixli qanunla tamamilə ləğv olunmuşdur. Bununla hər bir insanın təbii və ayrılmaz hüququ olan yaşamaq hüququna əsaslı təminatlar verilərək, insanın həyatdan məhrum edilməsi yolverilməz hesab olunmuşdur.

Həyata keçirilən humanist siyasət nəticəsində 1995-ci ildən əfv və amnistiya təsisatları bərpa edilmişdir. 2014-cü ilə qədər ölkəmizdə əfv barədə 47 fərman və sərəncam verilmiş və 5 mindən çox adam əfv

edilmişdir, 9 amnistiya aktı 96 mindən çox şəxsə tətbiq edilmiş, o cümlədən təxminən 25 min məhkum cəzaçəkmə müəssisələrindən azad olunmuşdur.

İnsan hüquqlarının təminatı müvafiq müdafiə mexanizmləri olmadan mümkün deyildir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hər kəsə qanunla qadağan olunmamış üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını müdafiə etmək hüququ vermişdir. Bundan əlavə, insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması dövlət siyasətinin həlledici istiqaməti, bütün dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi müəyyən edilmişdir. Təsədüfi deyil ki, hüquqi dövlətin ayrılmaz atributu kimi insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sonradan ölkədə həyata keçiriləcək hüquq islahatlarının əsas prioritetinə çevrilmişdir.

Hüquq islahatlarının həyata keçirilməsi, demokratik təsisatların və qanunun aliliyi prinsipinin möhkəmləndirilməsi sahəsində qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə 1996-cı il fevralın 21-də Hüquq İslahatları Komissiyası yaradıldı. Komissiya ilkin mərhələdə reallaşdırılacaq hüquq islahatlarının prioritetlərini müəyyən edir və Sovet İttifaqından miras qalmış hüquq sisteminin fəlsəfəsini tamamilə dəyişdirirdi. Azərbaycan Respublikasında aparılan hüquq islahatlarının təməlini ümumbəşəri demokratik prinsiplər, qanunun aliliyi və insan hüquqlarının müdafiəsi kimi fundamental dəyərlər, ədalət mühakiməsi prinsipləri təşkil edirdi. Eyni zamanda xalqımızın dövlətçilik tarixi və ənənələri, inkişaf etmiş ölkələrin hüquqi dövlət quruculuğu təcrübəsi nəzərə alınır.

Bundan əlavə, hüquq islahatlarının aparılması, habelə ölkəmizin Avropa təsisatlarına integrasiyası məqsədilə 1996-cı il iyulun 8-də Avropa Şurası və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq proqramı təsdiq edilmiş, «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası»nın müddəaları nəzərə alınmaqla yeni qanunlar hazırlanmışdır.

Mahiyyət etibarilə hüquq islahatları qanunların və digər normativ-hüquqi aktların hazırlanması, hüquqi informasiya sisteminin genişləndirilməsi, məhkəmə və bütövlükdə hüquq mühafizə sisteminin islahatı, qanunların əhali arasında təbliği və öyrənilməsi kimi tədbirləri özündə ehtiva edirdi.

«Məhkəmələr və hakimlər haqqında», «Konstitusiya Məhkəməsi haqqında» qanunlar ölkəmizdə məhkəmə-hüquq islahatları sahəsində ilk, lakin çox mühüm tədbir olmaqla müstəqil məhkəmə sisteminin formalaşmasına və fəaliyyət göstərməsinə imkan yaratdı, konstitusiya nəzarəti ideyası qəbul edildi.

Konstitusiyada bəyan edilmiş məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» qanunda inkişaf etdirilərək öz real təminatını tapır və məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil fəaliyyət göstərməsinə hüquqi zəmin yaradırdı. Qanun yeni məhkəmə sistemini, onun təşkilati əsaslarını müəyyən edərək, məhkəmələrin və hakimlərin müstəqilliyinin təmin olunmasına, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminatın verilməsinə, məhkəmələrin fəaliyyətinin və hakimlərin statusunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına yönəlir, köhnə hüquq sistemindən miras qalmış korporativ münasibətləri aradan qaldırdı.

Sovet məhkəmə sistemi ikipilləli olmaqla, əlavə olaraq işlərə məhkəmədə nəzarət qaydasında baxılmasını da nəzərdə tuturdu. Yeni qanunvericilik isə müxtəlif məhkəmə instansiyalarının səlahiyyətlərinə aid olan bu funksiyaların Ali Məhkəmədə cəmləşməsinə aradan qaldırır və Ali Məhkəmə kassasiya instansiyası məhkəməsi kimi məhkəmə piramidasının zirvəsində dayandı. «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» qanun köhnə məhkəmə quruluşundan tamamilə imtina edir və beynəlxalq standartlara cavab verən yeni məhkəmə quruluşunu ehtiva edirdi.

Bu islahatlardan sonra ölkəmizdə birinci, apelyasiya və kassasiya instansiyalı üçpilləli məhkəmə sistemi formalaşır. Yeni məhkəmə quruluşu işlərə birinci instansiya məhkəmələrində baxılmasına, onlara hüquqa və fakta görə apelyasiya qaydasında yenidən baxılmasına, daha sonra isə məhkəmə qərarlarının kassasiya qaydasında yoxlanılmasına imkan yaradırdı. Bu, birinci instansiya məhkəməsinin buraxdığı səhvlərin yuxarı məhkəmə instansiyalarında aradan qaldırılmasına, işlərin mahiyyətə və prosessual baxımdan düzgün və obyektiv həllində süründürməçiliyin aradan qaldırılmasına, köhnə sistemdən miras qalmış nəzarət instansiyasından imtina edilməsinə zəmin yaradırdı.

Məhkəmə qərarlarının qanuniliyi üzərində prokuror nəzarətinin aradan qaldırılması, prokurorun məhkəmədə yalnız tərəf kimi iştirak etməsi, ittiham tərəfi ilə müdafiə tərəfi arasındakı tarazlığın bərpası və

onların məhkəmə prosesində bərabər hüquqlara malik olması, məhkəmə icraatının çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilməsi, məhkəmə aidiyyətinin dəyişdirilməsinin qadağan edilməsi, məhkəmə icraatında qeyri-prosessual münasibətlərə yol verilməməsi və sair yeni müddəalar məhkəmə-hüquq sistemində ilk dəfə tətbiq edilirdi.

Məhkəmə icraatının istənilən mərhələsində hər kəsin müdafiə və yüksək-keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ təmin olunurdu. Hüquqi yardıma ehtiyacı olan aztəminatlı şəxslərə hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilirdi. Hər kəsin səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ yaranırdı.

Qəbul olunmuş qanunlar məhkəmə sistemində əsaslı dəyişikliklərin aparılmasına, bu sistemin daha mütərəqqi olmasına, təkmilləşməsinə və müstəqil fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradırdı.

Ölkədə məhkəmələr ədalət mühakiməsi ilə bərabər, həm də yeni səlahiyyətlər kimi məhkəmə nəzarəti funksiyasını həyata keçirir. Belə ki, hər kəsin azadlıq, mənzil və şəxsi toxunulmazlıq hüququnu, şəxsi sirrinin saxlanması hüququnu məhdudlaşdıran, habelə dövlət, peşə və kommersiya sirrini özündə əks etdirən məlumatlar ilə bağlı istintaq hərəkətlərinin məcburi aparılması, prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsi və ya əməliyyat-axtarış tədbirlərinin görülməsi, habelə cinayət prosesini həyata keçirən orqanın prosessual hərəkətləri və ya qərarları üzərində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məhkəmə nəzarəti həyata keçirilirdi.

İlk dəfə olaraq, qanunvericilik həbs edilmiş və tutulmuş hər bir şəxsin tutulmasının qanuniliyi məsələsinin həllini məhkəmələrə həvalə edir. Yeni qanunvericilik cinayət təqibi ilə bağlı hər hansı ayrı-seçkiliyi istisna edir, təqsirsizlik prezumpsiyasına təminat yaradır.

«Məhkəmələr və hakimlər haqqında» qanun hakimlərin müstəqilliyinə təminat verir. Məhkəmələrin müstəqilliyini təmin etmək məqsədilə qanunvericiliyin tələblərinə görə hər hansı bir şəxs tərəfindən və ya hər hansı bir səbəbdən bilavasitə, yaxud dolay yolla məhkəmə icraatına məhdudiyyət qoyulması, qanunazidd təsir, hədə və müdaxilə edilməsi, habelə məhkəməyə hörmətsizlik göstərilməsi yolverilməz hesab edilir və qanunvericiliyə müvafiq olaraq məsuliyyətə səbəb olur.

Ədalət mühakiməsi heç bir məhdudiyyət qoyulmadan, faktlara əsasən qərəzsiz, ədalətlə və qanunvericiliyə müvafiq şəkildə həyata keçirilir.

Hakimlərin müstəqilliyi, həmçinin onların səlahiyyətləri dövründə siyasətsizləşdirilməsi, dəyişməzliyi və toxunulmazlığı ilə, vəzifəyə təyin olunmasının, məsuliyyətə cəlb edilməsinin, səlahiyyətlərinə xitam verilməsinin və vəzifədən kənarlaşdırılmasının məhdudlaşdırılması ilə, hakimlərin şəxsi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə həyata keçirilir və onlara yüksək hakim adına uyğun maddi və sosial təminatlar verilir. Ədalət mühakiməsinin zəruri şərtlərindən biri də məhkəmələrin ədalət mühakiməsini məhkəmə hakimiyyətinin yüksək statusuna uyğun olan, bütün prosesual tələblərin yerinə yetirilməsinə imkan verən, hakimlərin öz iradəsini ifadə etmək azadlığına təsiri istisna edən şəraitdə həyata keçirilməlidir. Məhkəmə qərarları hakimlərin sərbəst daxili inamına və məhkəmə araşdırmasının nəticələrinə əsaslanmalıdır.

Qanunvericilik hakimlərə geniş hüquqlar verməklə bərabər, onların üzərinə mühüm vəzifələr qoyurdu. Hakimlər ədalət mühakiməsini həyata keçirərkən qanunların tələblərinə dəqiq və dönmədən əməl etməli, məhkəmə fəaliyyətinin mənəvi və tərbiyəvi təsirini təmin etməli, ədalətli və qərəzsiz olmalı, peşə və digər məlumatları gizli saxlamalı, ədalət mühakiməsinin nüfuzuna, hakimin yüksək adına, şərəf və ləyaqətinə xələl gətirən hər hansı hərəkətdən çəkinməlidirlər.

Beləliklə, ölkədə məhkəmə hakimiyyəti həm qanunverici, həm də icra hakimiyyəti tərəfindən hüquq normalarının, ilk növbədə, konstitution normaların pozulmasının qarşısını alaraq dövlətlə vətəndaş arasında hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində saxlayıcı, tarazlayıcı rol oynayırdı.

1997-ci ildə qəbul edilən və başlıca məqsədi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının aliliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş «Konstitusiya Məhkəməsi haqqında» qanun və sonrakı dəyişikliklər Konstitusiya Məhkəməsinə Konstitusiyanın və qanunların şərh edilməsi, qanunların və digər normativ aktların, Ali Məhkəmənin qərarlarının, bələdiyyə aktlarının, dövlətlərarası və hökumətlərarası müqavilələrin Konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılması, insanların konstitution hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı fərdi şikayətlərə baxılması, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında

səlahiyyətlər bölgüsü ilə bağlı mübahisələrin həll edilməsi səlahiyyətləri və Konstitusiyanın müdafiəsinə imkan yaradan digər səlahiyyətlər verilirdi.

Cəmiyyətin inkişafı, yeni iqtisadi münasibətlərə keçid prokurorluğun funksiyalarına və statusuna da yenidən baxılmasına gətirib çıxarır. Sovet İttifaqı dövründə prokurorluq mahiyyət etibarilə, demək olar ki, qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik idi və hakimiyyətlər bölgüsü olmadığı bir şəraitdə hətta məhkəməyə, o cümlədən Konstitusiyaya Məhkəməsinə aid olan bir sıra funksiyaları da həyata keçirirdi.

Prokurorluqda həyata keçirilən islahatların əsas məqsədi ölkənin gələcək inkişafına və demokratik hüquqi dövlət quruculuğu prinsiplərinə uyğun olaraq, prokurorluğun səlahiyyətlərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi, cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, kadrların peşəkar səviyyəsinin artırılması idi.

Bu məqsədlə prokurorluq Konstitusiyada məhkəmə hakimiyyəti fəslinə daxil edilir və prokurorluğun demokratik cəmiyyətlərə xas funksiyaları müəyyən olunur. 1995-ci il Konstitusiyası prokurorluğu ərazi prokurorlarının və ixtisaslaşdırılmış prokurorların Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroruna tabeliyinə əsaslanan vahid mərkəzləşdirilmiş orqan kimi tanımış, onun statusunu müəyyənləşdirmişdir.

1999-cu ildə qəbul edilən «Prokurorluq haqqında» qanunla prokurorluğun məhkəmələr üzərində nəzarəti və bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişafına mane olan ümumi nəzarət funksiyaları ləğv olunmuş, onun mülki və kommersiya işlərinə müdaxilə etməsi məhdudlaşdırılmışdır. İnsan hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran prosessual hərəkətlərin prokurorluq tərəfindən həyata keçirilməsinə qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada yalnız məhkəmənin qərarına əsasən yol verilir. Prokurorluğun islah-əmək müəssisələrində və nəqliyyatda qanunların icrasına nəzarət funksiyaları aradan qaldırılmışdır.

Hazırda prokurorluğun fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır: cinayət işi başlamaq və ibtidai istintaq aparmaq, cinayət işi üzrə ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərlik etmək və qanunlara riayət olunmasını təmin etmək, təhqiqat və əməliyyat-axtarış orqanlarının fəaliyyətində qanunların icrası və tətbiqinə nəzarət, məhkəmədə iddia

qaldırmaq, mülki və iqtisadi mübahisələrə dair işlərə baxılmasında iddiaçı kimi iştirak etmək, məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə etmək, məhkəmə qərarlarından protest vermək, məhkəmələr tərəfindən təyin edilmiş cəzaların məqsədinə nail olunmasında iştirak etmək.

2002-ci il sentyabrın 19-da qüvvəyə minmiş «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər edilməsi haqqında» referendum aktına əsasən, prokurorluğa həm də qanunvericilik təşəbbüsü hüququ verilmişdir.

Hüquq islahatları çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərdən biri də «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» qanunun qəbul olunmasıdır. Bu qanun hər bir şəxsin məhkəmə prosesində, ibtidai istintaqda və təhqiqatda öz hüquq və mənafelərinin müdafiəsini həyata keçirmək üçün seçdiyi vəkilə müraciət etməsinə, tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etməsinə, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanunla qorunan mənafelərinin müdafiə olunmasına, onlara yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım göstərilməsinə imkan yaradırdı.

Bundan əlavə, qanun vəkillərin hüquqi statusunu müəyyənləşdirir, ittiham və müdafiə tərəflərinin hüquq bərabərliyini təmin edir, hüquqların müdafiəsinə, məhkəmədə araşdırmanın ədalətli aparılmasına və vəkilin müstəqilliyinə təminat verirdi.

İnsan hüquq və azadlıqlarını təmin etmək və polisin fəaliyyətini tənzimləmək məqsədilə hüquq mühafizə orqanları sistemində mühüm yer tutan «Polis haqqında» qanun qəbul edilmişdir. Qanuna görə, polis ictimai qaydanın qorunması, ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi, cinayətlərin və digər hüquqpozumaların qarşısının alınması və onların açılması, habelə yol hərəkətinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərir. Qanunda polisin səlahiyyətləri dəqiq müəyyən olunmuş, polis fəaliyyəti üzərində nəzarət mexanizmləri təsis edilmiş, polis əməkdaşlarının qanunsuz hərəkətlərindən və qərarlarından məhkəməyə müraciət hüququ təsbit olunmuşdur.

Respublika Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin maddi-texniki və kadr bazası əsasında 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi yaradılmışdır. Qısa müddət ərzində təhlükəsizlik orqanlarında milliləşmə başa çatmış, onun qarşısında duran vəzi-

fələrin məzmunu və mahiyyəti dəyişmişdir. Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi qarşısında Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə, Konstitusiyaya quruluşuna, iqtisadi, müdafiə, elmi-texniki potensialına, digər həyati əhəmiyyətli maraqlarına qarşı xarici dövlətlərin xüsusi xidmət orqanlarının və təşkilatlarının, cinayətkar qrupların və ayrı-ayrı şəxslərin kəşfiyyat və digər təxribat-pozuculuq fəaliyyətinin qarşısını almaq kimi vəzifələr qoyulurdu.

Cəmiyyətin demokratikliyi onun hər bir üzvünün, hətta qanunları pozaraq cinayət törətmiş şəxslərin hüquqlarının qorunması ilə də ölçülür. Bu mənada, penitensiar sistemdə aparılan islahatlar ölkəmizdə həyata keçirilən genişmiqyaslı islahatlardan geri qala bilməzdi. SSRİ-nin «QULAQ» sisteminə xas, cəzanı insan şəxsiyyətindən üstün tutan köhnə təfəkkür və stereotiplərin aradan qaldırılması məqsədilə penitensiar sistemdə hüquqi və təşkilati tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Cəzaçəkmə müəssisələri, istintaq təcridxanaları Daxili İşlər Nazirliyinin tərkibindən çıxarılaraq, Ədliyyə Nazirliyinin tabeliyinə verilmişdir. Bu təcrübə keçmiş SSRİ məkanında ilk dəfə Azərbaycanda tətbiq edilmişdir.

Penitensiar sistemdə aparılan islahatların məqsədi həbs olunmuş şəxslərin humanist şəraitdə saxlanılmasını təmin etmək və məhkum olunmuş şəxslər üçün müasir və mütərəqqi sistem çərçivəsində islah təsiri göstərə bilən ümumi davranış qaydalarını müəyyən etmək idi. Bununla əlaqədar islah-əmək qanunvericiliyinin beynəlxalq standartlara və demokratik cəmiyyətin prinsiplərinə uyğunlaşdırılması üçün Cəzaların İcrası Məcəlləsi hazırlanarkən BMT-nin «Məhkumların davranış qaydalarının minimum standartları», Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş «Avropa penitensiar qaydaları» və digər beynəlxalq aktlar nəzərə alınmışdır. Yeni qanunvericiliklə məhbusların hüquqları gücləndirilir, şəxsi təhlükəsizlik, vicdan və din azadlıqlarına təminat verilir, onların sağlamlığı, tibbi xidmət, sanitar-gigiyena məsələləri və qidalanmaları üçün imkan yaradılır və onlara bir sıra yeni imtiyazlar verildirdi. Penitensiar müəssisələrin islah-təsir sistemində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir.

Qanun məhkum olunmuş şəxslərin vəkillə senzura olmadan yazışmasına və görüşməsinə, istirahət, mətbuat vasitələrindən məlumat almaq hüququna təminat verirdi.

«Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsinin azadlıqdan məhrumetmə yerlərində səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi arasında 2000-ci ildə saziş imzalanmışdır və onun müddəti vaxtaşırı uzadılırdı. Bununla hüquq müdafiəçilərinin və qeyri-hökumət təşkilatlarının penitensiar müəssisələrdə məhbuslarla görüşmələrinə bütün imkanlar yaradılırdı.

Dövlət adından çıxarılmış məhkəmə qərarlarının icrası isə «Məhkəmə nəzarətçiləri və məhkəmə icraçıları haqqında» qanunla təmin edilirdi. Məhkəmə qərarlarının, habelə cinayət işləri üzrə azadlıqdan məhrumetmə ilə əlaqədar olmayan cəzaların icrasını təmin edən məhkəmə icraçıları xidməti yaradılmışdır.

Ölkədə aparılan hüquq islahatlarının mühüm tərkib hissəsi olaraq, dövlət və yerli özünüidarə orqanları, vəzifəli şəxslər tərəfindən pozulan insan hüquqları və azadlıqlarının bərpa edilməsi məqsədilə 2001-ci ildə demokratik dövlətlərin hüquq sistemində mühüm rol oynayan qeyri-məhkəmə müdafiə mexanizmi – Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkili (Ombudsman) təsisatı yaradılmışdır. İnsan hüquqları üzrə müvəkkil ölkədə insan hüquqlarının müdafiə olunması vəziyyətini öyrənir və təhlil edir.

Qanunvericilik tədbirləri çərçivəsində yeni hüquq sisteminin fəaliyyət göstərməsi üçün Cinayət, Cinayət-Prosessual, Mülki, Mülki-Prosessual məcəllələr, Əmək, Ailə, İnzibati Xətalər, Gömrük, Vergi məcəllələri və digər məcəllələr, «Notariat haqqında», «Dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında», «Təhqiqat, istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında», «Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında» və digər qanunlar qəbul edilmişdir.

1998-ci il Dövlət Proqramına əsasən, insan hüquqları sahəsində milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq öhdəliklərinə uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulurdu. Bu məqsədlə qanunvericilik və institusional islahatlar həyata keçirilmiş, ölkəmizin Avropa Şurasına üzvlüyü ərəfəsində milli qanunvericiliyin Avropa insan hüquqları Konvensiyası ilə müqayisəli təhlili aparılmışdır. Azərbaycan Respublikasında demokratikləşmə və insan hüquqlarına riayət istiqamətində aparılan

məqsədyönlü siyasətin məntiqi nəticəsi kimi, ölkəmiz 2001-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurasına üzv qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasının 50-dən artıq sənədinə, o cümlədən «İşgəncələrin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında», «Ekstradisiya haqqında», «Cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında», «Zorakı cinayətlərin qurbanlarına vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında», «Məhkum şəxslərin verilməsi haqqında», «Nikahdankənar doğulmuş uşaqların hüquqi statusu haqqında» konvensiyalara, «Milli azlıqların müdafiəsi haqqında» Çərçivə Konvensiyasına, «Yerli özünüidarə haqqında» Avropa Xartiyasına qoşulmuşdur.

2001-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan Respublikası «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasını və onun 1, 4, 6 və 7 sayılı protokollarını ratifikasiya etmiş, bununla ölkə vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarına daha bir təminat verilmişdir. Azərbaycan həm də Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin yurisdiksiyasına daxil olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına qəbulundan cəmi bir il sonra hüquqlarının pozulduğunu iddia edən hər bir Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı öz hüquqlarının bərpası üçün bütün dövlətdaxili prosedurlar tükəndikdən sonra Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ əldə etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasının sənədlərinə qoşulması milli qanunvericiliyin təkmilləşməsi, insan hüquqlarına dair beynəlxalq konvensiyalara uyğunlaşdırılması, Avropa standartlarına cavab verən yeni qanunların qəbulu və qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq dəyişiklik və əlavələr edilməsi prosesini daha da sürətləndirmişdir.

İqtisadiyyatın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, dövlət və yerli idarə orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, korrupsiyaya qarşı mübarizənin normativ və institusional əsaslarının təkmilləşdirilməsi, eləcə də korrupsiyaya qarşı mübarizə ilə əlaqədar götürülmüş öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədilə də tədbirlər görülürdü.

«Azərbaycan Respublikasında korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 8 iyun tarixli fərmanına əsasən, ali dövlət və hüquq mühafizə

orqanlarında çalışan təcrübəli mütəxəssislərin, hüquqşünas alimlər iştirakı ilə işçi qrupu yaradılmışdı. Qrupun hazırladığı «Korrupsiya ilə mübarizə haqqında» qanun layihəsi Avropa Şurasının ekspertizasından keçirilmişdir. 2004-cü il yanvarın 13-də «Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında» qanun, eyni zamanda dövlətin siyasi iradəsi nümayiş etdirilərək, Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Dövlət Proqramı qəbul olunmuşdur. Dövlət Proqramı normativ-hüquqi aktların qəbul olunması, dövlət qulluğuna qəbul və dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi, o cümlədən iqtisadi və sosial sahədə, dövlət orqanları, o cümlədən hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyəti sahəsində tədbirlərin, maarifləndirmə və beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi və s. məsələləri nəzərdə tuturdu. Bu məqsədlə Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Komissiya və Baş prokurorun yanında Korrupsiyaya Qarşı Mübarizə İdarəsi yaradılmışdır.

İctimai birliklərin qeydiyyatı və müraciət prosedurlarını nizamlayan qaydaların yenidən nəzərdən keçirilməsi və təkmilləşdirilməsinə dair də əsaslı tədbirlər görülürdü. 2003-cü il dekabrın 12-də Avropa Şurasının ekspertləri və yerli qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıqda hazırlanmış «Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

İşgəncələrin qarşısının alınması üçün beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təklif edilmiş tövsiyələrin Azərbaycan Respublikası tərəfindən yerinə yetirilməsi üçün konkret tədbirlər görülürdü. Qəbul edilmiş yeni Cinayət Məcəlləsinə işgəncəyə görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan 132 və 133-cü maddələr daxil edilmişdir. Həmin maddələrə əsasən, şəxsdən məlumat almaq və ya onu etirafa məcbur etmək, yaxud törətdiyi və ya törədilməsində şübhə doğurduğu əmələ görə həmin şəxsi cəzalandırmaq məqsədilə öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə vəzifəli şəxs tərəfindən və ya onun təhriki ilə şəxsə işgəncə vermək, yəni onu mütəmadi olaraq döymə və sair zorakı hərəkətlərlə güclü fiziki ağrı və ya psixi iztirablar vermək cinayət məsuliyyətinə səbəb olur və beş ildən on ilədək müddətə azadlıqdan məhrumetmə növündə cəza müəyyən edilirdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti «Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İşgəncələrə Qarşı Komitəsinin və Beynəlxalq Amnistiya Təşkilatının Azərbaycana dair hesabatı ilə əlaqədar tədbirlər haqqında»

sərəncam imzalamış və hesabatda göstərilən faktların yoxlanılması və tədbir görülməsi, bu sahədə insan hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatlarla işin səmərəli təşkil edilməsi məqsədi ilə işçi qrupu yaradılmış və ona respublikanın hüquq mühafizə orqanları tərəfindən müvafiq tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsi tapşırılmışdır.

Ümumiyyətlə, dövlətin öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsi istiqamətindəki tədbirlər sırasında 2002-ci il 24 avqust referendumunda 1995-ci il Konstitusiyasına dəyişikliklərin edilməsi, habelə «Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında» Konstitusiya Qanununun qəbul olunması müstəsna əhəmiyyətə malik idi. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi, əsasən, insan hüquqlarının daha etibarlı təminatı mexanizminin yaradılması, Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurası qarşısında öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, məhkəmə islahatları ilə bağlı dəyişikliklərin təsbit olunması, hakimiyyət bölgüsü, dövlətin idarə edilməsi ilə əlaqədar mövcud qaydaların təkmilləşdirilməsi ilə bağlı idi.

Bundan əlavə, hər kəsin, habelə ümumi yurisdiksiya məhkəmələrinin, Ombudsmanın Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət hüququ müəyyən edilirdi. Bununla Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətləri artırılırdı. Eyni zamanda insanlara onların pozulmuş hüquq və azadlıqları ilə əlaqədar ölkədaxili prosedurlardan daha geniş istifadə etməyin hüquqi əsasları yaradılırdı. Artıq hər bir vətəndaş onun hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanının normativ aktlarından, bələdiyyə və məhkəmə aktlarından qanunla müəyyən edilmiş qaydada Konstitusiya Məhkəməsinə şikayət verə bilərdi. Bu qaydanın müəyyən edilməsi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin daha bir təminatı idi.

Konstitusiyadan siyasi partiyaların, ictimai birliklərin ləğv edilməsi məsələsinə baxılması ilə bağlı Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətinə dair müddəa çıxarılmışdır. Həmin məsələyə baxılması ümumi məhkəmələrə aid edilərək, siyasi partiyalara və ictimai birliklərə apelyasiya və kassasiya şikayəti vermək, ölkənin vahid məhkəmə sisteminin bütün instansiyalarına müraciət etmək imkanı verilmişdir. Siyasi partiyaların, ictimai birliklərin Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ da məhdudlaşdırılmırdı.

Bütövlükdə qeyd edilməlidir ki, milli qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğunlaşdırılması və dövlətin öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsi istiqamətində görülmüş işlər ölkədə insan hüquqlarının təmin edilməsi, ictimai-siyasi durumun sabitləşməsi, iqtisadi inkişaf üçün əsaslı zəmin yaratmaqla, Azərbaycan Respublikasının demokratik və hüquqi dövlət kimi təşəkkülünə xidmət edirdi.

Beləliklə, Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda həyata keçirilən hüquq islahatlarının nəticəsində demokratik ədalət mühakiməsi prinsiplərinə əsaslanan yeni üçpilləli məhkəmə sistemi, Konstitusiya nəzarəti, İnsan hüquqları üzrə müvəkkil kimi yeni təsisatlar yaradılmış, hüquq mühafizə fəaliyyəti təkmilləşdirilmiş, qeyri-hökumət təşkilatlarının, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti genişlənmiş, insan hüquqlarının təmini sahəsində səmərəli müdafiə mexanizmləri formalaşdırılmışdır. Beynəlxalq prinsiplərə və müasir tələblərə uyğun mütərəqqi qanunlar və məcəllələr qəbul edilmişdir.

Ölkəmizin hüquq sistemindəki bu dəyişikliklər hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının hüquq və azadlıqlarının daha dolğun təmin edilməsinə yönəldilmişdi. Məhz hər bir vətəndaşın azad cəmiyyətdə yaşaması, hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi kimi məqsədlərin reallaşması həyata keçirilən islahatların mahiyyətini təşkil edirdi.

Tam əsasla demək olar ki, Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüskarı olduğu hüquq islahatları, onun rəhbərliyi ilə həyata keçirilən tədbirlər ölkəmizdə demokratik, hüquqi dövlətin möhkəm əsaslarını yaratmışdı.

Ölkəmizin sürətli sosial-iqtisadi inkişafı və beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq qurması, Avropa hüquq məkanına daxil olması Konstitusiyaya, bir sıra qanunvericilik aktlarına müvafiq əlavə və dəyişikliklərin edilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində yeni qanunların qəbulu, onları həyata keçirəcək yeni təsisatların yaradılması, məhkəmələrin və digər aidiyyəti orqanların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, qanunların tətbiqində yaranan bəzi problemlərin aradan qaldırılması, hüquqi maarifləndirmə işinin gücləndirilməsi, müasirləşdirilməsi zərurətini doğurur və islahatların davam etdirilməsini şərtləndirirdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin başladığı dövlət quruculuğu prosesi demokratik, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına yönəlmişdir və sonrakı dövrlərdə Azərbaycan Respublikasında ardıcıl şəkildə davam etdirilir.

4.2. İnsan hüquqları və azadlıqlarının təmin edilməsi

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu milli azadlıq hüququnu təmin etmək, müstəqil yaşamaq haqqına nail olmaq arzusu ilə yaşamışdır. XX əsrin əvvəllərində əldə olunmuş suverenliyin qorunub saxlanması kimi tarixi vəzifə məlum səbəblər üzündən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən gerçəkləşdirilə bilməmişdir. Müstəqilliyin təmin edilməsi və qorunub saxlanmasının nə qədər çətin olduğunu dəfələrlə bəyan etmiş ulu öndər Heydər Əliyev ötən yüzilliyin sonunda Azərbaycan xalqının bu fundamental haqqını gerçəkliyə çevirdi.

Hər il xalqımız çoxəsrlik tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri olan Dövlət müstəqilliyi gününü qeyd edərkən həmin kəşməkəşli zamanda milyonlarla azərbaycanlının təməl hüququnu – müstəqil məmləkətdə yaşamaq, azad ölkənin vətəndaşı olmaq hüququnu təmin edən Ümummilli liderin ruhu qarşısında baş əyir.

1993–1995-ci illər Azərbaycan Respublikasının ən yeni tarixində ən ağırlı illər kimi yadda qalmışdır. Ölkəmizin daim inkişaf etdiyi indiki vaxtda hər bir azərbaycanlı tarixi müstəqillik arzusunun həmin illərdə ən çətin, bəlkə də artıq sonuncu dəfə sınaqdan çıxdığını tam dərk etməlidir. Bunun üçün, daha doğrusu, Ulu öndərin dövlətçilik qarşısında xidmətlərini başa düşmək və müstəqilliyin bir də heç vaxt təhlükə qarşısında qalmasına yol verməmək üçün biz həmin tarixə ən həssas münasibət bəsləməliyik.

Məlum olduğu kimi, 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti tərəfindən «Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya aktı qəbul edilmiş və həmin vaxtdan Azərbaycan müstəqil dövlət kimi rəsmən tanınmışdır. Lakin az sonra Xalq Cəbhəsinin qısamüddətli hakimiyyəti ölkəmizi vətəndaş müharibəsi həddinə gətirib çıxarmış, səriştəsizlik, özbaşına-

lıq, daxili didişmələr, ayrı-ayrı «liderlərin» mənəm-mənəmlik iddiası yenicə müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikası dövlətini, sözün tam mənasında, sarsıtmışdı. Respublikada bu xaosu, hərc-mərcliyi gören daxili və xarici düşmənlərimiz münaqişəni daha da dərinləşdirirdilər. Azərbaycan Respublikası bölgələrə parçalanmaq həddinə gəlib çatmışdı və ölkənin taleyini düşünməyən ayrı-ayrı silahlı dəstələrin başçıları bu hərc-mərclikdən istifadə edərək, hakimiyyət uğrunda mübarizə apararaq torpaqları döyüxsüz təhvil verirdilər. Ölkə başsız, ordu isə sərkərdəsiz qalmışdı. Azərbaycan Respublikasında baş qaldırmış mənfi meyillər ölkəni uçuruma aparırdı və Azərbaycan Respublikası dağılmaq, parçalanmaq ərəfəsində idi.

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq aləmdə olan-qalan nüfuzunu da tamamilə itirmişdi. Xalq ümitsizlik və təlaş içərisində idi, sabaha inam qalmamışdı. Ən təhlükəlisi isə o idi ki, Azərbaycan xalqının xaricdəki düşmənləri daxildəki satqınlarla birləşmişdilər. Daşnakların «Böyük Ermənistan» yaratmaq niyyətləri, tarixi düşmənlərimizin paytaxtlarında hazırlanmış və Azərbaycan Respublikasını Cənubi Qafqazın siyasi xəritəsindən silmək planları reallaşmaq üzrə idi. Azərbaycan Respublikası ərazisi etnik əlamətə görə parçalanıb yox olmaq təhlükəsi qarşısında qalmışdı. Bakı yaxınlığında – Navahı kəndində vətəndaş müharibəsinin ilk güllələri atılmış, qardaş qanı axıdılmışdı.

1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədri seçilən Heydər Əliyev iyunun 24-də Milli Məclisin qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirməyə başladı və 1993-cü il oktyabrın 3-də ümumxalq səsverməsi nəticəsində dövlət başçısı seçildi.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin xalqın təkidli tələbi ilə siyasi hakimiyyətə qayıtdığı 15 iyun – Qurtuluş günü tariximizə Azərbaycan xalqının fəlakətlərdən xilas olmasının, hər cür qarşıdurmaya son qoyulmasının, separatçılıq meyillərinin aradan qaldırılmasının, müstəqil milli dövlətçiliyin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsinin başlanğıcı kimi daxil olmuşdur.

Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası rəhbərliyinə qayıdışı ilə ölkənin ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, elmi-mədəni həyatında, beynəlxalq əlaqələrində dönüş yarandı, müstəqil demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu prosesi başlandı, 1994-cü il oktyabr və 1995-ci il

mart dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısı alındı, ictimai-siyasi sabitlik bərqərar edildi. Bir qədər irəli gedərək xatırladaq ki, dövlətçiliyin qorunması və xarici siyasətin, eləcə də dünyanın aparıcı dövlətləri və beynəlxalq təşkilatları ilə əlaqələrin milli maraqlara və uzaqgörən siyasi perspektivlərə əsaslanan xətlə qurulması nəticəsində Ulu öndər demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yönündə ardıcıl siyasət yeridərək, ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının başlıca prinsiplərinin bərqərar olması üçün əsaslı zəmin yaradılmasını təmin etdi. 1995-ci və 2000-ci illərdə çoxpartiyalılıq əsasında parlament seçkiləri keçirildi; Konstitusiya Məhkəməsi fəaliyyətə başladı; Azərbaycan Respublikasında ölüm cəzası, mətbuat üzərində senzura ləğv olundu; 1995-ci ilin mayında əfvətmə institutu bərpa edildi, minlərlə məhbus müxtəlif cəzalardan tam və ya qismən azad olundu; Azərbaycan Respublikası 1996-cı ilin iyunundan Avropa Şurasında «xüsusi qonaq» statusu aldı, 2001-ci il yanvarın 25-də isə qurumun tamhüquqlu üzvü oldu. Bütün bunların təməlində isə müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının qəbul edilməsi dururdu.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra cəmiyyətin əsas prinsiplərini özündə əks etdirən yeni Konstitusiyanın – Əsas Qanunun qəbul olunmasına zərurət yaranmışdı. Lakin AXC-Müsavət cütliüyünün hakimiyyəti dövründə bu məsələ sanki yada düşmür, respublikamız keçmiş SSRİ-nin qanunları ilə idarə olunurdu.

Suveren dövlətin ilk Konstitusiyasının yaradıcısı Heydər Əliyev bu məsələyə toxunaraq demişdir: «Oktyabrın 18-də müstəqillik haqqında Konstitusiya aktı qəbul edildi ... Lakin, Azərbaycan xalqının iradəsinə zidd olaraq, o zaman Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi müstəqilliyə getmək istəmirdi ... Güman edirəm, o vaxt Azərbaycan rəhbərliyində bəziləri ümid bəsləyirdilər ki, Sovetlər İttifaqı hələ yaşayacaqdır... Çünki 1991-ci ilin martında Azərbaycan rəhbərliyi bir referendum keçirib qərar qəbul etdi ki, Sovetlər İttifaqı saxlanmalıdır. Onlar bu siyasətdən, yəni bu istiqamətdən, görünür ki, əl çəkə bilmirdilər. Avqustun 30-da müstəqillik haqqında bəyanat qəbul ediləndən sonra yalnız oktyabrın 18-də dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı da referendumdan keçməli idi. Bu, təbiidir. Çünki 1991-ci ilin martında Sovetlər İttifaqının saxlanması haqqında referendum təşkil olunmuşdu. Əgər oktyabrın 18-də Konstitusiya aktı qəbul olunmuşdusa, bir aydan

sonra, noyabrın 18-də referendum keçirilə bilərdi. Çünki bir ay müddətində elan edib referendum keçirmək olar. Ancaq, nədənsə, bu referendumu noyabrın 18-nə də yox, dekabrın 18-nə də yox, dekabrın 29-na salmışdılar və referendum həmin gün keçirildi» [28, 316].

Yeni Konstitusiyanın yaradılması ideyasının irəli sürülməsində, onun layihəsinin hazırlanması və qəbul olunmasında dünya şöhrətli siyasi və ictimai, dövlət xadimi Heydər Əliyevin müstəsna rolu və əməyi olmuşdur. Məhz buna görə də haqlı olaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını xalq arasında «Heydər Əliyev Konstitusiyası» adlandırırlar.

Ümummilli liderin rəhbərliyi ilə Konstitusiyanın hazırlanması ilə əlaqədar komissiya təşkil olundu. Komissiyanın əsas vəzifəsi müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını və parlamentinin səlahiyyətlərinin sona çatması ilə əlaqədar Milli Məclisə seçkilər haqqında qanun layihəsini hazırlamaq idi. Komissiya seçki qanununun layihəsini hazırlayıb Milli Məclisin müzakirəsinə təqdim etdi. Milli Məclis qanun layihəsini müzakirə edərək qəbul etdi və müstəqil Azərbaycan Respublikasının birinci parlamentinə seçkilərin günü təyin olundu [28, 317].

Ümummilli lider Heydər Əliyev komissiyanın iclasındakı tarixi çıxışında demişdir: «İndiyə qədər Azərbaycan Respublikası 1978-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiya ilə yaşayır, işləyir. Biz müstəqil Azərbaycan Respublikasının, demək olar, ilk Konstitusiyasını yaradıırıq. Çünki 1919-cu ildə qəbul olunmuş müstəqillik haqqında Akt, – biz onu konstitusiya xarakterli bir sənəd kimi qəbul edirik, – konstitusiya olmayıbdır. Bizim yeni Konstitusiyamız, şübhəsiz ki, birinci növbədə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini, bu müstəqilliyin əbədi olduğunu və dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, yaşatmaq üçün bütün prinsipləri əks etdirməlidir.

Həmin çıxışında Ulu Öndər qəbul olunacaq konstitusiyanın vacib cəhətlərinə diqqət yönəlir, onun əsas funksiyalarını vurğulayır: Konstitusiya gərək elə bir konstitusiya olsun ki, bir tərəfdən, insanların hüquqlarını qorusun, insan azadlıqlarını, demokratiyanı təmin etsin, siyasi plüralizmi təmin etsin, mətbuat, söz, din, dil azadlığını təmin etsin, ikinci tərəfdən isə dövləti, cəmiyyəti idarə etmək üçün təsisatların yaranmasını təmin etsin ki, bu cür hallara yol verilməsin. Ona görə də, güman edirəm, biz elə bir konstitusiya yaradacağıq ki, bu Konsti-

tusiya Azərbaycan Respublikasının nəinki qısa müddətdə, həm də uzun müddətdə müstəqillik yolu ilə getməsinə təmin edəcəkdir, Azərbaycan Respublikasında demokratik hüquqi dövlətin qurulmasını təmin edəcəkdir və ölkəmizdə olan bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını təmin edəcəkdir» [28, 317-318].

1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının referendum yolu ilə qəbulu müasir milli tariximizin mötəbər hadisələrindən biri olmaqla, Ümummilli liderin Azərbaycan milli dövlətçiliyi qarşısındakı ən mühüm xidmətlərindən sayılır. Məhz elə buna görə də əminliklə deyə bilərik ki, 1993-cü ildən sonrakı dövr Azərbaycan Respublikası tarixinə hüquqi dövlət quruculuğu, insan hüquqları və azadlıqlarının inkişaf tarixində dönüş mərhələsi kimi qiymətləndirilir. Demokratiya və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu yolu seçmiş hər bir dövlətin siyasi-hüquqi strukturu, habelə ictimai münasibətlər sistemi ümumxalq iradəsi əsasında müəyyənləşən, beynəlxalq hüquq normaları ilə uzlaşan fundamental təməl prinsiplərinə söykənir. Hüquqi dövlətin mahiyyəti isə cəmiyyətin əsas qanunu, bazisi qismində çıxış edən konstitusiyanın bəşəri demokratik dəyərlərə nə dərəcədə uyğun olub-olmaması ilə şərtlənir. Zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik Azərbaycan xalqı da müstəqil dövlətçiliyin mühüm atributu olan Konstitusiyasını qəbul etməklə hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunu, eləcə də insan hüquqları və azadlıqlarının prioritetliyini özü üçün tam yəqinləşdirmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası nəinki ölkənin, habelə xalqın dövlətçilik iradəsini, suverenliyini ifadə edən Əsas Qanun olmaqla, cəmiyyətin ictimai-siyasi təsisatlarının fəaliyyətini, dövlətin özünüidarə sistemini tənzimləyərək, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması və inkişafının hüquqi təminatçısı qismində çıxış edir. Konstitusiyanın yüksək məziyyətləri insan və vətəndaş hüquqlarının kifayət qədər aydın və sadə şəkildə təsbit olunması və bunun dövlətin ali məqsədi elan edilməsidir. İnsan hüquqlarına belə həssas münasibət inkişaf etmiş bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da bu qədər aydın və geniş göstərilməmişdir.

Konstitusiyada əksini tapmış mühüm müddəalardan biri də xalqın hüquq və mənafeləri ilə bağlı bütün məsələlərin referendum yolu ilə həllinin nəzərdə tutulmasıdır. Konkret olaraq 3-cü maddədə

göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbulu və ona dəyişikliklər edilməsi, habelə Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi məsələləri yalnız ümumxalq referendumu yolu ilə həll oluna bilər.

Demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu, insan hüquqları və azadlıqlarının fundamental prinsiplərinin bərqərar olmasına zəmin yaradan ardıcıl, məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsinə doğru aparan islahatlar Heydər Əliyev siyasi xəttinin əsasını təşkil etmişdir. Humanizm, sosial ədalət prinsiplərinin möhkəmlənməsi, demokratik islahatların aparılmasında müsbət dünya təcrübəsinin mənimsənilməsi, insan hüquqları və azadlıqlarının qorunması onun rəhbərliyinin bütün dövrlərində fəaliyyətinin mahiyyətini təşkil edən dəyərlər olmuşdur.

Konstitusiyanın 7-ci maddəsində deyilir: «Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar, suveren respublikadır».

Bu gün həmin maddəni hər bir vətəndaş, demək olar ki, əzbər bilir. Lakin burada vurğulanan hər bir kəlmənin arxasında nə qədər möhtəşəm quruculuq işlərinin durduğunu hamının dərk etməsi çətinidir. Ən azı ona görə ki, Azərbaycan Respublikası dövləti müstəqilliyin əldə edilməsi ilə paralel şəkildə tarixdə ilk dəfə olaraq milli dövlət, müstəqil, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu vəzifələrini eyni vaxtda və qısa bir müddətdə həyata keçirmək tələbləri ilə üz-üzə qalmışdı. Əgər tarixə nəzər salsaq, dövlət quruculuğunun müxtəlif dövrlərinə müvafiq gələn bu mərhələlərin hər birini dünya ölkələri çox böyük bir zaman müddətində, tədricən keçmiş, təkamül yolu ilə onları ardıcıl qət etmişdir.

«Azərbaycan dövləti hüquqi respublikadır» – ifadəsi dövlətimizin konstitusion xarakteristikalarından biridir. Hüquqi dövlət – dövlətin təşkili və fəaliyyətinin elə bir formasıdır ki, burada insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları təmin olunur, dövlət hakimiyyətinin fiziki şəxslər və onların müxtəlif birlikləri ilə əlaqələri hüquq əsasında qurulur. Belə dövlət quruculuğunun əsas cəhətləri aşağıdakılardır:

- hakimiyyətin bölünməsi prinsipi;
- ictimai həyatın bütün sahələrində konstitusiya qanunlarının aliliyi;
- insanların və vətəndaşların hüquqları və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;

- Konstitusiyaya və qanunlar çərçivəsində dövlətin fəaliyyət göstərməsi;
- beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsiplərinin və normalarının üstünlüyü;
- dövlət tərəfindən insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının tanınması, onlara əməl olunması və onların müdafiə edilməsi;
- dövlətlə şəxsiyyət arasında qarşılıqlı məsuliyyət;
- məhkəmənin müstəqilliyi, hakimiyyət üzərində və konstitusiyaya əməl olunması üzərində məhkəmə nəzarəti;
- qanunçuluğun, şəxsi təhlükəsizliyin, ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin təmini;
- siyasi və ideoloji plüralizm.

Hüquqi dövlət anlayışı özündə konstitusion əsaslı demokratik dövlət anlayışında mövcud olan əlamətləri birləşdirir. Lakin hüquqi dövlətin özünəməxsus əlamətlərinin üzərində dayansaq, hüquqi dövlət haqqında daha geniş, aydın təsəvvür yaratmış olarıq. Bu prinsiplər, əsasən, aşağıdakılardır:

- hüququn aliliyi;
- hakimiyyətin bölünməsi;
- hamının qanun qarşısında bərabərliyi;
- hüquq və azadlıqların üstünlüyü;
- insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının real təminatı;
- qarşılıqlı məsuliyyət, yəni şəxsin dövlət qarşısında və dövlətin şəxs qarşısında məsuliyyəti;
- məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi.

İnsan hüquqları və azadlıqlarının təmin edilməsi, hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət yaradılması, vətəndaş cəmiyyətinin qurulması həmişə bəşəriyyəti düşündürən problemlərdən olmuşdur. Tarixə nəzər salsaq, hələ qədim Roma dövründə qanunun aliliyinin təmin edilməsi ilə yanaşı, hüquqi dövlətin digər mühüm əlaməti olan hakimiyyətin bölünməsi prinsipinin rüşeyminə rast gələrik. Həmin dövrün mütəfəkkirləri insanların qanun qarşısında bərabərliyini və şəxsiyyətin azadlıqlarını, ictimai həyatın hüquqi nizama salınmasını tələb edirdilər.

Hüquqi dövlət bir ideya, elm, nəzəriyyə, siyasi konsepsiya və praktika kimi bəşəriyyətin azadlıq, ədalət uğrunda mübarizəsi nəticəsində əldə etdiyi nailiyyətlərin ən mühümüdür. Məhz hüquqi dövlət

şəraitində əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olunması təmin edilə bilər. Hazırda qabaqcıl ölkələrdə artıq dövlətin tarixi tiplərindən daha biri – sosial dövlət quruculuğu mərhələsi əsas mövzudur.

Ölkədə hüquq islahatlarının ardıcıl və davamlı həyata keçirilməsi məqsədilə ümummilli lider Heydər Əliyevin 1996-cı il 21 fevral tarixli sərəncamı ilə Hüquq İslahatları Komissiyası yaradılmışdır. Həmin Komissiyaın beynəlxalq ekspertlərin iştirakı ilə hazırladığı, Avropa standartlarına uyğun bütöv bir qanunvericilik sisteminin – Cinayət Məcəlləsinin, Cinayət-Prosessual Məcəllənin, Mülki-Prosessual Məcəllənin, «Prokurorluq haqqında», «Vəkillik haqqında», «Polis haqqında», «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında», eləcə də «Notariat haqqında», «Bələdiyyələrin seçkiləri haqqında» və digər qanunların qəbul edilməsi ilə milli qanunvericiliyin köklü şəkildə yeniləşdirilməsinə və müasirləşdirilməsinə nail olunmuşdur.

Bu gün «islahatlar» ən çox işlənən sözlərdəndir və onun mahiyyəti, prinsipləri, meyarları, qabaqcıl təcrübənin resepsiyası (qəbulu və ondan bəhrələnmə), islahatların infrastruktur, subyekt və obyekt və s. xüsusiyyətlərin mənası da bəzən bu çoxluğun arxasında kölgədə qalır. Buna görə də Ümummilli liderin hüquq islahatları strategiyasından danışanda, bu prosesin Azərbaycan Respublikasında özünəməxsus cəhətlərinə nəzər salmaq çox önəmlidir. «Hüquq islahatları» anlayışı bir çox mənalarda işlənə bilər. Bəzən mövcud qanunvericiliyə edilən bir neçə əlavə və dəyişiklik də islahatlar mənasını verə bilər. Hüquq İslahatları Komissiyasının yaradılması Ulu öndərin nəzərdə tutduğu hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində görülməli işlərin miqyas və sanbalının nə qədər ciddi və geniş olduğunu, əsaslı konsepsiyaya söykəndiyini göstərirdi. Burada həmin fəaliyyətin aşağıdakı əsas cəhətlərini qısa xatırlatmaq yerinə düşərdi:

– müstəqillik tariximizin torpaqlarımızın işğalı, ərazi bütövlüyü-müzün pozulması ilə paralel şəkildə başlanması, bütün səviyyələrdə xalqımızın və beynəlxalq hüququn pozulmuş fundamental prinsiplərinin bərpasının tələb olunması mövqeyindən çıxış etmək həm daxili qanunvericiliyin, həm də beynəlxalq hüquq məkanına inteqrasiyanın ana xəttini təşkil etmişdir;

– ölkəmizdə hüquq islahatları qabaqcıl dünyanın demokratik hüquq məkanına integrasiya xəttini bəyan edən milli inkişaf strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur;

– Azərbaycan Respublikasında bütün sahələrdə olduğu kimi, hüquqi dövlət quruculuğunda da Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə görülmən işlərin ən mühüm xüsusiyyətindən biri islahatlara «yuxarıdan təşəbbüslə» təkan verilməsi, dövlət başçısının siyasi iradəsindən qaynaqlanması olmuşdur. İslahatların ideoloqu, təşəbbüskarı, aparıcı qüvvəsi və subyekti kimi Ulu öndərin, onun başçılıq etdiyi siyasi elitanın çıxış etməsi olmuşdur. Bu, ölkə rəhbərinin missiyası, irəli sürdüyü siyasi xətt idi. Həm də o demək idi ki, islahatlar prosesinin uğuru və uğursuzluğu üçün ən böyük məsuliyyəti də məhz dövlət başçısı öz üzərinə götürmüşdü;

– hüquq islahatları dövlətçiliyin bütün - milli, demokratik, siyasi və s. formalarının təməlidir. Məhz buna görə də bu sahə strateji xarakter daşıyır. Bəzən təsəvvür və izah edildiyi kimi, sadəcə, yeni qanunların qəbul edilməsi demək deyildir. Dövlətin siyasəti hər bir addımda hüquqi əsaslar üzərində bərqərar olur;

– Azərbaycanda hüquqi islahatlar dövlət tarixində köklü transformasiyalarla, dəyişikliklərlə bağlı olmuş, müstəqil, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu ilə əlaqəli proses kimi başlanğıcını götürmüşdür;

– bütün dövrlərdə və ya bütün ölkələrdə hüquq islahatları bir-mənalı qarşılanmır. Əksər hallarda qeyri-adekvat reaksiya müşahidə edilir, onun tərəfdarları da, əleyhdarları da olur;

– suveren dövlət kimi Azərbaycan Respublikasında islahatların gedişində qabaqcıl dünya təcrübəsindən optimal bəhrələnmə, ən yaxşı olanın qəbul edilməsi və seçilməsi, milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüquqi prinsiplər və normalarla ahənginin nəzərə alınması son dərəcə həssaslıq tələb edən məsələ olmuşdur. Bu, milli təhlükəsizlik məsələləri ilə sıx bağlıdır;

– yeni hüquqi dövlətin təşəkkülü məsələlərinin geniş ictimaiyyətin hüquq mədəniyyəti və maariflənməsi ilə paralel aparılması həyati vacib məsələ kimi nəzərə alınmışdır;

– islahatların mövcud bütün hüquqi infrastruktura nüfuz etməsi və yeni infrastrukturun yaranması ən mühüm məsələ kimi diqqət mərkəzində olmuşdur;

– bu gündən baxanda, Ümummilli liderin islahatlar siyasətində bütün dünyada diqqət yetirilən varislik, komplekslik, tətbiq edilən dünya təcrübəsinə tənqidi yanaşma, milli reallığın və hüquq məkanının özünəməxsus cəhətlərinin nəzərə alınması kimi prinsiplərin rəhbər tutulduğunu görə bilərik.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycan Respublikası əsl dövlət müstəqilliyini əldə etməklə yanaşı, insan hüquqlarının təmini, inkişaf etdirilməsi, qorunması sahəsində mühüm nailiyyətlər qazandı. Məhz onun qayıdışı ilə ölkəmizdə hüquqi dövlət quruculuğuna başlandı, söz, fikir və mətbuat azadlığı etibarlı şəkildə təmin edildi, insanların sərbəst toplaşmasına, öz fikirlərini azad ifadə etmələrinə şərait yaradıldı, digər demokratik prinsiplərin cəmiyyətdə təşəkkül tapması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrildi, bu sahədə demokratik prinsiplərə tam cavab verən qanunvericilik bazası yaradıldı.

Söz və fikir azadlığının təmin edilməsini 1995-ci ildə qəbul edilən Konstitusiya hüquqi baxımdan təsdiqlədi, bir sıra normaları və beynəlxalq öhdəlikləri qabaqlayan əsas hüquqlar və azadlıqlar təsbit olundu.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul etdiyi birinci Konstitusiya milli dövlətçilik tarixində həm bütün qabaqcıl demokratik ölkələrin qanunvericiliyində təsbit olunan, həm də beynəlxalq hüquq və normalarda nəzərdə tutulan insan hüquq və azadlıqlarının geniş əhatəsini özündə əks etdirən ilk hüquqi sənəd olmuşdur. O vaxtadək tariximizdə hüquqi dövlətin və qanunun aliliyinin prioritetliyi, demokratik ənənələr olmamışdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48 maddəsinin və yaxud üçdə birinin sırf insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı olması Ümummilli liderin yüksək daxili demokratizmini, insanpərvərliyini bir daha təsdiqləyir. Konstitusiyada əksini tapmış strateji məqsədlər, ilk növbədə, hüquq islahatlarının və insan hüquqlarının qorunması prinsipinin real həyatda tətbiqini zəruri etmişdir.

Əsas Qanunun birinci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır.

Azərbaycan Respublikası BMT-yə üzv olduqdan sonra dünya bir-

liyinin tamhüquqlu subyekti kimi 120-dən artıq beynəlxalq konvensiyaya, o cümlədən 1996-cı ildə BMT-nin «İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növlərinə qarşı» Konvensiyasına qoşuldu. Bununla yanaşı, Ulu öndər Heydər Əliyevin 1998-ci il avqustun 6-da imzaladığı «Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» fərmanı ilə ölkəmizdə senzuranın birdəfəlik ləğvi milli mətbuatımızın tarixində ən mühüm hadisələrdən biri olmaqla yanaşı, demokratik dövlət quruculuğu istiqamətində ən vacib hadisələrdən birinə çevrildi. Təsədüfi deyil ki, azad sözün təmin olunmasında tutduğu mövqeyə və xidmətlərinə görə Ulu öndər 2001-ci ildə «Jurnalistlərin dostu» mükafatına layiq görüldü. 1998-ci il fevralın 10-da ölkəmizdə ölüm hökmünün ləğv edilməsi ilə Azərbaycan bütövlükdə Şərqdə belə bir qətiyyətli qərar verən ilk dövlət oldu. Yüksək insanpərvərliyin əyani təəcəssümü olan bu qərar Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarına prioritet əhəmiyyət verildiyini göstərməklə yanaşı, ölkəmizin Avropa Şurasına tamhüquqlu üzvlüyünün reallaşmasına da əsaslı töhfə oldu. 2001-ci ilin yanvarında Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul edilən Azərbaycan Respublikası demokratik dövlətlər sırasında özünə layiq yer tutduğunu bir daha sübuta yetirərək, milli qanunvericiliyin Avropa standartları səviyyəsinə yüksəldilməsi istiqamətində fəal işlər gördü.

Konstitusiyada təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquqlarının daha dolğun, hərtərəfli təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi haqqında» 1998-ci il 22 fevral tarixli fərmanı ölkəmizin dünyaya və Avropaya inteqrasiyası prosesinin sürətləndirilməsinə və demokratiyanın inkişaf etdirilməsinə geniş imkanlar yaratdı, insan hüquqları sahəsində görülmək işlərin istiqamətləri və konsepsiyasını müəyyən edərək, onu dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırdı.

Bu fərmandan irəli gələn məqsəd və vəzifələri nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası konkret inkişaf mərhələsinə uyğun olaraq, insan hüquqları sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə Prezident 1998-ci il 18 iyun tarixli Sərəncamla «İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramını» təsdiq etdi. Dövlət Proqramında insan hüquqları üzrə müvəkkil təsisatının yara-

dılması, Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları haqqında beynəlxalq sazişlərə qoşulması, insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi və s. mühüm məsələlər nəzərdə tutulmuşdur.

Ölüm hökmünün ləğvi ilə ölkəmiz Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq paktın 2-ci protokoluna qoşuldu. Azərbaycan Respublikası BMT-nin İnsan hüquqlarının qorunmasına dair Bəyannaməsinə və digər konvensiyalara da qoşulmaqla, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq miqyasda təsbit olunmuş prinsiplərə sadıqlığını nümayiş etdirdi.

İnsan hüquqları və azadlıqlarının təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən hüquq islahatlarının məntiqi davamı kimi, 2002-ci il dekabrın 24-də qəbul edilən «Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi» haqqında Konstitusiya Qanunu əhatə etdiyi məsələlərin dairəsinə görə mühüm yer tutur.

Hər bir ölkədə insan hüquqları milli normalara əsasən müdafiə olunur və pozulmuş hüquqların bərpası üçün ən səmərəli mexanizmlər dövlətdaxili mexanizmlərdir. Milli normalar insan hüquqlarının tənzimlənməsində daha çevik mexanizmə malikdir. Beynəlxalq normaların əhəmiyyəti isə ondadır ki, bu normalar insan hüquq və azadlıqlarına dair minimum standartları müəyyən edir. Beynəlxalq normalara tərəfdar çıxmış dövlət öz milli normalarında bu sənədlərdə əks olunan hüquq və azadlıqlardan daha üstün hüquq və azadlıqlar nəzərdə tuta bilər. Bu baxımdan, Prezident Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə həyata keçirilən hüquq islahatları və məhkəmə orqanlarının təkmilləşdirilməsi xatırlatdığımız prinsiplər üçün hüquqi bazaya çevrilmişdir.

Hər bir insanın həyatında və cəmiyyətdə insan hüquqlarının reallığa çevrilməsi amalı ilə yaşayan Azərbaycan Respublikası dövləti insan hüquqları və azadlıqları sahəsində 220 beynəlxalq konvensiyaya və sazişə qoşulmuşdur.

İnsan hüquq və azadlıqları sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin təməlində insana qayğı və insan ləyaqətinə hörmət prinsipi dayanır. Ölkəmizin Avropa Şurası qarşısında götürdüyü öhdəliklərə uyğun olaraq, 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikası insan hüquqları üzrə

müvəkkil (Ombudsman) institutunun yaradılması, vətəndaşların Konstitusiyə Məhkəməsinə, habelə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə birbaşa müraciət imkanı əldə etmələri demokratik dəyərlərin əsasını təşkil edən insan hüquqları və azadlıqlarının təsbit olunması istiqamətində növbəti uğurlu addımlardan idi.

Avropa Şurasına üzv qəbul olunduqdan sonra Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları və azadlıqlarının inkişafı istiqamətində yeni mərhələ başlandı. Ölkəmiz ötən illər ərzində üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirmək istiqamətində mühüm uğurlar qazandı. AŞ ilə əməkdaşlıq çərçivəsində ölkəmizdə insan hüquqlarının inkişafı ilə yanaşı, məhkəmə sisteminin islahatı, vəkillik fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, korrupsiyaya qarşı mübarizə və ictimai televiziyanın fəaliyyətə başlaması ilə bağlı mühüm tədbirlər görüldü.

Azadlıq, müstəqillik hüququ hər bir insan üçün, xalqlar, millətlər üçün ən müqəddəs, ən şirin nemətdir. Biz azadlığımızın, müstəqilliyimizin yolunu illərlə gözləmişik, mübarizə aparmışıq, minlərlə qurbanlar vermişik. Qüdrətli və möhkəm dövlət olmayan yerdə azadlıq və müstəqillikdən danışmaq əbəsdir. Dövləti olmayan xalq isə tarixdən silinməyə məhkumdur. Prezident Heydər Əliyevin qədirbilən xalqımız qarşısında, tariximiz qarşısında ən böyük xidməti budur ki, o, ən kəskin geosiyasi ziddiyyətlərin olduğu bir şəraitdə Azərbaycan milli dövlətçiliyini xilas etdi, ölkəni parçalanıb yox olmaq təhlükəsindən qurtardı. Dövlətimizin qorunub saxlanması üçün müstəqilliyimizin qanuni-hüquqi təməllərini təmin etdi.

Bu gün tam məsuliyyətlə deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikası dövlətinin müstəqilliyinin qorunması, möhkəmləndirilməsi Ulu öndər, uzaqgörən siyasətçi Heydər Əliyevin adı və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Məhz onun sayəsində Azərbaycan dünya birliyinin tamhüquqlu üzvü kimi demokratik hüquqi dövlət quruculuğunu özünün inkişaf yolu seçmiş, bu xətt əsas tutularaq, ölkədə insan və vətəndaş hüquqlarına hörmət, onların qorunması, demokratik təsisatların yaradılması və inkişafı ön plana çəkilmişdir.

Azərbaycan xalqının əbədi lideri Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə ardıcıl hüquqi siyasət həyata keçirilməklə ölkənin siyasi, iqtisadi və sosial həyatında böyük dəyişikliklər baş vermiş, hüquqi dövlət quruculuğunda önəmli işlər görülmüş, məhkəmə-

hüquq islahatı başa çatmış, xeyli mühüm qanunvericilik aktları, xüsusilə də insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsinə yönəlmiş qanunlar qəbul edilmiş, Azərbaycan Respublikası bir sıra demokratik qurumlara bərabərhüquqlu üzv seçilmiş, beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuşdur.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdə nüfuzu və şöhrəti durmadan artmaqdadır. Azərbaycan Respublikası bütün dünyada demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət nüfuzu qazanmışdır. Heydər Əliyev zəkasının məhsulu olan təməl qanunumuz dünyanın ən demokratik, ən mükəmməl konstitusiyalarından biridir və beynəlxalq aləmdə Vətənimizə böyük rəğbət qazandırır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının ənənəvi düşmənlərinin bütün tarixi dövrlərdə Azərbaycan Respublikasını diz çökdürmək üçün istifadə etdikləri məkrli siyasətə qarşı müstəqil Azərbaycan Respublikasının inkişaf strategiyasını işləyib hazırladı və sübut etdi ki, artıq XXI əsrdə Azərbaycan Respublikasının parçalanmasına heç zaman yol verilməyəcək, artan siyasi və iqtisadi qüdrətimizlə ərazi bütövlüyünün təmin olunması həyata keçiriləcəkdir. Müəllifi Heydər Əliyev olan bu siyasətin nə qədər dərinə düşülmüş və uzaqgörən olduğunu zaman özü göstərir və göstərəcəkdir.

4.3. Milli təhlükəsizliyin təmin olunması.

Ordu quruculuğunun davam etdirilməsi

Milli təhlükəsizliklə bağlı məsələlər dövlətlərin siyasətində mərkəzi problemlərdən ən önəmlisi sayılır. Xarici təhlükələrin mənbələrini və bunlara qarşı tədbirləri necə müəyyən etmək kimi suallar müstəqilliyini yenidən qazanmış, lakin müdafiə və təhlükəsizlik sistemi zəif olan Azərbaycan Respublikasının qarşısında həyati vacib məsələ kimi dururdu. Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının milli və beynəlxalq təhlükəsizliyinin təminatı ilə bağlı nəzəri-metodoloji əsas kimi qəbul edilən baxışları və zəngin təcrübəsi təhlükəsizlik sahəsində dövlət siyasətinin formalaşmasında, müvafiq təhlükəsizlik orqanlarının təşəkkülündə əvəzsiz rol oynadı. Azərbaycan Respublikası dövlətinin, cəmiyyətinin və hər bir vətəndaşının təhlükəsizliyinin təmin olunması

Ümummilli lider Heydər Əliyevin təhlükəsizlik strategiyasının əsas elementini təşkil etmişdir. Onun təhlükəsizlik strategiyasında başlıca məqsəd mükəmməl milli təhlükəsizlik sisteminin yaradılması idi. Bu məqsədə nail olmaq üçün Heydər Əliyev milli təhlükəsizlik strategiyasında aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsini ön plana çəkmişdi:

- milli və beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində milli maraqların müəyyən edilməsi;

- milli və beynəlxalq təhlükəsizliyin vəhdətinə nail olunması;

- təhlükəsizliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı mükəmməl hüquqi bazanın yaradılması;

- təhlükəsizlik sahəsində dövlət siyasətinin prinsiplərinin müəyyən olunması;

- təhlükəsizliyin təminatı ilə bağlı mükəmməl dövlət mexanizmlərinin, struktur və qurumlarının yaradılması və təkmilləşdirilməsi;

- yüksək peşəkar kadr potensialının hazırlanması və təkmilləşdirilməsi;

- təhlükəsizlik sisteminə daxil olan dövlət qurumları arasında mükəmməl əlaqələndirmə mexanizminin yaradılması;

- ölkənin malik olduğu resursların səmərəli qaydada milli təhlükəsizliyin təminatına yönəldilməsi;

- hərbi qüvvələrin təkmilləşdirilməsi, müasir standartlara cavab verən milli ordunun formalaşdırılması.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin milli təhlükəsizlik məsələsinə dair baxışları aşağıdakı prinsiplərə söykənirdi:

- təhlükəsizlik məsələsi daimi problem kimi dövlətlərin mövcudluğu ilə birbaşa əlaqəlidir;

- dövlətin, cəmiyyətin sabitliyi və inkişafı, hər bir vətəndaşın rifahı milli təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasından, onun təmin olunması səviyyəsindən bilavasitə asılıdır;

- milli və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması, xarici təhlükə mənbələrinin qiymətləndirilməsi, millətin beynəlxalq mühitə uyğunlaşma prosesində özünəməxsusluğunun saxlanılması, milli dəyərlərin qorunması Azərbaycan Respublikası dövlətinin xüsusi diqqət mərkəzində olmalıdır;

- Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyi onun əsas milli mənafeyi kimi qəbul edilməlidir.

1992-ci ildən beynəlxalq birliyin, dövlətlərarası münasibətlər sisteminin bərabərhüquqlu üzvü olan Azərbaycan Respublikası dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi və beynəlxalq sistemdə öz layiqli yerini tutmaq üçün milli maraqlarını müəyyən etmək və onların təmin olunması üçün təhlükəsizlik üsullarını aydınlaşdırmaq problemi ilə üzləşmişdi. Əfsuslar olsun ki, 1992-1993-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında siyasi hakimiyyətdə olanlar bu problemin həlli yollarına düzgün yanaşmadılar. Milli maraqlar nisbətini, dövlətin siyasi potensialını, məqsədlərini, taktika və strategiyasını düzgün müəyyənləşdirməyi bacarmadılar. Nəticədə dövlətin malik olduğu bütün imkanlara etinasızlıq göstərərək, milli ideologiyayı müəyyən edə bilmədilər. Milli ideologiyayı müəyyən etmədən isə milli təhlükəsizliyin çoxşaxəli aspektləri haqqında tam təsəvvürə malik olmaq, təhlükəsizlik sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirmək mümkün deyildir. Təhlükə mənbələrinin (siyasi, hərbi, iqtisadi, sosial və s.) müəyyənləşdirilməsi milli təhlükəsizliyi təmin edən mexanizmin qurulmaması, onun milli və beynəlxalq aspektlərinin müəyyən olunmaması Azərbaycan xalqına çox baha başa gəldi. Azərbaycan xalqının hamıya bəlli olan itkiləri məhz milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinin nəzəri və əməli məsələlərinə düzgün yanaşmanın olmamasının nəticəsi idi. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının bu itkilərinin səbəbini dərin məntiqlə açıqlamışdı: «Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi Azərbaycan xalqının milli sərvətidir və bu sərvətin ayrı-ayrı qurumların, şəxslərin inhisarına alınması heç cür yolverilməzdir».

Özünün müasir milli tarixinin sürətli inkişaf mərhələsində Azərbaycan Respublikasının qarşısında dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurulması, respublikanın ərazi bütövlüyünün bərpası, Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin milli maraqlara uyğun həlli, Azərbaycan xalqının rifahının və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kimi mühüm tarixi vəzifələr dururdu. Bütün bunlar düşünülmüş, ardıcıl, məqsədyönlü daxili siyasətlə yanaşı, xarici siyasətin də həyata keçirilməsini, milli inkişafın xarici siyasi təminatına nail olunmasını tələb edirdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ilk öncə Azərbaycan Respublikasının əsas milli dövlət maraqları düzgün müəyyən olundu. Milli suverenlik, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü, xalqın bütövlüyü, qorunması və inkişafı, əmin-amanlıq

milli dövlət maraqlarının ilkin elementləri kimi qəbul edildi. Milli təhlükəsizlik Azərbaycan Respublikasının milli dövlət maraqlarını təmin edən strategiyaya çevrildi.

Azərbaycan Respublikasının milli və bəşəri dəyərlərin sintezi əsasında formalaşan dövlət siyasətinin əsas müsbət xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, Azərbaycan dövlətinin, xalqının milli təhlükəsizliyi beynəlxalq təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi qəbul edilirdi. Məhz bu amil Azərbaycan Respublikasının regional təhlükəsizlik sisteminin formalaşması konsepsiyasını səciyyələndirən göstəricidir. Azərbaycanın regional təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına üstünlük verməsi milli təhlükəsizlik strategiyasında təhlükəsizliyin müdafiə xarakteri kimi qəbul edilməsi idi.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasında milli-dövlət təhlükəsizliyinin təmin olunmasının regional və qlobal təhlükəsizlik sistemlərinin formalaşması əsasında həyata keçirilməsi haqqında müddəalar aşağıdakı şərtlərlə əsaslandırıla bilər:

- kütləvi qırğın silahlarının yayılması təhlükəsi;
- beynəlxalq sistemdə dövlətlərin hərbi, siyasi, iqtisadi, ekoloji və s. qarşılıqlı asılılığının artması;
- hərbi qüvvələrdən istifadə olunmasının yolverilməzliyi;
- milli təhlükəsizliyin yalnız qarşılıqlı təhlükəsizliyin təmin olunması nəticəsində həyata keçirilməsi ideyası;
- beynəlxalq təhlükəsizliyin bölünməzliyi;
- beynəlxalq əməkdaşlıq prinsipinin universallığı;
- bəşəri dəyərlərə söykənməsi;
- müasir beynəlxalq təhlükələrin, təhdidlərin xarakteri nəticəsində bütün dövlətlərin birgə fəaliyyətinin zəruriliyi.

Milli təhlükəsizliyin təminatı Qafqazda təhlükəsizliklə birbaşa əlaqəli idi. Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətində regional təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına diqqətin əsas məqsədlərindən biri də bu sistemin qlobal təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissəsinə çevrilməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası dövləti özünün milli maraqları ilə siyasi resursları, potensialı arasında düzgün nisbəti müəyyən edərək, regional təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasını qarşıya məqsəd qoydu. Qafqazda təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına üstünlük verilməsi aşağıdakı şərtlərlə əsaslandı:

– milli təhlükəsizliyin təmin olunması region dövlətlərinin təhlükəsizliyi ilə sıx surətdə bağlıdır;

– Qafqazda təhlükəsizlik sisteminin yaradılması milli təhlükəsizliyi daha artıq təmin edir, regional təhdidlərin qarşısını alır;

– Qafqazda təhlükəsizlik sisteminin formalaşması global təhlükəsizlik sisteminin formalaşması üçün zəmin yaratmış olur.

Region dövlətlərinin hərbsizləşdirilməsi, kollektiv təhlükəsizlik və insan hüquqlarının aliliyi bu ideyanın dayaq nöqtələridir. Ümum-milli liderin müəyyən etdiyi dövlət siyasətində kollektiv təhlükəsizlik yanaşması xüsusi xətt kimi formalaşdı. Regional qurumların yaradılması və möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq hüququn regional aspektlərinin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq əxlaq normalarının region dövlətləri tərəfindən hamılıqla qəbul olunması yolu ilə Qafqazda təhlükəsizlik dilemmasının həll oluna bilməsi milli təhlükəsizlik strategiyasının əsas müddəalarından biri idi. Azərbaycan dövlətinin regional və universal beynəlxalq təşkilatlarda irəli sürdüyü təhlükəsizlik təşəbbüsləri məhz bu məqsədlərin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdi.

Azərbaycan dövlətini təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına yönələn milli təhlükəsizlik strategiyasında xarici təhdidlər düzgün müəyyən olunmuş və təsnifləşdirilmişdi. Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin, obyektiv meyil olan qloballaşmanın yarada biləcəyi fəsadların, hərbi, iqtisadi, sosial, ekoloji və s. təhlükələrin dəqiq müəyyənləşdirilməsi onların qarşısının alınmasına yönələn strategiyanın mükəmməlliyini göstərirdi. Milli təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasında ən böyük maneə kimi Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində yaranmış Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi idi. O «Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsini həll etmədən və digər münaqişələrə son qoymadan regionumuzda sülhə və təhlükəsizliyə nail olmaq mümkün deyildir» fikrini müxtəlif dövlət müşavirələrində, beynəlxalq forumlarda dəfələrlə vurğulamışdı.

Ölkənin milli təhlükəsizlik strategiyasının nəzəri əsasları bəşəriyyətin yeni ideyalarını özündə əks etdirməsi ilə müəyyən olunurdu. Beynəlxalq təhlükəsizlik, insan təhlükəsizliyi və demokratik sülh ideyaları bu strategiyasının özülünü təşkil edirdi. Bütün regional dövlətlərin təhlükəsizliyini qəbul edən strategiyı təhlükəsizliyin təminatını beynəlxalq kollektiv təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçiril-

məsində görürdü. Regional təhlükəsizliyin təmin olunmasının zəruriliyi regionda hər bir insanın əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq hüququnun tanınması, qorunması və həyata keçirilməsində idi. Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi təhlükəsizlik strategiyasına görə, nəinki Azərbaycan Respublikasında, eləcə də regionda demokratik təsisatların inkişafı, hüquqi dövlətlərin və vətəndaş cəmiyyətlərinin formalaşması dövlətlər arasında qarşılıqlı inam, etimad və hörmətin yaradılmasına, regional sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar olmasına zəmin yarada bilərdi. Ümummilli liderin baxışları və təcrübəsi sübut edirdi ki, heqmon dövlətlər arasında münaqişələr olmur, mübahisələr dinc yolla aradan qaldırılır və sülh, əmin-amanlıq daha artıq təmin edilir. Bu ideya onun 2001-ci il yanvarın 26-da Strasburqda Avropa Şurası Parlament Assambleyasının sessiyasındakı nitqində daha məntiqli şəkildə əsaslandırılmışdı: «Azərbaycan qonşu dövlətlərdə də demokratiyanın inkişaf etməsində maraqlıdır. Zənnimizcə, bu, regional təhlükəsizliyin və sabitliyin təminatıdır. Hesab edirəm ki, təcavüzkar millətçilik ideologiyasının, milli təkəbbür hissəsinin, qonşu dövlətlərə qarşı ərazi iddialarının hökm sürdüyü cəmiyyətdə demokratiya inkişaf edə bilməz».

Milli təhlükəsizlik sisteminin formalaşması strategiyası Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən milli ideologiyada da öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, hər bir dövlətin milli ideologiyası milli dəyərlərin, dünyəvi baxışların üzərində qurulur. Azadlıq, bərabərlik, təhlükəsizlik, ədalətlik, inkişaf, hörmət və tanınma, sülh, milli şərəf, vətənpərvərlik kimi dəyərlər Azərbaycan Respublikasının Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılan milli ideologiyasında önəmli yer tutur. Milli təhlükəsizlik Azərbaycan Respublikasının milli ideologiyasının əsas və mərkəzi elementlərindən biridir, bəşəri xarakterə malik milli dəyər kimi qəbul edilir. Heydər Əliyevin strategiyasına görə, təhlükəsizlik digər iki milli dəyərin – müstəqillik və suverenlik dəyərlərinin həyata keçirilməsini təmin edirdi. Təhlükəsizlik, müstəqillik və suverenlik – bu üç milli dəyər fundamental, universal xarakterə malik dəyərlərdən sayılır. Digər milli dəyərlər – inam, hörmət, inkişaf, rifah və s. universal dəyərlərdən törəmə dəyərlər kimi qəbul edilir. Bütün bu ali dəyərlər azərbaycançılıq ideologiyasında cəmləşir, Azərbaycan Respublikası dövlət ideologiyasının tərkib hissəsi olaraq əsas siyasi məqsədlər kimi qarşıya qoyulurdu.

Milli təhlükəsizlik strategiyasına görə, regional təhlükəsizlik sisteminin əhatə məkanı daha genişdir. Bu məkan bütün Avropanı, MDB–Slavyan dünyasını, Mərkəzi Asiyanı, hətta Yaxın Şərqi əhatə edir. Heydər Əliyevin 1993–2003-cü illərdə müxtəlif beynəlxalq təşkilatların (BMT, ATƏT, AŞ, NATO, MDB, GUAM, İƏT, İKT, QİƏT və b.) toplantılarında, forumlarında, habelə görüşlərdə dəfələrlə irəli sürdüyü sülh təklifləri, təşəbbüsləri regional təhlükəsizlik sisteminin əhatə məkanının daha geniş olması fikrini əyani şəkildə sübut edir.

Azərbaycanın milli təhlükəsizlik strategiyasında ən mühüm və əhəmiyyətli yerlərdən birini dövlət siyasətinin formalaşmasına dair müddəalar tuturdu. Milli təhlükəsizliyin təminatında əsas rol dövlətə məxsus olsa da, cəmiyyətin və hər bir vətəndaşın iştirakı da zəruri hər bir azərbaycanlı üçün həyati əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə milli təhlükəsizlik dövlət, cəmiyyət və hər bir vətəndaşın birgə fəaliyyəti nəticəsində təmin oluna bilərdi.

Təhlükəsizlik sahəsində mükəmməl dövlət siyasətini formalaşdırmaq üçün milli təhlükəsizliyin təminatının aşağıdakı prinsipləri irəli sürülmüşdü:

- qanunçuluq;
- milli mənafehlərin aliliyi;
- milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlətin məsuliyyəti;
- bütün təhlükəsizlik növlərinin vəhdəti, qarşılıqlı əlaqəsi və tarazlığı.

Bu prinsiplər rəhbər tutularaq Azərbaycan Respublikasında təhlükəsizlik sahəsində xüsusi qanunların qəbul edilməsinə, onların mükəmməlliyinə, səmərəli şəkildə həyata keçirilmə mexanizmlərinin yaradılmasına xüsusi əhəmiyyət verildirdi. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyası, Milli Məclis tərəfindən qəbul edilən qanunlar, Prezidentin imzaladığı fərmanlar, digər müvafiq normativ aktlar, imzalanmış və ya ratifikasiya olunmuş beynəlxalq müqavilələr milli təhlükəsizlik sahəsində dövlət siyasətinin mükəmməl hüquqi bazasını təşkil etdi. Qanunda birbaşa göstərilmiş hallar istisna olmaqla, milli təhlükəsizliyin təminatında vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına yol verilmir. Bu, Azərbaycan Respublikasının dövlət və hüquq tarixində yeni bir yanaşma idi.

Milli təhlükəsizlik strategiyasında milli maraqları qorumaq üçün hüquqi normalar sistemi ilə yanaşı, dövlət hakimiyyəti orqanlarının

fəaliyyətinin əsas istiqamətləri də müəyyən olunmuş, xüsusi təhlükəsizlik strukturlarının formalaşdırılması və ya dəyişdirilməsi, onların fəaliyyətinə nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Milli təhlükəsizlik strategiyasının əsas prinsipləri dövlət sirri haqqında, müdafiə haqqında, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat haqqında qanunlarda, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi yanında Akademiyanın təsis olunması haqqında fərmanda və s. hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Bu mühüm sənədlər təhlükəsizlik haqqında ən yeni nəzəri biliklər və təcrübələr nəzərə alınmaqla, Ümummilli liderin bilavasitə iştirakı və rəhbərliyi ilə qəbul edilmişdi.

1993-2003-cü illərdə dövlət təhlükəsizlik strukturlarının yaradılmasında və fəaliyyətində ciddi işlər görülmüşdür. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Təhlükəsizlik Şurası, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, Müdafiə Nazirliyi, Fövqəladə Hallar Nazirliyi kimi dövlət strukturlarının formalaşmasında, kadrların hazırlanması strategiyasının müəyyən olunmasında onun təcrübəsinin xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur.

1997-ci il aprelin 10-da Prezidentin Fərmanı ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Təhlükəsizlik Şurası təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində vahid dövlət siyasətini həyata keçirən çox mühüm bir qurumdur. Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 27-ci bəndinə uyğun olaraq Prezident tərəfindən yaradılmışdır. Təhlükəsizlik Şurasının Prezidentin sədrliyi ilə keçirilən iclaslarında milli təhlükəsizlik məsələləri müzakirə edilir, dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri müəyyən olunur, Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, müstəqilliyinə, dövlətə, cəmiyyətə və vətəndaşlara qarşı yönələn daxili və xarici təhdidlərin qarşısının alınması və ya aradan qaldırılması üçün dövlət orqanları qarşısında konkret vəzifələr qoyulurdu. Təhlükəsizlik Şurası vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması sahəsində Prezidentin öz Konstitusiya səlahiyyətlərini həyata keçirməsinə şərait yaradılmasını təmin edirdi.

Heydər Əliyevin sülhyaratma və milli təhlükəsizlik sisteminin formalaşması istiqamətində fəaliyyəti xaricdə də yüksək dəyərləndirilirdi. 1999-cu il noyabrın 1-də Ankarada ona Beynəlxalq Atatürk Sülh

Mükafatının təqdim olunması Ulu öndərin, ümumilikdə Azərbaycan Respublikasının regional təhlükəsizlik sisteminin yaradılması sahəsində tədbirlərinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması və dəstəklənməsinin bariz nümunəsi idi.

Təhlükəsizlik Şurasına Milli Məclisin Sədri, Baş nazir, Prezident Administrasiyasının rəhbəri, Prezidentin müdafiə məsələləri üzrə köməkçisi, Baş Prokuror, xarici işlər, müdafiə, milli təhlükəsizlik, daxili işlər nazirləri daxildir. Şuranın katibi funksiyalarını Prezident Administrasiyasının rəhbəri yerinə yetirir. O, Təhlükəsizlik Şurasının fəaliyyətini təmin edir, onun iclaslarının hazırlanmasına rəhbərlik edir. İclasların gündəliyi və məsələlərin müzakirəsi qaydası Prezident Administrasiyasının rəhbərinin təqdimatı əsasında Prezident tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Milli təhlükəsizlik strategiyasında silahlı qüvvələrin yaradılması və inkişafı məsələləri də xüsusi yer tuturdu. Milli ordunun formalaşması, onun ən yeni silahlarla və texnika ilə təchizi, qabaqcıl hərbi taktika və strategiyaya yiyələnmiş milli hərbi kadrların hazırlanması Azərbaycan dövlətinin fəaliyyətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən istiqamət olmuşdur. Ölkənin silahlı qüvvələr milli təhlükəsizliyə, dövlətə və xalqa qarşı yönələn istənilən təhlükəni aradan qaldırmağa qadir olan bir orduya çevrilmişdir.

Milli ordunun şərəfli tarixi yoluna hörmət əlaməti olaraq, keçmiş ənənələri yaşatmaq naminə, hər bir azərbaycanlıda milli orduya məhəbbət hissi aşılamaq məqsədilə Prezidentin 1998-ci il 22 may tarixli fərmanı ilə iyunun 26-nı Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələr günü elan edilmişdir. Bu qərar Azərbaycanda milli silahlı qüvvələrə dövlət diqqətinin yüksək səviyyədə olmasının bariz nümunəsi idi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 16 avqust tarixli sərəncamı ilə 18 avqust Sərhəd Qoşunları əməkdaşlarının peşə bayramı günü elan olundu.

Milli təhlükəsizlik strategiyasında silahlı qüvvələrə böyük diqqət göstərilməsinin obyektiv səbəbləri var idi. Təhlükəsizlik sahəsində peşəkar general olan Ümummilli lider çox yaxşı bilirdi ki, güclü ordusu olmayan dövlət öz müstəqilliyini qoruya, vətəndaşlarının, cəmiyyətin təhlükəsizliyini təmin edə bilməz. Onun ordu quruculuğu siyasətinin məqsədi bir neçə istiqamətə yönəlmişdi: güclü ordu güclü

dövlət deməkdir, güclü ordu xalqın inkişafının təmin olunması deməkdir, güclü ordu dünya dövlətləri arasında xüsusi çəkiyə və nüfuza malik olmaq deməkdir.

Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərliyi dövründə gərgin və məqsədyönlü səyləri sayəsində ordunun mərkəzləşdirilmiş maddi-texniki təchizatı əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırıldı, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nizama salındı. Ordu quruculuğunun ən müxtəlif sahələri ilə bağlı zəruri qanunlar qəbul edildi, silahlı qüvvələrin mükəmməl qanunvericilik bazası yaradıldı. Beynəlxalq hərbi təhsil standartlarına cavab verən milli hərbi təhsil sisteminin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Milli hərbi kadrlar olmadan, sözün əsl mənasında, milli dirçəlişə ümid bəsləmək mümkün deyildir. Bu işin təməli isə hələ 1973-cü ildə Bakıda Cəmsid Naxçıvanski adına ixtisaslaşdırılmış internat məktəbinin yaradılması ilə qoyulmuşdu. Moskvada nəşr edilən «Komsomolskaya pravda» qəzeti bundan təxminən iyirmi il sonra, 1993-cü il 26 iyun tarixli nömrəsindəki «70-ci illərdə H.Əliyev bilirdimi ki, SSRİ dağılacaq?» sərlövhəli məqaləsində yazırdı: «70-ci illərdə Sovet Ordusunda azərbaycanlılar, yumşaq desək, az idi. Polkovniklər, generallar bir əlin barmaqları ilə sayılardı. Əliyevin rəhbərliyi ilə azərbaycanlı müdavimlər ölkənin hərbi məktəblərində görünməyə başladılar. Rayonlardan gələn, rus dilini bilməyən uşaqlar gələcəkdə təhsillərini ali hərbi məktəbdə davam etdirmək üçün əvvəlcə Naxçıvanski adına məktəbə daxil olurdular».

Ümummilli lider özünün vurğuladığı kimi, «Azərbaycanda heç vaxt oxşarı, analoqu olmayan» bu məktəbin, indiki hərbi liseyin 30 illik yubileyində iftixarla demişdi: «Mən Cəmsid Naxçıvanski adına məktəbi yaradarkən həsrətində olduğum arzuma çatmışam, ona görə də özümü çox xoşbəxt hesab edirəm».

Fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində liseyin məzunları arasından yetişən generallar, xeyli sayda yüksək rütbəli zabitlər Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində, Daxili Qoşunlarında, Sərhəd Qoşunlarında, milli təhlükəsizlik sisteminə dövlətə, vətənə xidmət edir, öz hərbi biliklərini gənc nəsillərə ötürürlər.

1997-ci ildə Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin yaradılması ordu quruculuğunda, milli zabit kadrlarının hazırlanması tarixində keyfiyyətə yeni bir mərhələnin başlanması demək idi. Əlbəttə, Azərbaycan Respublikasında bu məktəbin yaradılması və fəaliyyəti üçün böyük

imkanlar, resurslar və təcrübə tələb edirdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü sayəsində Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan Respublikası arasında imzalanmış protokola əsasən, qardaş ölkənin təcrübəsindən və dəstəyindən istifadə olundu, Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi müvafiq dünya standartlarına cavab verən təhsil ocağına çevrildi. 2001-ci ildən bu məktəb Azərbaycan Respublikası Milli Ordusunu müasir hərbi peşə standartına uyğun təhsil proqramı əsasında hazırlanmış zabitlərlə təmin edir.

Hərbi təhsil sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə 1999-cu il yanvarın 20-də Hərbi Akademiyanın yaradılması haqqında fərman imzalandı. Azərbaycan Prezidentinin 2001-ci il 20 avqust tarixli fərmanı ilə isə Silahlı Qüvvələr üçün kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsindən ötrü Müdafiə Nazirliyinin Təlim-Tədris Mərkəzi təşkil edildi.

Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbinin, Azərbaycan Ali Hərbi Təyyarçılıq Məktəbinin, Tibb Universitetində hərbi tibb fakültəsinin yaradılması milli müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində dövlət siyasətinin vahid sistem halında mövcudluğunu bir daha təsdiqlədi. Bütün bu hərbi təlim-təhsil ocaqları Azərbaycanın Silahlı Qüvvələrinin tərkibinə daxil olan müxtəlif qoşun növlərini ən müasir hərbi biliklərə yiyələnən peşəkar zabitlərlə təmin edir, eyni zamanda bir sıra ölkələr üçün də kadrlar hazırlayır.

Yüksək kadr potensialı və geniş maddi-texniki bazası olan yerli hərbi məktəblərlə yanaşı, Azərbaycan Respublikası hərbciləri bir sıra zəruri və mühüm ixtisaslar üzrə təhsil almaq üçün Türkiyə Cümhuriyyəti, Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Pakistan İslam Respublikası, Çin Xalq Respublikası və digər ölkələrə göndərildi.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin beynəlxalq əlaqələri də genişlənmiş, NATO, MDB çərçivəsində, habelə bir sıra dövlətlərlə ikitərəfli hərbi əməkdaşlığın əsasları qoyulmuşdur. Ölkəmizin 1994-cü ilin mayında qoşulduğu NATO-nun «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramının həyata keçirilməsini, gələcək zabitlərin müasir standartlara uyğun təhsil almasını və perspektivdə onların beynəlxalq hərbi tədbirlərdə daha fəal iştirakını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbində «Sülh naminə tərəfdaşlıq» kafedrası açılmışdı. NATO ilə tərəfdaşlıq proqramı çərçivəsində Azərbaycan Respublika-

sında müxtəlif təlimlər keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının hərbiçiləri NATO-nun «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramı çərçivəsində təşkil olunan müxtəlif ixtisasartırma və təlim kurslarında da yaxından iştirak etmişlər. Hazırda Azərbaycan Respublikasının NATO ilə əlaqələri artıq «Fərdi tərəfdaşlığın fəaliyyət planı» çərçivəsində inkişaf edir. Bu işə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təhlükəsizlik strukturlarına integrasiya olunmasını təmin edən amillərdəndir. Sülh-yaratma və antiterror əməliyyatlarında iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin kontingenti beynəlxalq səviyyədə təcrübə toplusmaları ilə yanaşı, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına da töhfə vermiş olurlar.

Ordu quruculuğu, bütövlükdə dövlət quruculuğu sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində Azərbaycan Respublikası regionda ən güclü orduya malik olan dövlətə çevrilmişdir.

4.4. Çoxpartiyalı siyasi sistem və demokratik seçkilər

XX əsrin ortalarında politoloq D.İstenin elmi ədəbiyyata daxil etdiyi «siyasi sistem» anlayışı hər bir dövlətin daxili aləminin göstəricisi, başqa dövlətlərlə əlaqəsinə təsir edən obyekt kimi politoloqların tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir. Siyasi sistem konkret məkan və zaman çərçivəsində yaranır və inkişaf edir. Siyasi sistemin strukturunu cəmiyyətin əsas təsisatları sayılan dövlət, siyasi partiyalar, ictimai hərəkətlər və təşkilatlar təşkil edir [1330, 12-13].

Hər bir ölkənin siyasi sistemində hakim yer dövlətə və onun orqanlarına məxsusdur. O, bütün cəmiyyətin təşkilat çərçivələrini müəyyən edir, hüquqi normaların köməyi ilə vətəndaşların və mülki təşkilatların davranışını formalaşdırır, təşəbbüslərini dəstəkləyir.

Demokratik dövlətlərdə siyasi sistemin əsas tərkib hissələrindən olan siyasi partiyalar siyasi hakimiyyətə gəlmək, yaxud ona təsir etmək yolu ilə özlərinin, tərəfdaşlarının və təmsil etdikləri digər qrupların marağını reallaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Siyasi sistemin digər əsas tərkib hissəsi olan ictimai qurumlar, qeyri-hökumət təşkilatları və azad mətbuat orqanları öz qarşılıqlarına

bilavasitə siyasətlə məşğul olmaq, hakimiyyətə gəlmək məqsədi qoymur. Lakin onlar yürüdülmən siyasətə təsir etmək, bu və ya başqa vəziyyətləri reallaşdırmaq məqsədilə aktiv fəaliyyətlə məşğul olur [1330, 15].

Azərbaycan Respublikasında çoxpartiyalı siyasi sistemin ilk nümunəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə meydana gəlmiş, lakin məlum səbəblər üzündən gənc respublikanın süqutu ilə ona da son qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında ikinci dəfə çoxpartiyalı siyasi sistemin yaranması milli dövlət müstəqilliyinin bərpasından əvvəlki illərə təsadüf edir. 1980-ci illərin axırında respublikadakı böhran vəziyyətinin, ölkənin Dağlıq Qarabağ bölgəsində genişlənən erməni separatizminin ictimai-siyasi təşkilatların təşəkkülünə mühüm təsiri olmuşdu [622, 46].

Akademik Ramiz Mehdiyev yazır ki, «Azərbaycanın siyasi təşkilatlarının yaranma tarixi yenidənqurma, «Qorbaçovsayağı aşkarlıq» dövrü ilə, sovet iqtisadiyyatının bazar münasibətləri və kapitalizm qurmaq məcrasına keçməyə başlaması ilə sıx bağlıdır. Zərərli formada olsa da, demokratikləşmə 1980-ci illərin axırlarında xalq hərəkətinin, sonra isə mili azadlıq hərəkətinin güclənməsinə, ictimai-siyasi meydana yeni simaların gəlməsinə... səbəb oldu» [1589, 289]. Azərbaycan Kommunist Partiyasının hələ hakimiyyətdə olduğu vaxtda Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin yaranması respublikada çoxpartiyalılığın formalaşması yolunda ilk addım oldu. Ancaq AXC-nin təşkilində və sonrakı fəaliyyətində buraxılan səhvlər onun qarşısına qoyduğu strateji məsələlərin həllinə maneçilik törətdi, o, getdikcə yekdil fikirlilər birliyinə deyil, ümumi marağı olanların koalisiyasına çevrildi. Məhz yekdilliyin olmaması AXC-nin kiçik bir qrup tərəfindən tələsik və ciddi hazırlıq olmadan təsis edilməsinə gətirib çıxarmışdı [964, 98].

Sonradan «Yeni Müsavat», «Sosial Demokrat», «Ana Vətən», «Milli İstiqlal» partiyaları və s. siyasi təşkilatlar yarandı. 1992-ci ilin ortalarında Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətdə olan AXC-dən savayı, 26 siyasi partiya var idi.

Azərbaycan Respublikasında siyasi proseslərin genişlənməsinə və dərinləşməsinə baxmayaraq, bir-iki az əhəmiyyətli partiyayı çıxmaq şərtilə, siyasi səhnəyə heç bir siyasi partiya gəlməmişdi. Bu baxımdan, 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvanda Heydər Əliyev kimi təcrübəli dövlət xadiminin rəhbərliyi ilə Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradıl-

ması nəinki ölkənin ictimai-siyasi həyatında, həm də bütövlükdə gənc müstəqil dövlətin gələcək fəaliyyətində mühüm rol oynayacaq tarixi hadisə oldu. Azərbaycanda demokratik, hüquqi dövlət qurulması, mətbuat və söz azadlığı olan demokratik cəmiyyətin təşəkkül tapması istiqamətində fəaliyyət göstərməyi qarşıya məqsəd qoyan partiya uzun bir dövr üçün özünün dəqiq strategiyasını müəyyənləşdirən «Yeni müstəqil Azərbaycan uğrunda!» şüarını irəli sürdü.

Ümummilli lider Heydər Əliyev partiyanın yaradılmasının beşinci ildönümü mərasimindəki nitqində demişdi: «Yaranandan onun ən üstün müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, Yeni Azərbaycan Partiyasının amalı, məqsədləri, qəbul etdiyi proqram müstəqil Azərbaycan Respublikasında demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq, Azərbaycanda demokratik prinsipləri bərqərar etmək, Azərbaycanı dünya iqtisadiyyatına bağlamaq, Azərbaycanda iqtisadi-siyasi islahatlar həyata keçirmək və Azərbaycanı inkişaf etdirmək olubdur».

Heydər Əliyev «Azərbaycanda geniş xalq kütlələrini əhatə edəcək nüfuzlu və işlək bir partiyanın» yaradılmasını təklif edən «91-lərin» müraciətinə cavabında partiyaların fəaliyyəti üçün Azərbaycan dövlətinin gələcək həyatında demokratiya və siyasi plüralizmin olmasını əsas şərt kimi vurğulamışdı.

Yeni Azərbaycan Partiyası ölkədə daha bir müxalifət təşkilatı kimi yaranmamışdı. Onun meydana gəlməsi həmin dövrdə ağır və mürəkkəb günlərini yaşayan Azərbaycanın xaos və anarxiyadan xilas edilməsi, dövlətçiliyin itirilməsi təhlükəsinin qarşısının alınması zərurətindən doğmuşdu. Heydər Əliyev sonralar bu barədə demişdi: «Yeni Azərbaycan Partiyası o vaxtkı iqtidara müxalif partiya kimi yaranmamışdı... Bu partiyayı yaradan adamlar müxalifət olmaq yox, Azərbaycandakı çoxpartiyalılıq şəraitində respublikamızın ictimai-siyasi həyatında partiya tərkibində iştirak etmək istəyirlər...

...Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə gələndən sonra mən Xalq Cəbhəsinə müxalifətdə olmamışam. Amma onlar, sadəcə olaraq, Azərbaycanı idarə etmək iqtidarında olmadılar, buna qadir olmadılar».

Beləliklə, güclü sosial bazası, pragmatik proqramı, güclü təşkilati strukturu və nüfuzlu lideri olan Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranması ilə 1992-ci ilin sonunda ölkəmizdə çoxpartiyalı siyasi sistem əsasən formalaşmış oldu [964, 153].

İnkişaf etmiş ölkələrin siyasi məkanından fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasında çoxpartiyalı siyasi sistemin formalaşması prosesi özünəməxsus məcrada inkişaf etmişdir. Avropa ölkələrində partiyalar uzun dövr ərzində təkmilləşmiş, sosial diferensiasiya və sertifikatlaşdırma prosesi ilə siyasi formaların inkişafı ilə paralel getmişdir. Lakin Azərbaycan Respublikasında bu cür keçid tarixi baxımdan çox qısa bir vaxtda olmuşdur. «Əgər Avropada siyasi təşkilatlar siyasi prosesə təbii şəkildə qatılırdısa, Azərbaycanda siyasi təşkilatlar ümumən sabit və inkişaf etmiş siyasi sistemdən kənarda meydana gəlmiş və fəaliyyətə başlamışdır. Bunun nəticəsində Azərbaycanın partiya sistemi «bətndaxili formalaşma»nın tam silsiləsini keçməmiş və inkişaf ləngliyinə məruz qalmışdır ki, bu da əslində, vətəndaş cəmiyyəti yaradılması proseslərini də ləngidir» [1589, 299–301].

Bəzi tədqiqatçılar Azərbaycanda partiyalaşma prosesini şərti olaraq beş dövrə bölürlər [964, 158].

Akademik R.Mehdiyev isə Azərbaycan Respublikasında siyasi təşkilatların təşəkkülünün dörd mərhələdən keçdiyini vurğulayır [1589, 300].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra ötən müddətdə mili siyasət özünün əsas komponenti olan sabit hakimiyyət strukturunu və ona opponetlik edən qüvvələr üçün əlverişli şəraiti formalaşdırmışdır. Ona görə də qətiyyətlə deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının müasir siyasi sisteminin banisi Ümummilli lider Heydər Əliyevdir. Məhz onun rəhbərliyi ilə işlənib hazırlanmış və 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında siyasi sistemin yaradılması öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının siyasi sistemində ən müxtəlif ideoloji istiqamətlərə mənsub (liberal, mühafizəkar, millətçi, iqtidaryönlü və s.) partiyalar təmsil olunmuşdur. Bunların əksəriyyəti özlərini müxalifət partiyaları elan etmişdir. Məhdud sosial bazaya malik olan bu partiyalar mövcud iqtidara qarşı mübarizə aparsa da, strategiya və taktikalarına görə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənirlər. Onların bir qismi bütün narazıları, cəmiyyətə inteqrasiya olunmayan dağıdıcı ünsürləri birləşdirməyə çalışan barışmaz, destruktiv müxalifəti təmsil edir [124, 212].

«İndiyədək müxalifət partiyalarından heç biri respublika miqyasında elə bir iqtisadi inkişaf proqramı irəli sürə bilməmişdir ki, ondan dövlətin və cəmiyyətin rifahı naminə istifadə etmək mümkün olsun və bu proqram digər müxalif qüvvələr tərəfindən dəstəklənsin. Müxalifət yönümlü partiyaların ən mühüm problemlərindən, uğursuzluqlarından biri Azərbaycan Respublikasının siyasi həyatında lazımınca iştirak etməməsi ilə bağlıdır.

Sağlara, mərkəzçilərə və ya sollara mənsubluq barədə quru bəyanatlar bu partiyaların liderləri öz siyasi və ya iqtisadi baxışlarını açıqlamağa azacıq da olsa cəhd göstərən kimi tam uğursuzluğa məruz qalır» [1589, 329-330].

Ölkədə sabit siyasi sistemin formalaşmasının mühüm aspekti olan siyasi mədəniyyətin keyfiyyətli transformasiyası həm də iqtidarla müxalifət arasında qarşılıqlı münasibətlərin səmərəli modelinin qurulmasının bir elementi kimi çıxış edir, siyasi prosesin bütün faktorlarının iştirakını təmin edir və buna uyğun olaraq siyasi və ictimai təsisatların inkişafına şərait yaradır. Düzümsüzlüyü, barışmazlığı, dialoqdan imtinanı sağlam rəqabət, tolerant qarşılıqlı münasibətlər, indiki və gələcək dövlət barədə konstruktiv ictimai diskussiyalar formalaşdırmaq cəhdi əvəz etməlidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev məhz bu tezisə əsaslanaraq, siyasi prosesin amillərinə müraciət edərək, onları ölkədə həyata keçirilən ümummillə layihələrə və təşəbbüslərə münasibətdə rəşional mövqe tutmağa, sonradan davamlı siyasi məkan formalaşdırmaq məqsədilə iqtidarlə əks-elitanın dialoqunun tərkib hissəsinə çevrilməyə çağırmışdır [277, 40–45].

Azərbaycan müxalifətində konstruktivliyin olmaması onun bəlasına çevrilmişdir. Bu isə onun davranışının ciddi təshihə ehtiyacı olduğunu göstərir. Belə təshih zamanın tələbi, həm müxalifətin özünün, həm də bütövlükdə cəmiyyətin problemidir. Zaman ölkəmizdə siyasi məkanın xarakterinə və mahiyyətinə hissediləcək təsir göstərir. Bu məkanda isə siyasi mənzərənin, partiyaların və onların fəaliyyət formalarının, metodlarının təzələnməsinə daim meyil edilməsi istisna deyildir. Bu siyasi məkanda rəqabətə davamlılıq və ictimai maraqların rəal təcəssümü uğrunda bəhşləşmə siyasi qüvvələrin öncül vəzifəsi olacaqdır.

Akademik Ramiz Mehdiyev Azərbaycan Respublikasında demokratiyanın inkişafından bəhş edərəkən vurğulayır ki, «müasir

dövrə siyasi partiyaların yeni dövrə qədəm qoyması mütləqdir... Artıq cəmiyyətimizin inkişafı siyasi məkanda çoxsaylı xırda, cılız partiyaların süni mövcudluğunu qəbul etmir və konstruktiv, özünə-məxsus ideologiyası olan bir neçə siyasi partiyanın fəaliyyətini zərurətə çevirir... Yeni dövr partiyaların ideoloji xəttinin – sağ, sol və mərkəz meyillərinin Azərbaycan cəmiyyətinə gətirilməsini önə çəkir... bu gün siyasi partiyaların dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi Azərbaycan üçün də aktualıq kəsb etməyə başlamışdır.

.... Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində qəbul edilmiş «Siyasi partiyalar haqqında» qanun Azərbaycanın bugünkü reallığına cavab vermədiyindən, demokratik inkişafımıza müəyyən çətinliklər yaradır» [271, 33-34].

Müəllif son tədqiqatlarından olan monoqrafiyasında bu məsələni bir qədər də konkretləşdirərək yazır ki, «Azərbaycanın siyasi məkanında partiyaların yeni rol oynadığı və ictimai iradənin real ifadəçilərinə çevrildiyi yeni siyasi paradigmanın formalaşdırılmasına ehtiyac doğur. Müasir dövrün siyasi prosesi yalançı partiya fəallığını qəbul etmir, siyasi fəallığın konkret məzmununun olmasını tələb edir. Tədricən inkişaf edərək, hakimiyyət və müxalifətin səmərəli dualizminin yanaşı mövcud olduğu möhkəm siyasi infrastruktur yaradılmasının vacibliyini dərk edərək, əsassız siyasi hücumları və qarşılıqlı iradları, yersiz ittihamları və ziddiyyətli tənələri aradan qaldıran müasir Azərbaycan cəmiyyətinin məhz buna ehtiyacı var. Belə bir sistemin olması Azərbaycana sosial siyasət baxımından sabit inkişafı davam etdirməyə imkan verəcəkdir. Bu isə ölkənin partiya sisteminin güclü hakim partiya, heç də zəif olmayan müxalifət partiyası və cəmiyyətdə orta mövqə tutan mərkəzçi partiya arasında rəqabətin gətirdiyi iki və ya üçpartiyalı struktura transformasiyanı təmin edəcəkdir. Belə bir strukturun yaradılmasına zərurət majoritar qaydada keçirilən və səmərəli dövlətçilik şəraitində milli radikal müxalifətin bacarıqsızlığını nümayiş etdirən 2005-ci il parlament seçkilərindən sonra yaranmışdır» [275, 514-515].

Şübhəsiz ki, müəllifin yazdığı kimi, bütün bunlar əsas amalın gerçəkləşməsinə – Azərbaycanı inkişaf etmiş, rəqabətə davamlı, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olduğu, demokratik təsisatların azad fəaliyyət göstərdiyi müasir məkana çevirməyə kömək edəcəkdir.

Demokratik cəmiyyətin ən mühüm əlamətlərindən biri seçkilərdir. Seçki anlayışının və hakimiyyətin seçkilər yolu ilə formalaşması qaydasının tarixi qədimdir. İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə dövlətin yaranması və dövlət hakimiyyətinin formalaşmasını müəyyən edən qaydalar (seçmək və seçilmək qaydaları) da təşəkkül tapmışdır. Müasir dünyanın əksər ölkələrində hakimiyyət demokratik seçkilər yolu ilə formalaşır və faktik olaraq indi demokratiya və demokratik seçki sistemi universal xarakter daşıyır. Hər bir ölkədə hakimiyyətin, siyasi rejimin mahiyyəti bu ölkədə demokratik qaydalara nə dərəcədə əməl olunması ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasında müasir mənada seçki sisteminin tətbiqinin təxminən bir əsrlik tarixi vardır. Müsəlman Şərfində ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində demokratik respublika idarə üsulu tətbiq edilmişdi. Avropanın əksər ölkələrindən və ABŞ-dan daha əvvəl Azərbaycan Respublikasında qadınlara seçki hüququ verilmişdi. Lakin Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə bu uğurlu işlərə də son qoyuldu.

Doğrudur, sovet hakimiyyəti dövründə bütün İttifaqda olduğu kimi, Azərbaycan SSR-də də seçkilər keçirilirdi. Ancaq bu seçkilər və əhalinin həmin prosesdə iştirakı büsbütün formal xarakter daşıyırdı və həmin seçkiləri demokratik seçkilər adlandırmaq olmazdı.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra, A. Mütəllibov və AXC iqtidarı dövründə seçkilər xaos və silahlı dəstələrin özbaşınalığı şəraitində keçirilmişdir. Hətta A.N.Mütəllibovun hakimiyyəti dövründə, Azərbaycan Respublikasının o vaxtkı Konstitusiyasına zidd olaraq, seçki qanununa prezidentliyə namizədlər üçün yaş həddinin (65 yaş) müəyyənləşdirilməsi barədə əlavə də edilmişdi. Heç bir hüquqi əsası olmayan bu əlavənin qanuna daxil edilməsində məqsəd o vaxt Heydər Əliyevin prezidentliyə mümkün namizədliyinin qarşısını almaq idi.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında azad, demokratik seçkilərin keçirilməsi üçün əlverişli ictimai-siyasi şəraitin yaranması və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan qanunvericilik bazasının formalaşdırılması Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ilin yayında siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra mümkün olmuşdur.

Müasir demokratik cəmiyyətlərdə seçkilər əhalinin öz iradəsini ifadə etməsinin əsas formasıdır. Seçkidə iştirak etməklə seçicilər dövlətin istər qanunverici, istərsə də icraedici orqanlarının formalaşdırılması və fəaliyyəti üzərində nəzarət etmək imkanı və hüququ əldə edir.

1993-cü il oktyabrın 3-də Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevi alternativ əsasda səs çoxluğu ilə respublika Prezidenti seçdi. Beləliklə, ölkədə zorakılıqla hakimiyyətə gəlmək ənənəsinə birdəfəlik son qoyuldu.

1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul olundu. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, ölkədə dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi xalqdır və o öz suveren hüququnu bilavasitə ümumxalq səsverməsi (referendum) və ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirir. Konstitusiyada seçki hüququ haqqında ayrıca maddə də vardır. Həmin maddədə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının seçmək və seçilmək, habelə referendumda iştirak etmək hüququ təsbit olunmuşdur.

Referendumla bir gündə, noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycan Respublikasında ilk parlament seçkiləri keçirildi. Çoxpartiyalılıq, majoritar və proporsional seçki sistemi əsasında formalaşmış ilk parlament Konstitusiyada təsbit edilmiş prinsiplərin gerçəkləşməsi yolunda mühüm hadisə idi.

Konstitusiyada təsbit olunmuş prinsiplərin reallaşması vətəndaş cəmiyyətinin təməlini təşkil edən seçki qanunvericiliyinin mükəmməlliyindən asılıdır. Məhz buna görə də Azərbaycan hökuməti ölkənin seçki qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirir. 1998-ci ildə prezident seçkiləri, 1999-cu ildə bələdiyyələrə, 2000-ci ildə isə Milli Məclisə seçkilər haqqında qanunlar parlamentdə geniş müzakirə olunmuş, ictimai-siyasi qurumların, o cümlədən müxalifət partiyalarının qeyd və təklifləri nəzərə alınmış və son nəticədə nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların müsbət rəyi ilə qəbul edilmişdir.

1999-cu ildə bələdiyyələrə, 2000-ci ildə isə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisə keçirilən seçkilərdə namizədlərin hamısına bərabər şəraitin yaradılması, siyasi partiyaların seçkilərdə iştirakına mane olan bütün sədlərin aradan qaldırılması, seçicilərin öz iradəsini

azad, demokratik və obyektiv ifadə etməsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsi Azərbaycanın demokratiya və vətəndaş cəmiyyəti yolunda ardıcıl surətdə irəliləməsinin təzahürü oldu [124, 204].

Lakin bəzi müxalifət partiyalarının bələdiyyə seçkilərində iştirakdan, ümumiyyətlə, imtina etməsi, bütövlükdə müxalifətin ölkə parlamentində daha çox yer almağa müvəffəq olmaması göstərdi ki, iqtisadiyyat inkişaf etdikcə, əhəlinin həyat səviyyəsi yaxşılaşdıqca insanların müxalifət düşərgəsindən qanunauyğun axını baş verir, partiyaların onsuz da az olan intellektual və insan resursları tamamilə tükənir [1589, 331].

2002-ci il avqustun 24-də keçirilən referendum nəticəsində Konstitusiyaya edilən dəyişikliklərə görə, Milli Məclisə deputatlar qarışıq (majoritar və proporsional) deyil, majoritar seçki sistemi əsasında seçilir. 2003-cü il noyabrın 11-də qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi seçki qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. 1995-ci ildəki parlament seçkilərində seçicilərin 50 faizi, 2000-ci ilin parlament seçkilərində isə 25 faizi iştirak etdiyi halda seçkilər baş tutmuş hesab olunurdu. Yəni Seçki Məcəlləsində yetərsay sistemi ləğv edilmişdir, seçkidə iştirak edənlərin sayından asılı olmayaraq, seçkinin baş tutması əsas götürülmüşdür. Deputatlığa namizədlərin irəli sürülməsi qaydasındakı dəyişikliklər isə proporsional seçki sisteminin ləğv olunmasına baxmayaraq, siyasi partiyaların seçki prosesində iştirakına tam şərait yaradır. Yeni Məcəlləyə əsasən, majoritar seçki sisteminin mütləq yox, nisbi əksəriyyət sistemindən istifadə olunur. Yəni hər hansı dairədən yalnız bir nəfər deputatlığa namizəd irəli sürülmüşsə və seçkidə hətta bir seçici – namizədin özü iştirak edərək öz lehinə səs versə, o, seçilmiş hesab edilir.

2003-cü ilin prezident seçkiləri Azərbaycan Respublikasının müasir tarixinə çox mühüm hadisə, dönüş nöqtəsi kimi daxil olmuşdur. Akademik Ramiz Mehdiyevin yazdığı kimi, Prezident Heydər Əliyevin xəstələnməsi cəmiyyətdə narahatlıq yaratmışdı. Təkcə dövlətin gələcəyi məsələsi deyil, həm də siyasi rejimin xarakteri, Azərbaycan Respublikasının gələcək inkişaf yolları məsələsi həll edilirdi. Lakin seçicilərin tam əksəriyyətinin İlham Əliyevə səs verməsi göstərdi ki, xalq ölkəni yenidən anarxiyaya sürükləmək istəyənlərin əleyhinədir. Seçkilərin nəticələri elektoratın belə fəallığını gözləməyən və

seçkiləri tənqid etmək sifarişini yerinə yetirməyə qabaqcadan hazırlaşan bəzi beynəlxalq müşahidəçilərlə yanaşı, bu cür ictimai etirazı dərk edə bilməyən və seçicilərin səsvermə məntəqələrinə gəlməyəcəyinə, seçkini boykot edəcəyinə ümid bəsləyən müxalifət liderlərini də sarsıtdı. Azərbaycan Respublikasının seçiciləri Heydər Əliyev siyasətini, onun müəyyən etdiyi inkişaf xəttini dəstəklədi. Bu, o demək idi ki, siyasətdə varislik xətti saxlanılır, ölkə demokratiya və liberal iqtisadiyyat yolu ilə inkişafını davam etdirəcəkdir [1589, 337].

Seçkilərdə məğlubiyyətin labüdlüyünü bilən radikal müxalifətin liderləri səsvermənin nəticələri hələ elan olunmamış, oktyabrın 15-də axşam idarəolunmaz kütlənin qabağına düşərək, paytaxtda xaos və anarxiya yaratdılar. Ertəsi gün gündüz də davam edən bu vəziyyətə dövlətin qətiyyətli tədbirləri sayəsində son qoyuldu. Bu seçkilərdə Azərbaycan Respublikasında hakimiyyət dəyişikliyinə yüksək siyasi mədəniyyət prinsipi əsasında həyata keçirilməsi ilə dövlətçiliyin, elitar sirkulyasiyanın, sivil tranzit ənənəsinin təməli qoyulmuş oldu.

4.5. YAP Azərbaycan cəmiyyətinin aparıcı siyasi qüvvəsidir

XX əsrin son onilliyində ölkəmizdə cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərin birbaşa məntiqi nəticəsi və başlıca siyasi hadisələri sırasında Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranması özünəməxsus yer tutur. Onun yaranması hər şeydən əvvəl zamanın çağırışlarına və ölkəni real təhlükələrdən xilas etməyə qadir olan lider axtarışlarına cavab reaksiyası kimi qiymətləndirilməlidir. Gələcəyin ən güclü siyasi partiyasının meydana çıxması, əslində, bir sosial sifariş, tarixi zərurət idi.

Dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsi ölkəmiz qarşısında geniş inkişaf perspektivləri açmış, Azərbaycan xalqı öz həyatını sərbəst və müstəqil qurmaq imkanı qazanmışdı. Müstəqil dövlət qurmaq üçün vacib olan milli iradədən tutmuş iqtisadi imkanlar və beynəlxalq dəstək də daxil olmaqla, bütün şərtlər, demək olar ki, mövcud idi. Ölkənin sərvətləri, iqtisadi, siyasi və mədəni potensialı, əlverişli geosiyasi vəziyyəti, zəngin neft-qaz yataqları və digər resursları həm müstəqil dövlət quruculuğunu, həm də Azərbaycanın regionda və dünyada özünə layiq yerini tutmasını şərtləndirirdi.

Azərbaycanın yerləşdiyi regionun geostrateji üstünlükləri, ölkəmizin Şərqlə Qərbin qovuşuğunda qərarlaşması zəruri beynəlxalq əlaqələrin yaradılmasına və dinamik inkişafa meydan açaraq, müstəqil dövlət quruculuğu baxımından əlavə təminatlar verirdi.

Ölkəmizin qədim və zəngin dövlətçilik tarixi və ənənələri müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasına bəslənən daxili və xarici inamı artıran daha bir amil idi.

Beləliklə, keçmiş SSRİ-nin süqutu Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik ənənələrinin bərpası qarşısında geniş imkanlar açmışdı və bu imkanların xalqın siyasi iradəsi ilə birləşməsi müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranmasını şərtləndirirdi.

Lakin bu real imkanlara baxmayaraq, müstəqillik qazanıldıqdan sonra gözlənilən dövlət quruculuğu prosesi ciddi problemlər və çətinliklərlə müşayiət olunmağa başladı. Bunların bir qismi Ermənistanın ölkəmizə ərazi iddiaları irəli sürməsi və bu məqsədlə hərbi təcavüz nəticəsində Azərbaycan Respublikası ərazilərini işğal etməsi ilə bağlı idi. Mövcud hakimiyyət nəinki erməni təcavüzünün qarşısını almaqda acizlik göstərir, habelə zəruri xalq müqavimətini təşkil etməkdə, təcavüzkarə qarşı təsirli beynəlxalq təpkinin təşkilində inanılmaz səriştəsizlik və bacarıqsızlıq nümayiş etdirirdi.

Dövlət müstəqilliğin ilk illərinin doğurduğu digər ciddi problem ölkədə yaşanan siyasi böhranla əlaqədar idi. Tez-tez baş verən hakimiyyət dəyişikliyi böhranı daha da gücləndirir, xalqla hakimiyyət arasında uçurumu dərinləşdirirdi. Böhrandan çıxmaq üçün hakimiyyət tərəfindən ya təsirli tədbirlər görülmür, ya da görülənlər lazımi nəticə vermirdi. Hakimiyyətə etimadın artırılması baxımından vacib olan milli maraqların qorunması lazımi səviyyədə deyildi və hətta iqtidara gəlmək üçün hakimiyyət dəyişiklikləri bir sıra hallarda milli maraqlara xəyanət sayəsində mümkün olurdu.

İfrat həddə çatmış siyasi böhran təbii olaraq açıq surətdə ifadə olunan hakimiyyətdaxili qarşıdurmalar, siyasi xaos və anarxiyanın tüğyanı ilə müşayiət edilirdi. Bunun fonunda ölkədə separatizm meyilləri güclənir, Azərbaycan Respublikasını parçalamağa yönəlmiş hərəkətlər geniş vüsət alırdı. Nəinki, əldə olunan müstəqillik, habelə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü ciddi təhlükə qarşısında idi.

Ölkənin başının üstünü almış təhlükənin ciddiliyi onun hərtərəfli xarakterində ifadə olunurdu. Siyasi böhran meyillərini dərin və şiddətli iqtisadi tənəzzül tamamlayırdı. İqtisadiyyat iflic vəziyyətə düşmüş, ən mühüm müəssisələr, demək olar ki, işləmirdi. İnsanların ərzaq, ilk növbədə, çörək təminatı sanki taleyin hökmünə buraxılmışdı. Xaos, anarxiya, dərəbəylik, özbaşınalıqla yanaşı, ərzaq qıtlığı problemi cəmiyyətdə ciddi inamsızlıq və narahatlıq əhval-ruhiyyəsinin kök salmasına səbəb olmuşdu.

Beləliklə, siyasi boşboğazlıq və Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünün yaratdığı xalq narazılığı dalğası üzərində hakimiyyətə gələn Xalq Cəbhəsi hökuməti çox qısa zamanda milli etimadı tamamilə itirdi. Artıq 1992-ci ilin sonlarından etibarən köklü siyasi dəyişiklik əhval-ruhiyyəsi qəti sürətdə ictimai düşüncəyə hakim kəsilmişdi. Eyni zamanda bu dəyişiklik bilavasitə Heydər Əliyev fenomeni ilə əlaqələndirilirdi.

Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranmasının cəmiyyətdə Heydər Əliyev fenomeninin yeni tarixi şərait və dəyərlər prizmasından qiymətləndirilməsindən ayrılıqda düzgün və ədalətli qavranılması qeyri-mümkündür. Başqa sözlə, etiraf edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasının siyasi həyatında yeni güc mərkəzinin yaranması yalnız Heydər Əliyev şəxsiyyətinə ümumxalq etimadının açıq təzahürü nəticəsində mümkün ola bilərdi. Çağdaş tariximizin bu iki fundamental hadisəsi arasındakı sıx bağlılıq təsadüfi deyildi.

Azərbaycan Respublikasına uzun illər rəhbərlik etmiş Heydər Əliyevə ölkənin inkişafında müstəsna irəliləyişlərin birbaşa təminatçısı kimi həmişə xalqın qəlbində dərin rəğbət bəslənilirdi. O, eyni zamanda keçmiş SSRİ kimi nəhəng dövlətdə yüksək siyasi vəzifəyə irəli çəkilən ilk və yeganə azərbaycanlı olduğundan, sözün həqiqi mənasında, milli qürur mənbəyi sayılırdı. İnsanlar onunla, onun şəxsiyyəti və əməlləri ilə fəxr edir, ona dərin hörmət və etimadını heç zaman gizlətmirdilər. Sağlığında canlı əfsanəyə çevrilən Heydər Əliyevə dahi şəxsiyyət, Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi ən böyük tarixi sima kimi yanaşıldı. Bu mənada istər Azərbaycan SSR-də və Moskvada yüksək dövlət vəzifələrində çalışdığı, istərsə də istifadə olduğu vaxtlarda ölkənin ictimai-siyasi həyatına ən güclü təsir göstərə bilən yeganə şəxs Heydər Əliyev idi.

Qeyd olunan tarixi reallıqla yanaşı, SSRİ-nin süqutundan sonra hakimiyyət uğrunda çəkişmələrdə kommunist ideologiyası ilə mübarizə adı altında Azərbaycanın bütün tarixi keçmişini şübhə altına almaq, reallıqlarını kommunist libasında təqdim etmək zəminində ölkənin siyasi elitesinə və bütün kadr potensialına qarşı təqiblər geniş tətbiq edilirdi. Sovet keçmişinə qarşı mübarizə bəhanəsi ilə Azərbaycanın 70 illik tarixi bütövlükdə inkar olunurdu. Ən dəhşətlisi isə o idi ki, bu təhlükəli və ziyanlı meyil insanlara da şamil edilirdi. Belə bir vəziyyətdə cəmiyyətdə Heydər Əliyev şəxsiyyətinə, onun tarixi xidmətinə yeni, müasir dəyərlər əsasında yanaşılmasına və qiymətləndirilməsinə xüsusi ehtiyac hiss olunurdu. Açıq-aydın duyulurdu ki, xalqın Heydər Əliyevə qayıdışa ehtiyacı var. Bunsuz Azərbaycan Respublikasının siyasi həyatında və taleyində ən qüdrətli şəxsiyyətin yeni tarixi missiyasını təmin etmək mümkün deyildi. Yalnız Heydər Əliyevə qayıtmaqla cəmiyyət siyasi iradəsini və birliyini nümayiş etdirmək şansı qazana bilərdi. Çünki qeyd edilən tarixi rolu yalnız o yerinə yetirməyə hazır idi. Buna görə də Heydər Əliyevin qayıdışından əvvəl Heydər Əliyevə qayıdış baş verməli idi və təbii ki, baş verdi.

Heydər Əliyevə qayıdış onun şəxsiyyətinə və ideyalarına inamın müstəqillik dövrünün milli məfkurəsinin vacib tərkib hissəsinə çevrilməsini nəzərdə tuturdu. Ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən ölkəmizin ictimai-siyasi həyatının hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edən Heydər Əliyev ideyaları Azərbaycan xalqının milli inkişafının məfkurə əsasları rolunu oynayır. Məhz bu məfkurə əsasında Azərbaycan Respublikası həmin dövrdə sürətli yüksəlişi təmin edə bilmiş, gələcək müstəqilliyin, bir növ, iqtisadi təməli qoyulmuşdu. Digər tərəfdən, Azərbaycan xalqının milli inkişafının Heydər Əliyev ideyalarında ifadə olunan məfkurə əsasları onun müstəqillik ideyaları ilə daxili bağlılığını əks etdirirdi. Buna görə də müstəqilliyin ilk dönəmində məqsədli şəkildə hakimiyyətin kommunist rejimi ilə bağlı olan hər kəsə qarşı təzyiq və təqiblərinin tüğyan etdiyi bir vaxtda cəmiyyətin Heydər Əliyevə qayıdışı onun milli müstəqillik ideyalarının formalaşması və gerçəyə çevrilməsində müstəsna xidmətlərinə xalqın verdiyi tarixi qiymət sayılır.

Heydər Əliyevə qayıdış onun hüquqlarını müdafiə komitəsinin yaradılmasından tutmuş yaş senzinin ləğv edilməsi tələbi ilə mitinq-

lərin keçirilməsinə qədər müxtəlif inkişaf mərhələsindən keçmişdi. Bu, həm də Heydər Əliyevin rəhbərliyi atında yeni siyasi partiya yaradılması ideyasının meydana gəlib formalaşması mərhələləri hesab oluna bilər. Nəticə etibarilə Heydər Əliyevə qayıdış özünün tam ifadəsini Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranmasında və Heydər Əliyevin tarixi qayıdışında tapdı.

Gündən-günə dərinləşən böhran şəraitində Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıtması ideyası ictimai düşüncəyə daha dərindən nüfuz edirdi. Artıq 1992-ci ilin ortalarından bu ideya cəmiyyətə hakim kəsilmiş, Heydər Əliyevə qayıdış qəti olaraq baş vermişdi: Azərbaycanın böhrandan xilas olmaq ümidlərini hamı bilavasitə onun adı ilə əlaqələndirirdi. 1993-cü ilin iyununda baş verəcək qayıdış ideyası ictimai rəydə artıq mövcud idi. Həmin dövrdə insanları əsas etibarilə bu qayıdışın necə və nə zaman baş verəcəyi düşündürürdü. O vaxtkı rəhbərliyin hakimiyyətinin hər günü ölkənin itirilmiş şansı hesab edilirdi. Ona görə də hamı Heydər Əliyevin qayıdışını səbirsizliklə gözləməkdə idi. Azərbaycan Respublikasının hər bir guşəsindən Heydər Əliyevə ünvanlanan saysız-hesabsız məktublar, Naxçıvana onu görməyə gedən çoxsaylı nümayəndələr cəmiyyətdə Heydər Əliyevin qayıdışına nə qədər böyük ümidlər bəsləndiyindən xəbər verirdi.

Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılması ideyasının meydana gəlməsi, əslində, Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtması zərurətinin qəti şəkildə dərk edilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Ümidlərini Heydər Əliyevin qayıdışına bağlayan insanlar həm də bu qayıdışın həyata keçirilməsi yolları haqqında düşünürdülər. Xüsusilə Heydər Əliyevin qayıtması ideyasının sadəcə daşıyıcısı deyil, habelə fəal təşviqatçısı olanlar bu istiqamətdə ayrıca fəaliyyət göstərməyin zəruriliyini aydın dərk edirdilər. Bu, heç də səbəbsiz deyildi.

SSRİ-nin süqutundan sonra Azərbaycan Respublikasında tez-tez baş verən hakimiyyət dəyişiklikləri cəmiyyətdə böhran meyillərinin dərinləşməsində başlıca amillərdən biri kimi qavranılırdı. Digər tərəfdən, hər bir hakimiyyət dəyişikliyi nəinki qeyri-qanuni üsullarla, həm də bir qayda olaraq, zorakılıq və hakimiyyət çevrilişi amilləri ilə müşayiət olunduğundan daxili qarşıdurmaları və siyasi gərginliyi artırır, eyni zamanda insanlarda müvafiq antizorakılıq stereotiplərinin formalaşmasına gətirib çıxarırdı. O da nəzərdən qaçırıla bilməzdi ki,

sovet rejiminin süqutu bütün postsovet məkanında olduğu kimi, Azərbaycanda da demokratik ab-havanın meydana gəlməsinə təkan verdiyindən, ictimai düşüncədə hakimiyyətin demokratik şəkildə dəyişdirilməsinə üstünlük verilirdi. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra qısa vaxtda bir neçə hakimiyyət dəyişikliyindən sonra 1992-ci ilin yayında prezident seçkilərinin keçirilməsi faktı nəzərdən qaçırıla bilməzdi.

Sadalananların fonunda Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtmasını sosial sifariş, tarixi zərurət sayan insanlar ölkədə yenidən formalaşmağa başlayan demokratik əhval-ruhiyyəyə uyğun gələn yollar axtarmaq məcburiyyətində idilər. Əvvəla, hər kəs aydın dərk edirdi ki, hakimiyyətin taleyi onun formalaşması vasitələrindən bilavasitə asılı olur. Ən azı bunu Azərbaycan Respublikasının o vaxtkı–tez-tez hakimiyyət dəyişikliyi ilə müşayiət olunan siyasi tarixi əyani surətdə sübuta yetirirdi. Digər tərəfdən, Heydər Əliyev kimi zəngin və əfsanəvi siyasi bioqrafiyası olan şəxsiyyətin hakimiyyətə gəlməsi üçün demokratik yoldan savayı vasitə təsəvvür edilə bilməzdi. Nəhayət, Heydər Əliyev dəfələrlə hakimiyyətə gəlmək istəyində olmadığını bəyan etdiyinə görə, onun qayıdışı üçün başlıca və yeganə səbəb xalqın inamı və çağırışı ola bilərdi. Bu işə arzu olunan qayıdışın demokratik üsul və formasından savayı, digər bütün vasitələri birdəfəlik istisna edirdi.

Deməli, xalq Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışının zəruriliyini dərk etdiyi qədər, həm də bu tarixi hadisənin yalnız və yalnız demokratik normalara istinad etməsinin fərqləndirici idi.

Beləliklə, Heydər Əliyevin hakimiyyətə artıq dərk edilmiş zərurətə çevrilmiş qayıdışının demokratik yollarının axtarışı onun rəhbərliyi altında yeni siyasi güc mərkəzinin – partiyanın yaranması ideyasının meydana gəlməsi ilə nəticələndi.

Xalqın istəyi əsasında Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışının təmin edilməsi üçün siyasi partiya yaradılması yolunun seçilməsinin demokratiya normalarına tam uyğunluğu ilə yanaşı, digər bir neçə üstünlüyü də vardı.

Birincisi, Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında siyasi partiyanın təşkili yeni şəraitdə onun ideya və fikirlərini cəmiyyətə transfer etməsinə əlverişli şərait yaradırdı. Həm Heydər Əliyev, həm də onun tərəf-

darları Azərbaycanda mövcud ictimai-siyasi durumu əhatəli təhlil etmək, ölkəni böhrandan çıxarmaqla bağlı fikir və düşüncələrini xalqa çatdırmaq imkanı qazanmış olurdular. Partiya tribunası Heydər Əliyevin siyasi proqramını və platformasını insanlar arasında təbliğ etmək baxımından əvəzedilməz imkan idi.

İkincisi, partiyanın yaranması ilə Heydər Əliyevin ölkənin bütün bölgələrində olan çoxsaylı tərəfdarları birləşmək və təşkilatlanmaq imkanı qazanırdılar. Bu isə cəmiyyətdə siyasi qüvvələrin yeni konstruksiyasının yaranması demək idi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında özündə böyük siyasi gücü ehtiva edən partiyanın yaranması onun tərəfdarlarına qarşı o vaxtkı hakimiyyətin təzyiqlərinin qarşısını almağa imkan verirdi ki, bu da tərəfdarların sırasının artması və birliyinin möhkəmlənməsi baxımından əhəmiyyətli məqam kimi qiymətləndirilməlidir.

Üçüncüsü, yeni partiyanın yaranması Heydər Əliyevin və onun tərəfdarlarının ölkənin ictimai və siyasi həyatında iştirakına əhəmiyyətli dinamika verməkdə, onun davamlı və sistemli xarakter almasını stimullaşdırmaqda mühüm rol oynaya bilərdi. Doğrudur, Naxçıvanda yaşamasına baxmayaraq, Heydər Əliyev ölkədəki bütün siyasi proseslərə öz nüfuzu ilə həlledici təsir göstərirdi. O, Azərbaycanın siyasi həyatının mərkəzində dayanırdı. Bununla belə, yeni partiyanın yaranması siyasi proseslərdə Heydər Əliyevin iştirakını istər-istəməz əhəmiyyətli dərəcədə artıracaq, onun fəal tərəfdarları və əhali ilə əlaqələrini daha da gücləndirəcəkdə. Başqa sözlə, Heydər Əliyev və onun tərəfdarları Azərbaycanda siyasi sistemin və siyasi prosesin legitim, demokratik prosedurlara uyğun tamhüquqlu üzvü statusunu qazanırdılar.

Dördüncüsü, yeni partiyanın yaradılması ilə Heydər Əliyevin tərəfdarları, ilk növbədə isə xalq onun hakimiyyətə qayıtması uğrunda demokratik normalara uyğun mübarizə aparmaq imkanı əldə etmiş olurdu. Digər tərəfdən, partiyanın yaranması Heydər Əliyevin Azərbaycanı təhlükəli böhrandan xilas etmək naminə xalqın tələbi ilə hakimiyyətə gəlməyə razılıq verməsinə işarə kimi başa düşüldüyünə görə, onun qayıdışı naminə ümumxalq hərəkəti ciddi stimula əldə etmiş olurdu.

Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılması ideyasının kökləri Azərbaycan xalqının Heydər Əliyevə olan dərin inamına və etimadına

gedib çıxır. XX əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-cı illərinin əvvəllərinin ictimai-siyasi böhranı Heydər Əliyev fenomeninə birdəfəlik qayıdışı təmin etməklə bu ideyanın meydana gəlməsini qəti şəkildə şərtləndirmiş oldu.

Ədalət naminə deyək ki, həm Heydər Əliyevə qayıdılda, həm də onun rəhbərliyi altında siyasi təşkilatın yaradılması ideyasının meydana çıxmasında Azərbaycanın bir qrup ziyalisinin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Bunlar xalqın taleyini düşünən, onun nəcətinin Heydər Əliyev şəxsiyyəti ilə bağlı olduğunu duyan, habelə düşündüklərini xalqa çatdırmaqdan çəkinməyən əsl ziyalı, əsl vətənpərvərlər idilər. Onların ziyalı adı, hörmət və nüfuzu ölkənin əsas intellektual potensialının Heydər Əliyev uğrunda ümumxalq hərəkatına qoşularaq, onun ön sırasında dayanmasında nümünə rolunu oynadı. O vaxtkı hakimiyyətin Heydər Əliyev tərəfdarlarına ağılasıgmaz təzyiqlər və hədə-qorxularla cəmiyyətdə vahimə yaratmaq cəhdlərinin qarşısı alındı, qorxu əhval-ruhiyyəsi sındırıldı. Məhz bu ziyalıların uzaqgörənliyi, fədakarlığı və ictimai-siyasi fəallığı nəticəsində yüz minlərlə insanın Heydər Əliyev şəxsiyyətinə olan hörməti və inamı, sözün həqiqi mənasında, əzəmətli xalq hərəkatına çevrildi.

Heydər Əliyev sonralar Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranmasında, ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtması naminə ümumxalq hərəkatında fədakarcasına iştirak etmiş ziyalıların və bütün vətəndaşların hərəkatlarını böyük qəhrəmanlıq kimi səciyyələndirirdi. Yeni Azərbaycan Partiyasının 10 illiyinə həsr olunmuş təntənəli tədbirdə deyirdi: «Partiyanın yaranmasına təşəbbüs göstərənlərin hamısı, o cümlədən məşhur 91 ziyalı böyük cəsarət göstəribdir. Təkcə mənə görə yox, Azərbaycan xalqının gələcəyinə görə cəsarət göstəriblər, böyük qəhrəmanlıq göstəriblər».

Bu hərəkatda Heydər Əliyevin hüquqlarını müdafiə komitəsinin, «Əlincə» Cəmiyyətinin, yaş senzinin götürülməsi ilə əlaqədar keçirilən mitinqlərin təşkilatçıların, Heydər Əliyevə məşhur 91-lərin məktubunu imzalamış ziyalıların fədakarlığı və vətəndaş mövqeyi xüsusi vurğulanmalıdır. Azərbaycanın tanınmış ziyalıların, görkəmli elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin, parlament üzvlərinin bu sırada olması bir yandan Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtmasının böyük tarixi əhəmiyyətinə dəlalət edirdisə, digər tərəfdən, Heydər Əliyev

tərəfdarlarının ictimai nüfuzundan xəbər verirdi ki, bu da öz növbəsində, Heydər Əliyev uğrunda hərəkatın geniş vüsət almasında özünəməxsus rol oynamışdır.

Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranmasında məqsəd Azərbaycan Respublikasını içəridən didib-parçalayan böhrandan xilas etmək olmuşdur. O vaxta qədər olan və ölkənin həyatında rəhbər mövqelərə yiyələnən heç bir siyasi qüvvə, təşkilat və ya vəzifəli şəxs bu işin öhdəsindən gələ bilmədi. Xalq özünün və Azərbaycan Respublikasının taleyini Heydər Əliyevə və onun rəhbərliyi altında yaradılan partiya bağlamalı oldu. İnsanların Heydər Əliyevə inamı Yeni Azərbaycan Partiyasına bəslənən böyük ümidlərin əsasını təşkil edirdi. Həyat göstərdi ki, xalq bu ümidlərində yanılmayıbdır.

91 nəfər ziyalının Heydər Əliyevə məşhur müraciətinin mətbuatda dərc olunması onun rəhbərliyi altında yeni siyasi təşkilatın yaranmasına, əslində, start vermiş oldu. 1992-ci il oktyabrın 16-da «Səs» qəzetində və bir neçə başqa qəzetdə dərc olunan müraciətdəki imzalar ona ilk gündən böyük ictimai inamın yaranmasını təmin edirdi. Azərbaycanın ən böyük ziyalılarının yeni siyasi təşkilatın yaradılması xahişi ilə Heydər Əliyevə müraciəti cəmiyyətdə ictimai ab-havanın tamamilə yeni mənzərəsini yaradır, Heydər Əliyevin arxasında nə qədər böyük siyasi və intellektual gücün dayandığını sübut edirdi. Digər tərəfdən, ölkənin hörmətli insanlarından ibarət belə bir mötəbər intellektual qrupun yeni siyasi təşkilat yaratmaq niyyəti onun gələcək taleyini qabaqcadan müəyyən etmiş olurdu. Qoyulan bünövrə yetərinə möhkəm və etibarlı olduğundan, onun üzərində ucaldılacaq binanın əzəmətinə şübhə yeri qalmırdı.

Məşhur 91-lərin müraciəti yalnız onların deyil, xalqın mütləq əksəriyyətinin rəyi kimi qavranılırdı. Onu imzalamaq imkanı olmayan yüz minlərlə insan müraciətin müəllifləri ilə həmfikir idi. Qətiyyətlə demək olar ki, həmin məşhur müraciət, əslində, xalqın Heydər Əliyevə ünvanlanan çağırışını ifadə edirdi. Bu çağırış əvvəllər çox müxtəlif formalarda dəfələrlə səslənmişdi və ziyalıların belə bir müraciəti imzalaması əksəriyyət tərəfindən ümumxalq çağırışı kimi qəbul olundu. Ziyalıların müraciətinə «Xalq sizin sözünüzü gözləyir» başlığının qoyulması onun məhz ümumxalq çağırışı mənasını daşdığına bilavasitə işarə edirdi.

Müraciətdə Azərbaycan xalqının düçar olduğu vəziyyət dərinlən təhlil edilərək belə bir obyektiv qənaət ifadə olunmuşdu ki, «Azərbaycan, sözün əsl mənasında, siyasi, iqtisadi, mənəvi böhran keçirir. Bunun da əsas səbəbi son illər respublikada mövcud olan və getdikcə daha da güclənən hakimiyyət böhranıdır».

Ölkədə baş verən təhlükəli meyillərin və hərtərəfli böhranın meydana gəlməsinin əsas səbəbini siyasi rəhbərliyin səriştəsizliyində, təcrübəsizliyində, qətiyyətsizliyində və mənəvi keyfiyyətlərinin yetərli olmamasında görən ziyalılar Heydər Əliyevə müraciət edərək yazırdılar: «İndiki vəziyyətdə bu çətin, məsuliyyətli işi respublikada öz üzərinə götürməyə qadir yeganə şəxs Sizsiniz! Uzun illər əldə etdiyiniz dövlət quruculuğu təcrübələrinizə əsaslanaraq, Siz qısa müddətdə Azərbaycanda geniş xalq kütləsini əhatə eləyəcək çox böyük, güclü, nüfuzlu və işlək bir partiya yaratmağa qadirsiniz. Buna görə də Azərbaycanın, demək olar ki, bütün bölgələrində aparılan ictimai rəy sorğularının nəticələrinə və bizim təşkilat komitəsinə daxil olan minlərlə şifahi və yazılı vətəndaş təkliflərinə əsaslanaraq belə bir qənaətə gəlirik ki, yaratmaq istədiyimiz Yeni Azərbaycan Partiyasına bu gün rəhbərlik etməyə qadir olan yeganə mütləq lider Siz ola bilərsiniz və yalnız bu halda yaranmaqda olan partiya öz qarşısına qoyduğu məqsədə çatır, respublikanın bütün zümrələrdən olan xalq kütləsini öz ətrafında birləşdirərək Azərbaycanın siyasi, iqtisadi həyatında mövcud olan boşluğu dolduracaq, dövlət quruculuğu işlərində öz layiqli töhfəsini verə biləcək. Əminik ki, Yeni Azərbaycan Partiyası müdrik ağsaqqalımız Heydər Əliyevin ətrafında birləşərək dərin zəkalı, təmiz əxlaqlı, yüksək mədəniyyətli, müstəqil düşüncəli, milli qürurlu peşəkar insanların siyasi partiyasına çevriləcəkdir. Əgər bu partiyanın bünövrəsini Sizin kimi güclü dövlət xadimi qoyarsa, o, uzun illər xalqımızın bir neçə nəslə üçün də siyasi yetkinlik məktəbi olar. Biz Yeni Azərbaycan Partiyasını yeni düşüncə tərzli insanların Sizin ətrafınızda sıx birləşdiyi mütəşəkkil, güclü aparıcı qüvvəyə malik bir partiya kimi görürük».

Ziyalılar imzaladıqları müraciətin təkcə onların deyil, əslində, bütün xalqın iradəsini ifadə etdiyini vurğulayaraq bildirirdilər: «Bizim bu müraciətimizə minlərlə Azərbaycan Respublikası vətəndaşı məmnuniyyətlə qoşulmağa hazırdır. Hələlik isə ilk addım olaraq bunu

bir qrup ziyalılar adından biz edirik. Biz həm öz, həm də on minlərlə respublika əhalisi adından Sizdən xahiş edirik ki, yaradılmaqda olan Yeni Azərbaycan Partiyasına rəhbərlik etməyə razılıq verəsiniz. Azərbaycan xalqı Sizin sözünüzü və qəti qərarınızı gözləyir».

1992-ci il noyabrın 6-da «Səs» qəzetində Heydər Əliyevin Azərbaycan ziyalılarının müraciətinə «Yeni müstəqil Azərbaycan uğrunda» başlığı altında cavabı dərc olundu.

Ölkədəki hərtərəfli böhranla əlaqədar ziyalıların narahatlığını bölüşən Heydər Əliyev öz məktubunda baş verən hadisələrin dərin tarixi-obyektiv təhlilini verdikdən sonra mövcud şəraitdə qarşıda duran vəzifələri vurğulamışdır. Bu, əslində, Azərbaycan xalqını düçar olduğu hərtərəfli böhrandan çıxarmağın Heydər Əliyev konsepsiyası sayılmalıdır. Xatırladaq ki, həmin konsepsiyada müəyyənləşdirilən bütün vəzifələr Heydər Əliyevin qayıdışından sonra onun siyasətinin əsasını təşkil etmiş və ardıcıl surətdə yerinə yetirilmişdir.

Ölkənin qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifələr Heydər Əliyevin ziyalılara məktubunda belə müəyyən edilmişdi:

«**Birinci.** Azərbaycanın müharibə vəziyyətindən çıxması və Qarabağ probleminin tezliklə həll olunması. Artıq beş ildir ki, Azərbaycanla Ermənistan arasında müharibə gedir, ərazimizin bir hissəsini itirmişik, Ermənistanla həmsərhəd bölgələrin bir çox yaşayış məntəqələri dağılmış, minlərlə insan həlak olmuş, yaralanmış, şikəst və əlil olmuşlar. Respublikada yüz minlərlə yurdlarından didərgin düşmüş, ağır vəziyyətdə yaşayan qaçqın var. Respublikaya misli görünməmiş hədsiz maddi və mənəvi ziyan dəyir. Ən dəhşətlisi budur ki, bütün bu faciələrin hələ də sonu görünmür. Bir il bundan əvvəl olduğu kimi, bu gün də Azərbaycanın rəhbər dövlət orqanlarının Qarabağ problemi haqqında dəqiq, aydın konsepsiyası və lazımi hərbi-siyasi strategiyası yoxdur. Belə təsəvvür yaranır ki, Qarabağda və başqa sərhəd zonalarında hərbi əməliyyatlar özbaşına gedir.

İkinci. Azərbaycanda sosial-iqtisadi böhranın dərinləşməsi, xalqın güzəranının gündən-günə ağırlaşması böyük həyəcan doğurur. Respublika iqtisadiyyatının cari ilin doqquz ayındakı vəziyyəti barədə statistik məlumatlar insanı dəhşətə gətirir. Milli gəlirin istehsalı 25 faiz, sənaye məhsullarının istehsalı 25 faiz aşağı düşmüşdür. Kənd təsərrüfatında və əsaslı tikintidə vəziyyət daha da ağırdır. Əgər Azərbay-

canın iqtisadiyyatının səviyyəsinin son 5-6 il ərzində dayanmadan aşağı düşməsinə nəzərə alsaq, o zaman respublikanın necə böyük fəlakətlə üzləşdiyini təsəvvür etmək çətin deyil.

Azərbaycan tükənməz təbii sərvətlərə, zəngin sənaye, aqrar və sosial ehtiyatlarına, lazımi intellektual potensiala, əsaslı istehsal fondlarına, istənilən qədər işçi qüvvəsinə malikdir. Bütün bunlardan respublikanın müstəqilliyini möhkəmlətmək və insanların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün səmərəli istifadə olunmalıdır. Aqrar sahədə təkcə bir il ərzində istehsalı yüksəltməklə kənd təsərrüfatı məhsullarını xeyli artırmaq mümkündür. Təəssüf ki, respublikanın belə zəngin daxili imkanlarından lazımi səviyyədə istifadə olunmur.

Belə qənaətə gəlmək olur ki, dövlət və hökumət orqanlarının respublikanı ağır vəziyyətdən çıxarmağa yönəldilən aydın iqtisadi proqramı, strategiyası, əhalinin həyat səviyyəsini günü-gündən yaxşılaşdırmaq üçün konkret tədbirləri yoxdur. Müşahidələr göstərir ki, bu sahədə də çox işlər kortəbii aparılır.

Üçüncü. Bu gün respublikada aparılan kadr siyasəti çox haqlı olaraq geniş xalq kütləsinin etiraz və narazılıqlarına səbəb olur. Rəhbər vəzifələrə irəli çəkilənlərin iş qabiliyyəti, biliyi, bacarığı, təsərrüfat və idarəetmə işlərindəki təcrübəsi nəzərə alınmadan, yalnız Xalq Cəbhəsinə mənsubiyyətinin əsas götürülməsi hüquq normalarına uyğun deyil, ağır nəticələr verə bilər. Xalq, Xalq Cəbhəsinə heç zaman belə müstəsna hüquq və səlahiyyət verməmişdir. Ötən illər və onilliklər ərzində respublikada dövlət idarəetmə, iqtisadiyyat, elm, mədəniyyət və sosial sahələrdə kifayət qədər bilikli, təcrübəli, səriştəli, yüksək mədəniyyətə malik kadrlar hazırlanmışdır. Onların hamısı ictimai-siyasi təşkilatlara, partiyalara mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, fəal quruculuğa cəlb edilməlidirlər.

Azərbaycandan kənarda, Rusiyada, Ukraynada və başqa respublikalarda ölkənin mötəbər, nüfuzlu ali məktəblərində, elm mərkəzlərində, ali hərbi məktəblərdə təhsil almış və böyük təcrübə toplamış azərbaycanlılar yaşayır. Onları öz vətənlərində müstəqil Azərbaycanın həyatının müxtəlif sahələrində çalışmağa cəlb etmək üçün tədbirlər görmək lazımdır. Yeniləşən, demokratikləşən müstəqil Azərbaycana onlar öz səmərəli fəaliyyətləri ilə çox böyük fayda verə bilər.

Bu gün bolşeviklərin və kommunistlərin özünü doğrultmayan təcrübələrindən yenidən istifadə olunmasına yol verilməməlidir. Təəssüf ki, son aylar bu təcrübə respublikada geniş tətbiq edilir.

Dördüncü. Müstəqil Azərbaycanın dövlətçiliyinin möhkəmlənməsi hər şeydən əvvəl respublikada qanunların toxunulmazlığından, qanunun aliliyindən asılıdır. Totalitarizmdən tamamilə xilas olmaq yalnız demokratiyanın ardıcıl inkişafı, siyasi plüralizm, insan azadlığı şəraitində mümkündür. Söhbət söz, vicdan, din, təşəbbüskarlıq və sahibkarlıq, mülkiyyətçilik, seçib-seçilmək azadlığından gedir.

Azərbaycanda yaşayan hər bir vətəndaş milliyyətindən, dinindən, dilindən, siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq, bu demokratik azadlıqlara və hüquqlara malik olmalıdır. Əfsuslar olsun ki, bu sahədə də respublikada ötən yarım ildə heç bir dəyişiklik baş verməmişdir.

Fikrimcə, yeni müstəqil dövlətin quruculuğu prosesinə vətəndaşların hamısı, əhalinin bütün təbəqələri cəlb olunmalıdır. Yeni müstəqil Azərbaycan bütün Azərbaycan xalqıdır. Hamı onun tərəqqisinə çalışmalıdır. Bu işdə heç kəsə məhdudiyyət qoyulmamalıdır.

Beşinci. Son zamanlar Azərbaycanın parçalanmasına yönəldilmiş meyillərin təzahürü böyük təhlükə yaradır. Belə meyillərin qarşısı qətiyyətlə alınmalıdır. Yaranan problemlər sivil və demokratik yollarla həll edilməlidir.

Azərbaycan onilliklərlə, yüzilliklərlə onun ərazisində yaşayan bütün insanların vətəni olmuşdur. Yaranmış vahid, bütöv Azərbaycanın demokratik prinsiplər əsasında qorunub-saxlanması və inkişaf etdirilməsi müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm vəzifə və əsas şərtidir».

Heydər Əliyev öz məktubunda daha sonra yazırdı: «Azərbaycanın bugünkü həyatı və gələcək taleyinə dair digər problemlər də məni narahat edir. Lakin Sizin müraciətinizə cavab verərkən yuxarıda göstərilən məsələlərə daha öncə diqqət yetirməyi lazım bilirəm. Zənnimcə, onların ən qısa müddətdə həlli müstəqil Azərbaycan dövləti üçün son dərəcə vacibdir. Azərbaycanın çağdaş və gələcək taleyi ilə bağlı bu problemlərinə biganə qalmağa heç kəsin haqqı yoxdur.

Güman edirəm ki, müstəqil Azərbaycan dövlətinin gələcək həyatının və fəaliyyətinin əsasını təşkil edən demokratiya və siyasi

plüralizm şəraitində Sizin müraciətinizdə göstərilən yeni Azərbaycan siyasi partiyasının yaradılması obyektiv zəruriyyətdən doğulur.

Belə partiya Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edərək, yeni müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsində və inkişafında tarixi rol oynaya bilər.

Əgər belə partiya yaradılsa, onun fəaliyyətində fəal iştirak etməyə hazıram».

Heydər Əliyevin 91-lərin məktubuna cavabı, xüsusilə də onun rəhbərliyi altında Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranmasına razılıq verməsi artıq ölkədə yeni siyasi qüvvənin meydana gəlməsi demək idi. Dahi liderin razılığından sonra partiyanın təsis edilməsi yönündə konkret işlər görülməyə başlandı.

Heydər Əliyevin yaradılacaq yeni siyasi təşkilata rəhbərlik etməyə razılıq verməsi ölkənin siyasi həyatında vəziyyəti kökündən dəyişdirdi. Onun tərəfdarları daha da fəallaşdılar. Partiyanın yaranması prosesi sürətləndi və geniş vüsət aldı.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında partiyanın yaranmasını özlərinin siyasi hakimiyyətinə birbaşa təhlükə hesab edən mövcud iqtidar prosesi əngəlləmək üçün hər cür vasitəyə əl atmağa başladı. Əsas etibarilə Heydər Əliyevin tərəfdarlarının təqib edilməsi, hədə və birbaşa fiziki və mənəvi təzyiqlər kimi o vaxtkı hakimiyyətin mahiyyətini əks etdirən vasitələr işə salındı. Meydana gəlməkdə olan partiyanın tərəfdarları və bütünlükdə Heydər Əliyev ideyalarının daşıyıcıları arasında vahimə yaratmaq məqsədilə onun ən fəal təşkilatçılarından birinə – tanınmış ziyalı, professor Murtuz Ələsgərova qarşı amansız qəsd təşkil edildi. Sözünlə əsl mənasında, təqiblər və repressiyalara əl atıldı. SSRİ-nin süqutunun meydana gətirdiyi demokratiya dalğasında hakimiyyətə yiyələnən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi iqtidarı xalqın mütləq əksəriyyətinin dəstəklədiyi lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında siyasi partiyanın yaradılmasına nəinki icazə vermədi, hətta onu əngəlləmək üçün heç nədən çəkinmədi. Bu, o vaxtkı hakimiyyətin qeyri-demokratik mahiyyətini bir daha və qabarıq şəkildə nümayiş etdirirdi.

İqtidarın törətdiyi bütün maneələrə baxmayaraq, partiyanın yaranmasını əngəlləmək mümkün deyildi. Xalqın Heydər Əliyevə inamı və yaradılan partiyağa ümidi bütün maneələrdən və təqiblərdən

güclü idi. Azərbaycan Respublikasının bütün bölgələrindən Yeni Azərbaycan Partiyasının konfransına nümayəndələr seçilmişdi. Lakin onun təsis konfransını ölkənin paytaxtı və siyasi mərkəzində – Bakıda keçirmək mümkün olmadı. Nəticədə YAP respublikanın tarixində yeganə partiya oldu ki, paytaxtda deyil, Naxçıvanda təsis edildi.

Azərbaycan Respublikasının bütün bölgələrini təmsil edən 500 nümayəndənin iştirakı ilə Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis konfransı Heydər Əliyevin sədrliyi ilə 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvanda keçirildi. Konfransda Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılması haqqında qərar, partiyanın Proqram və Nizamnaməsi qəbul edildi. Heydər Əliyev yekdilliklə partiyanın sədri seçildi, partiya sədrinin müavinləri, Siyasi Şura və İdarə Heyəti təsdiq olundu. Beləliklə, müstəqil Azərbaycan tarixində öz üzərinə böyük tarixi missiya götürən və xalqımızın həyatında mühüm hadisəyə çevrilən Yeni Azərbaycan Partiyası yarandı.

YAP Azərbaycanın Konstitusiyası və qanunvericiliyi çərçivəsində, özünün Nizamnaməsi və Proqramı əsasında fəaliyyət göstərərək hüquqi dövlət, sabit və sosial yönümlü iqtisadiyyat, vətəndaş cəmiyyəti ideyaları uğrunda sivil və demokratik mübarizə aparmaq niyyətini bəyan etdi.

Partiyanın Proqramında irəli sürülmüş dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin qurulması, vətəndaşların dinc və firavan həyatının təmin edilməsi kimi fundamental vəzifələr onun ideyalarının xalqın arzuları ilə üst-üstə düşdüyündən xəbər verirdi. Partiya məfkurəsinin əsasını təşkil edən müstəqil dövlətçilik, qanunçuluq, azərbaycançılıq, yaradıcı təkamül, vətəndaş həmrəyliyi və sosial ədalət prinsipləri YAP-ın qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsinin ideya təminatı olaraq, mahiyyətə Azərbaycanın siyasi gələcəyinə zəmanət verirdi.

Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis edilməsi Heydər Əliyevin fəal tərəfdarlarının onun ətrafında sıx birləşməsinə təkan verdi. Bütün ölkədə partiyanın təşkilatlanması geniş vüsət aldı. Qısa vaxtda əksər bölgələrdə partiyanın yerli bölmələri yaradıldı, on minlərlə vətəndaş Yeni Azərbaycan Partiyasının sıralarına daxil olaraq, Heydər Əliyevin siyasi rəhbərliyə qayıdışını sürətləndirən təşkilatlanmış ictimai dəstəyi təmin etmiş oldu.

Artıq bu partiya ölkənin ən güclü siyasi təşkilatına çevrilmişdi. Onun yaranması və böyük sürətlə gücünü artırması, əslində, Azərbaycanın böhranlarla müşayiət olunan tarixində əsaslı dönüşün başlanğıcı idi. Bunu artıq hamı dərk edirdi, eyni zamanda aydın başa düşürdü ki, ölkənin siyasi tarixində və taleyində hər kəsin səbirsizliklə gözlədiyi növbəti əzəmətli hadisə – Heydər Əliyevin qayıdışı uzaqda deyildir. Çünki Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılması xalqın Heydər Əliyevin hakimiyyətə dəvət edilməsi ilə əlaqədar çoxdan səsləndirilən çağırışlarına onun müsbət cavabı kimi başa düşülürdü. Bu isə öz növbəsində həmin çağırışları daha sistemli edir, Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışını təxirəsalınmaz sosial sifarişə çevirirdi. Artıq hamı onun tezliklə Bakıya dönüşünü gözləyirdi.

Göründüyü kimi, XX əsrin son onilliyində cərəyan edən siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni böhranın yaratdığı obyektiv tarixi zərurət Yeni Azərbaycan Partiyasını meydana gətirdi və ölkənin yeni siyasi qüvvəsi roluna iddialı olan bu partiya

a) Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışının zəruriliyi ideyasının müdafiə edilməsi və yayılması;

b) xalqın Heydər Əliyevə dərin inamının və etimadının təşkilatlanmış ifadəsi rolunun yerinə yetirilməsi;

c) xalqın çağırışı əsasında Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişinin demokratik mexanizminin formalaşdırılması və təmin edilməsi;

ç) Heydər Əliyevin xilaskarlıq missiyasının təbliğ edilməsi və dəstəklənməsi;

d) Heydər Əliyevin ətrafında və onun ideyaları əsasında ümum-milli maraqları və demokratik dəyərləri özündə ehtiva edən təşkilatlanmış siyasi gücün yaradılması kimi şərəfli missiyanı üzərinə götürməli oldu.

Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranması özünü təkcə ölkədə siyasi qüvvələr nisbətində kəskin dəyişikliyin meydana çıxmasında göstərmədi. Azərbaycanın siyasi həyatında həqiqətən əlamətdar tarixi hadisə olan bu partiyanın təsis edilməsi həm də yeni siyasi mədəniyyətin formalaşmasının əsasını qoydu, müxalifətçilik anlayışına tamamilə fərqli çalarlar gətirdi.

YAP-ın siyasi səhnəyə çıxması ilə cəmiyyətə «hər şey hakimiyyət nəminə» fəlsəfəsinə alternativ siyasi mədəniyyət təqdim edildi. Onun

əsasında hakimiyyət məsələsinə tamamilə fərqli yanaşma dayanırdı. Heydər Əliyevin və onun partiyasının məqsədi «nəyin bahasına olursa-olsun, hakimiyyət» deyil, əksinə, xalqa xidmət etmək, xüsusilə də Azərbaycanı düçar olduğu böhrandan çıxarmaq üçün bütün qüvvələri səfərbər etmək və birləşdirmək idi. Yeni Azərbaycan Partiyasının siyasi əxlaqına görə hakimiyyət məqsəd yox, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün vasitə hesab edilirdi. Demokratik siyasi mədəniyyət hakimiyyət və siyasi mübarizə məsələsini yalnız bu kontekstdə nəzərdən keçirir. Təəssüf ki, Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranması dövründə siyasi səhnənin, demək olar ki, bütün iştirakçıları hakimiyyətə gəlməyi əsas məqsəd saydığına görə, demokratik dəyərlər siyasi mədəniyyətə sirayət edə bilməmişdi. O, daha çox anarxist, hərbi zorakılıq ünsürlərinə əsaslanırdı. Ona görə də hakimiyyət uğrunda mübarizə mütləq şəkildə zorakılıqla müşayiət olunur, əsas etibarilə çevrilişlər formasında həyata keçirilirdi. Bunun da nəticəsində müxalifətçilik məfhumu hərbiləşmiş zorakı qüvvə anlamında başa düşülürdü. Ona görə də ölkədə hakimiyyət dəyişikliyinə yalnız bir forması – zorakılığa əsaslanan çevrilişlər ənənəsi mövcud idi. Bu ənənəyə son qoymadan siyasi sabitliyin təmin edilməsi mümkün deyildi. Sonuncu isə öz növbəsində, müxalifətçilik anlayışının kökündən dəyişdirilməsi, yeni siyasi mədəniyyətin bərqərar edilməsi tələbini irəli sürürdü. Heydər Əliyevin o illərdəki çıxışlarında müxalifətçilik, iqtidar-müxalifət məsələlərinə böyük önəm verilməsi, ilk növbədə, bununla əlaqədər idi.

Yeni Azərbaycan Partiyası öz fəaliyyətində Heydər Əliyevin siyasi konsepsiyası ilə bərabər, demokratiya baxışlarını da nümayiş etdirirdi. Bütün digər xidmətləri ilə yanaşı, ruhən demokrat olan Heydər Əliyev müxalifətçilikdə də «milli demokratlara» böyük dərs keçməli oldu. O, sonralar deyirdi: «Yeni Azərbaycan Partiyası o vaxtkı iqtidara müxalif partiya kimi yaranmamışdır. Bu həqiqət məlumdur. Partiyanın nə proqramında, nə qarşıya qoyduğu məsələlərdə hakimiyyətə, o vaxtkı iqtidara müxalif fikirləri olmamışdır. Bu partiyanı yaradan adamlar müxalifət olmaq yox, sadəcə, Azərbaycandakı çoxpartiyalılıq şəraitində respublikamızın ictimai-siyasi həyatında partiya tərkibində iştirak etmək istəyirdilər».

Bu fikirlər, əslində, yeni siyasi mədəniyyətin cüvətiləri, «hər şey hakimiyyət naminə» fəlsəfəsinə alternativ baxışların ortaya qoyulması

demək idi. YAP təsis olunanda AXC-Müsavət hakimiyyətinə konkret münasibətini müəyyənləşdirərək, həmin dövrdə siyasi hakimiyyətə gəlməyi heç də əsas məqsəd hesab etmirdi. Partiyanın ən böyük amalı Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyini qoruyub saxlamaq, cəmiyyətdə demokratik prinsiplərin bərqərar olmasını təmin etməkdən ibarət idi. Partiyanın proqramında ifadə olunan bu yanaşma dəfələrlə Heydər Əliyevin özü tərəfindən də səsləndirilirdi. Partiyanın yaranmasından bir qədər sonra Heydər Əliyev deyirdi: «YAP-ın əsas məqsədi Azərbaycanı düşdüüyü ağır vəziyyətdən çıxarmaqdır... Azərbaycanın müstəqil dövlət olması böyük tarixi hadisədir... Lakin müstəqillik əldə etmək nə qədər çətindir, onu saxlamaq daha çətindir... Bu dövlətin müstəqilliyini qorumağa çalışmalıyıq. YAP-ın başlıca məqsədi budur. Bizə qarşıdurma lazım deyil. Mən hər cür qarşıdurmanın əleyhinəyəm».

Ölkədə daxili siyasi ziddiyyətlərin əsas səbəbləri kimi qeyri-sağlam siyasi rəqabətin, qeyri-demokratik mübarizə metodlarının aradan qaldırılmasının böyük əhəmiyyəti vardı. Məhz bu cür siyasi davranış formalarının bərqərar olmasının nəticəsi idi ki, siyasi partiyalar və qüvvələr hakimiyyətə gəlmək üçün istənilən mübarizə üsulunu məqbul sayırdı. Fasiləsiz və qaydasız siyasi mübarizələr isə daxili siyasi sabitliyi pozur, sonsuz hakimiyyət çevrilişlərinə meydan açırdı. Bütün bunların nəticəsində milli həmrəylik pozulmuş, cəmiyyətin birliyi ciddi təhlükə qarşısında qalmışdı. Buna görə də Yeni Azərbaycan Partiyası cəmiyyətin bütün vətənpərvər, demokratik qüvvələrinin birliyinin təmin edilməsini özünün ən mühüm vəzifələrindən hesab edirdi. Partiyanın Proqramında deyilirdi ki, «milli birliyə gedən yol həm də bütün ictimai təşkilatlarla və partiyalarla fəal əməkdaşlıq etməkdən, partiyalararası bloklar yaratmaq və bütün səviyyələrdə ümumi mənafeləri razılaşdırmaqdan, başqa əqidədə olanlarla vicdanlı və açıq dialoqa hazır olmaqdan ibarətdir».

Beləliklə, yarandığı gündən Yeni Azərbaycan Partiyasının ardıcıl həyata keçirdiyi ən mühüm siyasi vəzifələr sırasında yeni tipli müxalifətçilik ənənələrinin əsasının qoyulması ayrıca vurğulanmalıdır. Bütün digər siyasi qüvvələrdən fərqli olaraq, o, hakimiyyətə gəlməyi və ya hakimiyyətdə təmsil olunmağı yeganə məqsədi hesab etmirdi və bu səbəbdən də qarşısına qoyduğu ali məqsədlər, əslində, hakimiyyət uğrunda siyasi mübarizənin fəvqündə dayanırdı. Heydər Əliyev

partiyanın I qurultayındakı nitqində bu missiyanı belə təsvir edirdi: «Bu partiya hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan bir partiya kimi yaranmadı. Biz partiyanın Nizamnaməsində yazdıq ki, partiya Azərbaycanın bu ağır dövründə ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında iştirak etmək və Azərbaycanı bu ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün yaranır, bu partiya parlament tipli partiyadır. Yəni biz tamamilə demokratik yolla gedirik.

Partiyanı yaradarkən heç kəs qarşıya məqsəd qoymurdu ki, biz hakimiyyəti devirəcəyik, necə ki, ayrı-ayrı müxalifət qüvvələri hakimiyyəti devirmək haqqında, yaxud da hakimiyyət uğrunda mübarizə aparacaqları barədə ayda bir dəfə bəyanatlar verirlər. Bizim partiya sağlam düşüncə, sağlam fikir – xalqı birləşdirmək və Azərbaycanın o mürəkkəb həyatında ölkənin problemlərinin həll olunmasında iştirak etmək, öz xidmətlərini göstərmək məqsədilə yarandı».

Yeni tipli müxalifətçilik ənənələrini cəmiyyətə gətirməklə Yeni Azərbaycan Partiyası özünün ictimai dayaqlarını möhkəmləndirirdi. Xalq adət etdiyi partiyalardan tamam fərqli məqsədlər qarşıya qoyan partiyanın yarandığının şahidi oldu. Yeni Azərbaycan Partiyası öz nümunəsi ilə müstəqillik dövrünün formalaşdırdığı partiya və siyasi fəaliyyət anlayışını büsbütün alt-üst etdi.

Vurğulamaq yerinə düşər ki, xalqın Yeni Azərbaycan Partiyasına inamının formalaşmasında yuxarıda xatırladılan həlledici səbəblərlə yanaşı, onun nümayiş etdirdiyi yeni siyasi mədəniyyətin də rolu az olmamışdır. İnsanlar onun timsalında ölkənin siyasi səhnəsində olan partiyalar arasında milli maraqları hər şeydən üstün tutan yeganə siyasi təşkilatı görürdü.

Yeni Azərbaycan Partiyasının tarixi kimi, taleyi də özünün bənzərsizliyi ilə seçilir. Yəqin ki, dünya təcrübəsində yaranmasından cəmi 6 ay sonra liderinin siyasi zəfərini qeyd etmək şərəfinə nail olan partiyaların nümunəsinə nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, bu qeyri-adi hadisə, ilk növbədə, Heydər Əliyevə və onun yaratdığı partiyaya yüksək ictimai etimadı nümayiş etdirirdi.

Yeni Azərbaycan Partiyasının hakim partiyaya çevrilməsi prosesinin əsasında dayanan Heydər Əliyevin qayıdışı öz nadirliyi ilə yanaşı, demokratik qaydaların gözlənilməsi baxımından da diqqəti

çəkir. Məlum olduğu kimi, bu qayıdış ölkəni real təhlükələrdən xilas etmək məqsədilə xalqın təkidli çağırışlarına əsaslanırdı və deməli, mahiyyətcə xalqın iradəsinin birbaşa ifadəsi sayılmalıdır. Bununla yanaşı, Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi bütün zəruri demokratik normalar və qaydalar gözlənilməklə baş vermişdi. O, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin (o vaxt Ali Sovetin) deputatı kimi, ilk növbədə, 1993-cü il iyunun 15-də ali qanunverici orqanın sədri seçilir. Sonra isə, avqust ayında ölkə prezidenti öz vəzifə səlahiyyətlərini icra etməkdən faktik olaraq imtina etdiyinə görə, keçirilən referendum nəticəsində vəzifədən kənarlaşdırılır və prezident səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsi qanuni əsasda Heydər Əliyevə həvalə edilir. Həmin ilin oktyabr ayında keçirilən prezident seçkilərində xalqın yekdil iradəsi ilə Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilir.

Heydər Əliyevin möhtəşəm qayıdışı və prezident seçilməsi Yeni Azərbaycan Partiyasının tarixində yeni mərhələnin əsasını qoydu. O, indi ölkənin siyasi həyatında daha yaxından və fəal surətdə iştirak edir, ağır sosial-iqtisadi durumun, təhlükəli qarşıdurmaların, qeyri-sabitliyin və sair böhran hallarının aradan qaldırılması kimi əzəmətli və çətin vəzifələrin yerinə yetirilməsində xalqın Heydər Əliyevin ətrafında vahid qüvvə kimi birləşməsinə layiqli töhfəsini verirdi. 1994-cü ilin oktyabr və 1995-ci ilin mart dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısının alınmasında qəti mövqeyi, Heydər Əliyevin ətrafında monolit şəkildə birləşməsi partiyanın tarixinin şanlı səhifəsini təşkil edir.

Yeni Azərbaycan Partiyasının hakim partiya kimi qəti şəkildə özünü təsdiqində 1995-ci ilin parlament seçkiləri mühüm yer tutur. Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq, qarışıq sistem əsasında keçirilən seçkilərdə YAP seçici səslərinin çoxluğunu qazanmağa müvəffəq oldu, çoxmandatlı dairələr üzrə 19, təkmandatlı dairələr üzrə 44 deputat yeri qazandı. Beləliklə də, Yeni Azərbaycan Partiyası iştirak etdiyi ilk parlament seçkilərindən şəksiz qalib çıxaraq, hakim partiya kimi mövqelərini möhkəmləndirdi.

Qürur hissi ilə vurğulamaq olar ki, xalqın istəyindən qaynaqlanan və onun mənafeyini əks etdirən ideyalar, milli maraqların uca tutulması, xalqa təmənnasız xidmət nümunələri, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı və beynəlxalq həyatda mövqelərinin möhkəmləndirilməsi

sahəsində əldə edilən möhtəşəm irəliləyişlər hakim partiya kimi YAP-ın siyasi taleyinin uzunömürlülüüyünü təmin edən əsas səbəblərdir. Belə bir şərəfli və zəngin tale yaşadığına görə Yeni Azərbaycan Partiyası, ilk növbədə Ümummilli lider Heydər Əliyevə, onun ideyalarına minnətdardır.

Yeni Azərbaycan Partiyasının I qurultayı onun təsis edilməsindən 7 il keçəndən sonra çağırıldı. O vaxta qədər partiya böyük inkişaf yolu keçmiş, iqtidar partiyasına çevrilmiş, ölkənin ictimai-siyasi həyatında müstəsna yer tuta bilmişdi.

Qurultayın gec çağırılmasına baxmayaraq, ötən müddətdə 6 ümumrespublika partiya konfransı keçirilmiş, partiya həyatının aktual problemlərinə dair geniş və əhatəli müzakirələr aparılmışdı. Partiya sədrinin konfranslarda iştirakı təşkilatın möhkəmlənməsinə xüsusi təkan verir, partiyadaxili müzakirələrin yüksək statusunu təmin edirdi. Bu konfransların hər biri partiyanın ictimai dayaqlarının möhkəmlənməsinə, nüfuzunun artmasına həlledici təsir göstərir, eyni zamanda partiyanın siyasi cəhətdən kamilləşməsinə xidmət edirdi.

YAP-ın I qurultayı 1999-cu il dekabrın 21-22-də Bakı şəhərində, Respublika Sarayında (indiki Heydər Əliyev Saray) keçirildi. Qurultayda partiyanın bütün regional təşkilatlarını təmsil edən 2000-dən çox nümayəndə iştirak edirdi.

Təşkilatın ali forumu Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis konfransında qəbul etdiyi Proqram və Nizamnaməsini geniş müzakirələrdən sonra müəyyən əlavə və dəyişikliklərlə təsdiq etdi. Habelə, partiyanın Proqram və Nizamnaməsinə uyğun olaraq, təşkilatın strateji xətti təsbit olundu, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin qorunması və möhkəmləndirilməsi, onun müasir beynəlxalq sistemdə layiqli yer tutması, ölkəmizdə hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində əsas məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirildi. Heydər Əliyev yenidən partiyanın sədri seçildi. Qurultay habelə Siyasi Şuranın yeni tərkibini, YAP sədrinin təqdimatı ilə sədrin müavinlərini, İdarə Heyətinin üzvlərini, icraçı katibi və onun müavinlərini təsdiq etdi.

Qurultayın tarixi əhəmiyyətindən danışarkən onun partiya həyatına, xüsusilə də partiya idarəçiliyinə, mühüm yenilik gətirməsi ayrıca vurğulanmalıdır. Qurultayda ilk dəfə olaraq operativ partiya rəhbərliyini həyata keçirmək məqsədilə İcraçı Katibliyin yaradılması haqqında

qərar qəbul edildi. Yeni yaranan quruma qurultayın və Siyasi Şuranın qərarlarının yerinə yetirilməsində, partiyanın yerli təşkilatlarına operativ rəhbərliyin həyata keçirilməsində geniş səlahiyyətlər verildi.

Yeni Azərbaycan Partiyasının I qurultayının keçirilməsi nəinki partiyanın, eləcə də ölkəmizin həyatında mühüm siyasi hadisəyə çevrildi. Partiyanın artıq formalaşmış, təşkilati və siyasi baxımdan güclənmiş qurum kimi cəmiyyətdə özünü təsdiqləyən bir daha nümayiş etdirildi. Qurultayın qəbul etdiyi qərarlar, xüsusilə partiya idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi sahəsindəki tədbirlər, cəmiyyətə ünvanlanmış mesajlar təşkilatın daha da möhkəmlənməsinə, sıralarının artmasına, ictimai mövqelərinin güclənməsinə əhəmiyyətli təkan verdi. Təkcə onu demək kifayətdir ki, I qurultaya 160 min nəfər üzvlə gələn partiyanın sıraları sonrakı bir il ərzində 46 min nəfər artdı. 2001-ci ilin noyabrında keçirilən II qurultaya qədər isə partiya üzvlərinin sayı 250 min nəfərə çatmışdı. Fərəhli haldır ki, partiya qəbulun bu yüksək dinamika ilə indiyə qədər davam etməkdədir. Bu sadə statistikanın arxasında partiyanın lideri Heydər Əliyevin yeritdiyi siyasətin uğurları, xalqın ona dərin inamı kimi fundamental səbəblərlə yanaşı, ilk qurultayın təşkilatın həyatına gətirdiyi canlanma, dinamika və idarəetmə çevikliyi kimi yeniliklər də dayanırdı. Həyat göstərdi ki, I qurultayın qəbul etdiyi strateji qərarlar partiyanın tarixində əhəmiyyətli dönüşün əsasını qoymuş oldu.

İlham Əliyevin partiya sədrinin müavini seçilməsi ilə təşkilatın həyatında bir sıra çox mühüm yeniliklərin əsası qoyuldu. Partiyanın fəaliyyətində dinamizm artdı, novatorçuluq əhval-ruhiyyəsi gücləndi, ən başlıcası isə, gələcəyə bağlılıq ovqatı özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verməyə başladı. Partiyanın güclənməsi, sıralarının sürətlə artması açıq müşahidə olunurdu.

Partiyanın 2001-ci ilin noyabr ayında çağırılan II qurultayı İlham Əliyevin siyasi karyerasında yeni mərhələni müəyyənləşdirdi. I qurultaydan ötən dövr ərzində səmərəli fəaliyyətini, partiyanın ictimai-siyasi nüfuzunun yüksəlməsinə şəxsi töhvəsini layiqincə qiymətləndirən II qurultayın nümayəndələri İlham Əliyevə daha yüksək etimad göstərərək, onu partiya sədrinin birinci müavini seçdilər. Eyni zamanda partiyanın Nizamnaməsində müvafiq dəyişiklik edilərək, sədrin birinci müaviniyə daha geniş səlahiyyətlər verilməsi qərara alın-

dı. Beləliklə, İlham Əliyevin partiyanın liderliyinə doğru yüksəlişində yeni bir mərhələ başladı. O, artıq 2000-ci ildə keçirilən parlament seçkilərində Milli Məclisə deputat seçilmişdi və ölkəmiz Avropa Şurasına qəbul olunandan sonra Avropa Şurası Parlament Assambleyasında Azərbaycan Respublikası nümayəndə heyətinə rəhbərlik edirdi.

AŞPA-dakı fəaliyyəti İlham Əliyevə Avropa siyasi məkanında böyük uğurlar və nüfuz gətirdi. O, AŞPA-nın vitse-prezidenti seçildi, Avropanın ən nüfuzlu təşkilatının rəhbərlərindən biri oldu. Heç şübhəsiz, bütün bu uğurlar onu ölkənin ən perspektivli və gənc siyasətçisinə, YAP-ın siyasi xəttinin müəyyən olunmasında böyük nüfuz sahibi olan aparıcı siyasi xadiminə çevirmişdi.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra respublikada gənclərin müxtəlif təşkilatları meydana çıxmağa başladı. O vaxt ölkədə hökm sürən hərc-mərclik şəraitində yaranan gənclər təşkilatlarının çoxunda siyasiləşmə, populizm meyilləri özünü göstərirdi. Buna görə də onların bir çoxu o dövrdə fəaliyyət göstərən müxtəlif yönlü siyasi partiya və qurumların təsiri altına düşdü. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyünün qorunması, ölkədə hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu prosesinin həyata keçirilməsi vəzifələri gənclərin ayrı-ayrı siyasi partiya və qurumların deyil, ümummilli dövlət mənafehləri əsasında səfərbər olunmasını, vahid gənclər siyasətinin hazırlanıb həyata keçirilməsini obyektiv zərurətə çevirmişdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra dövlət siyasətinin digər sahələrində olduğu kimi, gənclər siyasətində də mühüm dönüş nöqtəsi başladı. Dünyada, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında baş verən ictimai-siyasi hadisələr inkişaf etdikcə, gənclərin qarşısında duran problemlər və onların həlli yollarına dair baxışlarda da ciddi dəyişikliklər baş verirdi. Məhz buna görə də yeni şəraitdə gənclərin problemlərini müasir dünya tələbləri kontekstində həll edə bilmək üçün 1994-cü il iyulun 26-da Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə Gənclər və İdman Nazirliyi yaradıldı. Prezidentin dövlət gənclər siyasəti haqqında fərmanı (29.07.1999), fevralın 2-nin Gənclər gününün elan edilməsi ilə bağlı sərəncamı (09.04.2002) gənclər siyasətinin əsaslarını hazırlayan sənədlər oldu. 1996-cı ildən gənclərin ümumrespublika forumları

keçirilməyə başladı. Beləliklə, ölkəmizdə dövlət gənclər siyasəti keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Hazırda bu siyasət uğurla və məqsədyönlü şəkildə davam etdirilir. Gənclərə yönələn diqqət və qayğı bütün aparıcı sahələrdə özünü aydın şəkildə göstərir.

Əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan gənclər siyasətinin həyata keçirilməsində Yeni Azərbaycan Partiyası xüsusi rol oynayır. Partiyanın 1995-ci ildə yaradılmış Gənclər Birliyinin bu sahədə xidmətləri xüsusilə diqqəti çəkir. Hazırda 200 mindən çox üzvü olan Gənclər Birliyi Azərbaycan Respublikası gənclərini öz ətrafında birləşdirən kütləvi təşkilata çevrilə bilmişdir. Gənc oğlan və qızlar bu təşkilatda öz maraqlarına uyğun disputlar keçirmək, diskussiyalar aparmaq, ən başlıcası isə, ölkənin ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak etmək imkanı qazanırlar. Gənclərin birləşmək və siyasi təcrübə məktəbi keçmək kimi ehtiyaclarının ödənilməsində Yeni Azərbaycan Partiyası və onun Gənclər Birliyi özünü mühüm vəsilə kimi qəti şəkildə təsdiq etmişdir. Gənclər Birliyi minlərlə gənc üçün siyasi məktəb rolunu oynayır, onların gələcək karyerasının formalaşmasına əvəzolunmaz imkanlar açır.

YAP-ın Gənclər Birliyi mütəmadi olaraq oğlan və qızların vətənpərvərlik tərbiyəsinin gücləndirilməsinə, siyasi və mədəni dünya görüşünün genişlənməsinə yönəlmiş tədbirlər keçirir. «Tariximizə sahib çıxmaq» devizi altında 20 Yanvar, 31 Mart soyqırım hadisələrinin, Xocalı faciəsinin ildönümlərinə həsr olunmuş kütləvi və digər tədbirlərin keçirilməsi ənənə şəklini almışdır. Xalqımız üçün əlamətdar bayram günlərində – Qurtuluş günündə, Novruz və Yeni il bayramlarında, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin və silahlı qüvvələrimizin yaranmasının ildönümlərində gənclər üçün xüsusi konsert proqramları təşkil olunur, əyləncəli tədbirlər, müxtəlif viktorinalar və intellektual yarışlar keçirilir. Yaşlılara, kimsəsizlərə yardım Gənclər Birliyinin mənəvi tərbiyə yüklü tədbirlərinin sırasında xüsusi yer tutur. Gənc YAP-çıların təşəbbüsü ilə mərhəmət aksiyalarının təşkili, əlillərə və kimsəsizlərə bayram sovqatlarının aparılması, maddi yardım göstərilməsi bu nəcib məqsədə xidmət edir.

Yeni Azərbaycan Partiyası yarandığı gündən aydın ideya əsaslarına istinad edərək fəaliyyət göstərir. Onun söykəndiyi məfkurə hər şeydən əvvəl Heydər Əliyevin baxışlarını əks etdirir və milli maraqların ifadə olunması kimi başlıca xüsusiyyətə malikdir. Partiyanın

fəaliyyətinin ideya əsaslarının formalaşması və məqsədlərinin müəyyənəlməsində onun meydana gəldiyi tarixi şəraitin birbaşa təsiri olmuşdur. Əslində, Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranması və ideya əsaslarının müəyyənəlməsi onun meydana gəldiyi dövrün çağırışlarına cavab idi. Elə bunun sayəsində o, zamanın ağır sınaqlarından çıxıb bildi, davamlı siyasi ömür yaşamağa müvəffəq oldu.

Üzərinə götürdüyü tarixi missiya Yeni Azərbaycan Partiyasının azərbaycançılıq, dövlətçilik və müstəqillik kimi fundamental dəyərlərə istinad etməsini obyektiv zərurətə çevirmişdi.

Azərbaycançılıq müstəqillik qazanmış xalqın özünüdərkindən tutmuş, dövlət halında özünüifadəsinə və özünütəsdiqinə doğru gedən çətin inkişaf, kamilləşmə və toplumlaşma mərhələsini uğurla keçməyi şərtləndirən ideoloji amil kimi qavranılmaqdadır. Azərbaycançılıq məfkurəsinə milli – birləşdirici əlamət xasdır ki, toplumun vahid milli maraqlarının, dəyərləri sisteminin və məqsədlərinin müəyyənəlməsi birbaşa onun düzgün qavranılması və tətbiqi sayəsində mümkündür. Yeni Azərbaycan Partiyasının yarandığı dövrdə vahid Vətən, vahid dövlət, müstəqil Azərbaycan anlayışları yalnız azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında formalaşsa bilərdi. Heydər Əliyev elə bunu nəzərdə tutaraq vurğulayırdı: «Azərbaycan dövlətinin milli ideyasının özəyini, əsasını təşkil edən azərbaycançılıqdır. Dövlətçilik, milli mənəvi dəyərlər, ümumbəşəri dəyərlər – bunlar hamısı azərbaycançılıq anlayışının tərkib hissəsidir».

Yeni Azərbaycan Partiyasının ideya əsaslarından olan azərbaycançılıq toplumun milli mənəvi vəhdətini təmin etmək vəzifəsinə xidmət göstərirsə, onun digər ideya əsası olan dövlətçilik xalqın siyasi birliyi və həmrəyliyinin təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Dövlətçilik xalqın siyasi iradəsinin ifadə olunmasında, onun siyasi maraqlarının formalaşmasında və həyata keçirilməsində öz ifadəsini tapır. Eyni zamanda dövlətçilik məfkurəsi milli birliyin ifadə forması, milli maraqların təmin olunması mexanizmi kimi təsisatların yaranması və fəaliyyət göstərməsi üçün həlledici şərt sayılır. Dövlətçilik məfkurəsindən kənarda xalqın siyasi birliyinin və mənafeləri sisteminin meydana gəlməsi mövcud deyil və bu mənada yenidən qovuşduğu müstəqilliyi ciddi təhlükələrlə üzləşən xalq üçün dövlətçilik məfkurəsinin gücləndirilməsindən vacib ikinci bir vəzifə təsəvvür edilə bilməzdi.

Elə buna görə də Heydər Əliyev YAP-ın 6-cı ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda demişdir: «Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi milli ideologiyası...Yeni Azərbaycan Partiyasının Məramnaməsində öz əksini tapıbdir. Bizim həm xarici siyasətimizdə, həm də ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi sahədə gördüyümüz işlər həmin milli ideologiyanın üzərində qurulur. Bu milli ideologiya nədən ibarətdir? Birincisi, dövlətçilik. Dövlətçilik bu gün və gələcəkdə bizim hər bir vətəndaşımızın, cəmiyyətin, dövlətin əsas vəzifəsidir. Dövlətçilik Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaqdır. Milli dövlətçiliyin qorunması ideyası hər bir vətəndaşın qəlbində olmalıdır. Ona görə hər bir vətəndaş vətənpərvərlik hissləri ilə yaşamalıdır və bizim partiyamız, bütün dövlət orqanları, bütün təbliğatımız Azərbaycanda dövlətçiliyi inkişaf etdirmək üçün hər bir vətəndaşda milli vətənpərvərlik hisslərini yaratmalıdır. Milli vətənpərvərlik hissləri hər bir vətəndaşa o qədər əziz olmalıdır ki, hər bir vətəndaş milli mənafeyi öz şəxsi mənafeyindən, öz şəxsi yaşayışından, hər şeydən üstün tutsun».

Yeni Azərbaycan Partiyasının digər ideya əsası olan milli müstəqillik məfkurəsi də, təbii ki, onun yarandığı dövrün xüsusiyyətiindən irəli gəlir. Müstəqillik xalqın özünüdərk və özünüifadə prosesində mühüm vasitə olduğundan, partiyanın belə bir təməl prinsipinə istinad etməsi tamamilə qanunauyğundur. Yalnız müstəqil dövlətçilik ideyası Azərbaycan xalqının arzuları və ideallarının tam şəkildə gerçəkləşməsinə təmin edə bilər. Xalqın arzularından yaranan və onların həyata keçməsinə xidmət göstərən siyasi təşkilatın müstəqillik ideyalarına sədaqəti və həmin ideyalara istinad etməsi onun öz üzərinə götürdüyü missiyadan irəli gəlir. Təsədüfi deyil ki, Yeni Azərbaycan Partiyası «Yeni müstəqil Azərbaycan uğrunda!» devizi atında fəaliyyətə başlamışdır.

YAP-ın siyasi ideyası onun məfkurəsinin təməlində dayanan prinsiplərdən qaynaqlanaraq formalaşmışdır. Ölkənin üzləşdiyi problemlərin həllinin etibarlı yolunu əsaslı siyasi və iqtisadi islahatlarda görəb Yeni Azərbaycan Partiyası liberal, sağçı dəyərlərlə dərin sosial yönümlü siyasəti üzvi surətdə əlaqələndirməli oldu və sağ mərkəzçilik ideologiyasını qəbul etdi.

Yeni Azərbaycan Partiyasının ideya əsasları onun məqsədlərinin ən dolğun ifadəsidir. Partiyanın tarixinin müxtəlif mərhələlərində

təkamülə məruz qalan həmin məqsədlər vahid amalın ayrı-ayrı tərkib hissələri kimi qavranılmalıdır.

Yeni Azərbaycan Partiyası ölkəni hərtərəfli böhrandan çıxarmaq məqsədilə yaradıldığına görə, onun dəyərləri və amalları sisteminin mahiyyəti də məhz bu tarixi missiya prizmasından nəzərdən keçirilə bilər. Yeni müstəqil Azərbaycan uğrunda mübarizəyə başlayan partiya, onun yaradıcısı Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri nəticəsində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədi, daimi və dönməz xarakter aldıqdan sonra özünün fəaliyyətində keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoydu. İndi onun qarşısında qüdrətli və zəngin Azərbaycan qurmaq kimi şərəfli məqsəd dayanır.

Yeni Azərbaycan Partiyasının yarandığı vaxtdan bu günədək qələbələr silsiləsi onun cəmiyyətdə aparıcı siyasi qüvvə kimi özünü nüfuz etdirməsinin başlıca ifadəsi sayıla bilər. O, ölkəmizin həyatında yeganə siyasi təşkilatdır ki, üzərinə götürdüyü tarixi missiyanı layiqincə və şərəflə yerinə yetirməyə müvəffəq olmuşdur. Əvvəla, Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıtması ümidləri ilə yaranan bu partiyanın yaranmasından cəmi 6 ay sonra Heydər Əliyevin möhtəşəm tarixi qayıdışı baş verdi. İkincisi, xalqın dərin etimadı və dəstəyi sayəsində ölkənin ən aparıcı siyasi təşkilatına çevrilə bildi və bu şərəfli statusunu indiyədək qoruyub saxlayır. Üçüncüsü, yarandığı 1992-ci ildən sonra Azərbaycan Respublikasında keçirilən bütün seçkilərin qalibi kimi ləyaqətli ömür taleyi yaşayıb. 1993, 1998, 2003 və 1995, 2000-ci illərin parlament, 1999-cu illərin bələdiyyə seçkilərində mütləq seçici dəstəyi Yeni Azərbaycan Partiyasının zəngin tarixinin unudulmaz səhifələridir.

Partiyanın qələbələrinin əsasında, ilk növbədə, Heydər Əliyev amili dayanır. Onun yaranması kimi, fəaliyyəti də Heydər Əliyev ideyalarının real həyatda təcəssümünə əyani misaldır. Partiya nəinki dahi liderin ideyalarından qaynaqlanır, həm də bu ideyalar əsasında fəaliyyət göstərir, uğurlar qazanır. Həmişə qalib gələn Heydər Əliyev ideyaları Yeni Azərbaycan Partiyasının fəaliyyətinin əsasını təşkil edərək, onun qələbələrinin də ilkin səbəbi olmuşdur. Yalnız həmin ideyaların əsasında YAP cəmiyyətin qüdrətli aparıcı siyasi qüvvəsi kimi tanınır. O bu gün də Heydər Əliyev irsinin daşıyıcısı olaraq, əslində, ölkənin davamlı inkişafının təmin olunmasına böyük töhfələr verir. Təsədüfi deyil ki, Heydər Əliyev ideyaları Azərbaycan Respublikasının

müasir inkişafının mənbəyi, Yeni Azərbaycan Partiyası isə bu inkişafın aparıcı siyasi qüvvəsi kimi ictimai düşüncəyə birdəfəlik həkk olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının ən güclü siyasi təşkilatının davamlı qələbələrinin mənbələri sırasında cəmiyyətin siyasi gücünü və intellektini özündə birləşdirməsi ayrıca vurğulanmalıdır. Yeni Azərbaycan Partiyası Azərbaycan cəmiyyətinin 500 min ən fəal üzvünü əhatə edir. Ölkənin ən yüksək intellekt sahibləri, nüfuzlu və tanınan şəxsləri, ictimaiyyətin böyük hörmət bəslədiyi insanlar YAP-ın həlledici resurslarıdır. Onları birləşdirən vətənə ləyaqətlə xidmət amalı, partiya, onun ideyalarına və liderinə sədaqət kimi dəyərlər, əslində, bu təşkilatı monolit, sarsılmaz, möhtəşəm siyasi gücə çevirmişdir.

4.6. Azərbaycan Respublikasında üçüncü sektorun inkişafı

1991-ci ildə Azərbaycan xalqının uzun illər boyu arzusunda olduğu dövlət müstəqilliyini əldə etməsi şərəfli və qürur mənbəyi olmaqla yanaşı, qarşıda nəhəng vəzifələrin dayandığı çətin və məsuliyyətli bir dövrün başlanması demək idi. Gənc dövlət ölkənin bəyan edilmiş müstəqilliyini reallıqda təsdiq etməli idi. Xalqın müstəqilliyi ilə barışa bilməyən qüvvələrin müqavimətini qısa bir müddətdə qırmaq, erməni təcavüzünün qarşısını almaq, ölkə daxilində sabitliyi bərqərar etmək, beynəlxalq aləmdə təklənmiş Azərbaycan Respublikasını bu ağır vəziyyətdən çıxarmaq və digər problemlərin həlli ilə yanaşı, işlək mexanizmlərə malik demokratik dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna başlamaq kimi vəzifələrin yerinə yetirilməsi tələb olunurdu.

Müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikasının milli və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan demokratik cəmiyyət quruculuğu yolunu tutması təsadüfi deyildi. Azərbaycan Respublikasında milli demokratik hərəkatın yüz ildən artıq bir tarixi vardır. Onun demokratik ənənələrinin əsası hələ XIX əsrin ikinci yarısında çar Rusiyasının müstəmləkə rejiminə qarşı milli demokratik hərəkatın formalaşdığı zaman qoyulmuş və daim yüksələn xətlə inkişaf etmişdi. Bu mü-

barizənin gedişində, xüsusən də 1918–20-ci illərdə Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan xalqı demokratiyaya sadıqlılığını və onun ölkədə bərqərar edilməsinə olan iradəsini praktik şəkildə sübut etmişdi.

Şimali Azərbaycan Sovet İttifaqının tərkibində olduğu dövrdə bu ideallar nəinki itirilməmişdi, əksinə, daha da möhkəmlənərək öz məqamını gözləmişdi. Sovet imperiyasının iflası uğradığı dövrdə Azərbaycan xalqının ədalətli demokratik quruluşa can atması, onun bu siyasətə təbii reaksiyası idi. Xalq yeganə çıxış yolunu yalançı və avantürist ideyalara əsaslanan kommunist rejimindən imtina etməkdə, müstəqilliyə nail olaraq demokratik dəyərlərə söykənən bir cəmiyyət qurmaqda görürdü.

Bu seçim xalqın siyasi iradəsi olmaqla yanaşı, dünyada gedən demokratikləşmə meyilləri ilə də sıx şəkildə bağlı idi. Bütövlükdə dünyada demokratikləşmə istiqamətində gedən proseslərin genişlənməsi, daha çox ölkələri əhatə etməsi bu seçimdə əhəmiyyətli rol oynamışdı. İmperiya əsarətindən azad olaraq müstəqillik əldə etmiş yeni dövlətlərə daha çox şey vəd edən, daha çox cəzbedici olan demokratiya idi.

İkinci dəfə müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikasında da demokratiyanın alternativini yox idi. Ulu öndər Heydər Əliyevin bu sözlərində Azərbaycan xalqının illərlə qəlbində saxladığı arzusu və onu həyata keçirmək əzmi ifadə olunmuşdu: «Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri respublikanın dövlət quruculuğunu təşkil etməkdir. Bunu dəfələrlə bəyan etmişik. Yolumuz demokratiya yoludur. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında demokratik, hüquqi dövlət qurulmalıdır. Azərbaycan Respublikası dövləti demokratik prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərməlidir, öz tarixi ənənələrindən, milli ənənələrindən bəhrələnmərək, dünya demokratiyasından, ümumbəşəri dəyərlərdən səmərəli istifadə edərək demokratik dövlət quruculuğu yolu ilə getməlidir».

Lakin ölkə əhalisinin dövlət müstəqilliyi qazanılması və müasir tipli müstəqil dövlətçiliyin formalaşdırılması məqamında demokratiyaya can atması onun problemlərinin həlli üçün kifayət deyildi. Bunun üçün mövcud maneələri dəf etmək, demokratik dövlət quruculuğunu ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə, elmi və praktik cəhətdən sınaqdan çıxmış proqram əsasında reallaşdırmaq və həyati əhəmiyyət kəsb edən digər çoxsaylı problemləri həll etmək lazım idi.

Azərbaycan Respublikası bir neçə global vəzifəni eyni vaxtda yerinə yetirmək məcburiyyətində idi. Bir tərəfdən, imperiya asılılığından qurtarmış Azərbaycan Respublikasında müstəqil dövlətçiliyin əsasları bərpa olunmalı, ölkənin təhlükəsizliyi təmin edilməli idi. Digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikası keçmiş ictimai-iqtisadi sistemdən – sosializmdən imtina edərək, bazar iqtisadiyyatına əsaslanan demokratik quruluşlu vətəndaş cəmiyyətinə istiqamət götürmüşdü. Hər biri ayrılıqda nəhəng olan bu məsələlərin mürəkkəb beynəlxalq və daxili vəziyyət şəraitində eyni vaxtda həll edilməsi zərurəti bunun son dərəcə mürəkkəb olduğunu bir daha sübut edir. Ölkənin xarici hərbi müdaxiləyə və daxildə vəziyyətin gərginliyindən istifadə edən separatçı qüvvələrin təzyiqinə məruz qaldığı bir şəraitdə bunu etmək son dərəcə çətin idi.

Dövlət müstəqilliyinin ilk illərində vətəndaş cəmiyyətinin qurulması bir məqsəd kimi qarşıya qoyulsa da, bu barədə təsəvvürlər kifayət qədər aydın deyildi. Belə bir cəmiyyətin qurulmasına ehtiyac bütün Azərbaycan cəmiyyəti tərəfindən dərk edilsə də, onu peşəkar şəkildə həyata keçirən siyasi qüvvə və ən başlıcası, bu vəzifələrin məsuliyyətini və ağırlığını dərindən dərk edərək, onları elmi və praktik cəhətdən əlaqələndirən, bütün cəmiyyəti öz ətrafında səfərbər edərək bu məqsədlər yolunda birləşdirən lider çatışmırdı. O dövrdə Azərbaycan Respublikası qarşısında duran müstəqil dövlət quruculuğu vəzifəsini yerinə yetirmək üçün bütün məsələlərə peşəkar yanaşma və möhkəm iradə tələb olunurdu.

Demokratik vətəndaş cəmiyyətinin modelini hər hansı bir qabaqcıl ölkədən götürərək tətbiq etmək onun düzgün işləyəcəyinə və səmərəli fəaliyyət göstərəcəyinə heç də təminat vermir. Bu işdə qabaqcıl ölkələrin nümunəsinin böyük əhəmiyyəti olsa da, demokratik cəmiyyətin təsisatlarının normal, öz daxili işlək mexanizmləri vasitəsilə səmərəli işləməsi üçün onun tətbiq edildiyi cəmiyyətə üzvi şəkildə bağlanmasına, ictimai mühitlə vəhdətinə böyük ehtiyac duyulur. Əks halda, bu model həmin cəmiyyətin tələblərinə cavab vermir, səmərəli işləyə bilmir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2006-cı ilin oktyabrında Milli Məclisin payız sessiyasının açılışında dediyi bir fikri xatırlatmaq yerinə düşür: «...Vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması və möhkəmlənməsi, demokratikləşmə prosesinin möh-

kəmlənməsi, hüquqi dövlətin qurulması, sadəcə olaraq, bir şüar, yaxud da bir niyyət deyil, Azərbaycan Respublikasının hərtərəfli inkişafı üçün başlıca şərtidir» [1613, 2006, 3 oktyabr].

Müasir dünyada demokratik dövlətlərin çoxunda ictimai-iqtisadi və siyasi məqsəd kimi qarşıya qoyulmuş və bir sıra ölkələrdə konturları müşahidə edilən hüquqi dövlətin bərqərar olması şəraitində mövcud vətəndaş cəmiyyəti və dövlət bir-biri ilə əməkdaşlıq edən, cəmiyyətin problemlərinin həll edilməsində səylərini birləşdirən subyektlər kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikasının qurmaq əzminə olduğu məhz bu cür cəmiyyətdir və dövlətin gördüyü tədbirlər buna yönəlmişdir.

Azərbaycan Respublikasında da vətəndaş cəmiyyətinin vacib elementlərindən biri olan qeyri-hökumət təşkilatlarına münasibət müstəqilliyin ilk illərində heç də birmənalı deyildi. Həm qeyri-hökumət təşkilatlarının cəmiyyətdə tutduğu yer və oynaya biləcəyi rolun cəmiyyətdə düzgün dərk olunmasında, həm də bu təşkilatlarla bəzi hakimiyyət strukturları arasında münasibətlərdə problemlər olmuşdur. Bunların aradan qaldırılması isə müəyyən vaxt tələb edirdi.

Vətəndaş cəmiyyətinin başlıca prinsiplərindən biri ictimai həyatın bütün sahələrində vətəndaş təşəbbüskarlığının olmasıdır. Dövlətin gördüyü işlər cəmiyyət tərəfindən qəbul edilərək dərk olunmalı və dəstəklənməlidir. Bunun üçün isə ictimai şüurun səviyyəsi, onun ölkədə gedən ictimai-iqtisadi, siyasi və mənəvi prosesləri dərk edərək fəal münasibət bildirməsi və mövcud problemlərin həllində iştirakı vacibdir. Digər tərəfdən, demokratiya cəmiyyətin hər bir üzvünün öz hüquq və vəzifələrini dərindən bilərək onların reallaşmasında təşəbbüskarlıqla çıxış etməsini tələb edir. Yalnız bu yolla Azərbaycan Respublikasının öz Əsas Qanununda ifadə olunmuş məqsədini – demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti qurmaq məqsədini reallaşdırmaq mümkündür.

Vətəndaş cəmiyyətinin mühüm elementlərindən biri müasir dünyada qeyri-hökumət təşkilatları ilə təmsil olunan üçüncü sektordur. Bu sektor dövlət-cəmiyyət-şəxsiyyət münasibətləri sistemində özünəməxsus yer tutur və bir sıra mürəkkəb funksiyaları yerinə yetirir. Yeni yaranmaqda olan demokratik cəmiyyətdə ictimai sektorun uğurla formalaşdırılmasına nail olmaq, cəmiyyətin rifahı naminə sərbəst fəaliyyətinə

dəstək vermək, onun zərərli təsirlər altına düşməsinin qarşısını almaq və mənfi meyillərdən azad olmasına kömək etmək, cəmiyyətdə gördüyü işlərin səmərəliliyinin artırılmasına təkan vermək üçün bu sektorun mahiyyətinin, fəaliyyətinin nəzəri və praktik cəhətlərinin araşdırılması və dərk edilməsi, ölkənin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq onun milli modelinin konseptual şəkildə işlənib hazırlanması dövlətin və Azərbaycan cəmiyyətinin mühüm vəzifələrindən idi.

Azərbaycan Respublikasında «qeyri-hökumət təşkilatı» (QHT) anlayışı, əsasən, 1990-cı illərin ortalarından geniş işlənməyə başlamışdır, baxmayaraq ki, bu kateqoriyaya aid ola biləcək ictimai təşkilatlar xeyli əvvəl təşəkkül tapmış və fəaliyyət göstərmişdir.

QHT-lər öz tarixi missiyasına görə ölkənin ictimai-iqtisadi, siyasi və mənəvi həyatında geniş kütlələrin iradəsinin reallaşması, onların cəmiyyətin bütün problemlərinin həllində bilavasitə iştirakının təmin edilməsi, vətəndaş təşəbbüskarlığının artırılması, ictimai şüurun yüksəldilməsi, hakimiyyət orqanları üzərində ictimai nəzarətin təmin olunması, ictimai məsuliyyətin dərk edilməsi vasitələrindən biridir. Cəmiyyətdə bu mürəkkəb və vacib funksiyaları yerinə yetirən QHT-lər birdən-birə yaranı və mükəmməl ola bilməzdi.

Şimali Azərbaycanda sovet hakimiyyətinə qədər bu kateqoriyaya aid ola biləcək təşkilatlar – yaradıcılıq birlikləri, həmkarlar təşkilatları, ictimai birliklər, xeyriyyə cəmiyyətləri olmuş və ölkə tarixində özünəməxsus iz qoymuşdur. Lakin sovet hakimiyyətinin qurulması ilə bu ənənə qırılmış, az-çox saxlanılmış təşkilatlar isə öz mahiyyətindən uzaqlaşdırılaraq, sovet imperiyasının maraqlarına xidmət edən qurumlara çevrilmişdi. Bu tipli təşkilatların yaranmasının yeni dalğası 1980-ci illərin axırı – 90-cı illərin əvvəllərinə təsadüf edir. Əhalinin ən müxtəlif qruplarının konkret problemlər və məqsədlər ətrafında birləşməsinin yeni mərhələsi 1988-ci ildə Qarabağ probleminin açıq şəkildə ortaya çıxması ilə bağlı oldu. Lakin o vaxt əhalinin fəallığı yüksək olsa da, təcrübəsizlik, kor-təbiilik, qeyri-mütəşəkkillik öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Dövlət müstəqilliyinin ilk illərində bu və ya digər formada fəaliyyət göstərmiş qeyri-hökumət təşkilatı hesab edilə biləcək təşkilat az idi. Bunlara müxtəlif yaradıcılıq təşkilatlarını, müharibə veteranları birliyini və bu tipli digər təşkilatları göstərmək olar. Dövlət müstəqilliyinin bərpasının ilk dövründə rəsmi olaraq ilk qeyri-hökumət təş-

kilatları, əsasən, 1992-ci ildə «İctimai təşkilatlar haqqında» qanun qəbul edildikdən sonra yaranmağa başladı. Həmin qanunun ictimai təşkilatları hüquqi cəhətdən dəqiq xarakterizə etməsi və onun fəaliyyət çərçivələrini müəyyənləşdirməsi əhəmiyyətli hadisə idi. Lakin qanunda müəyyən boşluqların olması, xüsusən bu təşkilatların fəaliyyətinə ictimai və dövlət nəzarəti mexanizmlərinin zəifliyi praktikada çoxsaylı problemlərin üzə çıxmasına səbəb olurdu.

Həmin dövrdə cəmiyyətin problemlərinin kifayət qədər çox olması və müstəqil dövlətçiliyin yeni formalaşdığı bir şəraitdə dövlətin bu sahəyə diqqət ayırmaq imkanının məhdudluğu pərakəndəlik və qarışıqlıq üçün zəmin yaradırdı. O illərin ən böyük problemlərindən biri Azərbaycan Respublikasının müxtəlif dövlətlərin təsir dairəsi uğrunda mübarizə mərkəzlərindən birinə çevrilməsi idi. Bu proses güclü təsir vasitəsi olan QHT-lərdən də yan keçmirdi. Mövcud şərait Azərbaycan Respublikasında müxtəlif maraqları olan qüvvələrə vəziyyətdən istifadə etməyə, formalaşmaqda olan QHT-lərin fəaliyyətini özlərinə sərf edən məcraya yönəltməyə və onlardan öz məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etməyə imkan verirdi. O vaxt sağlam məqsədli təşkilatlarla yanaşı, ölkənin milli maraqlarının əleyhinə fəaliyyət göstərən xeyli təşkilat da yaranmışdı. Onlar xeyriyyəçilik və digər ictimai əhəmiyyətli fəaliyyət pərdəsi altında əhalinin müxtəlif kateqoriyalarını öz tərəflərinə çəkmək, sabitliyi pozmaq, təxribatlar törətmək, ölkədə gedən quruculuq işini pozmaq kimi məqsədlərə xidmət edirdilər. Dövlət müstəqilliyinin ilk illərində ölkə əleyhinə xaricdən və daxildən törədilmiş təxribatlarda bu istiqamətdə aparılan işin təsiri müşahidə edilirdi. Ölkədə fəaliyyət göstərən qanunsuz silahlı birləşmələr, separatçı qüvvələr, təxribatçı qurumlar çox vaxt yaratdıqları ictimai birliklərin arxasında pərdələnir, onların vasitəsilə xaricdən və daxildən maliyyə yardımları alırdılar. Həmin illərdə Azərbaycan Respublikası ərazisində törədilmiş təxribatlarda, terror hadisələrində, separatçı qiyamlarda bir sıra yerli və xarici təşkilatların yaxından iştirakı aşkar edilmişdi.

Ümumiyyətlə, 1991–1995-ci illərdə öz missiyasından uzaqlaşaraq, təsir altına düşmüş ictimai təşkilatları iki tipə bölmək mümkündür. Bu təşkilatların bir qismi məqsədyönlü şəkildə siyasi qruplaşmaların aləti kimi yaradılırdısa, onların xeyli hissəsi mövcud vəziyyətin qarışıqlığı

şəraitində səriştəsizlikdən və sadələvhlükdən bu və ya digər siyasi qüvvənin təsiri altına düşürdü.

1993-1994-cü illərdən etibarən Azərbaycan Respublikasının ictimai həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, QHT-lərin həyatında da yeni bir mərhələ başlanır. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkənin ictimai-siyasi həyatında baş vermiş köklü dəyişiklik, onun rəhbərliyi altında məqsədyönlü və ardıcıl dövlət quruculuğu işinin başlanması, dağıdıcı qüvvələrin qarşısının alınması sayəsində vətəndaş cəmiyyətinin də əsaslarının qurulması üçün zəmin yarandı.

Bütövlükdə, dövlət quruculuğu işinin, ayrılıqda isə cəmiyyətin xarakterinin, ideallarının, prioritetlərinin dəqiqləşdirilməsi, münasibətlər sisteminin formalaşdırılmasının zirvəsi 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul edilməsi oldu. Konstitusiya Azərbaycan Respublikasının demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət xarakterini, onun vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət qurmaq əzmini bəyan edərək təsbit etdi. Mükəmməlliyi ilə dünyanın ən demokratik ölkələrinin konstitusiyaları ilə müqayisə oluna bilən belə bir konstitusiyanın qəbul edilməsi ictimai sektorun da maksimum inkişaf etməsi, öz missiyasını yüksək səviyyədə həyata keçirməsi üçün möhkəm hüquqi baza yaradırdı.

Konstitusiyanın qəbul edilməsi və bununla da bir sıra prinsiplial məsələlərə aydınlıq gətirilməsi ilə QHT-lərin formalaşması və cəmiyyətdə öz hüquqi yerini tutması, onların normal fəaliyyət göstərməsi üçün fundamental hüquqi bazanın yaradılması və o vaxta qədər mövcud olan qeyri-müəyyənliklərin aradan qaldırılması baxımından ciddi irəliləyiş baş vermişdi. Lakin bu prosesin özü də obyektiv səbəblər üzündən çox da sürətlə getmirdi. Belə bir fundamental hüquqi əsasın olması da bu sahədə bütün problemlərin həll olunması demək deyildi. Şübhəsiz, keçid dövrünü yaşayan bir cəmiyyətin konstitusiyada nəzərdə tutulan ideal vəziyyətə gəlib çıxması üçün uzun illərin gərgin əməyi, cəmiyyətdə, onun münasibətlər sistemində, ictimai şüurda köklü irəliləyişlərin olması tələb edilirdi.

Azərbaycan Respublikasında dövlət müstəqilliyinin bütün tarixi boyu QHT-lərin inkişaf məntiqini və dövlətin bu sahədə müəyyənləşdirdiyi və yeritdiyi xəttin mahiyyətini daha dərinədən dərk etmək üçün onların xarakterik cəhətlərinə diqqət yetirmək lazım idi. Bu

reallıqlardan çıxış edən Azərbaycan Respublikası dövləti üçüncü sektorun təşəkkülünə və möhkəmləndirilməsinə nail olmaq üçün bu sahədə öz strategiyasını konkret istiqamətlərdə həyata keçirirdi. Onların sırasına aşağıdakılar daxildir:

- bu sahənin normal fəaliyyətini təmin edə biləcək mükəmməl hüquqi bazanın yaradılması;

- QHT-lərin mövcud vəziyyətinə və fəaliyyətinə milli dövlətçilik baxımından qiymət verərək, onların zərərli təsirlərdən qorunmasının dəstəklənməsi;

- onların iş təcrübəsinin artırılması və kadr təminatına kömək edilməsi;

- onların fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşməsinin və əhatə dairəsinin genişlənməsinin dəstəklənməsi;

- onlara metodik, texniki və təşkilati köməyin təşkil edilməsi;

- dövlət–QHT münasibətlərinin nəzəri və praktik əsaslarının işlənilib hazırlanması;

- QHT-lərin üzləşdiyi problemlərin və çətinliklərin aradan qaldırılmasının davamlı şəkildə dəstəklənməsi;

- onların xaricdən maliyyə asılılığının aradan qaldırılması üçün daxili maliyyə mənbələrinin formalaşmasının dəstəklənməsi;

- QHT sektorunun genişlənməsi və gücləndirilməsi üçün əhali arasında geniş maarifləndirmə işlərinin dəstəklənməsi;

- üçüncü sektorun təkcə paytaxtda deyil, ölkənin bütün ərazisində, xüsusilə də regionlarda təşəkkül tapmasına və inkişafına nail olunması;

- QHT-lərin də Azərbaycan Respublikasının bütövlükdə üz tutduğu Qərbə integrasiyasının dəstəklənməsi;

- QHT-lərin fəaliyyətinin daha çox ictimai əhəmiyyət kəsb edən prioritet sahələrə yönəldilməsinə nail olunması və sair.

Dövlətin ictimai sektor sahəsində nəzərdə tutulan bu məqsəd və vəzifələri qəbul edilmiş bütün sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Qeyri-hökumət təşkilatlarına dövlət dəstəyinin məqsədləri cəmiyyətimizdə yeni münasibətlər modelinin formalaşdırılması, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının müasirləşdirilməsi, vətəndaş təşəbbüsünün artırılması, milli maraqların qorunması sahəsində qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin təşviq edilməsi, onların sosial əhəmiyyətli problemlərin həllinə cəlb olunması, dövlət və cəmiyyətin inkişafı üçün əhəmiyyət kəsb edən proqram və layihələrin maliyyələşdirilməsidir».

Azərbaycan Respublikasında QHT-lərin inkişafında onun qanunvericilik bazasının yaradılması və təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət quruculuğu prosesində bir-birinin ardınca ayrı-ayrı sahələr üzrə hakimiyyət strukturlarının yaradılması və onların arasında səlahiyyət və məsuliyyət bölgüsünün dəqiqləşdirilməsi dövlət idarəciliyini tənzimləməklə yanaşı, ictimai sektorun da müvafiq strukturlarla işbirliyinə şərait yaradırdı.

Azərbaycan Respublikasında QHT-lərin inkişaf dinamikasını nəzərdən keçirdikdə, artıq 1994–95-ci illərdən etibarən ictimai sektorun problemlərinə diqqət yetirilməsini və onların dövlət nəzarətinə götürülməsini müşahidə etmək olar. Həmin vaxt Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ölkədə sabitliyin təmin edilməsi, ictimai həyatın bütün sahələrində quruculuq işlərinin nizama salınması və sürətləndirilməsi sayəsində beynəlxalq humanitar təşkilatlar Azərbaycan Respublikasında fəaliyyətlərini genişləndirməyə və öz dayaq nöqtələrini yaratmağa başladı. Ümumilikdə isə beynəlxalq təşkilatların ölkədə fəaliyyət göstərməsi milli QHT-lərin bundan bəhrələnməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. Azərbaycan Respublikasında QHT-lərin yaradılması və dəstəklənməsi ilə bir sıra beynəlxalq təşkilatlar məşğul olurdu. Milli QHT-lərin gücləndirilməsi istiqamətində aparılan işin nəticələri də artıq 1994-cü ildə özünü göstərməyə başlayırdı.

Beynəlxalq təşkilatlardan Açıq Cəmiyyət İnstitutu Yardım Fondu (Soros Fondu), TASİS Fondu, Avrasiya Fondu, İSAR–Azərbaycan, BMT-nin İnkişaf Proqramı (UNDP), Dünya Bankı, Kanada Kooperasiya Fondu və digərləri müxtəlif proqramların maliyyələşdirilməsində yaxından iştirak edirdi.

Bunlardan əlavə, böyük dövlətlərin səfirlikləri qrantlar ayırmaqla QHT-lərin həyata keçirdikləri layihələri maliyyələşdirirdi. Təbii ki, bu dövlətlər həmin işdə öz konkret maraqlarından çıxış edirdi. Şübhəsiz, onların məqsədlərində Azərbaycan Respublikasının maraqları ilə uyğun gələn məqamlar çoxdur. Lakin bu fəaliyyətin saf-çürük edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Buna görə də Azərbaycan Respublikası hökumətinin həmin münasibətləri tənzimləmək istiqamətində qanunvericiliyi təkmilləşdirməsi vacib idi.

Beynəlxalq donor təşkilatlarının maliyyə dəstəyi ilə 1995–1999-cu illərdə milli QHT-lər tərəfindən həyata keçirilən layihələrin əsas istiqamətləri [410, 4]:

Nö	Layihənin istiqaməti	1995	1996	1997	1998	1999
1.	Humanitar yardımların paylanması	5	4	4	3	3
2.	Qaçqın və köçkünlərin reabilitasiyası	8	8	5	5	1
3.	Əlillərin müdafiəsi	4	4	3	4	3
4.	Münaqişələrin həllinə dəstək layihələri	4	4	2	1	1
5.	Müxtəlif mövzulu seminar və konfransların keçirilməsi	3	6	8	11	7
6.	Nəşriyyat işləri	0	1	5	17	9
7.	Tədqiqat xarakterli layihələr	2	3	8	8	9

İctimai sektorun inkişaf etdirilməsində müəyyən nailiyyətlər olsa da, QHT-lərin üzləşdiyi müxtəlif xarakterli çətinliklər kifayət qədər çox idi. Bu, onların gündəlik fəaliyyətində və gördükləri işin həcmində və keyfiyyətində özünü qabarıq şəkildə göstərirdi.

Azərbaycan Respublikası hökuməti milli QHT-lərə hərtərəfli yardım etmək üçün yollar axtarır və bu istiqamətdə görülən işlərin miqyasını genişləndirirdi. Hökumətin ictimai sektorun formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi sahəsində siyasəti mövcud reallıqlara söykənirdi. Eyni zamanda, dövlətin həyata keçirdiyi zəruri, lakin qeyri-populyar tədbirlərin bəziləri, bu və ya digər konkret məsələdə mövqeyi heç də həmişə cəmiyyətdə, xüsusən də QHT-lərin bir qismi tərəfindən birmənalı qarşılanmır, bəzən isə müqavimətlərlə müşahidə olunurdu.

Azərbaycan Respublikasının milli qeyri-hökumət təşkilatlarının inkişafına güclü təkan verən tədbirlərdən biri 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası hökumətinin BMT-nin İnkişaf Proqramı ilə «Azərbaycanda qeyri-hökumət təşkilatlarının institusional inkişafı və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna kömək» adlı birgə layihə çərçivəsində QHT-

lərin Resurs və Təlim Mərkəzinin yaradılması oldu. Fəaliyyət göstər-diyi dövrdə bu mərkəz QHT-lərin təcrübə qazanması, onların kadr potensialının gücləndirilməsi, fəaliyyət istiqamətlərinin formalaşdırıl-ması, əhali arasında QHT-lərin cəmiyyətdə yeri, rolu və əhəmiyyəti barədə geniş maarifləndirmə işlərinin aparılması, QHT-lərin şəbəkələş-məsi, daxili və xarici əlaqələrinin nizama salınması baxımından kifayət qədər işlər gördü [124, 217].

Mərkəzin dövlətlə bu sahədə birgə əməkdaşlığı sayəsində QHT-lərin fəaliyyət dairəsi və coğrafiyası genişləndi. Onların ayrı-ayrı fəa-liyyət sahələri üzrə ixtisaslaşması daha məqsədyönlü və səmərəli işləməsinə kömək edirdi. Bu məqsədyönlü işin sayəsində artıq 1999-cu ildə QHT-lərin əksəriyyətinin yönümü daha dəqiq və qəti idi.

Təkcə paytaxtda deyil, ölkənin regionlarında da QHT-lər yara-nırdı. Mərkəzin ayrı-ayrı regionlarda fəaliyyət göstərən yerli resurs mərkəzləri ictimai sektorun təşəkkülünə və möhkəmlənməsinə nail olurdu.

Mərkəzin məqsədyönlü işi ictimai sektorda QHT-lərin kooperasi-yasının güclənməsində əhəmiyyətli nəticələr verməyə başladı. İlk QHT birliklərinin yaranması, bir tərəfdən, məşğul olduqları problemlərin həllində onların güclərinin birləşdirilməsinə xidmət edirdisə, digər tə-rəfdən, ictimai sektorun bütövləşərək daha da güclənməsinə kömək edirdi. Mərkəzin fəaliyyəti məhdud bir dövr üçün nəzərdə tutulmuş-du. Bu müddət başa çatdıqdan sonra onun funksiyasını milli QHT as-sosisiyaları yerinə yetirməyə başladı.

1990-cı illərin axırlarında qeyri-hökumət təşkilatlarının yaradıl-ması, istiqamətləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi sahəsində əldə olunmuş müsbət nəticələr uzun illər bu sahənin başlıca problemlərin-dən olan dövlət qeydiyyatı məsələsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə şə-rait yaratdı. 1998-ci ildə «Qrant haqqında» qanunun qəbul edilməsini isə QHT-lərin əsas maliyyə mənbəyinin qanun çərçivəsində tənzimlən-məsi baxımından müstəsna əhəmiyyəti oldu. Bu qanunun qəbulu hə-min məsələni hüquqi məcraya salmağa, dövləti və cəmiyyəti narahat edən bir sıra məsələləri tənzimləməyə imkan verdi.

Qrant alınmasının və sərfinin dəqiq çərçivələrinin müəyyənləşdi-rilməsi ictimai sektorun hüquqi bazasının mükəmməlləşməsində növ-bəti vacib bir tədbir idi. Onun bəzi müddəaları birmənalı qarşılanmasa

da, onlar QHT-lərin fəaliyyətinin Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai maraqlarının təmin edilməsinə yönəldilməsi və bu sahədəki mənfi meyillərin qarşısının alınması üçün böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Çünki həmin vaxta qədər Azərbaycan Respublikası əleyhinə açıq şəkildə fəaliyyət göstərən qüvvələr ifşa edilərək neytrallaşdırılsa da, ictimai sektorda üstüörtülü şəkildə bu işi davam etdirən və maliyyə yardımları aldıqları bəzi xarici təşkilatların sifarişi ilə ölkəmizə qara yaxan, onun nailiyyətlərinə kölgə salmaq istəyən qüvvələr qalmaqda idi. Adını hüquq müdafiəçiləri qoyan, Azərbaycan Respublikasında qondarma siyasi məhbus siyahıları tərtib edərək, hüquqların pozulması haqqında dünyaya car çəkən, ölkənin xarici düşmənləri, o cümlədən erməni separatçıları ilə işbirliyi qurmağa cəhd edən qüvvələr qanunda olan boşluqlardan istifadə edərək istədikləri kimi fəaliyyət göstərirdilər. Haqqında danışılan qanunlar qəbul edildikcə, onların təsir imkanları da zəifləyirdi.

1999-cu ildə QHT-lərin dövlət qeydiyyatında sürətlənmə hiss olunmağa başladı. İlk baxışdan bu, birdən-birə başlayan proses təsiri bağışlasa da, ictimai sektorun formalaşması və möhkəmlənməsi sahəsində illər boyu görülən gərgin işin nəticəsi idi. Həmin ilin sentyabrında 1109 QHT qeydiyyata alınmışdı. Bu təşkilatlar, əsasən, cəmiyyətin dəstəyə ehtiyacı olan əhali qrupları ilə işlə məşğul olurdular. Qeydiyyatdan keçmiş QHT-lərin 20-si qadın təşkilatı, 40-ı gənclər təşkilatı, 8-i uşaq hüquqları komitəsi, 12-si insan hüquqları təşkilatı, 38-i mədəniyyət mərkəzi, 10-u ekologiya təşkilatı, 15-i yaradıcılıq cəmiyyəti, 27-si əlil və veteranlar assosiasiyası, 500-ü humanitar təşkilat, 30-u elmi cəmiyyət, 400-ü isə cəmiyyətin digər problemləri ilə məşğul olan qurum idi. Qeyri-rəsmi məlumata görə, o vaxt ölkədə 1250-yə qədər QHT var idi [1994, v.17].

Hələ 1995-ci ildən QHT-lər müəyyən fəaliyyət istiqamətləri üzrə öz birliklərini yaratmağa cəhdlər edirdi. Lakin adətən, bu birliklər uzunömürlü olmurdu. 1999-cu ildə onların da fəaliyyətində müsbət irəliləyişlər müşahidə olunmağa başladı. Həmin dövrdə üçüncü sektorda daha çox diqqəti cəlb edən QHT birlikləri Milli QHT Forumu, QHT Konqresi, Azərbaycan Gənclər Təşkilatlarının Milli Şurası, Miqrasiya məsələləri ilə məşğul olan QHT-lərin Forumu və qadın təşkilatları birlikləri və s. idi.

QHT birlikləri üzvlərinin sayı [994, v.3]:

Nö	QHT birliyinin adı	Üzv təşkilatların sayı
1.	Azərbaycan Gənclər Təşkilatlarının Milli Şurası	47
2.	Miqrasiya məsələləri ilə məşğul olan QHT-lərin Forumu	23
3.	Milli QHT Forumu	240
4.	QHT Konqresi	135

QHT-lərin özləri kimi, onların birlikləri də da çoxsaylı çətinliklər və problemlərlə üzləşirdi. Lakin onların birləşməsi bu çətinliklərin öhdəsindən daha uğurla gəlməyə imkanı verirdi. Bu birliklərin ən parlaq nümunələrindən biri 1999-cu ildə yaradılmış Milli Qeyri-Hökumət Təşkilatları Forumu idi. Onun gərgin işi sayəsində QHT-lərin fəaliyyətini cəmiyyətin daha çox ehtiyac hiss etdiyi istiqamətə yönəltmək, regionlarda QHT-lərin təbliği və onun dayaqlarının yaradılması, ictimai sektorunun gücünün və təsirinin artırılması və digər vacib məsələlərdə əhəmiyyətli nəticələr əldə edildi.

QHT Forumunun Azərbaycan Respublikasının regionlarındakı geniş maarifləndirmə və təşkilatlandırma işi diqqəti xüsusilə cəlb edir. Onun səyi ilə 2002-ci ildə forumun 5 region mərkəzində – Əli Bayramlı (indiki Şirvan), Şəmkir, Mingəçevir, Qəbələ və Quba şəhərlərində QHT-lərin regional təlim və resurs mərkəzləri yaradılmışdı ki, bu da üçüncü sektorun bütün ölkə ərazisində inkişafına əhəmiyyətli kömək etmişdir.

QHT-lər dövlət əhəmiyyətli işlərin, yeni qanunların müzakirələrinə daha fəal şəkildə cəlb olundular. Onlar ictimai sektora aid olan bir sıra qanun layihələrinin hazırlanmasında yaxından iştirak etmiş və qanunvericilik təşəbbüsü ilə Milli Məclisə müraciət etmişdilər [942, 14-15].

Sonrakı illərdə qəbul edilmiş qanunlar QHT-lərin normal fəaliyyəti üçün yaradılmış hüquqi bazanı gücləndirdi. 2000-ci ildə «Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında» qanunun qəbul edilməsinin ictimai sektorun inkişafında böyük əhəmiyyəti var

idi. QHT-lərin qanunvericilik bazasında mühüm yer tutan bu qanun 1992-ci ildə qəbul edilmiş qanunla müqayisədə daha mükəmməl və mütərəqqi bir sənəd idi. İlk dəfə olaraq qeyri-hökumət təşkilatları kimi təqdim edilən bu təşkilatların cəmiyyətdə yeri daha dəqiq şəkildə ifadə olunmuş, onların hüquqi müstəvidə fəaliyyəti və məsuliyyətinin çərçivələri yeni şəraitə və ictimai-siyasi reallıqlara uyğun olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Bu qanun həm də QHT-lərin yeni bir səviyyəyə yüksəlməsini və yeni şəraitdə dövlətin strateji xəttini özündə əks etdirdi. Qanunda QHT-lərin fəaliyyətinə bir sıra məhdudiyyətlərin qoyulması bu sahədəki xeyli problemlərin dərinliyindən xəbər verirdi. Konkret olaraq, qanunun 2.4-cü maddəsində QHT-lərin seçkilərdə müşahidəçi qismində iştirakı qaydaları müəyyənləşdirilərkən xarici fiziki və hüquqi şəxslərlə yanaşı, nizamnamə kapitalında xarici fiziki və hüquqi şəxslərin payı 30 faizdən artıq olan Azərbaycan Respublikasının QHT-lərinə də məhdudiyyət tətbiq edilmişdi. Bir qədər sonra həmin məhdudiyyətin ləğv edilməsi Azərbaycan QHT-lərinin mahiyyətində bu cəhətdən müsbət irəliləyişlərin göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər.

«Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında» qanunun qəbul edilməsindən sonra QHT-lərin dövlət qeydiyyatı məsələsinin həllində əsaslı irəliləyiş müşahidə olunmuş, bir sıra bürokratik əngəllər aradan qalxmışdır. Bu vaxta qədər QHT-lərin üzləşdiyi çoxsaylı problemlər və maneələrin, o cümlədən dövlət qeydiyyatı problemlərinin kökündə dayanan amillər müxtəlif xarakterli idi. Onların xeyli hissəsi isə QHT-lərin özlərinin mükəmməl olmaması, təcrübə bazalarının zəifliyi, cəmiyyətdə öz yerlərini tutmaması, təşkilatlanma, fəaliyyət sahəsində qeyri-müəyyənliklər, daxili maliyyələşmə məsələlərində olan çətinliklər və sair ilə bağlı idi. Yeni qanunun qəbul edilməsi həmin problemlərin qismən aradan qalxmasına və bu sahədə işlərin keyfiyyətinin yüksəlməsinə dəlalət edirdi.

2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasında QHT-lərin sayı 2000-i keçmiş, onlardan 1605-i dövlət qeydiyyatına alınmışdı. Lakin o vaxt ölkədə real fəaliyyət göstərən QHT-lərin sayı 400–450-dən artıq deyildi [942, 174].

Yuxarıdakı rəqəmlərdən göründüyü kimi, QHT-lərin bir hissəsinin dövlət qeydiyyatı məsələsi həll edilməmişdi. Araşdırmalar göstərir ki, hələ əvvəlki illərdə də real fəaliyyət göstərən təşkilatların

böyük əksəriyyəti dövlət qeydiyyatına alınmışdı. Fəaliyyəti bu və ya digər dərəcədə hiss olunan, lakin qeydiyyatdan keçə bilməyən təşkilatların isə problemləri daha çox fəaliyyətlərinin cəmiyyətin maraqları ilə ziddiyyət təşkil etməsi, siyasiləşmə və sair bu tipli məsələlərlə bağlı idi.

Dövlətin ictimai sektora münasibətdə Heydər Əliyev xəttinin diqqəti cəlb edən və böyük əhəmiyyət kəsb edən cəhətlərindən biri QHT-lərin müstəqilliyinə, onların fərqli mövqeyinə diqqətlə yanaşılması və hörmət edilməsi olmuşdur. QHT-lərə kömək edilsə də, onların işlərinə qarışmamaq, onların sərbəst fəaliyyətinə müdaxilə etməmək Heydər Əliyev siyasətinin xarakterik cəhətlərindəndir. Dövlətin QHT-lərlə iş prinsipi direktivlər, diktələr metoduna deyil, əməkdaşlıq, tövsiyələr vermək, stimullaşdırmaq metodlarına əsaslanırdı. Dövlət-QHT münasibətləri ciddi olaraq qanun çərçivəsində qurulurdu.

Vətəndaş cəmiyyətinin vacib tərkib hissələrindən biri olan QHT-lərin fəaliyyətinə müstəqil Azərbaycan Respublikası dövlətinin bütün tarixi kontekstindən baxdıqda, bu sahədə olan dinamikanı daha qabarıq şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Həmin dövrün başlanğıcında pərakəndə şəkildə yaranmağa başlayan QHT-lər mürəkkəb bir inkişaf yolu keçmişdir. Dövlətin bu sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər zaman keçdikcə daha güclü şəkildə hiss olunmuş və öz səmərəsini vermişdir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında aparılan dövlət quruculuğu işləri, ictimai-siyasi həyatda, iqtisadiyyatda sabitliyin təmin edilməsi, müharibədə atəşkəsin əldə edilməsi, daxildəki təxribatçı qruplaşmaların müqavimətinin qırılması QHT-lərin də keyfiyyətə yeni bir səviyyəyə yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. İlk baxışdan nəticəsi o qədər də tez gözə çarpmayan bu proses, əslində, gələcək hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin konturlarını müəyyənləşdirir, onun möhkəm bünövrəsini qoyurdu.

Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasətindən qaynaqlanan bu məqamlar 1993-cü ildən bəri dövlətin mövqeyi və praktik fəaliyyətinin əsasını təşkil etmiş, tarixin sınağından uğurla çıxaraq dövlətin qəbul etdiyi qanunlarda, normativ sənədlərində və fəaliyyət proqramlarında öz ifadəsini tapmışdır.

Sənəddə bu vaxta qədər QHT-ləri daha çox narahat edən və onların fəaliyyətinə başlıca maneə olan problemlərin qəti şəkildə

qoyulması və həlli mexanizmlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi, xüsusən onların daxili maliyyələşmə mənbələrinin həllinə başlanması bu sahənin güclənməsi üçün möhkəm zəmindir. Konsepsiyada dövlətin QHT-lərə dövlət dəstəyinin prinsip və formalarının, prioritet istiqamətlərinin və vəzifələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi bu sahədəki boşluqları aradan qaldırmağa və problemləri həll etməyə şərait yaradır.

Artıq 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasında müstəqillik dövründə üçüncü sektorun inkişafının indiyə olan yekunlarına nəzər salarkən onun keyfiyyətə yeni bir mərhələyə qalxması faktını vurğulamalıyıq. QHT-lər vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun və ölkənin demokratikləşməsi prosesinin vacib təsisatlarından birinə çevrilmişdir. Ölkədə konkret istiqamətlər üzrə sabit fəaliyyət göstərən QHT-lər təşəkkül tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasında QHT-lərin inkişafı prosesi indi həmin təməl üzərində davam edir, onlara aid olan qanunlar və digər normativ-hüquqi sənədlər daim təkmilləşdirilir. Bu sənədlərdə QHT-lərin qanunverici bazalarının yeniləşməsi və təkmilləşməsi ilə yanaşı, onların özlərinin də güclənməsini, fəaliyyətlərinin genişlənməsini müşahidə etməmək mümkün deyildir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında vətəndaş cəmiyyətinin qurulması və inkişaf etdirilməsi sahəsində Ümummilli lider Heydər Əliyevin xəttinin davam etdirilməsi üçüncü sektorun ölkənin tərəqqisi yolunda uğurlu fəaliyyətinə möhkəm təminat verir.

V FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFI

5.1. Yeni iqtisadi sistemə keçid və iqtisadi siyasətin formalaşması

Dövlət müstəqilliyinin bərpasının ilk illərində Azərbaycan Respublikası özünün ağır günlərini yaşayırdı. Ölkə ictimai-siyasi, iqtisadi böhran vəziyyətində idi. Anarxist meyillər, separatçılıq meyilləri güclənmişdi. Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin kəskinləşməsi və Ermənistanın açıq hərbi təcavüzə başlaması vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi. 1992-ci ilin yekunlarına görə sənaye istehsalı 63 faiz, kənd təsərrüfatı istehsalı 47 faiz azalmış, əhəlinin yaşayış səviyyəsi 3,6 dəfə aşağı düşmüşdü. Vəsait çatışmadığına görə 1991-ci ildən ölkə büdcəsi Milli Bankın kreditləri hesabına formalaşırdı. 1993-cü ildə büdcə kəsiri ümumi daxili məhsulun 14,4 faizinə bərabər idi [1589, 85].

Cəmiyyətdə sabahkı günə inamsızlıq hökm sürürdü, ümitsizliyə qapılmış insanlar vahimə işində idilər. 1993-cü ilin iyununda vətəndaş müharibəsi təhlükəsi ilə üzləşmiş Azərbaycan Respublikası, əslində, dünyanın siyasi xəritəsindən silinmək həddində idi.

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan Respublikası hökuməti iqtisadiyyatın böhrandan çıxarılması istiqamətində bir sıra tədbirlər görmüşdü. Lakin suveren dövlətin bu cəsarətsiz tədbirləri heç də səmərəli deyildi və tezliklə müsbət nəticələr verə bilməzdi. Yaranmış vəziyyət yeni iqtisadi münasibətlərə keçid üçün strateji istiqamətlərin hazırlanmasını və həyata keçirilməsini tələb edirdi.

İctimai münasibətlərin kəskin şəkildə gərginləşdiyi, dövlət idarəçiliyinin fundamental əsaslarının dağıldığı, cəmiyyətin zəhnində dolaşılıq və mənəvi dayaqlarında hərc-mərclik yarandığı bir vaxtda Ümummilli lider Heydər Əliyev xalqın təkidli tələbi ilə siyasi hakimiyyətə qayıtdı.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi bilavasitə ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Heydər Əliyev yaxşı bilirdi ki, ölkənin zəngin təbii ehtiyatları, əlverişli coğrafi mövqeyi iqtisadiyyatı dirçəltmək və onu inkişaf yoluna çıxarmaq üçün kifayət deyildir. Buna görə də təbii ehtiyatlardan və əmək ehtiyatlarından tam və səmərəli istifadə, iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması və sosial-iqtisadi idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, dünya birliyinə ahəngdar inteqrasiya əsasında əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi müstəqil Azərbaycan Respublika-iqtisadi inkişafının başlıca istiqaməti kimi müəyyən olunmuşdu. Bu konseptual vəzifələri yerinə yetirməyin əsas vasitələri isə iqtisadiyyatın sərbəstləşdirilməsi, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, iqtisadi tarazlığın bazar mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi, kiçik və orta biznesə önəm verilməsi, sahibkarlığın bütün formaları üçün əlverişli şərait yaradılması idi [1589, 270].

Ümummilli lider vurğulayırdı ki, Azərbaycan Respublikası dövlətinin strateji yolu yalnız demokratiya, sərbəst iqtisadiyyat və sahibkarlıq yoludur. Biz demokratik dövlət qururuq, iqtisadi islahatlar həyata keçirməklə bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaradırıq, ancaq bu, uzun müddət totalitar rejim şəraitində qalmış ölkəmiz üçün asan iş deyildir.

Lakin çətinliklər və maneələr təkcə bundan ibarət deyildi. Ölkədə ictimai-siyasi sabitliyi bərpa etmək, kəskin geosiyasi ziddiyyətlər şəraitində dövlətçiliyi qoruyub saxlamaq, dinc quruculuq üçün əlverişli imkan yaratmaq lazım idi. Bu baxımdan 1994-cü ilin mayında Ermənistan–Azərbaycan müharibəsində atəşkəsin əldə olunması xüsusi vurğulanmalıdır. Heydər Əliyev münaqişədə real vəziyyəti, güclü ordunun yaradılmasının mühüm şərti olan iqtisadiyyatın dirçəldilməsi və ümumən ölkənin gələcək inkişafı üçün müharibənin dayandırılmasının vacibliyini çox yaxşı bilirdi. Ölkəmizin sonrakı inkişafı Ulu öndərin bu qərarının düzgünlüyünü sübut etdi.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ilin noyabrında qəbul edilmiş Konstitusiyası ölkəmizdə yeni iqtisadi sistemə keçidin hüququ əsası oldu.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf konsepsiyasının təməlini təşkil edən, «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması ilə həyata keçirilməyə başlayan yeni neft strategiyası ölkəmizdə yeni iqtisadi

sistemə keçidin lokomotivi oldu. 1997-ci ildə neft sənayesində azalma sürəti 0,3 faizə endi, 1998-ci ildə hasilat tam sabitləşdi və sonrakı illərdə isə artmağa başladı. Yeni neft strategiyası ölkənin valyuta ehtiyatlarını 1994-cü ildəki 10 milyon dollardan 2003-cü ildə 1,4 milyard dollara çatdırmağa, 800 milyon dollar vəsaiti olan Dövlət Neft Fondunu yaratmağa imkan verdi. Azərbaycan Respublikasının bir çox beynəlxalq iqtisadi və maliyyə qurumlarına daxil olmasına, kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin yüksəldilməsi, kiçik və orta biznesin inkişafı, geriləmənin azaldılması, inflyasiyanın aşağı salınması və Azərbaycan Respublikası dövlətinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə bərabərhüquqlu tərəfdaş imicinin yaxşılaşdırılması da daxil olmaqla, milli iqtisadiyyatın təkmilləşdirilməsi sahəsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsinə təminat yaratdı [1589, 275].

Prezident Heydər Əliyev «Əsrin müqaviləsi»nin beş illiyinə həsr olunmuş mərasimdə demişdir. «Biz ölkəmizi iqtisadi cəhətdən inkişaf edən ölkə etmək istəyirik. Biz ölkəmizin vətəndaşlarına firavan həyat yaratmaq istəyirik. Biz müstəqil dövlət kimi daim yaşamaq istəyirik. Bütün bu işlər – təkcə neft sahəsində deyil, Azərbaycan iqtisadiyyatının, həyatının bütün başqa sahələrində də gördüyümüz işlər məhz bu məqsədi daşıyır [45, 414].

İqtisadçı mütəxəssislər Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatının inkişafını müxtəlif mərhələlərə bölürlər. Bir qrup bunun iki dövrü (1991–1995-ci illəri, 1996-cı il və sonrakı illəri) əhatə etdiyini [1026; 507] bildirir, digərləri isə bu prosesi üç dövrə (1991–1993-cü illər, 1993–1995-ci illər, 1996-cı il və sonrakı illər) bölürlər [1025].

Akademik Ramiz Mehdiyev XX əsrin son qərinasında Azərbaycan Respublikasında modernləşmə proseslərindən bəhs edərkən dörd mərhələni vurğulayır: 1970-ci illər – 1980-ci illərin əvvəli; 1980-ci illərin ikinci yarısı – 1990-cı il; 1991–1993-cü ilin birinci yarısı; 1993-cü ilin ikinci yarısından sonrakı dövr. O, dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə başlayan üçüncü mərhələni həyat fəaliyyətinin sovet dövründəki modernlərinin böhranı kimi səciyyələndirir. Dördüncü mərhələyə gəldikdə isə bildirir ki, onun mahiyyəti Azərbaycan Respublikasının tənzimlənən bazar iqtisadiyyatına keçməsində və demokratik islahatların aparılmasında idi ki, bu da beynəlxalq aləmdə ölkənin dünya siyasətinin subyekti kimi tanınması ilə nəticələndi [1589, 77, 85].

Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi ilk illərdə ölkədəki ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyət islahatlara dərhal başlamağa imkan vermirdi. Sabitlik bərqərar olunduqdan, Qarabağ müharibəsində hərbi əməliyyatlar dayandırıldıqdan sonra vəziyyət tədricən dəyişməyə başladı. 1994-cü ildə 1600 faiz təşkil edən inflyasiya bir il sonra 84 faizə düşdü. Sənaye istehsalında ilk artım nəzərə çarpırdı. 1995-ci ildə xarici ticarət 40 faiz artmışdı.

Lakin bütövlükdə 1991–1995-ci illərdə ümumi daxili məhsul 58 faiz, sənaye istehsalı 67 faiz, kənd təsərrüfatı istehsalı 48 faiz, kapital qoyuluşunun həcmi 43 faiz azalmışdı [1589, 271-272].

1996-cı ildə ölkə iqtisadiyyatında sabitlik təmin edildi, sonrakı ildə isə artıq sosial-iqtisadi inkişafda müsbət meyillər özünü göstərməyə başladı. 1996-cı ildə əhalinin əməkhaqqı 50 faiz, pensiya, müavinətlər və büdcə təşkilatlarında əməkhaqqı 70 faiz artmışdı.

Heydər Əliyev tərəfindən işlənib hazırlanan yeni proqramın əsas amillərindən biri Azərbaycan Respublikasının Cənubi Qafqazda iqtisadi cəhətdən lider bir dövlətə çevrilməsini, qloballaşma şəraitində ölkənin dünya iqtisadi sistemində layiqli yer tutmasını təmin etməkdən ibarət idi. Bu isə fəal xarici siyasət aparılmadan mümkün deyildi. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin ilk iki ilini, əslində, tam beynəlxalq təcrid şəraitində yaşamışdı ki, bu da bütün xarici siyasət fəaliyyətində durğunluğa gətirib çıxarmışdı. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycan Respublikası xarici siyasət strategiyası kökündən dəyişməyə başladı. Prezident Heydər Əliyevin xarici siyasət xətti istər qonşu dövlətlərlə, istərsə də beynəlxalq münasibətlərin subyekti olan, əslində, bütün ölkələrlə münasibətlərin inkişafına və möhkəmləndirilməsinə yönəldilmişdi. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının regional siyasi, hərbi-siyasi və iqtisadi strukturlarda iştirakına da böyük əhəmiyyət verilirdi [1589, 227-228].

Prezident Heydər Əliyevin Fransa, Türkiyə Cümhuriyyəti, ABŞ, İngiltərə, Rusiya, Almaniya, İran, Çin, Yaponiya və digər ölkələrə rəsmi səfərləri Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsində həlledici rol oynamışdır. Həmin səfərlərin gedişində dövlət və hökumət başçıları ilə aparılan danışıqların, işgüzar dairələrin nümayəndələri ilə keçirilən görüşlərin Azərbaycan Respublikasının dünyaya

tanıdılması, ölkəmizdə investiya imkanları haqqında geniş məlumatın verilməsi və respublika iqtisadiyyatının gələcək inkişafı üçün çox ehtiyac duyulan xarici sərmayələrin cəlb edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur.

İqtisadi islahatların həyata keçirilməsində beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığa da böyük əhəmiyyət verilirdi. Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Asiya Bankı, Avropa İttifaqı, İslam Konfransı təşkilatı və s. ilə sıx işgüzar və tərəfdaşlıq münasibətləri yaradılmışdı. Məsələn, İslam Konfransı Təşkilatı sosial-iqtisadi layihələrin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasını hazırlamaq üçün Azərbaycana təmənnsiz olaraq 1,424 milyon dollar ayırmışdı. Bundan əlavə, İKT qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün 500 min dollar və yeni iş yerlərinin yaradılmasına 1 milyon dollar vəsait vermişdi [1589, 244].

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı isə Azərbaycanda dəmir yolunun infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi üçün 20,2 milyon dollar güzəştli kredit ayırmışdı [235, 308].

Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq iqtisadi inteqrasiya proseslərinin gücləndirilməsinə və yeni müstəqil dövlətlərin iqtisadi məkanlarının təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş layihələrin gerçəkləşdirilməsi formatında həyata keçirilirdi.

Bu baxımdan, TRASEKA proqramının Azərbaycan Respublikası üçün əhəmiyyəti xüsusi vurğulanmalıdır. 1993-cü ildə Avropa Birliyinin təşəbbüsü ilə bu proqram qəbul olunduqda Avropa–Asiya nəqliyyat dəhlizi üstündəki ölkələrdən biri kimi Azərbaycana da müəyyən maliyyə ayrılmışdı. Lakin sonrakı illərdə Prezident Heydər Əliyevin söyləri sayəsində Azərbaycan Respublikasının proqramda daha fəal iştirakı təmin olundu. Ümummilli lider digər dövlətlərlə iqtisadi əməkdaşlıqda ölkəmizin əlverişli coğrafi mövqeyinin üstünlüklərindən danışarkən deyirdi: «Azərbaycan Avropa ilə Asiyanın qovuşuğunda yerləşir... Coğrafi mövqeyinə görə Azərbaycanın əhəmiyyəti böyükdür. Hesab edirəm ki, onun coğrafi mövqeyi təkcə bizim özümüzdən ötrü deyil, həm də dünya birliyi üçün əhəmiyyətlidir».

TRASEKA proqramının tam mənada reallaşdırılmasında Heydər Əliyevin çox böyük rolu var. Məhz onun sayəsində Azərbaycan Respublikası tarixi Böyük İpək yolunun bərpa prosesinde

təşəbbüsü ilə aldı. 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakıda 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın iştirakı ilə İpək yolunun bərpaşına dair beynəlxalq konfrans keçirildi. Çoxtərəfli sazişin imzalanması ilə başa çatan konfransda TRASEKA proqramı Daimi katibliyinin Bakıda yerləşməsi haqqında qərar qəbul edildi. 1998-ci il sentyabrın 26-da Prezident Heydər Əliyev «Böyük İpək yolunun bərpaşısı üzrə beynəlxalq Bakı konfransının qərarlarının həyata keçirilməsinə dair tədbirlər haqqında» fərman imzaladı. 2001-ci il fevralın 21-də Bakıda Daimi katibliyin ofisi açıldı. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası Böyük İpək yolu üstündə yerləşən ölkələr üçün mühüm tranzit yolu oldu.

TRASEKA proqramı Azərbaycan Respublikasının dəniz, dəmir yolu nəqliyyatının, avtomobil yollarının modernləşdirilməsi ilə yanaşı, yükdaşımalardan birbaşa mənfəət götürülməsi baxımından da faydalıdır. Məsələn, dəmir yolu ilə daşınan beynəlxalq yüklərin hər tonuna görə Azərbaycan Respublikasının büdcəsinə 15 dollar vəsait daxil olur. Yükdaşımalar isə ilbəil artırdı. 1996-cı ildə dəmir yolu ilə Azərbaycan Respublikası ərazisinin keçməklə 650 min ton, 1997-ci ildə 2 milyon ton, 1999-cu ildə 3,5 milyon ton, 2000-ci ildə 5,2 milyon ton yük daşınmışdı [235, 308–309].

Prezident Heydər Əliyev bu cür nəqliyyat kommunikasiyalarına sırf iqtisadi layihə kimi yox, daha geniş mənada baxırdı: «Dövlətlər-arası, ölkələrarası nə qədər belə kommunikasiyalar yaransa və bu, Avropa ilə Mərkəzi Asiyanı birləşdirən kommunikasiyalar olsa, həm Qafqazda, həm də Mərkəzi Asiyada sülhün yaranmasına, təhlükəsizliyin təmin olunmasına o qədər təminat yaradacaqdır. Bizim üçün isə bu, hər şeydən əhəmiyyətli, hər şeydən önəmlidir».

Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətində xarici ticarət münasibətlərinin sərbəstləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər də görüldü. Bunun da nəticəsində ixrac edilən mallara norma, lisenziyaləşdırma tətbiq olunmurdu. Gömrük rüsumlarının maksimum səviyyəsi isə 15 faizdən çox deyildi. 1997-ci ildə Azərbaycan 84 ölkə ilə ticarət edirdisə, 2000-ci ildə xarici ticarət tərəfdaşlarının sayı 120-dən çox idi. 1995–2003-cü illərdə ixrac 4,1 dəfə, idxal isə 3,9 dəfə artmışdı. Bu müddətdə ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi 4 dəfə artaraq, 1,3 milyard dollardan 5,2 milyard dollara çatmışdı [1589, 273].

Yeni iqtisadi sistemə keçid ölkənin maliyyə-bank sistemində də köklü islahatlar aparılmasını tələb edirdi. Azərbaycan hökuməti bu sahəyə də böyük diqqət yetirir və müvafiq tədbirlər görürdü. Ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm olan bu sahədə ikisəviyyəli bank sistemi (Milli Bank və kommersiya bankları) yaradılmışdı. Dövlət kommersiya banklarının sağlamlaşdırılması və yenidən strukturlaşdırılması sahəsində də tədbirlər həyata keçirilirdi.

2000-ci ilin yanvarında respublikada 71 bank fəaliyyət göstərirdi. Onlardan ikisi dövlət bankı idi, 14-ü xarici kapitalın iştirakı ilə, 3-ü isə bütünlüklə xarici kapital əsasında yaradılmışdı. Respublika banklarının nizamnamə kapitalı 693 milyard 235 milyon manat təşkil edirdi. Əmanətlərin ümumi məbləği isə 259,4 milyard manat idi.

Büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsi məqsədi ilə respublikada xəzinədarlıq sistemi yaradılmışdı. Fiskal sistemdə islahatın əsas prinsipləri vergi dərəcələrinin ardıcıl olaraq azaldılması, verginin ağırlığının istehsalçıdan istehlakçının üzərinə keçirilməsi, sərmayəçilik fəaliyyətinin həvəsləndirilməsi idi. 2001-ci ildən qüvvəyə minmiş Vergi Məcəlləsinin əsasını da bu prinsiplər təşkil edirdi. Ölkədə çoxsəviyyəli valyuta məzənnəsi ləğv olunmuş, bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə əsaslanan vahid valyuta məzənnəsi formalaşdırılmışdı. Manatın xarici valyutalara və əksinə, dönərliliyinə qoyulan məhdudiyyətlər tamamilə aradan qaldırılmışdı.

İqtisadi inkişafın ən mühüm və mürəkkəb problemlərindən biri dövlət büdcəsinin formalaşdırılması və icrası idi. Büdcə gəlirlərinin getdikcə artması, büdcə kəsirinin isə ilbəlil azalması iqtisadiyyatda və sosial sahədə yeni mərhələyə keçilməsində tərəqqi olduğunu göstərirdi. 1996–2003-cü illərdə işləyən vətəndaşların orta aylıq əməkhaqqı 6,2 dəfə, pensiyaların orta aylıq məbləği 5,3 dəfə artmışdı [1589, 272].

Azərbaycan Respublikası dövlətinin yeni iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini sərmayə qoyuluşu təşkil edirdi. Bu baxımdan, Prezident Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyasında ölkədə əlverişli sərmayə mühitinin yaradılmasına, sərmayə qoyuluşunun səmərəli təşviqinə böyük əhəmiyyət verilirdi. Bu, Azərbaycan Respublikasına xarici sərmayələrin cəlb olunması üçün xüsusilə vacib idi. Prezident Heydər Əliyevin 1995-ci ilin noyabrında Böyük Britaniyaya səfəri zamanı Londonda «Azərbaycanda sərmayə imkanları» mövzu-

sunda beynəlxalq konfransda çıxışı Avropa ölkələrinin biznes dairələrində ölkəmizlə əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması baxımından böyük maraq doğurmuşdu.

Azərbaycan Respublikasında sərmayə siyasətində möhkəm hüquqi bazanın yaradılması sahəsində mühüm tədbirlər görülürdü. «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında», «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında», «Gömrük siyasəti haqqında», «Yerli hüquqi şəxslərin iştirakı ilə birgə müəssisələrin və onların filiallarının qeydiyyatına alınması qaydalarının sadələşdirilməsi haqqında» və digər aktların qəbul olunması müsbət nəticələrini verirdi.

Xarici sərmayədarların Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatında iştirakı istehsalatları müasir texnologiyalarla təchiz etmək və xarici bazarda məhsulların rəqabətə davamlılığını təmin etmək üçün real imkanlar yaradırdı. 1995–2003-cü illərdə ölkə iqtisadiyyatına 16 milyard dollardan çox sərmayə qoyulmuşdu. Bunun 12,3 milyard dolları və ya 77 faizi xarici sərmayələr idi. Qalanını isə milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün müsbət amil olan daxili sərmayələr təşkil edirdi. Təkcə 2000–2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatına 7,5 milyard dollardan çox xarici sərmayə qoyulmuşdu [1589, 269].

Adambaşına düşən sərmayələrin həcminə görə bu, MDB məkanında ən yüksək göstərici idi.

Xarici sərmayələrin əksəriyyəti ölkə iqtisadiyyatının inkişafında xüsusi yeri olan neft sənayesinə və elektrik energetikası sahəsinin yenidən qurulmasına yönəldilirdi.

Azərbaycan Respublikasında metallurgiyanın kompleks inkişafına dair proqramın həyata keçirilməsində görülən işlər çərçivəsində qara metallurgiya müəssisələrinə 920 milyon dollar, əlvan metallurgiya müəssisələrinə 700 milyon dollar sərmayə qoyulmuşdu [1636, 2007, 19 dekabr].

Kimya və neft kimyası, maşınqayırma sənayesi müəssisələrinin yenidən qurulması və modernləşdirilməsinə xeyli məbləğdə xarici sərmayə cəlb olunurdu.

Yeni iqtisadi münasibətlərin təşəkkülü iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən idarə olunmasında da köklü islahat aparılmasını tələb edirdi. Çünki dövlətin iqtisadi proseslərdə üstün rol oynadığı bir çox ölkədə iqtisadi inkişaf strategiyası iflasa uğramışdır.

Cəmiyyətin inkişafı, ictimai istehsalın strukturunda, onun texniki bazasında irəliləyişlər baş verməsi dövlətin iqtisadi funksiyalarında yeni cəhətlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Bazar münasibətləri şəraitində dövlət istehsalın texnologiyasına, əmək və istehsal proseslərinin idarə olunmasına və s. müdaxilə etmir. Dövlətin tənzimləyici rolunun mərkəzi məsələsi sosial-iqtisadi yenidənqurmanın istiqamətlərini, mərhələlərini, üstün cəhətlərini və son məqsədini müəyyənləşdirməkdən, bundan ötrü lazım olan qanunların hazırlanması və həyata keçirilməsindən ibarətdir [932, 2010, 9 may].

İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən idarə olunmasında islahatlar çərçivəsində 20-dən çox dövlət konserni ləğv edilmiş, bir sıra nazirlik və komitə təsərrüfat fəaliyyəti funksiyalarından məhrum olunmuşdu və onlar yalnız siyasi tənzimləmə ilə məşğul idi. Yeni iqtisadi sistemin formalaşdırılması üçün 500-dən çox qanun qəbul olunmuş, dövlət başçısı tərəfindən yüzlərlə fərman və sərəncam imzalanmışdı. Bütün bu aktların praktikada həyata keçirilməsi iqtisadi münasibətlərin və mexanizmlərin əhəmiyyətli dərəcədə liberallaşmasına, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin azalmasına gətirib çıxarmışdı [1589, 267, 270].

Yeni iqtisadi sistemə keçid prosesində islahatların dərinləşməsində özəlləşdirmənin həlledici rolu vardı. Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinə, respublikada kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dair Dövlət proqramlarının, müvafiq qanunların, ölkə Prezidentinin fərman və sərəncamlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatı meyarlarının formalaşmasına, qeyri-neft sektorunun inkişafına zəmin yaratdı. Ölkənin ümumi daxili məhsulunda özəl bölmənin payı 1994-cü ildəki 9 faizdən 2003-cü ildə 73,3 faizə çatmışdı.

Torpaq islahatının aparılması tezliklə müsbət nəticələrini vermişdi və 1996-cı ildən etibarən əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında dinamik inkişaf müşahidə edilirdi. 2003-cü ilin əvvəllərində aqrar islahatın birinci mərhələsi ümumən başa çatmış, əhaliyə 1 milyon 350 min hektardan artıq torpaq verilmişdi [1589, 269].

Yeni iqtisadi sistemə keçidlə bağlı Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən tədbirlər ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı yolunda öz bəhrələrini verirdi. 1996-cı ildə ümumi daxili məhsul istehsalında ilk dəfə artım (1,3 faiz) qeydə alınmış, 1997-ci ildə artım 5,8 faiz, 1999-cu ildə 7,4 faiz, 2000-ci ildə 11,1 faiz, 2001-ci ildə 9,9 faiz,

2002-ci ildə 19,6 faiz, 2003-cü ildə isə 11,2 faiz olmuşdu [392, 175]. Bütövlükdə 1996–2003-cü illərdə ÜDM 89 faiz artmışdı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyi dövründə ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının strateji xəttini, onun həyata keçirilməsinin istiqamətlərini müəyyən-ləşdirmişdir. Bu illər ərzində Azərbaycanda siyasi sabitlik və davamlı iqtisadi inkişaf təmin olunmuşdur. Bu strategiyanın uğurla reallaşdırılmasının davam etdirilməsi nəticəsində milli iqtisadiyyatın formalaşması prosesi – keçid dövrü başa çatmış və ölkəmiz iqtisadi tərəqqinin yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Azərbaycan Respublikası iqtisadi gücünə və potensialına görə regionun şəksiz lider dövlətinə çevrilmişdir.

5.2. Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı

Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra bazar tənzimlənməsi mexanizminə, çoxukladlı iqtisadiyyata və müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanan iqtisadi sistemin qurulması Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətinin başlıca istiqaməti oldu. Lakin Ermənistanın hərbi təcavüzü, daxili siyasi böhran üzündən Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatlar keçmiş SSRİ respublikalarından xeyli gec başladı [1589, 267].

Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının və mülkiyyətin özəlləşdirilməsi prosesi öz başlanğıcını 1992-ci ildən götürür. Həmin ildə Dövlət Əmlak Komitəsi yaradıldı, ona dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin təşkili tapşırıldı. Bu dövrdə ölkədə özəlləşdirməni ləngidən bir çox səbəblər vardı.

1993-cü il yanvarın 7-də Milli Məclis «Azərbaycan Respublikasının dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında» qanun qəbul etdi. Lakin bu, özəlləşdirmə üçün yalnız hüquqi baza yaradırdı, prosesin inkişafına dair dəqiq düşünülmüş plan yox idi.

1993-cü ilin fevralında Milli Məclis «Dövlət avtonəqliyyat vasitələrinin özəlləşdirilməsi haqqında» qərar qəbul etdi. Bu qərarın həyata keçirilməsi Dövlət Əmlak Komitəsinə həvalə olunmuşdu.

Respublikada özəlləşdirmənin real şəkildə həyata keçirilməsinə ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışından

sonra başlandı. Təcrübəli dövlət xadimi yaxşı bilirdi ki, iqtisadi islahatlar Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına əlverişli şəraiti yaradacaqdır. Bunun üçün isə, ilk növbədə Azərbaycan Respublikasında azad bazar iqtisadiyyatının inkişafını təmin edən normativ-hüquqi baza yaradılmalı idi. Təkcə 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən özəlləşdirmə prosesinin tez bir zamanda reallaşdırılması üçün 30-dan artıq fərman imzalanmışdı. Heydər Əliyev deyirdi ki, biz bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedirik. Bu yolun daha da intensiv olması üçün özəlləşdirmə proqramının, torpaq islahatının və başqa iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi lazımdır.

1993-cü ilin sonunda Bakı şəhərində qeydiyyatda olan vətəndaşlara yaşadıqları mənzillərin özəlləşdirilməsinə icazə verən qanun qəbul edildi və nəticədə 1994-cü ildə şəhərdə 64000 ev və mənzil özəlləşdirilmişdi ki, bu da mövcud olan yaşayış sahələrinin 30% faizini təşkil edirdi. Ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin bərpa edilməsi özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin yaradırdı.

1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasında 10 mindən çox kiçik müəssisə, 80 minədək özəl kommersiya strukturu, 10-dan artıq bank, 3,5 min kooperativ və xarici investorların iştirak etdiyi 765 birgə müəssisə fəaliyyət göstərirdi. Lakin özəlləşdirmə sahəsindəki ilk işlər gözlənilən nəticələri vermirdi.

1995-ci ilin əvvəlindən ölkədə demokratik dövlət quruculuğu və bazar iqtisadiyyatına keçid xətti müəyyənləşdirilmiş və onun ardıcıl şəkildə reallaşdırılmasına başlanmışdır. Burada strateji istiqamət yeni iqtisadi sistemə transformasiyanı sürətləndirməklə ölkənin təbii ehtiyatlarından və mövcud iqtisadi potensialından istifadənin səmərəsini artırmaq olmuşdur. Bunun üçün iqtisadiyyatın liberallaşdırılması ilə yanaşı, keçid dövründə əhəlinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi ən ümdə vəzifələr hesab olunurdu. Bu məqsədlə həyata keçirilən xəttin əsasını aşağıdakı prinsiplər təşkil etmişdir:

- müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanan iqtisadi sistemin yaradılması;
- azad sahibkarlığın inkişafına dövlət təminatının verilməsi;
- iqtisadiyyatın sağlam rəqabət prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsi;

- iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığın qarşısının alınması və haqsız rəqabətə yol verilməməsi;
- əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması və sosial müdafiəsinin təmin olunması.

Prezident Heydər Əliyev 1995-ci ildə özəlləşdirmə məsələlərinə həsr olunmuş müşavirədə bu sahədəki ləngitmələrin dərin təhlilini vermiş, özəlləşdirmənin Azərbaycan Respublikasının həm iqtisadi, həm də siyasi inkişafı üçün əhəmiyyətini vurğulamışdı. Dövlət başçısı çıxışında demişdi ki: «Mən özəlləşdirmənin, iqtisadi islahatların tərəfdarı olmuşam, nəinki tərəfdarı olmuşam, hətta həddindən ziyadə zəruri olduğunu bildirmişəm. Onların Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilməsi lazımdır. **Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasəti, iqtisadi islahatların ardıcıl şəkildə aparılmasına əsaslanır.** Bu islahatların əsas istiqamətlərini isə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, istehsalın səmərəliliyinin artırılması və iqtisadiyyatın dirçəldilməsinin sürətləndirilməsi təşkil edir.»

1995-ci il martın 8-də «Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi sahəsində təsirli tədbirlər haqqında» Prezident Fərmanı imzalandı. Bu sənəd ölkədə özəlləşdirmənin həyata keçirilməsinə dair kompleks proqramın işlənib hazırlanmasını nəzərdə tuturdu.

Prezident Heydər Əliyev 1995-ci il martın 15-də radio və televiziya ilə çıxışında özəlləşdirmə məsələlərinə toxunarkən, öz müraciətində özəlləşdirmənin, bütün vətəndaşların mülkiyyət hüquqlarının tam qorunması şərtini qeyd edərək, bütün bunların ölkənin iqtisadi inkişafının təmin edilməsini və onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmasını tövsiyə etdi.

1995-ci il iyunun 30-da özəlləşdirmə proqramının layihəsi Milli Məclisdə müzakirə olundu. Layihəni yüksək qiymətləndirən Dünya Bankı Azərbaycan Respublikasına 6 milyon dollar məbləğində reabilitasiya krediti üçün vəsait ayırdı.

1995-ci il sentyabrın 29-da «Azərbaycan Respublikasında 1995–1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı» qəbul edildi ki, bu da sonradan qanun şəkli alaraq, özəlləşdirmənin həyata keçirilməsində əsas rol oynadı. Yeni proqrama əsasən, özəlləşdiriləcək dövlət müəssisələri kiçik, orta və iri müəssisələr kimi müəyyən olunurdu. Özəlləşdirilən bütün orta və iri müəssisələr əvvəl-

cə səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməli, sonradan isə özəlləşdirilməli idi. Proqramda dövlət müəssisələrinin özəlləşdirmə qaydaları da nəzərdə tutulmuşdu. Proqramla bağlı bütün vəzifələrin həyata keçirilməsi Dövlət Əmlak Komitəsinə həvalə edilmişdi. Özəlləşdirmə proqramında əhalinin, xüsusilə də şəhid ailələrinin və qaçqın–köçkünlərin sosial müdafiəsi mühüm yer tuturdu.

1995-ci ilin noyabrında qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ölkədə yeni iqtisadi sistemə keçidin hüquqi əsası oldu. Əsas Qanunda ölkədə mülkiyyətin üç əsas növü – dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti təsbit edildi. Konstitusiyanın 15-ci maddəsinə görə, ölkədə iqtisadiyyatın inkişafı həmin mülkiyyət formalarına əsaslanaraq xalqın rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir. Dövlət bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında qəbul edilmiş qanunda, dövlət mülkiyyətinin 70 faizinin özəlləşdirilməyə çıxarılması nəzərdə tutulmuşdu. Proqrama əsasən, Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşları dövlət mülkiyyətinin bərabər paylar əsasında özəlləşdirilməsi prosesində iştirak etmək hüququ qazandılar.

Ölkədə aparılan iqtisadi islahatların müsbət cəhətlərindən biri də özəlləşdirmə prosesində iştirak edən xarici sərmayədarlar üçün əlverişli şərait yaradılması idi. 1997-ci ildə Prezident Heydər Əliyevin fərmanları ilə ölkədə 20 nazirlik, dövlət konserni, şirkət ləğv edildi, onların müəssisələri özəlləşdirmə üçün Dövlət Əmlak Komitəsinin sərəncamına verildi.

Yeni iqtisadi münasibətlərin təşəkkülü iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən idarə olunmasında köklü dəyişikliklər edilməsini nəzərdə tuturdu. 1997-ci ilin iyununda respublikada özəlləşdirmə prosesində iştirak edənlərin 70 min nəfəri mülkiyyət sahibi olmuşdu. Kütləvi özəlləşdirmə nəticəsində ölkə əhalisinin 50 min nəfəri səhmlərin sahibinə çevrilmişdi.

1996-cı il martın 22-də Prezident «Azərbaycan Respublikasında dövlət özəlləşdirmə paylarının (çeklərinin) dövriyyəyə buraxılması haqqında» Fərman imzaladı. Özəlləşdirmə proqramına uyğun olaraq, 1997-ci il avqustun 1-dən oktyabrın 1-dək ölkə əhalisinə 32 milyon çek

verilmişdi ki, bu da 8 milyon pay təşkil edirdi (1 pay 4 çekə bərabər idi). 1997-ci il yanvarın 1-nə qeydə alınmış hər bir ölkə vətəndaşı 1 dövlət özəlləşdirmə payı almışdı və bundan istədiyi kimi istifadə edə bilərdi.

1997-ci il mayın 18-də respublikada Auksion Mərkəzi fəaliyyətə başladı. Özəlləşdirilmiş müəssisələr və obyektlər burada satışa çıxarılırdı. Paytaxtdan əlavə, Naxçıvan, Sumqayıt, Gəncə, Lənkəran, Şirvan şəhərlərində də auksion mərkəzləri yaradılmışdı.

1998-ci ilin sonunda Dövlət Əmlak Komitəsi respublikada 1600 orta və iri dövlət müəssisəsinin bazasında səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Səhmdar cəmiyyətləri 1998-ci ilin iyunundan fəal işləyirdi. Onların fəaliyyətində həm yerli, həm də xarici sərmayəçilər iştirak edirdilər. Özəlləşdirmə çeklərinin 95 faizi xaricilər tərəfindən alınmışdı. İlk auksionlar nəticəsində ölkədə 18000 kiçik dövlət müəssisəsi (məişət xidməti, ticarət obyektləri, yanacaqda durma stansiyaları və sair) özəlləşdirilmişdi.

1996–1999-cu illərdə ölkədə 28, 4 min müəssisə və obyekt özəlləşdirilmiş və 110-dan artıq dövlət müəssisəsi açıqtipli səhmdar cəmiyyətinə çevrilmişdi. 1999-cu il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, orta və iri müəssisələr əsasında 967 səhmdar cəmiyyəti yaradılmış, onların sayı xeyli artmışdır. Kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsindən dövlət xəzinəsinə 40 milyon dollar daxil olmuş, 100 mindən artıq respublika vətəndaşı isə mülkiyyətçiyə çevrilmişdi.

Özəlləşdirilmə proqramının birinci mərhələsinin həyata keçirilməsi müəyyən müsbət nəticələr verdi. 1997-ci ilin əvvəlinə sənaye məhsulunun istehsalı 0,4% artdı. Lakin Dövlət Əmlak Komitəsinin dəqiq düşünülmüş proqramının olmaması və bir çox çətinliklər bu prosesə mənfi təsir göstərirdi. Buna görə də Prezident Heydər Əliyev müvafiq dövlət orqanlarından proqramın lazımınca reallaşdırılmasını tələb edirdi. Çünki bu, Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatların keçirilməsi üçün son dərəcə vacib idi.

1998-ci ilin sentyabrında «İnvestisiya müsabiqələri haqqında» Əsasnamə təsdiq edildikdən sonra ölkədə orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsinin yeni mərhələsi başlandı.

1998-ci ildə Əmlak Komitəsi «1999–2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında Dövlət Proqramı» layihəsinin hazırlanmasına başladı (1999-cu ilin dekabrında

Komitə ləğv olundu və Dövlət Əmlakı Nazirliyi yaradıldı. Bu, ikinci özəlləşdirmə proqramı idi və Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına sərmayə qoyuluşu üçün maksimum əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilmişdi. Bu prosesə hüquqi əsas vermək üçün 2000-ci il mayın 16-da Azərbaycan Milli Məclisi «Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında» qanun qəbul etdi.

Yeni özəlləşdirmə modelinin əsasında iki ümdə prinsip dayanırdı: satışların sərmayə yönümü və sərmayəçinin müəssisə səhmlərinə nəzarət paketini ala bilmək imkanının təmin olunması [1589, 268].

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında özəlləşdirmənin ikinci mərhələsi 1996-cı ildə deyil, 2000-ci ildə başladı. Bu, əvvəlki proqramın məntiqi davamı olmaqla yanaşı, özəlləşdirmə prosesində yeni mərhələ idi və ölkə iqtisadiyyatının strateji əhəmiyyətli sahələrinin özəlləşdirilməsini nəzərdə tuturdu. İkinci özəlləşdirmə proqramının reallaşdırılması müxtəlif sənaye sahələrində bir sıra iri müəssisələrin yeni şəraitdə işləməsinə imkan yaraddı. Məsələn, «Azərikimya» şirkətinə daxil olan 23 müəssisədən 17-si özəlləşdirmə məqsədilə səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilmişdi. Yaponiya şirkətləri Azərbaycan Respublikasının kimya və neft kimyası sənayesi müəssisələrini yenidən qurur və modernləşdirirdi. Böyük Britaniya şirkətləri tərəfindən özəlləşdirilən Sumqayıt boru-prokat zavodunda Avropada ən böyük – 150 tonluq marten sobası istifadəyə verildi. Sumqayıt aşqarlar zavodu özəlləşdirilmədən sonra açıq səhmdar cəmiyyətinə çevrildi və burada KU-2 qurğusunun yenidən qurulması həyata keçirildi. Beynəlxalq «Saybol» laboratoriyası ilə əməkdaşlıq nəticəsində buraxılan məhsulun keyfiyyəti yüksəldi. 2004-cü ildə bu müəssisə MDB-də ən yaxşı keyfiyyətə görə priz almışdı.

2001-ci ildə maşınqayırma sənayesində açıqtipli səhmdar cəmiyyəti yaradıldı, 35 müəssisə özəlləşdirilməyə çıxarıldı. Respublika Nazirlər Kabineti 2001-ci ildə «2002–2005-ci illər üçün maşınqayırmanın inkişafı proqramı»nı təsdiq etdi. Bu sahədə yeni layihələrin həyata keçirilməsinə və kadrların hazırlanmasına Yaponiyanın Əmək Resursları Fondu kömək edirdi.

«Çinar» Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, Sumqayıt kompressor zavodu və Bakı kondisioner zavodu müasir tələblərə cavab verən, rəqabətə davamlı məhsullar istehsal etməyə başladı. 2000-ci ilin aprelində Prezident Heydər Əliyevin Fərmanı ilə metallurgiya sahəsində «Azərbaycan alüminiumu» holdinqi yaradıldı. Bu da bu sahəyə aid müəssisələrin

işində çox mühüm rol oynadı. Bu sahəyə bağlı müəssisələr 25 il müddətinə Hollandiyanın Fondelmetal» şirkətinə idarəetməyə verildi. Bu şirkət müəssisələrdə bir sıra ekoloji və sosial proqramların həyata keçirilməsinə təxminən 100 milyon dollar sərmayə qoydu. Nəticədə, ölkənin metallurgiya sahəsində istehsalın həcmi 2 dəfə artdı və 2002-ci ildə 225 milyard manat təşkil etdi, 7 mindən çox iş yeri yaradıldı. Sumqayıt alüminium zavodu Böyük Britaniyanın «Marqol İnveqtmerq» şirkəti tərəfindən özəlləşdirildi Fransanın və digər Avropa dövlətlərinin şirkətləri yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələrinin özəlləşdirilməsində böyük kömək göstərdi. Beləliklə, ölkədə 2000-ci ilə qədər ilkin dəyəri 396,5 milyard manat (98 milyon dollar) olan 6640 özəlləşdirilmiş müəssisə və obyektin 499-u sənaye sahəsinə aid idi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 2001-ci il 30 aprel tarixli fərmanı ilə bir sıra iqtisadi qurumlar ləğv edilərək, onların bazasında İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yaradıldı.

Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi ilə bağlı qəbul olunan normativ sənədlər özəlləşdirmə prosesində iştirak edən xarici şirkətlərlə birlikdə çoxsaylı müştərək müəssisələrin təşkilinə və onların inkişafına şərait yaradırdı. Əgər 1997-ci ildə ölkədə 500 bircə müəssisə qeydə alınmışdısa, 2000-ci ilin sonunda onların sayı 1695-ə çatmışdı. Bu müəssisələr iqtisadiyyatın, demək olar, bütün sahələrində yaradılmışdı.

İqtisadi islahatların dərinləşməsində həlledici rol oynayan özəlləşdirməni ləngidən, çətinliklər yaradan amillər də var idi. Məsələn, bəzi hallarda özəlləşdirməyə çıxarılan dövlət müəssisələrinin dəyərinin əsassız olaraq artırılması sərmayəçiləri həvəsdən salır, onlar öz öhdəliklərini yerinə yetirmirdilər. Çek hərraclarına çıxarılmış müəssisələrin bəzilərinin avadanlığı talan olunmuş, satılmışdı. Səhmdar cəmiyyətlərinə tamamilə kənar şəxslərin rəhbərlik etməsi halları da vardı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, özəlləşdirmə proqramlarının həyata keçirilməsi ölkədə xüsusi mülkiyyət əsasında özünü tənzimləyən iqtisadi məkanın formalaşmasına şərait yaradırdı. 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ümumi daxili məhsulunda özəl bölmənin payı 9 faiz idisə, 2003-cü ildə 73,3 faizə, o cümlədən sənayedə 53,4 faizə, ticarətdə 98 faizə yüksəlmişdi.

2003-cü ilin əvvəllərində respublikada qeydiyyatdan keçmiş müəssisələrin 35 faizə qədəri və ya təxminən 4 mini, sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən 5200-dən çox müəssisənin 556-sı orta və iri müəssisə idi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən birini sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsi, insanların fəal yaradıcı potensialından istifadə və bunun nəticəsində ölkənin iqtisadi inkişafının təmin olunması təşkil edirdi.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında qeyri-dövlət sektoru mühüm yer tutur, onun iqtisadi qüdrətinin tərkib hissəsidir və ümumi daxili məhsulun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, «... Müstəqil Azərbaycanın iqtisadiyyatda strateji istiqaməti və strateji xətti ondan ibarətdir ki, tədricən mülkiyyət formasını dəyişdirmək, bizim iqtisadiyyatımızı bazar münasibətləri formasında qurmaq, sahibkar üçün geniş imkanlar açmaq».

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf strategiyası Heydər Əliyev tərəfindən belə müəyyənləşdirilmişdir. O qeyd edirdi ki: «Bizim əsas vəzifəmiz insanlara azadlıq vermək, sahibkarlıq və təşəbbüskarlıq üçün şərait yaratmaqdır».

Respublikada sahibkarlığın formalaşmasında özəlləşdirmənin birinci mərhələsi mühüm rol oynamışdır. Ölkədə sahibkarlığın inkişafı üçün hüquqi baza yaradıldı. Antiinhisar Siyasəti Sahibkarlığa Kömək Komitəsi, Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu, Auditor Palatası və sair qurumlar yaradıldı. Avropa İttifaqı İqtisadi Komissiyasının TASİS proqramı çərçivəsində kiçik və orta biznes şirkətlərinin rəhbərləri və əməkdaşları üçün Avropa mü-təxəssislərinin iştirakı ilə seminarlar və kurslar keçirilir, onların Avropa İttifaqı ölkələrinə səfərləri təşkil olunurdu.

Sahibkarlığın inkişafında bank kapitalı mühüm rol oynayırdı. Maliyyə-bank sistemində köklü islahatlar aparılmış, ölkədə ikisəviyyəli bank sistemi (Milli Bank və kommersiya bankları) yaradılmışdı. Kommersiya banklarının sağlamlaşdırılması və yenidən qurulması üçün dövlət tərəfindən əməli tədbirlər görülmüşdü.

«Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» qanun qəbul edildi. 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikasında 100-dən artıq kommersiya bankı vardısı, 2000-ci ildə 71 bank fəaliyyət göstərirdi. Onlardan 14-ü xarici kapitalın iştirakı ilə yaradılmışdı.

Sahibkarlıq fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz hüquqi təsbitini tapmışdı. Konstitusiyanın 59-cu maddəsində göstərilir ki, «... Hər kəs qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək

təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər». Bu prinsip Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində və başqa qanunvericilik aktlarında da öz əksini tapmışdır.

1996-cı il iyunun 17-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən «İstehsalat, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması, əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə» Fərman imzaladı.

Müəssisələrin qeydiyyatı alınmasını sadələşdirmək üçün xüsusi Qeydiyyat Mərkəzi yaradıldı. Lakin görülməli tədbirlərə baxmayaraq, sahibkarlıq fəaliyyətini ləngidən amillər hələ də qalmaqda idi. Prezident Heydər Əliyev bunların aradan qaldırılmasına və Dövlət Proqramının həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu məqsədlə sahibkarlığın inkişafına maneələri aradan qaldıran yeni hüquqi sənədlər qəbul edildi. 1999-cu il yanvarın 7-də Prezidentin imzaladığı «Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında» fərman özəl bölmənin inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. 1996–2000-ci illərdə respublikada 2103 yeni sənaye müəssisəsi açılmış, 2001-ci ilin əvvəllərində isə onların sayı 4835-ə çatmışdı. Onlardan tam əksəriyyəti – 89,9 faizi özəl müəssisələr idi. 1999-cu ildə «Kiçik sahibkarlığa dövlət yardımı haqqında» qanun qəbul edildi.

Prezident Heydər Əliyevin 2002-ci il aprelin 25-də yerli sahibkarlarla görüşünün Azərbaycanda kiçik və orta biznesin, ümumiyyətlə, sahibkarlığın inkişafında böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Müstəqillik illəri ərzində ilk dəfə olaraq bu görüşdə özəl sahibkarlığın inkişafı sahəsindəki vəziyyət müzakirə edilmişdi [1589, 275].

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə Prezidenti Heydər Əliyev sahibkarlığın inkişafını çox böyük diqqətlə izləyirdi. Yerli sahibkarlarla görüşündə Prezident Heydər Əliyev qeyd edirdi ki: «Biz Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafını bilavasitə sahibkarlığın inkişafı ilə bağlayırıq və ondan sonra da bu sahənin inkişafı üçün bütün tədbirləri həyata keçiririk.

Ölkədə sahibkarlığın inkişafında aqrar islahatların həyata keçirilməsinin, ilk növbədə, torpağın şəxsi mülkiyyətə verilməsinin də mühüm rolu olmuşdur. 2003-cü ilin əvvəllərindən torpaq islahatının birinci mərhələsi başa çatmış, 1 milyon 350 min hektar torpaq şəxsi mülkiyyətə verilmişdi.

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu yarandığı vaxtdan ötən yeddi il

ərzində 1000-dən çox sərmayə layihəsinə güzəştli kreditlər ayırmışdı. 1999–2001-ci illər üçün dövlət büdcəsində sahibkarlığın ehtiyaclarına 37,3 milyard manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdu. Sahibkarların vergi yükünün azaldılması üçün görülən tədbirlər – vergilərin sayının azaldılması, əlavə dəyər vergisi, mənfəət vergisi, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi dərəcələrinin və s. aşağı salınması Azərbaycanda orta sinfin formalaşmasının ümdə vasitəsi olan kiçik və orta biznesin inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malik idi və öz müsbət nəticələrini verirdi [1589, 275].

2000-ci ilin əvvəlinə olan məlumata görə, dövlət büdcəsinin gəlirlərində özəl bölmənin payı 40 faizdən yuxarı idi ki, bunun da 60 faizindən çoxu sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunmuşdu [1045, 92].

2002-ci il avqustun 17-də Prezident Heydər Əliyevin fərmanı ilə «Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkar»lığın inkişafının dövlət proqramı təsdiq olundu. Proqram Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın daha da inkişaf etdirilməsi, investisiyaların cəlb edilməsi üçün çox böyük imkanlar yaradırdı. Bu isə ümumi iqtisadi inkişafın möhkəmlənməsinə kömək edirdi.

Ölkə ərazisində 40 mindən artıq təsərrüfat subyekti hüquqi şəxs statusu alaraq qeydiyyatdan keçmişdi, 100 min nəfərdən çox adam fiziki şəxs kimi sahibkarlıqla məşğul idi. Kiçik sahibkarlıq ilk vaxtlar Bakı şəhərində daha sürətlə inkişaf edirdi. 1995-ci ildə kiçik biznes müəssisələrinin 59,9 faizi, 2000-ci ildə isə 69,5 faizi paytaxtda cəmləşmişdi. Lakin 2002-ci ildə belə müəssisələrin 63,3 faizi Sumqayıt, Naxçıvan, Gəncə, Abşeron, Sabirabad, Şəki, Yevlax və digər bölgələrdə fəaliyyət göstərirdi.

Sahibkarlığın inkişafındakı uğurlar Azərbaycan Respublikasına ərzaq məhsulları idxalının azalmasında da özünü göstərirdi. Əgər 1995-ci ildə idxalın həcmində ərzaq məhsulları 41 faiz təşkil edirdisə, 2001-ci ildən başlayaraq bu rəqəm 2 dəfədən çox azalmışdı [1589, 275].

2002-ci il sentyabrın 28-də ölkə Prezidenti «Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında» fərman imzaladı. İqtisadiyyatda cinayətkarlıqla mübarizə idarəsi ləğv olundu, vergi sistemində ümumi işə maneə törədən yoxlamaların sayı məhdudlaşdırıldı. Həmin il Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən özəl bölməyə 12,3 milyard manat kredit verilmişdi.

Beləliklə, Prezident Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasi və iqtisadi islahatlar əvvəlki bir neçə ildə ölkədə real şəkildə mövcud olmuş hakimiyyətsizliyin ağır sosial nəticələrini bir qədər yumşalt-

mağa imkan verdi. Azərbaycan Respublikası həm siyasi həyatın sabitləşməsində, həm də iqtisadiyyatda ciddi uğurlar qazandı. Ümummilli lider müasir dövlət yaratmaqla bərabər, onun gələcək illərə hesablanmış inkişaf strategiyasını da müəyyən etdi. 2003-cü ildən etibarən isə Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən islahatlar bir qədər başqa çalar almışdır və ölkənin inkişafında artıq yeni mərhələdir. Bu baxımdan, iqtisadi islahatların ünvanı da yeni məna kəsb etmişdir və onların məqsədi postindustrial cəmiyyətin səciyyəvi cəhətlərini mənimsəməkdən ibarətdir [1589, 15-16].

5.3. Aqrar islahatlar

Heydər Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycan SSR-in siyasi rəhbərliyinə gələndə respublika sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrində geridə qalırdı, onun haqqında SSRİ-nin perspektivsiz bir ucqarı kimi fikir formalaşmışdı. Respublikanı bu ağır vəziyyətdən çıxarmaq, dinamik inkişafı təmin etmək üçün yeni konseptual səviyyədə yanaşma əsasında kompleks proqramlar hazırlamaq, xalq təsərrüfatında köklü struktur dəyişiklikləri aparmaq lazım idi. Müvafiq strukturların əməli fəaliyyəti sayəsində sosial-iqtisadi sahədə islahatlar aparıldı, SSRİ hökuməti Azərbaycan SSR iqtisadiyyatının intensiv inkişafını nəzərdə tutan beş qərar qəbul etdi. Respublikada aparılan məqsədyönlü siyasət nəticəsində sənaye və kənd təsərrüfatının sürətli inkişafına nail olundu. 1970–1982-ci illərdə 213 yeni sənaye müəssisəsi istifadəyə verilmiş, əmək məhsuldarlığı 2,1 dəfə yüksəlmişdi. Kənd təsərrüfatı istehsalı 2,6 dəfə, əmək məhsuldarlığı 2,2 dəfə, respublikanın milli gəliri 2,6 dəfə artmışdı.

Bu dövr müstəqil Azərbaycan Respublikası dövlətinin yaranması salnaməsinin ən parlaq səhifələri idi. Tam inamla demək olar ki, müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasının dövlət suverenliyi və iqtisadi müstəqilliyi, xarici iqtisadi əlaqələrin müntəzəm surətdə genişlənməsi və dünya iqtisadiyyatına daha dərin inteqrasiyası prosesi 1970–1982-ci illərdə təməli qoyulmuş potensiala əsaslanır [276, 22].

Lakin 1982-ci ildə Heydər Əliyev SSRİ rəhbərliyində yüksək vəzifəyə getdikdən sonra respublikanın iqtisadiyyatında, o cümlədən, kənd təsərrüfatında durğunluq yaranmağa başladı. Qorbaçovsayağı «yenidənqurma», Ermənistanın Azərbaycan SSR-ə qarşı hərbi təcavüzü, SSRİ-nin dağılması və uzun illər ərzində qurulmuş iqtisadi əlaqələrin pozulması, re-

spublikada baş alıb gedən hərc-mərclik Azərbaycan SSR-də iqtisadiyyatı, eləcə də başlı-başına buraxılmış aqrar sahəni dərin böhrana sürüklədi.

Azərbaycan SSR rəhbərliyi dağılan iqtisadiyyatın xilas yolları haqqında düşünmür, dövlətin iqtisadi əsaslarının möhkəmləndirilməsi üçün heç bir əməli tədbir görmürdü. Yalnız 1993-cü ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin yenidən siyasi hakimiyyətə qayıtmasından sonra bu sahədə məqsədyönlü tədbirlərə başlanmışdır.

İqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri olan aqrar bölmənin vəziyyəti heç də başqalarından yaxşı deyildi. Ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının kəskin qıtlığı əhalinin ərzaqla təmin edilməsində böyük çətinliklər törədirdi.

İqtisadi islahatlar keçirmək, yeni siyasi xəttə uyğun və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən iqtisadi sistem yaradılması problemləri ölkə rəhbərliyi qarşısında bütün kəskinliyi ilə dururdu. İqtisadi islahatların mühüm vəsiləsinə təşkil edən aqrar islahatların tərkib hissəsi kimi torpaq islahatının keçirilməsi vacib problemlərdən biri idi və bunun həlli yalnız Heydər Əliyevin təşəbbüsü, onun rəhbərliyi və daimi nəzarəti sayəsində mümkün oldu.

Əvvəlcədən deyək ki, Azərbaycan Respublikasında torpaq islahatı MDB məkanında bənzəri olmayan çoxyönlü bir proses idi. Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatının inkişafında böyük uğurlarla nəticələnən bu islahatları başqa ölkələrdə aparılan islahatlardan fərqləndirən üç mühüm xüsusiyyəti göstərmək lazımdır:

1. Dövlət başçısının təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikasında torpaq vətəndaşlara pulsuz verilmişdir. Bunun nəticəsində 3 milyon 300 min adam torpaq mülkiyyətçisinə çevrilmişdir. Bu isə güclü mülkiyyətçilər sinfinin yaranmasına və yeni əkinçilik münasibətlərinin formalaşmasına gətirib çıxarmış, torpaqdan rəşional və məhsuldar istifadə edilməsini şərtləndirmiş, torpağa qayğıkeş münasibəti zəruri etmişdir.

2. Ən yararlı və keyfiyyətli torpaqlar özəlləşdirilmişdir. Başqa MDB ölkələrindən fərqli olaraq, vətəndaşlara azyararlı və yararsız torpaqlar deyil, keçmiş kolxoz və sovxozların ən yararlı və münbit torpaqları verilmişdir. Eyni zamanda torpaq sahiblərinə onların mülkiyyətində olan torpaq sahələrinə müstəsna hüquqlar (alqı-satqı, bağışlama, icarəyə və ya istifadəyə vermə, vəsiyyət etmə, girov qoyma və sair) verilmişdir ki, bu da Azərbaycan Respublikasında torpaq islahatlarının SSRİ-nin başqa respublikalarında olduğu kimi formal şəkildə deyil, əsaslı, fundamental şəkildə aparıldığını sübut edir.

3. Yaşayış yerindən və şəxsiyyətindən asılı olmayaraq, ölkə ərazisində yaşayan bütün vətəndaşlara torpaqdan istifadə və torpağı icarəyə götürmək hüququ verilir, Azərbaycan Respublikasının istənilən vətəndaşı torpağın alqı-satqısı prosesində, torpaqla bağlı müxtəlif müqavilə və bağlaşmalarda iştirak edə bilər. Başqa sözlə, torpaq mülkiyyətçisinə çevrilmiş 3 milyon 300 min subyektlə yanaşı, əhalinin qalan hissəsi də torpaq-vətəndaşlıq münasibətlərindən kənarlaşdırılır.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı olmayan fiziki və hüquqi şəxslərə respublikada torpaq mülkiyyəti hüququ verilməmişdir. Bunun isə təkcə mühüm iqtisadi deyil, həm də ciddi siyasi mənası vardır.

Bütövlükdə, Azərbaycan Respublikasında aqrar sektorun inkişafı üçün möhkəm əsas yaradılması, ölkə iqtisadiyyatının bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılması və bu istiqamətdə inkişaf etdirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında ciddi dönüş yaradılması ilə yanaşı, torpaq islahatları, torpaqdan rəşional istifadənin təşkili, torpaqların münbitliyinin və ekoloji saflığının qorunması, eləcə də əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və torpağın əsl sahibinə verilməsində irəliyə doğru mühüm addım olmuşdur. Aqrar sektora yanaşmanın müdrikliyi bir də ondadır ki, torpaqların qorunması məsələsi mülkiyyətçilərin şəxsi maraqları dairəsinə daxil edilmiş, bu isə həmin sahədə nəzarətin həyata keçirilməsini xeyli asanlaşdırmışdır.

Torpaq islahatlarının keçirilməsi üçün müvafiq hərtərəfli qanunlardan ibarət möhkəm hüquqi baza, bu qanunların gerçəkləşdirilməsi üçün çevik, fəal mexanizm lazım idi. Xatırladaq ki, hələ 1992-ci ilin əvvəlində Heydər Əliyevin başçılığı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Culfa rayonunun Şurut və Gal kəndlərində torpaq islahatı keçirilmişdi. Təəssüf ki, bu mütərəqqi iş Azərbaycan Respublikasının o vaxtkı rəhbərliyi tərəfindən düzgün qiymətləndirilmədi. Yalnız 1993-cü ildən sonra ölkədə bu sahədə işlək tədbirlər görülməyə başlandı.

Prezident Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Milli Məclisin müzakirəsinə çıxarılmış «Torpaq islahatı haqqında» qanunun 1996-cı il iyunun 16-da qəbul edilməsi respublikada torpaq islahatlarının başlanğıcı oldu. Bunun ardınca «Torpaq vergisi haqqında», «Torpaq icarəsi haqqında», «Torpaq bazarı haqqında», «Torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yer quruluşu haqqında» qanunların, Azərbaycan Respublikasının Torpaq Kodeksinin, «Torpaqların münbitliyi haqqında», «Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan kolxoz,

sovxoz və başqa hüquqi və fiziki şəxslərin (istehsal müəssisələrindən başqa) vergi borclarının ləğv edilməsi haqqında» qanunların qəbulu, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Aqrar islahatların sürətləndirilməsi haqqında bəzi tədbirlər haqqında» fərmanı və 30-dan artıq başqa göstəriş və normativ-hüquqi aktlar torpaq islahatlarının keçirilməsi üçün möhkəm hüquqi baza yaratdı.

Bu baza əsasında keçirilən torpaq islahatları 2003-cü ildə, demək olar ki, başa çatdı. Respublikanın 8,6 mln. ha vahid torpaq fondundan 44,2%-i (3,8 mln. ha) dövlət mülkiyyətində saxlandı, 31,4%-i (2,7 mln. ha) bələdiyyə mülkiyyətinə, 24,4%-i (2,1 mln. ha) isə şəxsi mülkiyyətə verildi. Başqa sözlə, 830 min azərbaycanlı ailəsi, yəni 3 300 000 vətəndaş torpaq mülkiyyətçisi oldu [1062, 11].

Bu məhsuldar və çoxtərəfli fəaliyyətin zirvəsi olan, Prezident Heydər Əliyevin 1999-cu il 25 iyun tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Torpaq Kodeksinin qüvvəyə minməsi nəinki torpaq hüququ münasibətlərində yeni dövrün başlanğıcını qoymuş, həm də torpaqdan istifadə sahəsində bu və ya başqa dərəcədə maraqlı olan digər ölkələr, ilk növbədə, MDB dövlətləri üçün bir növ örnək olmuşdur. Kodeksdə dünyada məlum olan ən demokratik torpaq mülkiyyəti prinsipləri dəqiq hüquqi əksini tapmışdır. Kodeks Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında qurulmuş yeni torpaq münasibətlərinin normativ-hüquqi bazasını yaratmaq üzrə mürəkkəb və çətin işin uğurlu yekunu oldu.

Vətəndaşların torpağa mülkiyyət hüququ barədə dövlət aktları ilə təmin edilməsi və özəlləşdirilən torpaqların qanuni sahiblərinə verilməsi ilə torpaq islahatlarının birinci mərhələsi başa çatdı. Bunun ardınca ikinci mərhələnin həyata keçirilməsinə başlanıldı. Bu mərhələyə bələdiyyə torpaqlarının ayrılıb bələdiyyələrə təhvil verilməsi, həyətyanı sahələrin və bağ sahələrinin islahatlara cəlb edilərək onların sahiblərinə müvafiq hüquqi sənədlərin verilməsi, torpaq-bazar münasibətləri, yəni torpaqların alqı-satqısı, icarəsi, girov qoyulması və s. ilə bağlı məsələlərin həlli, vahid torpaq kadastrının, şəhər kadastrı məlumat bankının yaradılması və başqa məsələlər daxil idi. Bunlardan birincisi və başlıcası bələdiyyə torpaqlarının ayrılıb bələdiyyələrə təhvil verilməsi idi.

«Bələdiyyələrin əraziləri və torpaqları haqqında» qanuna və başqa qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının bütün rayonlarında bələdiyyə torpaqlarının sərhədlərinin və sahələrinin müəyyən edilməsi üçün böyük iş görülmüşdür.

Torpaq-bazar münasibətlərinin tənzimlənməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğun normal bazar yaratmağa kömək etmiş, torpaq sahiblərinə torpağa qanuni hüquqlarından istifadə etməyə imkan vermişdir.

Vahid torpaq kadastrının yaradılması və vahid torpaq fonduna mərkəzləşdirilmiş nəzarətin keçirilməsi məqsədilə şəhərlərin bələndəndəki torpaqların da islahata cəlb olunması məsələsi həll edilmişdir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası əhalisinin daha çox hissəsinin torpaq mülkiyyəti hüququ almasına səbəb olmuşdur.

Torpaqların xüsusi mülkiyyətə verilməsi adamların torpağa münasibətini kökündən dəyişdirmişdir. 2000-ci ildə istehsal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsullarının 98% -i özəl sektorun payına düşürdü [1062, 13].

Respublikada kənd təsərrüfatı istehsalının artımı bazar iqtisadiyyatının əsas barometri olan ixrac-idxal əməliyyatlarına da təsir göstərmişdi. Belə ki, əvvəlki illərlə müqayisədə 1999-cu ildə idxal 2,6 dəfə azalmış, ixrac isə 2 dəfədən çox artmışdı.

Bir ailə hesabı ilə dövlət aktlarının hazırlanması dinamikası (1997–2002-ci illər)¹

Aylar	1997	1998	1999	2000	2001	2002
yanvar	3848	12819	26973	6215	3488	963
fevral	0	12804	25185	2159	1871	2230
mart	2636	13867	2535	1609	3182	2769
aprel	188	14931	11214	1206	1131	2056
may	2068	25905	2755	841	4748	3205
iyun	1517	31467	3673	4983	2276	3523
iyul	2054	60285	2118	4884	559	2438
avqust	2240	73776	6317	4910	1990	38
sentyabr	5368	79234	4479	1302	0	0
oktyabr	6540	83548	5856	1603	449	
noyabr	7991	83630	13828	0	0	
dekabr	11559	84285	9513	3491	2123	
Cəmi:	46009	576551	114446	33203	21817	17222
Ümumi:	809248					

1 Cədvəl Dövlət Torpaq Komitəsinin mətbuat xidməti və analitik informasiya mərkəzinin və Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında tərtib olunmuşdur.

Respublikada aparılan torpaq islahatları digər MDB ölkələrində böyük maraqla qarşılanmışdır. Moldova, Ukrayna, Tacikistan və s. ölkələrin nümayəndə heyətləri respublikamıza gəlmiş, Azərbaycanın təcrübəsini öyrənmişdilər. Müstəqil Azərbaycan Respublikası tarixinə «Heydər Əliyevin aqrar islahatları» kimi daxil olmuş torpaq islahatlarının həyata keçirilməsi prosesi və metodları digər MDB ölkələri üçün də optimal model kimi qəbul edilmişdir.

Torpaq islahatlarının birinci mərhələsinin başa çatması ilə kolxoz və sovxozların 1391716 ha torpaq fondu özəlləşdirilərək vətəndaşların xüsusi mülkiyyətinə verilmişdir.

**Azərbaycan Respublikasının rayonları üzrə torpaq payı alınmış
ailələrin tərkibinin orta sayı və özəlləşdirilmiş torpaq sahələri
Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə**

Nö	Rayon	Ailə	Nəfər	Özəlləşdirilən torpaq (ha)
1	2	3	4	5
1.	Abşeron	5671	20997	4046
2.	Ağcabədi	16962	78808	43818
3.	Ağdam	6631	27340	12415
4.	Ağdaş	14896	56659	29381
5.	Ağstafa	15620	59793	16717
6.	Ağsu	11102	43662	34383
7.	Astara	16895	71509	8623
8.	Balakən	20817	67888	15607
9.	Beyləqan	15702	65452	38895
10.	Bərdə	24977	91806	42774
11.	Biləsuvar	12796	60777	30547
12.	Cəlilabad	30386	137242	51233
13.	Daşkəsən	4591	17323	10589
14.	Dəvəçi	6858	27340	18891
15.	Füzuli	4263	17958	7308
16.	Gədəbəy	21790	74418	18451
17.	Goranboy	20329	68944	39645
18.	Göyçay	17166	62577	23210
19.	Hacıqabul	5139	26163	19972
20.	Xaçmaz	24986	85667	39337

1	2	3	4	5
21.	Xanlar	10662	33173	12547
22.	Xızı	2143	10058	5521
23.	İmişli	14616	72503	31579
24.	İsmayılı	14335	49978	25056
25.	Kürdəmir	15770	63784	40818
26.	Qax	10204	34106	18751
27.	Qazax	15558	54813	21367
28.	Qəbələ	18373	74838	25716
29.	Qobustan	6069	27983	33056
30.	Quba	27386	95805	39115
31.	Qusar	16783	54563	43193
32.	Lerik	9523	49300	13502
33.	Lənkəran	28194	124012	12291
34.	Masallı	30729	149510	27996
35.	Neftçala	6617	27939	34446
36.	Oğuz	9352	35056	18022
37.	Saatlı	14896	68908	33721
38.	Sabirabad	22696	97644	44209
39.	Salyan	19080	68943	33418
40.	Samux	11897	41481	15986
41.	Siyəzən	2438	10350	9775
42.	Şamaxı	11432	45118	34082
43.	Şəki	22967	95636	50756
44.	Şəmkir	36472	131946	42937
45.	Tərtər	10155	44859	19680
46.	Tovuz	32867	120763	20054
47.	Ucar	12281	51208	17901
48.	Yardımlı	9102	44340	10787
49.	Yevlax	11802	46918	29890
50.	Zaqatala	22047	79367	37938
51.	Zərdab	8706	36413	26908
	Cəmi	782729	3103638	1336860

Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə

52.	Babək	17329	62423	15652
53.	Culfa	7617	24439	8028
54.	Ordubad	8909	28002	4424
55.	Sədərk	4156	12184	3278
56.	Şahbuz	4575	16771	4780
57.	Şərur	28949	99626	18694
Naxçıvan MR üzrə		71535	243445	54856
Azərbaycan üzrə cəmi		854264	3347083	1391716

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının müxtəlif regionlarında əhalinin torpaq ehtiyatları ilə təmin olunmasından və inzibati rayonların demoqrafik xüsusiyyətlərindən – əhalinin sayından asılı olaraq, orta hesabla bir nəfərə düşən torpaq sahəsi (hektarla) çox fərqlidir. Torpaqla təmin olunmaya görə ən aşağı göstərici Lənkəran (0,10), Astara (0,12), Ordubad (0,16), Tovuz (0,17), Şahbuz (0,19), Masallı (0,19), Abşeron (0,19), ən yüksək göstərici isə Neftçala (1,23) Qobustan (1,18), Siyəzən (0,94) rayonlarında müşahidə olunmuşdur. Bütövlükdə, ölkə üzrə hər adama orta hesabla 0,42 ha torpaq sahəsi düşmüşdür.

Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində müvəqqəti işğal olunmuş bölgələrdə torpaq islahatları həmin ərazilər azad olunduqdan sonra həyata keçiriləcəkdir.

Sonrakı mərhələdə o zamankı Dövlət Torpaq Komitəsinin qarşısında torpaqların alqı-satqısı, girov qoyulması, torpaq ehtiyatlarından, dövlət, bələdiyyə torpaqlarından istifadəyə nəzarət edilməsi, qışlaq, yaylaq və çəmənlik kimi dövlət fondu torpaqlarından səmərəli istifadənin təşkili, həyətyanı sahələrin islahata cəlb olunması, həyətyanı və bağ sahələrinə şəhadətnamələrin verilməsi, rayonlar üzrə torpaq balanslarının təşkili, torpaq birjası mexanizminin təşkil edilməsi və işlək vəziyyətə gətirilməsi, rayon və şəhərlərdə torpaq kadastrı üzrə işlərin təşkili, torpaqların monitorinqinin keçirilməsi və sair mühüm vəzifələr dururdu. Bu məqsədlər üçün Dövlət Torpaq Komitəsində Azərbaycan Respublikası ərazisində elmi əsasda vahid torpaq kadastrı aparmağa imkan verən məlumat sisteminin yaradılması və tətbiqi ilə bağlı proqram hazırlanmış və onun əsasında aşağıdakı tədbirlər görülmüşdür:

- ən müasir geoinformasiya əsasında dövlət torpaq kadastrı aparmağa imkan verən sistem qurulmuş;
- torpaq birjası, alqı-satqı prosesləri, torpaqların girov qoyulması və s. proseslərin çevik, dəqiq və normal fəaliyyəti üçün zəruri olan məlumat bazası yaradılmış;
- torpaq mülkiyyətçiləri, istifadəçiləri və icarəçilərinin hüquqlarının dövlət tərəfindən müdafiəsinin təmin olunmasına şərait yaradılmış;
- torpaq münasibətləri üzrə maliyyə, bank, vergi, məhkəmə və başqa orqanlarla operativ əməkdaşlıq üçün potensial yaradılmış;
- torpaq ehtiyatlarının ölçüsü və vəziyyətinə dair məlumat bankı yaradılmış və idarə edilməyə başlamış;
- torpaqdan istifadə, torpaqların monitorinqi və yer quruluşu işləri üçün zəruri olan informasiya təminatı yaradılmışdır.

Aqrar islahatların birinci mərhələsinin başa çatması tədricən müsbət nəticəsinə vermişdir. Belə ki, 2003-cü ildə əkin sahələri 88,1 min hektar artaraq 1292,5 min hektara çatmış və ya 1995-ci ildəkinə nisbətən 107% təşkil etmişdir. 1995-ci ilə nisbətən 2004-cü ildə dənli bitkilərin əkin sahəsi 1,3 dəfə artaraq 814,9 min hektara, günəbaxan əkinləri 7,1 dəfə artaraq 11,3 min hektara, tərəvəz əkinləri 2,9 dəfə artaraq 77,2 min hektara, bostan bitkiləri əkinləri 5,3 dəfə artaraq 30,5 min hektara, kartof əkinləri 4,1 dəfə artaraq 65,8 min hektara çatmışdı.

2003-cü ildə 2158,2 min ton taxıl, 135,6 min ton pambıq, 930,4 min ton kartof, 1076,2 min ton tərəvəz, 354,8 min ton bostan məhsulları istehsal edilmişdi. Bu, 1995-ci ildəkindən bir neçə dəfə yüksək idi.

2003-cü il oktyabrın 15-də keçirilmiş prezident seçkilərində xalq böyük səs çoxluğu ilə Heydər Əliyev siyasətinə səs verdi, İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Dövlət başçısı kimi fəaliyyətə başladığı ilk aylardan Prezident İlham Əliyev aqrar bölmənin xalq təsərrüfatında yerini və rolunu çox düzgün qiymətləndirərək, bu sahənin dinamik inkişafının təmin edilməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərir. O, dövlət başçısı seçildikdən bir az sonra – 2003-cü ilin noyabr ayında Nazirlər Kabinetinin iclasında demişdir: «Kənd təsərrüfatında aparılan islahatların nəticəsində böyük uğurlar qazanılmışdır. Torpaq özəl mülkiyyətə verilmişdir... Bu ənənə davam etməlidir və kənd təsərrüfatında islahatların ikinci mərhələsi başlanmalıdır. Dövlətin öhdəsinə nə düşürsə, biz bunu edəcəyik».

Azərbaycan Respublikasında 1995 – 2004-cü illərdə bitkiçilik məhsulları istehsalı

Məhsulların adı	Ölçü vahidi	1995	1998	1999	2000	2001	2002	2003	01 dekabr 2004-cü il
Taxıl									
Əkin sahəsi	min.ha	609,4	585,0	518,9	648,0	760	821	774	814,9
İstehsal	min.ton	921,4	950,3	1098,3	1540,0	2016,1	2195,8	2057,8	2158,2
Məhsuldarlıq	ha.sent	15,1	16,2	21,2	23,8	26,5	26,7	26,6	26,5
Pambıq									
Əkin sahəsi	min.ha	210,4	153,6	94,1	100,1	83,3	60,9	66,2	77,9
İstehsal	min.ton	274,1	112,9	96,8	91,5	83,6	80,4	99,5	135,7
Məhsuldarlıq	ha.sent	13,0	7,3	10,3	9,1	10,0	13,2	15,0	17,4
Tütün									
Əkin sahəsi	min.ha	8,0	8,2	4,4	7,8	6,3	1,6	2,1	2,55
İstehsal	min.ton	11,7	14,6	8,6	17,3	12,7	3,3	4,7	6,5
Məhsuldarlıq	ha.sent	14,6	17,8	19,4	22,2	20,3	20,9	22,4	25,5
Kartof									
Əkin sahəsi	min.ha	16,0	32,8	38,0	52,5	55,2	57,4	59,3	65,8
İstehsal	min.ton	155,5	312,5	394,1	469,0	605,8	694,9	769	930,4
Məhsuldarlıq	ha.sent	97,0	95,3	95,2	83,5	104,2	115,7	124,3	136,6
Tərəvəz									
Əkin sahəsi	min.ha	26,8	31	46,3	56,6	66,4	69,7	72,6	77,2
İstehsal	min.ton	424,1	502,3	670,8	780,8	916,4	974,6	1046,3	1076,2
Məhsuldarlıq	ha.sent	157,0	140,1	136,3	133,1	134,8	135,6	140,4	135,0
Bostan bitkiləri									
Əkin sahəsi	min.ha	5,8	11,7	22,4	26,7	28,9	30,3	31,8	30,5
İstehsal	min.ton	41,9	78,8	206,3	260,9	290,9	330,3	356,7	354,8
Məhsuldarlıq	ha.sent	73,0	67,7	92,2	97,6	100,7	109,1	112,3	116,3

Məhsulların adı	Ölçü vahidi	1995	1998	1999	2000	2001	2002	2003	01 dekabr 2004-cü il
Şəkər çuğunduru									
Əkin sahəsi	min.ha	5,1	2,7	2,2	2,2	1,5	2,6	3,5	3,2
İstehsal	min.ton	28,1	41,4	42,2	46,7	41,3	115,8	129,0	56,8
Məhsuldarlıq	ha.sent	54,8	153,3	192,1	210,4	280,7	444,1	364,3	177,5
Meyvə									
Əkin sahəsi	min.ha	117,8	79,6	82,5	83,2	84,2	87,5	88,4	X
Bar verən Sahə	min.ton	103,9	71,2	75,1	76,8	78,6	81,2	81,5	X
İstehsal	min.ton	324,4	390,6	436,5	477,0	497,5	516,8	572,1	420,4
Məhsuldarlıq	ha.sent	31,2	54,7	58,1	61,9	63,1	63,5	70,0	X
Üzüm									
Əkin sahəsi	min.ha	97,7	34,1	20,5	14,2	11,5	8,9	7,7	X
Bar verən Sahə	min.ton	94,7	33,5	20,3	13,9	11,4	8,8	7,4	X
İstehsal	min.ton	308,7	144,2	112,5	76,9	68,0	62,1	65,0	54,9
Məhsuldarlıq	ha.sent	32,6	32,3	35,6	35,8	40,0	43,8	50,9	X
Çay yarpağı									
Əkin sahəsi	min.ha	11,4	6,5	5,4	5,4	3,9	3,7	3,7	X
İstehsal	min.ton	9,4	0,9	2,7	1,1	1,4	1,44	0,944	1,05
Məhsuldarlıq	ha.sent	10,3	1,3	5,1	2,0	3,6	3,9	2,6	X
Dən üçün günəbaxan									
Əkin sahəsi	min ha	2,9	1,6	2,5	3,9	5,3	9,4	13,6	11,3
İstehsal	min ton	0,7	1,13	2,4	3,86	5,28	11,2	18,9	14,5
Məhsuldarlıq	ha sent	2,3	6,9	9,5	9,6	9,7	11,6	13,9	12,8

Azərbaycan Respublikasının bütün kateqoriyalardan olan təsərrüfatlarında 1969–2003-cü illərdə mal-qaranın, quşların sayı və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı haqqında məlumat

	İ L L Ə R											
	1969	1970	1975	1980	1982	1995	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Mal-qara – min başla												
Qaramal	1560,3	1576,8	1666,9	1806,2	1887,1	1681,7	1913,2	1961,4	2021,6	2097,9	2178,6	2241,8
O cümlədən: İnək və camışlar	615,0	605,1	621,9	675,8	723,1	772,5	895,0	925,8	858,9	1001,7	1042,3	1075,4
Qoyun və keçilər	3960,6	4371,2	5128,4	5361,6	5332,4	4644,4	5511,9	5773,8	6086,0	6558,9	6886,4	7280,1
Donuzlar	89,8	113,1	135,3	183,1	184,4	30,4	26,1	19,7	18,6	16,9	19,8	20,4
Quşlar (mln. başla)	8,6	8,8	12,8	20,7	24,5	13,3	12,5	13,2	14,7	15,3	17,1	17,5
Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı – min tonla												
Ət (diri çəkiddə)	170,5	163,3	200,3	227,4	246,0	135,0	179,3	188,4	195,8	205,4	225,3	239,9
Süd	425,4	478,1	658,1	796,1	870,7	826,5	946,5	993,4	1031,1	1073,4	1119,8	1167,8
Yun	7,0	7,6	9,5	10,7	11,4	9,0	10,3	10,5	10,9	11,2	11,8	12,1
Yumurta mln. ədədlə	356,5	412,5	577,9	721,2	835,2	455,8	509,0	526,3	542,6	554,0	561,6	670,6

5.4. Azərbaycan Respublikasının neft siyasəti

Sovet imperiyasının dağılması və keçmiş müttəfiq respublikaların müstəqillik əldə etməsi prosesi ilk baxışda asan görünə bilər, həlli çox ağır olan iqtisadi problemlər yaratdı. Sovet hakimiyyəti illərində yaradılmış ümumittifaq xalq təsərrüfatı kompleksi iflic vəziyyətinə düşdü. Siyasi münasibətlərin kəsilməsi iqtisadi əlaqələrin qırılmasına və postsovet məkanında ağır iqtisadi böhranın yaranmasına səbəb oldu.

1941–1945-ci illər müharibəsi dövründə alman faşizmi üzərində qələbədə və XX əsrin ikinci yarısında Rusiya Federasiyasında, Ukrayna, Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan respublikalarında, habelə dünyanın bir çox ölkəsində milli neft sənayesinin yaradılmasında müstəsna rol oynamış Azərbaycanın özünün neft sənayesi 1980-ci illərin sonu – 1990-cı illərin əvvəlində müəyyən obyektiv səbəblərlə yanaşı, respublikaya rəhbərlik edənlərin dövlət idarəçiliyindəki səhvlərinə görə ağır vəziyyətə düşmüşdü. Belə ki, 1985–1990-cı illər ərzində neftçixarma sənayesində ümumi məhsulun həcmi 89 faiz təşkil edirdi. Bu da bir tarixi həqiqətdir ki, XX əsrin 40-cı illərinin sonu – 50-ci illərinin əvvəlində və 60-cı illərin sonunda Azərbaycan neft sənayesinin məhv edilməsi üçün mərkəzi hökumətin bəzi yüksək rütbəli məmurları ermənilərin təhriki ilə cinayətkar məsələlərə əl atmağa cəhdlər də göstərmişdilər. Lakin xalqımıza qarşı düşünülmüş bu düşmənçilik niyyətləri M.C.Bağirovun, İ.D.Mustafayevin və xüsusilə də Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdikləri məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində baş tutmamışdı.

1992-1993-cü illərdə respublikada neft hasilatı 12,5 mln. tondan 9,6 mln. tona, qaz hasilatı isə 9,9 mlrd. kubmetrdən 6,5 mlrd. kubmetrə enmişdi. Bakının neftayırma zavodlarında il ərzində cəmi 9 mln. ton neft emal olunurdu.

Müstəqillik əldə etmiş keçmiş müttəfiq respublikalardan fərqli olaraq, 1991–1993-cü illərdə Azərbaycan Respublikası iqtisadi böhranla bərabər, siyasi böhranla da üzləşmişdi. Bir tərəfdən, Rusiya Federasiyasının siyasi-hərbi yardımına arxalanan Ermənistanın hərbi təcavüzü, digər tərəfdən isə ölkə daxilində hakimiyyət uğrunda gedən amansız mübarizə Azərbaycan Respublikasını vətəndaş müharibəsi və parçalanma həddinə gətirib çıxarmışdı. Yaranmış ağır siyasi və iqtisadi böhrandan çıxmaq üçün həmin dövrdə respublikada cəmiyyətin bütün sağlam qüvvələrini öz ətrafında birləşdirə bilən, son dərəcə mürəkkəb

hərbi-siyasi vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq iqtidarında olan və ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi sayılan neft sənayesinə sərmayə cəlb edə bilən qüvvə yox idi. Bu daxili amillərlə yanaşı, özünün geosiyasi vəziyyətinə görə Azərbaycan Respublikası keçmiş SSRİ-nin süqutundan sonra dünya dövlətləri üçün kəskin mübarizə və maraq obyektinə çevrilmişdi. Belə durumun yaranmasının əsas səbəblərindən biri Azərbaycan Respublikasının zəngin neft ehtiyatlarının olması idi. Hələ XIX əsrin ikinci yarısından Şimali Azərbaycanın «qara qızıl»ının əsl qiymətini bilən xarici ölkə şirkətləri artıq 1990-cı ildən respublika hökuməti ilə Xəzər dənizindəki zəngin neft yataqlarının birgə işlənilməsi haqqında danışıqlara başlamışdılar. Azərbaycan neftinə olan bu marağın artmasında 1989-cu ildə Bakıya səfər edən Şotlandiyanın «Remko» şirkətinin prezidenti S.Rampın Böyük Britaniyaya qayıtdıqdan sonra «BP» şirkəti ilə apardığı danışıqların böyük rolu olmuşdu.

Hələ 1991-ci ilin qışında Abşeron yarımadasında neftçıxarma üçün əlverişli şəraitin yaradılması istiqamətində konkret işlər görülmüşdü. Yanvarın 18-də SSRİ hökumətinin və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin birgə qərarı ilə Xəzərin Azərbaycan SSR sektorundakı «Azəri» yatağının birgə kəşfiyyatı və işlənilməsinə dair «Xəzər dənizneft-qaz» birliyinin və xarici neft şirkətlərinin iştirakı ilə birgə müəssisənin yaradılması üçün müsabiqə keçirilməsi qərara alınmışdı. 1991-ci ilin iyununda keçirilən müsabiqənin qalibi ABŞ-ın məşhur «Amoko» şirkəti elan edildi. Bundan sonra isə layihədə iştirak etmək üçün «BP/Statoyl» alyansı, «Yunokal», «MakDermott» və «Remko» şirkətləri də cəlb olundular. Ancaq layihədə 45 faiz paya malik olan «Amoko» öz liderliyini saxlayırdı. Müəyyən edilmiş ümumi payın 85 faizi Azərbaycan Respublikasına, qalan 15 faizi isə Qərb şirkətlərinə çatmalı idi.

Lakin 1992-ci ilin birinci yarısında başlanan hakimiyyət uğrunda mübarizə və Xalq Cəbhəsi-Müsavat cütlüyünün hakimiyyətə gəlməsi xarici şirkətlərlə nəzərdə tutulan müqavilənin imzalanmasını təxirə saldı. AXC-Müsavat hökuməti öz iqtisadi planında neft məsələsini ön plana çəkdi. 1992-ci ilin sentyabrında Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) yaradıldı və o, xarici şirkətlərlə danışıqları davam etdirdi. 1992-ci ilin sonuna yaxın Xəzərin Azərbaycan sektorundakı dörd ən böyük yataqda – «Azəri», «Şahdəniz», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarında kəşfiyyat və başqa işlərin birgə aparılmasına dair beş niyyət protokolu imzalandı. «Amoko», «Penzoyl» və «BP» şirkətləri ilə yanaşı, layihəyə

Türkiyənin «TPAO» şirkəti də cəlb edildi. Rusiyanın «LUKoyl» şirkətinə və İran şirkətlərinə isə layihədə iştirakda imtina olundu. Bu isə onsuz da o dövrdə çox ağır siyasi vəziyyətdə olan Azərbaycan Respublikasına qonşu dövlətlər – Rusiya və İran tərəfindən göstərilən təzyiqlərin artmasına səbəb oldu. Rusiyanın əlində oyuncaq olan Ermənistan «dövləti» 1992-ci ilin mayında öz təcavüzünü genişləndirərək, rus ordusunun birbaşa hərbi yardımı ilə Azərbaycanın böyük hərbi-strateji əhəmiyyət kəsb edən Şuşa və Laçın, 1993-cü ilin aprelində isə Kəlbəcər rayonlarını işğal etdi.

Belə çətin hərbi-iqtisadi vəziyyətlə üzləşən Azərbaycan hökuməti xarici şirkətlərlə neft müqaviləsini imzalamağa çalışırdı. Lakin 1993-cü ilin iyununda imzalanması nəzərdə tutulan müqavilənin şərtləri Azərbaycan Respublikasının maraqlarına heç də tam şəkildə cavab vermirdi. Müqavilə layihəsinə görə, yataqlardan əldə olunan gəlirin 70%-dən çoxu neft ehtiyatlarının sahibi olan Azərbaycana çatmalı idi. Amma layihənin səmərəliliyinin pul göstəriciləri ilə ifadə olunması kapitaltutumlu və uzunmüddətli müqavilənin gerçək mahiyyətini əks etdirmirdi. Belə ki, 25-30 il ərzində baş verən inflyasiya, gəlirin bölüşdürülmə nisbəti və s. amillər mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Bu baxımdan müqavilədən əldə edilən gəlirlərin pul ilə yox, neftin həcmi ilə göstərilməsi və bu qazancın mümkün qədər tez alınmağa başlanması ölkənin maraqlarına uyğundur. Hazırlanan müqavilə layihəsində isə Azərbaycanın neftlə gəlir payı 62,7% təşkil edirdi. Həm də xarici şirkətlər öz gəlirlərinin çox hissəsini əvvəlki illərdə götürməli idilər. Bu isə Azərbaycan üçün əlverişli hesab edilə bilməzdi. 1993-cü ilin mayında ARDNŞ ilə xarici şirkətlər arasında «Azəri», «Günəşli» və «Çıraq» yataqlarında birgə fəaliyyət haqqında 6-cı memorandum imzalandı və iyunun 4-də ARDNŞ-in Direktorlar Şurası birgə fəaliyyət haqqında Bəyannamə qəbul etdi.

AXC-Müsavət rəhbərliyinin daxili və xarici siyasətdəki kobud səhvləri, səriştəsizlik və təcürbəsizliyi 1993-cü ilin iyununda ölkədə ağır siyasi-ictimai və hərbi böhranın yaranmasına səbəb oldu. Ölkə daxilində vətəndaş müharibəsinin başlanması təhlükəsinin artmasını görən xalqın görkəmli ziyalıları təcürbəli dövlət xadimi Heydər Əliyevi Bakıya dəvət etdilər. 1993-cü il iyulun 15-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədri seçilən Heydər Əliyev elə ilk günlərdən çox ağır və həlli çətin olan məsələləri öz üzərinə götürdü. Ölkə tədricən siyasi və

hərbi böhrandan çıxmağa başladı. Heydər Əliyev 1993-cü ilin ikinci yarısında respublikada yaranmış siyasi-iqtisadi və hərbi böhran şəraitində AXC-Müsavat hakimiyyətinin hazırladığı neft müqaviləsinin imzalanmasını təxirə saldı. Bir il müddətində gedən danışıqlar zamanı Prezident Heydər Əliyev bütün təzyiqlərə baxmayaraq, Azərbaycan xalqının mənafeyinə xələl gətirə biləcək hər hansı bir müqavilənin imzalanmaması üçün yeni müqavilənin hazırlanması ilə bağlı işlərə nəzarəti öz əlində saxlayaraq, bu prosesə yüksəkixtisaslı mütəxəssisləri cəlb etdi. Bundan əlavə o, hazırlanmış yeni müqavilənin çox böyük dəqiqliklə yoxlanılması üçün xarici ölkələrdən də ekspertlərin daxil olduğu komissiya yaratdı. Prezidentin göstərişi ilə ARDNŞ-in rəhbərliyinə də təcrübəli mütəxəssislər cəlb olundu. Aparılan danışıqlarda əvvəlkindən fərqli olaraq, üç deyil, iki neft yatağı – «Azəri» və «Çıraq» yataqlarından söhbət gedir, pay bölgüsündə isə Azərbaycanın gəlirlərinin 80 faizə çatdırılması nəzərdə tutulurdu. Xarici şirkətlər tərəfindən ödəniləcək bonusun həcmi 300 mln. dollar müəyyən olundu ki, bu məbləğin də yarısı müqavilə Azərbaycan parlamentində rətifasiya edildikdən sonra dərhal ödənilməli idi.

Azərbaycan Respublikasının müstəqil xarici və daxili siyasət yeridəcəyini yəqin edən Rusiya Federasiyasının militarist qüvvələri Ermənistan «dövlətinə» hərbi yardımını gücləndirərək, 1993-cü ilin yay-payızında Azərbaycan Respublikasının Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarının işğal olunmasına şərait yaratdı. Rusiyanın bu təcavüzkar dairələri 1991-ci ildə SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqillik əldə etmiş keçmiş sovet respublikalarında siyasi nəzarəti itirsələr də, hərbi və strateji mövqeni itirmək istəmirdilər. Bu baxımdan, həmin dövrdə Rusiya Federasiyasının Müdafiə Nazirliyi yanında təşkil edilmiş Müdafiə Tədqiqatları İnstitutunda hazırlanmış «Rusiya Federasiyasının milli təhlükəsizliyi üçün yaranan əsas xarici təhlükələrə qarşı müqavimət strategiyasının konseptual qaydaları» adlı sənəd diqqəti cəlb edir. Bu sənəddə açıq-aydın deyilirdi: «Mühüm vəzifə «Xəzər neft müqaviləsi»nin hazırkı şəkildə reallaşmasına imkan verməməkdir. Bunun üçün aşağıdakı bir sıra kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

- Xəzərin Azərbaycana məxsus hissəsini rəsmi olaraq hüquqi cəhətdən tanımaqdan imtina etmək;
- praktik olaraq bir sıra tədbirlər görmək, lazım gələrsə, Xəzərin

statusu müəyyən olunanadək onun keçmiş sovet hissəsində xarici neft şirkətlərinin fəaliyyətinə imkan verməmək üçün güc tətbiq etmək;

– Azərbaycan Respublikasının əsas ərazisi ilə Türkiyə Respublikasının ərazisi arasında birbaşa əlaqənin yaradılmasına imkan verməmək;

– erməni hərbi hücumunu Gəncə və Yevlax istiqamətində gücləndirmək yolu ilə Bakıdakı rejimə təzyiq göstərmək».

Göründüyü kimi, Dağlıq Qarabağ əhatə edən rayonların işğalı sənəddə göstərilən tədbirlərin tərkib hissəsi idi. Çünki onların həyata keçirilmədiyi təqdirdə Azərbaycan Respublikasının Cənubi Qafqaz regionunda nüfuzunun artacağı və tezliklə Dağlıq Qarabağ məsələsini öz xeyrinə həll edəcəyi aydın idi. Digər tərəfdən, o vaxt Türkiyə Bosfor və Dardanel boğazlarından keçən neftdaşıyan tankerlərin sayının azaldılması tələbi ilə çıxış edərək, tez-tez baş verən qəzalar nəticəsində İstanbul şəhəri və digər yaşayış məntəqələri üçün təhlükə törətdiyini bəyan etmişdi.

Türkiyə Cümhuriyyəti hökuməti 1994-cü ilin martında boğazlardan gəmilərin keçməsi üçün yeni cədvəl tərtib edərək, Beynəlxalq Dəniz Təşkilatına təqdim etdi və onun qəbuluna nail oldu. Bu isə Orta Asiya və Azərbaycan neftinin Novorossiysk vasitəsilə ixrac olunması ehtimalını heçə endirirdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1994-cü il mayın 12-də Ermənistanla müharibədə atəşkəs əldə edilməsinə nail oldu. Bu, Azərbaycan Respublikasının ağır sosial-iqtisadi böhrandan çıxmağa başlamasına şərait yaradırdı.

Qərb ölkələrinin neft şirkətləri ilə 1994-cü ilin mayında Türkiyənin İstanbul şəhərində aparılan danışıqlar çox ağır gedirdi. Prezident Heydər Əliyevin gərgin siyasi və diplomatik söyləri nəticəsində daxili ictimai-siyasi sabitliyin bərpası ölkənin milli mənafeələrini təmin edəcək müqavilənin imzalanması üçün danışıqlar prosesini sürətləndirdi. Aparılan danışıqların daha məhsuldar olması üçün Prezident Heydər Əliyevin fərmanı ilə 1994-cü il martın 1-də İlham Əliyev ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti təyin edildi. İlham Əliyev sonralar «Caspian energy» jurnalına verdiyi müsahibəsində deyirdi: «Bu zaman bizim qarşımızda üç əsas vəzifə dayanmışdı: birincisi, müqavilənin imzalanmasına nail olmaq. İkincisi, müqavilədə Azərbaycan üçün ən əlverişli həm hüquqi, həm də iqtisadi şərtlər yaratmaq. Üçüncüsü isə müqavilənin işləməsinə nail olmaq».

O vaxt çox ağır vəziyyətdə olan Azərbaycan Respublikası üçün bu vəzifələri yerinə yetirmək heç də asan deyildi. Danışqların son mərhələsində xarici şirkətlərin nümayəndələri müqavilənin qüvvəyə minməsinə onun imzalanmasından və ölkə parlamentində ratifikasiyasından sonra deyil, yalnız Xəzər dənizinin statusunun həll olunmasından sonra qəbul edəcəklərini söylədilər. Təbii ki, Azərbaycan Respublikası hökuməti buna razı ola bilməzdi. Çünki bu şərtin qəbul edilməsi müqavilənin kağız üzərində qalacağı demək idi. Buna görə də Prezident Heydər Əliyevin tapşırığı ilə ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyev ABŞ-ın hökumət nümayəndələri ilə danışqlar aparmaq üçün Vaşinqtona yollandı və buradakı müzakirələr öz müsbət nəticəsini verdi.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Rusiya Federasiyasının təcavüzkar dəyərləri Azərbaycan Respublikasının Xəzər dənizində xarici şirkətlərlə neft hasilatına dair müqavilə imzalamasına yol vermək istəmirdi. Xəzərin Azərbaycan Respublikası sektorunda neft yataqlarının xarici neft şirkətlərilə birgə işlədilməsinə dair müqavilənin imzalanmasında müəyyən irəliləyişlər nəzərə cərpmağa başlayanda Moskva Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinə zərbə vura biləcək təkliflər irəli sürərək, onun iqtisadi maraqlarının dənizin yalnız 12 millik zonası ilə məhdudlaşacağını bildirdi. Bu isə Azərbaycan Respublikasının öz sektorunda yerləşən «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» neft yataqları üzərində nəzarətini itirməsi demək idi. 1994-cü ilin yazında RF bu məsələ ilə bağlı çox fəal diplomatik addımlar atmağa başladı. Həmin il aprel ayının 27-də RF XİN Böyük Britaniya XİN-ə nota göndərərək, Azərbaycan Respublikasının Xəzər dənizində yerləşən neft yataqları ilə bağlı müstəqil olaraq hər hansı bir müqavilə imzalamaq hüququ olmadığını bildirdi. 1994-cü ilin yazında isə RF XİN-in təqdimatı əsasında Prezident B.Yeltsin Azərbaycan Respublikasına qarşı sanksiyalar nəzərdə tutan 396 RPS sayılı sərəncam imzaladı. Rusiya hökuməti Xəzər dənizinin statusu məsələsini ortaya ataraq, Azərbaycan Respublikası ilə İngiltərə arasında 1994-cü ildə imzalanmış «Energetika sahəsində əməkdaşlıq haqqında» memorandumda «Xəzər dənizinin Azərbaycan sektoru» ifadəsinin işlədilməsini qəbul etmədiyini bəyan etdi. Böyük Britaniya səfiri Brayan Folla verilən notada həmçinin Xəzər dənizində neft yataqlarının işlədilməsinə dair hər hansı bir müqavilə-

nin Rusiya Federasiyası hökuməti tərəfindən tanınmayacağı bildirildi. Böyük Britaniyanın energetika naziri Tim Eqqar Bakıya səfər edərək, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevlə, Xarici İşlər Nazirliyinin və ARDNŞ-in rəhbərliyi ilə apardığı danışıqlardan sonra «RF XİN-in notasına əhəmiyyət verməmək» və əməkdaşlığın davam etdirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Prezident Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində İngiltərə, ABŞ, Türkiyə, Rusiya Federasiyası və başqa ölkələrin neft şirkətləri ilə aparılan intensiv danışıqlar 1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatında mühüm bir hadisə ilə başa çatdı. ARDNŞ ilə neft hasilatında böyük təcrübəsi olan ABŞ, İngiltərə, Rusiya, Norveç, Türkiyə və Səudiyyə Ərəbistanının iri neft şirkətləri («Amoko», «Penzoyl», «Yunokal», «Remko», «MakDermott», «LUKoyl», «BritişPetroleum», «Statoyl», «Türkiyə Petrolleri AO», «Delta») arasında 30 il müddətinə ilk müqavilə imzalandı. Sonralar «Əsrin müqaviləsi» adlandırılan bu müqavilənin sazişin görə, həmin dövrdə Xəzər dənizinin «Günəşli», «Çıraq», «Azəri» neft yataqlarından 511 mln. ton neft çıxarılması, mənfəət neftinin 80%-nin Azərbaycana, 20%-nin isə xarici şirkətlərə çatması, layihənin həyata keçirilməsi üçün 7,5 milyard dollar sərmayə qoyulması nəzərdə tutulurdu. Təkcə Azərbaycan Respublikasının payına düşəcək neftin satışından əldə olunacaq gəlirin o dövrün qiymətlərilə təqribən 34 milyard dollar olacağı hesablanmışdı. Müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının əldə edəcəyi gəlirin üç mənbədən olduğunu nəzərə alsaq, təqribi hesablamalara görə, ölkənin gələcəkdə 70-80 mlrd. dollar həcmində gəlir götürəcəyi ehtimalı vardı.

1994-cü il dekabrın 12-də «Əsrin müqaviləsi» Milli Məclis tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra Prezident Heydər Əliyevin fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının qanunu kimi qüvvəyə mindi. «Əsrin müqaviləsi»nin minlərlə yeni iş yerlərinin açılması və Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının işlə təmin olunması üçün geniş imkan yaradacağı artıq reallığa çevrilmişdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev müsahibələrinin birində milli neft strategiyasını belə qiymətləndirmişdir: «Mən neft strategiyasını yaratdım və bunu həyata keçirirəm. Axı bilirəm ki, neft sənayesi nədir. Mən Azərbaycanın neft sənayesi ilə 40 il məşğul olmuşam. Nəinki buradakı sənaye ilə, SSRİ-nin bütün neft regionlarının hamısı ilə məşğul olmuşam. Mən bilirəm ki, nə lazımdır. Bilirdim ki, bizim bundan başqa yolumuz yoxdur» [51, 41].

Məhz buna görə də, 1995-ci il yanvarın 24-də müqavilə iştirakçıların Rəhbər komitəsinin iclasında iştirak edən Prezident Heydər Əliyev müqavilənin ölkəmiz üçün əhəmiyyətini belə qiymətləndirmişdi: «... Biz bu müqaviləni hazırlayarkən, onu imzalayarkən və mən bir prezident kimi müqavilənin hüquqi qüvvə alması üçün qanun imzalayarkən Azərbaycanın bu günü və gələcəyi haqqında düşünmüşük. Hamı da bilməlidir ki, biz bu arzularla, niyyətlərlə müqavilənin işə başlamasını istəyirik. Müqavilənin həyata keçirilməsi respublikamızın böhran vəziyyətində olan iqtisadiyyatında qarşıdakı illərdə böyük dəyişikliklər etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müqavilənin həyata keçirilməsi, eyni zamanda Azərbaycanın gələcək inkişaf perspektivi üçün çox əhəmiyyətlidir. Bu müqaviləni imzalayanda da biz Azərbaycanın gələcək nəsillərinin həyatı barədə düşünürdük» [27, 77].

«Əsrin müqaviləsi» Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına integrasiya olunması üçün müstəqil dövlətin beynəlxalq miqyaslı ilk uğurlu addımı idi. Bundan əlavə, Azərbaycan iqtisadiyyatının böhrandan çıxarılması və inkişaf etdirilməsində neft sənayesinin dirçəldilməsi, müasir yüksək texnologiyalar əsasında yenidən qurulması böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

1995-ci il noyabrın 15-də «Əsrin müqaviləsi»nin davamı olaraq, ABŞ-ın «Penzoyl», Rusiya Federasiyasının «LUKoyl» və İtaliyanın «Acip» neft şirkətləri ilə «Qarabağ» dəniz neft yatağının birgə işlənilməsi haqqında 25 il müddətinə nəzərdə tutulan ikinci müqavilə imzalandı.

1996-cı il iyunun 4-də ARDNŞ ilə İngiltərə, Norveç, Türkiyə, Fransa, Rusiya və İranın neft şirkətləri arasında «Şahdəniz» yatağının birgə işlənilməsi haqqında 30 il müddətinə, dekabrın 14-də Xəzərin Azərbaycan sektorundakı «Dan ulduzu» və «Əşrəfi» neft strukturlarının birgə işlənilməsi haqqında ABŞ-ın «Amoko», «Yunokal», Yaponiyanın «İtoçu» və Səudiyyə Ərəbistanının «Delta» şirkətləri ilə müqavilələr imzalandı.

1997-ci il yanvarın 13-də Parisdə «Lənkəran-dəniz» və «Talış-dəniz» bloklarının birgə istismarına dair «Elf-Akitien» və «Total» şirkətləri ilə ARDNŞ arasında müqavilələr imzalandı. Avqustun 1-də isə Vaşinqtonda, Ağ evdə ABŞ-ın «Şevron», «Ekson», «Mobil» və «Amoko» şirkətləri ilə ARDNŞ arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikası sektorundakı «Abşeron», «Naxçıvan» və «Oğuz» neft yataqlarında birgə iş haqqında 8 milyard dollar dəyərində 3 müqavilə imzalandı. Azərbay-

can Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-a ilk rəsmi səfəri zamanı imzalanan bu müqavilələr ölkəmizin siyasi və iqtisadi müstəqilliyinin daha da möhkəmlənməsi üçün mühüm əsas yaratdı.

Ümumiyyətlə, 1994–2004-cü illər ərzində ARDNŞ ilə 15 xarici ölkənin 33 neft şirkəti arasında dənizdə və quruda yerləşən neft yataqlarını əhatə edən 22 müqavilə imzalandı. Onların ümumi dəyəri 60 milyard ABŞ dollarına bərabər idi.

Azərbaycan Respublikası neft sənayesinə müasir texnologiyalar, idarəetmə təcrübəsi gətirildi. Respublikamızın neft donanması, neft sənayesi infrastrukturunu yenidən quruldu. «Bakı» elmi tədqiqat gəmisi modernləşdirilib dünyada ən mükəmməl geofiziki tədqiqat gəmilərindən birinə çevrildi. «Xəzərdənizneft» yarım dalma qazma qurğusu yenidən quruldu və «Dədə Qorqud» adı ilə ikinci həyatına başladı. «Şelf-5» qazma qurğusu əsaslı şəkildə təmir edildi, müasir avadanlıqla təchiz olunaraq, dünyada ən böyük üzən qazma qurğularından birinə çevrildi və 1998-ci ilin sentyabrında «İstiqlal» adı ilə istifadəyə verildi. Dənizin çox dərin yerlərində neft quyuları qazmağa imkan verən «Qurtuluş» adlı ən müasir çoxfunksiyalı qazma qurğusu yaradıldı. 2002-ci ilin yayında Xəzərdə ən yeni texnologiya əsasında ilk dəfə qazma qurğuları üçün sualtı dayaq tavanı quraşdırıldı. «Tofiq İsmayılov» dalğıcı, «Azərbaycan», «İsrafil Hüseynov» kran gəmiləri təmir edilib yeni avadanlıqla təchiz olundu. Dənizdə «Çıraq-1» platforması beynəlxalq standartlara uyğun, Qərb texnologiyası əsasında yenidən quruldu. Bu platformadan sahilədek 120 m dərinlikdə 176 km uzunluğunda neft, Neft Daşlarına 48 kilometrlik qaz kəmərləri çəkildi. Səngəçal terminalı tikildi, Zığ zavodu sualtı boruların üzlənməsi üzrə ixtisaslaşdırıldı.

1994-cü ildən başlayaraq hər ilin iyun ayında Bakıda xarici şirkətlərin iştirak etdiyi ənənəvi beynəlxalq neft-qaz sərgisi təşkil olunur. Qısa müddətdə 4000 nəfərdən çox azərbaycanlı mütəxəssis dünyanın ən qabaqcıl neft şirkətləri bazasında yeni texnologiya və iş metodlarına yiyələndi. 2001-ci ildə hasilat və servis şirkətlərində 10 mindən çox Azərbaycan Respublikası vətəndaşı işləyirdi. Bakı neftçilərinin böyük təcrübəsi yüksək qiymətləndirilir və ondan səmərəli istifadə olunurdu. Neft şirkətlərinin beynəlxalq tenderlərdə bağladığı müqavilələrin 20%-dən çoxu Azərbaycan müəssisələrinin və onların xarici tərəfdaşlarla yaratdıqları birgə müəssisələrin payına düşürdü.

«Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarından hasil olunacaq ilkin neftin Qara dəniz limanlarına «Şimal» və «Qərb» neft kəmərləri ilə nəqli barədə müqavilələr bağlandı. Bakı–Novorossiysk («Şimal») kəmərinin Azərbaycan Respublikasına aid hissəsi 1996-cı ilin sonuna qədər hazır oldu və 1997-ci il oktyabrın 25-də istifadəyə verildi. Bakı–Supsa («Qərb») kəmərinin tikintisi 1998-ci ilin axırlarında başa çatdırıldı. 1999-cu il aprelın 17-də bu kəmərlər və Supsa terminalı istifadəyə verildi.

1996-cı ildən dənizdə ABƏŞ-in qazdığı ilk neft quyusu güclü fontan vurdu və yataqların böyük ehtiyatları bir daha təsdiq olundu. 1997-ci il noyabrın 12-də Azərbaycan Respublikası tarixində mühüm hadisə baş verdi, «Əsrin müqaviləsi» üzrə ilkin neftin hasilatına başlandı. Bununla əlaqədar təşkil olunmuş mərasimdə çıxış edən Prezident Heydər Əliyev Azərbaycan xalqını, bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarını bu tarixi və əlamətdar hadisə münasibətilə təbrik edərək demişdi: «1994-cü ilin sentyabr ayında biz ilk böyük neft müqaviləsini imzalayarkən dünyaya nümayiş etdirdik ki, Azərbaycan müstəqil dövlətdir və müstəqil dövlət kimi öz təbii sərvətlərinin sahibi olaraq, onlardan istifadə edilməsi haqqında qərarlar qəbul edir. Üç il keçəndən sonra biz bir daha təsdiq edirik ki, Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi dönməzdir, əbədidir və biz artıq bu müstəqilliyimizin gözəl bəhrələrini görürük. Bizim bu gün gördüyümüz işlər XXI əsr, gələcək nəsillər üçün görülən işlərdir» [37, 79].

«Əsrin müqaviləsi» üzrə əsas işlərin birinci fazasının başlanması üçün Xəzər dənizindən Aralıq dənizinə qədər uzanan, ildə 50 milyon ton neft nəql edə biləcək, uzunluğu 1760 km olacaq iri diametrli Bakı–Tbilisi–Ceyhan boru kəmərinin tikintisi haqqında saziş əldə olunması vacib idi. 1998-ci ilin mayında müqavilə hazırlanması üçün işçi qrupu yaradılmışdır.

Boru kəmərinin layihəsi hazırlanarkən Azərbaycan Respublikası əsas olaraq aşağıdakı konsepsiyaya üstünlük vermişdir:

1. Əsas ixrac neft kəməri üzrə şirkətin pay bölgüsündə payın 50 faizi və üstəgəl 1 səhm Azərbaycana məxsus olmalıdır.
2. Əsas ixrac neft kəməri üzrə layihəyə çəkilən xərclərin qaytarılması sxeminə onların konsepsiyası da daxildir.
3. Sıfır balans əldə edildikdən sonra neft kəməri bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının nəzarəti və idarəsinə keçir.

4. Neft kəməri gəlir mənbəyi olmamalıdır.

5. ABƏŞ-ə kəmərdən istifadə üçün güzəştli tarif müəyyənləşdiriləcəkdir.

Həmin il oktyabrın 29-da Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan, Özbəkistan prezidentlərinin və ABŞ energetika nazirinin imzalıqları bəyanat bu kəməre dair danışıqlara təkən verdi.

1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda «Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikasının əraziləri ilə Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair» saziş imzalandı. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikası, Türkiyə Cümhuriyyəti, Gürcüstan, Qazaxıstan Respublikası və ABŞ-ın dövlət başçıları tərəfindən imzalanan «İstanbul Bəyannaməsi» layihənin yüksək səviyyədə dəstəkləndiyinə sübut oldu.

Xatırladaq ki, bu sazişin hazırlanmasına da ciddi maneələr törədilirdi. Şirkətlərin bəziləri kənardan təsirlər nəticəsində belə bir kəməre ehtiyacın olmasına bədbinliklə yanaşırdı. Qoyulacaq sərmayələr haqqında da müxtəlif fikirlər vardı. Lakin törədilən bütün maneələrə və yaradılan çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü neft strategiyası uğurla nəticələndi. İstanbulda imzalanma mərasimindən sonra çıxış edən Prezident Heydər Əliyev demişdir ki, «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanmasından Bakı–Ceyhan strateji neft kəmərinə dair müqavilələr paketinin imzalanmasına qədər olan beş il ərzində görülən işlərdən qürur hissi duyur. O, öz çıxışında sazişin iştirakçısı olan ölkələrin başçılarına, xüsusi olaraq siyasi dəstəyə görə ABŞ Prezidenti Bill Klintonu minnətdarlığını bildirmişdi.

2002-ci il avqustun 1-də bu kəmərin tikilməsi və idarə edilməsi üçün şirkət təsis edildi. Sentyabrın 18-də BTC-nin təməli qoyuldu. Bu münasibətlə tədbirlərdə iştirak etmək üçün Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Əhməd Nejdət Sezər, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze, ABŞ-ın energetika naziri Spenser Abraham Bakıya gəlmişdilər. O zaman 3 milyard dollara qədər qiymətləndirilən bu kəmərin səhmdarı Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti – SOCAR (25%), Böyük Britaniyanın “BP” (32,6%), ABŞ-ın «Yunokal» (8,9%), Norveçin «Statoyl» (8,72%), Türkiyə Cümhuriyyətinin TPAO (6,53%), Yaponiyanın «İtoçu» (3,4%) və «İnpeks» (2,5%), Səudiyyə Ərəbistanının «Delta Hess»

(2,36%), İtaliyanın “ENİ” (5%) və Fransanın TOTAL FİNA ELF (5%) şirkətləri idi. BTC 2006-cı ildə istifadəyə verilən zaman səhmdarlar sırasına “Yunokal”ın əvəzinə ABŞ-ın “Şevron” (8,9%) və “Konoko-Filips” (2,5%) şirkətləri qoşulmuşdu.

Həyata keçirilən tədbirlər sayəsində respublikanın neft sənayesi dirçəldi, sürətlə inkişaf etməyə başladı. 2002-ci ildə ölkədə 15,3 milyon ton neft hasil edildi. Neft müqaviləsi gəlir gətirməyə başladı. Prezidentin Fərmanı ilə 1999-cu ilin dekabrında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu təsis olundu, 2001-ci ilin dekabrında onun Müşahidə Şurası təşkil edildi. Azərbaycan Respublikasının yeni neft strategiyasının banisi Heydər Əliyev bu Fondu güclü iqtisadiyyat yaratmaq vasitəsi kimi qiymətləndirirdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi, Dövlət Neft Fondunu yaratmaqda başlıca məqsəd mineral xammal ehtiyatlarını təkrar istehsala yönələn maliyyə ehtiyatlarına çevirməkdir və bu Fond nəsildən-nəslə keçməlidir. Dövlət Neft Fondunda yığılan vəsaitlər investisiya şəklində Azərbaycan iqtisadiyyatının başqa sektorlarına qoyulmalı, neftlə bağlı olmayan digər sahələrin inkişafı, yeni iş yerlərinin yaradılması üçün, hətta gələcək nəsillərin neft hasilatı səviyyəsindən və dünya bazarında neftin qiymətinin dəyişməsindən asılılığını istisna edən proqramlar həyata keçirilməlidir. 2003-cü ilin əvvəllərində Fond da 730 milyon ABŞ dolları həcmində vəsait var idi. Ondan respublikanın iqtisadi və sosial rifahı naminə səmərəli istifadə etmək üçün xüsusi proqram hazırlanmışdı.

Həmin dövrdə ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti, Milli Məclisin deputatı İlham Əliyev yeni neft strategiyasının hazırlanmasının və uğurla həyata keçirilməsinin ən fəal iştirakçılarından biri idi. Onun bütün fəaliyyətinin mərkəzində özünün yığcam şəkildə ifadə etdiyi belə bir möhkəm ideya dururdu: «Bizim məqsədimiz təkcə neft hasil etmək, onu nəql etmək, bundan vəsait əldə etməkdən ibarət deyildir. Bizim məqsədimiz neftdən gələn bütün mənfəətləri, həm siyasi, həm iqtisadi, həm də başqa mənfəətləri Azərbaycan xalqının gələcək mənafeyinə, rifahına yönəltməkdən ibarətdir» [1620, 2012, 17 sentyabr]. İlham Əliyevin iştirakçısı olduğu saysız-hesabsız görüşlər və danışıqlar məhz bu deviz altında keçirilirdi. Əlbəttə, çətinliklər və maneələr də olur, bəzən müəyyən şərtlərin qəbul edilməzliyi ucbatından da-

nışıqlar dayandırılma məqamına çatırdı. İlham Əliyev həmin anları belə xatırlayır: «Biz xarici şirkətlərə deyirdik: siz ayrı-ayrı şirkətlərin maraqlarını müdafiə edirsiniz. Biz isə ölkənin və Azərbaycan xalqının maraqlarını müdafiə edirik. Əgər siz səhvə yol versəniz, bu, sizin şirkətin yalnız bir layihəsində öz əksini tapacaq, əgər biz səhv etsək, bu səhv bütün Azərbaycan xalqının mənafeyinə xələl gətirəcəkdir. Başqa sözlə, biz heç cür heç bir səhvə yol verə bilmərik» [1613, 1999, 21 sentyabr. Məhz bu prinsipləri əsas götürən Azərbaycan hökuməti ölkənin maraqlarını ardıcılıqla qoruyaraq, neft müqaviləsinin imzalanmasına nail oldu.

Prezident Heydər Əliyev uzaqgörən siyasət yeritməklə hadisələrin və proseslərin sonrakı gedişini əhəmiyyətli dərəcədə qabaqladı, bir sıra ölkələri fakt qarşısında qoydu. Neft müqavilələrinin imzalanması Xəzərin Azərbaycan sektorundakı karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsini xalqımızın mənafeyinə xidmət etməyə yönəltməklə ölkənin uzunmüddətli problemlərinin həllinə zəmin yaratdı. 1994-cü il sentyabrın 20-də «Əsrin müqaviləsi» imzalananda Azərbaycan Respublikası kasıb bir ölkə idi, demək olar ki, valyuta ehtiyatlarına malik deyildi. 2003-cü ildə isə dövlət büdcəsi 1,2 milyard dollara, valyuta ehtiyatları 1,6 milyard dollara çatmışdı [1620, 2013, 27 oktyabr]. Həmin ilin sonunda Dövlət Neft Fondunda toplanmış vəsaitin həcmi 815,6 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. İqtisadi, sosial və siyasi əhəmiyyətini bir çoxlarının vaxtında anlaya bilmədiyi və ya anlamaq istəmədiyi uzaqgörən siyasət artıq öz konkret nəticələrini vermiş və gələcəyə geniş perspektivlər açmışdı. Bunu isə Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının təntənəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır.

5.5. Maliyyə-kredit siyasəti və bank sisteminin inkişafı

Uzun illər keçmiş SSRİ-nin tərkibində olmuş Azərbaycan Respublikasının bütün sahələrdə həyata keçirdiyi siyasət, təbii ki, ümumittifaq siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur. Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra isə respublikamızda bütün istiqamətlərdə əlverişli və səmərəli siya-

sətin həyata keçirilməsi başlıca vəzifəyə çevrilmişdi. Təbii ki, 70 ildən artıq bir müddətdə ittifaq şəklində fəaliyyət göstərmiş bir ölkədə müstəqil siyasətin formalaşdırılması və reallaşdırılması xüsusi qabiliyyət, yüksək idarəetmə bacarığı, zəngin dünyagörüşü və güclü iradə tələb edirdi. Bütün bunları dəqiqliklə qiymətləndirməyi bacaran xalqımız 1993-cü ildə təkidlə Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışını tələb edirdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqın iradəsi və çağırışı ilə hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycan Respublikasının siyasi və iqtisadi həyatında tələyüklü dəyişikliklərin başlanğıcını qoydu. Azərbaycan Respublikası dövlətini və iqtisadiyyatı labüd fəlakətdən, anarxiya və xaosdan xilas edən dahi rəhbər ölkənin iqtisadi yüksəlişi üçün də təcili tədbirlər görməyə başladı. İttifaq səviyyəsindəki iqtisadi əlaqələr dağıldıqdan sonra milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsi üçün ölkənin malik olduğu təbii resurslardan istifadə edilməsi, iqtisadi inkişaf üçün zəruri olan sərmayə qoyuluşlarının və yerli məhsulların xarici bazarlara çıxışının təmin olunması böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Dünya təcrübəsindən məlum olduğu kimi, keçid iqtisadiyyatı öz təməli üzərində təkrar olunmayan bir iqtisadi sistemdir. Bu sistemdə müəyyən müddət ərzində həm köhnə, həm də yeni münasibətlər eyni vaxtda mövcud olur və tədricən köhnə münasibətləri yeni dövrün tələblərinə uyğun münasibətlər əvəz edir. Lakin yeni yaradılan təsisat, norma və qaydalar ilk vaxtlardan etibarən cəmiyyətdə birmənalı qarşılanmır və müəyyən müqavimətə rast gəlir. Eyni zamanda biri-birinə əks olan münasibətlərin, tənzimləmə mexanizmlərinin mövcudluğu isə iqtisadi mənafehlərin toqquşmasına, sosial-iqtisadi və siyasi münasibətlərin kəskinləşməsinə səbəb olur. Təbii ki, belə bir şəraitdə tarazlığın təmin edilməsi dövlətin müdaxiləsi olmadan mümkün deyildir. Bununla yanaşı, keçid iqtisadiyyatı özünün sabitləşməsi üçün dövlətlə iqtisadi subyektlər arasında xüsusi münasibətlərin formalaşmasını tələb edir. Dövlət keçid dövründə mövcud qarışıq iqtisadiyyat şəraitində müsbət nəticə verə bilən makroiqtisadi tənzimləmə mexanizmi və vasitələrindən birbaşa istifadə edə bilməz, çünki bazar münasibətləri iqtisadi proseslərə birbaşa müdaxiləni rədd edir. 1992-ci ilin avqustunda milli valyuta dövriyyəyə buraxılır. Bütün bunlar tamamilə pul-kredit siyasətinə əsaslı dəyişikliklər edilməsini tələb edir. Yeni iqtisadi

sistemin formalaşdığı dövrdə pul-kredit siyasəti mürəkkəbləşdiyinə görə pul kütləsinin, sərmayənin səviyyəsinə təsir edən faiz dərəcələrinin, iqtisadiyyatda pul axınlarının tənzimlənməsi üçün mövcud iqtisadi sistemlərdə istifadə olunan metodlarla kifayətlənmək düzgün deyildir. Bütün bunları dəqiqliklə qiymətləndirən Prezident Heydər Əliyev ölkədə əlverişli pul-kredit sisteminin formalaşması, onun iqtisadi sabitliyin mühüm amilinə çevrilməsi istiqamətində müvafiq qərarlar qəbul etdi və ardıcıl tədbirlər gördü.

Ümummilli lider Heydər Əliyev çox gözəl bilirdi ki, iqtisadi inkişafı bağlı istənilən qərarın arxasında güclü maliyyə təminatının dayanması labüddür. Bu isə səmərəli maliyyə və pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsini tələb edirdi.

Pul-kredit siyasətinin aparıcı sahəsi bank sistemidir. Ona görə də səmərəli pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi üçün müasir bank sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki etibarlı bank sistemi, əsaslandırılmış pul-kredit siyasəti olmadan iqtisadi sabitlik yaratmaq, problemləri həll etmək və cəmiyyəti düşdüüyü böhrandan çıxarmaq mümkün deyildir. Lakin bank sisteminin formalaşdığı və keçdiyi çox qısa yolun təhlili belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, 1990-cı illərdə respublikamızda yaradılan bankların əksəriyyəti ilk gündən qarşılıqlı real əmtəə istehsalına xidmət göstərmək əvəzinə, maliyyə bazarında möhtəkirlik etmək, saxta əməliyyatlar aparmaqla qeyri-qanuni formada əldə edilən mənfəət hesabına kapital yığmaq və varlanmaq məqsədini qoymuşdular. Heydər Əliyev siyasətinin əvəzedilməzliyi də ondadır ki, bu siyasət məhz belə aldadıcı iqtisadi prosesləri dayandırdı və bütün iqtisadi fəaliyyəti vahid məqsədə – Azərbaycan xalqının həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına, ölkəmizin iqtisadi cəhətdən qüdrətlənməsinə yönəltdi.

Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıtdığı vaxt Azərbaycan Respublikasında inflyasiyanın səviyyəsi 1886 faizə çatmışdı. 1993-cü ilin axırı – 1994-cü ilin əvvəllərini əhatə edən bu dövrdə 13 faizə çatan büdcə kəsiri tamamilə Milli Bankın kreditləri hesabına maliyyələşdirildi ki, bu da iqtisadiyyatdakı hiperinflyasiyanı gücləndirir, nəticədə ölkədə mikroiqtisadi vəziyyət daha fəlakətli xarakter alırdı.

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonrakı dövrdə Azərbaycan Respublikasında pul-kredit siyasətinin formalaşması bir-biri ilə qarşı-

lıqlı əlaqədə olan iki amillə şərtlənirdi: 1) inzibati-amirlik sistemindən tənzimlənən bazar iqtisadiyyatına keçid; 2) bu keçidin reallaşdığı sosial-iqtisadi və siyasi şərait.

İnzibati-amirlik sistemindən qarışıq iqtisadiyyata keçid şəraitində iqtisadi siyasətin xüsusiyyətləri onunla əlaqədardır ki, hələ özünü-tənzimləmə və özünü inkişaf etdirmə mexanizminə malik olan sabit bir sistem formalaşmamışdı. Bu halda isə dövlət tərəfindən tənzimləmə ilə bazar tənzimləməsi vahid mexanizm əmələ gətirir və onlar biri-birini tamamlamaqla, bütövlükdə iqtisadi sistemin fəaliyyət göstərməsini təmin edir.

Pul-kredit sferasında ciddi dövlət tənzimləmələrinə yalnız 1995-ci ildən, yəni Ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi ilə siyasi və iqtisadi sabitlik təmin edildikdən sonra, birbaşa dahi şəxsiyyətin öz rəhbərliyi ilə başlandı.

Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyi ilə pul-kredit siyasətini Milli Bank həyata keçirirdi. Milli Bank haqqında qanunla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin «Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatda maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi tədbirləri haqqında» 1994-cü il 15 iyun tarixli fərnəvı və Milli Məclisin 1994-cü il 28 iyun tarixli «1994-cü il üçün pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətləri haqqında» qərarı pul-kredit siyasətinin uzun bir dövr üçün yeni mərhələsinin başlanğıcını qoydu.

Mövcud xaotikliyi aradan qaldırmaq, pul-kredit sahəsində ciddi və səmərəli dövlət tənzimləməsinə nail olmaq normativ-hüquqi bazanın tələblərinin sərtləşdirilməsini zəruri edirdi. Məhz bu baxımdan yeni pul-kredit siyasətinin mahiyyətini də ölkədə kredit siyasətini sərtləşdirmək, əsassız və ucuz pul-kredit emissiyasının qarşısını almaq, nəticə etibarilə pul kütləsinə nəzarəti gücləndirmək, maliyyə sabitliyinin əsas göstəricisi olan inflyasiya tempinin minimuma endirilməsinə və xarici dönerli valyutalara nisbətdə milli valyutanın məzənnəsinin möhkəmlənməsinə nail olmaq təşkil etmişdir.

Əsas məqsədi milli valyutanın möhkəmləndirilməsi və ölkədə valyuta sabitliyinin təmin edilməsi olan «Sabitləşdirmə proqramı» BVF-də ilə birlikdə hazırlanmışdı. 1993-cü ilin əvvəllərində manatın məzənnəsi: 1 dollar = 118 manat idi. İnflyasiyanın dərinləşməsi nəticəsində 1995-ci ilin əvvəllərində paritet 4326 manata yüksəlmişdi. Görü-

lən tədbirlər nəticəsində 1998-ci ilin əvvəlində 1 dollar = 3906 manat ətrafında sabitləşməyə başladı, inflyasiya isə 4,2 faizə qədər aşağı salındı.

Araşdırmalar göstərir ki, bütün bunlara Prezident Heydər Əliyevin birbaşa nəzarəti və göstərişləri ilə Milli Bank tərəfindən 1995-ci ildən sonra həyata keçirilən sərt pul-kredit siyasəti vasitəsilə nail olunmuşdu. Eyni zamanda, müşahidələrdən aydın olur ki, ölkədə maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında manatın məzənnəsinə müdaxilə mühüm rol oynamışdır. Həmin dövrdə ölkə idxaldan asılı olduğuna görə və iqtisadi böhranın tezliklə aradan qaldırılması mümkün olmadığı üçün nisbi sabit məzənnə siyasəti dəstəklənirdi. Hətta manatın məzənnəsi inflyasiya tempindən nisbi yüksək səviyyədə saxlandı. Bu siyasət ölkəyə mal axınını artırdı, bolluq oldu, qiymətləri sürətlə aşağı saldı və nəticədə sabitlik yarandı.

1998-ci ildən sonra isə pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətləri 1994-cü ildən başlayaraq həyata keçirilən yeni pul-kredit siyasətinin qarşıya qoyduğu vəzifələrin yerinə yetirilməsi irsini saxlayaraq yeni reallıqları, iqtisadiyyatda, xüsusilə maliyyə-kredit sferasında baş verən dəyişiklikləri, əldə olunmuş nailiyyətləri nəzərə almaqla yeni konkret tədbirlərlə bu siyasətin daha da təkmilləşməsinə yönəlmişdi.

1998-ci ildən sonra respublikada həyata keçirilən pul-kredit siyasətinin əsas məqsədi davamlı maliyyə sabitliyinə və bank sisteminin inkişafına nail olmaq, milli valyutanın məzənnəsini çevik tənzimləməklə onun sabitliyini qorumaq, beynəlxalq normalara uyğun xarici valyuta ehtiyatları yaratmaqdan ibarət idi. Bütün bunlar isə ÜDM-in artımının davamlı xarakter almasına, iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinə nail olunmasına yönəlmiş genişmiqyaslı iqtisadi islahatların uğurlu aparılmasına daha əlverişli şərait yaradılmasına xidmət edirdi.

1994-cü ilin əvvəllərindən milli valyuta respublika ərazisində yeganə ödəniş vasitəsi elan olundu, dövlət başçısının 1994-cü il 14 may tarixli fərmanı ilə kredit siyasətində ciddi dönüş yarandı və respublika banklararası valyuta birjasının fəaliyyəti formalaşdırıldı. 1995-ci ilin fevralında Prezident Heydər Əliyev ölkədə valyuta bazarının təşkili haqqında fərman verdi və bundan sonra valyuta ehtiyatları bazar vasitəsilə tənzimlənməyə başlandı. Ölkə daxilində aparılan çoxsaylı isla-

hatlarla yanaşı, Azərbaycan Respublikası dünyanın nüfuzlu maliyyə təşkilatları olan Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və s. ilə əməkdaşlığın təşkili və digər istiqamətlərdə də ardıcıl tədbirlər həyata keçirirdi. Ardıcıl və qətiyyətlə görülməli işlər, qəbul edilən qərarlar, yüksək uzaqgörənliklə həyata keçirilən daxili və xarici siyasət büdcə kəsirinin qarşısının alınmasına, manatın dollara nisbətən dəyərinin möhkəmlənməsinə, istehlak qiymətlərinin sabitləşməsinə imkan verdi ki, bu da inflyasiyanın cilovlanmasına şərait yaratdı. Təbii ki, bütün bunlar mühüm makroiqtisadi göstərici kimi iqtisadi tərəqqiyə, investorların cəlb olunmasına münasib imkanlar yaradırdı.

1997-ci ildən etibarən dövlət büdcəsi xərclərinin səmərəli təşkili, iqtisadi idarəetmədə şəffaflığın təmin edilməsi, maliyyə vəsaitlərinin məqsədli istifadəsi üçün xəzinədarlıq sistemi qurulmağa başlandı.

Dövlətin pul-kredit metodları ilə iqtisadiyyata təsiri pul tədavi-lü dairəsi ilə əmtəə və xidmətlərin istehsalı dairəsinin qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tutur. Burada bazar iqtisadiyyatı infrastrukturunun hərəkətverici amili olan kredit-bank sistemi xüsusi rol oynayır.

Tarixi təcrübə göstərir ki, yeni iqtisadi sistemə keçən ölkələrin əksəriyyəti üçün pul-kredit siyasətinin məqsədi və tənzimləmə vasitələrinin düzgün seçilməsi mühüm və mürəkkəb məsələlərdən biridir. Bu ölkələrin, demək olar, hamısı üçün pul-kredit siyasəti antiinflyasiya yönümlüdür ki, bu da mövcud iqtisadi şəraitlə əlaqədardır. Antiinflyasiya siyasəti, bir qayda olaraq, bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın yenidən qurulmasının ilk dövrlərində sabitləşdirmə proqramının əsasını təşkil edir. İqtisadiyyatın sabitləşdirilməsinə isə iki yolla nail olmaq mümkündür.

Əvvəla, müxtəlif inflyasiya mexanizmləri mövcuddur və bunlara uyğun olaraq pul tənzimləməsinin metod və vasitələrindən istifadə edilir. Azərbaycan Respublikasında inflyasiya prosesini xarakterizə etmək üçün yalnız tələbin və xərclərin inflyasiyası ilə kifayətlənmək olmaz. Çünki ölkədə inflyasiyanın səbəblərindən danışarkən iqtisadi strukturun təkmil olmaması nəzərdən qaçırılmamalıdır. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişinin ilk illərindən başlayaraq, struktur islahatları istiqamətində müvafiq qərar və qanunların qəbul edilməsi də məhz bu məqsədə xidmət edirdi. O dəfələrlə öz çıxışlarında demişdir ki, öl-

kədə iqtisadi sabitliyin təmin olunmasının, inflyasiya, işsizlik və s. kimi inkişafı ləngidən ciddi problemlərin qarşının alınmasının ən qısa yolu səmərəli formada həyata keçirilən struktur islahatlarıdır.

Pul-kredit siyasəti sahəsində nailiyyətlərin qazanılması həm də seçilmiş prinsiplərdən asılıdır. Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün əvvəllərində ağır iqtisadi böhranın aradan qaldırılması üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Artıq 1990-cı illərin ikinci yarısından etibarən pul-kredit siyasətinin formalaşdırılmasının əsasında aşağıdakı makroiqtisadi məqsədlərə nail olunması dururdu:

- maliyyə sabitliyinin yaradılması və bu sahədə əldə edilmiş nəticələrin möhkəmləndirilməsi;
- inflyasiyanın sürətinin azaldılması;
- iqtisadi subyektlərin formalaşmaqda olan yeni şəraitə uyğunlaşdırılması üçün əlverişli mühitin yaradılması;
- milli valyutanın məzənnəsinin möhkəmləndirilməsi;
- iqtisadiyyatda nominal və real faiz dərəcələrinin azaldılması;
- ölkənin ödəmə balansının müsbət saldosunun təmin edilməsi;
- qeyri-inflyasiya iqtisadi artım meylinə nail olunması və onun möhkəmləndirilməsi.

Bu məqsədlərə xidmət edən Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı qarşısında əsas vəzifəsi kimi milli valyutanın – manatın sabitliyini təmin etmək və onu qoruyub saxlamaq kimi mühüm məsələ qoyulmuşdur ki, bütün bunlar da aşağıdakı zəruri şərtlərdən asılı idi:

- pul emissiyası üzərində sərt nəzarətin həyata keçirilməsi;
- çevik idarə olunan valyuta məzənnəsi siyasətinin yeridilməsi;
- bazar mexanizmlərinin daha da inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi;

– pul-kredit siyasətinin başlıca vasitələrindən olan Milli Bankın apardığı əməliyyatlara görə faiz dərəcələrindən məqsədyönlü istifadə edilməsi.

Bu istiqamətdə əsas tədbirlərdən biri də maliyyə siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olan ölkənin sərmayə siyasəti ilə, daha doğrusu, ölkənin sərmayə cəlbəediciliyinin təmin olunması ilə əlaqədardır. Əksər dünya təşkilatları və ölkələri yenidən müstəqillik qazanmış keçmiş post-sovet ölkələrinə riskli, sərmayə qoyuluşu üçün o qədər də əlverişli ol-

mayan bir məkan kimi yanaşırdı. Ona görə də ölkədə müvafiq normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması, xarici və yerli sərmayələrin etibarlılığının təmin edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardı. Bu baxımdan da xarici sərmayəçilərə və kreditorlara təminat verən, onları müdafiə edən qanunların hazırlanıb qəbul edilməsi üçün müvafiq tapşırıqlar verildi. Qəbul edilmiş qanunlara görə, fiziki və ya hüquqi şəxslər respublikada on il müddətində sərmayəni qoyduğu şərtlərlə işləmək hüququ əldə etdi. Xarici səhmdarların gəlirlərinin repatriasiya olunması haqqında da qanun qəbul olundu.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının ayırdığı kreditlər ölkədə iqtisadi struktur dəyişikliklərinə, mühüm iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsinə, eləcə də SSRİ-nin süqutundan sonra böhran vəziyyətinə düşmüş müəssisələrin dirçəldilməsinə əvəzsiz kömək etdi. Təkcə 1995-ci ildə Dünya Bankı Azərbaycan Respublikasına reabilitasiya layihəsi üçün 65 milyon dollar kredit ayırmışdı ki, bunun da o dövrdə öz potensialını hələ tam və səmərəli reallaşdırma bilməyən müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün böyük əhəmiyyəti vardı. Əməkdaşlığın genişləndirilməsi və ikitərəfli münasibətlərin daha da səmərələşdirilməsi məqsədilə 1997-ci ildə təkcə Dünya Bankı Azərbaycan Respublikasında 195 milyon dollar dəyəri olan altı böyük layihəni maliyyələşdirirdi. Artıq Azərbaycan Respublikası haqqında formalaşmış riskli və təhlükəli, xarici sərmayədarların marağını cəlb etməyən, geridə qalmış bir ölkə imici əlverişli sərmayə mühiti olan, etibarlı və təhlükəsiz, sürətlə inkişaf edən və ən əsası isə güclü siyasi-iqtisadi sabitliyə malik bir ölkə imici ilə əvəz olunmuşdu. Təbii ki, bütün bunların başlıca amili Ümummilli lider Heydər Əliyevin beynəlxalq təşkilatlarda olan böyük nüfuzu, dahi şəxsiyyətin bütün sahələrdə inkişafa aparan tarazlı siyasəti və ən əsası, Ulu öndərin, milli maraqları, dövlətçilik ənənələrini hər şeydən üstün tutması idi.

Ölkə iqtisadiyyatının dirçəldilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün xarici sərmayələr cəlb etmək olduqca vacib idi. Respublikanın geniş iqtisadi, təsərrüfat və sənaye potensialı, eyni zamanda böyük sərmayə qoyuluşu imkanlarını təbliğ etmək məqsədilə 1995-2004-cü illərdə Bakıda və Böyük Britaniya, Fransa, Türkiyə, Avstriya və digər ölkələrdə beynəlxalq biznes konfransları keçirilmiş, Azərbaycan Respublikasının

iqtisadi imkanları, ölkədə sərmayədar fəaliyyəti üçün əlverişli mühitin olduğu bəyan edilmiş, dünyanın aparıcı iş adamları, təşkilatlar və nüfuzlu şirkətlər ölkəyə dəvət olunmuşdu.

Sərmayə mühiti dedikdə, kapitalın tətbiq olunduğu ölkədəki mövcud şərait nəzərdə tutulur. Bu şəraitə siyasi, iqtisadi, maliyyə, sosial, təşkilati-inzibati və digər amillər təsir edir. Ölkənin və ya regionun sərmayə qoyuluşu potensialını müəyyən edərkən makroiqtisadi, sosial-demoqrafik və digər amillər də nəzərə alınır.

Azərbaycan Respublikasında böyük sərmayə imkanları var və respublika özünün əlverişli coğrafi mövqeyi sayəsində Avropa ilə Asiya ölkələri arasında ticarət-iqtisadi və mədəni əlaqələrin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Ölkəmizin həm də zəngin təbii ehtiyatları və böyük iqtisadi potensialı var. Bu imkanların reallaşdırılması və milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına əlverişli integrasiya olunması isə bütün tələblərə cavab verən sağlam sərmayə mühitinin yaradılması əsasında mümkündür.

Ölkəmizdə maliyyə sisteminin sabitləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi, əlverişli pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi, milli valyutanın etibarlılığının və dönrəliliyinin təmin edilməsi, ilk növbədə, bank sisteminin fəaliyyətinin nizamlanmasını və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını tələb edirdi. Ona görə də 1992-ci ildə tələm-tələsik qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında», «Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında» və digər qanunlar 1996-cı ildə beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılaraq, yeni redaksiyada qəbul olunmuşdur. Bütün bunlar isə ölkədə pul-kredit siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra orqanı kimi Milli Banka respublikada bank islahatlarının aparılmasını sürətləndirmək, daha fəal və çevik pul-kredit siyasəti yeritmək imkanı verdi. Nəticədə bankların kapital bazası 22 dəfə, əhalinin banklardakı əmanətləri 8 dəfə, kredit qoyuluşu 3 dəfə artmışdı.

1995-ci ildən etibarən ölkədə həyata keçirilən pul-kredit siyasətinin mühüm qollarından birini də ölkədə bank infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi təşkil etmiş və bu sahədə də mühüm işlər görülmüşdür. Belə ki, 2000-ci ildə Milli Bankın özündə aparılmış struktur dəyişiklikləri bank nəzarəti funksiyalarını daha səmərəli yerinə

yetirməyə şərait yaratmış, elektron ödəniş sisteminə keçid respublika daxilində banklararası ödəniş sistemini köklü şəkildə yaxınlaşdırmış və ödənişlərin bir neçə saniyə ərzində həyata keçirilməsini mümkün etmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, milli maliyyə bazarının əsaslı inkişafında Bakı Fond Birjasının fəaliyyətə başlamasının böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Hazırda burada qısamüddətli dövlət istiqrazlarının ilkin yerləşdirilməsi ilə yanaşı, respublikanın bir sıra aparıcı korporasiya, cəmiyyət və banklarının səhmləri və digər qiymətli kağızları da alınıb-satılır.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini qazanandan sonra ölkədə daxili maliyyə bazarının bərpası prosesi başlanmışdı. Bu iş çox mürəkkəb və genişmiqyaslı olduğuna görə vaxt tələb edirdi. Buna baxmayaraq, tarixi baxımdan qısa bir vaxtda qanunverici hüquqi aktlar və normativ sənədlər əsasında milli maliyyə bazarının əsas iştirakçıları olan maliyyə-kredit təsisatları kapitalın paylanması və yenidən paylanması üzrə xidmətlərin müasir mexanizmini yarada bildilər. Azərbaycanın maliyyə bazarı çətinliklərlə dolu formalaşma mərhələsini geridə qoyaraq inkişaf dövrünü yaşayır. Məhz buna görə də gələcək inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması, istifadə olunan alətlərin geniş çeşidi və beynəlxalq maliyyə bazarına öz alətləri ilə, o cümlədən qiymətli kağızlarla integrasiya etməyə qadir olan, habelə beynəlxalq miqyasda xidmət göstərə bilən maliyyə xidmətləri kompleksi, eləcə də yeni iştirakçıların – emitent (bələdiyyələr, korporasiyalar) və sərmayədarların cəlb edilməsi ilə universal maliyyə bazarının yaradılması əsas məsələdir.

1995-ci ildən etibarən istər dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri, istər milli iqtisadiyyata sərmayə qoyuluşlarının, istərsə də kreditlərin həcmi və miqyası xeyli artmışdır. Bu isə ölkədə daha genişmiqyaslı və əhatəli sosial islahatların həyata keçirilməsinə imkan yaratmışdır. Ona görə ki, sosial islahatların başlıca maliyyə mənbəyi dövlət büdcəsidir ki, bu səbəbdən də büdcə daxilolmalarının artımı iqtisadiyyatın sosial yönümlülüyünün təmin olunmasına kömək edir.

Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2004/2003 %-lə
Gəlirlər-cəmi, mlrd. manat	2797.6	3573.2	3924.0	4551.2	6104.5	7405.8	+21.3
o cümlədən:							
əlavə dəyər vergisi	790.6	954.2	1266.4	1674.4	2048.6	2263.5	+10.5
aksizlər	114.4	112.2	554.6	433.3	335.2	362.2	+8.1
Mənfəətdən vergi	366.9	629.6	588.2	739.1	891.5	1117.2	+25.3
mədən vergisi (royalti)	179.6	251.8	237.5	250.1	283.5	489.2	+72.6
əhalidən gəlir vergisi	450.4	469.9	473.6	548.3	752.1	1107.9	+47.3
xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergi	317.6	316.9	299.6	376.0	463.5	507.5	+9.5
rüsumlar və qeyri vergi ödənişləri	397.5	589.6	326.3	316.9	1048.7	1244.8	+18.7
torpaq vergisi	42.3	33.4	52.1	44.0	56.6	70.7	+24.9
sair	138.3	215.6	125.7	169.0	224.8	242.8	+8.0
Xərclər-cəmi, mlrd.manat	3257.2	3819.8	4037.5	4658.8	6172.7	7505.0	+21.6
o cümlədən:							
iqtisadiyyata	331.3	447.2	512.2	685.0	1214.6	1454.6	+19.8
sosial-mədəni tədbirlərə	1674.3	1913.3	1981.8	2248.0	2676.0	3211.3	+20.0
onlardan:							
təhsilə	795.1	909.2	931.1	956.2	1174.2	1469.9	+25.2
mədəniyyət və kütləvi informasiya vasitə- ləri və idmana	89.1	102.7	109.9	116.6	155.2	191.5	+23.4
səhiyyəyə	186.2	204.7	210.1	224.1	276.6	367.6	+32.9
sosial-müdafiə və sosial təminat fonduna	603.9	696.7	730.7	951.1	1070.0	1182.3	+10.5
hüquq mühafizə orqanlarına	344.4	372.1	427.4	472.8	602.8	779.8	+29.4
dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanla- rının saxlanması xərcləri	178.2	185.0	241.3	272.6	343.8	448.1	+30.3
sair	729.0	902.2	874.8	980.4	1335.5	1611.2	+20.6

Cədvəldən göründüyü kimi, büdcə gəlirlərinin əsasını təşkil edən müxtəlif təyinatlı vergilərin həcmində ilbəl artımın olması məhz həyata keçirilən səmərəli və düşünülmüş iqtisadi siyasətin, o cümlədən maliyyə-kredit siyasətinin nəticəsidir. Başqa sözlə, səmərəli maliyyə və pul-kredit siyasəti sərmayə və kreditlər üçün əlverişli mühit formalaşdırmışdır ki, bu da özəl sektorun, sahibkarlığın inkişafını və nəticədə büdcə gəlirlərinin artımını təmin edir.

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatına kredit qoyuluşları 1993-cü illə müqayisədə 1994-cü ildə 7,5 dəfə, 1995-ci ildə 2,3 dəfə, 1996-cı ildə 1,3 dəfə, 1997-ci ildə 6,7 faiz, 1998-ci ildə isə 9,8 faiz çox olmuşdur.

İqtisadiyyata kredit qoyuluşları (ilin axırına, mlrd. manat) [1608].

	1995	1998	1999	2000	2001	2002	2003
İqtisadiyyata kredit qoyuluşları	1449.0	2133.6	2215.5	2321.8	2431.3	2592.9	3339.1
onlardan:							
qısamüddətli	1264.8	2087.7	2160.5	1672.0	1769.9	1861.8	2425.0
yekuna görə, faizlə	87.3	97.8	97.5	72.0	72.8	71.8	72.6
uzunmüddətli	184.2	45.9	55.0	649.8	661.4	731.1	914.1
yekuna görə, faizlə	12.7	2.2	2.5	28.0	27.2	28.2	27.4

1995-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminə yaranmış sabitlik sərmayə qoyuluşlarında da özünü göstərmişdir. Belə ki, 1995-ci ildən başlayaraq kredit qoyuluşlarında olduğu kimi, sərmayə yatırımlarında da ciddi artıma nail olunmuşdur. Təbii ki, ölkənin yeni inkişaf yollarının müəyyən edildiyi, bu istiqamətdə müvafiq tədbirlərin görüldüyü ilk illərdə, eləcə də «Əsrin müqaviləsi»nin və digər layihələrin icrası bu dövrə təsadüf etdiyi üçün iqtisadiyyatda xarici sərmayələr üstün yer tuturdu.

İqtisadiyyata yönəldilən sərmayələr [1608].

	1995	1999	2000	2001	2002	2003
Bütün mənbələr üzrə sərmayə qoyuluşları (xarici sərmayələr nəzərə alınmaqla):						
Mlrd.manat	2403.4	6469.2	6448.9	7272.5	13590.1	20729.7
Mln.dollar	544.0	1571.0	1441.4	1561.8	2796.6	4221.3
Xarici sərmayələr:						
Mlrd.manat	1657.0	4493.0	4147.5	5083.9	10859.9	16074.5
Mln.dollar	375.1	1091.1	927.0	1091.8	2234.9	3273.3
Ümumi həcmdə payı, %-lə	68.9	69.5	64.3	69.9	79.9	77.5
Daxili sərmayələr						
Mlrd.manat	746.4	1976.1	2301.4	2188.6	2730.2	4655.2
Mln.dollar	168.9	479.9	514.4	470.0	561.7	948.0
Ümumi həcmdə payı, %-lə	31.1	30.5	35.7	30.1	20.1	22.5

Ümumilikdə 1993–2003-cü illəri Azərbaycan Respublikasına xarici sərmayələrin axın dövrü hesab etmək olar. Çünki bu dövrdə xarici investisiyalar ilbəil nəzərəcarpacaq həddə çoxalmışdı. 2003-cü ildən sonra isə yerli mənbələr hesabına reallaşdırılan layihələr daha çox olmuşdur.

Xarici sərmayələr (mln. ABŞ dollar) [1608].

	1995	1999	2000	2001	2002	2003
Cəmi xarici investisiya	375,1	1091,1	927,0	1091,8	2234,9	3273,3
Ondan:						
Maliyyə kreditləri	220,4	336,2	262,9	192	223,0	213,0
Ümumi həcmdə %-lə	58,8	30,8	28,4	17,6	9,8	6,5
Neft sənayesinə	139,8	544,5	546,1	820,5	1693,0	2810,2
Ümumi həcmdə %-lə	37,3	49,9	58,9	75,2	72,9	85,9
Birgə müəssisə və xarici firma	14,9	210,4	118	79,3	318,9	250,1
Ümumi həcmdə %-lə	3,9	19,3	12,7	7,2	17,3	7,6

Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatı neft və qeyri-neft sektoru olmaqla iki böyük istiqamətə ayrılır ki, bu da hər iki sektorun tarazlı inkişafını tələb edir. Eyni zamanda maliyyə və pul-kredit siyasətinin də başlıca məqsədlərindən biri milli iqtisadiyyatın tarazlı inkişafını təmin etməkdir. Statistik məlumatlar göstərir ki, 1993–2000-ci illər ərzində dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətini neft sektorunun inkişafı təşkil edirdisə, 2000-ci ildən sonrakı illərdə də qeyri-neft sektoruna üstünlük verilmişdir.

**Neft sektoru və qeyri-neft sektorunda əsas
kapitala yönəldilmiş sərmayələr [1608].**

	Cəmi		o cümlədən:					
	min manat	xüsusi çəkisi, faizlə	neft sektoru			qeyri-neft sektoru		
			min manat	əvvəlki ilə nis- bətən, %-lə	xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	xüsusi çəkisi, faizlə
1995	227977.2	100	92456.8	...	40.6	135520.4	...	59.4
1996	644453.5	100	429305.0	...	66.6	215148.5	...	33.4
1997	910237.4	100	535826.0	...	58.9	374411.4	...	41.1
1998	1102425.6	100	770340.5	...	69.9	332085.1	...	30.1
1999	928547.9	100	398599.4	...	42.9	529948.5	...	57.1
2000	967821.1	100	501907.9	...	51.9	465913.2	...	48.1
2001	1170820.3	100	686551.4	137.7	58.7	484268.9	102.6	41.3
2002	2106976.7	100	1448392.4	2.1 d.	68.8	658584.3	147.2	31.2
2003	3786366.7	100	2771092.1	192.2	73.2	1015274.6	137.9	26.8
2004	4922755.9	100	3708138.4	133.8	75.3	1214617.5	140.3	24.7

Beləliklə, aparılan təhlil və araşdırmalardan aydın olur ki, 1993–2003-cü illər ərzində Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı, o cümlədən maliyyə və pul-kredit sistemi Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi və uzaqgörənliyi sayəsində çətin, lakin uğurlu bir formalaşma dövrü keçmişdir. Məhz bu dövrdə həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər istər ölkənin sərmayə cəlbediciliyinin qorunub saxlanması, istər büdcə gəlirlərinin artırılması, istərsə də Azərbaycan Respublikasının təhlükəsiz, sabit və əlverişli sərmayə mühiti olaraq dünyada və beynəlxalq təşkilatlarda özünü təsdiq etməsi kimi vacib məsələlərin həllinə imkan yaratmışdır.

5.6. Xarici iqtisadi əlaqələr

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra inkişaf etməkdə olan digər ölkələr kimi, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar milli iqtisadiyyatı struktur cəhətdən təkmilləşdirməklə yanaşı, dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyaya da nail olmalı idi. Bütün bunlar isə milli maraqlara uyğun daxili və xarici siyasət strategiyasının hazırlanmasını, iqtisadi inkişaf konsepsiyasının müəyyən edilməsini, ölkənin bütün potensialının səfərbər olunmasını tələb edirdi. Lakin respublikada hökm sürən hərc-mərclik, tez-tez baş verən hakimiyyət dəyişiklikləri, iqtisadi tənəzzül, əhalinin həyat səviyyəsinin kəskin sürətdə aşağı düşməsi Azərbaycan Respublikasının dövlət suverenliyini təhlükə qarşısında qoymuşdu.

Ölkəni bürümüş böhran Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyada fəal iştirakına da imkan vermirdi. Bəzi dövlət müəssisələri və kommersiya strukturları tərəfindən strateji xammalların və maliyyə vəsaitinin respublikadan kənara aparılması hallarının çoxalması, xarici iqtisadi əlaqələrdən əldə edilən gəlirlərin heç də tam geri qayıtmaması iqtisadiyyata dağıdıcı təsir göstərirdi. Barter müqavilələri bağlanarkən daha çox şəxsi maraqlar nəzərə alınır, respublikadan ixrac edilən sərvətlərin müqabilində bahalı minik avtomobilləri, məişət texnikası və zinət əşyaları gətirilirdi.

Ölkə daxilində xarici iqtisadi fəaliyyətin düşünülmüş konsepsiyasının və idarəetmə mexanizminin yaradılmaması, xarici ticarətin tələsik liberallaşdırılması əlaqələrdə xaos yaratmış, xoşagəlməz meylləri gücləndirmişdi. Dünya təsərrüfat sisteminin və iqtisadi inteqrasiya prosesinin üstünlüklərindən və imkanlarından istifadə cəhdləri yox dərəcəsində idi.

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinə aşağıdakı amillər mənfi təsir edirdi:

- qanunvericilik və hüquqi-normativ bazanın işlənib hazırlanmaması;
- dövlət qurumlarında hökm sürən cinayətkarlıq və korrupsiya halları;
- yüksək gömrük rüsumlarının tətbiqi və gömrük nəzarətinin texniki imkanlarının zəif olması;
- biznes üzrə tərəfdaşların etibarlı olmaması və ixracla bağlı maliyyə vəsaitlərinin vaxtında dövlət büdcəsinə ödənilməməsi;

- dövlətin qeyri-qənaətbəxş və zəif sığorta təminatı;
- mal və xidmət bazarlarının inhisara alınması, xarici bazarlara aid informasiyanın azlığı;
- ixtisaslı mütəxəssislərin çatışmaması, milli valyutanın dəyərdən düşməsi və sair.

Yeni iqtisadi inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması, idxal-ixrac əməliyyatlarına dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi, ölkənin iqtisadi maraqlarını qorumağa qabil milli gömrük nəzarəti xidmətinin formalaşdırılması, sərhədlərimizin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi taleyüklü vəzifələrdən idi.

Yalnız Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra ölkənin iqtisadi siyasət strategiyasının başlıca konturları müəyyən edildi. Ölkədə vətəndaş həmrəyliyi və sabitlik təmin edildi, çoxsaylı sosial-iqtisadi problemlərin həlli sahəsində ardıcıl işlərin görülməsinə başlandı. İqtisadi sistemin transformasiyasını təmin edən islahatlar və özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi nəticəsində sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradıldı.

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin beynəlxalq iqtisadi və siyasi mühitdən birbaşa asılı olması və dünya ticarəti sisteminə inkişaf etməkdə olan bütün ölkələrə qarşı sərt tələblər irəli sürülməsi kimi amilləri nəzərə alınaraq, müvafiq dövlət qurumları qarşısında xarici ticarətin tənzimlənməsi sahəsində ardıcıl tədbirlər görülməsini tələb edildi. 1993-cü il noyabrın 19-da iqtisadi məsələlərə həsr olunmuş ümumrespublika müşavirəsində göstərilmişdi ki, çıxışında demişdi: «İndi Azərbaycan müstəqil dövlət kimi, bir çox ölkələrlə iqtisadi əlaqələr qurmağa başlamışdır. Ancaq bu əlaqələrin respublika iqtisadiyyatına nə qədər mənfəət gətirdiyi hələ məlum deyil. İqtisadi əlaqələrimizin təşkilində, qurulmasında qüsurlar, səhvlər vardır...eyni zamanda idxal-ixrac əməliyyatlarının səviyyəsi məsələlərini aydınlaşdırmaq lazımdır. Respublikada istehsal olunan bir sıra məhsulların xaricə satılması, əvəzində lazımi mallar alınması və ölkəmizin ehtiyaclarının təmin olunması əsas məsələlərdən biridir. Ancaq bu sahədə də qarışıqlıq, qanun pozuntuları vardır. Bəzən ayrı-ayrı qrupların, dairələrin mənafeyi ümumrespublika, ümumxalq mənafeyindən üstün tutulur. Ona görə də biz bu sahələrdə istənilən nəticəni əldə edə bilmirik» [999 ,257].

Milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi məkanına uyğunlaşdırılması xarici iqtisadi siyasət doktrinasının və onun həyata keçirilməsi strategiyasının hazırlanmasını tələb edirdi. Azərbaycan tərəfi 1994-cü il fevralın 22-də Böyük Britaniya Sənayeçiləri Konfederasiyasında, «Sahibkarlığın strategiyası və iqtisadiyyatın yenidən qurulması» mövzusunda 1994-cü il sentyabrın 13-də Bakıda və Adam Smit İnstitutunun «Azərbaycanda investisiya imkanları» mövzusunda 1995-ci il noyabrın 29-da Londonda keçirilən beynəlxalq konfranslarda ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyası sahəsində Azərbaycan Respublikası dövlətinin qarşısında duran vəzifələri səsləndirərək sahibkarlığa, təşəbbüskarlığa və iqtisadiyyatda sərbəstliyə geniş meydan açmaq niyyətini açıqlamışdı.

Ölkə prezidentinin imzaladığı «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin səmərəliliyinin artırılması haqqında» 1994-cü il 10 yanvar və «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında» 1994-cü il 5 aprel tarixli fərmanların xarici ticarətin genişləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyəti oldu.

Digər tərəfdən, Respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyinin keşiyində durmalı olan gömrük xidmətində yaranmış böhranlı vəziyyət bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə mövcud çətinlikləri daha da dərinləşdirir, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına ciddi əngəl törədirdi. Bunu nəzərə alaraq Prezidentin «Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsinin işi haqqında» 1995-ci il 9 yanvar tarixli Fərmanı ilə Nazirlər Kabinetinə vahid gömrük siyasətinin iqtisadi, təşkilati və hüquqi mexanizmi ilə bağlı təklifləri hazırlamaq tapşırıldı [845].

Xarici iqtisadi siyasətin düzgün həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı kompleks tədbirlərin görülməsi zəruri idi:

- Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan malların dünya bazarına çıxarılmasına əlverişli şəraitin yaradılması, yerli məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, müəssisələrdə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının təmin edilməsi yolu ilə ixrac potensialının artırılması və stimullaşdırılması;

- milli iqtisadiyyatın xarici rəqabətin təsirindən etibarlı surətdə qorunması üçün düşünülmüş gömrük siyasətinin aparılması;

- gömrük və vergi məcəllələrinin təkmilləşdirilməsi, idxal-ixrac əməliyyatlarının lisenziyalasdırılma və kvota üsulu ilə tənzimlənməsinin məhdudlaşdırılması;

- idxal vergiləri və rüsumlarını vaxtaşırı nəzərdən keçirməklə, mövsümi dəyişikliklər aparılması;
- gömrük orqanları tərəfindən strateji xammalın ixracına və valyuta əməliyyatlarına nəzarət etməklə, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin daha etibarlı surətdə təmin olunması;
- ölkədə əlverişli iqtisadi mühit yaratmaqla xarici sərmayələrin cəlbinə nail olunması, istehsal potensialının genişləndirilməsi və onun texniki modernləşdirilməsinə nail olmaq üçün xarici kapitalın milli bazara cəlb edilməsinin kompleks sisteminin formalaşdırılması;
- xarici sərmayə, kredit və yardımlardan istifadə olunmasının səmərəli mexanizminin yaradılması və tətbiq edilməsi.

1996–2003-cü illər ərzində xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində «Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi», «Gömrük tarifi haqqında», «Valyuta tənzimi haqqında», «Xarici investisiyanın qorunması haqqında», «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında», «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında», «Mülkiyyət haqqında», «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında», «Haqsız rəqabət haqqında» qanunlar və digər hüquqi aktlar qəbul edildi.

1996-cı ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikası bir sıra MDB ölkələri ilə azad ticarət rejimi qurdu və bunun üçün zəruri hüquqi baza yaradıldı. Həmin dövrdə Birlik dövlətləri arasında həll edilməmiş əsas məsələ azad ticarət zonaları və gömrük rüsumlarının eyniləşdirilməsi haqqında müqavilənin bütün ölkələr tərəfindən ratifikasiya edilməməsi idi. MDB ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin təhlili göstərir ki, 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasından idxal olunan məhsulların 90 faizi Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Qazaxıstan Respublikasının, ixracın 92 faizi isə Rusiya Federasiyası, Gürcüstan və Ukraynanın payına düşürdü. MDB ölkələrinə ixrac olunan mal və məhsulların həcminə görə ikinci tərəfdaş ölkə Gürcüstan idi və bu ölkənin payı ixracda 33, 41 faiz olsa da, idxalda cəmi 1, 20 faiz təşkil edirdi [1133,19, 38; 31, 29–32].

1996-cı ildə iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi və əlaqələndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası – Rusiya Federasiyası Hökumətlərarası Daimi Komissiyası yaradıldı. Rusiya Federasiyasının Moskva, Sankt-Peterburq şəhərləri, Tatarıstan və Dağıstan respublikaları, Sverdlovsk, Saratov, Həştərxan vilayətləri ilə sıx iqtisadi-ticarət

əlaqələri quruldu. Azərbaycan Respublikası ilə Başqırdıstan hökuməti, Sankt-Peterburq, Novosibirsk, Kemerovo, Tomsk və Voronej vilayət administrasiyaları arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi haqqında sazişlərin layihələri razılaşdırıldı. 2000-ci ildə respublikanın Rusiya Federasiyasından idxal etdiyi məhsulun həcmi 249,3 mln. ABŞ dolları, həmin ölkəyə ixrac edilən məhsulun həcmi isə 98,3 mln. ABŞ dolları təşkil edirdi. 2003-cü ildə isə iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi 532, 9 mln. ABŞ dolları təşkil etdi ki, bu da 2000-ci ilin səviyyəsindən 1,5 dəfə çox idi [25, 115; 42, 22,23].

Azərbaycan Respublikası GUAM çərçivəsində əməkdaşlığa da böyük əhəmiyyət verirdi. GUAM ölkələri MDB-də reallaşıra bilmədikləri məqsədlərini həmin təşkilat çərçivəsində həyata keçirirdi. Bu ölkələr arasında, əsasən, siyasi xarakter daşıyan əməkdaşlıq getdikcə daha çox iqtisadi integrasiyanın konkret çərçivələrinin müəyyənləşdirilməsinə yönəldilirdi.

Azərbaycan Respublikası İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) çərçivəsində regional iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, nəqliyyat, energetika, ticarət və investisiya üzrə əməkdaşlığı zəruri sayırdı. 1996-cı il mayın 14-də İƏT üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının Aşqabadda keçirilən IV zirvə toplantısındakı çıxışında Respublika Prezidenti Heydər Əliyev demişdi: «Dünya təcrübəsi göstərir ki, heç bir ölkə beynəlxalq əməkdaşlıq, təcrübə mübadiləsi olmadan, səylər və ehtiyatlar birləşdirilmədən təkbaşına iqtisadi tərəqqiyə nail ola bilməz. Məhz buna görə də təşkilatımızda fəal iştirak etmək təkcə iqtisadi maraqlarda deyil, həm də tarixi köklərin, ənənələrin, mədəniyyətin eyniliyi ilə bağlı olduğumuz qardaş ölkələrlə sıx əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin üstün istiqamətidir» [1219, 279].

Azərbaycan Respublikasının Qərblə əməkdaşlığı Avropa İttifaqı (Aİ) və Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QİƏT) ölkələrini əhatə edirdi. 1996-cı il aprelin 22-də Lüksemburq şəhərində «Avropa İttifaqı və onun üzvü olan dövlətlərlə Azərbaycan Respublikası arasında imzalanmış tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq sazişi» bu münasibətləri hüquqi cəhətdən əsaslandırdı. Bu sazişə Azərbaycan ilə Aİ arasında əməkdaşlığın həm siyasi, həm də ticarət sahələri daxil idi. Aİ TASİS proqramı, Fövqəladə Yardım Proqramı, ECNO Humanitar Təşkilatı,

FEOGA Ərzaq Yardım Proqramı, Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı, Bərpa Proqramı çərçivəsində Azərbaycan Respublikasında müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsinə vəsait ayırmağa başladı.

«Bir millət, iki dövlət» arasındakı strateji əməkdaşlığın vəziyyəti və perspektivləri daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Respublika Prezidenti Heydər Əliyev 1994-cü ilin fevralında Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən türk iş adamlarının böyük bir qrupu ilə görüşündə bu əməkdaşlığın məqsədini bir daha vurğulayaraq demişdi: «... Məqsədimiz Azərbaycan iqtisadiyyatının Türkiyə iqtisadiyyatı ilə daha sıx əlaqədə olmasından ibarətdir. Bunun həm iqtisadi, həm mənəvi, həm də siyasi əhəmiyyəti var» [1613, 1994, 11 fevral].

1996–2003-cü illər Azərbaycan Respublikası – Türkiyə Cümhuriyyəti iqtisadi əməkdaşlığında keyfiyyətə yeni bir mərhələni təşkil etdi. İlk illər Türkiyə ilə xarici ticarətimizdə ixracın əsas hissəsi kimya məhsulları, metal və pambıq idisə, sonralar Azərbaycan Respublikasından Türkiyə Cümhuriyyətinə ixracın 70 faizini neft məhsulları təşkil edirdi. 1996-cı ildə Azərbaycanın xarici ticarətində ixracın 6,2 faizi, idxalın isə 22,5 faizi Türkiyə Cümhuriyyətinin payına düşürdü. Lakin 1999-cu ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsində Türkiyə Cümhuriyyətinin payı azalmağa başladı. Həmin ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin payı idxalda 13,8 faiz, ixracda 7,4 faiz, 2003-cü ildə müvafiq olaraq idxalda 6,4 faiz, ixracda isə 5,1 faiz olmuşdur. Ticarət əlaqələri ilə bərabər, qarşılıqlı investisiya və elmi-texniki əməkdaşlıq da güclənirdi [1219, 675, 720; 42, 29].

Ötən yüzilliyin sonlarında tarixi İpək yolunun yenidən dirçəldilməsi ideyasının irəli sürülməsi bütün dünyada, xüsusilə bu yolun üstündə yerləşən ölkələr tərəfindən ciddi maraqla qarşılandı. 1998-ci il sentyabrın 7-8-də 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə Bakı şəhərində tarixi İpək yolunun bərpasına dair keçirilmiş beynəlxalq konfransın və imzalanmış sənədlərin mühüm siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti oldu. Respublika Prezidentinin «Tarixi İpək yolunun bərpasına dair beynəlxalq Bakı konfransının qərarlarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında» 1998-ci il 26 oktyabr tarixli fərmanında TRASEKA proqramı çərçivəsində imzalanmış çox-tərəfli əsas sazişin həyata keçirilməsi üçün Nazirlər Kabineti və müvafiq icra strukturları qarşısında duran vəzifələr müəyyənləşdirildi [42,

89–92]. 2000-ci ildən bu layihənin hökumətlərarası komissiyasının Katibliyinin Bakıda yerləşməsi Azərbaycan Respublikasının TRASEKA layihəsində Aİ-nin əsas tərəfdaşlarından biri olmasını sübut edir.

Azərbaycan Respublikasının əlverişli geosiyasi mövqeyi, zəngin təbii ehtiyatları, investisiya cəlbediciliyi ABŞ iş adamlarının Azərbaycan Respublikasına marağını artırırdı. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin geniş imkanları ABŞ Konqresində Azərbaycan Respublikasını dəstəkləyən qüvvələrin də fəaliyyətini canlandırdı. Hələ 1994-cü il iyulun 16-da Senatın büdcə komissiyası 1995-ci il üçün MDB ölkələrinə maliyyə yardımını məsələlərini müzakirə edərkən Azərbaycana da humanitar yardımın göstərilməsini təmin etmək məqsədilə 907-ci düzəlişi yumşaltmağı təklif etmişdi.

1997-ci il fevralın 18-də Vaşinqtonda «Azərbaycan: kommunizmdən demokratiyaya, neft hasilatının artmasına doğru» mövzusunda keçirilən konfransın böyük əhəmiyyəti oldu. Konfransda Azərbaycan Respublikasını ARDNŞ-in vitse-prezidenti İlham Əliyev və Azərbaycan Respublikasının ABŞ-dakı səfiri Hafiz Paşayev təmsil edirdilər. Konfransda ABŞ tərəfindən isə keçmiş müdafiə naziri R.Çeyni, habelə «Yunokal», «Britiş eyryerz», «Amerikən Telefon ənd Teleqraf», «Eks-on», «Oksidental», «Şevron», «Boinq» və digər iri şirkətlərin rəhbərləri iştirak edirdilər [1613, 1997, 27 iyul].

1997-ci ilin iyulunda Prezident Heydər Əliyevin ABŞ-a ilk rəsmi səfəri çərçivəsində Prezident Bill Klintonla, yüksək səviyyəli dövlət rəsmiləri, konqresmen və senatorlarla, aparıcı şirkətlərin rəhbərləri ilə görüşləri bütövlükdə bu ölkə ilə münasibətlərdə, eləcə də iqtisadi əlaqələrin inkişafında əsaslı dönüşün başlanğıcı oldu.

Azərbaycan Respublikası Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatında (QİƏT) iştirakına böyük əhəmiyyət verir, bu əməkdaşlığı xalqlar arasında qarşılıqlı etimadın və anlaşmanın möhkəmlənməsi üçün ən mühüm vasitə hesab edirdi. Heydər Əliyev deyirdi: «Dünyada mü-rəkkəb proseslər gətirdiyi bir dövrdə bizim hamımız, bütün ölkələrimiz, xalqlarımız bir-birimizlə daha sıx münasibətlər yaratmağa, bütün sahələrdə əməkdaşlığı möhkəmləndirməyə ehtiyac duyuruq» [30, 425].

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi əlaqələrinin inkişafı baxımından BMT-nin İnkişaf Proqramını (BMTİP), BMT-nin Sənaye və İnkişaf Təşkilatını (BMSİT) və BMT-nin Mərkəzi Asiya İqtisadiyyatları

üçün Xüsusi Proqramını (SPECA Proqramı) qeyd etmək olar. Azərbaycan Respublikası 2000-ci ildə BMSİT çərçivəsində «Sənaye inkişafı sahəsində əməkdaşlıq haqqında memorandum» imzaladı. 2002-ci ilin noyabrında isə Azərbaycan Respublikası SPECA-ya üzv qəbul edildi. Bu proqramın əsas məqsədi region ölkələrinin integrasiyasının dəstəklənməsi və dünya iqtisadiyyatına fəal qoşulması üçün prioritet məsələlərin maliyyələşdirilməsi idi.

Xarici ticarətin beynəlxalq normalar səviyyəsində təşkili üçün Azərbaycan Respublikasının Dünya Ticarət Təşkilatının (DTT) tamhüquqlu üzvü olmasına hazırlıq üçün də işlər görülürdü. Həmin təşkilata üzv qəbul edilən ölkələrin xarici ticarət sahəsində apardıqları dəyişikliklər və islahatların strateji istiqamətləri ticarətin liberallaşması, əsassız məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması və inzibati idarəetmə sisteminin iqtisadi metodlarla əvəz olunmasını tələb edir. Respublika hökuməti xarici ticarət rejimi haqqında memorandum hazırlayıb DTT-yə təqdim etdi. Bu sənədə respublikanın xarici iqtisadi fəaliyyətinə aid bütün qanunvericilik aktları daxil olunmuşdu. 1998-ci ilin iyul ayında Azərbaycan Respublikası DTT-də müşahidəçi statusu aldı.

Qısa zaman kəsiyində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin, o cümlədən ixracın inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə geniş tətbiq olunan vasitə və üsullara əsaslanan liberal dövlət tənzimlənməsi sistemi formalaşdı. Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində o cümlədən ixracın milli iqtisadiyyatın maraqlarına səmərəli uzlaşdırılmasına şərait yaradan tənzimləmə mexanizmi yaradıldı.

1990-cı illərin birinci yarısında ticarətdə idxalla ixracın nisbətində kəskin fərqin yaranması fərqlərini təhlil edərək, iqtisadi əlaqələrimizin təşkilində, qurulmasında qüsurların aradan qaldırılmasını tələb edirdi. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 11-ci ildönümünə həsr edilmiş təntənəli mərasimdə xarici ticarət sahəsindəki uğurlar, xarici ticarətin liberallaşmasının müsbət nəticəsi kimi ölkə Prezidenti tərəfindən qeyd edilmişdi: «... 5-6 il bundan öncə Azərbaycan Respublikasına hər şey xaricdən gətirilirdi. Biz xarici ticarət sahəsində daha çox idxal edirdik, nəinki ixrac... 1996–2001-ci illərdə xarici ticarət dövriyyəsi 2,4 dəfə artaraq 2,2 milyard dollara çatıbdir. Həm də ixracın həcmi daha sürətlə artması müşahidə olunur» [1625, 2002, 18 oktyabr].

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi
(min ABŞ dolları)

İllər	Dövriyyə	İdxal	İxrac	Saldo
1991	4002234,3	1881266,2	2120968,1	239701,9
1992	2423835,0	939862,0	1483973,0	544111,0
1993	1353467,1	628806,0	724661,1	95855,1
1994	1430644,7	777910,5	652734,2	-125176,3
1995	1304856,5	667657,2	637199,3	-30457,9
1996	1591881,8	960636,3	631245,5	-329390,8
1997	1575652,9	794343,2	781309,7	-13033,5
1998	1682647,9	1076497,4	606150,5	-470346,9
1999	1965552,4	1035888,8	929663,6	-106225,2
2000	2917291,1	1172071,2	1745219,9	573148,7
2001	3745313,5	1431107,4	2314206,1	883098,7
2002	3832883,7	1665484,0	2167399,7	501915,7
2003	5216558,9	2626181,1	2590377,8	-35803,3

Cədvəldən göründüyü kimi, 2003-cü ildə ticarət dövriyyəsi 5216 mln. ABŞ dolları, o cümlədən ixrac 2591,7 mln., idxal isə 2626,4 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdi. Xarici ticarət dövriyyəsi 1993-cü ilə nisbətən 3,9 dəfə, o cümlədən ixrac 3,6 dəfə, idxal əməliyyatları üzrə isə 3,9 dəfə artmışdı. Bu illər ərzində xarici ticarət əlaqələrinin strukturu da dəyişmişdi: idxalın ümumi həcmində respublikaya gətirilən ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisi 1993-cü ildə 21,2 faiz, 1995-ci ildə 41,6 faiz olduğu halda, 2000-ci ildə bu göstərici azalaraq 19 faizə, 2003-cü ildə isə 16 faizə düşmüşdü. 2003-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsinin 77,3 faizi uzaq xarici dövlətlərin, 22,7 faizi isə MDB ölkələrinin payına düşürdü. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində İtaliya (27,2 faiz), Rusiya Federasiyası (7 faiz), Fransa (5,8 faiz), Türkiyə Cümhuriyyəti (5,6 faiz), İngiltərə (3,8 faiz), ABŞ (3,7 faiz) və Almaniya Federativ Respublikası (2,9 faiz) öncül yer tuturdu. İdxal-ixrac əməliyyatlarında İran, İsrail, İsveçrə, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistan respublikalarının da xüsusi çəkisi yüksək idi. Azərbaycan Respublikasından ixrac olunan məhsulların 65,7 faizi, idxalın isə 32 faizi Avropa İttifaqı ölkələrinin

payına düşürdü. Bütövlükdə, Azərbaycan Respublikası 124 ölkə ilə ticarət əlaqələri yaratmışdı, halbuki 1996-cı ildə bu ölkələrin sayı cəmi 55 idi [1219, 666–675].

Qısa zaman kəsiyində Azərbaycan Respublikası dövlətinin dünya ölkələri ilə ticarətinin inkişafında irəliləyiş özünü göstərdi, iqtisadi əlaqələrin coğrafiyası genişləndi. Əgər müstəqillik əldə etdikdən sonrakı ilk illərdə idxal və ixracın böyük hissəsi Türkiyə, İran və MDB ölkələri ilə aparılırdısa, sonrakı illərdə inkişaf etmiş ölkələr üstünlük təşkil etdi. Azərbaycan Respublikası ilə ticarət əməliyyatlarına cəlb edilən ölkələrin sayı daha da artdı. Daha çox ixrac potensialı olan, məhsullarımız üçün yüksək qiymət ödəyən, çoxsaylı ticarət əlaqələri aparan və çatdırılma prosesinə əlverişli şəraiti təmin edən ölkələri seçmək imkanımız yarandı.

Prezident Heydər Əliyev ölkə iqtisadiyyatına yerli və xarici sərmayələrin cəlb olunmasına xüsusi əhəmiyyət verir, buna əngəl törədən məmurlara ciddi xəbərdarlıq edirdi. Eyni zamanda xarici iş adamlarını daim dəstəkləyəcəyini vurğulayırdı. Dövlət başçısı 2002-ci il mayın 14-də xarici sahibkarlarla keçirdiyi görüşdə demişdir: «Biznes indi iqtisadiyyatın aparıcı qüvvəsidir. Ona görə də mən bu sahəyə daim diqqət yetirmişəm, yetirirəm və bundan sonra da yetirəcəyəm. Hər bir iş adamı, – xarici ölkədən gəlmiş, yaxud Azərbaycan vətəndaşı, – bilsin ki, Azərbaycan Prezidenti kimi mən onun sağlam iş görməsinin himayədarıyam. Bu himayədarlığı daim edəcəyəm» [1613, 2002, 16 may].

Bu illər ərzində azad bazar iqtisadiyyatının təşəkkül tapması üçün sərbəst rəqabəti təmin edən normativ-hüquqi aktlar qəbul edildi, xarici investisiya haqqında qanunvericilik bazası formalaşdırıldı. Buna misal olaraq Azərbaycan Respublikasının «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» 1995-ci il 13 yanvar, «İnvestisiya müsabiqəsi haqqında» 1997-ci il 16 may, «Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında» 1998-ci il 12 iyun, «İnvestisiya fondları haqqında» 1999-cu il 30 noyabr, «Kommersiya sirri haqqında» 2001-ci il 4 dekabr, «Tənzimlənən qiymətlər haqqında» 2003-cü il 30 may tarixli qanunlarını göstərmək olar.

1995–2003-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına bütövlükdə 16640,2 mln. ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulmuşdu ki, bunun da 12393 mln. ABŞ dolları, yəni 74,5 faizi xarici ölkələrlə bağlanmış saziş-

lər nəticəsində yönəldilmişdi. 2001–2003-cü illərdə ölkəyə xarici sərmayə axınında sürətlənmə meyli müşahidə olunmuşdur. Belə ki, həmin illərdə ölkə iqtisadiyyatına 6600 mln. ABŞ dolları həcmində xarici sərmayə qoyulmuşdu ki, bu da bütövlükdə 1995–2003-cü illərdə iqtisadiyyata cəlb olunan xarici investisiyaların 53,3 faizinə bərabər idi. 1995–2003-cü illər ərzində təkcə neft sənayesinə 8642,2 mln. ABŞ dolları həcmində xarici sərmayə cəlb olunmuşdu.

2002-ci il aprelin 1-nə olan məlumata görə, respublikada tamamilə xarici kapitalla işləyən müəssisələrin sayı 1946-ya, müştərək müəssisələrin sayı isə 435-ə çatmışdı [1613, 2002, 15 may].

Birgə müəssisələr Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində, yeni müəssisələrin, iş yerlərinin açılmasında mühüm rol oynayırdı. Onlar respublikamıza dünya standartlarına cavab verən ən müasir texnika və texnologiya ilə bərabər, həm də yeni idarəçilik, təsərrüfatçılıq metodları və üsullarını gətirdilər. Bu müəssisələrdə istehsal edilən məhsullar yüksəkkeyfiyyətli və rəqabət qabiliyyətli olduğundan dünya bazarına çıxarılması imkanı da genişləndi.

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

İllər	Dövriyyə	İdxal	İxrac
1992	60,6	50,0	70,0
1993	55,8	66,9	48,8
1994	105,7	123,7	90,1
1995	91,2	85,8	97,6
1996	122,0	143,9	99,1
1997	99,0	82,7	123,8
1998	106,8	135,5	77,6
1999	116,8	96,2	153,4
2000	148,4	113,1	187,7
2001	128,4	122,1	132,6
2002	102,3	116,4	93,7
2003	136,1	157,7	119,5

Beləliklə, müstəqil Azərbaycan Respublikasında milli lider həyata keçirilən xarici iqtisadi siyasətin formalaşması prosesini 4 əsas dövr kontekstində qiymətləndirmək olar:

1) 1991–1993-cü illər – iqtisadi böhran və xarici ticarət əlaqələrinə «anarxiya» dövrü;

2) 1994-1995-ci illər – iqtisadi islahatlara hazırlıq və dəyişikliklər dövrü;

3) 1996–2000-ci illər – xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində hüquqi islahatların həyata keçirilməsi və sabitləşmə dövrü;

4) 2001–2003-cü illər – xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin yüksəlişi dövrü. Bu mərhələni iki əsas inkişaf meyli müəyyənləşdirirdi: ölkənin ixrac potensialının xeyli artması və xarici ticarətin tənzimlənməsinə yönəlmiş tədbirlər sisteminin və gömrük nəzarətinin gücləndirilməsi.

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi siyasət konsepsiyası hazırlanarkən aşağıdakı xüsusiyyətlər nəzərə alınır: müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması zəruriyyəti; bazar münasibətlərinə əsaslanan açıq iqtisadi sistemə keçid; iqtisadiyyatın liberallaşdırılması və dünya təsərrüfat sisteminə əlaqələrin açılması; daha sonra makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması; maliyyə vəsaitlərinin artırılması; özəl sektorun gücləndirilməsi; ölkə iqtisadiyyatına xarici sərmayələrin cəlbinin stimullaşdırılması; ixrac yönümlü istehsal sahələrinə vergi, kredit və gömrük güzəştlərinin tətbiqi və sair.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici iqtisadi siyasətinin konseptual əsasları, məqsədi, prinsipləri və xüsusiyyətləri Prezident Heydər Əliyevin müxtəlif çıxış və nitqlərində də öz əksini tapmışdır. Xalqın mənafeyinə tabe edilmiş iqtisadi siyasət yeritmək, ölkə iqtisadiyyatının dünyaya integrasiyası üçün bütün xarici və daxili amillərdən faydalanmaqla əməkdaşlıq, tərəfdaş ölkələrlə iqtisadi maraqların uzlaşdırılması, qarşılıqlı təminat mexanizminin yaradılması və qorunması onun strategiyasının ən vacib prioritetləri idi.

Ulu öndər Heydər Əliyev xarici ölkə rəhbərləri və beynəlxalq qurumların nümayəndələri, xarici iş adamları və yerli sahibkarlarla görüşlərində, müxtəlif beynəlxalq tədbirlərdəki çıxışlarında iqtisadi əlaqələrdə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlığın, ortaqların və mənafehlərin qorunmasının, faydalı əməkdaşlıq üçün perspektivli yollar axtarılması və həyata keçirilməsinin, qarşılıqlı təhlükəsizliyə riayət edilməsinin zəruriliyini göstərirdi.

1996–2003-cü illərin təcrübəsi bir daha təsdiq etdi ki, xarici iqtisadi siyasət dövlətin beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sahəsində qarşıya qoyduğu məqsədlərin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər sistemi və ümumi iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olmaqla bərabər, bu sahədə qəbul edilən qərarlar ölkənin sosial-iqtisadi həyatının bütün sahələrinə öz təsirini göstərir.

Azərbaycan dövlətinin xarici iqtisadi əlaqələri yalnız təsərrüfat-ticarət fəaliyyəti və ölkələr arasında kommunikasiyaların genişləndirilməsi demək deyildi. Bu strategiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri də Azərbaycan dövlətinin bu sahəyə yeni yanaşma tərzinin, xarici iqtisadi fəaliyyətin iqtisadi və hüquqi mühitinin yaxşılaşması, dünya ticarətində rolumuzun yeni prinsipləri əsasında dəqiqləşdirilməsi idi. Məhz milli maraqların prioritetliyi əsasında işlənib hazırlanmış iqtisadi strategiyanın ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan Respublikası dünya iqtisadi birliyinin mühüm həlqəsinə çevrildi, beynəlxalq aləmdə mövqeyini möhkəmləndirmiş müstəqil dövlət kimi dünya siyasətində fəallığı ilə seçilməyə başladı.

VI FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SOSIAL SİYASƏT

6.1. Əhalinin sosial rifahı

Əhalinin sosial müdafiəsi sosial siyasətin əsas vəzifələrindəndir. Azərbaycanda sosial siyasət məsələlərinin öyrənilməsi SSRİ-nin dağılması ərafəsində diqqət mərkəzinə keçmişdi. Lakin o dövrdə də bu məsələlər Sov. İKP sənədləri əsasında araşdırılırdı.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra sosial siyasətə dair tədqiqatlar genişlənməyə başladı. Bu tədqiqatların aparıcı istiqamətini Azərbaycan Respublikasında sosial siyasətin, onun bütün tərkib hissələrinin transformasiyasının komparativ təhlili təşkil edirdi [1177].

Dövlətin sosial siyasətində əhalinin sosial müdafiəsi və rifah halının yaxşılaşdırılması mərkəzi yer tuturdu. Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-ə rəhbərliyi (1969–1982) və SSRİ-nin dövlət rəhbərlərindən biri olduğu dövrdə (1982–1987) sosial sahəyə, xüsusilə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsini təmin edən məsələlərə xüsusi fikir verilmişdir. Statistik məlumatlardan aydın olur ki, Azərbaycan SSR-də əhalinin pul gəlirləri 1969-cu ildəki 234,5 milyon manatdan 1982-ci ildə 574,1 milyon manata çatmış, yaxud 244,5 faiz çoxalmışdı. Hər nəfərə düşən pul gəlirləri müvafiq olaraq 46,3 və 90,4 manat olmuş, yaxud 195 faiz artmışdı. Əhalinin pul gəlirlərinin strukturunda əsas yeri əməkhaqqı tuturdu.

Heydər Əliyevin SSRİ rəhbərliyindən uzaqlaşdırılmasından istifadə edən ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları genişləndi və respublikanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində separatizm baş qaldırdı. Azərbaycan Respublikası keçmiş Sovet İttifaqı respublikaları arasında qaçqın və məcburi köçkün problemi ilə üzləşən ilk dövlət oldu. Yüz minlərlə soydaşımız Ermənistan SSR-dən, öz tarixi-etnik torpaqlarından qovuldu. Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan

Respublikasının Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı yeddi rayonu işğal etməsi nəticəsində həmin ərazilərdə yaşayan azərbaycanlılar öz yurdlarından didərgin salındılar. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası kəskin sosial problemlərlə üzləşdi.

Dövlət müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycan Respublikasında sosial siyasətə biganə münasibət vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. 1991-ci ildən 1993-cü ilin may ayınadək olan dövrdə respublikada sosial siyasətlə bağlı bəzi qanunlar qəbul olunsada, onlarda nəzərdə tutulanların büdcənin real vəziyyəti ilə uzlaşmaması, tənzimləməli olduğu ictimai münasibətləri tam əhatə etməməsi bu aktları ölü normativ sənədlərə çevirmişdi. Qaçqın və məcburi köçkünlərin düşdüyü ağır sosial vəziyyətin yüngülləşdirilməsində əsas yardım beynəlxalq təşkilatların payına düşürdü. Ölkədə aztəminatlı ailələrin, əlillərin, pensiyaçıların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində, demək olar ki, heç bir iş görülmürdü.

Belə bir ağır vəziyyətdə dahi siyasətçi Heydər Əliyevin yenidən xalqın tələbi ilə respublika rəhbərliyinə qayıtmasından sonra ölkənin bütün sahələrdə düşdüyü çətinliklərlə əsaslı və ardıcıl şəkildə mübarizə başlandı. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin sosial inkişafı da məhz bu dövrlə bağlıdır.

1995-ci ilin yanvarında Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı. Qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərini sistemli şəkildə həll etmək və sosial müdafiəsini gücləndirmək üçün 1998-ci il sentyabrın 17-də Dövlət Proqramı qəbul olundu. Həmin proqrama uyğun olaraq, 1998-2001-ci illərdə Füzuli, Bərdə, Ağdam, Tərtər və başqa rayonlarda onlar üçün qəsəbələrin salınması, infrastrukturun yenidən qurulması və s. müvafiq tədbirlər həyata keçirildi. 1999-cu il dekabrın 6-da isə qaçqın və məcburi köçkünlərin mənzil-kommunal şəraitini yaxşılaşdırmaq və məşğulluğunu artırmaq məqsədilə Dünya Bankının, digər beynəlxalq və qeyri-hökumət, kredit təşkilatlarının maliyyə dəstəyi əsasında Sosial İnkişaf Fondu yaradılmışdır [124, 197-198].

Əhalinin aztəminatlı hissəsinin digər kateqoriyalarını təşkil edən əlillərin, şəhid ailələrinin, müharibə veteranlarının, pensiyaçıların və başqalarının sosial rifahının yaxşılaşdırılması da ciddi sosial məsələlərdən idi. Bazar siyasətinin tələblərinə cavab verməyən və bu səbəbdən də müxtəlif problemlər yaradan sosializm təmayüllü sosial güzəştlərin məqsədli kompensasiyalarla əvəzlənməsi öz uğurlarını verdi. Aparılan

islahatların fonunda yeni iş yerlərinin açılması, əməkhaqlarının, təqaüdlərin və digər sosial ödəmələrin həcmının artırılması həmin islahatların daha ağrısız və səmərəli həyata keçirilməsinə şərait yaratdı.

Belə ki, 1993-cü ildən sonra fəaliyyəti güclənən məşğulluq xidməti orqanları tərəfindən 200 minə yaxın vətəndaş münasib iş yerlərinə göndərilmiş, 72,5 min nəfərə işsizlik statusu verilmiş, 81,9 min nəfərə işsizliyə görə müavinət ödənilmişdi. Bundan əlavə, 1,2 min nəfər işsiz vətəndaşın peşə hazırlığı həyata keçirilmiş, 22,5 min nəfər qeydiyyatda olan işsiz işə haqqı ödənilən ictimai işlərə cəlb edilmişdi.

Yeridilən düzgün və məqsədyönlü sosial siyasət nəticəsində 1993-cü ildə dövlət büdcəsindən sosial sahəyə ayrılan xərclər 35 faizdən 62,5 faizə çatmış, beləliklə, büdcə sosial yönümlü olmuşdur. 1995–2002-ci illərdə işləyənlərin orta aylıq əməkhaqqı 3 dəfə, orta aylıq pensiyanın məbləği 4 dəfə artmışdı. Görülən işlər eksperiment xarakteri daşımır, hərtərəfli hazırlanmış və mərhələ-mərhələ uğurla həyata keçirilən bütöv bir proqramın tərkib hissələri idi.

2003-cü ildə sosial pensiyaların artırılmasına 9 mlrd. manat ayrılmışdı. Müavinət xərclərinə 7 trilyon 111 mlrd. manat yönəldilmişdi ki, bu da büdcə ilində nəzərdə tutulandan 92,8 mlrd. manat və ya 15 faiz çox idi. Bütövlükdə, 2003-cü ildə pensiya və müavinətlərin artırılmasına 224 mlrd. manat vəsait ayrılmışdı.

Məşğulluq tədbirlərinin həyata keçirilməsinə yönəldilən vəsait 14,3 mlrd. manat təşkil etmiş, əlillərin sosial müdafiəsi ilə əlaqədar işlərə 23,3 mlrd. manat vəsait ayrılmışdı. Sanatoriya-kurort müalicəsi üçün xərclər 0,5 mlrd. manat artırılaraq 19,5 mlrd. manata çatdırılmışdı.

Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi, diqqəti və dəstəyi ilə Səhiyyə Nazirliyi sistemində ardıcıl və məqsədyönlü islahatlar aparıldı. Səhiyyə sistemində özünüməliyyələşdirmə Azərbaycan Prezidentinin 1994-cü il 7 aprel tarixli sərəncamına və Milli Məclisin 1997-ci il mart tarixli qərarına əsasən daha da inkişaf etdirilmişdir. Müvafiq tədbirlər proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində Səhiyyə Nazirliyi sistemində əldə edilmiş büdcədən kənar vəsait 1994-cü ildəki 53,2 milyon manatdan 2002-ci ildə 61 milyard manata çatmışdı.

Səhiyyə sistemində aparılan islahatlar çərçivəsində əsas nailiyyətlərdən biri də özəl səhiyyə sisteminin tətbiqi idi. Belə ki, səhiyyəyə dair paket qanunvericilik aktlarının qəbulu dövlət səhiyyəsi ilə yanaşı, özəl tibb müəssisələrinin də uğurlu inkişafına şərait yaratmış, əlavə iş yer-

lərinin açılması nəticəsində səhiyyə işçilərinin məşğulluğu sahəsində müsbət irəliləyiş olmuşdu [1181].

Dünyanın qabaqcıl ölkələrində formalaşmış mütərəqqi sosial müdafiə sisteminin nailiyyətlərini və Azərbaycan reallıqlarını özündə ehtiva edən müasir tipli sosial müdafiə sisteminin təşəkkül tapmışdır. Azərbaycan Respublikası kimi keçid dövrünü yaşayan bir dövlətdə bu sahədə ilk addım sosial təminatlar və onların baza standartlarının qanunla müəyyənləşdirilməsi və reallaşdırılmasının təmin edilməsi idi. Buna uyğun olaraq, geniş qanun yaradıcılığı işləri görüldü, Milli Məclisdə sosial siyasətin bütün məsələlərini əhatə edən 50-yə yaxın qanun qəbul edilmişdi.

Aparılan uğurlu sosial siyasət nəticəsində xalqın rifahının yaxşılaşdırılmasının əsas göstəricisi olan əhalinin pul gəlirləri artmağa başladı, ən başlıcası isə yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq, pul gəlirlərinin mənbələrinin strukturunda ciddi dəyişikliklər baş verdi.

Azərbaycan Respublikası əhalisinin pul gəlirləri, onun mənbələrinin strukturu üzrə göstəriciləri (1993–2002-ci illər)

Pul gəlirlərinin strukturu (mlrd.man.)	1993		1995		2000		2002	
	məbləğ	%	məbləğ	%	məbləğ	%	məbləğ	%
Cəmi	135,5	100	6702,7	100	17.556,8	100	21.169,9	100
Sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər	36,5	26,9	3927,3	58,6	11.196,5	63,8	13.442,0	63,5
Əməkhaqqı	56,5	41,7	1.512,8	22,6	3.062,6	17,4	3.208,7	15,2
Əməkhaqqından başqa gəlirlər	4,8	3,6	55,4	0,8	171,2	1,0	230,3	1,1
Sosial transferlər	22,1	16,3	561,7	8,4	1329,4	7,6	1.442,6	6,8
Mülkiyyətdən gələn gəlirlər	15,6	11,5	95,7	1,4	7,0	-	7,3	-
Xarici valyutanın dəyişdirilməsindən gələn gəlirlər	-	-	229,9	3,4	852,6	4,9	1.529,7	7,2
Köçürmələr və akkreditivlər	-	-	0,6	-	-	-	-	-
Sair gəlirlər	-	-	319,3	4,8	937,5	5,3	1.309,3	6,2

Əhalinin aztəminatlı hissəsinin sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə aylıq minimum əməkhaqqının məbləği 2001-ci il yanvar ayının 1-dən beş dəfə artırılmışdı. Dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən təşkilatlarda işləyənlərin əmək- haqqı da bir neçə dəfə artırılmışdı.

Əhalinin sosial müdafiəsi sistemində mərkəzi yeri sosial sığorta tutur. İnkişaf etmiş ölkələrdə təkmil sosial sığorta sistemi formalaşdırılmışdır. Sosial sığorta pensiya, tibbi, bədbəxt hadisələrə görə və işsizliyə görə sığortanı əhatə edir. Azərbaycan Respublikasında bədbəxt hadisələrə görə sığortalanmanın müəyyən tarixi olsa da, pensiya, tibbi və işsizliyə görə sığorta yeni dövrün tələbi kimi təşəkkül tapmağa başlamış, Milli Məclis «Sosial sığorta haqqında», «Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» qanunlar qəbul etmişdir.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin sosial müdafiəsində sosial yardımlar, sosial xidmətlər və məqsədli sosial proqramlar da özünəməxsus yer tuturdu.

Bazar iqtisadiyyatına keçid sosial siyasətin digər sahələri kimi, pensiya sistemində də dərin islahatlar aparılmasını irəli sürdü. Bu, pensiyaçıların yaşayış minimumunun təmin edilməsi, pensiya məbləğlərinin ödənilən sosial sığorta ilə əlaqəsinin yaxşılaşdırılması kimi vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsədini daşıyırdı. Pensiya sistemi sahəsində islahat Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001 ci il 17 iyul tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasında pensiya sisteminin islahatı konsepsiyası»nda əks olunmuşdur. Konsepsiya pensiya islahatının məqsəd və prinsiplərini, pensiya sisteminin idarə olunması əsaslarını, islahatın həyata keçirilmə mərhələlərini, onun əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi. Pensiya islahatının məqsədi vətəndaşların pensiya ödənişlərinin etibarlı maliyyə təminatına nail olmaqdan, pensiya təminatı sistemini bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırmaqla əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasında onun rolunu artırmaqdan, pensiya və müavinət ödənişləri üçün nəzərdə tutulan vəsaitin tam yığılmasını və məqsədyönlü istifadəsini təmin etməkdən, pensiya təminatı sisteminin idarə olunmasını təkmilləşdirməklə onun səmərəliliyini artırmaqdan, sosial sığorta haqları ilə ödənişlər arasındakı əlaqəni uzlaşdırmaqdan ibarət idi. Pensiya islahatı siyasəti ortamüddətli perspektivdə üçnövlü pensiya təminatı sisteminin (əmək pensiyası, əmək pensiyası almayanlara dövlət büdcə-

sinin vəsaiti hesabına sosial kömək göstərilməsi, qeyri-dövlət pensiyaları) təşkilinə yönəlmişdir. Belə bir sistemin yaradılması üçün islahatın dörd mərhələdə həyata keçirilməsi müəyyənləşdirilmişdir. Birinci mərhələ pensiya təminatının qanunvericilik bazasının yaradılmasını nəzərdə tuturdu. İkinci mərhələ pensiya sisteminin əsasını təşkil edən fərdi uçotun yaradılmasına dair işlərin görülməsi, o cümlədən pensiya hesablamaları, vəsaitin yığılımı və bütövlükdə pensiyaların müəyyənləşdirilməsi sahəsində avtomatlaşdırılmış sistemin hazırlanması və tətbiqini əhatə edirdi. Üçüncü mərhələdə fərdi uçotun yaradılması ilə bağlı əmək qabiliyyətli işçilərin gəlirləri və pensiyaların təyin edilməsi üçün lazım olan digər göstəricilər barədə məlumat toplanılmalı, dördüncü mərhələdə pensiyaların fərdi uçot sənədləri əsasında hesablanmasına başlanmalı idi. İnkişaf etmiş bütün ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da pensiya sisteminin fərdi uçot sistemi əsasında qurulması mühüm hadisə idi. Bu «Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» qanunla tənzimlənirdi.

Həyata keçirilən sosial-siyasətin ən mühüm nəticələrindən biri də Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması ilə bağlıdır. Bütün dünyada həlli vacib sayılan, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında böyük əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biri də yoxsulluğun aradan qaldırılmasıdır. Azərbaycan hökuməti bu istiqamətdə də beynəlxalq maliyyə təsisatları ilə sıx əməkdaşlıq edərək, müvafiq proqram hazırlamış və onun mərhələlərlə icrasına başlamışdı. «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı»nda yoxsulluq anlayışına kompleks şəkildə yanaşılırdı. Əgər əvvəllər yoxsulluq, əsasən, əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi və onun ərzaqla təminatı ilə ölçülürdüsə, bu məfhum daha geniş mənə kəsb edirdi. Yoxsulluğun azaldılması, eyni zamanda əhalinin istehsal resurslarından, o cümlədən torpaqdan, su ehtiyatlarından istifadə etməsi, habelə işlə təmin olunması, təhsil almaq, səhiyyə xidmətlərindən faydalanmaq imkanlarının genişləndirilməsi, bütün səviyyələrdə kişilərlə qadınların hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi, infrastruktur və kommunal xidmətlərə olan ehtiyacın ödənilməsi, sanitariya və gigiyena şəraitinin, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması, insan üçün layiqli həyat şəraitinin təmin edilməsi demək idi [1183, 11].

Yeddi bölmədən ibarət olan Dövlət Proqramı Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılmasının məxsusi modeli adlandırıla bilər. Burada Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılmasına nail olmaq üçün həm konkret olaraq bu sahədəki, eyni zamanda iqtisadiyyatdakı vəziyyət hərtərəfli təhlil edilmişdi. Sosial sığorta və sosial yardım islahatları, əhəlinin ən həssas qruplarının sosial müdafiəsi, əmək bazarı, əməkhaqqı və məşğulluq siyasəti, təhsil islahatları, mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi və mədəni irsin qorunması, səhiyyə islahatları, idmanın və bədən tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsi, gender siyasəti və s. onun əsas istiqamətlərini təşkil edirdi.

Yoxsulluğun azaldılmasına dair «Dövlət Proqramı» 2003-cü ildə qəbul olunduğuna görə, müvafiq istiqamətlər üzrə əvvəllər həyata keçirilmiş tədbirlər və qanunvericilik bazası da ümumiləşdirilmiş, nəticələr çıxarılmış, görülməli işlər müəyyənləşdirilmişdi. Beləliklə, Heydər Əliyevin göstərişi və rəhbərliyi ilə hazırlanmış proqramın həyata keçirilməsi bu sahədə ciddi dəyişikliklərin əsasını qoymuş, ölkədə yoxsulluğun səviyyəsi getdikcə azalmağa başlamışdı.

6.2. Səhiyyənin inkişafı

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının ilk illərində respublikanın üzləşdiyi problemlər həyatın bütün sahələri kimi, səhiyyə sistemində də özünü göstərirdi. Bir çox yoluxucu xəstəliklərin ocaqları közərməyə başlamış, tibb müəssisələrinin maddi-texniki bazası zəifləmişdi. Həmin illərdə səhiyyə sahəsində müəyyən işlər görülməsinə cəhdlər edilsə də, bunlar nəzəri müstəvidən kənara çıxıb bilməmiş, əməli nəticələr verməmişdi. Yalnız Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi rəhbərliyə qayıdışından sonra səhiyyə sahəsinə də diqqət artırıldı, milli səhiyyənin qabaqcıl dünya səhiyyəsi səviyyəsinə yaxınlaşdırılması üçün genişmiqyaslı iş görüldü. Məhz Heydər Əliyevin bilavasitə göstərişi ilə səhiyyə sistemində ciddi yenidənqurma və islahat işləri aparılmış, nəticədə tibb ocaqlarının maddi-texniki bazası möhkəmlənmiş, əhəliyə tibb xidmətinin yeni keyfiyyət mərhələsinə qalxması təmin edilmiş, özəl səhiyyə obyektləri istifadəyə verilmiş, səhiyyənin ən müxtəlif sahələrinə aid dövlət proqramları qəbul edilmişdir.

Səhiyyə sistemindəki islahatların uğurla həyata keçirilməsi üçün hər şeydən əvvəl onun hüquqi bazasının yaradılması tələb olunurdu.

1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının «Sağlamlığın qorunması hüququ» adlı 41-ci maddəsi, «Qan və onun komponentlərinin donorluğu haqqında» 1996-cı il 29 mart tarixli qanun birbaşa səhiyyə islahatlarının hüquqi bazasına aid idi. Bu istiqamətdə qəbul edilmiş sənədlərdən biri də 1996-cı il 16 aprel tarixli «Əczaçılıq fəaliyyəti haqqında» qanun olmuşdur. Bu qanunda dərman vasitələri ilə davranış, dərman vasitələrinin keyfiyyətinə nəzarət, əhaliyə dərman yardımının maliyyələşdirilməsi kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

1997-ci il iyunun 26-da qəbul olunan və respublika səhiyyə sistemində keçirilən islahatların güclü hüquq bazası rolunu oynayan «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» qanun təkcə səhiyyə işçiləri üçün deyil, eyni zamanda bütün xalqımız üçün əlamətdar bir hadisə idi.

Qanunda sağlamlığın qorunması sahəsində dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi, səhiyyə sisteminin təşkili qaydalarının və fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsi, əhalinin xüsusi qruplarına tibbi-sosial yardım göstərilməsinə təminat verilməsi, ailənin, valideyn və uşaqların qorunması kimi vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu.

Bu qanun yeni bazar iqtisadi münasibətlərinə keçid şəraitində ilk dəfə olaraq dövlət səhiyyə sistemi ilə yanaşı, müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanan digər səhiyyə növlərinin – qeyri-dövlət hüquqi və fiziki şəxslərə aid tibbi fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi üçün zəmin yaratmış, tibb müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, icarəyə verilməsi və tibbi sığortanın təşkili kimi çox mühüm məsələləri özündə əks etdirmişdir. Qanunun icrasını təmin etmək üçün 1998-ci il martın 3-də sağlamlıq haqqında qanunun icra mexanizmini əks etdirməklə, «Səhiyyə sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında» Prezident fərmanı imzalandı.

Səhiyyə sistemində islahatların uğurla həyata keçirilməsində «Tibbi sığorta haqqında», «İnsan orqan toxumalarının transplanta-siyası haqqında», «Özəl tibb fəaliyyəti haqqında», «Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında», «Psixiatriya yardımı haqqında», «Yod

çatışmazlığı xəstəliklərinin kütləvi profilaktikası məqsədi ilə duzun yodlaşdırılması haqqında», «Yoluxucu xəstəliklərin immun-profilaktikası haqqında», «Azərbaycan Respublikasında vərəmlə mübarizə haqqında», «Ruhi sağlamlığın qorunması haqqında», «Vətəndaşlara vərəm əleyhinə kömək və bu köməyin göstərilməsi zamanı təminatlar haqqında», «Narkoloji xidmət və nəzarət haqqında» qanunlar əhəmiyyətli rol oynamış və səhiyyənin normativ-hüquqi bazasının təkmilləşməsinə, dünya standartları səviyyəsinə yaxınlaşmasına töhfə vermişdir. Ümumiyyətlə, 1993–2002-ci illərdə səhiyyəyə aid 15-dək qanun qəbul edilmişdir [1192, 13].

1988-ci ildən başlayaraq, respublika səhiyyə sistemində yeganə maliyyələşmə mənbəyi olan dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin ildən-ildə azalması bu sahədəki böhranı daha da dərinləşdirmişdi. Azərbaycan Prezidenti Əbülfəz Elçibəyin bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində səhiyyənin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi ilə bağlı 1992-ci il 25 noyabr tarixli fərmanı da real təsdiqini tapmadı.

Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası rəhbərliyinə qayıdışından sonra 1994-cü ildən başlayaraq, hər il dövlət büdcəsindən səhiyyəyə vəsait artırılırdı.

Azərbaycan Respublikası səhiyyəsinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, onun maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məsələləri 1994-cü ilin dekabrında qəbul olunmuş «Yeni ictimai keçid dövrü üçün Azərbaycan Respublikasının səhiyyə sahəsində milli siyasətinin konsepsiyası»nda öz parlaq əksini tapmışdı.

Səhiyyə müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi büdcədən kənar mənbələrin axtarılması və tətbiq edilməsi zərurətini yaradırdı. Belə mənbələrdən biri də səhiyyə ocaqlarının tam və ya qismən özünü maliyyələşdirməyə keçirilməsi oldu. Nəticədə Səhiyyə Nazirliyi sistemində 1994-cü ildə 536,2 milyon manat büdcədən kənar vəsait əldə edilmişdisə, sonrakı illərdə artaraq, 2000-ci ildə 64 milyard manata çatmışdı (müvafiq qiymətlərlə).

2001-ci ilin sonuna olan məlumata görə, Səhiyyə Nazirliyi sistemində fəaliyyət göstərən 4310 idarə və müəssisənin 414-ü əhaliyə pullu xidmət göstərmişdi.

Özünü maliyyələşdirməyə keçidlə bağlı aparılan idarəetmə və struktur dəyişiklikləri nəzərəcərpacaq keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb

olmuşdu. İlk növbədə, pullu xidmət göstərən tibb müəssisələrində çalışanların əməkhaqqı bir neçə dəfə artmış, göstərilən xidmətin keyfiyyət və kəmiyyətindən asılı olaraq, əməkhaqqının miqdarındakı məhdudiyyətlər aradan qaldırılmış, yeni mükafat sistemi yaradılmışdı. Digər tərəfdən, əhaliyə göstərilən ixtisaslaşdırılmış tibbi xidmətin də səviyyəsi yüksəlmişdi.

Heydər Əliyevin bütünlükdə iqtisadi və sosial münasibətlər sisteminə inqilabi təfəkkür tərzilə yanaşmasının bariz təzahürlərindən biri də başqa sahələrdə olduğu kimi, səhiyyədə də özəl sektorun yaranması və inkişaf etdirilməsi olmuşdur. «Özəl tibb fəaliyyəti haqqında» qanunun qüvvəyə minməsindən sonra respublikamızda özəl tibb müəssisələri fəaliyyətə başlamışdı. Özəl tibb xidmətinin tətbiqi nəticəsində 10000 nəfər, o cümlədən 2500 həkim və 4000 orta tibb işçisi işlə təmin edilmiş, əhaliyə göstərilən tibbi xidmətin qiyməti 2 dəfəyədək aşağı salınmışdı. Özəl səhiyyə sisteminin tətbiqi nəticəsində təkcə 2000-ci ildə dövlət büdcəsinə 5 milyard manata qədər vəsait daxil olmuşdu. Ümumiyyətlə, səhiyyədən gələn gəlirlər hesabına Azərbaycanda 2003-cü ilədək 300-dən artıq tibb müəssisəsində əsaslı təmir işləri aparılmış, yeni müasir tibb texnikası və avadanlıqlar alınmışdı.

Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur olmuş bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünün tibbi təminatı ilə bağlı problemlərin həlli də daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Səhiyyə Nazirliyinin baş mütəxəssisləri, klinik xəstəxanaların və elmi tədqiqat institutlarının əməkdaşlarından ibarət ixtisaslaşdırılmış briqadalar qaçqın-köçkünlərin kütləvi məskunlaşdığı yerlərə gedərək kompleks müayinələr aparır, xəstələrə mütəmadi olaraq tibbi yardım göstərirdilər.

Səhiyyə sistemində keçirilən islahatların gedişində Azərbaycan Respublikasında əhalinin tarixən əziyyət çəkdiyi malyariya, difteriya, poliomielit, vərəm, brusellyoz, traxoma, qarın yatalağı kimi bir sıra xəstəliklərə qarşı mübarizə davam etdirilmiş və mühüm nəticələr əldə olunmuşdu.

Respublikada malyariya xəstəliyi ilə bağlı epidemioloji vəziyyətin xeyli kəskinləşməsi səbəbindən 1997-ci il iyulun 19-da keçirilən respublika müşavirəsi yoluxucu xəstəliklərlə, o cümlədən malyariya ilə

mübarizəni ümumdövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıraraq, bu genişmiqyaslı işin əlaqələndirilməsini və yüksək səviyyədə təşkilini mühüm vəzifə kimi irəli sürmüşdü. Müşavirənin məsələni çox kəskin şəkildə qoyması tezliklə daxilə və beynəlxalq səhiyyə təşkilatlarında ciddi əks-səda doğurdu, bu sahədə görülən işlər intensivləşdirildi. Nəticədə müşavirədən keçən beş il ərzində malyariya xəstəliyi 10 dəfə azaldı və onun bir xəstəlik kimi ləğv edilməsi məsələsi aktuallaşdı. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan malyariyaya qarşı mübarizə sahəsində qısa müddət ərzində o qədər böyük uğur və təcrübə əldə etmişdi ki, bu təcrübəni öyrənmək və daha da təkmilləşdirmək məqsədilə 2001-ci ilin noyabrında Bakıda malyariya üzrə beynəlxalq konfrans keçirilmişdi.

Təhlükəli yoluxucu xəstəliklərdən olan difteriya və poliomiELITin 1994-cü ilin ikinci yarısından kəskin şəkildə artması təhlükəli vəziyyət yaradırdı. Aparılan intensiv işlər sayəsində Dünya Səhiyyə Təşkilatının və BMT-nin Uşaq Fondunun (YUNİSEF) xətti ilə respublikaya vaksinlərin vaxtında çatdırılması, ilk növbədə, uşaqların kütləvi peyvəndə cəlb olunmasına imkan verdi. 1995-ci ilin may ayında bütün məktəblilərin 97-98 faizi, 1995-ci ilin sonu və 1996-cı ildə isə respublika əhəlisinin 95,6 faizi difteriyaya qarşı peyvənd olunmuşdu [124, 250] Nəticədə 1995-ci illə müqayisədə 1996-cı ildə xəstəlik 6 dəfə azalmış, sonrakı illərdə isə minimuma endirilmişdi (məsələn, 2000-ci ildə 24 hadisə qeydə alınmışdı).

Respublikada geniş yayılmış poliomiELIT xəstəliyinin aradan qaldırılması sahəsində də uğurlu nəticələr vardı. PoliomiELITə qarşı peyvənd tədbirlərində və Ümumdünya sağlamlıq günündə Heydər Əliyevin şəxsən iştirakı bu xəstəliklə mübarizəyə xüsusi bir impuls verməklə, bu işin dövlət əhəmiyyəti daşdığını da təsdiq edirdi.

Əsas nailiyyətlərdən biri də qızılca ilə xəstələnənlərin sayının kəskin şəkildə azalması idi. 2001-ci ildə 1997-ci illə müqayisədə xəstəlik 30 dəfə azalmışdı [124, 250]. Vərəmlə mübarizə problemi də səhiyyə sisteminin prioritet sahəsi idi. 2000-ci il vərəmlə mübarizə ili elan olunmuş, həyata keçirilmiş mühüm tədbirlər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi.

Ana və uşaqların mühafizəsi dövlətin cəmiyyətin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi sahəsindəki fəaliyyətində xüsusi yer tutur. Bu məsələ daim diqqət mərkəzində olmuş, respublikaya rəhbərliyinin

sovet dövründə olduğu kimi, müstəqillik illərində də ana və uşaqların sağlamlığının mühafizəsi sahəsində xeyli iş görülmüşdü. BMT-nin Əhali Fondu öncül istiqamətlərdən biri kimi, 1996-cı ildə «Azərbaycanda reproduktiv sağlamlıq və ailə planlaşdırması sahəsində» Milli proqramın işlənilib hazırlanması təşəbbüsünü irəli sürmüş və onu maliyyələşdirmişdi. Proqramın müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi öz müsbət nəticəsini verdi. Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Masallı, Şəki və Qusarda regional mərkəzlər təşkil edildi. Ana və uşaq ölümünün azaldılması istiqamətində görülən tədbirlər iki mərhələdə həyata keçirilirdi. Birinci mərhələ 1996–1999-cu illəri, ikinci mərhələ isə 2000–2004-cü illəri əhatə etmişdir. Aparılan tibbi maarifləndirmə və profilaktik işlər nəticəsində 2002-ci ildə körpə uşaq ölümü təxminən 4 dəfə azalmışdı [1127, 34].

Narkomaniyaya qarşı dövlət səhiyyəsinə mübarizənin təşkili də daim nəzarətində olmuşdur. 2001-ci ilin mayında «Narkoloji nəzarət haqqında» qanunun qəbul edilməsi əhalinin sağlamlığının qorunması, «əsrin belası»na qarşı mübarizədə mühüm tədbirlərdən biri idi. Respublikada bu sahədə 9 dispanser fəaliyyət göstərirdi.

Həyata keçirilən səhiyyə islahatları Səhiyyə Nazirliyinin aparatını, elmi tədqiqat institutlarının fəaliyyətini, tibbi kadrların hazırlanması sistemini də əhatə etmişdir. Nazirlikdə bir-birini təkrarlayan strukturlar ləğv edilmiş, 9 idarə saxlanmışdı.

Səhiyyə islahatları çərçivəsində tibb universitetində də mühüm işlər görülmüşdür. Müasir təbabətin tələbləri nəzərə alınaraq, universitetin sanitariya-gigiyena fakültəsi tibbi profilaktika fakültəsinə çevrilmiş, burada profilaktik yönümlü ixtisaslarla yanaşı, biokimyəvi, biofizik və kibernetik həkimlər hazırlığı da təşkil edilmişdir. Azərbaycan ordusunun hərbi həkimlərə olan ehtiyacı nəzərə alınaraq, 2000-ci ildə universitetdə hərbi fakültə fəaliyyətə başladı. Bütün bunlarla yanaşı, universitetin 10 kafedra, kitabxana və informatika mərkəzi yerləşən tədris binası da istifadəyə verilmişdir. Kafedralar kompyuterləşdirilmiş, maddi-texniki baza möhkəmləndirilmişdir. Universitetin beynəlxalq əlaqələri də genişlənmiş, 2002-ci ildə Avropa Universitetlər Assosiasiyasına tamhüquqlu üzv qəbul edilmişdir.

Səhiyyə sahəsində çalışanların ixtisaslarının artırılması, səhiyyə sisteminin orta tibb işçiləri ilə təminatı məsələləri də respublika rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Görkəmli dövlət xadimi,

səhiyyə təşkilatçısı Əziz Əliyevin adını daşıyan Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu və tibb məktəbləri bu sahədə səmərəli fəaliyyət göstərirdi.

Prezident Heydər Əliyev səhiyyə obyektlərinin yenidən qurulmasını diqqətdə saxlayır, bir sıra səhiyyə ocaqlarının açılışında isə şəxsən iştirak edirdi.

Heydər Əliyevin söyləri və tövsiyələri ilə Azərbaycan Respublikası Dünya Səhiyyə Təşkilatının müxtəlif layihələrinə cəlb edilmiş, bir çox proqramların fəal iştirakçısına çevrilmişdir. 1997-ci ildə Bakıda keçirilən Pediatriqların IV beynəlxalq Konqresi pediatriya elmi sahəsində, eləcə də respublikamızın səhiyyə tarixində mühüm hadisə oldu. Dünya şöhrətli alim İhsan Doğramacının sədrlik etdiyi həmin konqresdə Heydər Əliyev şəxsən iştirak edərək nitq söyləmişdi.

Beləliklə, səhiyyə sahəsində yeni iqtisadi sistemə uyğun olaraq həyata keçirilən islahatlar sonralar səhiyyə sahəsində əldə edilmiş çox böyük uğurların təməlini qoymuşdur.

6.3. İdmanın inkişafı

Azərbaycan Respublikası qədim idman ənənəsi olan ölkələrdən biridir. Burada tarixən idmanın müxtəlif növləri inkişaf etmişdir. Bu məsələyə münasibətdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev demişdir: «Xalqımız, millətimiz genetik xüsusiyyətlərinə görə fiziki cəhətdən sağlam insanlardan ibarət olan xalqdır, millətdir. Fiziki sağlamlıq və fiziki güc, mənəvi sağlamlıqla bərabər Azərbaycan xalqına, millətinə xas olan xüsusiyyətdir. Amma bu xüsusiyyət həmişə bizim daxilimizdə qalıbdır. Keçmiş dövrlərdə də, əsrlərdən-əslərə pəhləvanlarımız da, güləşçilərimiz də, oxatanlarımız da, fiziki imkanlarını cürbəcür oyunlarda nümayiş etdirənlərimiz də olubdur. Ancaq məlum olan səbəblərə görə bunlar yalnız öz ölkəmizin çərçivəsində qalıb, dünya miqyasına çıxmayıbdır».

Milli lider Azərbaycan idmanının tarixi ənənələrindən bəhs edərkən ölkə idmançılarının bir zamanlar beynəlxalq miqyasa çıxma bilmədiyini ürəkaçırısı ilə xatırlayırdı. Azərbaycan idmanının dünya idmanından bu cür təcrid edilməsi, beynəlxalq aləmdə layiqincə təmsil

olunmaması siyasi səbəblərlə bağlı idi. Prezident Heydər Əliyev çıxışlarından birində bunu belə izah etmişdir: «Keçmiş dövrlərdə də Azərbaycanın nümayəndələri Olimpiya oyunlarında təmsil olunmuşdular. Bəziləri yüksək nailiyyətlər də əldə etmişlər. Ancaq onlar keçmiş Sovetlər İttifaqını təmsil etmişlər. Eyni zamanda Azərbaycan tam müstəqil olmadığına görə, keçmişdə Sovetlər İttifaqının ümumi komandasında Azərbaycanın idman ustaları istənilən qədər, istənilən miqdarda heç vaxt təmsil olunmamışdır».

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ölkə idmançılarının beynəlxalq yarışlarda layiqincə təmsil olunması üçün hüquqi status yaratdı. Lakin burada da problemlər, çətinliklər vardı. Ancaq bunlar artıq daxili problemlər, daxili çətinliklər idi. Müstəqilliyin ilk illərində respublikada idmana münasibət son dərəcə aşağı səviyyədə idi. İdman unudulmuş sahələrdən birinə çevrilmişdi. Bunun həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri vardı. Əgər əsas səbəbləri sadalamaq istəsək, ilk növbədə, aşağıdakıları göstərmək lazımdır: 1) idman dövlətin diqqət və qayğısından kənarda qalmışdı; 2) idman obyektləri və qurğularının əksəriyyəti təyinatı üzrə istifadə olunmurdurdu; 3) mövcud idman avadanlıqları dağıdılmışdı; 4) ölkədə beynəlxalq yarışların, turnirlərin keçirilməməsi bir yana, hətta yerli yarışların təşkilinə də biganə münasibət formalaşmışdı; 5) əksər klub və bölmələrdə məşqlər dayandırılmış, idmançıların yetişdirilməsi işi başlıbaşına buraxılmışdı; 6) idmançıların beynəlxalq yarışlarda iştirakı, demək olar ki, təmin edilmirdi; 7) beynəlxalq yarışlarda yüksək nəticələr göstərmiş idmançıların əməyi qiymətləndirilmirdi; 8) beynəlxalq idman qurumları ilə əlaqələr yox idi.

Belə bir şəraitdə yüksək ustalığa malik idmançılar, ixtisaslı və istedadlı məşqçilər ölkədən çıxıb gedirdilər. Ölkə idmanının inkişaf etdirilməsi üçün, şübhəsiz ki, ilk növbədə dövlətin idmana münasibətində dəyişiklik yaranmalı idi. Belə dəyişiklik 1993-cü ilin ikinci yarısında Heydər Əliyevin yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışı ilə başladı.

Ümummilli lider 1990-cı illərin əvvəlində geniş idmana münasibətdə yaranmış vəziyyətdən bəhs edərkən demişdir: «... 1990-92-93-cü illərdə Azərbaycanda bütün idman qurğuları dağıdılmışdı. Azərbaycanın ən böyük stadionu bərbad vəziyyətə salınmışdı. Ayrı-ayrı adamlar orada müxtəlif bazarlar, dükanlar açmışdılar, oranı kababxanaya

döndərmişdilər. Bilin! Azərbaycanda çox şeylər dağıdılmışdı. Amma Azərbaycanın gəncliyi, idmanı üçün ən vacib olan bu stadionun dağıdılması məni həddindən artıq incitdi».

Ulu öndər stadionu nəinki bərpa etmək, onu müasir, beynəlxalq standartlar səviyyəsinə qaldırmaq barədə göstəriş verdi və qısa bir müddətdə stadion beynəlxalq standartlara uyğun təmir olundu.

1993-cü il noyabrın 24-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti dünya və Avropamiqyaslı yarışlarda yüksək nəticələr göstərmiş idmançılarımızı qəbul etdi. Bu tədbirin çox maraqlı və ibrətamiz tarixi var. O dövrdə idmançıların irimiqyaslı beynəlxalq yarışlarda, dünya və Avropa çempionatlarında iştirak etməyə imkanları yox idi. Onlar çox vaxt öz hesablarına, yaxud çox çətinliklə tapılan sponsorların sayəsində yarışlara gedə bilirdilər. Buna baxmayaraq, müəyyən nəticələr olurdu. Əksər hallarda bu, qeyri-olimpiya idman növlərində, xüsusən də Şərq döyüş növlərində baş verirdi. 1993-cü ildə - Azərbaycan Respublikasının ən çətin və qarışıq bir zamanında da bəzi idmançıların uğurları olmuşdu. İdmançıları dəstəkləmək üçün nəse etmək vacib idi, onlarla hansısa bir səviyyədə görüş təşkil etmək zərurəti yaranmışdı. O vaxt yenicə Prezident seçilmiş, gecəsi-gündüzü olmadan bütün səylərini Azərbaycanda dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsinə, xarici və daxili düşmənlərin qurduqları tələlərin, maneələrin ləğvinə yönəlmiş Heydər Əliyevə bu barədə məruzə olunduqda, onun qərarı qəti oldu: «İdmançıları mən özüm qəbul edəcəyəm, onlarla özüm görüşüb söhbət edəcəyəm. İdmançılara respublika Prezidenti səviyyəsində diqqət göstərilməlidir». Noyabrın 24-dəki bu görüşdə Ümummilli lider öz idmançısının nailiyyətlərinə bütün xalqın, ölkənin sevindiğini, dövlətin bunu yüksək qiymətləndirdiyini xüsusi vurğulayaraq demişdir: «Əlimizdən gələn köməyi etməyə hazırıq ki, gənclərimiz həm təhsildə, əməkdə, Vətənin müdafiəsində, elmdə, mədəniyyətdə, həm də idmanda, bədən tərbiyəsində yaxşı nailiyyətlər qazansınlar. Müasir Azərbaycan Respublikası dövlətinin idmanını dünya miqyasında layiqincə təmsil edənlər, tanıdanlar, bayrağımızı yüksəklərə qaldıranlar bizim fəxrimizdir».

Ölkədə idmanın inkişafına yeni-yeni imkanlar yaratmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edilirdi. 1994-cü ildə Prezident Heydər Əliyevin fərmanı ilə Gənclər və İdman Nazirliyi yaradıldı. Fərmanda öl-

kədə idmanın inkişafı üçün həyata keçirilməli əsas məsələlər dairəsinə aşağıdakılar daxil edilmişdi: mövcud idman bazalarının, stadionların, meydança və zalların qorunması, bərpa və təyinatı üzrə istifadəsinin təmin edilməsi; yeni idman bazalarının, meydançalarının, stadion və zalların tikilməsi, onların zəruri avadanlıqla təchizatı; idman bölmələri və klublarının açılması; idman mütəxəssislərinin yetişdirilməsi; ölkə birinciliklərinin və digər yarışların keçirilməsi; idmançıların beynəlxalq yarışlarda iştirakının təmin edilməsi; yüksək idman nəticələri göstərmiş idmançılara diqqət və qayğı göstərilməsi; idmançıların təltif olunması; Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq yarışların keçirilməsi; uşaq və yeniyetmələrin daha geniş miqyasda idmana cəlb edilməsi.

Heydər Əliyevin idmanın inkişafı sahəsində siyasətinin uğurunu təmin edən amillərdən biri də idmançıların psixologiyasını yaxşı bilməsi idi. İdmançının həyatı mübarizədən ibarətdir. Bu mübarizə mükafatlar uğrunda aparılır. İdmançının zəhmətinin bəhrəsi mükafatdır – medaldır, kubokdur. O, qazandığı bu mükafata görə cəmiyyətdən, xalqdan, dövlətdən də mükafat gözləyir. Çünki yarışdakı mükafatı xalqın və dövlətin naminə qazanılmışdır. Heydər Əliyev dəfələrlə deyirdi ki, idmançı beynəlxalq yarışlarda qazandığı mükafatlar müqabilində xalqın məhəbbəti, dövlətin qayğısı ilə mükafatlandırılmalıdır.

Bu fikrin təsdiqi kimi, 1995-ci ilin martında Prezident ölkə idmançılarının təltif edilməsi haqqında fərman imzaladı. Həmin fərmanla Olimpiya çempionu Nazim Hüseynov «Şöhrət» ordeni, daha on iki nəfər isə «Tərəqqi» medalı ilə təltif olundu. Elə həmin ayda indiki Bakı İdman sarayında idman oyunlarına baxış keçirildi. Azərbaycan Prezidenti bu tədbirdə çıxış edərək demişdir: «İndi müstəqil Azərbaycanda idmanın inkişafı üçün, bədən tərbiyəsinin geniş yayılması üçün daha çox imkan yaradılmışdır. Bu imkanlardan Azərbaycan vətəndaşları səmərəli istifadə etməlidirlər. ...Biz indi müstəqil bir dövlət kimi dünya miqyasında keçirilən bütün ictimai, mədəni, siyasi tədbirlərdə iştirak edirik və bu baxımdan, Azərbaycan idmançılarının müxtəlif beynəlxalq idman yarışlarında iştirak etməsi respublikamız üçün çox əhəmiyyətlidir».

İdmançıların dövlət mükafatları ilə təltif olunması bundan sonra ənənə şəklini aldı: məşhur futbolçular Ələkbər Məmmədov, Anatoli Banişevski və Kazbek Tuayev, məşhur güləşçi Muxtar Dadaşov,

şahmat üzrə beynəlxalq dərəcəli hakim Faiq Həsənov «Şöhrət» ordeni ilə təltif olundular. Sidneydə qazanılan böyük qələbələrə görə Olimpiya çempionları Namiq Abdullayev, Zemfira Meftahətdinova, onların məşqçiləri Vahid Məmmədov, Yaqub Məmmədov və Hafiz Cəfərov «Şöhrət» ordeni, Olimpiadanın bürünc mükafatçısı Vüqar Ələkbərov və onun məşqçiləri Rəşid Məmmədov, Rauf Cəbbarov «Tərəqqi» medalı ilə təltif olundular. 2002-ci ildə Prezident Heydər Əliyev Milli Olimpiya Komitəsinin 10 illik yubileyi münasibətilə Ağayar Axundzadəni, Xəzər İsayevi, Yaşar Məmmədovu, İnnə Riskalı, Rəfiqə Şabanovanı və Lyudmila Şubinanı «Şöhrət» ordeni, daha 17 nəfəri isə «Tərəqqi» medalı ilə təltif etdi.

Heydər Əliyev təkcə böyük yarışlarda uğur qazanan idmançıların və onların məşqçilərinin deyil, müəllimlərin də əməyini yüksək qiymətləndirirdi. Prezidentin fərmanı ilə 2001-ci ildə, Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının 70 illiyində akademiyanın müəllimləri orden və medallarla təltif olundular.

Ölkəni tanıtdıra biləcək idmançıların yetişdirilməsinin müxtəlif amillərdən asılı olduğunu vurğulayan dövlət başçısı bu işi təkcə idmançı və məşqçinin əməyi, səyi ilə bağlamaq istəyənlərlə, Azərbaycanda idman ənənəsinin olmamasına istinad edənlərlə, ölkədə bu və ya digər idman növünün inkişaf etdirilməsini mümkün saymayanlarla heç vaxt razılaşmamışdır. O, çıxışlarından birində demişdir: «Çox narahat olurdum ki, niyə bizim idmançılar yüksək adlar ala bilmirlər? Bizə cürbəcür izahatlar verirdilər. Bəzi adamlar hətta belə hesab edirdilər ki, guya Azərbaycan xalqının, Azərbaycan millətinin idman ənənəsi zəngin olmadığına görə, böyük olmadığına görə və onun böyük tarixi olmadığına görə bizim azərbaycanlılar bu yüksək adları ala bilmirlər. Bəzən belə deyirdilər ki, məsələn, güləşdə bizim azərbaycanlılar müəyyən bir çempion adı ala bilərlər, amma başqa idman növlərində ala bilməzlər.

Düzü, o illər mən bu fikirlərlə daxilən razı olmurdum və açıq da deyirdim ki, bunlar doğru fikirlər deyildir. Bizim xalqımız, millətimiz fiziki cəhətdən, genetik cəhətdən çox sağlam xalqdır, çox sağlam millətdir. Buna görə də ola bilməz ki, bizim idmançılar yüksək nailiyyətlər qazana bilməsinlər».

Heydər Əliyev Olimpiya oyunlarında iştiraka xüsusi əhəmiyyət verdiyinə görə, Azərbaycanda Olimpiya hərəkətinin genişlənməsinin

də təşəbbüskarı və ilhamçısı oldu. Olimpiya hərəkətində, Olimpiya oyunlarında Azərbaycanın layiqincə təmsil olunması üçün ölkə başçısı Atlanta Olimpiadasına hazırlıqla bağlı xüsusi sərəncam imzaladı. Bu sənəddə göstərilirdi ki, 1996-cı ildə keçiriləcək XXVI Yay Olimpiya Oyunlarında Azərbaycan Respublikası ilk dəfə müstəqil dövlət kimi təmsil olunacaqdır. Respublika Prezidenti beynəlxalq yarışlar sırasında Olimpiya oyunlarının ən mötəbər, ən yüksək yer tutduğunu həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, bu sahə ilə məşğul olanlardan da belə bir münasibət və məsuliyyət tələb etmişdir. İdmançının Olimpiya oyunlarında iştirak etməsi faktının özünün böyük nailiyyət olduğunu vurğulayan Heydər Əliyev 1996-cı ildə Atlanta Oyunlarına yola düşən idman nümayəndə heyəti ilə görüşündə demişdir: «Bu, sadəcə bir nümayəndə heyəti deyil ki, neçə nəfər istəyirsən təyin et, müəyyən et, göndər. Dünyada yeganə haldır ki, bu toplantıya, dünya səviyyəli görüşə gedən nümayəndə heyəti nə dövlət, nə də xalq tərəfindən təyin oluna bilməz. Olimpiya oyunlarında iştirak etmək hüququ almaq üçün lazımı göstəricilər əldə etmək gərəkdir. Əgər bunlar olmazsa, Azərbaycan dövləti, Azərbaycan Prezidenti də nə qədər çalışsa, o nailiyyəti əldə etməyən adam yığma komandanın tərkibinə düşə bilməz. Ona görə də 23 nəfərdən ibarət olan bu nümayəndə heyəti Azərbaycan Respublikasının idman sahəsindəki imkanını nümayiş etdirir. ... Sizin, yəni Azərbaycan Respublikası komandasının XXVI Olimpiya Oyunlarında iştirak etməsi özü əlamətdar bir hadisədir. Siz oradan hansı nailiyyətlə qayıdacaqsınızsa, bu, məsələnin ikinci tərəfidir».

Atlanta Olimpiadasında Azərbaycan idmançılarından cəmi bir nəfər – sərbəst güləşçi Namiq Abdullayev gümüş medal qazanmışdı. Onun bolqar güləşçisi, 7 dəfə dünya çempionu İordanov ilə final görüşü Azərbaycanda böyük əks-səda doğurmuşdu. Heydər Əliyev də onu televiziya ilə izləmiş, Namiq Abdullayevin finalda da cəsarətlə güləşdiyini, əslində rəqibinə məğlub olmadığını, bəlkə də ondan üstün olduğunu öz gözləri ilə görmüşdü. Ancaq hakimlərin subyektiv fikrinə görə, qələbə İordanova verilmişdi. Olimpiya çempionu adını ala bilməyən Namiq əvəzində böyük mənəvi zərbə almışdı. Prezident Heydər Əliyev isə Namiq Abdullayevin Olimpiya oyunlarındakı çıxışını çox yüksək qiymətləndirərək, onun gümüş medalının Azərbaycan üçün qızıla bərabər olduğunu bəyan etdi. Prezidentin sərəncamı ilə ona Olimpiya

çempionu üçün nəzərdə tutulmuş mükafat verildi. Heydər Əliyev Atlantadan qayıtmış olimpiyaçılarımızla 1996-cı ilin avqustunda keçirdiyi görüşdə demişdir: «Sizi Atlantaya, Olimpiya oyunlarına çox böyük ümidlərlə, arzularla yola saldıq və şübhəsiz ki, daha yüksək nailiyyətlər gözləyirdik. ... Bir də qeyd edirəm, biz çox şey gözləyirdik. Amma hər bir hadisəyə reallıqdan baxmaq, hər bir hadisəni reallıq əsasında qiymətləndirmək lazımdır. Hesab edirəm ki, reallığa görə sizin nailiyyətiniz görkəmli nailiyyətdir».

Eyni zamanda dövlət başçısı həmin görüşdə növbəti Olimpiya oyunlarına hazırlığa indidən başlamağın vacibliyini vurğulamış, bu hazırlığın xüsusi sənəd əsasında aparılması haqqında göstəriş vermişdir: «O sənəddə dörd il müddətində sizin hansı işlər görəcəyiniz müəyyən edilməlidir. Mən bu barədə sizdən təklif gözləyirəm və əmin ola bilərsiniz ki, lazımı sərəncamlar veriləcək, qərarlar qəbul olunacaq və bunun üçün də lazımı vəsait ayrılacaqdır».

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin idmana göstərdiyi diqqət və qayğı beynəlxalq idman və olimpiya təşkilatlarında da böyük əks-səda doğurdu. Milli Olimpiya Komitələri Assosiasiyasının 1997-ci ildə İslandiyanın Reykyavik şəhərində keçirilən Baş Məclisi Olimpiya hərəkəti və idman sahəsində böyük xidmətlərinə görə Azərbaycan Prezidentini görkəmli dövlət xadimlərinə verilən «Olimpiya ləyaqəti» mükafatı ilə təltif etdi. Artıq bütün dünyada, beynəlxalq idman qurumlarında bilirdilər ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti idmanı dəyərləndirir, onun cəmiyyətdəki rolunu başa düşür, öz ölkəsində idmanın, Olimpiya hərəkətinin inkişafı üçün əlindən gələni edir. Bu sahədə görülən işlər, əldə olunan uğurlar idmana dövlət səviyyəsində qayğının, diqqətin, nəzarətin nəticəsi idi.

Heydər Əliyev Milli Olimpiya Komitəsinin (MOK) yaradılmasını müstəqilliyimizi təsdiq edən hadisə kimi qiymətləndirirdi. Bu qurum ölkədə idmanın, Olimpiya hərəkətinin inkişafında fəal olmalı, öndə getməli idi. Lakin Azərbaycan Respublikasında Milli Olimpiya Komitəsinin fəaliyyəti hiss olunmurdu, ölkədə çoxlarının onun varlığından xəbəri yox idi. Azərbaycan Respublikasının idman ictimaiyyəti MOK-un fəaliyyətini gücləndirməyi tələb edirdi. MOK-un işindəki ətalət, fəaliyyətsizlik isə ona rəhbərlik edənlərin işindən irəli gəlirdi.

Milli Olimpiya Komitəsində yaranmış acınacaqlı vəziyyət, rəhbərliyin fəaliyyətsizliyi, işi təşkil edə bilməməsi, Azərbaycan Respublikasında idmanın, Olimpiya hərəkətinin inkişafına laqeyd münasibəti hamıdan çox Heydər Əliyevi düşündürürdü. O bilirdi ki, bu sahədə köklü dəyişikliklər etmək lazımdır, bunu təkcə qərarlar, sərəncamlar, göstərişlər və tapşırıqlarla etmək mümkün deyildir. MOK-a, Azərbaycan Respublikasında Olimpiya hərəkətinin və idmanın inkişafı prosesinə elə bir adam rəhbərlik etməlidir ki, o, yüksək intellektual səviyyəsi, güclü təşkilatçılıq qabiliyyəti, geniş, müasir dünyagörüşü ilə seçilməli, idmanı sevməli, ölkə idmanı üçün qəlbən yanmalıdır, idmançıları, idman mütəxəssislərini öz ətrafında birləşdirmək istedadı olmalıdır.

İdman ictimaiyyəti belə bir rəhbər kimi İlham Əliyevi görürdü. Müxtəlif yerlərdə, görüşlər, müzakirələr zamanı İlham Əliyevin adı səslənir, məhz onun Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti olacağı təqdirdə Azərbaycan idmanının sürətli inkişafı üçün zəmin yaranacağı bildirilirdi.

Prezident Heydər Əliyev də bu haqda düşünürdü, idmançıların, idmansevərlərin arzusundan onun da xəbəri var idi və o, İlham Əliyevin xalqın ümidlərini doğruldacağına, idmansevərlərin arzularını həyata keçirəcəyinə, Azərbaycan idmanının nüfuzunu yüksəklərə qaldıracağına inanırdı.

1997-ci ilin iyul ayında Milli Olimpiya Komitəsinin Baş Məclisi toplandı. Məhz bu Baş Məclisdə İlham Əliyev yekdilliklə MOK-un prezidenti seçildi. Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsinin fəaliyyətində dönüşün başlanğıcı oldu. Heydər Əliyev də inkişafına son dərəcə böyük əhəmiyyət verdiyi bu sahəni məhz İlham Əliyevin qısa bir zaman kəsiyində irəli apara biləcəyinə, onu düşdüyü ağır vəziyyətdən çıxaracağına qadir olduğuna ürəkdən əmin idi. Bundan beş il sonra, MOK-un onillik yubiley mərasimində dediyi sözlər onun yanılmadığını bir daha təsdiqlədi: «Müstəqillik, milli azadlıq Azərbaycan xalqına çox şeylər veribdir. Dünyada gedən Olimpiya hərəkətinə azad, sərbəst qoşulmaq, orada özünü göstərmək və bununla da Azərbaycanda idmanın, bədən tərbiyəsinin inkişafını daha da sürətləndirmək də bizim məqsədimiz olubdur. Ancaq təəssüflər olsun ki, bu sahədə on ilin hamısı səmərəli istifadə edilməyibdir. Artıq burada

deyildi ki, siz bu dövrü iki yerə bölürsünüz. Birinci beş ildə, demək olar ki, biz Olimpiya hərəkətinin Azərbaycanda mövcud olduğunu o qədər də bilməmişik. 1997-ci ildən sonra isə Azərbaycanda Olimpiya hərəkəti birdən-birə çox böyük vüsət alıb, təbliğ olunub və bu sahədə çox işlər görüldür».

Ölkədə idmanın və Olimpiya hərəkətinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı dövlət səviyyəsində görülən işlər bir-birini əvəz edirdi. 1998-ci ilin fevralında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti «XXVII Yay Olimpiya Oyunlarına hazırlıq haqqında» sərəncam imzaladı. Həmin ilin mayında Prezident yeniyetmələrin I Respublika oyunlarının final mərhələsinin təntənəli açılışında iştirak etdi. İlin sonunda «Dinamo» cəmiyyətinin idman kompleksinin açılış mərasimi oldu. Mərasimdə iştirak edən dövlət başçısı demişdir: «İdmanın, bədən tərbiyəsinin inkişafı üçün görülən işlər və gələcəkdə görəcəyimiz işlər bizim dövlət, hökumət siyasətimizin əsas istiqamətlərindən biridir».

Beləliklə, yeni minilliyin astanasında Azərbaycan Respublikasında idmana dövlət səviyyəsində diqqət və qayğı günbəgün artırdı.

Bəşər tarixinin yeni əsrinin, yeni minilliyinin başlanması münasibətilə Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi (BOK), öz ölkələrində Olimpiya hərəkətinin inkişafına, Olimpiya ideallarının yayılmasına rəvac verən, onu dəstəkləyən dövlət başçılarını təbrik etmək üçün xüsusi hədiyyə hazırlamışdı. BOK-un prezidenti Xuan Antonio Samarançın Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti İlham Əliyevə ünvanladığı məktubda deyilirdi ki, BOK Azərbaycan dövlətinin başçısına məşhur heykəltəraş Naq Arnoldinin «2000-ci ilin Olimpiya qapıları» adlı əsərini hədiyyə edir. 2000-ci il fevralın 2-də Prezident Sarayında keçirilən mərasimdə Azərbaycanın görkəmli idmançıları, Olimpiya çempionları Rəfiqə Şabanova və Nazim Hüseynov BOK-un xüsusi rəmzi hədiyyəsini dövlətimizin başçısına təqdim etdilər.

Milli Olimpiya Komitəsinin apardığı gərgin iş, dövlət başçısı tərəfindən idmana dəstək növbəti Olimpiadada Azərbaycan idmançılarının tərkibcə daha çox olmasına imkan yaratdı.

2000-ci il avqustun 25-də Zuğulbada XXVII Yay Olimpiya Oyunlarına gedən idmançılarla Prezidentin görüşü oldu. Ölkə başçısı dörd il əvvəl olduğu kimi, bu dəfə də olimpiyaçılara xeyir-duasını, tövsiyələrini verdi, onlara uğurlar arzuladı. Olimpiya oyunlarına

gedən hər bir idmançı Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı qarşısında diz çökərək müqəddəs bayrağı öpdü, Azərbaycanın şərəfini layiqincə qoruyacağına and içərək, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin əlini sıxıb, üzündən öpdü. Sonralar Azərbaycanda Olimpiya hərəkəti haqqında, Heydər Əliyev haqqında çəkilmiş video-filmlərdə bu möhtəşəm olduğu qədər həyəcanlı, təmtəraqlı olduğu qədər təsirli epizodları görən beynəlxalq, Avropa və müxtəlif milli olimpiya komitələrinin rəhbərləri buna heyran olduqlarını və mütləq öz ölkələrində bunu tətbiq edəcəklərini dəfələrlə söyləmişlər.

Olimpiyaçılar ölkə başçısına verdikləri vədə Sidneydə əməl edə bildilər. İki qızıl, bir bürünc medal qazanmış Azərbaycan komandası 199 ölkə arasında 34-cü yeri tutdu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Sidney yarışlarından sonra, oktyabrın 17-də olimpiyaçıları qəbul etdi, onların nəticələrini yüksək qiymətləndirdi. Yüksək nəticə göstərmiş idmançılar və onların məşqçiləri orden və medallarla, qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırıldılar. Olimpiyaçıların hər biri Prezidentdən mükafat aldı. Prezident Heydər Əliyev görüşdə söylədiyi geniş nitqində demişdir: «Sizin hər biriniz böyük zəhmət çəkmisiniz, yarışda iştirak etmisiniz. Siz dövlətin idmançılara qayğısı haqqında burada danışdınız, bizə öz təşəkkürlərinizi bildirdiniz. Ancaq bu, bizim borcumuzdur. Bu, dövlətin borcudur. Dövlətin, hökumətin hər bir sahədə çox böyük vəzifələri vardır. Əgər biz hansı sahədə nəyəsə nail ola biliriksə, demək, biz öz borcumuzu yerinə yetirə bilirik. Mən bu gün böyük qürur hissi ilə deyirəm ki, biz idmana, bədən tərbiyəsinə qayğı göstərərək millət, xalq, vətən qarşısında öz borcumuzu yerinə yetiririk.

...Milli Olimpiya Komitəsinin böyük planları vardır. İlham Əliyev burada dedi ki, Milli Olimpiya Komitəsi üçün böyük bir kompleks tikilibdir. Biz bir neçə gündən sonra onun açılışında iştirak edəcəyik. Güclü maddi-texniki bazanın yaranması əsas şərtlərdən biridir. Milli Olimpiya Komitəsinin böyük xidmətlərindən biridir ki, komitə bu işlə ciddi məşğul olur və dövlətdən heç bir vəsait almadan, öz imkanları ilə idman üçün, olimpiyaçılar üçün yeni-yeni böyük müəssisələr yaradır. Biz bunu alqışlayırıq, dəstəkləyirik. Biz lazım olan köməyi bundan sonra da edəcəyik. Yenə də deyirəm, ümidvaram ki, siz bu nailiyyətlə qane olmayacaqsınız, çalışacaqsınız, gələn Olimpiya oyunlarına qədər

olan müddətdə müxtəlif dünya yarışlarında iştirak edəcəksiniz və böyük nailiyyətlərinizlə bizi daha da sevindirəcəksiniz».

2000-ci il oktyabrın 21-də Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsinin tikdirdiyi idman kompleksi istifadəyə verildi. O vaxt Avropa Olimpiya Komitəsinin prezidenti olan Jak Roqq və həmin qurumun baş katibi Mario Peskante hələ Sidney Olimpiadasında İlham Əliyevlə görüşləri zamanı Bakıya dəvət olunmuşdular və kompleksin açılış mərasimində iştirak etdilər. Mərasimdə çıxış edən Prezident Heydər Əliyev MOK-un işini yüksək qiymətləndirdi, komitənin gələcək fəaliyyəti ilə bağlı tövsiyələrini də verdi: «Hesab edirəm ki, bu, Milli Olimpiya Komitəsinin işinin hələ başlanğıcıdır. Milli Olimpiya Komitəsi əldə etdiyi təcrübədən, təbiidir ki, ictimaiyyətin bu işlərə verdiyi yüksək qiymətdən ruhlanaraq, bundan sonra öz iş dairəsini genişləndirəcək, maddi-texniki baza yaratmaq sahəsində çox işlər görülməkdir. Hesab edirəm ki, gələn Olimpiya oyunlarına qədər Azərbaycanda idman daha da yüksələcək, daha da inkişaf edəcəkdir».

2001-ci il martın 26-da isə Prezidentin iştirakı ilə MOK-un yeni inzibati binasının açılış mərasimi keçirildi. Heydər Əliyev istifadəyə verilən hər bir obyektin vacibliyini həmişə vurğulayır, onun bir nəfərin deyil, xalqın malına çevrilməsinə böyük dəyər verirdi. Bu mərasimdəki nitqində də o, MOK-un yeni idman qurğuları tikib gənclərin istifadəsinə vermək təcrübəsini yada saldı, onun əhəmiyyətindən danışdı: «Biz bu gün buraya Milli Olimpiya Komitəsinin inzibati binasının açılışına gəlmişik. Əgər düzünü desək, mən heç təsəvvür edə bilməzdim ki, gözəl, müasir tipli və Milli Olimpiya Komitəsinin işinin daha da səmərəli aparılması üçün lazımi imkanlara malik olan belə binanı Milli Olimpiya Komitəsi öz daxili vəsaitindən istifadə edərək bir il müddətində tikib, yaradıbdır. Bu, çox təqdirəlayiq hadisədir.

Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti İlham Əliyev bəyan edibdir ki, Gəncədə də, Naxçıvanda da olimpiya kompleksləri tikilir. Amma güman edirəm ki, bu da son hədd deyildir. Bir halda ki, bu işi başlamısınız, bunu genişləndirmək lazımdır. Bir, iki, üçlə iş qurtara bilməz. Ya gərək başlamayıdınız, ya da başlayıb insanları həvəsləndirmisinizsə, gərək onların hamısı üçün şərait yaradasınız. ...Mən bu işlərdə Milli Olimpiya Komitəsinin aparıcı bir təşkilat olmasını nəzərə alıram. Ancaq, eyni zamanda bütün bu işləri yalnız Milli

Olimpiya Komitəsinin üzərinə qoymaq fikrində deyiləm. Görürəm, burada bir çox nazirlər, başqa sanballı adamlar oturublar. Azərbaycanca bir söz var: imkanlı adamlardır. Ona görə hərə öz təşkilatının imkanlarından istifadə etməlidir. ...

...Ona görə də mən sizi dəvət edirəm ki, Milli Olimpiya Komitəsinin bu təşəbbüsünə qoşulasınız. Təbiidir ki, təkcə burada oturanlar yox, – bizim televiziya mənim bu çıxışımı respublikaya çatdıracaqdır, – hamını dəvət edirəm, hamını çağırıram.

...Heç kəs dünyada əbədi deyildir. Ancaq bu dünyaya gəlib, həyatını sürüb gedən insan əgər iz qoyursa, demək, o, daha da qiymətli dir. Bu, bəzilərinə nəsib olmur. Bəziləri bunu edə bilərlər, amma onların dərrakəsi çatmır. Amma kim ki, edə bilir və bunu qiymətləndirir, özünün şəxsi imici nəminə yox, sadəcə, şəhərimizin, ölkəmizin, xalqımızın inkişafı nəminə edirsə, bu, təbiidir ki, əsl vətəndaşlıqdır, əsl yüksək insani keyfiyyətdir».

MOK-un inzibati binasının açılışı Afina Olimpiya Oyunlarına hazırlığın başlanğıc dövrünün lap əvvəlinə təsadüf edirdi. Hələ ötən Olimpiya oyunlarının nəticələri təhlil olunur, hazırlıq konsepsiyası dəqiqləşdirilirdi. Ümummillə lider 2004-cü il Olimpiadasına planlı şəkildə hazırlaşmağı tövsiyə edir, bu hazırlığın konturlarını cızır, yollarını göstərir, bu və ya digər qurumun vəzifələrini müəyyənləşdirirdi. O deyirdi: «Qarşıda Afina Olimpiya Oyunları var. Artıq ona ciddi hazırlıq işləri aparmaq lazımdır və İlham Əliyevin mənə verdiyi məlumata görə, bu işlər aparılır. Amma bir o deyildir. Gərək Azərbaycan nümayəndələri bütün başqa beynəlxalq yarışlarda iştirak etsinlər. Ola bilər, bir dəfə qalib olsun, bir dəfə məğlub olsunlar. Bu, bizi narahat etməməlidir. Azərbaycan gəncləri, Azərbaycan nümayəndələri beynəlxalq yarışlarda nə qədər çox iştirak etsələr, o qədər çox təcrübə toplayacaqlar. Onlar o yarışların bütün incəliklərini öyrənəcəklər. O qədər həvəslənəcəklər ki, bu yarışlarda yenidən iştirak edib, yeni nailiyyətlər qazanmağa çalışacaqlar ki, nəhayət, istədikləri zirvəyə qalxa bilsinlər. Bu, bizim Milli Olimpiya Komitəsinin qarşısında duran vəzifədir».

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti respublikada idmanın, bədən tərbiyəsinin kütləviləşdirilməsinə çox böyük əhəmiyyət verirdi: «Biz idmanı, bədən tərbiyəsinə kütləvi etməliyik. Gənclərin tam əksə-

riyyətini buna cəlb etməliyik, bu, Azərbaycan vətəndaşının hərtərəfli gələcəyi üçün təməldir. Buna nail olmaq üçün təbiidir ki, lazımi imkanlar da yaratmalıyıq, lazımi şərait də yaratmalıyıq.

.... Mən bütün təşkilatları – həm dövlət, həm də qeyri-dövlət təşkilatlarını, biznes aləmini, hamını Azərbaycanın gələcəyi üçün vacib olan bu böyük işə dəvət edirəm, çağırıram. Güman edirəm ki, mənim səsim eşidiləcək və biz gələcək illərdə bunların nəticəsini görəcəyik. Artıq nümunə vardır. Nümunə ondan ibarətdir ki, Milli Olimpiya Komitəsi son illərdə Olimpiya hərəkətinin inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif təşkilati tədbirlər, təbliğati tədbirlər həyata keçirib, Azərbaycan Milli Olimpiya Komitəsini lazımi səviyyəyə qaldırıbdir. Ancaq bu, məsələnin bir hissəsidir. Eyni zamanda Milli Olimpiya Komitəsi qısa bir müddətdə öz daxili imkanlarından istifadə edərək idman, bədən tərbiyəsi işinin maddi-texniki bazasını yaratmaqla məşğul olubdur. Bu, çox sevindirici haldır».

2001-ci il dekabrın 29-da Bakının Maştağa qəsəbəsində Olimpiya idman kompleksinin açılış mərasimi oldu. Heydər Əliyev bütün işlərdə ən vacib, ən zəruri olanı, ilk növbədə, həyata keçirməyi lazım bilir, bunu tövsiyə edirdi. O, Maştağada keçirilən açılış mərasimində də ənənəsinə sadıq qalaraq belə tövsiyələr verdi: «Müstəqilliyimizin ilk illərində, Azərbaycanda din azadlığı veriləndən sonra xeyriyyəçilərin bir hissəsi məscidlərin tikilməsi ilə məşğul oldular və çox faydalı işlər gördülər. Məscid tikdilər, xalqa xidmət etdilər və beləliklə, öz adlarını da məscidin üzərinə yazdılar ki, bu məscidi filan xeyriyyəçi tikibdir. Bu, çox gözəldir. İndi Azərbaycanda yetərli qədər məscid var. Mənə belə gəlir ki, bundan artığına ehtiyac yoxdur. Amma gənclər üçün idman komplekslərinə, yaxud məktəblərə ehtiyac olduqca çoxdur. Bizim gənclərin hamısı oxumalıdır. Məktəblərimiz var, amma biz indi dövlət vəsaiti hesabına məktəb tikintisi ilə istənilən səviyyədə məşğul ola bilmirik. Demək, əgər bu xeyriyyəçilər öz vəsaitlərini, xeyriyyəçiliklərini məktəb tikintisinə yönəltsələr, yaxud müxtəlif qəsəbələrdə, kəndlərdə, rayonlarda idman müəssisələri, idman kompleksləri, idman salonları, idman meydançaları yaratsalar, - hökm deyil ki, belə böyük, möhtəşəm olsun, – bu bizim millətimiz üçün çox xeyirli olacaqdır, gənclərin idmanla, bədən tərbiyəsi ilə məşğul olması üçün şərait yaradacaqdır. Bunlar hamısı Azərbaycan gəncliyinin gələcəyinə gözəl təminat verəcəkdir».

Ölkədə idmanın maddi-texniki bazasını inkişaf etdirməyi qarşısına məqsəd qoymuş Milli Olimpiya Komitəsi Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində blokada şəraitində yaşayan Naxçıvan şəhərində də universal idman kompleksinin inşasını bütün çətinliklərə baxmayaraq, 2002-ci ilin mayında başa çatdırdı. 2002-ci il iyunun 15-də Naxçıvan şəhərində yeni idman kompleksinin təntənəli açılış mərasimi keçirildi. Mərasimdə geniş nitq söyləyən ölkə başçısı bu hadisəni çox yüksək qiymətləndirmişdir: «Burada, Naxçıvanda Olimpiya idman kompleksinin inşa edilməsi və bu gün istifadəyə verilməsi adi bir hadisə deyildir. Mən o illər Naxçıvanda yaşayarkən heç düşünə bilməzdim ki, gün gələcək, işlərimiz yaxşılaşacaq, yaşayış düzələcək, əmin-amanlıq olacaq, iqtisadiyyatımız inkişaf edəcəkdir. Mən o vaxt heç bilmirdim ki, belə bir Olimpiya Komitəsi var və o, fəaliyyətə başlayacaq, bu cür komplekslər tikib Azərbaycan gənclərinin istifadəsinə verəcəklər.

İlham, mən təşəkkür edirəm ki, sən Naxçıvana belə bir hədiyyə vermişən. Ümidvar olduğumu bildirmək istəyirəm ki, Naxçıvan gəncləri bu kompleksdən səmərəli istifadə edəcəklər və bu kompleksi idarə edənlər də çalışacaqlar ki, o, həmişə yüksək səviyyədə olsun. Xeyirli olsun, uğurlu olsun!

... İndi Azərbaycanda idmanın, bədən tərbiyəsinin böyük maddi-texniki bazası yaranır. Biz bu bazanı yaratmaq istəyirik. Ancaq bizim Milli Olimpiya Komitəsinə büdcədən vəsait ayırmağa imkanımız yoxdur. Onlar öz imkanlarından istifadə edirlər. İndi görün, bu işə nə qədər sədaqətlidirlər, bu işi nə qədər sevirilər. Hər şeyi kənara qoyub bunları edirlər».

Naxçıvan şəhərində yeni idman kompleksinin açılışından iki ay keçməmiş respublikanın başqa bir şəhərində, Gəncədə də yeni idman qurğusu istifadəyə verildi. Təntənəli açılış mərasimi yenə də ölkə başçısının iştirakı ilə keçdi.

2002-ci ildə Şəki şəhərində yeni Olimpiya kompleksinin təntənəli açılışı oldu. Mərasimdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev iştirak etdi və geniş nitq söylədi. Onda heç kim bilmirdi ki, bu, onun yeni idman obyektlərinin açılışında söylədiyi son nitqidir. Heydər Əliyev isə çıxış edir, hamını qurub-yaratmağa, tərəqqiyə, inkişafa, irəliyə çağırırdı: «Bizim Milli Olimpiya Komitəsi son illərdə,

doğrudan da, çox böyük işlər görür. Biz bu yaxınlarda Milli Olimpiya Komitəsinin 10 illik yubileyini qeyd etdik. Amma onun həqiqi fəaliyyəti son beş ildədir. İdmançılar İlham Əliyevi özlərinə başçı, prezident seçəndən sonra o elə böyük həvəslə, elə böyük ruh yüksəkliyi ilə, elə məhəbbətlə bu işdən yapışıbdır ki, onu bundan heç cür ayırmaq mümkün deyildir. Bu da təsadüfi deyildir.

Birincisi, cavan insan kimi o, gənclərin tələbatını yaxşı bilir. İkincisi də, gənc siyasətçi kimi yaxşı bilir ki, ölkəmizin gələcəyi, respublikamızın gələcək həyatı gənclərdən asılıdır və onlardan ötrü də şərait yaratmaq lazımdır. Müstəqil dövlətimiz üçün bunun çox böyük əhəmiyyəti var.

Mən Milli Olimpiya Komitəsinə təşəkkür edirəm ki, belə işlər görür və ümidvaram ki, bu iş bundan sonra da davam edəcək, Azərbaycanın başqa bölgələrinə də yayılacaqdır».

Onun çağırışları, tövsiyələri bəhrəsini verirdi. Azərbaycan Respublikasında daha böyük idman komplekslərinin, stadion, idman sarayı və salonlarının təntənəli açılışları olurdu. 2003-cü ildə Bərdə, Quba və Lənkəranda olimpiya idman kompleksləri, Bakıda Atıcılıq stendi kompleksi, Yaxt-klub, «Musado» taekvondo sarayı istifadəyə verildi. Xalqımızın Ümummilli lideri bu idman qurğularının açılış mərasimlərində iştirak edə bilməsə də, hər dəfə yeni idman obyektinin açılışına toplaşanlar bilirdilər ki, bütün bu quruculuq işləri onun yolunun davam etdirilməsi, göstərişlərinin həyata keçirilməsidir. Çünki Ulu öndər Heydər Əliyevin çağırışları, tövsiyə və göstərişləri ölkəmizdə idmanın gələcək inkişafının yolu idi.

Xalqımızın Ümummilli lideri yeni idman qurğularının tikilməsinin, idmanın maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinin və həmin qurğuların yalnız paytaxtda deyil, bütün bölgələrdə olmasının əhəmiyyətini, hər şeydən əvvəl, idmanın ölkədə ahəngdar inkişafına təkan verəcəyində görürdü. Hər hansı bölgədə yeni idman obyektinin istifadəyə verilməsi orada idmana marağı daha da artırır, uşaqların və yeniyetmələrin idmanla məşğul olmasına təsir göstərirdi. Bölgələrdə müasir standartlara cavab verən komplekslərin tikilməsi yerli və beynəlxalq yarışların keçirilməsi üçün də imkan yaradırdı. Bu isə həm idmanın kütləviləşməsində, həm də rayon idmançılarının ustalıqlarını artırmalarında mühüm rol oynayırdı. Fəxrlə deyə bilərik ki, Heydər Əliyevin göstərdiyi bu yolda görülən işlər

öz bəhrəsini verməkdədir. Azərbaycan Respublikasının bir sıra bölgələrində mötəbər beynəlxalq yarışlar keçirilmişdir. Naxçıvan, Gəncə, Quba, Şəki, Lənkəran, Qusar və başqa şəhər və rayonlarımızda keçirilən bu yarışlar dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş idmançıların Azərbaycan Respublikasını daha yaxından tanımasına kömək etmişdir. Respublikanın rayon və şəhərlərinin sakinləri isə ilk dəfə öz doğma yaşayış məskənlərində mötəbər idman yarışlarını birbaşa izləmişlər.

Beynəlxalq idman əlaqələrinin qurulması, genişləndirilməsi və sıx əməkdaşlığa çevrilməsi də xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Elə buna görə də Heydər Əliyev beynəlxalq idman qurumlarının Azərbaycan Respublikasına səfərə gəlmiş rəhbərlərini, yüksək vəzifəli nümayəndələrini şəxsən özü qəbul edir, onlarla əməkdaşlıqla bağlı fikir mübadiləsi aparırdı.

1994-cü ilin aprelində ölkə başçısı BOK-un prezidenti Xuan Antonio Samarançı, Milli Olimpiya Komitələri Assosiasiyasının prezidenti Mario Vaskes Rananı, Avropa Olimpiya Komitəsinin prezidenti Jak Roqqu qəbul etmişdi. Qəbulda Azərbaycanda Olimpiya hərəkətinin vəziyyəti və inkişaf perspektivləri haqqında geniş fikir mübadiləsi aparılmışdı.

Yeri gəlmişkən, bu səfərlə bağlı çox maraqlı bir məqamı xatırlatmaq istəyirəm. Milli Olimpiya Komitələri Assosiasiyasının prezidenti cənab Mario Vaskes Rana dünyada ən varlı və tanınmış nəşirlərdən biridir. O, Mərkəzi və Cənubi Amerikada 40-dan artıq nəşriyyatı birləşdirən ən böyük nəşriyyat evinin sahibi, 70-dən çox qəzet və jurnalın təsisçisidir. Qonaqlar Azərbaycan Respublikasına məhz onun şəxsi təyyarəsində gəlmişdilər. Ümummilli lider Heydər Əliyevlə görüşün ertəsi günü saat 12-də onlar Bakını tərk etməli idilər. Lakin cənab Mario Vaskes Rana Heydər Əliyevlə görüşdən böyük təəssürat aldığını və onunla bir daha görüşmədən Bakıdan getməyəcəyini bildirmişdir. O, Samarança demişdir: «Mən dünyanın dahi şəxsləri haqqında kitab yazıram. Bu kitabda Heydər Əliyevin məxsusi yeri olmalıdır. Odur ki, mən onunla təkbətək görüşməli və ondan müsahibə almalıyam. Mən onun ən çoxu yarım saat vaxtını alacağam». Prezident Heydər Əliyevə qonağın bu arzusunu çatdıranda o, məmnuniyyətlə onu bir daha qəbul edəcəyini bildirmişdi. Bu görüş 3 saata yaxın davam etmişdi.

Bu hadisə Ulu öndərin onunla ünsiyyətdə olan hər bir insanda böyük maraq doğurduğunu, Heydər Əliyev fenomeninin hamının diqqətini cəlb etdiyini bir daha sübut edir.

1995-ci il dekabrın 23-də Azərbaycan Prezidenti Beynəlxalq Həvəskar Boks Assosiasiyasının prezidenti Ənvər Çoudrini qəbul etmiş, Azərbaycan boksunun vəziyyəti, onun gələcək perspektivləri barədə ətraflı fikir mübadiləsi aparmışdı.

Azərbaycan boksunun yeni inkişaf mərhələsi də məhz bu dövr-dən başlanmışdır. 1996-cı il Atlantada Azərbaycan boks məktəbinin yetirmələri ilk dəfə Olimpiya oyunlarında iştirak etmiş, onların ilk çıxışı medalla nəticələnməsə də, ümumən uğurlu olmuşdur. 1999-cu ildə ilk dəfə Azərbaycanda yeniyetmələr arasında boks üzrə növbəti Avropa çempionatı keçirildi. Yeniyetmə boksçularımız bu çempionatda böyük uğur qazandılar. Azərbaycan Prezidenti çempionatın iştirakçılarına təbrik məktubu göndərmiş, Avropa Həvəskar Boks Assosiasiyasının prezidenti Emil Jeçevin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini qəbul etmişdi.

Heydər Əliyev 2001-ci ildə MOK-un ilk idman kompleksinin açılışında iştirak etmiş, o vaxt Avropa Olimpiya Komitəsinin prezidenti olan Jak Roqqu və komitənin baş katibi Mario Peskanteni qəbul etmiş, ölkəmizdə Olimpiya hərəkətinin son bir neçə ildə inkişaf etdiyini və xüsusilə beynəlxalq olimpiya təşkilatları, o cümlədən Avropa Olimpiya Komitəsi ilə əlaqələrin yaradılmasını məmnunluqla vurğulamışdı.

Cənab Jak Roqq Azərbaycan Respublikası MOK-unum fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək demişdi ki, o, yeni yaranmış milli olimpiya komitələrinə nümunə ola bilər. Ölkəmizdə idmanın inkişaf etdirilməsinə göstərdiyi qayğıya görə minnətdarlıq əlaməti olaraq, Jak Roqq Prezident Heydər Əliyevə dövlət başçısı üçün xüsusi hazırlanmış «Olimpiya Xartiyası»nı, üstündə Avropanın təsviri olan plaket və Avropa Olimpiya Komitəsinin bayrağını təqdim etmişdi.

Heydər Əliyev qonaqlara ölkəmiz və onun idman tarixi haqqında da yığcam məlumat verərək demişdir: «Azərbaycan çox qədim ölkədir. Yəqin ki, bizim qədim tariximizdən sizin xəbəriniz vardır. Ancaq müstəqil dövlət kimi çox gəncik. Azərbaycanın idmançıları keçmişdə, Sovetlər İttifaqının tərkibində olanda da SSRİ-nin yığma komandasının tərkibində müxtəlif beynəlxalq yarışlarda iştirak edirdilər. Ancaq onlar bu səviyyəyə gəlib çata bilmirdilər. Ona görə yox ki, onlar idman sahəsində bu səviyyəyə çatmağa qabil deyildilər. Ona görə ki, biz müstəqil deyildik. SSRİ yığma komandasının başçıları da müəyyən

edirdilər ki, hansı idmançı harada hansı nailiyyət əldə edə bilər. Ona görə də mən bizim görüşümüzdə dedim ki, Azərbaycanın Milli Olimpiya Komitəsinin yaranması və bu komitənin XXVII Yay Olimpiya Oyunlarında əldə etdiyi nailiyyət Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bəhrəsidir. Buna görə də bizim beynəlxalq dəstəyə ehtiyacımız vardır.

Bizim idmançılarımız güclüdürlər. İndi onlara şərait yaradandan sonra öz güclərini daha da çox göstərəcəklər. Ancaq beynəlxalq əlaqələr, təbiidir, hər bir ölkənin idmançılarını yeni-yeni təcrübələrlə tanış edir. Bu baxımdan, mən Avropa Olimpiya Komitəsi ilə Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsi arasında yaranmış əlaqələri yüksək qiymətləndirirəm. İnanıram ki, bu əlaqələr daim genişləncək».

2001-ci ilin aprelində Avropa Olimpiya Komitəsinin İcraiyyə Komitəsi Bakıda öz iclasını keçirdi. İcraiyyə Komitəsinin bütün üzvləri MOK-un inzibati binasına heyran qalmış, Avropanın bir çox ölkəsində olimpiya komitələrinin belə gözəl iqamətgahının olmadığını bildirmişdilər.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin idman sahəsində beynəlxalq əlaqələrin möhkəmlənməsində, inkişafında, nəhayət, dostluq əlaqələrinə çevrilməsində xidmətləri böyükdür. O, Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi dövrdə qitə və dünya miqyaslı beynəlxalq idman qurumları rəhbərlərinin ölkəmizə gəlişi zamanı onları qəbul etməyə həmişə vaxt tapmış və sonralar da onlarla şəxsi əlaqələrini saxlamışdır.

2000-ci il Sidney Olimpiya oyunlarından sonra BOK-un prezidenti Xuan Antonio Samaranch Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə teleqram göndərmişdi. Teleqramda deyilirdi: «Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, zati-aliləri! Cənab Prezident və mənim dostum!

Yeni minilliyin ilk oyunları, Olimpiya tarixində ən yaxşı oyunlar hesab olunan XXVII Yay Olimpiya Oyunları Sidneydə bağlı elan edildi. Dünya idmançılarının, o cümlədən Azərbaycan idmançılarının əla çıxışları oyunların uğurla başa çatmasına səbəb oldu. Buna görə Sizə səmimi təbriklərimi və Milli Olimpiya Komitəsinə göstərdiyiniz dəstəyə görə öz minnətdarlığımı bildirirəm».

Bu teleqramda diqqəti cəlb edən bir cəhət də o idi ki, Xuan Antonio Samaranch «mənim dostum» sözlərini öz xətti ilə teleqramın

mətninə daxil etmişdi. Bu onu göstərirdi ki, teleqram bütün dövlət başçılarına ünvanlanan bir teleqram deyildir.

Heydər Əliyev Azərbaycan idmanının beynəlxalq miqyasda layiqincə təmsil olunmasına, qitə və dünya səviyyəli yarışlarda uğurlar qazanılmasına böyük önəm verir, ölkədə beynəlxalq yarışların keçirilməsinə çox sevinir, belə yarışların iştirakçılarına təbrik məktubları ünvanlayır, yarışları canlı izləmək üçün tamaşaçılar arasında olur, gəlməyə imkan tapmadıqda yarışlara televiziyada baxırdı.

Ümummilli liderin tövsiyə və göstərişlərinə əməl edərək, Milli Olimpiya Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi, milli idman federasiyaları ilbəl beynəlxalq əlaqələrini gücləndirdilər və bunun sayəsində ölkədə beynəlxalq yarışların keçirilməsində irəliləyişə nail oldular. İlk dəfə olaraq, Azərbaycanda komanda idman növlərində beynəlxalq turnirlər təşkil olundu. Voleybolçu qızlarımız Avropa qadın voleybol komandaları arasında «Top-komanda kuboku»nun finalına çıxdılar. Bu kubok uğrunda yarışların final mərhələsi Bakıda keçirildi və idmançılarımız kuboka sahib oldular. Beynəlxalq yarışların Azərbaycanda təşkili təcrübəsinin əsası 1997-ci ildə qoyulmuşdu. Əvvəllər beynəlxalq turnir səviyyəsində olan bu yarışların illər keçdikcə mötəbərlik dərəcəsi artdı. 1999-cu ildə Bakıda yeniyetmələr arasında boks üzrə Avropa, 2001-ci ildə dünya çempionatları, 2002-ci ilin mayında isə kişilər arasında sərbəst güləş üzrə 45-ci Avropa çempionatı keçirildi. Heydər Əliyev 45-ci Avropa çempionatının mötəbər açılış mərasimində iştirak etdi, güləşçilərimizin çıxışlarını həyəcanla izlədi. İdmançılarımız respublika Prezidentinin gəlişini öz qələbələri ilə qeyd etdilər, Nazim Əlicanov və Arif Abdullayev Avropa çempionu adını qazandılar.

Dövlət başçısı respublikada idmanın inkişafını yalnız dörd ildən bir keçirilən Olimpiya oyunlarında iştirak etməkdə və orada hansısa nailiyyətlər əldə etməkdə, respublikada beynəlxalq yarışların keçirilməsində görməməyi, bunlarla yanaşı, ölkədə idmanın geniş yayılmasının təmin olunmasını, kütləvi idmanı inkişaf etdirməyi tövsiyə edirdi. Heydər Əliyev idman obyektlərinin bütünlüklə gənclərin istifadəsinə verilməsini tələb edir, idman qurğularının bərpaasını, yeni obyektlərin tikilməsini, idmanın bütün növlərinin, o cümlədən qeyri-olimpiya növlərinin də inkişaf etdirilməsini ön plana çəkirdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti insanı yalnız fiziki cəhətdən sağlamlaşdıran idman növlərinin deyil, həm də əqli inkişafa, analitik düşüncə tərzini formalaşdırmağa, yaradıcılıq qabiliyyətinə müsbət təsir göstərən şahmatın da inkişafını həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Onun təşəbbüsü ilə hələ 1970-ci illərinin axırları – 1980-ci illərin əvvəllərində ölkənin bütün bölgələrində şahmat məktəbləri, şahmat klubları açılmışdı. Nəticədə respublikada şahmat böyük sürətlə inkişaf etməyə başlamış, müxtəlif yaş dərəcələri üzrə qrossmeysterlər, dünya çempionları yetişmişdi. Həmin dövrdə şahmata verilmiş təkanın nəticəsi idi ki, ölkə şahmat məktəbi keçid dövründə, müstəqilliyin ilk illərində ətalət içərisində olsa da, özünü qoruya bilmişdi. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etməyə başlayandan sonra bu sahədə yeni dirçəliş başlandı. 1997-ci ilin yanvarında ölkə başçısı şahmat üzrə dünya çempionu Anatoli Karpovu qəbul etdi. Bu görüşdə Azərbaycan şahmatının vəziyyəti, onun inkişaf perspektivləri haqqında fikir mübadiləsi aparıldı.

Ölkənin şahmat məktəbləri fəaliyyətlərini yenidən genişləndirməkdə, uşaq şahmatçılar arasından yeni-yeni istedadlar üzə çıxmaqda idi. Prezident Heydər Əliyev 1998-ci ilin fevralında «Azərbaycanın uşaq şahmatçıları Teymur Rəcəbov və Vüqar Həşimova dövlət qayğısının artırılması haqqında» Sərəncam imzaladı. Həmin ilin sonunda isə «Azərbaycanın uşaq şahmatçılarına dövlət qayğısının artırılması haqqında» sərəncam verdi. Şahmatçılara göstərilən bu qayğı çox keçməmiş öz bəhrəsini verməyə başladı. Hazırda Şəhriyar Məmmədyarov, Teymur Rəcəbov və Vüqar Həşimov dünyanın ən güclü şahmatçıları sırasındadırlar.

İndi Azərbaycan Respublikası dünyanın idman ölkələrindən biri sayılır. Dünya idman aləmində tutduğumuz bu yer Ulu öndərin idman siyasətinin bəhrəsidir.

Azərbaycan idmanı sürətli inkişafını, tarixi qələbələrini davam etdirir. Bütün bunlar xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin idman siyasətinin təntənəsi, bu siyasətin uğurla davam etdirilməsinin təzahürüdür. Ulu öndər Azərbaycan idmanı və Olimpiya hərəkəti üçün nə mümkündürsə, hətta mümkün olduğundan da çox etmişdir. Onun etdikləri təkcə Azərbaycan idmanı üçün deyil, dövlət siyasəti təcrübəsi və nəzəriyyəsi üçün də əhəmiyyətlidir.

6.4. Ekoloji vəziyyət

Cəmiyyət təbiətlə dialektik vəhdətdədir. Təbiətin qorunmasının qənaətbəxş olmadığı yerlərdə sağlam cəmiyyətdən, xoşbəxt həyatdan və mənəvi prinsiplərə istinad edən normal sosial-məişət münasibətlərindən söhbət gedə bilməz.

Bu gün də ekologiya və təbiətin mühafizəsi həyatın ən aktual problemi kimi qalmaqdadır.

Müasir dövrdə dünyada gedən qloballaşma prosesi, iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, əhalinin çoxalması ilə əlaqədar təbii sərvətlərə tələbatın artması, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müasir texnologiyalardan istifadə imkanlarının məhdud olması, qlobal iqlim dəyişiklikləri və digər amillər nəticəsində yaranmış ekoloji problemlər bəşəriyyəti daha çox narahat etməyə başlamışdır. Bu problemlər Azərbaycandan da yan keçməmiş, uzun illər ərzində iqtisadiyyatın inkişafında ekoloji amillərin nəzərə alınmaması, təbii sərvətlərdən kortəbii istifadə, xüsusilə son iki əsrə yaxın müddətdə – çar Rusiyası və Sovet İttifaqı dövründə Abşeronun neft yataqlarının yalnız hasilatın artırılmasına hesablanmış istismarı nəticəsində ölkə ərazisində ciddi ekoloji problemlər yaranmış, su hövzələri və torpaqlar çirkənlənmiş, bioloji müxtəliflik tükənmək təhlükəsi qarşısında qalmışdı.

Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyinin birinci dövrünə qədər respublikada təbiətin qorunması sahəsində həyata keçirilən tədbirlər sistemli xarakter almamışdır. Yalnız ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən təbiətin mühafizəsinə diqqət artmışdır. Sovet inzibati-amirlik sisteminin verdiyi imkanların məhdud çərçivəsinə baxmayaraq, o illərdə ekologiya və təbiəti mühafizə tədbirləri də Heydər Əliyev üçün öncül məsələlərdən olmuşdur. Məhz onun rəhbərliyi dövründə Azərbaycanın ekoloji siyasəti, sonra da ekoloji konsepsiyası formalaşdı. Həmin dövrdə təbiəti mühafizəyə və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə dair 8 qanun, Azərbaycan KP MK-nın və Nazirlər Sovetinin 32 qərarı qəbul edilmişdi [740, 3]. 45 min hektar ərazidə 6 dövlət təbiət qoruğu yaradılmışdı. Xəzər dənizinin ekoloji problemləri də Heydər Əliyevin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun səyi ilə Xəzərin ekoloji problemlərinin həlli üçün 1978–1981-ci illərdə həyata keçirilən tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə o vaxtkı qiymətlərlə 114,8 mln. manat (rubl) ayrılmışdı.

Ekologiya sahəsindəki görülmüş mühüm işlərdən biri də Bakının və Abşeron yarımadasının yaşıllaşdırılması idi. Abşeron ərazisinin 1321 hektarı yaşıllaşdırılmış, 1 milyondan çox ağac, 2 milyondan çox kol əkilmişdi. Həmin dövrdə Azərbaycanda yaşıllaşdırma sahəsindəki uğurlar ittifaqda da böyük əks-səda doğurmuş, SSRİ-də yaşıllaşdırma-ya dair ilk elmi-praktik konfrans məhz Bakıda keçirilmişdi [124, 255]. 1993-cü ildə yenidən ölkəyə rəhbərlik etməyə başlamış Ümummilli lider Heydər Əliyev ekoloji problemlərin həllini də diqqətdən kənarda qoymurdu. 1997-ci il mayın 10-da Bakının Nizami rayonunun 8-ci Kilo-metr yaşayış sahəsində parkın açılışında söylədiyi nitqindəki aşağıdakı sözlər onun ekoloji məsələlərə xüsusi həssaslıqla yanaşdığını, eyni za-manda respublikanın keçmiş rəhbərlərinin bu vacib sahəyə laqey-dliyini çox aydın ifadə edir: «... Bakıda şəhərin yaşıllaşdırılma problemi, burada ağac əkilməsi problemi mənim üçün ən əsas problemlərdən biri olubdur. Çünki, bildiyimiz kimi, keçmiş zamanlarda Bakıda su çatışmazlığına görə, şəhərin sərt iqlimi və xüsusən Xəzərin küləyi ağacların inkişaf etməsi üçün çətinliklər yaratdığına görə Bakıda ağac, yaşıllıq çox az idi.

... Mən ilk dəfə Bakıda yaşıllıq işləri aparılması təklifini irəli sürdüm, böyük bir proqram hazırladım və Bakını sürətlə, ilbəl yaşıllaşdırmağa başladım. ...Mən bunlar üçün fəxr edirəm. Ancaq bunların arasında ən çox fəxr etdiyim odur ki, mən Bakının geniş mənada yaşıllaşdırılmasının bünövrəsini qoymuşam. Uzun illər, yəni 70-ci ildən indiyə qədər bu proqramın həyata keçirilməsinə nail olmuşam. İndi Bakıya gələn xarici qonaqlar Bakını yaşıl şəhər və gözəl bağlar şəhəri kimi görürlər. Əgər onlar 30–40 il bundan əvvəl Bakıya gəlsəydilər, o vaxt tamam başqa bir mənzərə ilə rastlaşardılar... Amma indi, XX əsrin sonunda Bakı bağ-bağça, yaşıllıq şəhəri olubdur. Doğrudur, mən Azərbaycandan gedəndən sonra və xüsusən 1987–1988-ci illərdə çox nadan adamların respublikaya rəhbərlik etdikləri dövrdə, bundan sonra Azərbaycanda, o cümlədən Bakıda hərc-mərclik, özbaşınalıq hökm sürdüyü bir zamanda cinayətkar adamların, dəstələrin böyük vəzifə tutduğu, hakimiyyətə gəldikləri dövrdə Azərbaycan, Bakı üçün əziz olan bu sahə nəinki unuduldu, hətta bizim böyük əziyyətlərlə əkdiyimiz, becərdiyimiz, boya-başa gətirdiyimiz ağacları kəsməyə başladılar. Mən 1993-cü ildə Bakıya

gələrkən bizim əkdiiyimiz, becərdiiyimiz bəzi ağacların kəsildiyini görərkən, elə bildim ki, məni yaralayıblar. Mən dəfələrlə demişəm, bir də deyirəm – kim hansı bir sağlam ağacı kəsirsə, hesab edin ki, o, mənim qolumu, barmaqlarımı kəsir» [1613, 1997, 11 may].

Ekoloji problemlərin həlli, ətraf mühitin qorunması işinin səmərəli təşkili və aparılması üçün vahid idarəetmə sisteminin olmasına ehtiyac vardı. 2001-ci il may ayının 23-də Prezident Heydər Əliyevin sərəncamı ilə müxtəlif sahələr üzrə fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı dövlət qurumları birləşdirilərək, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yaradıldı. Nazirliyin qarşısında ölkədə ekoloji vəziyyətin sağlamlaşdırılması və təbii sərvətlərdən istifadənin tənzimlənməsi sahəsində təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsi kimi vəzifələr qoyuldu. Bu, ətraf mühit sahəsində də aparılan məqsədyönlü, uzaqgörən dövlət siyasətinin nəticəsi idi, eyni zamanda bu sahəyə göstərilən xüsusi diqqət və qayğıdan irəli gəlirdi.

Ölkədə ətraf mühitlə bağlı qanunvericiliyin Avropa İttifaqı qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş, ictimaiyyətin ekoloji biliklərinin və ətraf mühit haqqında məlumatlılığının artırılmasına, ovçuluğun və ovçuluq təsərrüfatlarının fəaliyyətinin müasir tələblərə uyğun təşkili və tənzimlənməsinə dair, habelə dövlət və özəl əmlak mənafeələrinin qorunmasına təminat verən qanunlar qəbul edilmiş, 50-dən artıq digər normativ-hüquqi sənəd hazırlanmış və hökumət qərarları ilə təsdiq edilmişdir.

2003-cü ildə «Ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair», «Meşələrin bərpa edilməsi və artırılmasına dair» milli proqramlar və «Abşeron yarımadasında təbii daş yataqlarının səmərəli istifadəsi və inkişafı» proqramı hazırlanaraq təsdiqlənmişdir. Proqramların icrası ilə əlaqədar konkret tədbirlər müəyyənəşdirilmiş və həyata keçirilmişdir. Ümumiyyətlə, 2001-ci ilin may ayından 2003-cü ilin iyul ayınadək Prezident Heydər Əliyev tərəfindən ekomühitin ən müxtəlif məsələləri ilə bağlı 27 fərman və sərəncam imzalanmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin xəttinin Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi, o cümlədən ekologiya sahəsindəki mövcud problemlərin həllinə göstərdiyi xüsusi diqqət və qayğı ölkədə ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına, əhəlinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına, ekoturizmin inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş irimiqyaslı

tədbirlərin həyata keçirilməsini daha da sürətləndirmişdir. Bunun bariz nümunəsi kimi dövlət başçısının 2004-cü il 26 yanvar tarixli sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında hidrometeorologiyanın inkişaf proqramı»nın, 2004-cü il 22 may tarixli sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında yay-qış otlaqlarının, biçənəklərin səmərəli istifadə olunması və səhrələşmənin qarşısının alınmasına dair» və 2004-cü il 21 oktyabr tarixli sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə» dövlət proqramlarının təsdiq edilməsini, 2010-cu ilin Azərbaycanda Ekologiya ili elan olunmasını və bu sahələrdə konkret tədbirlərin həyata keçirilməsini göstərmək olar.

Respublikada ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində idarəetmə sistemi təkmilləşdirilmiş, ekoloji təbliğat və monitoring fəaliyyəti gücləndirilmiş, «çirkləndirən ödəyir» prinsipindən geniş istifadə edilməyə başlanmışdır. Ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinə ictimaiyyətin cəlb olunması istiqamətində işlər görülür, ətraf mühitlə əlaqəli nəzarət şəbəkəsi yaradılmışdır.

Ulu öndərin tövsiyələrinə və Prezident İlham Əliyevin tapşırığına əsasən Abşeron yarımadasının antropogen təsir nəticəsində yararsız vəziyyətə düşmüş torpaq sahələrinin, o cümlədən Heydər Əliyev adına beynəlxalq hava limanının ətrafının, Bibiheybət ərazisinin, Abşeron göllərinin ekoloji vəziyyətinin bərpa edilməsi məqsədilə irimiqyaslı tədqiqat işləri aparılmış, layihə təklifləri hazırlanmışdır. Bu işlər böyük miqdarda maliyyə vəsaiti tələb etdiyindən onların mərhələlərlə görülməsi təklif olunmuşdur.

Respublikada ətraf mühitin keyfiyyət göstəricilərinə daimi nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədilə ətraf mühit üzrə monitoring sistemi təkmilləşdirilmiş, əvvəllər mövcud olmuş 8 analitik tədqiqat laboratoriyası müasir tələblərə cavab verən ən yeni cihaz və avadanlıqla təchiz edilmişdir. Əvvəllər laboratoriyalardakı cihazlarla havada, suda və torpaqda olan yalnız 30 üzvi çirkləndiricini təyin etmək mümkün idisə, ABŞ istehsalı olan və avtomatik sistemdə işləyən cihazların alınıb quraşdırılması 3 mindən artıq üzvi çirkləndiricini təyin etməyə imkan verir.

Ölkənin işğal olunmuş ərazilərindən keçən çaylarda suyun keyfiyyətinin daim nəzarətdə saxlanması məqsədilə Qazax və Beyləqan

rayonlarında analitik tədqiqat laboratoriyaları yaradılmış, ən müasir cihazlarla təchiz olunmuşdur.

Ölkədə bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanması və daha da inkişaf etdirilməsi fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən biridir. Bu məqsədlə yeni xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılması, mövcud təbiət ərazilərinin genişləndirilməsi, onlarda mühafizə rejiminin gücləndirilməsi və müvafiq infrastrukturun yaradılması ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilir. Respublikada 8 milli park, 4 dövlət təbiət qoruğu, 1 dövlət təbiət yasaqlığı yaradılmış, 5 dövlət təbiət qoruğunun ərazisi genişləndirilmişdir. Beləliklə də, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin ümumi sahəsi iki dəfədən çox artırılaraq ölkənin ümumi ərazisinin 4 faizindən 9 faizinə, yəni 748,4 min hektara çatdırılmışdır. Bu da respublikada azalmaq təhlükəsi qarşısında olan bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanması və daha da inkişaf etdirilməsi üçün zəmin yaradır.

Hirkan dövlət təbiət qoruğunun YUNESKO-nun dünya mədəni və təbii irs fondu siyahısına daxil edilməsi üçün müvafiq sənədlər işlənib hazırlanmışdır.

Eyni zamanda Almaniya hökumətinin dəstəyi ilə «Qafqaz təşəbbüsü» proqramı çərçivəsində «Samur-Yalama» milli parkının layihəsi işlənmişdir.

Respublika ərazisində təbiət abidələrinin, o cümlədən palçıq vulkanlarının pasportlaşdırılması, ovçuluq təsərrüfatlarının yenidən təşkili, ekoturizmin inkişafı istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir. «Təbiət abidələri» siyahısına 30 xüsusi əhəmiyyətli meşə əraziləri, yaşı 100 ildən artıq olan 2083 ağac, 73 geoloji və paleontoloji obyekt daxil edilmişdir.

Görülən tədbirlər nəticəsində balıq ehtiyatlarının artırılması və mühafizəsində köklü dəyişikliklər baş vermiş, uzun illər ərzində yığılıb qalmış problemlər, əsasən, öz həllini tapmışdır. Belə ki, SSRİ-nin süqutundan sonra Azərbaycan Respublikasının ərazi sularında balıq ehtiyatlarının və onun yem bazasının öyrənilməsi Rusiya Federasiyası tərəfindən həyata keçirildiyi halda, 2001-ci ildən etibarən respublikamız bu işləri müstəqil görməyə başlamışdır. Son illər xarici ölkə nümayəndələrinin iştirakı ilə aparılmış elmi tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ərazi sularında bioloji resursların gös-

təriciləri dəqiqləşdirilmiş və əvvəllər bu göstəricilərin süni surətdə kəskin aşağı salındığı aydınlaşdırılmışdır. Nəticədə Azərbaycan Respublikası üçün ayrılan nəərə cinsli balıqların ov normasının artırılmasına nail olunmuşdur.

Balıq ehtiyatlarının çoxaldılması üçün 3 köhnə nəərə balıqartırma zavodu əsaslı təmir edilərək istehsal gücü 1,5-1,7 dəfə artırılmış, regionda ən müasir, ildə 15 milyon balıq körpəsi yetişdirə bilən Xıllı nəərə balıqartırma zavodu istifadəyə verilmişdir. Təkcə 2005-ci ildə balıqartırma müəssisələri tərəfindən 450,4 milyon ədəd vətəgə əhəmiyyətli, o cümlədən 16,9 milyon nəərə cinsli balıq körpələri Xəzər dənizinə, Kür çayına və digər daxili su hövzələrinə buraxılmışdır.

Atmosfer havasının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında, su ehtiyatlarının tənzimlənməsində, torpaq eroziyasının və sellərin qarşısının alınmasında xüsusi əhəmiyyəti olan meşələrimizin mühafizəsi, bərpa, yeni meşə sahələrinin salınması, şəhər və qəsəbələrin, magistral yolların kənarlarının yaşıllaşdırılması dövlət siyasətinin prioritet sahələrindən biri olmuşdur. Vaxtilə imzalanmış, «Azərbaycan Respublikasında meşələrin bərpa edilməsinə və artırılmasına dair Milli Proqram»a uyğun olaraq, 2005-ci ildə ölkə ərazisində 3810 hektar sahədə yeni meşə salınmış, 5910 hektarda təbii bərpaya kömək tədbirləri həyata keçirilmişdir. Əkin materialına olan tələbatın ödənilməsi məqsədilə 38 milyon ədəd ting yetişdirilmişdir.

Bakı, Sumqayıt şəhərlərinin və Abşeron yarımadasının digər yaşayış məntəqələrinin əhalisinin təmiz içməli suya olan tələbatının yaxşılaşdırılması məqsədilə Oğuz–Qəbələ–Bakı su kəmərinin çəkilişinə başlanmışdır. Respublikanın aran rayonlarında içməli suya tələbatın ödənilməsi üçün sutəmizləyici qurğular istifadəyə verilmişdir və bu iş davam etdirilir.

Təhlükəli tullantıların yerləşdirilməsi üçün Dünya Bankının ayırdığı kredit hesabına Bakının yaxınlığında regionda ən müasir poliqon tikilərək istifadəyə verilmiş və artıq 40 min kubmetr civə tərkibli zəhərli tullantının burada saxlanması təmin edilmişdir.

Ölkədə, xüsusilə respublikanın iri şəhərlərində bərk məişət tullantılarının idarə olunması ilə bağlı ciddi problemlər vardır. Tullantıların standartlara uyğun olaraq çəşidlənməsi, daşınması, yerləşdirilməsi qaydalarına riayət olunmaması və utilizasiya edilməməsi ətraf mühiti

çirkləndirməklə bərabər, əhalinin sağlamlığı üçün də təhlükə mənbəyinə çevrilmişdir. Həmin problemin həlli üçün, ilk növbədə, iri şəhərlərdə müasir tələblərə cavab verən bərk məişət tullantılarının kompleks emalı zavodlarının yaradılmasına böyük ehtiyac var və bu sahədə konkret tədbirlər görülür.

«Azərbaycan Respublikasında hidrometeorologiyanın inkişaf proqramı»nın icrası uğurla davam etdirilmiş, dövlət hidrometeoroloji müşahidə şəbəkəsinin modernləşdirilməsi, onun müasir cihaz və avadanlıqlarla təchiz edilməsi, informasiya mübadiləsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, proqnoz və xəbərdarlıqların dəqiqliyinin artırılması ilə hidrometeoroloji xidmətin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Övvəllər hava proqnozlarının hazırlanmasında beynəlxalq şəbəkədən alınmış 2 sinoptik xəritədən istifadə edilirdisə, indi 3 şəbəkədən (Avropa, Türkiyə və Rusiya) alınan 52 xəritə vasitəsilə verilən proqnozların dəqiqliyi xeyli artırılmışdır .

Dünyada enerji təhlükəsizliyi, ətraf mühitin çirklənməsi və s. problemlərin həlli yollarından biri hazırda ən aktual olan alternativ enerji mənbələrindən istifadədir. Prezidentin 2004-cü ildə imzaladığı «Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı» haqqında sərəncamının böyük əhəmiyyəti vardır. Ölkəmiz böyük neft və qaz ehtiyatları ilə yanaşı, alternativ enerji mənbələri ilə də zəngin olduğundan bu sahədə geniş imkanlara malikdir.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Sənaye və Energetika Nazirliyi ilə birgə BMT-nin İnkişaf Proqramı vasitəsilə Qlobal Ekologiya Fonduna «Respublikada alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə texniki-iqtisadi qiymətləndirmə» layihəsi təqdim olunmuş və razılıq alınaraq işə başlanılmışdır. Danimarkanın Ətraf Mühit Nazirliyi ilə birgə Gəncə və Sumqayıt şəhərlərində məişət tullantılarından bioqaz (metan) alınması layihələri hazırlanmışdır.

Ətraf mühitin idarə olunmasında beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq uğurla davam etdirilmişdir. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq ekoloji konvensiyalara qoşulmuş, bir çox beynəlxalq ekoloji təşkilata daxil olmuşdur. Eyni za-

manda bir sıra region ölkələri və inkişaf etmiş dövlətlərlə ikitərəfli əməkdaşlıq sazişləri imzalanmışdır.

Mövcud ekoloji problemlərdən biri də torpaqların eroziyası və deqradasiyaya məruz qalmasıdır. Problemin əsas səbəbləri respublikanın təbii iqlim şəraiti, uzun müddət davam edən təsərrüfatsızlıq, regionlarda mal-qaranın sayının torpaqların ekoloji tutumundan artıq olması və systemsiz otarılması, əkinçilik qaydalarına əməl edilməməsi, meşələrin qırılması, kollektor-drenaj sistemlərinin bərbad vəziyyətə düşməsi və digər antropogen amillərlə bağlı olmuşdur.

Problemin aradan qaldırılması məqsədilə regionlarda mal-qaranın sayının torpaqların tutumuna uyğun olaraq tənzimlənməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi, bu məqsədlə kəndətrafi örüşlərin inventarlaşdırılması, daha məhsuldar cinslərdən istifadə etməklə davarın tədricən qara mal ilə əvəz edilməsini stimullaşdıran tədbirlərin görülməsi və mal-qaranın qapalı sistemə keçirilməsi təklif olunmuşdur.

Narahatlıq doğuran problemlərdən biri də ətraf mühitin çirkləndirilməsi və təbii sərvətlərdən istifadənin iqtisadi tənzimlənməsinin müasir tələblərə cavab verməməsidir. Belə ki, ətraf mühitə vurulmuş zərərə və təbii sərvətlərdən səmərəsiz istifadəyə görə tətbiq olunan ödəmə və iddia məbləğlərinin həddindən artıq aşağı olması təbiət istifadəçilərini ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsində maraqlı etmir. İqtisadi tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən ödəmə və iddia məbləğlərinin artırılması ətraf mühitin sağlamaşdırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsinə kömək etmiş olardı.

Respublikanın siyasi rəhbərliyinin ekoloji problemlərin həll olunmasına xüsusi qayğısı, büdcə gəlirləri artdıqca, bu sahəyə daha çox maliyyə vəsaitinin ayrılması sadalanan problemlərin yaxın gələcəkdə öz həllini tapacağına zəmin yaradır.

Əsas Ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş ətraf mühitin sağlamaşdırılması və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə olunması siyasətinin uğurla davam etdirilməsi respublikamızda ətraf mühitin sağlamaşdırılmasına, ekoloji tarazlığın təmin edilməsinə nail olmağa imkan verəcəkdir.

6.5. Demoqrafik vəziyyət

Müasir dövrdə bəşəriyyəti narahat edən problemlər arasında demoqrafik problemlər əsas yerlərdən birini tutur. Yer kürəsində əhalinin sürətlə artması və demoqrafik proseslərdə baş verən dəyişikliklər ayrı-ayrı dövlətlərin daxili və xarici siyasətinə daha çox təsir edir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, hər bir konkret tarixi inkişaf mərhələsində ölkədə baş verən demoqrafik proseslər onun sosial-iqtisadi vəziyyətini müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Bir çox sosial-iqtisadi və demoqrafik proseslərin qarşılıqlı əlaqələrini özündə əks etdirən demoqrafik inkişaf çoxtərəfli xarakter daşıyır. Lakin iqtisadi həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada demoqrafik proseslərin dəyişməsi nəzərə alınmasın. Digər tərəfdən, əhalinin tərkibi, məskunlaşma vəziyyəti, təhsil səviyyəsi və s. müəyyən sosial-iqtisadi problemlər yaradır və onların həllini tələb edir. Ona görə də mövcud demoqrafik vəziyyətin, onun regional xüsusiyyətlərinin və sosial-iqtisadi proseslərlə qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinin, habelə gələcək vəziyyətin proqnozlandırılmasının səmərəli demoqrafik siyasətin həyata keçirilməsində böyük əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan Respublikasının gələcək iqtisadi və sosial inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsi, birinci növbədə, əhalinin və onun müxtəlif sosial-demoqrafik qruplarının gözlənilən dəyişikliklərə nə dərəcədə hazır olub-olmaması imkanlarının ölçülüb-biçilməsinə əsaslanmalı, bu zaman onların malik olduğu dəyərlər, mənafe və istəkləri nəzərə alınmalı, mövcud insan potensialının kəmiyyət və keyfiyyəti obyektiv qiymətləndirilməlidir [1240, 7]. Hazırda insan potensialı cəmiyyətin başlıca milli sərvəti və iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab edilir. Azərbaycanda iqtisadi artıma məqsəd kimi deyil, insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, insan potensialının müntəzəm inkişafı üçün zəruri olan vəsait kimi baxılır.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra ölkədə baş vermiş siyasi, sosial-iqtisadi dəyişikliklər demoqrafik vəziyyətə də öz təsirini göstərmiş, lakin bu təsir lazımi səviyyədə öyrənilməmiş və demoqrafik proseslərin inkişafı proqnozlaşdırılmamışdı. Ailə-nikah, doğum, ölüm, təbii artım, əhalinin sağlamlığının qorunması, məşğulluq və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, ömrün

uzadılması, miqrasiya və sair prosesləri özündə birləşdirən demoqrafiya siyasətində başlıca məqsəd demoqrafik hadisələrə təsir göstərən ən mühüm amilləri nəzərə alaraq, cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün mənafeyinə uyğun olan, əhalinin normal təkrar istehsalı prosesini təmin edən şəraitin yaradılmasına nail olmaqdan ibarət idi [867, 736].

Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatına keçməsi, habelə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində demoqrafik proseslərdə baş verən mənfi hallar daha kəskin xarakter almışdı və getdikcə güclənməkdə idi. Eyni zamanda ölkədə demoqrafiya sahəsində həyata keçirilən ayrı-ayrı tədbirlər sistem halında olmadığından lazımi səmərə vermirdi. Reallıq isə demoqrafiya siyasətinin və əhali məskunluğu sisteminin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq ciddi şəkildə yenidən qurulmasını tələb edirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasında ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə gəldikdən sonra insan amilinin dövlət siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri olduğunu vurğulayaraq, ölkədə demoqrafik proseslərin lazımi məcrada inkişaf etməsinə böyük diqqət yetirirdi. O, hələ 1993-cü il oktyabrın 1-də respublikada yaşayan milli azlıqların və etnik qrupların nümayəndələri ilə görüşərkən demişdi ki, Azərbaycanın ən başlıca sərvətlərindən biri, bəlkə də, ən başlıca sərvəti qədimlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər çox zəngin olar [1613, 1993, 7 oktyabr].

Azərbaycan Respublikasında əhalinin sayı 1897–1997-ci illəri əhatə edən 100 il ərzində dünya əhalisinə nisbətən daha sürətlə – 4,3 dəfə artaraq, 1807 min nəfərdən 7847,5 min nəfərə çatmışdı. Bu dövrdə Azərbaycan Respublikası dörd dəfə kəskin demoqrafik çətinliklə üzləşmişdir:

– 1913–1920-ci illərdə baş verən hadisələr – Birinci Dünya müharibəsi, ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların soyqırımı və s. nəticəsində Azərbaycan Respublikası əhalisinin sayı 387,0 min nəfər (16,6%) azalaraq, 2339,0 min nəfərdən 1952,0 min nəfərə düşmüşdür;

– 1941–1945-ci illərdə əhalinin sayı 568,4 min nəfər (17,4 faiz) azalaraq, 1940-cı ilin əvvəlindəki 3274,3 min nəfərdən 1945-ci ilin əvvəlində 2705,6 min nəfərə düşmüş və yalnız 10 il sonra, yəni 1955-ci ildə müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatmışdır;

– 1948–1953-cü illərdə Ermənistan ərazisindən 150 mindən çox azərbaycanlı öz əzəli torpaqlarından deportasiya olunmuşdur;

– Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 250 min nəfərdən artıq soydaşımız Ermənistan SSR-dən qovulmuş və beləliklə, iki əsr ərzində 1,5 milyondan çox azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından deportasiya edilmişdir [867, m. 736].

Azərbaycan Respublikası əhalisinin ən sürətli artımı 1960-cı illərin əvvəllərinə təsadüf edir. 1960-cı ildə SSRİ-də əhalinin doğum səviyyəsi 24,9 nəfər, təbii artım səviyyəsi isə 17,8 nəfər idisə, Azərbaycan Respublikasında bu göstəricilər müvafiq surətdə 42,6 və 36,9 nəfər olmuşdur. 1959–1989-cu illərdə SSRİ-də əhalinin orta illik artımı 1,24 faiz, Azərbaycan Respublikasında isə 3 faiz və ya 2,4 dəfə yüksək idi. Lakin 1965-ci ildən başlayaraq respublikada doğum və təbii artım tədricən aşağı düşmüş, 1999-cu ildə doğum səviyyəsi 17,4 nəfər, təbii artım səviyyəsi isə 11,2 nəfər təşkil etmişdi.

1999-cu ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasında əhalinin ilk milli siyahıyaalınması keçirildi. Siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, müstəqillik dövründə (1991–1998-ci illərdə) ölkə əhalisinin sayı 10,7 faiz artaraq, 7186,6 min nəfərdən 7952,5 min nəfərə, o cümlədən şəhər əhalisi 3864,9 min nəfərdən 4112,3 min nəfərə, kənd əhalisi isə 3321,7 min nəfərə çatmışdı. Respublika əhalisinin 51,7 faizi şəhərlərdə, 48,3 faizi kənd yerlərində yaşayırdı. Ölkə əhalisinin 50,9 faizi qadınlar, 49,1 faizi kişilər idi [867, m. 736].

Azərbaycan Respublikasında 100-dən çox milləti, xalqı və etnosu təmsil edən insanlar yaşayırdı. Bu insan qruplarının isə hər birinin özünəməxsus milli xüsusiyyətləri və adət-ənənələri olduğu kimi, həm də fərqli demoqrafik inkişaf və məşğuliyyət xüsusiyyətləri və bunlardan irəli gələn müəyyən demoqrafik problemləri var idi.

1999-cu il siyahıyaalmasının məlumatlarına görə, respublikamızda qeydə alınmış 7953,4 min nəfər əhalinin 7205,5 mini (90,6 faiz) azərbaycanlılar, 141,7 mini (1,8 faiz) ruslar, 178 mini (2,2 faiz) ləzgilər, 120,7 mini (1,5 faiz) ermənilər, 76,8 mini (1 faiz) talışlar, 50,9 mini (0,6 faiz) avarlar, 43,4 mini (0,5 faiz) türklər, 30,3 mini (0,4 faiz) tatarlar, 14,9 mini (0,2 faiz) gürcülər, 13,1 mini (0,2 faiz) kürdlər, 8,9 mini (0,4 faiz) yəhudilər, 10,9 mini (0,13 faiz) tatlar, 15,9 mini (0,2 faiz) saxurlar, 4,1 mini (0,05 faiz) udinlər, 29 mini (0,4 faiz) ukraynalılar və 9,6 mini (0,12

faiz) digər xalqlar idi [1217, 151-152]. Son siyahıyaalmaya görə, hər min qadına doğulan uşaqların orta sayı türklər (2835), kürdlər (2603), ləzgilər (2565), talışlar (2555), avarlar (2603) və azərbaycanlılar (2237) arasında nisbətən yüksək olmuşdur.

Fertil yaşında (18–44) qadınların tərkibində doğan qadınların xüsusi çəkisinə görə ukraynalılar (69,1 faiz), türklər (69,2 faiz) və ləzgilər (67,6 faiz), hər min nəfər qadına doğulan uşaqların orta sayına görə isə türklər (2251 uşaq), ləzgilər (1833) və azərbaycanlılar (1698) yüksək göstərişlərə malik idilər. Respublika üzrə bu göstərici 1692 və ya 64,2 faiz təşkil edirdi. Ən yüksək nikah və ən aşağı boşanma səviyyəsi türklər, azərbaycanlılar, talışlar və avarlar arasında müşahidə olunurdu.

Demoqrafik hadisələr hər şeydən əvvəl əhalinin kəmiyyət göstəricisinə və sosial strukturuna təsir göstərir. Əhalinin yaş-cins strukturu üç əsas prosesin təsiri altında formalaşır; doğum, ölüm və qocalma. Əhalinin sayının və yaş strukturunun dəyişilməsi ümumi əmək yükünün yenidən bölüşdürülməsinə və yaş-cins qrupları üzrə məşğulluq səviyyəsinin dəyişilməsinə səbəb olur. Belə ki, əhalinin ümumi sayında cavanların və ortayaşlıların xüsusi çəkisinin azalması nəticəsində ən böyük əmək yükü yuxarı yaşlı əhali qrupunun üzərinə düşür. Demoqrafik proseslər arasında mühüm problemlərdən biri də əhalinin qocalmasıdır. «Qocalma» prosesi dedikdə, əhalinin yaş tərkibində yaşlı adamların xüsusi çəkisinin sürətli və dinamik artımı başa düşülür. BMT ekspertlərinin təsnifatına görə, ölkə əhalisinin tərkibində 65 və yuxarı yaşlı adamların xüsusi çəkisi 4 faizdən aşağı olduqda, bu, gənc, 4-7 faiz təşkil etdikdə, qocalma ərəfəsində olan, 7 və yuxarı faiz təşkil etdikdə isə qocalmış əhali hesab edilir [1240, 122-123]. Azərbaycan demoqrafik cəhətdən qocalma ərəfəsində olan ölkələr sırasına daxildir. Hazırda bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da qadınların orta ömür müddəti kişilərdən yüksəkdir və bu fərq 7 yaş təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası əhalisinin yaş tərkibində baş verən ən mühüm dəyişikliklərdən biri 29 yaşnadək olanların xüsusi çəkisinin tədricən azalmağa doğru meyil etməsidir. 1979-cu ildə əhalinin ümumi tərkibində onların xüsusi çəkisi 65,8 faiz, 1989-cu ildə 62,6 faiz, 1999-cu ildə 57,4 faiz, 2002-ci ildə 55,3 faiz təşkil etmişdir. Əhalinin ümumi sayında əmək qabiliyyətli yaşından kiçik olanların da (0–15 yaş) xüsusi çəkisi azalaraq, 2002-ci ildə 28,7 faizə düşmüşdür.

Azərbaycan əhalisinin demoqrafik quruluşunda baş verən digər mühüm amil əhalinin cins quruluşundakı dəyişikliklərlə əlaqədardır. İkinci Dünya müharibəsinədək olan dövrdə ölkəmizdə kişilərin sayı qadınların sayını üstələdiyi halda, sonrakı illərdə əksinə olmuş və bu proses indi də davam etməkdədir. Əgər 1938-ci ildə hər 1000 min kişiyə 951,3 qadın düşürdüsə, 1998-ci ildə bu göstərici 1028,4, 1999-cu ildə 1048, 2003-cü ildə isə 1038,9 nəfər təşkil etmişdir [1224, 21].

Qadınlar və kişilər arasında say nisbətinin pozulması nikahların səviyyəsinə, bu isə, öz növbəsində, həm əhalinin ümumi sayına, həm də əmək ehtiyatlarının artımına öz mənfi təsirini göstərir. 1992-ci ildən etibarən nikahların sayı azalmağa başlayaraq, 1999-cu ildə ən aşağı səviyyəyə enmiş və 2000-ci ildən sonra isə artım müşahidə olunmuşdur. Ümumi nikah əmsalının dinamikası da sübut edir ki, son illərdə qeydə alınmış nikahların sayının azalmasının intensivliyi xeyli aşağı düşmüşdür. 1990-cı ildə Azərbaycanda 73119, 1993-cü ildə 60028, 1995-ci ildə 43130, 1998-ci ildə 40851, 2000-ci ildə 39611, 2003-cü ildə 56091 nikah bağlanmışdır [1221]. Boşanmaların sayının ümumi meylinə azalma müşahidə olunmuşdur: 1990-cı ildə 14040, 1993-cü ildə 6564, 1995-ci ildə 5669, 2000-ci ildə 5478, 2003-cü ildə 6671. Tədqiqatlar göstərir ki, şəhər yerlərində boşanmaların intensivliyi bir qədər azalsa da, kənd yerləri ilə müqayisədə üstün olmuşdur. 1990-cı ildə şəhər yerlərində əhalinin hər 1000 nəfərinə boşanmaların sayı 3,5, kənd yerində 0,2 təşkil edirdi. Kənd yerlərində boşanma əmsalının artması, əsasən, evli cavan kişilərin respublikadan kənara miqrasiya etməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, uzun müddət ailədən kənarda yaşamaq bir sıra hallarda kişilərin yeni ailə qurmasına və əvvəlki nikahların pozulmasına gətirib çıxarır.

Nikahların təhlili zamanı cinslər üzrə orta nikah yaşı böyük əhəmiyyət daşıyır. Ölkəmizdə kişi və qadınların orta nikah yaşı sabit olaraq qalırdı: kişilərdə bu göstərici 1990-cı ildə 27,4, qadınlarda 24,3, 1995-ci ildə müvafiq olaraq 27,5 və 23, 2000-ci ildə 28,4 və 23,6, 2003-cü ildə 28,6 və 23,7 yaş təşkil etmişdir [1224, 28]. Birinci dəfə nikaha daxil olan kişilərin orta yaşı artmışdır: 1990-cı ildə bu göstərici 25,7 yaş, 1995-ci ildə 26,5, 2000-ci ildə 27,3, 2003-cü ildə 27,6 yaş təşkil etmişdir. Bu göstərici üzrə qadınlarda da yaş artımı müşahidə olunmuşdur: 1992-ci ildə 22,7 yaşdan 1995-ci ildə 22,9, 2000-ci ildə 23,1, 2002-ci ildə 23,4 yaşa çatmışdır

[1224, 28]. Birinci dəfə nikaha daxil olanların orta yaşının artmasının əsas səbəblərindən biri cavanların təhsilini davam etdirməsi olmuşdur.

1999-cu il siyahıyaalmasının məlumatlarına görə, respublikada yaşayan 30–44 yaşlı 918,1 min kişinin 7,6 faizi, 25–29 yaşlı 297,4 min oğlanın 43 faizi, 20–24 yaşlı 313,1 min nəfər oğlanın 83,2 faizi, 20–25 yaşlı 334,9 min qızın 51 faizi, 25–29 yaşlı 331,7 min qızın 23,9 faizi nikaha daxil olmamışdı [1217, 101-102; 1240, 576-577]. 25–29 yaşlı gənc-lər arasında subayların sayına görə Azərbaycan Respublikası MDB ölkələri arasında ilk yerlərdən birini tuturdu [867].

1999-cu il siyahıyaalmasının məlumatları göstərir ki, ölkə üzrə bütün ailələrin 41,7 faizini 2–4 nəfərdən ibarət, 50,6 faizini isə 5 və daha çox nəfərdən ibarət ailələr təşkil etmişdir. Demografların hesabla-malarına görə, əhalinin normal təkrar istehsalı üçün ailələrin 65 faizi 2–3 uşaq, 10–15 faizi 4–5 uşaq olmalıdır. Azərbaycan Respublikasında bu göstəricilər müvafiq olaraq 60,7 və 14,4 faiz idi.

Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə xas olmayan bir hal nikah-dankənar doğulan uşaqların sayının xeyli artması idi. 1990-cı ildə on-ların sayı 2,6 faiz idisə, 1995-ci ildə 5,8, 2000-ci ildə 5,4 faiz olmuşdu.

1990-cı illərdən başlayaraq dünyanın bir sıra ölkələrinin demoq-rafik inkişaf göstəricilərində təzahür edən bəzi mənfi dəyişikliklər Azərbaycan Respublikasında da meydana çıxmağa başlamışdı. Belə ki, doğum səviyyəsi aşağı düşmüş, uşaq ölümü artmış, əhalinin orta illik artım göstəricisi azalmış, şəhərlərə axın güclənmiş, nikahların sayı azalmışdı. 1990–2002-ci illər ərzində ölkə əhalisinin hər 1000 nəfərə dü-şən doğum səviyyəsi 46,7 faiz azalaraq, 23,5 nəfərdən 12,2 nəfərə, kənd yerlərində isə 49 faiz azalaraq, 30,2 nəfərdən 15,4 nəfərə düşmüşdü.

Bir yaşınadək uşaqlar arasında ölüm səviyyəsinin yüksək olması xeyli narahatlıq doğururdu. 1997-ci ildə hər 1000 nəfər doğulan uşaq-dan bir yaşadək ölənlərin sayı 19,6 nəfər təşkil etmişdi. 2002-ci ilin mə-lumatına görə, hər 1000 nəfərə düşən doğum səviyyəsi 13,3 nəfər, bir yaşınadək uşaqların ölüm səviyyəsi isə 12,8 nəfər olmuşdu. Sonuncu göstərici ölkənin bir çox kənd rayonlarında xeyli yüksək idi.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən uğurlu sosial, iqtı-sadi, demoqrafik siyasət nəticəsində 1990-cı illə müqayisədə bir yaşa qədər uşaq ölümü əmsalı xeyli azalmış, 2001-ci ildə 1,8 dəfə azalaraq 12,5 nəfərə düşmüşdü.

1990-cı ilədək Azərbaycan Respublikası əhalinin təbii artım əmsali yüksək olan ölkələr sırasına daxil idisə, 1991-ci ildən bu əmsal tədricən azalmağa başlamış və nəticədə ölkəmiz həmin göstəricinin nisbətən aşağı olduğu regionlar sırasına düşmüşdü. Əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən təbii artım göstəricisi 2,5 dəfə azalaraq, 1991-ci ildəki 20,3 nəfərdən 2002-ci ildə 8 nəfərə enmişdi.

Azərbaycan Respublikasında demografik inkişaf sahəsində baş verən mühüm hadisələrdən biri də 3 və daha çox uşaqly ailələrin sayının azalması idi. 1991-ci ildə ölkədə doğulan uşaqların 46,6 faizini birinci, 31 faizini ikinci, 17,1 faizini üçüncü, 17,3 faizini dördüncü və sonrakı uşaqlar təşkil edirdisə, bu göstərici 2001-ci ildə müvafiq olaraq 45; 32,4, 15,8 və 6,8 faiz olmuşdu [1228, 191].

Əhalinin təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi doğumun aşağı düşməsinə sosial amil kimi təsir edirdi. Belə ki, təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində insanların mənəvi tələbatı artırdı. Buna görə də qadınların çoxu özlərinin analıq funksiyalarının yerinə yetirilməsini az uşaqla məhdudlaşdırırdı. İqtisadçıların hesablamalarına görə, ölkəmizdə qadınların ümumi say tərkibində doğumun 49,6 faizdən çoxu orta təhsillilərin, 7,5 faizi isə ali və natamam ali təhsili olanların payına düşürdü [1240, 586-587].

1999-cu il siyahıyaalmasının məlumatlarına görə, ölkəmizdə yaş 70-dən yuxarı olan 236,2 min nəfərin 150,4 mini qadın, 85,8 mini kişi, 100 yaşdan yuxarı olan 1664 nəfərin isə 1441-i qadın və 223 nəfəri kişi idi [1217, 37, 35]. 2000-ci ildə yüksək insan inkişafı olan ölkələrdə doğulanların gözlənilən ömür müddəti indeksi orta hesabla 77 yaş, o cümlədən qadınlarda 80,3, kişilərdə 73,8 yaş təşkil edirdisə, Azərbaycan Respublikasında bu göstərici müvafiq surətdə 70,1, 74,3 və 65,8 yaş olmuşdur. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası orta dünya göstəricisini (müvafiq olaraq 66,9, 69,1, 64) və Şərqi Avropa və MDB ölkələrini (müvafiq olaraq 68,9, 73,8, 64,1) üstələyirdi [1163, 17].

Əhalinin miqrasiyası sosial-iqtisadi inkişafın mühüm amillərindən biridir. Müstəqilliyin ilk dövrlərində miqrasiya proseslərinin tənzimlənməməsi, keçid dövründə yaranmış çətinliklər, MDB ölkələri ilə sərhədlərin şəffaf olması və s. nəticəsində respublikada əhali miqrasiyasının saldosu mənfi olaraq, 1990–1997-ci illərdə 84,9 min və 28 min nəfər arasında tərəddüd etmişdi. Əsasən, reproduktiv yaşda olan

kişilərin miqrasiyası nəticəsində ölkə əhalisinin yaş-cins strukturu pozulmuşdu. Əgər 1990-cı illərin əvvəllərində respublikanın ağır sosial-iqtisadi-siyasi vəziyyəti, Qarabağ müharibəsinin davam etməsi şəraitində miqrasiya prosesləri ölkə vətəndaşlarının xarici ölkələrə axını ilə şərtlənirdisə, sonrakı illərdə Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu islahatların nəticəsi kimi xarici miqrasiya kəskin surətdə azalmışdır. Belə ki, 1990-cı ildə ölkədən 137,9 min, 1993-cü ildə 285 min, 1995-ci ildə 16 min, 2000-ci ildə 9947 nəfər getmiş, həmin illərdə Azərbaycana müvafiq surətdə 84,3 min, 15,2 min, 62,2 min, 4351 adam qayıtmışdı.

Əhali miqrasiyasının başlıca səbəbləri insanların özləri üçün daha yaxşı yaşayış yeri, təhsil almaq, daimi və ya müvəqqəti yaşayış yeri tapmaq və sair səbəblərlə bağlı idi. Xarici ölkələrə miqrasiya edən əhalinin 17,7 faizi əmək-qabiliyyətli yaş qrupuna aid idi. Miqrantların 70,7 faizini gənc, xüsusən də reproduktiv yaşda (20–30) olan kişilər təşkil edirdi.

Azərbaycan Respublikası keçmiş SSRİ məkanında qaçqın problemi ilə üzləşmiş ilk ölkədir. Qaçqınların ilk axını 1987-ci ildə başlayaraq Ermənistandan olmuşdur. Bundan əlavə, əvvəllər Gürcüstandan Orta Asiyaya deportasiya edilmiş məhsəti türkləri 1989-cu ildə Özbəkistanda baş vermiş milli münaqişə nəticəsində Azərbaycana pənah gətirmişdilər. Onların sayı 51649 nəfər idi.

Dağlıq Qarabağın və ətraf rayonların Ermənistan tərəfindən işğal nəticəsində həmin bölgələrin əhalisi öz yerlərindən didərgin düşərək, respublikanın müxtəlif rayonlarında yaşamağa məcbur olmuşdur.

Ölkəmizdə müstəqil dövlətin miqrasiya siyasətinin əsasları, strateji hədəfləri və istiqamətləri Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. Məhz onun siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq düşünülmüş, ölkənin milli maraqlarına uyğun miqrasiya siyasəti həyata keçirilməyə başlandı. Ulu öndərin rəhbərliyi altında hazırlanmış və qəbul edilmiş Konstitusiyada miqrasiya siyasətinin strateji əsasları, insanların bu sahədə hüquq və azadlıqları öz əksini tapmışdır. Konstitusiyanın 28 maddəsində Azərbaycan Respublikası ərazisində olan hər kəsin sərbəst hərəkət etmək, özünə yaşayış yeri seçmək və ölkə ərazisini tərk etmək hüququ təsbit olunmuşdur.

Eyni zamanda miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinə dair bir sıra normativ-hüquqi aktlar, o cümlədən «Qaçqınların və məcburi köç-

künlərin statusu haqqında», «Ölkədən getmək, ölkəyə gəlmək və pasportlar haqqında», «Azərbaycan Respublikası vətəndaşının şəxsiyyət vəsiqəsi haqqında», «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında», «İmmiqrasiya haqqında», «Əmək miqrasiyası haqqında» və sair qanunlar qəbul edilmişdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 1999-cu il dekabrın 9-da təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının demoqrafik inkişaf konsepsiyası»nda miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi ayrıca istiqamət kimi nəzərdə tutulmuşdu.

2000-ci ilin dekabrında Azərbaycan Respublikası tənzimlənməyən miqrasiya ilə mübarizə üzrə MDB ölkələri arasında əməkdaşlıq sazişinə qoşulmuşdur. 2001-ci ildə ölkəmizin Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatına üzv qəbul olunması bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsinə, miqrasiya problemlərinin beynəlxalq səviyyədə həllinə geniş imkanlar açmışdır.

Beləliklə, müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan Respublikasında demoqrafik inkişafın ümumi vəziyyəti sağlamlığın pisləşməsi, doğum səviyyəsinin aşağı düşməsi, əhalinin (əsasən, əməkqabiliyyətli yaşda) ölüm səviyyəsinin yüksək olaraq qalması, gözlənilən ömür müddətinin (əsasən, kişilərdə) aşağı olması, ana və uşaq ölümünün yüksəkliyi və əhalinin artım sürətinin azalması və s. problemlərlə səciyyələnirdi. Bu vəziyyətin kəskinləşməsinə təsir edən mühüm amillər aşağıdakılardan ibarət idi: bazar münasibətlərinə keçid və ölkədə yaranmış sosial-iqtisadi böhranla əlaqədar əhalinin əksər sosial-demoqrafik qruplarından və təbəqələrindən olan hissəsinin yaşayış səviyyəsinin pisləşməsi, onların arasında kəskin fərqlərin olması, sosial infrastruktur sahələrinin son dərəcə zəif inkişafı və əhalinin əksər hissəsinin onların xidmətindən lazımi səviyyədə istifadə etmək imkanının olmaması; Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində əhalinin ölüm səviyyəsinin artması, respublika ərazisinin 20 faizinin işğalı, 1 milyon nəfərədək qaçqın və məcburi köçkünün olması, işğal edilmiş ərazilərdə 300 mindən çox iş yerinin itirilməsi, ölkə əhalisi arasında xəstəliklərin artması; əhali tərəfindən istehlak edilən ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə və satışına nəzarətin zəif olması; ekoloji tarazlığın pozulmasının sürətlənməsi və ona nəzarətin zəifliyi; sağlam yaşayış tərzinin ləng formalaşması və onun təbliğinin aşağı səviyyədə olması; ölkədə miq-

rasiya proseslərinin tənzimlənməməsi; demoqrafik inkişaf sahəsində dövlət siyasətinin olmaması.

Azərbaycan Respublikasının demoqrafik inkişaf konsepsiyasında göstəriləni kimi, bu amillərin nəzərə alınmaması ölkədə demoqrafik vəziyyəti daha da kəskinləşdirməklə yanaşı, iqtisadi və sosial-demoqrafik vəziyyətin də nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişməsinə, dövlət tərəfindən sosial sığortanın və pensiya təminatının maliyyələşdirilməsinin gərginləşməsinə səbəb olur, əmək potensialının kəmiyyət-keyfiyyət tərkibinin dəyişməsinə, gənclərin sayının azalmasına və nəticə etibarilə ölkənin milli təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərirdi. Bunu nəzərə alaraq, konsepsiyada demoqrafiya sahəsində dövlət siyasətinin aşağıdakı milli prioritetləri müəyyənləşdirilmişdi: əhalinin, xüsusilə ana və uşaqların və əməkqabiliyyətli yaşda olanların ölüm səviyyəsinin ardıcıl surətdə azaldılması yolu ilə cinslər və yaşlar üzrə ömür müddətinin uzadılması; aztəminatlı uşaq ailələrə, əlillərə, qaçqın və məcburi köçkünlərə ünvanlı sosial yardımın göstərilməsi, əhalinin bütün sosial-demoqrafik qrupları və təbəqələri üçün sağlam həyat tərzinin təmin edilməsi; ana və uşaqların sosial müdafiəsi və mühafizəsinin gücləndirilməsi; əhalinin sağlamlığının və həyatının yaxşılaşdırılması (qida məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, suyun, havanın çirklənməsinin qarşısının alınması, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yoluxucu xəstəliklərin qarşısının alınması və təcridən ləğv edilməsi və s.); əhalinin reproduktiv sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsində ailənin planlaşdırılması xidmətinin inkişafı, bu barədə əhalinin məlumatlandırılmasının təmin edilməsi; tam məhsuldar və dəyərli həyat tərzinin təmin edilməsi məqsədilə təhsil və məşğulluq sisteminin inkişaf etdirilməsi; aztəminatlı əhaliyə, o cümlədən çoxuşaq ailələrə, qaçqın və məcburi köçkünlərə və s. pul-suz səhiyyə xidməti; əhalinin demoqrafiya sahəsində biliklərinin yüksəldilməsi, təhsil müəssisələrində demoqrafiyanın tədris olunması və demoqrafiya sahəsində elmi tədqiqat işlərinin yeniləşdirilməsi; miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi.

Demoqrafiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizminin əsas tərkib hissələrini demoqrafik proseslərin monitorinqi və kompleks qiymətləndirilməsi, müxtəlif sosial-iqtisadi inkişaf proqramları hazırlanarkən demoqrafiya siyasətinin prioritet istiqamət-

lərinin nəzərə alınması, demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində dövlət proqramının hazırlanması təşkil edirdi.

Konsepsiyada nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsini sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan Prezidenti 2003-cü il iyunun 23-də «Azərbaycan Respublikasında demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı hazırlanması üzrə Dövlət Komissiyasının tərkibi barədə» sərəncam imzalamış, komissiya müvafiq proqramı hazırlayaraq təqdim etmişdi:

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 11 noyabr 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə «Demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı» təsdiq olunmuşdu.

Bu proqramda nəzərdə tutulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi ölkəmizdə əhalinin normal təkrar istehsalının təmin edilməsinə imkan yaratmış və onun dinamik inkişafına kömək göstərmişdir. Proqramın həyata keçirilməsi Azərbaycanda insan potensialının qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsi və ondan ölkəmizin tərəqqisi, xalqımızın rifahının daha da yaxşılaşdırılması nəminə səmərəli istifadə olunmasına inam yaratmışdı.

VII FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏTİ

7.1. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri

XX əsrin sonunda Varşava Müqaviləsi Təşkilatının ləğv edilməsi, «soyuq müharibə»nin başa çatması və SSRİ-nin dağılması kimi geosiyasi hadisələr beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb oldu. Postsovet məkanında meydana gələn yeni müstəqil dövlətlərin bilavasitə beynəlxalq münasibətlər sistemində qatılması və öz maraqlarından irəli gələn xarici siyasət xəttini həyata keçirməyə başlaması yeni dünya nizamının formalaşmasını şərtləndirdi. Bu proses bir tərəfdən, beynəlxalq aləmdə siyasi gərginliyin azalması, qlobal qarşıdurmanın aradan qalxması ilə səciyyələnirdisə, digər tərəfdən, siyasi, iqtisadi və hərbi baxımdan strateji əhəmiyyət kəsb edən və maraqların kəsişdiyi məntəqələrə çevrilən müxtəlif məhəlli mərkəzlərin meydana çıxması ilə müşayiət olunurdu.

Mühüm geosiyasi məkanda yerləşən Azərbaycan Respublikasının 1991-ci il oktyabrın 18-də öz dövlət müstəqilliyini bəyan etməsi və 1980-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişikliklər ölkədə milli dövlətçilik prinsiplərinə uyğun yeni xarici siyasət xəttinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsini ən vacib məsələ kimi ön plana çəkdi. Qısa müddət ərzində dünyanın bir sıra dövlətləri tərəfindən rəsmən tanınmış Azərbaycan Respublikası 1992-ci il martın 2-də BMT-yə üzv qəbul edildi.

Dağlıq Qarabağ bölgəsində erməni separatizminin getdikcə güclənməsi və Ermənistanın artmaqda olan hərbi təcavüzü Azərbay-

can Respublikasının xarici siyasəti qarşısında da mühüm vəzifələr qoyurdu. Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin ağır nəticələrini aradan qaldırmaq, Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünü və təhlükəsizliyini təmin etmək, dünya dövlətləri ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı münasibətlər yaratmaq zərurəti məqsədyönlü, ardıcıl və fəal xarici siyasətin həyata keçirilməsini tələb edirdi. Xarici ölkələri Azərbaycanla qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasının zəruriliyinə inandırmaq, milli maraqları dünya dövlətlərinin kəşşən və toqquşan mənafeləri ilə uzlaşdırmaq, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə və təhlükəsizliyinə beynəlxalq təminat almaq üçün çox ciddi səylər göstərməli və gərgin iş görülməli idi.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və dövlətçilik maraqlarının qorunmasında ölkənin zəngin iqtisadi potensialı və əlverişli geosiyasi mövqeyi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu amillər Azərbaycanın milli dövlətçilik maraqlarına cavab verən səmərəli və məqsədyönlü xarici siyasət xəttinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli ilkin zəmin yaradırdı. Lakin mövcud potensialı və əlverişli zəmini reallaşdırmaq, onlardan maksimum bəhrələnmək beynəlxalq aləmdə cərəyan edən proseslərin ciddi araşdırılmasını, Azərbaycanın milli maraqlarına söykənən, düşünülmüş və hərtərəfli əsaslandırılmış addımların atılmasını tələb edirdi.

Ümumiyyətlə, 1991-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət tarixinə qısa nəzər salsaq, görərik ki, 1991-ci il və 1992-ci ilin birinci yarısında dövlətin xarici siyasət prioritetləri içərisində Rusiyaya meyillilik əsas yer tutmuşdur. Əslində, Azərbaycan xalqının təzyiqi və ictimai-siyasi proseslərin təsiri ilə 1991-ci il avqustun 30-da qəbul edilmiş «Müstəqillik haqqında Bəyannamə» və 1991-ci il 18 oktyabr tarixli «Müstəqillik haqqında Konstitusiya Aktı» da SSRİ-nin tam dağılmasını təsdiqləyən 1991-ci il 8 dekabr tarixli Belovejsk sazişinə qədər hüquqi sənəd qüvvəsini almadı. Onların hüquqi sənəd qüvvəsi almasını təmin edəcək «Müstəqillik haqqında» referendum yalnız 1991-ci il dekabrın 29-da keçirildi və SSRİ-nin saxlan-

ması haqqında 1991-ci il mart referendumunun nəticələri qüvvədən salındı [255, 244]. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan hökuməti o dövrdə nəinki müstəqil siyasət yeritmirdi, əksinə, respublikanın o vaxtkı müstəqillik imkanlarına hər vasitə ilə mane olmağa çalışırdı.

Azərbaycan Respublikasının siyasi hakimiyyətində dəyişiklik baş verdikdən sonra, yəni 1992-ci ilin mart ayından 1993-cü ilin iyun ayına qədər olan müddətdə yeni iqtidar da xarici siyasət sahəsində dövlətin qarşısında duran strateji məqsədlərə nail olmaq baxımından balanslaşdırılmış və pragmatik fəaliyyət göstərə bilmədi. Əgər birinci mərhələdə məqsədi və məramı qeyri-müəyyən olan xarici siyasət birbaşa Moskvadan diktə olunurdusa və hər şey Rusiyanın, onun rəhbərlərinin mövqeyinə bağlı idisə, ikinci mərhələdə bunun əksinə, lakin yenə də birtərəfli qaydada, beynəlxalq siyasətin obyektiv gerçəkliyi, dövlətin real vəziyyəti və mənafeləri nəzərə alınmadan yalnız Türkiyə Cümhuriyyəti ilə münasibətlərə üstünlük verilməsi, başqa dövlətlərlə əsassız gərginliyin yaradılmasına səbəb olan addımların atılması və s. meyillər özünü göstərdi. Bunu isə Azərbaycan Respublikasının milli dövlətçilik maraqlarına cavab verməyən, düşünülməmiş, təhlükəli, ağır və gözlənilməz nəticələr doğuran xarici siyasət xətti kimi qiymətləndirmək olar.

Həmin dövrdə Azərbaycanın xarici siyasətini xarakterizə edən əsas cəhətlərdən biri vahid xətt üzrə aparılan ardıcıl və prinsipial siyasətin olmaması idi. Xarici siyasət və diplomatik missiya qarşısında duran əsas vəzifələri, Azərbaycan dövlətinin strateji maraqlarını, regional və beynəlxalq münasibətlər sahəsində dövlət siyasətinin əsas mahiyyətini hakimiyyətdə təmsil olunan şəxslər fərqli şəkildə izah edərək, bir-biri ilə uzlaşmayan addımlar atırdılar. Bütövlükdə, təsadüfi bəyanatlar, ziddiyyətli çıxışlar üzərində qurulmuş xarici siyasət ölkənin bir il ərzində regionda və beynəlxalq aləmdə təklənməsinə və respublika ətrafında anti-Azərbaycan koalisiyasının yaranmasına səbəb oldu. Əlbəttə, bu siyahını istənilən qədər uzatmaq da olar. Əsas məsələ ondadır ki, 1992-1993-cü illərdə Azərbaycan rəhbərliyi

nəinki bu prioritet vəzifələri müəyyənləşdirib həyata keçirə bilmədi, əksinə, həm daxildə, həm də xaricdə çox ziyanlı bir siyasət yeridərək ölkəni çətin duruma saldı.

1993-cü ilin yayında Azərbaycan Respublikasında baş verən hakimiyyət dəyişikliyi onun xarici siyasət fəaliyyətinin də yeniləşərək, ölkənin strateji maraqları əsasında yenidən qurulmasına şərait yaratdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, ilk növbədə, sələflərinin xarici siyasət sahəsində buraxdığı səhvləri və bunun nəticəsində Azərbaycan ətrafında formalaşmış son dərəcə gərgin beynəlxalq siyasi vəziyyəti aradan qaldırmaq, ölkənin strateji maraqlarını əks etdirən yetkin xarici siyasət xətti formalaşdırmaq zərurəti ilə üzləşdi.

Eyni zamanda Azərbaycan dövlətinin strateji maraqlarını beynəlxalq güc mərkəzlərinin, region ölkələrinin və Qafqazda xüsusi təsiri olan ayrı-ayrı dövlətlərin maraqları ilə uzlaşdırmaq üçün silsilə tədbirlər düşünüülüb həyata keçirilməli, respublikamızın mənafeələrini qorumaq və reallaşdırmaq üçün hərtərəfli ölçülüb-biçilmiş tədbirlər görülməli idi. Bu işin ən çətin tərəfi müxtəlif dövlətlərin bütövlükdə Qafqaz regionu və bilavasitə Azərbaycan Respublikası üzərində köklənmiş imperiya siyasəti, ərəzi iddiaları, iqtisadi maraq və nüfuz dairəsi uğrunda mübarizəsinin reallıqlarını, onların kəşişən və toqquşan maraqlarını dəqiq müəyyənləşdirmək, çevik manevrlər və xüsusi taktiki gedişlərlə Azərbaycanın dövlətçilik maraqlarını maksimum qorumaq idi.

Digər tərəfdən, geniş elmi və analitik təhlil əsasında Azərbaycanın geosiyasi vəziyyəti və dövlətin ona təsir etmək üçün real imkanları öyrənilməli, bütün diplomatik vasitələr səfərbər edilməli, müvafiq tədbirlər proqramı işlənib hazırlanmalı idi. Azərbaycan Respublikasının 1993-cü ilin ikinci yarısına qədər beynəlxalq aləmdə uğursuzluğa düşər olması, əsasən, məhz bu amillərin nəzərə alınmaması nəticəsində baş vermişdir.

Həmin dövrdən başlayaraq, Azərbaycanın geosiyasi vəziyyətinin və beynəlxalq siyasətə təsir imkanlarının dərin nəzəri təhlili

əsasında xarici siyasət xəttində mövcud reallıqları nəzərə alan və ölkənin maraqlarının qorunmasına yönəlmiş əməli dəyişikliklər edildi. İlk növbədə, müstəqil Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq münasibətlər müstəvisində yeri, Avropa ölkələri və ABŞ-la, keçmiş sovet respublikaları, o cümlədən Rusiya ilə, müsəlman dünyası və İranla, türkdilli dövlətlərlə, o cümlədən Türkiyə ilə, Cənubi Asiya dövlətləri və başqa ölkələrlə əlaqələrinin yaxın dövr üçün prioritetləri, istiqamətləri, aparıcı strategiyası müəyyənləşdirildi, hər qrupa daxil olan ölkələrlə ayrı-ayrılıqda və birgə münasibətlərin düşünülmüş, bütün amilləri nəzərə alan sistemi yaradıldı.

Müstəqil Azərbaycan Respublikası dövlətinin xarici siyasətinin konseptual əsasları, məqsədi, prinsipləri və əsas xüsusiyyətləri Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş Konstitusiyasında və Prezident Heydər Əliyevin çıxışlarında öz əksini tapmışdır. Konstitusiyanın 10-cu maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə və xarici aləmlə əlaqələrini beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur [126, 7]. Heydər Əliyev 1993-cü il oktyabrın 10-da Prezident seçilməsi ilə bağlı keçirilən rəsmi andiçmə mərasimindəki nitqində demişdir ki, bizim xarici siyasətimiz, birinci növbədə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini təmin etməyə yönəldilməlidir. Dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı surətdə faydalı əlaqələr yaradılmalı, bu əlaqələrdən həm Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqelərini möhkəmlətmək üçün, həm də respublikanın iqtisadiyyatını, elmini, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün səmərəli istifadə olunmalıdır [25, 205].

Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin əsas vəzifələrini aşağıdakı istiqamətlər üzrə müəyyən etdi:

– ölkənin müstəqilliyini, suverenliyini və beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhədləri çərçivəsində ərazi bütövlüyünü qorumaq, onun təhlükəsizliyini regional və beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi ilə sıx əlaqələndirmək;

– Azərbaycan Respublikasının bütün beynəlxalq və regional təşkilatlarda təmsil olunması, sivil birgəyaşayış qaydaları ilə tənzimlənən böyük dünya siyasətinə qatılması, beynəlxalq və regional münasibətlərin həllində fəal iştirak etməsi zəminində dünyanın siyasi xəritəsində layiqli yer tutmasına nail olmaq;

– dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı surətdə faydalı əmək daşlıq əlaqələri yaratmaq, bu əlaqələrdən respublikanın iqtisadiyyatının, elminin və mədəniyyətinin inkişafında səmərəli amil kimi istifadə etmək;

– maraqları Azərbaycan Respublikasının dövlətçilik və milli maraqları ilə uyğun gələn dövlətlərlə tərəfdaşlıq və müttəfiqlik münasibətləri yaratmaq, respublikanın beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsi üçün onların imkanlarından istifadə etmək;

– ölkənin demokratiya və azad bazar iqtisadiyyatı yolu ilə irəliləməsi, müstəqil daxili və xarici siyasət yeritməsi üçün əlverişli beynəlxalq şəraitin bərqərar olmasına çalışmaq;

– əhalinin əsas hüquq və azadlıqlarının qorunmasına yönəlmiş beynəlxalq normaların həyata keçirilməsinə şərait yaratmaq;

– regionda gərginliyin aradan qaldırılmasına və mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılmasına səy göstərmək;

– Azərbaycan Respublikasına göstərilən xarici təzyiqlərin qarşısını alan və ya onları minimuma endirən beynəlxalq himayə mexanizminin yaradılmasına nail olmaq;

– dövlətin bütün beynəlxalq, regional, iqtisadi, elmi-texniki, mədəni, humanitar və s. təşkilatlarda fəal iştirakına çalışmaq;

– xalqın mənafeyinə tabe edilmiş xarici iqtisadi siyasət yeritmək, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyası üçün bütün xarici və daxili amillərdən bəhrələnmək;

– xarici ölkələrlə elmi, mədəni, humanitar əlaqələr və geniş informasiya mübadiləsi mexanizmləri yaratmaq [218, 34-35].

Bütün bu vəzifələr və onların həyata keçirilməsi ilə bağlı konkret səylər Azərbaycan Respublikası dövlətinin beynəlxalq, regional

və dövlətlərarası münasibətlər sahəsində atdığı praktiki addımlarda, bağlanan müqavilələrdə öz əksini tapmışdır.

Heydər Əliyevin formalaşdırdığı müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasəti özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə də seçilir:

– siyasi sahədə – Azərbaycan Respublikası dövlətinin xarici siyasətinin əsas mahiyyəti beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri ilə tənzimlənən sivil dövlətlərarası münasibətlərə hörmət bəsləmək, beynəlxalq, regional və dövlətlərarası münəqişələri sülh və danışıqlar yolu ilə həll etmək, bütün dövlətlərin suveren hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq;

– iqtisadi sahədə – qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlıq etmək, iqtisadi maraqların uzlaşdırılması, uyğunlaşdırılması, qarşılıqlı təminat mexanizminin yaradılması və onun qorunması;

– mədəni sahədə – dövlətlərarası əlaqələrə və ünsiyyətlərə mane olan hər cür məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq, mənəvi sərvətlərin maneəsiz, azad və demokratik mübadiləsini təmin etmək və s.

Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən xarici siyasətin xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, beynəlxalq, regional və dövlətlərarası münasibətlərin inkişaf meyllərinə uyğun çevik, pragmatik və tarazlı siyasət yeridilməsini, qonşu ölkələrlə əlaqələr qurulmasına üstünlük verilməsini, dünya siyasətinə əhəmiyyətli təsir göstərən böyük dövlətlərlə tərəfdaşlıq münasibətlərinin yaradılmasının ön plana çıxarılmasını, onların maraqları ilə Azərbaycanın strateji mənafeələrinin uzlaşdırılması zərurətini və s. mühüm amilləri də xüsusi vurğulamaq lazımdır.

Azərbaycan demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu yolu tutduğuna görə, onun xarici siyasəti də dünya təcrübəsinin bütün müxtəlif nailiyyətlərini, beynəlxalq normaları özündə əks etdirir və hər cür etnik, dini məhdudiyyətləri inkar edir. Azərbaycanın müasir xarici siyasəti açıq və demokratik prinsiplər əsasında qurulmuş, xalqın və dövlətin mənafeələrinə, mentalitetinə zidd olmayan bütün beynəlxalq normaları özündə birləşdirmişdir.

Məhz bu amillərlə səciyyələnən Azərbaycanın xarici siyasət xəttinin əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və 1993-cü ilin ikinci yarısından etibarən ardıcıl həyata keçirilmişdir. Ölkə Konstitusiyasının 7-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır [126, 5]. Deməli, onun xarici siyasəti də bu prinsipləri özündə əks etdirməli, beynəlxalq münasibətlərin hüquqi və demokratik əsaslar üzərində qurulmasına istiqamətlənməlidir. Bu mövqedən çıxış edən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti xalqın və dövlətin strateji maraqlarını tam əks etdirməklə bərabər, həm də beynəlxalq hüquq normalarına, beynəlxalq təşkilatların əsas prinsiplərinə, bəşəri birgəyaşayış qaydalarına tam uyğunlaşdırılmışdır.

Ölkənin Əsas Qanununa görə, Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qurur [126,7]. Beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər isə Azərbaycanın da üzv olduğu BMT-nin Nizamnaməsində, ATƏT-in «Helsinki aktı»nda, Paris və İstanbul xartiyalarında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq, regional və dövlətlərarası münasibətlər sahəsində əsaslandığı başlıca prinsiplər aşağıdakılardır:

- hər bir dövlətin suveren hüquqlarına hörmət, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, ölkələrin dövlət quruluşu və sosial-siyasi inkişaf modelləri arasındakı fərqlərdən asılı olmayaraq, seçdiyi inkişaf yoluna hörmətlə yanaşmaq, dövlətlərarası münasibətlərdə beynəlxalq normaları və üzərinə götürdüyü öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək;

- beynəlxalq hüquq normaları və prinsiplərinə uyğun olaraq, dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmasına, sərhədlərinin zorla dəyişdirilməsinə və dövlət müstəqilliyinin təhlükə altına alınmasına yol verməmək, mübahisəli məsələləri dinc yolla həll etmək;

- ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrdə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlıq, ortaq maraq və mənafeləri qo-

rumaq, qarşılıqlı təhlükəsizliyə çalışmaq, dinc və faydalı əməkdaşlıq üçün perspektivli tədbirlər axtarmaq və həyata keçirmək;

– ikitərəfli əlaqələrdə beynəlxalq hüquq normalarını və sivil birgəyaşayış qaydalarını, başqa dövlətlərin, regional və beynəlxalq birliklərin maraqlarını nəzərə almaq;

– xalqların və millətlərin öz müqəddəratlarını təyin hüququna hörmət etmək, insan hüquqlarını və haqlarını qorumaq;

– separatizmə, terrorizmə, dövlətlərin və xalqların təhlükəsizliyinə, maddi və mənəvi həyatına ziyan verə biləcək digər mənfi hallara qarşı birgə mübarizə aparmaq;

– bəşəriyyəti və ayrı-ayrı dövlətlərin xalqlarını narahat edən global problemlərin həlli istiqamətində birgə çalışmaq, bütün səyləri birləşdirmək və s. [218, 39].

Beynəlxalq prinsiplər BMT, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatların üzvü olan bütün dövlətlər üçün məcburi xarakter daşıyır. Bəşər cəmiyyəti bu prinsipləri beynəlxalq münasibətlər sisteminin və sivil birgəyaşayışın əsas hüquq normasına çevirmək üçün yüz illərlə qanlı müharibə və dağıntılarla müşayiət olunan tarixi bir yol keçmişdir.

Azərbaycan Respublikasında müstəqil dövlət quruculuğu vəzifələri – müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi, təhlükəsizliyin, ərazi bütövlüyünün və iqtisadi maraqların təmin olunması və s. Özünəməxsus xüsusiyyətlərlə, vəzifə və taktiki gedişlərlə fərqlənən müxtəlif istiqamətli xarici siyasət yeridilməsini tələb edirdi. Heydər Əliyev ölkənin müstəqilliyinin dönməzliyinə nail olmaq, onu tədricən ənənəvi siyasi təsir dairəsindən çıxarmaq, tarixən formalaşmış xarici iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrdən müstəqillik mənafehləri üçün səmərəli istifadə etmək, Şərqlə Qərb arasındakı münasibətlər sistemində Azərbaycan Respublikasının özünəməxsus yer tutmasını təmin etmək üçün region dövlətlərinin köklü maraqlarına toxunmaq şərti ilə çoxşaxəli və tarazlaşdırılmış siyasət həyata keçirirdi.

İlk növbədə, regionda böyük təsir gücünə malik olan Rusiya ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan ikitərəfli münasibətlər

qaydaya salındı. İki ölkə arasındakı münasibətləri normallaşdırmaq üçün bütün incəlikləri nəzərə alan yollar, vasitələr araşdırıldı, hər iki tərəfin mənafeyinə cavab verən iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin inkişafı üçün bir sıra təsirli tədbirlər görüldü.

Müstəqil dövlət quruculuğu prosesində Rusiya ilə əlaqələrdən bəhrələnmək, bəzi imperiypərəst qurumları bitərəfləşdirmək taktikası Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət xəttində müstəqil bir istiqamət kimi həyata keçirilməyə başlandı. 1993-cü il sentyabrın 6-da Heydər Əliyev Moskvada Rusiya Prezidenti Boris Yeltsinlə və Rusiyanın başqa rəhbər şəxsləri ilə görüşüb iki ölkə arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılması məsələlərini müzakirə etdi, sentyabrın 24-də isə Azərbaycan Respublikası MDB-yə daxil oldu [255, 500–507].

Eyni zamanda müstəqil dövlətçilik problemlərini həll etmək, bu yolda qarşıya çıxan təzyiqlərə birgə sinə gərmək, yeni iqtisadi və dövlətlərarası münasibətlərə uyğun ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr yaratmaq məqsədilə digər MDB dövlətləri – Ukrayna, Belarus, Gürcüstan, Moldova və xüsusən 1993-cü ilin sonuna qədər Azərbaycan Respublikası ilə kəskin münasibətlərə malik olan Orta Asiya respublikaları ilə münasibətlərin köklü şəkildə yenidən qurulması üçün yeni forma və vasitələrdən istifadə edildi.

Həmin dövr üçün Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyətində böyük əhəmiyyəti olan istiqamətlərdən biri də Qafqaz bölgəsinin dövlətləri və xalqları ilə mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılması idi. 1993-cü ilin sonundan etibarən Azərbaycanın xarici siyasətində bu istiqamət xüsusilə aydın parametrlər kəsb etməyə başladı. 1994-cü ildə Ermənistan–Azərbaycan müharibəsində atəşkəsin əldə olunması, 1996-cı il martın 8-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Gürcüstana rəsmi səfəri zamanı «Qafqaz bölgəsində sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikası – Gürcüstan Bəyannaməsinin imzalanması respublikamızın Qafqazda həyata keçirdiyi xarici siyasətin mühüm uğuru idi. Tbilisidə iki dövlət başçısının imzaladığı birgə Bəyannamə «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının əməli olaraq həyata keçirilməsinin başlanğıcını qoydu [1303].

Azərbaycanın regiondakı sosial-iqtisadi inkişafı və siyasi təkamülə xidmət edən qlobal iqtisadi layihələrin gerçəkləşməsi istiqamətində gördüyü ardıcıl tədbirlər və sülhsevər siyasəti bu ideyanın reallaşmasına əlverişli zəmin yaratdı. Lakin Ermənistanın təcavüzkar siyasəti və regiondakı münaqişələrin həllinin uzanması «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının həllini xeyli çətinləşdirdi. Azərbaycan dövlətinin «Ümumi Qafqaz evi» təşəbbüsü bu gün də aktual ideya kimi gündəlikdə durur və öz həllini gözləyir.

Azərbaycan dövləti özünün bütün inkişafı boyu Yaxın və Orta Şərqi ən nüfuzlu və aparıcı ölkələri və regionda xüsusi təsir gücü olan İran və Türkiyə ilə sıx qarşılıqlı münasibətlərdə olmuşdur. İstər Azərbaycanın hər iki dövlətlə ikitərəfli, istər birgə, istərsə də bu iki dövlətin öz aralarında mövcud olan əlaqələri hər zaman respublikamızın həm daxili həyatına, həm də beynəlxalq vəziyyətinə öz təsirini göstərmişdir. Ona görə də Azərbaycan diplomatiyası hər iki dövlətlə əlaqələri elə qurmalı idi ki, bir tərəfdən, onların imkanlarından və bölgədə kəşifən maraqlarından Azərbaycan dövlətçiliyinin mühüm problemlərinin həllində istifadə etsin, digər tərəfdən, respublikanın inkişafını və maraqlarını bu iki dövlət arasındakı münasibətlərin təsirindən qorusun.

Lakin 1993-cü ilin ortalarına qədər Azərbaycanın rəhbərləri xarici siyasət xəttində bu mühüm prinsipin əhəmiyyətini lazımınca qiymətləndirə bilmədilər. Tarazlaşdırılmamış xarici siyasət strategiyası Azərbaycanın cənub qonşusu olan İranla münasibətlərinin kəskin siyasi-ideoloji qarşıdurma vəziyyətinə gəlib çıxması ilə nəticələndi.

İran–Azərbaycan münasibətlərinin bütün dövrlərdə yalnız Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq vəziyyətinə deyil, həm də ölkənin daxili həyatına əhəmiyyətli təsir göstərmək imkanlarını nəzərə alan Prezident Heydər Əliyev İranla gərgin vəziyyətə çatdırılmış siyasi-ideoloji qarşıdurmanı dayandırmaq, münasibətləri mehriban qonşuluq və əməkdaşlıq prinsipləri üzərində yenidən qurmaq, iki ölkə arasındakı əlaqələri bütün mümkün yollar və vasitələrlə

yaxşılaşdırmaq üçün 1993-cü ilin ortalarından başlayaraq gərgin və səmərəli iş apardı. Bunun nəticəsində, artıq 1993-cü ilin sonu – 1994-cü ilin əvvəlində bu qonşu dövlətlə əlaqələrdə dönüş yaratmaq mümkün oldu.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Türkiyə Cümhuriyyəti ilə münasibətləri normal, sivil, qarşılıqlı surətdə faydalı iqtisadi-siyasi əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq müstəvisi üzərinə keçirmək üçün çox ciddi və məqsədyönlü iş apararaq, tezliklə müsbət nəticələrə nail oldu. Hər şeydən əvvəl, region dövlətlərini və beynəlxalq qurumları iki ölkə arasındakı münasibətlərin əvvəlki dövrdə olduğu kimi sırf etnik amillər əsasında deyil, iki müstəqil dövlətin beynəlxalq birgəyaşayış normalarına söykənən qarşılıqlı maraqları üzərində qurulduğuna inandırmaq mümkün oldu. Bu da Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlər sisteminə daha uğurlu inteqrasiyası qarşısında əlverişli imkanlar açdı.

Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin ən mühüm strateji istiqamətlərindən biri də Qərbin və Şərqin aparıcı ölkələri ilə münasibətlərin tənzimlənməsindən, həmin ölkələrlə əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasından ibarət idi. Bunun üçün, ilk növbədə, Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi və iqtisadi tərəfdaşlıq imkanları obyektiv qiymətləndirilməli, bu amillərin həmin ölkələrin iqtisadi və siyasi maraqları ilə uzlaşdırılması istiqamətində təsirli tədbirlər görülməli idi.

Bu zərurəti tam aydınlığı ilə dərk edən Prezident Heydər Əliyev 1993-cü ilin axırlarından başlayaraq həm Şərq və Qərb, həm də region ölkələri ilə münasibətləri ayrı-ayrı təsadüfi əlaqələr səviyyəsindən sistemli xarici siyasət xətti səviyyəsinə qaldırmaq taktikası seçdi. Müstəqillik və dövlətçilik mənafeələrini qorumaq, bu sahədə qarşıya çıxan problemləri beynəlxalq aləmin dəstəyi ilə həll etmək üçün Azərbaycan diplomatiyası beynəlxalq və məhəlli təşkilatlarla sıx əlaqələr yaratmaq, beynəlxalq hüquq normaları və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsipləri ilə tənzimlənən böyük dünya siyasətinə

qatılmaq sahəsində də mühüm işlər görmüşdür. Xüsusən BMT, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası, ATƏT, MDB, İslam dünyası ölkələrini birləşdirən İslam Konfransı Təşkilatı (hazırda – İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı), Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin təmsil olunduğu İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Qara dəniz ətrafı dövlətləri birləşdirən Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər beynəlxalq, məhəlli təşkilatlarla sıx qarşılıqlı əlaqələrin, hərtərəfli münasibətlər qurulmasının yeni yolları və vasitələri müəyyənləşdirilmiş və həyata keçirilmişdir.

Ermənistanın hərbi təcavüzünün dəf edilməsi, respublikamızın pozulmuş ərazi bütövlüyünün bərpa olunması və işğalçıların ölkə ərazisindən çıxarılması, Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı beynəlxalq aləmin dəstəyinin qazanılması Azərbaycan diplomatiyasının qarşısında dayanan ən mühüm vəzifələrdən idi. Dağlıq Qarabağ ətrafında yaranmış münaqişənin qanlı tarixi göstərdi ki, beynəlxalq rəyi nəzərə almadan, ayrı-ayrı nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların və dövlətlərin dəstəyinə nail olmadan, hərtərəfli düşünülmüş diplomatik iş aparmadan güc tətbiq etməklə bu məsələnin həllinə yönələn hər bir cəhd əvvəlcədən acı nəticəyə və uğursuzluğa məhkumdur. Ona görə də Heydər Əliyevin tapşırığı ilə bu problemin dünya səviyyəsinə çıxarılması və həlli ilə bağlı xüsusi bir konsepsiya hazırlanmış və bəzi konkret vəzifələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan ardıcıl siyasi xətt yeridilmişdir.

Əvvəla, Ermənistanı dəstəkləyən ölkələrin bir qismi bitərəfləşdirilmiş, bu məsələdə əvvəlcədən bitərəf qalan dövlətlər Azərbaycanın ədalətli mövqelərinin müdafiəsinə cəlb edilmiş, ölkəmizin müstəqil dövlətçiliyində marağı olan və onu müdafiə edən dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların bu işə qoşulması, Ermənistana təzyiq etməsi üçün məqsədyönlü diplomatik və siyasi iş aparılmışdır.

İkincisi, Dağlıq Qarabağın və bu bölgə ətrafında yaranmış problemlərin tarixi, mahiyyəti və kökləri hərtərəfli açıqlanmış, Azərbaycanın haqq səsi bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırılmış, mövcud informasiya boşluğu doldurulmuş və dünyada ictimai rəy respublikamızın xeyrinə dəyişdirilmişdir.

Üçüncüsü, Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin Azərbaycan dövlətinə qarşı yönəlmiş çıxışlarının beynəlxalq separatizmin tərkib hissəsi kimi qorxulu, ağır nəticələr törədən və digər dövlətlərin də ərazisində oxşar problemlərin alovlanmasına təkan verən təhlükəli proses olduğu sübut edilmiş, dünya ictimaiyyəti belə təhlükənin qarşısını almağın vacibliyinə inandırılmışdır.

Dördüncüsü, bu problemin Azərbaycan Respublikasının Avropa ilə sıx əməkdaşlığının qarşısını almaq, ayrı-ayrı region dövlətlərinin təsir və nüfuz dairəsində saxlamaq üçün və xüsusi məqsədlə ortaya atılmış bir məsələ olduğu sübut edilmiş, beynəlxalq miqyasda bu istiqamətdə geniş təbliğat aparılmışdır [1343, 234].

Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də terrorizmə qarşı mübarizədə beynəlxalq proseslərə qoşulmaq və ABŞ-ın təşkil etdiyi anti-terror koalisiyasında iştirak etməkdən ibarət olmuşdur. Azərbaycanın terrorizmə qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın dərinləşdirilməsini və təsirli tədbirlərin görülməsini həmişə zəruri hesab etmişdir. Lakin erməni terrorizmi ilə bağlı Azərbaycanın çağırışlarına beynəlxalq aləmdə uzun müddət adekvat münasibət göstərilməmişdir.

2001-ci ilin sentyabrında ABŞ-da törədilmiş terror aktından sonra beynəlxalq aləmdə anti-terror koalisiyası formalaşmağa başladı. Azərbaycan beynəlxalq terrorizmi pisləyən və ona qarşı fəal mübarizəyə qoşulan ilk ölkələrdən biri oldu. Azərbaycanın hərbi kontingenti Kosovo, Əfqanıstan və İraqda beynəlxalq sülh məramlı qüvvələr tərkibində iştirak edərək, respublikamızın anti-terror mübarizədə həmrəyliyi və prinsipial mövqeyini nümayiş etdirmişdir.

Beləliklə, müstəqillik dövründə mürəkkəb formalaşma mərhələlərindən keçmiş Azərbaycanın xarici siyasəti 1993-cü ilin ikinci yarısından etibarən ölkənin həyati mənafehlərinə xidmət edən, dövlətin strateji maraqları üzərində qurulmuş, hərtərəfli işlənib hazırlanmış, özünün aydın, konkret vəzifə və istiqamətləri, prioritetləri ilə seçilən, bitkin, ardıcıl və prinsipial xarakter kəsb etməyə başlamışdır.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qorumaq, möhkəmlətmək və ölkəmizin dünya birliyinə integrasiya olunması üçün dinc və əlverişli beynəlxalq şəraitin təmin edilməsinə yönəlmiş çoxşaxəli, tarazlaşdırılmış, fəal xarici siyasətinin nəticəsidir ki, respublikamız planetin siyasi xəritəsində özünə layiq yer tutmuş, regionun və beynəlxalq aləmin global problemlərinin həllində təsirli və əhəmiyyətli mövqe qazanmışdır.

Hər bir dövlət özünün xarici siyasət vəzifələrini həyata keçirmək üçün uzunmüddətli strateji və operativ cari fəaliyyət proqramı hazırlayır. Uzunmüddətli strateji fəaliyyət proqramı dövlətin gücü, qüdrəti, resursları, dünya siyasətindəki rolu və yerindən asılı olaraq, müxtəlif məqsəd və vəzifələr üzərində qurulur. Bunların ən vacibləri və həyati əhəmiyyət kəsb edənləri sırasına ölkənin müstəqilliyinin qorunmasını, beynəlxalq münasibətlər sistemində özünə layiq yer tutmasını, ərazi bütövlüyünün və suveren hüquqlarının təmin olunmasını, vətəndaşlarının firavan həyatını təmin etmək məqsədilə xarici aləmin imkanlarından istifadəni və s. aid edirlər.

Uzunmüddətli xarici siyasət strategiyası konkret zaman, məkan və şəraitə uyğun olaraq, dövlətlərin cari xarici siyasət proqramının hazırlanmasını və yürüdülcək siyasətin, görülcək işlərin prioritetlərinin (mövcud zaman, məkan və şəraitdə reallaşdıracağı birinci dərəcəli vəzifələrin) müəyyən olunmasını tələb edir. Əslində, xarici siyasət sahəsindəki prioritetlər dövlətin uzunmüddətli xarici fəaliyyətinin tərkib hissəsi, qarşısında duran vəzifələrin daha dəqiqləşdirilmiş, qruplaşdırılmış, təsnif edilmiş və mövcud zaman, məkan çərçivəsində önə çıxarılmış hissəsidir.

Hər bir dövlətin xarici siyasət prioritetlərinin düzgün müəyyən olunması onda öz milli maraqlarını, ölkəni əhatə edən qonşuların və region dövlətlərinin imkan və mövqelərini, dünya siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərin mahiyyəti və reallıqlarını, planetin birgə yaşayış normalarını müəyyən edən böyük dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların, güc mərkəzlərinin maraq və mənafe çərçivələrini, on-

lara təsir imkanlarını dəqiq qiymətləndirə bilməsindən asılıdır. Eyni zamanda hakimiyyət dairələrində ölkənin xarici siyasət perspektivləri, dünya dövlətləri arasında qazanacağı uğurlar, beynəlxalq münasibətlər sistemində tutacağı yer haqqında eyforik deyil, real, pragmatik düşüncə olmalı, dövlətin mövcud xarici siyasət resursları, dünya dövlətləri üçün iqtisadi, siyasi və mədəni əhəmiyyəti düzgün dərk edilməli, beynəlxalq münasibətlərin axarı, meyilləri, ölkələrin real maraqları nəzərə alınmalıdır. Məsələn, 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının siyasi rəhbərliyində belə bir fikir formalaşmışdı ki, SSRİ-nin tərkibindən çıxmaqla, demokratik inkişaf və Qərbə integrasiya xətti elan etməklə, bütün dünya ölkələrinin etimadına və dəstəyinə nail olacaq, Azərbaycan Respublikasını dərhal «Ümumavropa» evinə qəbul etdirəcək və ölkənin iqtisadi inkişafı üçün dünya dövlətlərindən hərtərəfli yardım alacaqlar. Əlbəttə, bu, meydan hərəkətindən, Qərb dəyərləri və Qərb ölkələri haqqında müxtəlif təbliğat vasitələrinin ideoloji təsirindən doğan sərməstlikdən başqa bir şey deyildi.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyətinin formalaşması və prioritet vəzifələrin müəyyənəlməsi Prezident Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz onun dövründə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlər sistemində iştirakı və özünə məxsus mövqelər qazanması üçün lazımi tədbirlər görüldü, ölkənin xarici aləm üçün kəsb etdiyi maraqlar dairəsi, geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyəti düzgün dəyərləndirildi, beynəlxalq aləmin Cənubi Qafqaz, Xəzər regionu və Azərbaycanla bağlı üst-üstə düşən, kəsişən maraqları müəyyənləşdirildi. Beynəlxalq münasibətlərin yeni nizami, dövlətlərarası əlaqələrin prinsipləri, beynəlxalq hüququn təsir gücü və dairəsi, dünyanın böyük dövlətlərinin, regionun aparıcı ölkələrinin və beynəlxalq təşkilatların Azərbaycanla bağlı yürütdüyü və yürüdə biləcəyi siyasət təhlil edildi.

Dünyada baş verən globallaşma, demokratikləşmə və beynəlxalq integrasiya fonunda gənc dövlətin birmənalı müstəqil xarici siyasət xəttinin müəyyən edilməsi o vaxt çox çətin idi. Xüsusilə də

nəzərə alsaq ki, Rusiya Federasiyası və İran İslam Respublikası qərb-yönümlü xarici siyasətə xüsusi qısqanclıq və həssaslıq nümayiş etdirirdi, qonşu Ermənistan ərazi iddiası ilə ölkəmizə hərbi təcavüz etmişdi və Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təcrid olunmaya məruz qalmışdı, onda Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətinin hansı çətin şəraitdə həyata keçirildiyini təsəvvür etmək olardı. İlk növbədə, Azərbaycan Respublikasının bir dövlət kimi gələcək dünya nizamında yeri, daxili və xarici siyasətinin xarakteri və prioritetləri müəyyən edilməli, Qərbə, Şərqə, yoxsa Rusiya Federasiyasına və keçmiş SSRİ məkanında mövcud olan dövlətlərin birliyinə inteqrasiya xətti seçilməli, ölkənin təhlükəsizliyinin hansısa mövcud beynəlxalq təhlükəsizlik sistemləri ilə əlaqədə, yoxsa müstəqil, bitərəf şəkildə təmin olunması kimi məsələlər həllini tapmalı idi. Bütün bu məsələlər ətrafında operativ, lakin düşünülmüş, hərtərəfli ölçülüb-biçilmiş qərarlar qəbul edilməli idi.

Beləliklə, 1993-cü ildə Heydər Əliyevin rəhbərliyə qayıdışı ilə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti özündən müştəbehlik üzərində qurulmuş illüziyalardan, «demokratik utopizm»dən xilas olaraq, real və pragmatik məzmun kəsb etmişdir. İlk növbədə, ölkənin pozulmuş ərazi bütövlüyünün bərpası, işğalçıların Azərbaycan Respublikası ərazilərindən çıxarılması, dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və onun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kimi vəzifələrin həllində beynəlxalq aləmin dəstəyi qazanılmışdır. Azərbaycanın düşmənləri səviyyəsinə qaldırılmış iri region dövlətləri – Rusiya və İranla, erməni lobbisinin təsiri ilə Azərbaycana qarşı sanksiyalar qəbul etmiş ABŞ-la, Fransa və İngiltərə ilə, Orta Asiyanın qonşu türkdilli respublikaları ilə və başqa dövlətlərlə münasibətlər sahəna salınmışdır. Beynəlxalq və regional təşkilatlarla əlaqələr intensivləşdirilmiş, Azərbaycan Respublikasının problemlərinin həllində onların imkanlarından istifadə etmək üçün tədbirlər görülmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi Avrasiya bölgəsində dövlətlərin hərbi təhlükəsizliyini təmin edən iki sistem – Rusiya

Federasiyasının rəhbərlik etdiyi «Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi» və ABŞ-ın hegemon olduğu NATO bloku, eyni zamanda müstəqil olaraq öz təhlükəsizliyinin qeydinə qalan İran mövcuddur. Heydər Əliyev Avropa və aparıcı region ölkələrinin etibar etdiyi təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına qədər kənar təsir və təzyiqlərdən qorunmağı, öz hərbi təhlükəsizliyini təmin etməyi ölkənin xarici siyasət prioriteti olaraq müəyyən etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının milli gəlirinin mühüm bir hissəsi və iqtisadiyyatının əsas qismi neft sənayesi ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin işləyib hazırladığı yeni neft strategiyasının 1994-cü ildən başlayaraq reallaşdırılması dövlətin xarici siyasətinin əsas prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. Bu strategiyanın əsas mahiyyəti Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikası sektorunda olan karbohidrogen ehtiyatlarının qabaqcıl Qərb texnologiyası və investisiya imkanlarından səmərəli istifadə etməklə dövrüyyəyə buraxılması, təhlükəsiz yollarla dünya bazarlarına çıxarılması, satışından əldə edilən vəsaitlə iqtisadiyyatın digər sahələrinin, qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olunması, bugünkü və gələcək nəsillərin firavan həyatının təmin edilməsindən və s. ibarətdir. Bu sahədə Xəzərin sektor bölgüsü, neft kəmərlərinin çəkilişi və təhlükəsizliyi, investisiya təminatı, dünya neft-qaz bazarında lazımi yeri tutmaq və s. çətinliklərin aradan qaldırılması və nəzərdə tutulan işlərin həyata keçirilməsi üçün xarici dövlətlərin imkanlarından maksimum yararlanmaq xarici siyasətin mühüm vəzifəsi olaraq qalır.

Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi xarici siyasət prioritetləri sırasında Qərb ölkələrinin təmsil olunduğu Avropa İttifaqı sisteminə (iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni sahədə) və qlobal dünya siyasəti məkanına fəal subyekt kimi inteqrasiya mühüm yer tutur. Bu sistemə daxil olmaqla Azərbaycan Respublikası həm özünün mövcud resurslarından xalqın firavan həyatının təmin edilməsi istiqamətində daha səmərəli, təhlükəsiz və itkisiz istifadə imkanını əldə etmiş, həm də qabaqcıl dünya texnologiyalarının, xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına

daha sürətlə daxil olması, qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün əlverişli imkan qazanmışdır. Avropa İttifaqı, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Ticarət Təşkilatı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı kimi qurumlarla əməkdaşlıq nəticəsində onların, habelə ABŞ-ın maliyyə və texnoloji imkanlarından səmərəli istifadə edilmiş, ölkədə iqtisadi, sosial və struktur islahatları aparılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət prioritetləri sırasına, eyni zamanda dünyada beynəlxalq hüquqa əsaslanan sivil birgəyaşayış normalarının bərqərar olması, dövlətlərin beynəlxalq hüquqlarının qorunması üçün təsirli tədbirlərin görülməsi, beynəlxalq təşkilatların, xüsusən BMT, ATƏT, NATO kimi qurumların dünyada sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasında daha yaxından iştirakının artırılması kimi məsələlər də daxildir [1343, 246].

Bütün dünya ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların, onlara məxsus əmlak və mülkiyyətin, soydaşlarımızın insan və vətəndaş hüquqlarının qorunması xarici siyasətin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycan dövləti üçün dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində, regionlarında və bütövlükdə beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrə təsir etmək baxımından xarici siyasət resursu kimi çıxış edirlər. Heydər Əliyev bu resursu qorumağı, onun imkanlarını artırmağı, həm azərbaycanlıların öz hüquqlarının dolğun təmin olunmasında, həmin ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsində, həm də Vətənin mənafeələrinin qorunmasında onlardan istifadə etməyi daim diqqət mərkəzində saxlayırdı.

Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi xarici siyasət prioritetləri sırasına region maraqlarının sistemləşdirilməsi və reallaşması istiqamətində görülmən mühüm işləri də aid etmək olar. O, Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının İran İslam Respublikası, Türkmənistan və Rusiya Federasiyası ilə kəşşən və toqquşan maraqlarının ortaqlıq nıq-təsini tapmaq və əlaqələri yaxşılaşdırmaq, Türkiyə, Ukrayna, Gür-

cüstanla və strateji maraqları, ölkəmizlə üst-üstə düşən digər region ölkələri ilə müttəfiqlik əlaqələrini daha da inkişaf etdirmək, Xəzər dənizinin statusunun həllində, TRASEKA – Şərq-Qərb enerji-nəqliyyat-kommunikasiya layihəsinin həyata keçirilməsində müttəfiqlərlə birlikdə səy göstərmək kimi vəzifələrin də diqqət mərkəzində saxlanmasını əhəmiyyətli sayırdı.

Heydər Əliyev yaxşı başa düşürdü ki, Avrasiya məkanında həyata keçirilən beynəlxalq və regional integrasiyada öz layiqli yerini tutmaq, ölkənin milli maraqlarını maksimum qorumaq və təmin etmək vəzifəsi Azərbaycan Respublikasından düşünülmüş və dəqiq hesablanmış xüsusi siyasət tələb edir. Bu regionda Rusiya başda olmaqla, MDB, İran başda olmaqla, İƏT, Türkiyə Cümhuriyyəti başda olmaqla, Türkdilli Dövlətlər Birliyi, ayrıca Avropa İttifaqı, Çin, ABŞ və başqa ölkələrlə əlaqələr sistemi çox mürəkkəb və ziddiyyətlidir. Bütün bunlar Azərbaycanın xarici əlaqələrində tarazlaşdırılmış regional siyasət yürütməyi xüsusi bir prioritet kimi önə çıxarır. Zaman göstərdi ki, belə siyasət ölkənin bugünkü təhlükəsizliyi və müstəqil gələcəyi üçün ən mühüm təminat rolunu oynaya biləcək amildir.

7.2. Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri ilə bərabərhüquqlu qarşılıqlı münasibətləri: ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xarici siyasət fəaliyyətində dünyanın bütün aparıcı dövlətləri ilə münasibətlər yaratmağa başlamışdır. Müasir Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət strategiyasının prioritet istiqamətləri sırasında ABŞ-la ikitərəfli münasibətlərin qurulması və inkişaf etdirilməsi mühüm yer tutur.

1991-1992-ci illərdə ABŞ hökuməti müstəqil Azərbaycan Respublikasını hərtərəfli öyrənir, bu dövlətə münasibətdə ABŞ-ın gələ-

cək xarici siyasətinin konturlarını müəyyənləşdirir, Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin, Azərbaycan–Rusiya, Azərbaycan– İran münasibətlərinin xarakterini, mahiyyətini və perspektivlərini, Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqazda maraq, nüfuz və təsir mexanizmlərinin dayaqclarını araşdırır, strateji planlar qurmaq üçün Dövlət Departamentində bələdçi və məlumat toplusu hazırlayırdı. Məhz bu mərhələdə Azərbaycan Respublikası ABŞ dövləti üçün özünün prinsipial, ardıcıl, dəyişməz müstəqil xarici siyasətini, strateji tərəfdaş olmaq əhəmiyyətini anlatmalı, demokratiyaya, sülhə, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması prinsipinə əsaslanan hüquqi dövlət qurmaq əzmini və istəyini sübut etməli, onun müdafiə etdiyi dövlətlər sırasına keçməyə çalışmalı idi.

Lakin hər addımını Moskva ilə razılaşdıran respublikanın o vaxtkı iqtidarı ABŞ-ın bölgədəki iqtisadi və siyasi maraqlarını nəzərə alan və Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlətçilik və təhlükəsizlik problemlərinin həllini Vaşinqtonun (o cümlədən Avropa dövlətlərinin) regionda təmsil olunan maraqları ilə uzlaşdıran xarici siyasət yürütmək əvəzinə, ölkəni beynəlxalq aləmdən təcrid edən və dünyada ictimai rəyin anti-Azərbaycan istiqaməti almasına zəmin yaradan düşünülməmiş strateji xəttə üstünlük verdi.

1992-ci ilin mayında Azərbaycanda baş verən hakimiyyət dəyişikliyindən sonra ABŞ-ın rəsmi dairələri bir daha bu böyük geostrateji əhəmiyyəti olan dövlətlə geniş əlaqələr yaratmağa, bölgədə gedən ictimai-siyasi və hərbi problemlərə fəal müdaxilə etməyə cəhd göstərdilər [218, 163]. Lakin respublikanın yeni rəhbərləri də əvvəlki sələflərindən uzağa gedə və ABŞ-ın bu təşəbbüsünə lazımi qiymət verə bilmədilər. Onlar hesab edirdilər ki, təkcə Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik maraqları və Rusiyanın bu bölgədəki təsirini zəiflətmək istəyi Azərbaycanın bütün problemlərinin həllini ABŞ və Avropa dövlətlərinin (xüsusən Türkiyənin) öz üzərinə götürməsi üçün kifayətdir. Ona görə də Azərbaycan ATƏM-in 1992-ci ilin iyulunda, erməni təcavüzünün tüğyan etdiyi bir vaxtda keçirilən Helsinki

sammitində nəinki ABŞ-ın dəstəyini qazanmadı, heç Dağlıq Qarabağ problemini və Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına təcavüzü məsələsini sammitin gündəliyinə salınmasına belə nail ola bilmədi [217, 12].

1992-ci ilin iyul–dekabr aylarında Ə.Əliyev (Elçibəy) hakimiyyətinin xarici siyasət sahəsində səriştəsiz fəaliyyəti rəsmi Vaşinqtonun respublikamıza qarşı ciddi sanksiya tətbiq etməsinə gətirib çıxardı. Məhz bu siyasətin nəticəsi və ABŞ-dakı güclü erməni diasporunun təsiri ilə 1992-ci ilin axırlarında ABŞ Konqresi Azərbaycan Respublikasına hər cür yardım göstərilməsini qadağan edən «Azadlığa Dəstək Aktı»na 907-ci düzəliş deyilən sənəd qəbul etdi [1335, 61]. Bu, müstəqil dövlət quruculuğu yolunu tutmuş və zorla müharibəyə cəlb edilmiş Azərbaycan Respublikası üçün çox ağır zərbə idi.

Həmin vaxt ABŞ-ın Azərbaycan milli dövlətçiliyi üçün əhəmiyyətini, müstəqil liyimizin və təhlükəsizliyimizin təmin olunmasında rolunu və yaranmış gərginliyin doğura biləcəyi təhlükəli vəziyyəti obyektiv qiymətləndirən Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev 1993-cü ilin yanvarında ABŞ Prezidenti Bill Klintonu məktub göndərdi. Məktubda yenicə prezidentlik fəaliyyətinə başlayan Bill Klintonu təbrik edən Heydər Əliyev ümidvar olduğunu bildirirdi ki, o, müstəqil Azərbaycan Respublikasına xoş və xeyirxah münasibət bəsləyəcək, dünyanın bir çox regionlarında baş verən silahlı münaqişələrin həllinə nail olmaq, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ermənistan tərəfindən blokadaya alınmasını aradan qaldırmaq üçün ABŞ-ın bütün imkanlarından istifadə edəcəkdir [1620, 1996, 29 iyul].

Heydər Əliyevin məktubu Ağ evdə dərhal reaksiya doğurdu. 1993-cü ilin yanvarında ABŞ və Rusiya Federasiyası prezidentləri Dağlıq Qarabağ problemi və Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı birgə bəyanat verərək, münaqişənin həlli üçün tezliklə ATƏM-in Minsk konfransının çağırılmasına tərəfdar olduqlarını bəyan etdilər. Bunun ardınca, 1993-cü il fevralın 4-də ABŞ-ın Azərbaycan Respublikasındakı səfiri Riçard Mayls Naxçıvana getdi. O, Ali

Məclisin Sədri Heydər Əliyevlə görüş zamanı ABŞ Prezidenti Bill Klintonun bölgədə yaranmış vəziyyətlə bağlı narahatlığını çatdırmaqla bərabər, Naxçıvan MR-ə təcili humanitar yardım göstərilməsi haqqında Prezidentin qərarı barədə Dövlət Departamentinin humanitar yardımlar üçün proqramının rəhbəri Riçard Armitac tərəfindən göndərilən məktubu təqdim etdi [253, 705–707].

Görüşdə Azərbaycanla yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət, Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi, Naxçıvan MR-in blokadası və onun ağır nəticələri haqqında geniş fikir mübadiləsi edilmiş, bütün bu problemlərin həlli yolları aranmışdır. Az keçmədən, Azərbaycana qarşı hər cür yardımı qadağan edən 907-ci düzəlişə baxmayaraq, ABŞ-ın humanitar yardım yüklənmiş təyyarəsi Naxçıvana gəldi [253, 716-717]. Bunun Azərbaycan–ABŞ əlaqələrində gərginliyin yumşaldılmasına və aradan qaldırılmasına yönələn ilk addım kimi gələcək münasibətlərə də müsbət təsiri oldu.

1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə başlanan Azərbaycan–ABŞ dialoqu tezliklə iki ölkə arasındakı münasibətlərin yaxşılaşmasına müsbət təsirini göstərdi. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti, o cümlədən ABŞ-la münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoyaraq, məqsədyönlü xarakter aldı və daha ardıcıl surətdə həyata keçirilməyə başladı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən Ali Sovetin Sədri Heydər Əliyev 1993-cü ilin sentyabrında ABŞ Prezidenti Bill Klinton, vitse-prezident Albert Qor və Konqresin spikeri Tomas Foliyə məktub göndərərək, 907-ci düzəlişin qeyri-obyektiv olduğunu əsaslandırıb və Azərbaycan Respublikası barədə ayrı-seçkiliyin ləğvi üçün tədbirlərin görülməsini xahiş etmişdi [25, 125-126]. Vaşinqton dərhal bu məktuba reaksiya vermiş və öz nümayəndəsini Bakıya göndərmişdi.

1993-cü ilin sentyabr ayında Heydər Əliyev tərəfindən qəbul edilən ABŞ dövlət katibinin yeni müstəqil dövlətlər üzrə müşaviri Stroub Talbott Prezident Bill Klintonun cavab məktubunu Azərbaycan rəhbərinə təqdim etdi. ABŞ Prezidenti məktubda Ermənistan-

Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin narahatlıq keçirdiyini bildirməklə bərabər, Azərbaycan Respublikasına edilən son hücumları və bunun nəticəsində bir çox torpaqların işğalını qətiyyətlə pislədiyini bildirmiş, münaqişənin aradan qaldırılması üçün Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərə və Ermənistan hökumətinə ciddi təzyiqlər göstərilməsi haqqında məlumat vermişdi. Məktubda həmçinin, ABŞ-ın Azərbaycan Respublikasına bundan sonra 907-ci düzəliş qüvvədə qalmaqla, qeyri-hökumət təşkilatları xətti ilə ciddi kömək göstərəcəyinə söz verilir [1163, 1993, 14 sentyabr]. Həmin ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbində erməni silahlı qüvvələrinin hücumu ilə əlaqədar ABŞ Dövlət Departamentinin dərhal bəyanatla çıxış etməsi və hərbi qüvvələrin işğal olunmuş bütün ərazilərdən çıxarılmasını təkidlə tələb etməsi də başlanmış dialoqun və iki ölkə arasındakı yeni münasibətlərin ilkin müsbət əlamətlərini nümayiş etdirirdi.

Bütün bunlar göstərir ki, ermənilərin dörd il müddətində Azərbaycana qarşı məqsədyönlü şəkildə apardıqları xarici siyasətin ağır nəticələri Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi ardıcıl diplomatik fəaliyyətin nəticəsində 1994-cü ilin birinci yarısından etibarən aradan qalxmağa başladı. Azərbaycana qarşı hər cür yardımı qadağan edən 907-ci düzəlişə baxmayaraq, bir tərəfdən, Vaşinqtonun qeyri-hökumət təşkilatları xətti ilə Azərbaycana yardım göstərməyə başlaması, digər tərəfdən isə bütün dövlətləri Azərbaycan Respublikasına humanitar yardım etməyə çağırması ermənilərin planlarının baş tutmasına əyani sübut idi.

Yaranmış münasibətlərin və getdikcə dərinləşən strateji əməkdaşlığın müsbət təsiri nəticəsində 1996-cı ilin yanvarında konqresmen C.Vilsonun təşəbbüsü və ABŞ-ın digər rəsmi dairələrinin dəstəyi ilə Konqresdə «Azərbaycana birbaşa humanitar yardım göstərilməsi haqqında» qanun layihəsi (xatırladaq ki, 1995-ci ilin mayında həmin layihə lazımi qədər səs toplaya bilməmişdi) bəyənilməsi və erməni lobbisinin ciddi müqavimətinə baxmayaraq təsdiq edildi. Elə

həmin gün bu qanun Prezident Bill Klinton tərəfindən imzalandı [1620, 1996, 2 fevral].

Bunun ardınca Azərbaycan Respublikasına, onun yeritdiyi daxili və xarici siyasətə, regionda tutduğu mövqeyə və atdığı addımlara bütünlükdə ABŞ-da, onun ayrı-ayrı qurumlarında münasibət əsaslı surətdə dəyişməyə başladı. Heydər Əliyevin üç ilə yaxın yeritdiyi fəal, ardıcıl və məqsədyönlü siyasət, keçirdiyi görüşlər, ABŞ-ın nüfuzlu senatorları, konqresmenləri, siyasi və hökumət xadimləri ilə apardığı danışıqlar, ABŞ-ın neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq bu ölkənin Azərbaycana münasibətinin müsbət istiqamətdə dəyişməsinə, Azərbaycan Respublikasının «Amerikanın tərəf daşı olan» dövlətlər qrupuna daxil edilməsinə gətirib çıxardı.

1996-cı ildə Azərbaycan–ABŞ münasibətləri tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq istiqamətində yüksələn xətlə inkişaf etmiş və ATƏT-in Lissabon sammitində Azərbaycan üçün tələyüklü məsələ hesab olunan Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli prinsiplərini müəyyən edən qərarın qəbul olunmasında ABŞ bir daha öz prinsipial mövqeyini bildirmişdi. Bundan başqa, həmin il ABŞ Senatının bütövlükdə Azərbaycanın dövlətçilik maraqlarına qarşı çevrilmiş «Porter əlavəsi»ni rədd etməsi (25), Konqresi, ABŞ hökumətini Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün və sərhədlərinin pozulmasına yönəlmiş tədbirlərə qarşı çıxmağa çağırması, ABŞ-ın əksər ictimai-siyasi və dövlət xadimlərinin 907-ci düzəlişə etiraz etməsi və s. Heydər Əliyev diplomatiyasının qələbəsi olmaqla bərabər, həm də iki ölkənin bütün sahələrdə dövlətçilik maraqlarının üst-üstə düşdüyünü bir daha sübut etmişdir.

Azərbaycan–ABŞ münasibətlərinin və əlaqələrinin inkişafında Prezident Bill Klintonun dəvəti ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-a 1997-ci il iyulun 27-dən avqustun 7-dək davam edən rəsmi səfəri böyük rol oynamışdır. Bu səfər özünün bütün əlamətləri və cəhətlərinə görə tarixi əhəmiyyət kəsb etmiş və Azərbaycan–ABŞ münasibətləri tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur.

Azərbaycan Prezidentinin səfəri iyulun 28-də Nyu-Yorkda keçirilən görüşlərlə başlanmışdır. Həmin gün Prezident Heydər Əliyev onun üçün ayrılmış iqamətgahda «Wall Street Journal» qəzetinin müxbirlərinə müsahibə vermiş, sonra öz iqamətgahında ABŞ-ın BMT yanında daimi nümayəndəsi Uilyam Riçardson ilə görüşmüşdür [1620, 1997, 22 avqust; 1620, 1997, 23 avqust].

Avqustun 1-də Ağ evdə keçirilən görüşlər Azərbaycan Prezidentinin ABŞ səfərinin zirvəsi hesab olunur. Həmin gün Prezident Bill Klinton ilə Prezident Heydər Əliyev arasında təkbətək görüş keçirildi.

Səfər zamanı prezidentlər iki ölkə arasındakı münasibətlərin əsas strategiyasını, prinsiplərini, xarakterini və perspektiv istiqamətlərini müəyyən edən «Amerika–Azərbaycan münasibətləri haqqında» birgə bəyanat imzaladılar [1620, 1997, 12 avqust].

Beləliklə, 1993-cü ilin ortalarından Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyətində baş verən konstruktiv dəyişikliklər, ABŞ-ın beynəlxalq aləmdəki mövqeyinin strateji baxımdan düzgün qiymətləndirilməsi, münasibətlərin tənzimlənməsi və inkişafı sahəsində müvafiq taktiki gedişlərin ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi Azərbaycan–ABŞ münasibətlərinin strateji tərəfdaşlıq istiqamətində inkişafını şərtləndirən normativ–hüquqi bazanın yaradılmasına gətirib çıxardı.

2001-ci ildən – yeni əsrin başlanğıcından Azərbaycan Respublikasının antiterror koalisiyası tərkibində ABŞ-a göstərdiyi kömək və aparılan məqsədyönlü fəaliyyət ədalətsiz 907-ci düzəlişin qüvvəsinin dayandırılması ilə nəticələndi. Bu, Heydər Əliyevin ABŞ-la strateji tərəfdaşlıq istiqamətində gördüyü işlərin müsbət yekunu kimi qiymətləndirilməlidir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra demokratik dövlət quruculuğu yoluna qədəm qoymuş gənc Azərbaycan Respublikasının üzləşdiyi sosial-iqtisadi və siyasi problemlərin həlli onun beynəlxalq aləmdəki mövqeyi, ayrı-ayrı ölkələrlə qarşılıqlı surətdə faydalı əlaqələri və

dünya birliyinə integrasiyası prosesinin intensivliyi ilə sıx bağlı idi. Bu mənada, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əlaqələr sisteminə layiqli yer tutması üçün dünya siyasətinin formalaşdırılmasında aparıcı rol oynayan dövlətlərlə, o cümlədən siyasi çəkisinə və iqtisadi potensialına görə beynəlxalq aləmdə özünə məxsus yer tutan Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinin böyük əhəmiyyəti vardı.

1993-cü ilin dekabrında Prezident Heydər Əliyevin Fransaya rəsmi səfəri Azərbaycan Respublikasının Qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqələrində intensiv inkişafın başlanğıcını qoydu. Səfərin gedişində qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər hərtərəfli müzakirə olundu, «Azərbaycan Respublikası ilə Fransa Respublikası arasında dostluq, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq haqqında» müqavilə və digər sənədlər imzalandı [106, 14–25].

Azərbaycan Respublikasının fəal xarici siyasət yeritməsi və Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlər yaratması sahəsində ardıcıl tədbirləri Qərbdə Azərbaycana marağın artmasına səbəb olurdu. Məhz bunun nəticəsində Böyük Britaniyaya rəsmi səfərə dəvət olunan Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1994-cü ilin fevralında Londonda bir sıra yüksək səviyyəli görüşlər keçirdi. Müzakirələrin yekunu olaraq iki ölkə arasında «Dostluq və əməkdaşlıq haqqında» Birgə Bəyannamə və başqa ikitərəfli sənədlər imzalandı [106, 110]. Bununla da Azərbaycan Respublikasının Avropa ölkələri ilə integrasiyası yolun da növbəti addım atıldı.

1994-cü il sentyabrın 20-də Qərb ölkələri şirkətlərinin geniş təmsil olduğu konsorsiumda Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin imzaladığı «Əsrin müqaviləsi» Avropa dövlətləri ilə Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlığı yeni səviyyəyə qaldırdı. Bu müqavilənin uğurla həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqelərinin güclənməsinə ciddi təsir göstərmişdir.

Prezident Heydər Əliyevin 1996-cı ilin aprelində Norveçə, iyulunda Almaniya Federativ Respublikasına rəsmi səfərləri qarşılıqlı

münasibətlərin daha da dərinləşməsində mühüm rol oynadı. Azərbaycan Respublikası və Norveç Krallığı arasında birgə bəyanat, Azərbaycan Respublikası və Almaniya Federativ Respublikası arasında münasibətlərin əsasları haqqında birgə bəyanat, eləcə də imzalanmış digər sənədlər ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin normativ-hüquqi bazasını genişləndirdi.

Azərbaycan Prezidentinin 1997-ci ildə Fransa, İtaliya, Vatikan və Böyük Britaniyaya, 2001-ci ildə yenidən Fransaya rəsmi səfərlər etməsi, aparılan danışıqlar, imzalanan çoxsaylı sənədlər Qərbdə Azərbaycan Respublikasına artan marağın və onun yüksələn beynəlxalq nüfuzunun təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir. Bu fikri təsdiq edən daha bir fakt isə Vatikan Dövlətinin başçısı, Roma Papası II İoann Pavelin 2002-ci ilin mayında Azərbaycana rəsmi səfəri idi. Roma Papasının respublikamıza səfəri Azərbaycan Respublikasının Avropa ilə siyasi, mədəni və mənəvi əlaqələrinin inkişafında mühüm hadisə oldu.

Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr, qarşılıqlı surətdə faydalı və strateji münasibətlər gənc Azərbaycan dövləti üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təsədüfi deyil ki, Avropa dövlətləri sırasında Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini ilk olaraq tanıyan (11 dekabr 1991-ci il) Rumıniya olmuşdur. Onun ardınca Polşa, Bolqarıstan və başqa Şərqi və Mərkəzi Avropa dövlətləri Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini tanımış və 1992-ci ilin əvvəllərində ölkəmizlə diplomatik münasibətlər yaratmışdı. Lakin 1991–1993-cü illərdə Azərbaycanda bu dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərin yaradılmasına və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun surətdə inkişaf etdirilməsinə lazımi əhəmiyyət verilməmiş, keçmiş dövrlərdə formalaşmış və sosializm düşərgəsinin süqutu ilə pozulmuş iqtisadi və mədəni əlaqələrin yeni prinsiplər əsasında bərpasına səy göstərilməmişdir.

Azərbaycan Respublikasında Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığın əhəmiyyəti və gələcək

perspektivləri yalnız 1993-cü ilin yayında baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərdən sonra dərk olunmuş və respublikamızın xarici siyasət xəttinə xüsusi bir istiqamət kimi daxil edilmişdir. Polşa, Bolqarıstan, Macarıstan, Rumıniya, Çexiya, Slovakiya və digər Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin mühüm geostrateji, iqtisadi, siyasi mövqelərini, beynəlxalq və regional siyasətdə həyata keçirdikləri strateji xətti bütün incəlikləri ilə obyektiv qiymətləndirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev onlarla qarşılıqlı münasibətlərin yaradılması üçün əməli tədbirlərin zəruri olduğu qənaətinə gəlmiş və bu istiqamətdə fəal siyasət xətti yeritmişdir.

Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri ilə əlaqələrin digər forması BMT, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası, ATƏT, NATO, Qara Dəniz Ölkələri İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və s. beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində yaradılmış münasibətlərdən ibarətdir. Bu qurumlardakı çoxtərəfli əlaqələrlə yanaşı, Heydər Əliyev əksər hallarda ikitərəfli əlaqələrin, xüsusən dövlətçilik mənafeləri və maraqları ölkəmizin ali mənafeləri ilə uyğun gələn dövlətlərlə tərəfdaşlıq münasibətlərinin yaradılmasına xüsusi diqqət verirdi [218, 238-239].

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Asiya qitəsinin böyük və kiçik dövlətləri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr, bu regionda yaradılmış və müxtəlif sahələr üzrə fəaliyyət göstərən beynəlxalq və regional qurumlarla münasibətlər xüsusi bir istiqamət təşkil edir. Asiya dövlətlərinin bəziləri (Çin, Yaponiya, Pakistan və s.) Azərbaycan Respublikası ilə sıx tərəfdaşlıq münasibətləri yaratmış və onunla hərtərəfli əməkdaşlıq edir, digərləri (Hindistan, Cənubi Koreya, İndoneziya, İraq, Suriya, İsrail, Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Əfqanıstan) ölkəmizlə diplomatik münasibətlər qurmuş və tərəfdaşlıq istiqamətində hərtərəfli iş aparırdı.

Çin Şərqi Asiya ölkələri arasında Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələrə xüsusi maraq göstərən ən fəal ölkədir. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olan bu dövlətlə siyasi və iqtisadi münasibətlərin qurulmasına və inkişaf

etdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Təsadüfi deyil ki, o, özünün ilk səfərlərindən birini 1994-cü ilin martında məhz bu ölkəyə etmişdi.

Həmin səfər iki ölkə arasında dostluq və tərəfdaşlıq münasibətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamış və Çin–Azərbaycan birgə bəyanatının qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir [1343, 374-380]. Əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş qarşılıqlı münasibətlər sonrakı dövrdə prioritet istiqamət kimi inkişaf etdirilmişdir.

Şərqi Asiyanın Azərbaycan Respublikası ilə sıx münasibətlər və geniş tərəfdaşlıq əlaqələri yaratmış ikinci ən fəal dövləti Yaponiya-dır. Yaponiya Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini 1991-ci il dekabrın 28-də tanımış və 1992-ci il sentyabrın 7-də iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr qurulmuşdur. Azərbaycan Respublikasına 1 mln. ABŞ dolları məbləğində humanitar yardım göstərən ilk ölkələrdən biri də məhz Yaponiya olmuşdur (mart 1991-ci il). 2000-ci il yanvarın 21-də Yaponiyanın Azərbaycan Respublikasında Səfirliyi, 2002-ci il oktyabrın 1-də isə Azərbaycan Respublikasının Yaponiyada Səfirliyi təsis edilmişdir. Ötən müddətdə iki ölkə arasında bir çox dövlətlərarası və hökumətlərarası sənədlər imzalanmışdır. Prezident Heydər Əliyev 1998-ci il fevralın 24–28-də Yaponiyada ilk rəsmi səfərdə olmuş və səfər çərçivəsində Azərbaycan Respublikası ilə Yaponiya arasında 8 sənəd imzalanmışdır [1343, 380–384].

Cənubi Asiya dövlətləri içərisində Azərbaycan Respublikasının ən sıx əlaqələri olan və qarşılıqlı münasibətləri strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlmiş ölkə Pakistandır. Pakistan ölkəmizin müstəqilliyini tanıyan (12 dekabr 1991-ci il), onunla diplomatik əlaqələr yaranan (9 iyun 1992-ci il) və Azərbaycan Respublikasında səfirliyini açan (12 mart 1993-cü il) ilk müsəlman dövlətlərindən biridir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasına ən yaxın və dost ölkələrdən biri olan Pakistan ölkəmizin mənafeyini bütün beynəlxalq təşkilatlarda ardıcıl müdafiə etmiş, Ermənistanın təcavüzünə birmənalı münasibət bildirmişdir. Xatırladaq ki, 1993-cü il aprelin 30-da BMT Təhlükəsizlik Şurasının Azərbaycan Respublikasına dair 822 nömrəli qətnaməsinin qəbul olunduğu iclasa Pakistan sədrlik etmişdir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 1994-cü ilin dekabrında Kasablankada Pakistanın o vaxtkı Baş naziri Bənazir Bhutto ilə görüşündən sonra ikitərəfli münasibətlər daha yüksək səviyyəyə çatmışdı. 1995-ci ilin oktyabrında Pakistan Prezidenti Sərdar Faruk Əhməd Xan Leqari Bakıda rəsmi səfərdə olmuş, 1996-cı ilin aprelində isə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev dost ölkəyə səfər etmişdir. Səfərlər zamanı iki ölkə arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə, habelə iqtisadi və ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün bir neçə saziş imzalanmışdır. Pakistan Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycan Respublikasının haqq işini müdafiə etdiyi kimi, Azərbaycan Respublikası da Kəşmir probleminin həlli ilə bağlı bu ölkənin atdığı addımları dəstəklədiyini dəfələrlə bəyan etmişdir. 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Pakistan İslam Respublikasında öz səfirliyini açmış və rəsmi İslamabadla münasibətləri bir qədər də fəallaşdırmışdır [1343, 389–392].

Asiya qitəsinin mühüm bir geosiyasi bölgəsi siyasi ədəbiyyatda Yaxın və Orta Şərq adlanır. Bu bölgə öz əhali və ərazi xarakteristikasına görə daim böyük dövlətlərin maraq dairəsində olmuşdur. Yaxın və Orta Şərq dünyanın həm də ən böyük enerji və xammal (neft, qaz və s.) ehtiyatına malik regionudur. Yaxın və Orta Şərq ölkələri (İsrail istisna olmaqla) müsəlman dövlətləridir və yeni dünya nizamında bu amil də beynəlxalq münasibətlərin əsas problemlərindən biri kimi dəyərləndirilir.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə münasibətlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 1993-cü ildən başlayaraq, bu regionun həm müsəlman ölkələri – İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İordaniya və başqaları, həm də İsrailə münasibətlər ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində kifayət qədər geniş olmuşdur.

Ərəb dünyasının və müsəlman aləminin ən nüfuzlu ölkələrindən biri Səudiyyə Ərəbistanı Krallığıdır. Təsadüfi deyil ki, Prezident Heydər Əliyev müsəlman dövlətləri arasında üçüncü (Türkiyə Cüm-

huriyyəti və İran İslam Respublikasından sonra), ərəb dövlətləri arasında isə birinci səfərini məhz bu ölkəyə etmişdi. 1994-cü ilin aprelində Azərbaycan Respublikası keçmiş Sovet İttifaqının müstəqillik qazanmış müsəlman dövlətləri arasında birinci olaraq Krallıqda öz səfirliyini açmışdır. Həmin il iyulun 9-da bu ölkəyə səfərə yola düşərkən jurnalistlərə müsahibə verən Azərbaycan Respublikası Prezidenti demişdir: «İndiyədək Səudiyyə Ərəbistanı ilə Azərbaycan arasında, demək olar, heç bir əlaqə olmamışdır. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bu sahədə müəyyən cəhdlər olsa da, bunlar bir nəticə verməmişdir. Ancaq bu ölkə dünya birliyində böyük nüfuza malik olduğuna görə, dini birliyimizi, tarixi ənənələrimizin oxşarlığını nəzərə alaraq, mən Səudiyyə Ərəbistanı Məlikinin dəvətini qəbul etmişəm və indi səfərə gedirəm... Səudiyyə Ərəbistanı mənə həm bir ölkə kimi maraqlandırır, həm də müsəlmanların müqəddəs yeri kimi oraya ziyarət edəcəyimi çox böyük həyəcanla gözləyirəm» [1343, 399].

Heydər Əliyev Səudiyyə Ərəbistanında olarkən İki Müqəddəs Ocağın Xadimi, Kral Fəhd ibn Əbdüləziz əl-Səudla, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının (İÖT), İslam İnkişaf Bankının (İİB) rəhbərləri və digər rəsmi şəxslərlə danışıqlar aparmış, Məkkə və Mədinə şəhərlərini ziyarət etmişdi. Səfər zamanı Azərbaycanla Səudiyyə Ərəbistanı arasında iqtisadiyyat, ticarət, investisiya, mədəniyyət, gənclər və idman sahələrində əməkdaşlığa dair beş saziş imzalanmış, səfərin yekunlarına dair birgə bəyanat qəbul olunmuşdu.

Səudiyyə Ərəbistanı Ermənistanın hərbi təcavüzü ilə əlaqədar BMT, İÖT və digər beynəlxalq və regional təşkilatlarda Azərbaycan Respublikasının mövqeyini daim dəstəkləyir.

1999-cu ilin iyununda Azərbaycan Respublikasında Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının Səfirliyi fəaliyyətə başlamışdır. Rəsmi Ər-Riyad Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir və dəfələrlə bildirmişdir ki, Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunmayınca, Ermənistan Respublikası ilə heç bir siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqə qurmayacaqdır [1343, 397–401].

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində mühüm diqqət verilən Yaxın və Orta Şərq ölkələrindən biri də İsraildir. Bu ölkə dünyada ABŞ-ın dostu və müttəfiqi kimi böyük nüfuza və dəstəyə malik olmaqla bərabər, həm də dünyada çox böyük gücü olan yəhudi lobbisinin xüsusi himayəsinə malikdir. Azərbaycan Respublikası İsrail dövlətinin Qərblə, xüsusən ABŞ-la olan yaxın əlaqələrindən, yəhudi lobbisinin dəstəyindən də bəzi milli problemlərin həllində (Dağlıq Qarabağ və s. məsələlər) istifadə etməyə çalışır.

1998-ci ildə İsrailin Baş naziri B.Netanyahu yolüstü Bakıda olarkən Prezident Heydər Əliyevlə iki ölkə arasındakı əlaqələrin kompleks istiqamətləri müzakirə olunmuş və bəzi razılaşmalar haqqında qərar qəbul edilmişdi.

1999-cu ildə İsrail Xarici İşlər Nazirliyinin nümayəndə heyətinin, habelə İsrail müdafiə nazirinin müavini general Efraim Sineyin Bakıya səfəri olmuşdur. İkitərəfli əlaqələrin möhkəmlənməsi Azərbaycana Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində İsrailin dəstəyini qazanmağa imkan vermişdir. Təsədüfi deyil ki, ABŞ-dakı yəhudi lobbisi məlum «907-ci düzəliş»in ləğvi məsələsində Bakını ən fəal dəstəkləyən strukturlardan biridir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinə nail olduğu vaxtdan bu günə qədər Afrika ölkələri ilə müxtəlif səpkili əlaqələr qurulmuş, konkret görüşlər keçirilmiş və müzakirələr aparılmış, dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən normativ-hüquqi sənədlər imzalanmışdır. Bu əlaqələr daha çox qitənin müsəlman ölkələri – Misir Ərəb Respublikası, Əlcəzair Xalq Demokratik Respublikası, Qambiya, Liviya, Mərakeş, Mavritaniya, Qəmər Adaları Birliyi, Sudan və Seneqalla qurulmuşdur.

1994-cü ilin sentyabrında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev BMT-nin Əhali və İnkişaf üzrə beynəlxalq konfransında iştirak etmək üçün Qahirədə işgüzar səfərdə olarkən Misir Prezidenti ilə keçirilən görüş Azərbaycan–Misir münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və əməkdaşlığın yeni perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsində böyük rol oynamışdır.

Afrikanın Əlcəzair, Mərakeş, Sudan, Tunis kimi müsəlman ölkələri ilə Azərbaycanın əməkdaşlığı, əsasən, BMT və İƏT çərçivəsində inkişaf etdirilir.

İstiqlaliyyət əldə etmiş hər bir ölkə özünün suveren hüquqlarını qorumaq, dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirmək, beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli yer tutmaq və meydana çıxmış münaqişələri həll etmək üçün ardıcıl və prinsipial xarici siyasət yeridərək, qonşu ölkələr və dünyanın nüfuzlu dövlətləri ilə yanaşı, onların təmsil olunduğu bütün beynəlxalq və məhəlli təşkilatlarla da geniş əməkdaşlıq əlaqələri qurmağa ehtiyac duyur. Məhz buna görə də dünya birliyinə tamhüquqlu üzv kimi daxil olmağa çalışan, müstəqilliyinin ilk kövrək addımlarını atan və Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində ərazi bütövlüyü pozulmuş Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində beynəlxalq və məhəlli təşkilatlarla (BMT, Avropa Şurası, ATƏT, İƏT, NATO və s.) əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

BMT ilə qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı özünün dinamizmi, miqyası və dərinliyi baxımından iki mərhələyə bölünür. Azərbaycan Respublikasının BMT üzvlüyünə daxil olduğu 1992-ci ilin mart ayından 1993-cü ilin ortalarına qədər dövrü əhatə edən birinci mərhələdə qarşılıqlı münasibətlərin qurulması sahəsində ilk addımlar atılmış, Nyu-York və Bakıda nümayəndəliklər fəaliyyətə başlamış, Azərbaycan üçün aktual və ağırlı məsələlər, xüsusilə Ermənistanın təcavüzü və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı məsələlər BMT-nin müzakirəsinə çıxarılmış, bu mötəbər tribunadan Azərbaycan Respublikasında cərəyan edən hadisələrə münasibət bildirilmişdir.

1993-cü ilin ortalarından sonrakı ikinci mərhələdə BMT ilə əlaqələr, əvvəlki illərdən fərqli olaraq, sistemli şəkildə həyata keçirilməyə başlamış, fəal və ardıcıl xarakter almışdır. Azərbaycan Respublikasında milli dövlətçilik maraqları üzərində qurulmuş xarici siyasət konsepsiyasının işlənilib hazırlanması və tarazlaşdırılmış, çoxşaxəli diplomatik fəaliyyətin həyata keçirilməsi BMT ilə əlaqələrin yeni

səviyyəyə yüksəlməsinə, daha geniş və məqsədyönlü şəkil almasına səbəb olmuşdur.

BMT-də aparılan diplomatik iş respublikamızın mənafelərinin daha dolğun ifadə olunması və qorunması sahəsində ilk ciddi addımların atılmasına imkan verdi. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzü və onun aradan qaldırılması ilə bağlı məsələlər müntəzəm olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurasının müzakirəsinə çıxarılmış, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü təsdiqləyən, işğalçı qoşunların zəbt olunmuş ərazilərdən qeyd-şərtsiz çəkilməsini və məcburi köçkünlərin daimi yaşayış yerlərinə qaytarılmasını tələb edən 1993-cü il 30 aprel tarixli 822 nömrəli, 29 iyul tarixli 853 nömrəli, 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874 nömrəli və 11 noyabr tarixli 884 nömrəli dörd qətnamə qəbul edilmişdir. Bu qətnamələrin qəbul edilməsi üçün Azərbaycan BMT-nin üzvü olan dövlətlərlə intensiv müzakirələr aparmış və onları öz mövqeyinin haqlı olduğuna inandırılmışdır.

İldən-ilə genişlənən əlaqələr Azərbaycan Respublikası Prezidentinin BMT Baş Məclisinin sessiyalarında və digər iclaslarında iştirakı və keçirdiyi çoxsaylı görüşlərlə daha da inkişaf etmişdir. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin başçısı kimi ilk dəfə 1994-cü ilin sentyabrında BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında iştirak edərək, bu mötəbər beynəlxalq təşkilatın tribunasından bir çox qlobal məsələlərlə bağlı Azərbaycan Respublikasının mövqeyini dünya ictimaiyyətinə çatdırmışdır.

Azərbaycan Respublikasının BMT ilə əməkdaşlığının dərinləşməsində BMT-nin Baş katibi Butros-Qalinin 1994-cü ilin oktyabrında Bakıya səfəri mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi və iqtisadi həyatı, Ermənistanın təcavüzünün ağır nəticələri ilə yaxından tanış olan B. Butros-Qali mövcud problemlərin həllində Azərbaycan Respublikasını dəstəkləmək üçün BMT-nin müxtəlif təşkilatlarının öz səylərini artıracağını bildirmişdi.

BMT ilə əlaqələrin intensiv inkişafına xüsusi əhəmiyyət verən Azərbaycan bu təşkilatın müxtəlif beynəlxalq toplantılarında mün-

təzəm iştirak edir, irəli sürdüyü ideya və təkliflərə fəal münasibət bildirir.

1995-ci ilin oktyabrında BMT-nin 50 illik yubileyi ilə bağlı Baş Məclisin xüsusi təntənəli iclasında iştirak edən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev bu qurumun yüksək kürsüsündən dünya dövlətlərinə müraciət edərək, Azərbaycan dövlətinin mövcud qlobal problemlərə dair prinsipial mövqeyini açıqlamış, habelə Ermənistanın təcavüzünün aradan qaldırılması üçün beynəlxalq səylərin artırılmasına çağırmışdır.

2000-ci ilin sentyabrında BMT-nin Minilliyin sammitində çıxış edən Prezident Heydər Əliyev dünyada sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında beynəlxalq təşkilatın mühüm rol oynadığını qeyd etmiş, regional münaqişələrin, o cümlədən Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına dair ölkəmizin mövqeyini bir daha bildirmiş, bəşəriyyətin üzləşdiyi problemlərin həllində BMT-nin fəaliyyətini daha da gücləndirmək məqsədilə təşkilatda islahatların aparılmasının zəruriliyini vurğulamışdır.

2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-da baş vermiş terror aktlarından sonra Azərbaycan Respublikası BMT-nin keçirdiyi beynəlxalq anti-terror tədbirlərində fəal iştirak edir. Azərbaycan Respublikası BMT Təhlükəsizlik Şurasının Terrorizmə Qarşı Komitəsi və Əfqanıstanla bağlı sanksiya komitəsi ilə sıx əməkdaşlıq edərək, terrorizmlə mübarizə sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər barədə öz hesabatlarını təqdim etmişdir [1343, 437 –451].

Azərbaycan Respublikası 1992-ci il yanvarın 20-də ATƏT-in (o vaxt ATƏM) üzvlüyünə qəbul edilmiş və həmin il iyulun 10-da onun sənədlərini imzalamışdır. 1994-cü ilin dekabr ayında keçirilmiş Budapeşt sammiti ATƏM-in tarixində mühüm bir dövrün başlanğıcını qoydu. Əgər 1990-cı il «Paris Xartiyası» bu təşkilatın fəaliyyətinə yeni məzmun verdisə və Avropada «Soyuq müharibə»yə son qoydusa, Budapeşt sammiti həmin yeni məzmunu reallaşdırdı. Bu sammitə qədər təşkilat Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavi-

rəsi adlanırdısa və onun fəaliyyəti məsləhətləşmə üzərində qurulurdusa, Budapeştdə o, əsl ümumavropa təşkilatına (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı – ATƏT) çevrildi. ATƏT, əslində, ABŞ, Kanada və Rusiyanın qalan bütün Avropa dövlətləri ilə birgə təşkilatı olmaq etibarilə yeni Avropanın siyasi və iqtisadi həyatının sivil birgəyaşayış qaydalarını müəyyən edən, ümumavropa təhlükəsizliyi mexanizmlərini yaradan və ümumdünya təhlükəsizliyi ilə əlaqələndirən, dövlətlərarası münasibətləri rəqiblik və münafiqliyə relsindən əməkdaşlıq və qarşılıqlı maraq istiqamətlərinə yönəldən bir təşkilat funksiyasını daşıyır. Getdikcə dövlətlərin ən nüfuzlu və nümayəndəli forumuna çevrilən bu beynəlxalq qurum yeni Avropada demokratiya və insan hüquqlarının, regional təhlükəsizlik və qarşılıqlı əməkdaşlığın əsas müdafiəçisi və qurucusu kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasının haqlı mövqeyinin dünya birliyinə çatdırılması, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc vasitələrlə həlli yolunda ATƏT-in Budapeşt (1994) və Lissabon (1996) sammitlərində qəbul olunmuş sənədlər böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Regional təhlükəsizliyin təmin edilməsində, Avropanın təhlükəsizlik sisteminə qoşulmasında, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafında, demokratik dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda Qərbin sınaqdan keçmiş qabaqcıl təcrübəsindən bəhrələnməklə, onun səmərəli surətdə tətbiq olunmasında ATƏT ilə əməkdaşlıq edən Azərbaycan Respublikası bu təşkilatla əlaqələrini daha da dərinləşdirməklə özünün strateji inkişaf yolunu davam etdirir.

Azərbaycan Respublikasının demokratik transformasiya sahəsində ardıcıl və məqsədyönlü əməkdaşlıq etdiyi təşkilat isə Avropa Şurası hesab olunur.

Hökumətlərarası və parlamentlərarası siyasi təşkilat olan Avropa Şurasına Azərbaycan Respublikası hələ 1992-ci ildə qonaq statusu almaq üçün müraciət etsə də, bu məsələ öz müsbət həllini tapmamışdı. Belə ki, həmin dövrdə Avropa Şurasının özü Cənubi Qafqaz regionuna qədər genişlənməyə hazır deyildi. Üstəlik, bu təşkilatın

ölkəmizə qeyri-obyektiv münasibəti də özünü göstərirdi və hətta 1992-ci ildə Avropa Şurasının qeyri-üzv ölkələr üzrə komitəsi Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar respublikamızın əleyhinə bəyannamə qəbul etmişdi. Belə bir şəraitdə, ilk növbədə, Avropa Şurasında Azərbaycan Respublikasının obyektiv, düzgün imicini formalaşdırmaq lazım idi.

1993-cü ilin ikinci yarısından Azərbaycan xalqı müstəqil dövlətçiliyini inkişaf etdirərək, öz tarixi seçimini etmiş, Avropa dəyərləri, normaları və standartları əsasında hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması yolunu tutmuşdur. Məhz həmin ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Avropa Şurasına daxil olmaq istiqamətində həyata keçirilən kompleks tədbirlər müstəqil Azərbaycan Respublikasının dünyəvi dövlət quruculuğu sahəsində bu qurumdan öyrənmək meyillərini daha bariz şəkildə büruzə verirdi.

Bu dövrdə Prezident Heydər Əliyevin beynəlxalq aləmdə cərəyan edən proseslərə incə və pragmatik yanaşma tərzini və Azərbaycan Respublikasının vahid Avropa ailəsinə daxil olması istiqamətində apardığı məqsədyönlü siyasəti nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv olması üçün zəmin yaradıldı. Ölkənin beynəlxalq fəallığının güclənməsi, ictimai həyatın hərtərəfli demokratikləşdirilməsi sahəsində inamlı addımların atılması, Ermənistanla münaqişədə Azərbaycan Respublikasının hərbi əməliyyatların dayandırılması və atəşkəsin əldə edilməsinə yönəlmiş fəaliyyəti Avropa Şurası ilə yaxınlaşma prosesinə zəruri impulslar verdi. 1994-cü ilin mayında Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində atəşkəsin əldə edilməsi Avropa Şurası ilə əməkdaşlıq üçün yeni üfüqlər açdı.

Qısa müddət ərzində Azərbaycan Respublikasında demokratik dəyərlərin bərqərar olması və inkişaf etdirilməsi, insan hüquqları və əsas azadlıqlarının təmin olunması sahəsində nəzərə çarpan nailiyyətlər əldə edildi. 1995-ci ildə referendum yolu ilə qəbul edilən, insan

hüquq və azadlıqlarını özündə əks etdirmək baxımından ən yüksək norma və standartlara cavab verən müstəqillik dövrünün ilk Konstitusiyası Azərbaycan cəmiyyətinin irəliyə doğru inkişafının bünövrəsini qoydu.

Məhz bu uğurların məntiqi nəticəsi kimi, 1996-cı il iyunun 28-dən etibarən Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasında xüsusi dəvət olunmuş qonaq statusunda iştirakı milli qanunvericiliyimizin Avropa standartları səviyyəsinə yüksəldilməsinin işlək mexanizmini hazırlamağa imkan verdi. Prezident Heydər Əliyevin 1996-cı il iyunun 8-də «Avropa Şurası və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq proqramının həyata keçirilməsi tədbirləri haqqında», 1998-ci il yanvarın 20-də «Avropa Şurası və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi sahəsində tədbirlər haqqında», 1999-cu il mayın 14-də «Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və Azərbaycan Respublikasının Avropada mənafelərinin müdafiə edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» imzaladığı sərəncamlar ölkəmizin Avropa Şurasına qəbul edilməsi üçün söylərin artırılmasına və məqsədyönlü fəaliyyətə zəmin yaratmış oldu.

Bu sərəncamlarda Avropa ölkələrində hamılıqla qəbul edilmiş standartlara və normalara uyğunluq baxımından Azərbaycan Respublikasında cinayət, cinayət-prosessual, mülki və mülki-prosessual məcəllələrin, digər məcəllələrin hazırlanmasının sürətləndirilməsi, respublikamızın Avropa Şurasının bir sıra konvensiya və sazişlərinə qoşulması məsələsinin öyrənilməsi tövsiyə edilmişdi. Həmin tövsiyələrə uyğun olaraq, çox qısa müddətdə bu məcəllələr və hüquq mühafizə orqanları ilə bağlı qanunların, demək olar ki, hamısı Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul olunmuşdu.

2000-ci il iyunun 28-də Avropa Şurası Parlament Assambleyasının növbəti sessiyasında Nazirlər Komitəsinə Azərbaycan Respublikasını Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvü seçmək tövsiyə edildi. Nazirlər Komitəsinin məsələ ilə bağlı iclaslarında respublikamızın

Avropa Şurasına qəbul olunması barədə səmərəli fikir mübadiləsi aparılmış, müvafiq tövsiyələr verilmişdi.

Nəhayət, 2001-ci ilin yanvarında Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul olunmuş və bununla da Azərbaycan diplomatiyası ölkəmizin Qərblə əlaqələrinin inkişafı sahəsində böyük uğur əldə edərək, Avropanın üzvi hissəsinə çevrildiyini işdə sübut etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına qəbul edilməsi yeni əsrin əvvəllərində xalqımızın taleyində baş verən ən mühüm hadisələrdən biridir. Ölkəmizin Avropa xalqlarının demokratik ailəsinə tamhüquqlu üzv kimi qoşulması Azərbaycanda hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğu, vətəndaş cəmiyyəti yaradılması, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin bərqərar edilməsi sahəsində görülmənəhəng işlərin məntiqi nəticəsi olmuşdur.

Avropa Şurası ilə əməkdaşlığı günbəgün gücləndirən Azərbaycan Respublikası bu təşkilatın fəaliyyətində Avropada və dünyada insan hüquqlarının qorunması, demokratik proseslərin inkişaf etdirilməsi, dövlətlərarası münasibətlərdə bərabərlik, global problemlərin həllinə yardım göstərmək, təşkilatın tamhüquqlu üzvü olaraq öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərə vicdanla əməl etmək kimi prinsiplərini həmişə rəhbər tutur.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına üzv olması prosesi xeyli vaxt aparsa da, bəzi qüvvələrin müqavimətinə rast gəlsə də, Heydər Əliyevin prinsipial və ciddi siyasəti Azərbaycan Respublikasının bu təşkilatda təmsil olunmaq arzusunu gerçəkləşdirdi. Bu hadisə beynəlxalq münasibətlər sistemində ölkəmizin mövqelərinin əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirilməsinə səbəb oldu.

Hazırda Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlarla həyata keçirilən münasibətlərin nizamlanması prosesində ən önəmli və xüsusi diqqət yetirilən sahə Avropa Şurası ilə əlaqələndir. Bu qurum Azərbaycan Respublikası ərazilərinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi faktını İslam Əməkdaşlıq Təşkilatından sonra tanıyan beynəlxalq təşkilat olmuşdur [1343, 461–481].

Dünyanın əsas güc və siyasət mərkəzlərindən biri son zamanlar iqtisadi, siyasi və sosial birlik modelinə çevrilən Avropa İttifaqıdır (Aİ).

Avropa İttifaqının əsasında «ümumi Avropa evi», «vahid Avropa» ideyası dayanır. Buna müvafiq olaraq, üzv dövlətlərdə əvvəl vahid tarif və azad ticarət yolunda bütün milli sədlər yığışdırılır. Sonra İttifaq çərçivəsində vahid iqtisadi, siyasi və valyuta məkanı yaradılır, vətəndaşların ümumi sərhədlər çərçivəsində azad hərəkəti, vizasız gediş-gəlişi təmin edilir.

Azərbaycan Respublikası ilə Aİ arasındakı əlaqələr də məhz belə proqramlar çərçivəsində müxtəlif sahələr üzrə: iqtisadi və sosial islahatlara yardım, Şərq–Qərb nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin (TRASEKA) yaradılması, infrastrukturların inkişafı və s. istiqamətlərdə aparılır.

1993-cü ildən Azərbaycan Respublikası Avropa İttifaqı ilə münasibətlərdə maraqlı olduğunu bəyan etmiş və onunla müxtəlif sahələrdə əlaqələr qurmağa başlamışdır.

1996-cı ildə Prezident Heydər Əliyev Aİ-nin «Tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında saziş»ni imzalamış və Azərbaycan Respublikasının bu qurumla rəsmi əlaqələrini yaratmışdır. Bu çərçivədə Avropa İttifaqının Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə bəzi struktur islahatlarının aparılmasına, özəlləşdirmə proqramına, infrastruktur layihələrinin reallaşmasına maddi və texniki yardımları nəzərdə tutulmuşdur. Təkcə 2001-ci ilə qədər Avropa İttifaqı bu proqram çərçivəsində 100 milyon avrodan çox vəsait ayırmışdır.

Avropa İttifaqı Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələrini həm də Cənubi Qafqazda həyata keçirilən ümumi regional əməkdaşlıq layihəsi, Avrasiya bölgəsində sülhün, sabitliyin və iqtisadi tərəqqinin təmin olunmasına yönəlmiş digər proqramlar çərçivəsində də reallaşdırır.

1993–2004-cü illər ərzində Avropa İttifaqı Avrasiya, xüsusən Cənubi Qafqaz ölkələri arasında əməkdaşlığa yardım çərçivəsində

Azərbaycana ayırdığı maddi-texniki yardımdan əlavə, həm də fəvqəladə və humanitar yardım, bərpa, texniki layihə, struktur islahatları və s. proqramlar xətti ilə yüz milyon avroluqdan çox işlər görmüşdür. İttifaqın İNOGATE, ECHO və başqa proqramları ölkəmizdə ciddi layihələri maliyyələşdirir [1343, 481–500].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev NATO-nun beynəlxalq münasibətlərdə yeni rolunu və dünya siyasətində yeni meyilləri nəzərə alaraq, NATO proqramında iştirak etmək haqqında prinsipial qərar verdi. Suveren dövlət kimi Azərbaycan öz potensialını və mənafeələrini əsas tutaraq, 1994-cü il mayın 4-də «Sülh naminə tərəfdaşlığın çərçivə sənədi»ni imzaladı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin NATO baş katibinin müavini Serco Balansino ilə görüşü zamanı tərəflər belə bir yekdil fikrə gəldilər ki, silahlı münaqişələrin dayandırılması və sülhün bərqərar olmasında «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramı mühüm rol oynaya bilər.

Prezident Heydər Əliyev NATO-nun iqamətgahında sənədlərin imzalanmasından sonra keçirdiyi mətbuat konfransında bildirmişdir ki, «Sülh naminə tərəfdaşlıq» sənədinin imzalanması Azərbaycan üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gənc müstəqil dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının bu proqramda iştirakı qarşıya qoyulan məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Regionda hərbi münaqişə olduğunu nəzərə alaraq, Azərbaycan bu proqrama böyük ümidlər bəsləyir. Azərbaycan Respublikasının «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramına qoşulması Azərbaycan Respublikası ilə NATO-nun üzvü olan dövlətlər arasında əlaqələrin genişlənməsinə kömək edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ermənistanın ölkəmizə qarşı təcavüzü probleminə toxunaraq demişdir ki, NATO-nun üzvləri hər hansı dövlətin ərazi bütövlüyünün və siyasi müstəqilliyinin zərərinə olaraq güc tətbiq etməkdən imtina etmək haqqında öhdəliklərini, habelə mövcud sərhədlərə hörmətlə yanaşmağa və mübahisələri dinc vasitələrlə həll etməyə tərəfdar olduqlarını təsdiq etdilər.

NATO-nun üzvü olan dövlətlərin bu mövqeyi müstəqil Azərbaycan Respublikasının maraqlarına cavab verir.

Beləliklə, «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramına qoşulmaqla, Azərbaycan hər şeydən əvvəl, ən güclü hərbi-siyasi blokla əməkdaşlıq tellərini möhkəmləndirdi, həmçinin NATO-nun simasında güclü və etibarlı tərəfdaş qazandı.

NATO ilə Azərbaycan arasında qarşılıqlı münasibətlər 1994-cü ilin iyununda Azərbaycan nümayəndə heyətinin Şimali Atlantika Əməkdaşlığı Şurasının sessiyasında iştirakı ilə bir qədər də inkişaf etdirilmişdir. Səfər zamanı Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına təcavüzü və onun nəticələri haqqında geniş məlumat verilmiş və bu problem qəbul olunmuş bəyanatın «Regional münaqişələr» hissəsində öz əksini tapmışdır. Bəyanatda belə bir prinsipial müddəa ifadə olunmuşdu ki, bütün dövlətlərarası münaqişələr dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipləri əsasında həll edilməlidir.

1995-ci ildə NATO-nun Verifikasiya Komitəsinin sədri Necil Nədimovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti təşkilatın müxtəlif rəhbər strukturlarının təmsilçiləri ilə birgə ölkəmizdə səfərdə olmuşdu. Səfər zamanı NATO ilə ikitərəfli əməkdaşlıq məsələləri müzakirə edilmiş, Azərbaycan Respublikası ərazilərinin işğaldan azad olunmasının və bölgədə sülh yaradılmasının vacibliyi vurğulanmışdı.

Ölkəmizin nümayəndə heyətlərinin NATO-nun müxtəlif tədbirlərində iştirakı ilə yanaşı, alyansın müxtəlif səviyyəli nümayəndələrinin Azərbaycan Respublikasına səfərlərini də əməkdaşlığın genişlənməsi və inkişafı formaları kimi qəbul etmək olar. 1995-ci il iyunun 7-də Prezident Heydər Əliyev Bakıda NATO silahlı qüvvələrinin Avropa üzrə komandanının müavini general Ç.Makkenzini qəbul etmişdir. Azərbaycan Respublikası ilə NATO arasında münasibətlərin inkişafından məmnun qaldığını bildirən general Makkenzi demişdi ki, Şimali Atlantika İttifaqı Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qurulmasında və təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

O, xüsusi vurğulamışdı ki, ordu hər bir dövlətin atributudur və Azərbaycan da layiq olduğu orduya malik olmalıdır.

İlk dəfə olaraq bu görüşdə NATO-nun rəsmi nümayəndəsi Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi və regionda sülhün təmin olunmasının zəruriliyini bildirmişdi.

1996-cı il aprelin 22-də Azərbaycan Respublikası və Avropa İttifaqı arasında tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında müqavilənin imzalanmasının NATO ilə əlaqələrin dərinləşməsində çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin parlaq səhifələrindən biri kimi qiymətləndirilən və müstəqil dövlətimiz üçün tarixi əhəmiyyəti olan bu müqavilə Azərbaycanın Avropa strukturları və təsisatları ilə əlaqələrinin genişlənməsi və dərinləşməsi üçün hüquqi baza rolunu oynayır.

Aprelin 23-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Brüssel-də NATO-nun qərargahında təşkilatın baş katibi Xavyer Solana ilə görüşdü. Söhbət zamanı NATO-nun baş katibi bildirdi ki, Cənubi Qafqazda baş verən hadisələri diqqətlə izləyir, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin və dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsində Prezident Heydər Əliyevin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir. Görüşdə belə bir ümumi fikir səsləndi ki, Qafqazda sülh və sabitlik region dövlətlərinin gələcək əməkdaşlığının və xalqların rifahının stimuludur. Bununla əlaqədar NATO-nun baş katibi üç Cənubi Qafqaz dövləti tərəfindən Avropa İttifaqı ilə tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq müqavilələrinin imzalanmasını və Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistanın birgə bəyanat qəbul etməsini yüksək qiymətləndirdi. Azərbaycan Respublikasının Şimali Atlantika İttifaqı ilə əməkdaşlığını təsdiqləyən və şərtləndirən «Təqdimat sənədi» görüş zamanı X.Solanaya təqdim edildi. Ölkənin hərbi struktur rəhbərlərinin də iştirak etdiyi həmin görüşdə Azərbaycan Respublikasının gələcəkdə NATO ilə əməkdaşlığı barədə məsələlər müzakirə olunmuşdu.

1994–1996-cı illərdə əsası qoyulmuş və inkişaf etdirilmiş Azərbaycan–NATO əlaqələri sonrakı dövrdə qarşılıqlı münasibətlərin

daha da intensivləşdirilməsi üçün əlverişli baza rolunu oynadı. Məhz həmin illərdə münasibətlərin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi və bir sıra praktik addımların atılması NATO-nun Azərbaycan Respublikası ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə marağını artırdı.

1997-ci ilin əvvəlində NATO baş katibinin Bakıya səfəri Azərbaycan–NATO əlaqələrinə xüsusi təkan verdi və təşkilatın ölkəmizlə bağlı niyyətlərinin ciddi olduğunu sübut etdi. 1997-ci il fevralın 13-də Bakıda NATO-nun baş katibini qəbul edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev bildirdi ki, Azərbaycan «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramı çərçivəsində üzərinə götürdüyü öhdəlikləri, əsasən, yerinə yetirir, lakin hələ çox iş görmək lazımdır. O, xüsusi vurğuladı ki, Ermənistanla münaqişə vəziyyəti ölkəmizin qarşısında duran problemlərin sürətli həllinə mane olur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti bir daha bəyan etdi ki, Azərbaycan münaqişənin sülh yolu ilə həllinə çalışır və Lissabon sammitində elan olunmuş prinsipləri əsas götürür.

Azərbaycan–NATO əlaqələrinin mahiyyəti və xüsusiyyətlərinə qiymət vermək baxımından 1997-ci ilin iyulunda Prezident Heydər Əliyevin Avratlantik Əməkdaşlıq Şurasının üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının sammitindəki çıxışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti həmin çıxışında yeni müstəqil dövlətlərlə NATO arasında əməli dialoqa və əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verdiyini xüsusi vurğulayaraq demişdi ki, Azərbaycan bölgədə silahlı münaqişənin aradan qaldırılmasında həmçinin NATO-nun və Avratlantik Əməkdaşlıq Şurasının da fəal roluna ümid bəsləyir. Onlar Qafqazdakı silahlı münaqişələri kənarından müşahidə etməməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu münaqişələr ümumavropa təhlükəsizliyi üçün də ciddi qorxu yaradır.

Şimali Atlantika Alyansı ilə əməkdaşlığın inkişafı sahəsində növbəti addım 1997-ci il noyabrın 14-də Prezident Heydər Əliyevin imzaladığı «Azərbaycan Respublikasının NATO ilə əməkdaşlığını daha da gücləndirmək tədbirləri haqqında» sərəncam oldu. Sərəncam

ma əsasən, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında NATO ilə əməkdaşlıq üzrə dövlət komissiyası yaradıldı. Komissiya «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramı çərçivəsində əməkdaşlığın vahid proqramının hazırlanması ilə bağlı müvafiq nazirlik və təşkilatların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi sahəsində ardıcıl iş görürdü.

1997-ci ildə NATO-nun Brüsseldəki qərargahında Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyinin fəaliyyətə başlaması əməkdaşlıq əlaqələrinə yeni təkan verdi.

Həmin ildə Azərbaycan NATO-nun Planlaşdırma və Analiz Prosesinə qoşuldu. Bu, tərəfdaş dövlətlərlə NATO arasında əməkdaşlığın səmərəsini artırmaq məqsədi ilə bir sıra praktik tədbirlərin birgə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

1998-ci ilin sentyabrında NATO-nun baş katibi X.Solana Azərbaycana ikinci dəfə səfərə gəldi. Səfər zamanı NATO-nun Avratlantik və regional təhlükəsizliyə dair mövqeyi Azərbaycan tərəfinə açıqlandı və qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına dair müzakirələr aparıldı.

Həmin ildə Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlığında yeni addım atıldı. Sentyabr ayında Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin sülhməramlı təqımı Türkiyə Cümhuriyyəti Silahlı Qüvvələrinin tabru tərkibində ilk dəfə Kosovoda beynəlxalq sülhyaratma əməliyyatlarında iştirak etmək üçün həmin bölgəyə ezam olundu. Azərbaycan hərbiçilərinin beynəlxalq sülhməramlı qüvvələrin tərkibində iştirakı ordu-muzun NATO standartlarına uyğun formalaşdırılması, zəruri təcrübənin qazanılması və respublikamızın beynəlxalq nüfuzunun artması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyırdı.

Yüksələn xətlə davam edən əməkdaşlıq Azərbaycan ərazisində keçirilən NATO tədbirlərinin sayının artması ilə müşayiət olunurdu. 1999-cu ilin mayında Bakıda NATO-nun Atlantika siyasəti üzrə məsləhət qrupunun sessiyası keçirildi. Bu, həmin qrupun postsovet məkanında keçirdiyi ilk sessiya idi. Sessiyada Avratlantik regionunda kollektiv təhlükəsizliyin yaradılması, əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, böhranların aradan qaldırılması yolları, NATO-ya gələcək üzvlük və s. məsələlər barədə müzakirələr aparıldı.

2001-ci ilin yanvarında NATO-nun baş katibi Corc Robertsonun Bakıya səfəri Azərbaycana artan marağın təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir. Səfər çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ilə görüşdə Ermənistanın ölkəmizə təcavüzü, NATO ilə əlaqələrin inkişaf perspektivləri və s. məsələlər müzakirə edildi.

Azərbaycan NATO-nun nüfuzlu qurumu hesab olunan Parlament Assambleyası ilə əməkdaşlığı dərinləşdirmək siyasətini davam etdirirdi. Parlament Assambleyasının 1999-cu ilin mayında Polşada keçirilən sessiyasında Azərbaycana, bu qurumda müşahidəçi statusu verildi. 2001-ci il noyabrın 19-da isə Azərbaycan Respublikası NATO-nun Parlament Assambleyasına assosiativ üzv qəbul olundu. Bununla da respublikamız öz problemlərini və digər aktual məsələlərini dünyaya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün yeni beynəlxalq tribuna əldə etdi.

NATO-nun beynəlxalq aləmdə rolunu yüksək qiymətləndirən Azərbaycan Respublikası həmin blokla hərtərəfli fəal əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına böyük əhəmiyyət verir. 2002-ci ilin noyabrında Avratlantik Tərəfdaşlıq Şurasının üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının Praqa zirvə görüşündə iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti NATO-nu Cənubi Qafqaz regionunda davam edən münaqişələrin aradan qaldırılmasında daha fəal olmağa çağırırdı.

Azərbaycan Respublikası NATO ilə əməkdaşlığın inkişafında maraqlı olduğunu konkret praktik tədbirləri ilə təsdiq edir. Kosovo və Əfqanıstanda beynəlxalq sülhməramlı qüvvələr tərkibində öz missiyasını uğurla yerinə yetirən Azərbaycan 2003-cü ilin mayında beynəlxalq koalisiya qüvvələrinin tərkibində İraqda keçirilən sülh məramlı əməliyyatlarda iştirak haqqında qərar qəbul etdi. Bununla da erməni terrorizmindən ziyan çəkmiş respublikamız beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə dünya dövlətlərinin ön sırasında olduğunu nümayiş etdirdi.

Beləliklə, NATO bütün yeni müstəqil dövlətlərə, o cümlədən Azərbaycana demokratiyanın inkişafı, hüquqi dövlət qurulması, ba-

zar iqtisadiyyatı yaradılması işində perspektivli imkanlar təklif edir. Azərbaycan Respublikası «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramında iştirak etməklə və «Fərdi tərəfdaşlığın əməliyyat planı»nı həyata keçirməyə başlamaqla dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qorumaq, beynəlxalq birliyə qoşulmaq, demokratik, iqtisadi islahatları müvəffəqiyyətlə aparmaq üçün əlavə imkan və vasitələr əldə etmişdir. Respublikanın intellektual kadr potensialı, iqtisadi bazası, geosiyasi mövqeyi bu imkanların reallaşması üçün geniş perspektivlər açır [1343, 500–526].

Qərblə Şərqi, Avropa ilə Asiyanın qovuşuğunda yerləşən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Avropa məkanı, Avratlantik strukturları ilə sıx münasibətlər yaradılması xüsusi yer tutsa da, öz tarixi, mədəniyyəti, dini etiqadı və adət-ənənələri ilə islam aləminin ayrılmaz hissəsi olan ölkənin müsəlman dövlətləri ilə, bu dövlətlərin təmsil olunduğu beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinə də böyük əhəmiyyət verilir.

Hazırda müsəlman ölkələrini birləşdirən ən nüfuzlu beynəlxalq qurum İslam Əməkdaşlıq Təşkilatıdır (2011-ci ilə qədər İslam Konfransı Təşkilatı (İKT)). Beynəlxalq aləmdə bəzən «müsəlman BMT-si» adlandırılan İÖT üzvlərinin sayına və mütəşəkkilliyinə görə dünya siyasətində xüsusi yeri olan qurumlardan biridir.

İÖT-yə üzv olmaq hər bir müsəlman ölkəsinin beynəlxalq əlaqələrini və dünya birliyindəki mövqelərini möhkəmləndirməklə yanaşı, həm də islam aləminin mənəvi, siyasi və iqtisadi dəstəyindən yararlanmaq imkanı verir. Keçmiş Sovet İttifaqının müsəlman respublikaları arasında ilk dəfə Azərbaycan İÖT-yə üzv olmaq üçün müraciət etmiş və 1991-ci ilin dekabrında təşkilata qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının İÖT ilə əlaqələri 1993-cü ilin ortalarından – Heydər Əliyev ali rəhbərliyə qayıtdıqdan sonra daha da intensivləşdi, ardıcıl və məqsədyönlü xarakter aldı. Azərbaycan bu təşkilatın maliyyə, informasiya və siyasi dəstək imkanlarından daha səmərəli istifadə etməyə başladı. 1994-cü ilin noyabrında Prezident

Heydər Əliyevin İOT-nin baş katibi Həmid əl-Qabidlə Bakıda keçirdiyi görüş və apardığı danışıqlar respublikamızla qurum arasındakı əlaqələri fəallaşdırmaqla yanaşı, Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk dəfə olaraq İOT-nin BMT ilə əməkdaşlığı üzrə problemlər siyahısına salınmasına səbəb oldu. Münaqişənin həlli yollarının dünya səviyyəsində araşdırılması baxımından bunun böyük əhəmiyyəti vardı.

Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsinə BMT və ATƏT-lə yanaşı, 1993-cü ildən İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı da özünün bütün toplantılarında baxmış və Azərbaycan Respublikası üçün böyük əhəmiyyəti olan qərarlar qəbul etmişdir. Belə ki, 1994-cü ildə Kasablankada İOT-nin zirvə toplantısı, 1996-cı ildə Cakarta da İOT üzvü olan dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin 24-cü konfransı, 1997-ci ildə Tehranda və 2000-ci ildə Dohada keçirilən zirvə toplantılarında Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına təcavüzü haqqında qətnamələr qəbul olunmuşdur. Onu da deyək ki, İOT Ermənistanı birmənalı şəkildə təcavüzkar dövlət kimi tanıyan ilk beynəlxalq təşkilatdır.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin mühüm bir istiqamətini Avrasiya subregion dövlətləri (bölgə ölkələri) ilə münasibətlər təşkil edir.

Avrasiya məkanında yerləşən ölkələr arasında qarışıqlıq münasibətlərin inkişafında mühüm rol oynayan hökumətlərarası qurumlardan biri Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB). Azərbaycan Respublikasının MDB ilə münasibətləri ziddiyyətli inkişaf yolu keçmişdir. Əgər 1991–1992-ci illərdə Azərbaycan Rusiya ilə bərabər MDB-nin «SSRİ tipli yenilənmiş bir dövlət» statusu uğrunda fəal çalışmaları ilə yadda qalmışdısa, 1992–1993-cü illərdə, əksinə, MDB-yə və onun üzvlərinə qarşı çox kəskin münasibətilə fərqlənmişdir. Bu da həmin dövrdə Azərbaycanın həm regionda gedən proseslərdən əsassız təcrid olunmasına, onun dövlət müstəqilliyi yolunda yeni problemlərin yaranmasına, həm də bu məkanda Ermənistanın mövqelərinin möh-

kəmlənməsinə xidmət etmişdir. Bütün bunları nəzərə alan Prezident Heydər Əliyev 1993-cü il sentyabrın 24-də Azərbaycanın MDB-yə daxil olması haqqında qətiyyətli qərar qəbul etdi və təşkilatın sənədlərini imzaladı [218, 45]. Bu isə postsovet ölkələri ilə çoxtərəfli əlaqələrin inkişafında, bu məkanda Azərbaycanın maraqlarının qorunmasında mühüm rol oynadı.

MDB ölkələrinin iştirakı ilə təsis edilən subregional integrasiya təşkilatlarından biri 1997-ci ildə Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldova tərəfindən yaradılan, 1998-ci ildə Özbəkistanın da daxil olduğu GUAM-dır (2005-ci il may ayının 26-da Özbəkistan qurumu tərk etmişdir). Bu qurumun yaranması (2006-cı ildən – Demokratiya və İqtisadi İnkişaf naminə Təşkilat – GUAM) MDB daxilində gedən proseslərin ən obyektiv və qanunauyğun nəticələrindən biri idi. Çünki yarandığı gündən MDB adından bəyan edilən, əslində isə Rusiyanın mövqeyini əks etdirən bəzi qərarlara, yanaşmalara münasibətdə GUAM üzvü olan dövlətlər həmişə fərqli mövqelərdən çıxış etmişdir. Qərb dövlətləri ilə əlaqələrə, MDB və NATO təhlükəsizlik məsələlərinə, Şərq-Qərb enerji, nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinə, MDB ölkələrinin ərazisində mövcud olan etnik separatizmə və s. məsələlərə münasibətdə bəhs edilən beşlik həmişə MDB-nin (Rusiyanın) mövqelərinə fərqli yanaşma nümayiş etdirmiş və alternativ layihələr irəli sürmüşdür.

GUAM Qərb istiqamətində fəal siyasət yeridən, Qərbi Avropa ölkələri ilə siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni münasibətlərin inkişafına nail olmağa çalışan və ən əsası, bütün bu proseslərdə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı surətdə faydalı əlaqələr yaratmaq istəyən dövlətlərin birliyi hesab olunur.

2001-ci ildə Yaltada beş ölkə (üzv dövlətlərin) prezidentlərinin görüşündə GUAM regional beynəlxalq təşkilat adlandırıldı. İmzalanmış birgə xartiyada deyilir ki, GUAM öz qarşısına üzv ölkələr arasında sosial-iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi, enerji layihələrinin, nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin birgə və səmərəli

istifadə edilməsi, regional təhlükəsizliyə nail olunması, terrorizmə, narkoticarətə qarşı birgə mübarizə aparılması vəzifəsini qoyur. Xarətiyada o da bildirilir ki, bu təşkilat hərbi-siyasi blok deyil və MDB-yə qarşı qoyulmamışdır. Sammitdə qarşılıqlı konsul xidmətlərinin təşkiləli və yardımını haqqında konvensiya qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi Avrasiya subregional təşkilatlarından biri də İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) hesab olunur. Bu təşkilat hələ keçən əsrin 60–70-ci illərində Asiya Əlkələri İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı adı ilə fəaliyyət göstərmiş və İranda 1979-cu ildə baş verən İslam inqilabından sonra fəaliyyətini dayandırmışdı.

İƏT-in yenidən, lakin bu dəfə Avrasiya əlkələrinin regional iqtisadi integrasiya təşkilatı statusu ilə meydana çıxması 1985-ci ildə İran, Pakistan və Türkiyə dövlət başçılarının ümumi qərarı ilə mümkün olmuşdur.

SSRİ dağılandıdan sonra İƏT postsovet məkanının müsəlman dövlətləri ilə intensiv əlaqə yaratmaq üçün xüsusi səy göstərərək, 1992-ci ildə Qazaxıstan, Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Tacikistan və Qırğızıstanla danışıqlara başladı. Əlbəttə, yenicə müstəqillik qazanmış bu dövlətlər bütün dünya ilə, o cümlədən qonşu müsəlman əlkələri ilə əməkdaşlıq etməkdə çox maraqlı idi. İran, Türkiyə və Pakistan vasitəsilə həm Qərb, həm də Şərq əlkələrinə, bütün dünyaya çıxmaq, müstəqil dövlət quruculuğu prosesində onların köməyindən yararlanmaq, mövcud problemlərinin aradan qaldırılmasında böyük müsəlman dövlətlərinə arxalanmaq o dövrdə həm də tez-tez ictimai bir tələb kimi müşahidə olunurdu.

Prezident Heydər Əliyev əlkəmizin İƏT-lə əlaqələrinə böyük əhəmiyyət verirdi. Ona görə ki, İƏT Xəzər hövzəsi və Fars körfəzi rayonuunda, Qazaxıstan və Türkmənistan respublikalarına məxsus zəngin karbohidrogen yataqlarında həyata keçirilən qlobal enerji layihələri, Şərq–Qərb nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizi (TRASEKA), Bakı–Ceyhan neft kəmərinin çəkilişi kimi mühüm işlərin görüldüyü

bir regionu əhatə edir. Bundan başqa, İƏT-in işləyib hazırladığı və tikintisində iştirak etdiyi nəqliyyat magistraları İranı, Türkiyəni, Azərbaycanı, Pakistanı, Əfqanıstanı və Türkmənistanı birləşdirərək, Çindən Avropaya qədər böyük bir ərazini birləşdirir. Dəmir və avtomobil yollarının bir başı Mərkəzi Asiya və Hind okeanı, Fars körfəzi və Afrikaya, digər başı isə Pakistana, Türkiyəyə və Avropaya çıxır [1343, 643–645].

Avrasiya subregional təşkilatlarından biri də Türkdilli Dövlətlər Birliyidir (TDB). Bu qurum bölgənin Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikası ilə yanaşı, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstan kimi türkdilli ölkələrini də birləşdirir.

SSRİ dağıldıqdan və ittifaqa daxil olan beş türkdilli respublika müstəqillik qazandıqdan sonra formalaşmağa başlamış TDB-nin yaradılmasında əsas məqsəd türkdilli dövlətlər arasında həmrəyliyi möhkəmləndirmək, iqtisadiyyat, ticarət, ekologiya, elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirmək idi. TDB-nin təsis edilməsində türk dünyasının aparıcı dövləti olan Türkiyə Cümhuriyyəti xüsusi fəallıq göstərmişdir. Yenidən müstəqillik qazanmış türkdilli dövlətləri, xüsusən də hələ Rusiya Federasiyasının təsir dairəsindən çıxıb bilməmiş Mərkəzi Asiya respublikalarını məhz Türkiyə Cümhuriyyəti rəhbərlərinin söyləri nəticəsində Birliyə cəlb etmək mümkün olmuşdu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev TDB-nin fəaliyyətində Türkiyə Cümhuriyyətinin rolunu belə qiymətləndirmişdi: «Ümumiyyətlə, 1992-ci ildən başlayaraq, Türkiyə Cümhuriyyəti... türkdilli dövlətləri yaxınlaşdırmaq baxımından öz üzərinə düşən missiyanı şərəflə yerinə yetirir... Türkdilli Dövlətlər Birliyinə qatılmış hər bir ölkə bərabərhüquqludur, ancaq Türkiyə bu Birliyin daha da güclü olmasını, daha da inkişaf etməsini təmin edən ən qabaqcıl ölkədir».

TDB-nin ali orqanı türkdilli dövlət başçılarının zirvə toplantıdır. 1992-ci ildən 2001-ci ilədək 7 belə toplantı olmuşdur. Bu tədbirlər 1992-ci ildə Ankarada, 1994-cü ildə İstanbulda, 1995-ci ildə Biş-

kekdə, 1996-cı ildə Daşkənddə, 1998-ci ildə Astanada, 2000-ci ildə Bakıda və 2001-ci ildə İstanbulda keçirilmişdir.

TDB-yə xüsusi əhəmiyyət verən, beynəlxalq aləmdə türkdilli dövlətlərin yeri nin möhkəmlənməsinə və nüfuzunun artmasına çalışan Azərbaycan və Türkiyənin dövlət başçıları bu görüşlərin səmərəli keçməsi üçün daha çox səy göstərmiş, onların hamısında əvvəldən axıradək iştirak etmiş, Birliyin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əməli təkliflər irəli sürmüşlər.

TDB-nin 1992-ci ilin oktyabrında Ankarada keçirilmiş ilk zirvə toplantısında türkdilli dövlətlərin integrasiyasına xidmət edən qərarlar qəbul edilmişdi. Toplantıdan sonra bu istiqamətdə müəyyən işlər görülsə də, həmin qərarların bir çoxu yerinə yetirilmədi. Azərbaycan Respublikasının o vaxtkı rəhbərliyinin bəzi məsələlərdə düzgün mövqe tutmaması nəticəsində ölkəmizin bu toplantıda Mərkəzi Asiya respublikaları ilə münasibətlərində müəyyən gərginliklər də yaranmışdı. Bu əlaqələr 1993-cü ildə Heydər Əliyev ali rəhbərliyə qayıtdıqdan sonra yenidən normal məcraya düşməyə, beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında formalaşmağa başladı.

1994-cü il oktyabrın 18-19-da İstanbul şəhərində keçirilən ikinci Zirvə toplantısında bütün türkdilli dövlətlərin prezidentləri – Heydər Əliyev, Süleyman Dəmirəl, Nursultan Nazarbayev, İslam Kərimov, Əsgər Akayev və Saparmurad Niyazov iştirak edirdilər. İstanbula yola düşərkən, Binə hava limanında jurnalistlərə müsahibə verən Heydər Əliyev demişdir: «Mən bu görüşə çox böyük əhəmiyyət verirəm. Orada hansı sənədin imzalanıb-imzalanmamasından asılı olmayaraq, elə bu görüşlərin özü, fikir mübadiləsi, həmin ölkələrin prezidentlərinin ünsiyyəti – bunlar hamısı respublikalarımızın həm iqtisadi, həm mədəni, həm də bütün başqa sahələrdə bundan sonra da bir-biri ilə sıx əlaqələr yaratması üçün imkanlar açacaqdır».

Zirvə toplantısında bütün dövlət başçıları, o cümlədən Prezident Heydər Əliyev geniş nitq söylədi. Heydər Əliyev nitqində vurğuladı ki, bu toplantılar xalqlarımızın tarixi kökləri, əsrlər boyu

toplanmış adət-ənənələrin ümumiliyi, dil və fəaliyyət birliyi əsasında qurulub. Bu əsasda ölkələrimiz arasında bütün sahələrdə əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə böyük imkan var. Yenicə müstəqillik qazanmış, keçid dövrünü yaşayan, dərin sosial-iqtisadi böhran keçirən postsovet ölkələrinin bir-birinin köməyinə daha çox ehtiyacı olduğunu bildirən dövlətimizin başçısı Azərbaycan Respublikasının həm Mərkəzi Asiya respublikaları, həm də Türkiyə Cümhuriyyəti ilə əlaqələrə xüsusi önəm verdiyini söylədi. Heydər Əliyev Xəzər dənizinin ətrafında olan bütün dövlətləri sıx əməkdaşlığa dəvət edərək dedi ki, təkcə dənizə bilavasitə çıxışı olan ölkələr yox, başqa türkdilli dövlətlər də bu əməkdaşlığa qoşula bilər. Əgər Xəzəryanı dövlətlər öz enerji daşıyıcılarını dünya bazarlarına çıxarmaq üçün Azərbaycan ərazisindən istifadə etmək istəsə, onlara bunun üçün tam şərait yaradılacaqdır. O, regiondakı təbii sərvətlərin ixracında Azərbaycan Respublikası ilə yanaşı, Türkiyə Cümhuriyyəti ərazisindən də istifadə edilməsini məqsədəuyğun saydığını bildirdi. Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən və onun nəticələrindən danışan Heydər Əliyev türkdilli dövlətlərin rəhbərlərini münaqişənin həllinə yardım etməyə, qaçqın və məcburi köçkünlərin vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün onlara maddi və mənəvi kömək göstərməyə çağırırdı. İstanbul toplantısı 24 maddədən ibarət bəyannamə qəbul etdi.

Toplantı keçirilən zaman Rusiya Federasiyasının Xarici İşlər Nazirliyi bəyanat yayaraq, zirvə görüşünün keçirilməsindən narahatlığını ifadə etmişdi. Toplantıdan sonra mətbuat konfransında jurnalistlərin bununla bağlı sualına Süleyman Dəmirəl belə cavab vermişdi: «Əgər Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin bəyanatında İstanbulda keçirilən və birlik, bərabərlik, sülh, istiqlal məqsədi daşıyan bir toplantı özlərinə qarşı düşmənçilik kimi başa düşülürsə, bu, səhvdir... Toplantının qəbul etdiyi Bəyannamədə pantürkizmdən əsər-ələmət yoxdur...Biz ayrı-ayrılıqda, yaxud birlikdə kimisə təkləmək fikrində deyilik... Biz müştərək mədəniyyətə, müştərək taleyə, keçmişə, müştərək dinə malik olan xalqlarıq. Bunu tarix belə yetirmişdir».

İstanbul toplantısının qərarına uyğun olaraq, türkdilli dövlət başçılarının növbəti – III Zirvə görüşü 1995-ci ilin avqustunda Qırğızıstanın paytaxtı Bişkek şəhərində, «Manas» eposunun 1000 illik yubileyi ilə bir vaxtda keçirildi. Bu toplantıda Türkmənistandan başqa, bütün türkdilli dövlətlərin rəhbərləri iştirak edirdilər. Toplantıdan sonra təşkil olunmuş mətbuat konfransında Prezident Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası ilə Mərkəzi Asiya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin lazımi səviyyədə olmamasından təəssüfləndiyini bildirdi və dedi ki, Azərbaycan Respublikası rəhbərliyi tarixi keçmişimizi, ümumi köklərimizi əsas tutaraq, bütün türkdilli dövlətlərlə daha sıx iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlığın yaradılmasını istəyir.

1996-cı ilin oktyabrında Özbəkistan Respublikası Əmir Teymurun anadan olmasının 660 illiyini təntənəli yubiley tədbirləri ilə qeyd edirdi. Türkdilli dövlət başçılarının IV zirvə toplantısı da həmin dövrdə Daşkənddə keçirildi. Bu toplantıda bütün türkdilli dövlətlərin prezidentləri iştirak edirdilər. Zirvə görüşündə Özbəkistan Respublikasının Prezidenti İslam Kərimov Türkdilli Dövlətlər Birliyinin daimi fəaliyyət göstərən Katibliyinin yaradılması təklifi ilə çıxış etdi. Bu təklif digər dövlətlərin rəhbərləri tərəfindən dəstəkləndi.

Türkdilli dövlət başçılarının V Zirvə toplantısı 1998-ci ilin iyununda Qazaxıstanın paytaxtı Astanada, VI toplantı isə 2000-ci ilin aprelində Bakı şəhərində baş tutdu. VI toplantının keçirildiyi günlərdə Azərbaycan Respublikasında həm də «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş yubiley təntənələri təşkil olunmuşdu. Toplantıya gələn dövlət başçıları yubiley mərasimlərində də iştirak etdilər.

TDB-nin VII Zirvə toplantısı 2001-ci il aprel 26-27-də İstanbulda keçirildi. Bu tədbirdə beş ölkənin dövlət başçıları, Özbəkistanı isə həmin ölkənin Ali Məclisinin Sədri təmsil edirdilər.

Bu toplantıda da zirvə görüşlərinin Daimi katibliyinin yaradılması və onun Türkiyədə yerləşməsi haqqında təklif səsləndi. Öz işini aprel 27-də başa çatdıran toplantı 19 maddədən ibarət «İstanbul

bəyannaməsi»ni qəbul etdi. Azərbaycan tərəfinin təkidi ilə bu sənədə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı aşağıdakı məzmununda bir maddə salındı: «Dövlət başçıları BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi haqqında müvafiq qətnamələrini dəstəklədiklərini bildirmiş və onların yerinə yetirilməsinin vacibliyini vurğulamışlar». Bəyannamədə habelə TÜRKSÖY-un təhsil və mədəniyyət sahəsində apardığı işlər təqdir edilir və bu təşkilatın fəaliyyətinə bundan sonra da dəstək veriləcəyi qeyd olunurdu [1343, 646–650].

Heydər Əliyev Türkdilli Dövlətlər Birliyinin möhkəmlənməsinə və daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Azərbaycan bu qurumun bütün tədbirlərində həmişə fəal iştirak edir və onun davamlı fəaliyyət göstərməsi, üzvlərinin mənafelərinin qorunması sahəsində öz potensialından dolğun istifadə etməsi üçün səylərini əsirgəmirdi.

7.3. Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində fəaliyyət

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin və milli təhlükəsizliyinin ən əsas problemi – Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli, ölkənin ərazi bütövlüyünün və suveren dövlət hüquqlarının bərpası məsələsidir. Ölkənin xarici aləmlə bütün təmaslarında, ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərində bu problemin müzakirəsi, beynəlxalq hüquq norması çərçivəsində həlli məsələsi daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu münaqişə nəinki təkcə Azərbaycan Respublikasına, onun müstəqil dövlət quruculuğu prosesinə, vətəndaşlarının sabit həyat şəraitinə ciddi zərbə vurmuş, həm də regionda (Qafqaz, Xəzər–Qara dəniz hövzəsində) dövlətlərarası iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələri pozmuş, ölkələri və xalqları qarşıdurmaya sürükləmiş, onların bir-biri və beynəlxalq aləmlə münasibətlərinə, regional və beynəlxalq inteqrasiya proseslərinə çox ciddi

mənfi təsir göstərmişdir. Hazırda Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həm Qafqazda və Avrasiyada, həm də bütövlükdə global dünyada həllini gözləyən ən çətin və mürəkkəb problemlərdən biri hesab olunur.

1988–1991-ci illərdə, yəni hadisələrin başlanğıcından SSRİ-nin süqutuna qədər olan dövrdə Sovet İttifaqının hakim dairələri tərəfindən himayə edilən Ermənistan SSR Azərbaycan SSR-ə qarşı açıq-aşkar təcavüzkarlıq siyasəti yeritmiş, nəticədə minlərlə dinc sakin qətlə yetirilmiş, yaşayış məntəqələri dağıdılmış, talan edilmiş və yandırılmışdır.

SSRİ süqut etdikdən sonra ermənilər və onların havadarları Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ məsələsini öz maraqları çərçivəsində beynəlxalq əhəmiyyətli problemə çevirmək üçün genişmiqyaslı kampaniyanın yeni mərhələsinə başladılar.

1992-ci ilin əvvəlində Ermənistan silahlı qüvvələri Qarabağın dağlıq hissəsində azərbaycanlıların yaşadığı sonuncu yaşayış məntəqələrini də bir-birinin ardınca işğal etdilər. Fevralın 25-dən 26-na keçən gecə onlar Xankəndidə yerləşən Rusiya Federasiyasına məxsus 366-cı motoatıcı alayın köməyi və iştirakı ilə Xocalı şəhərinə hücum edərək, min nəfərə qədər dinc sakini qətlə yetirdilər. Bu soyqırımını əsrin ən böyük faciələrindən biri idi. Xocalı erməni-rus birləşmiş qüvvələri tərəfindən işğal edildikdən sonra az müddət içərisində bütün yuxarı Qarabağ zəbt olundu.

1992-ci il mayın 8-də Azərbaycan Respublikasının qədim mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhəri ələ keçirildi. Ermənistan ordusu Azərbaycan torpaqlarında möhkəmlənmək, Qarabağın dağlıq hissəsini Ermənistan Respublikasına birləşdirmək məqsədilə ətraf rayonlara hücumla başladı. Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Ermənistan Respublikasına birləşdirilməsi yolunda qonşu respublikanın sərhədinə yaxın ərazidə yerləşən qədim Azərbaycan şəhəri Laçın əsas maneə idi. 1992-ci il mayın 17-də Laçın rayonu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olundu. Beləliklə, «öz

müqəddəratını təyin etmək» ideyasını reallaşdırmaq adı altında Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsini işğal edən ermənilərin təcavüzkar siyasəti vüsət aldı. Laçının işğalı Ermənistanın hərbi işğalçılıq niyyətinin daha böyük olduğunu göstərdi. Ermənilərin «humanitar dəhliz» adlandırdıqları bu yol ilə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsinə qısa müddətdə külli miqdarda silah, döyüş sursatı, hərbi qüvvə gətirildi. Nəticədə, Ermənistanın ərazi iddiası obyektı olan Dağlıq Qarabağ bölgəsinin (4.400 kv. km) hüduqlarından kənarda yerləşən və onun ərazisindən 4 dəfə böyük olan Azərbaycan Respublikasının Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonları (17.000 kv. km) Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi.

Ermənistanın Azərbaycan Respublikası ərazilərini işğalı ilə əlaqədar BMT Təhlükəsizlik Şurası 7 bəyanat və 4 qətnamə qəbul etmişdir. Kəlbəcər rayonunun işğalı ilə əlaqədar 822 (30 aprel 1993), Ağdam rayonunun işğalı ilə əlaqədar 853 (29 iyul 1993), Füzuli, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarının işğalı ilə əlaqədar 874 (14 oktyabr 1993), Zəngilan rayonunun işğalı ilə əlaqədar isə 884 (11 noyabr 1993) sayılı qətnamələr qəbul edilərkən TŞ-nin daimi üzvü olan böyük dövlətlər Ermənistanın təcavüzkar dövlət kimi tanınmasına razılıq verməyərək, münaqişənin ATƏM-in Minsk prosesi çərçivəsində atəşkəs və danışıqlar yolu ilə həll olunmasını üstün tutdular. Cəzasız qalmasından ruhlanan və bundan istifadə edən Ermənistan Respublikası BMT TŞ-nin münaqişəyə dair qəbul etdiyi 4 qətnaməyə də məhəl qoymadı.

Çox təəssüf ki, dünya birliyi Ermənistanın bu açıq-aşkar işğalına göz yumdu və təcavüzkarın cilovlanması üçün heç bir əməli tədbir görmədi. 1992-1993-cü illərdə münaqişənin həlli üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasında aparılan müzakirələrdə və sənədlər qəbul edilərkən Şuranın daimi üzvləri olan böyük dövlətlər Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin kəskinləşməsinin səbəblərinin, xarakterinin və mahiyyətinin qiymətləndirilməsinə birmənalı yanaşmadılar.

Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edilən bütün sənədlərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü «Dağlıq Qarabağ regionunda və onun ətrafında münaqişə» kimi qiymətləndirilmişdi. Şuranın daimi üzvləri münaqişəyə Azərbaycan Respublikası ilə Dağlıq Qarabağ arasında olan münaqişə kimi baxırdılar.

1992-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi daha çox beynəlxalq əhəmiyyətli problemə çevrildi. Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası ATƏM-in üzvü olduğundan sonra Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bu təşkilatın prinsiplərinə uyğun olaraq üzv dövlətlərin daha çox diqqət mərkəzində dayandı.

ATƏM-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 1992-ci il martın 24-də keçirilən görüşündə Dağlıq Qarabağda vəziyyət müzakirə edilərək, münaqişənin sülh yolu ilə həlli istiqamətində aparılan danışıqların səmərəliliyini təmin etmək üçün ATƏM-in Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağa dair sülh konfransının çağırılması haqqında qərar qəbul edildi. Qərara alındı ki, Minskdə çağırılacaq konfrans ABŞ, Rusiya, Türkiyə, Fransa, Almaniya, İtaliya, Çexiya, Slovakiya, İsveç, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilsin.

1992-ci ilin mayında Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Şuşa və Laçının işğalı münaqişənin mahiyyətini dəyişərək, yeni siyasi problem yaratdı və sülh missiyasını öz üzərinə götürmüş Minsk konfransının keçirilməsi yolunda maneəyə çevrildi. Minsk qrupu çərçivəsində aparılan danışıqlarda qarşı tərəflər arasında ziddiyyətlərin qalması, xüsusilə Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqe tutması ilə yanaşı, qrupun üzvü olan böyük dövlətlərin mövqeyində də yekdil fikrin olmaması sülh prosesinin ləngidilməsinə və münaqişənin dondurulmuş vəziyyətdə qalmasına gətirib çıxardı.

Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin vasi-təçilik tarixinə nəzər salsaq və onu şərti olaraq mərhələlərə bölsək, bu mərhələlərin hər birinin xeyli dərəcədə Rusiya Federasiyası – Qərb qarşıdurmasının xarakterindən asılı olduğu görünər. 1992-ci

ilin martında Minsk qrupu yaradılarda Rusiya Federasiyası bu təşəbbüsü müdafiə etsə də, dünya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən münaqişənin həllinə dair vasitəçilik səylərinin fəallaşması Rusiyanın siyasi dairələrində narahatlıq doğurmağa başlamışdı. Belə bir vaxtda münaqişənin dinc vasitələrlə həlli prosesində Rusiya Federasiyası təşəbbüsü beynəlxalq təşkilatların və dünya dövlətlərinin əlindən almağa və bununla da regionda özünün zəifləmiş mövqelərini möhkəmləndirməyə cəhd göstərirdi.

Rusiya Federasiyası öz məqsədlərinə nail olmaq üçün Azərbaycan Respublikasına təzyiq göstərərək, «sülhməramlı qüvvələr» adı altında qoşunlarını münaqişə bölgəsinə gətirmək niyyətində idi. Lakin bu məqsədinə nail olmayan Rusiya Ermənistandakı qoşunlarının sayını bir qədər də artırmış, bu ölkəni gizli və aşkar yolla silahlandıraraq, Azərbaycan ərazilərinin işğal olunmasına dəstək vermişdir.

1997-ci ilin əvvəllərində Rusiya Federasiyasından Ermənistana qanunsuz olaraq dəyəri 1 milyard dollardan çox olan müasir silahların verilməsi haqqında faktlar üzə çıxanda məlum oldu ki, Rusiya Federasiyası bu silahları 1993-cü ildən etibarən, yəni Ermənistan ilə Azərbaycan arasında qızğın hərbi əməliyyatlar getdiyi bir vaxtda göndərməyə başlamış və nəticədə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazilərinin işğal edilməsinə şərait yaratmışdır. Ermənistanın silahlandırılması atəşkəs elan olunduqdan sonra da davam etdirilmişdir.

Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc vasitələrlə həlli 1993-cü ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin xarici siyasət fəaliyyətində əsas yer tutmuşdur. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra münaqişənin aradan qaldırılmasına nail olmaq üçün ən yüksək səviyyədə dövlət başçıları və nümayəndə heyətləri ilə ikitərəfli, eləcə də çoxtərəfli görüşlərdə, ATƏM-in zirvə toplantılarında, Minsk qrupunun həmsədrləri ilə aparılan müzakirələrdə, beynəlxalq forumlarda, habelə Ermənistan Respublikasının prezidenti ilə birbaşa danışıqlarda

göstərdiyi ardıcıl səylər dövlət başçısının apardığı siyasətin mühüm hissəsini təşkil etmişdir.

Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qorumaq, ölkədə ictimai-siyasi sabitliyə nail olmaq sahəsində təxirəsalınmaz vəzifələrindən biri davam etməkdə olan Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı qəti tədbirlər görməkdən ibarət olmuşdur.

Bu məqsədlə Prezident Heydər Əliyev respublikamızın təhlükəsizlik problemlərini, xüsusilə Ermənistanın ərazi iddiaları və hərbi təcavüzü məsələsini beynəlxalq aləmə çıxararaq, regionda sülhün bərqərar olması üçün nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların təsirini artırmağa çalışmışdır.

Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsinin dinc vasitələrlə həlli məqsədilə məhz Prezident Heydər Əliyevin qətiyyəti və gərgin fəaliyyəti sayəsində 1994-cü il mayın 12-də atəşkəs haqqında razılıq əldə edildi və bundan sonra ATƏM-in Minsk qrupu çərçivəsində muntəzəm olaraq danışıqlar aparılmağa başlandı.

1992-ci ilin martında yaradılmış Minsk qrupunun əsas vəzifəsi Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc vasitələrlə həll etmək üçün müvafiq sənəd hazırlamaq və xüsusi olaraq Minsk şəhərində beynəlxalq konfrans çağırmaqla, bu münaqişəni birdəfəlik aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Qrupun tərkibinə 11 dövlət – Almaniya, ABŞ, Fransa, İtaliya, İsveç, Çexiya, Türkiyə, Belarus, Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan daxildir. Onun həmsədrlik funksiyası 1994-cü ilin dekabrından iki dövlətin–Rusiya və Finlandiyanın, 1997-ci ildən isə Rusiya, ABŞ və Fransanın nümayəndəsi tərəfindən həyata keçirilir.

Minsk qrupunun yarandığı vaxtdan etibarən münaqişənin həlli sahəsində göstərdiyi ilk səyləri gözlənilən nəticəni vermədi. Beynəlxalq ictimaiyyətin təcavüzə qarşı təsirli tədbirlər görməməsi Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin daha da genişlənməsinə yol açdı. 1993-cü ilin payızına qədər Azərbaycan Respublikasının Dağlıq

Qarabağ və onun ətrafındakı yeddi rayon Ermənistan tərəfindən işğal olundu.

1993-cü ilin noyabrında Minsk qrupunun üzvləri–Almaniya, ABŞ, Belarus, Fransa, İtaliya, Rusiya, İsveç, Çexiya və Türkiyə işğalın genişlənməsi ilə bağlı, o cümlədən Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli haqqında bəyanat verdilər. Bu bəyanatda döyüş əməliyyatları və yeni ərazilərin ələ keçirilməsi pislənir və ATƏM prinsiplərinin pozulması kimi qiymətləndirilirdi. Ərazi tutulmasından beynəlxalq aləmdə tanınmaq, status qazanmaq və s. məqsədlərlə istifadə olunmanın yolverilməzliyi göstərilir, işğalçıların Horadiz və Zəngilandan birtərəfli qaydada çıxması, atəşin dayandırılması, işğal olunmuş ərazilərin boşaldılması, münaqişə bölgəsində beynəlxalq müşahidəçilərin yerləşdirilməsi və BMT Təhlükəsizlik Şurası qətnamələrinin yerinə yetirilməsi tələb olunur, güc tətbiqindən imtina edilməsi irəli sürülür, qaçqınlara yardım etmək zərurəti vurğulanır və sazişi pozan tərəfin məsuliyyət daşıdığı göstərilirdi [1163, 1993, 12 noyabr].

1994-cü ildə, xüsusən may ayında atəşkəs əldə olunduqdan sonra, ATƏM-in Budapeşt sammitinin yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan diplomatiyası öz fəallığını daha da artırdı. 1994-cü ilin iyulunda Moskvada Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası prezidentlərinin görüşü keçirildi və atəşkəsin qorunub saxlanması haqqında ümumi razılıq əldə edildi [1163, 1994, 7 sentyabr].

Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Budapeşt sammitində ilk dəfə xüsusi bir məsələ kimi gündəliyə salınaraq müzakirə olundu. Müzakirələrdə dünyanın aparıcı dövlət başçıları və siyasi xadimləri B.Klinton, B.Butros-Qali, T.Çillər və başqaları çıxış edərək, münaqişənin həlli sahəsində ATƏM-in mühüm rolunu və səylərin artırılmasının zəruriliyini vurğuladılar.

Dekabrın 6-da Budapeşt sammitində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı ən mühüm hadisələrdən biri oldu. Heydər Əliyev öz çıxışında ATƏM-in (Budapeşt sammitindən

sonra – ATƏT) Avropada oynadığı rola, onun təkmilləşdirilməsi zərurətinə böyük diqqət yetirdi və bildirdi ki, müasir şəraitdə ATƏM-in rolu və əhəmiyyəti getdikcə artır. Yeni Avropaya, ayırıcı xətlərin və təsir dairələrinin olmadığı Avropaya təkmilləşdirilmiş təşkilat lazımdır. Heydər Əliyev çıxışında Ermənistanın təcavüzünün ölkəmizə vurduğu dəhşətli nəticələri də diqqətə çatdırdı. Qeyd etdi ki, Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 %-dən çoxu işğal olunmuş, 20 min nəfərdən artıq insan həlak olmuş, 100 mindən çox adam yaralanmış və əlil olmuş, 6 min nəfər əsir düşmüş, 1 milyondan artıq adam öz doğma ocaqlarından qovulmuş və çadır şəhərciklərində yaşamağa məcburdur. Azərbaycan Respublikası ərazilərində 946 şəhər və kənd dağıdılmış, bütün evlər, məktəblər, xəstəxanalar yandırılmış və qarət olunmuş, ən qədim mədəniyyət abidələri məhv edilmişdir [26, 573-574].

Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasında BMT ilə ATƏT arasında münasibətlərin düzgün qurulmasına mühüm əhəmiyyət verirdi. O, heç zaman məsələni belə qoymurdu: ya ATƏT, ya da BMT. Lap əvvəldən Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində ATƏT-ə üstünlük verən Heydər Əliyev belə hesab edirdi ki, bu proses ATƏT-də də sona çatdırılmalıdır. ATƏT münaqişə zonasında müəyyən iş təcrübəsi qazanmışdır, münaqişəyə cəlb olunmuş tərəflərlə təmaslar qurmuşdur, sülhə nail olmaq üçün onun öz mövqeyi vardır.

ATƏT-in yeni keyfiyyətə keçməsi, bundan sonra strukturlaşması iştirakçı dövlətlərin ərazisində münaqişə və böhranların aradan qaldırılmasında onun imkanlarını daha da artırır. Eyni zamanda BMT ilə ATƏT arasındakı münasibətləri heç vaxt rəqabət, mübarizə kimi qəbul etmək düzgün deyildir. Məhəlli təşkilat kimi ATƏT-in fəaliyyəti BMT Nizamnaməsinin səkkizinci fəslinə uyğun olaraq qurulmuşdur. Bu iki təşkilat beynəlxalq və məhəlli qurum kimi bir-birini tamamlayır və müdafiə edir. ATƏT ona daxil olan ölkələrin ərazisində münaqişələrin həllində üstünlüyə malikdir. Lakin böhran

ATƏT-in səlahiyyətlərini aşan mərhələyə çatdıqda, o, kömək üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasına müraciət edə bilər. Bu halda BMT və ya digər səlahiyyətli təşkilatlar nizamlama prosesinə qoşula bilər.

ATƏT-in bir təşkilat kimi güclənməsi, Avropanın münaqişəli bölgələrində sabitliyin bərqərar olunması işinə fəal müdaxilə etməsi, sülh və təhlükəsizlik məsələlərində bütün Avropa dövlətlərinin səylərinin birləşdirilməsi, sözsüz ki, müstəqillik və demokratik dövlət quruculuğu yolu tutmuş, lakin Ermənistan və onu himayə edən dövlətlərin təcavüzünə məruz qalmış Azərbaycan üçün çox böyük tarixi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məhz Budapeşt sammitində Azərbaycan Respublikası Avropanın bu və ya digər bölgələrində münaqişəli məsələlərin həll edilməsinin ayrı-ayrı dövlətlərin inhisarından ATƏT-in ixtiyarına verilməsinə nail olmuşdur. Məhz Azərbaycan tərəfinin tələbi ilə dövlət başçıları bütün münaqişələrin, o cümlədən Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin həllinin bir dövlətin şəriksiz nəzarətində qalmasının yolverilməzliyini təsdiq etmiş, çoxmilli və proporsional əsasda ATƏT-ə məxsus sülhməramlı qüvvələrin yaranması, Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsinə göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişlər.

Sammitin işinin konkret yekunu kimi qəbul edilən sənədlərdən biri də «Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar ATƏT-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi» adlı qətnamə oldu [106, 257].

Bu məsələ ətrafında Rusiya Federasiyası və ABŞ nümayəndələri ilə fəal məsləhətləşmələr aparılmışdı. Ümumi razılıqla qəbul edilmiş sənədin əsas müddəaları ondan ibarət idi ki, üzv dövlətlər münaqişə tərəflərinin 1994-cü il may ayının 12-də Minsk qrupu ilə birgə əməkdaşlıq şəraitində, Rusiya Federasiyasının vasitəçiliyi ilə razılaşdırılmış atəşkəsi təsdiq etmələrini alqışladılar, BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinə dair öhdəliklərini təsdiqlədilər və Təhlükəsizlik Şurasının münaqişənin sülh yolu ilə həlli sahəsində ATƏT-in səylərinə verdiyi siyasi dəstəyi təqdir etdilər. Bununla əlaqədar olaraq münaqişədə iştirak edən tərəfləri, birbaşa əlaqələr

də daxil olmaqla, intensiv, müntəzəm danışıqlara çağırıldı. Onlar Minsk qrupunun söylərini tamamilə müdafiə etdilər. ATƏT-in sədrinə tapşırıldı ki, danışıqlar üçün ümumi və razılaşıdırılmış əsasın təmin olunması və bütün vasitəçilik və danışıqlara dair fəaliyyətlərin tam uyğunlaşdırılmasının həyata keçirilməsindən ötrü Minsk konfransının həmsədrələrini təyin etsin. Onlar Minsk qrupunun iclaslarında birgə sədrlik etməli və daimi Şuraya öz işlərindəki irəliləyişlər barədə mütəmadi məlumat verməlidirlər.

Bundan başqa, üzv dövlətlər Minsk konfransı həmsədrələrinə mövcud atəşkəsin davam etdirilməsinə kömək etmək üçün dərhal tədbirlər görməyi və silahlı münaqişə bitdikdən sonra siyasi sazişin imzalanması üçün intensiv danışıqlar aparmağı tapşırıldı. Onlar BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinə əsasən, silahlı münaqişə bitərkən tərəflər arasında bağlanacaq sazişdən sonra ATƏT-in çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrini göndərmək barədə siyasi iradələrini bəyan etdilər.

Azərbaycan Respublikası bu sammitdə Qafqaz regionunda baş verən münaqişəli halların aradan qaldırılması işinə bilavasitə ATƏT kimi nüfuzlu bir təşkilatı yaxından cəlb etməklə, münaqişənin həlli zamanı yol verilə biləcək hər hansı ədalətsizliyin və birtərəfli fəaliyyətlərin qarşısını almış və bununla da özünün ərazi bütövlüyünü, müstəqil dövlət quruculuğunu, təhlükəsizliyini və suverenliyini beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi ilə tam əlaqələndirmiş və ATƏT-in himayəsinə bağlamışdır.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, Budapeştdə Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən münaqişənin dayandırılması, atəşkəs rejiminin qorunması, münaqişənin həlli yollarının axtarılması, onun sülh yolu ilə aradan qaldırılması və Böyük sülh sazişinin hazırlanması ilə bağlı bütün vəzifələr ATƏT-in Minsk qrupuna və ona həmsədrlik edən Rusiya və Finlandiyaya tapşırıldı [218, 235–244].

Beləliklə, Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ümumavropa təhlükəsizliyinin aktual məsələsinə çevrildi.

Budapeşt sammitindən keçən dövr ərzində Azərbaycan dövləti tezliklə sülh əldə etmək, işğal olunmuş torpaqları geri qaytarmaq, respublikamızın ərazi bütövlüyünü təmin etmək, doğma yurdlarından didərgin salınmış vətəndaşları öz ata-baba torpaqlarına qaytarmaq üçün bütün imkanlardan istifadə etmişdir. Bu illərdə Azərbaycan diplomatiyasının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri Ermənistan– Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bilavasitə məşğul olan ATƏT-in Minsk qrupu və bu qrupun üzvü olan dövlətlərlə ayrılıqda aparılan işdən ibarət olmuşdur.

Budapeştdən başlayaraq «Minsk qrupu»nun fəaliyyətində xüsusi canlanma baş vermiş və qarşıya qoyulmuş məsələnin həlli ilə bağlı mühüm addımlar atılmışdır. Ötən dövr ərzində Minsk qrupu üzvləri dəfələrlə Azərbaycanda, Ermənistanda və əsas münaqişə zonası olan Dağlıq Qarabağda olmuş, intensiv danışıqlar və görüşlər keçirmiş və son nəticəyə nail olmaq üçün mühüm təşəbbüslər göstərmişlər. ATƏT-in 1996-cı ildə keçirilən Lissabon sammitində də Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsi əsas müzakirə mövzularından biri oldu. Lissabon sammitində Azərbaycan Respublikasının qarşıya qoyduğu məqsədi və gözlədiyi nəticəni Prezident Heydər Əliyev belə ifadə etmişdir: «Bizim məqsədimiz ondan ibarətdir ki, Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün Lissabon görüşünün sənədlərində yeni imkanlar açılsın. Bizim əsas məqsədimiz gələcəkdə məsələnin ədalətlə həll olunması üçün Lissabon Zirvə görüşündə ən məqbul formulu təsdiq etdirmək, yaxud onun orada bəyənilməsinə nail olmaq idi» [259, 111].

Gərgin müzakirələr nəticəsində beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü və suverenliyi prinsiplərini əks etdirən müddəanın yekun sənədinə salınması bu münaqişənin həlli sahəsində ATƏT çərçivəsində görülən işlərin məntiqi təzahürü idi. Lakin ATƏT-in Zirvə toplantısında qərarlar konsensus yolu ilə qəbul edildiyi üçün Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi bu müddəanın qəbuluna mane oldu.

Buna baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti qətiyyətli mövqe tutaraq, bütün yekun sənədinə «veto» qoymaqla, obyektiv qərarın qəbul edilməsi sahəsində ardıcıl fəaliyyətini davam etdirdi.

Azərbaycan diplomatiyası təkzibolunmaz dəlillərlə sübut etdi ki, məhz Ermənistan Respublikası özünün inadkar, qeyri-konstruktiv mövqeyi, təcavüzkar siyasəti ilə regionda davamlı, ədalətli, bütün maraqları və mənafeləri nəzərə alan sülh əldə edilməsinə imkan vermir.

Azərbaycan Respublikası ATƏT-in prinsiplərinə, hamılıqla qəbul olunmuş beynəlxalq hüquq normalarına sadıqlıyını, möhkəm sülhə və regional təhlükəsizliyə maraqlı olduğunu nümayiş etdirdi. Dövlət başçılarının və rəhbər xadimlərin, demək olar, hamısı Azərbaycan Respublikasının ədalətli mövqeyini müdafiə etdiklərini bildirdilər. Zirvə toplantısının yekun iclasının başlanmasına çox az vaxt qalmış Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ATƏT-in sədri F.Kotti ilə keçirilən görüşü zamanı sammitin bəyannamə layihəsinin qəbul olunması istiqamətində yaranmış vəziyyət ətraflı müzakirə edildi. Azərbaycan Respublikasının mövqeyinin tamamilə haqlı olduğunu və ATƏT tərəfindən dəstəkləndiyini nəzərə çatdıran F.Kotti yekun iclasında bu məsələyə dair verəcəyi bəyanat və irəli sürülən üç prinsip barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentini ətraflı məlumatlandıraraq bildirdi ki, ATƏT Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin bu üç əsas prinsip zəminində həllinə xüsusi diqqət yetirəcəkdir. Belə bir vəziyyətdə Prezident Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının mənafelərinin əsasən təmin edildiyini nəzərə alaraq, sammitin müəyyən yekun sənədi qəbul etməsinə imkan yaratmaq üçün Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsinin həlli prinsipləri haqqında ATƏT-in sədri adından bəyanat verilməsinə və yekun sənədinə qoyduğu «veto»nu götürməyə razı oldu. Nəhayət, 1996-cı il dekabrın 6-da ATƏT-in sədrinin Ermənistan və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü, Azərbaycan Respublikasının tərkibində

Dağlıq Qarabağ bölgəsinə ən yüksək özünüidarə dərəcəsi verən hüquqi status, Dağlıq Qarabağ və onun bütün əhalisinin təminatlı təhlükəsizliyi prinsiplərini əhatə edən bəyanatı Lissabon sammitinin rəsmi sənədi kimi qəbul edildi [218, 258–267].

Beləliklə, ATƏT-in 54 dövlət başçısının iştirak etdiyi Lissabon Zirvə toplantısı ümumdünya və ümumavropa məsələlərinin strateji, perspektiv inkişaf meyillərini aydınlaşdırmaqla və müəyyənləşdirməklə bərabər, ilk dəfə olaraq, Qafqazda gedən proseslərin, xüsusən Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mahiyyətini, ümumi və xüsusi cəhətlərini, həlli yollarının hüquqi-siyasi cəhətini açıqladı.

Lissabon sammitindən sonra ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətinin intensivləşməsi və münaqişə tərəfləri olan Ermənistan və Azərbaycan Respublikası ilə çoxsaylı müzakirələrin aparılması məsələnin həllinə dair yeni təkliflərin hazırlanması ilə yekunlaşdı. Lakin tərəflərə təqdim olunan təkliflərlə bağlı qərarın qəbulu ərəfəsində hər dəfə Ermənistanda vəziyyətin gərginləşməsi – 1997-ci ildə Prezident L.Ter-Petrosyanın istefaya getməsi, 1999-cu ildə isə Ermənistan parlamentində terror aktının baş verməsi ilə müşayiət olundu. Bu isə Minsk qrupunun vasitəçilik missiyasına zərbə vuraraq, münaqişənin həlli prosesinə mane oldu.

Buna baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası ATƏT-lə əməkdaşlığı davam etdirərək, münaqişənin bu təşkilat çərçivəsində sülh yolu ilə həllinə dair mövqeyindən imtina etmədi. Amma vasitəçilik missiyasının yerinə yetirilməsi prosesində ATƏT-in işğalçı ilə işğala məruz qalmış tərəf arasında tarazlığı gözləməsi, obyektiv və prinsiplə mövqedən çıxış edərək, təcavüzkarı beynəlxalq hüquq normalarına hörmətlə yanaşmağa sövq etmək əvəzinə, loyallıq nümayiş etdirməsi münaqişənin həllində irəliləyişin əldə olunmasına stimül vermir. Bununla belə, ATƏT bu sahədə öz missiyasını davam etdirir.

ATƏT-in Lissabon Zirvə görüşündən sonra Rusiya Federasiyası ilə yanaşı, ABŞ və Fransa nümayəndələri də Minsk qrupunun həm-

sədrləri təyin olundu. 1997-1998-ci illərdə Minsk qrupunun həmsədr-ləri Lissabon prinsiplərinə əsaslanaraq, iki hissədən ibarət (Dağlıq Qarabağın hüddudlarından kənarda yerləşən işğal olunmuş 7 rayo-nun azad edilməsi və Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdiril-məsi) 3 təkliflə çıxış etmişlər. Onların 1997-ci ilin iyununda təqdim etdikləri ilk təklif münaqişənin «paket» həlli (bu variantda Dağlıq Qarabağın statusu da daxil olmaqla, bütün məsələlərə eyni vaxtda razılıq verilməsi nəzərdə tutulurdu) 1997-ci ilin sentyabrında irəli sürülən ikinci təklif münaqişənin «mərhələli» həllindən (bu variant da isə münaqişənin mərhələlərlə həlli nəzərdə tutulurdu) ibarət idi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti həmin təkliflərlə tam razı olmasa da, sülh prosesinin ölü nöqtədən çıxarılması məqsədi ilə həm-sədrlərin hər iki təklifini qəbul etdiyi halda, Ermənistan Respublikası qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış edərək təkliflərlə razılaşmadı.

1998-ci ilin noyabrın 9-da həmsədrlər beynəlxalq hüquq norma-larına zidd, həmçinin Azərbaycan üçün qəbul edilməsi mümkün olmayan üçüncü təklifi irəli sürdülər. Bu təklif dünya praktikasında mövcud olmayan «ümumi dövlət» ideyasına əsaslanırdı. Prezident Heydər Əliyev tərəfindən qətiyyətlə rədd edilən «ümumi dövlət» təklifi Azərbaycan Respublikasının mənafeyinə zidd olmaqla yanaşı, ATƏT-in Budapeşt və Lissabon zirvə toplantılarında qəbul edilən sə-nədlərə də etinasız yanaşmanın göstəricisi idi.

ATƏT-in Minsk qrupunun son təklifindən Azərbaycan Respub-likası birmənalı şəkildə imtina etdikdən sonra, 1999-cu il fevralın 8-də Prezident Heydər Əliyev Minsk qrupunun həmsədrləri olan döv-lətlərin (ABŞ, Rusiya, Fransa) başçılarna məktubla müraciət etdi. Minsk qrupunun fəaliyyətini, xüsusilə həmsədrlərin axırıncı təklifini ciddi surətdə tənqid edən dövlət başçısı «ümumi dövlət» ideyasının ATƏT-in prinsiplərinə uyğun olmadığını və sülh prosesinə xeyli zərər verdiyini göstərməklə yanaşı, ABŞ, Fransa və Rusiya dövlət başçılarını münaqişənin ədalətlə və tezliklə aradan qaldırılması üçün söylərini ciddi surətdə artırmağa çağırırdı.

«Ümumi dövlət» prinsipi nizamasalma prosesinə ciddi maneə törətməklə yanaşı, münaqişənin həlli yollarına dair tərəflərin mövqeyindəki ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi. Nəticədə danışıqlar prosesində durğunluq yarandı və münaqişənin həllində müsbət irəliləyiş əldə etmək mümkün olmadı.

Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dünya ictimaiyyətinin diqqətini artırmaq və daha çox dövlətin dəstəyini qazanmaq üçün Heydər Əliyev digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların imkanlarından da səmərəli istifadə etmişdir. 1994-cü ilin dekabrında Prezident Heydər Əliyev İslam Konfransı Təşkilatının (İKT) üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarından VII konfransında iştirak etdi. Zirvə toplantısı dekabrın 13-dən 15-dək Kasablanka şəhərində (Mərakeş) keçirilirdi. Bu, islam ölkələri toplantısında Azərbaycan Respublikası rəhbərinin iştirak etdiyi ilk sammit, Azərbaycan həqiqətlərini bu ölkələrin rəhbərlərinə çatdırmaq üçün əldə olunmuş ilk geniş imkan idi. Heydər Əliyevin zirvə toplantısındakı dərin məzmunlu nitqi iştirakçılar arasında böyük əks-səda doğurdu, toplantıda Ermənistanın təcavüzünü pisləyən qətnamələrin qəbul olunmasında həlledici rol oynadı. Səfər zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti bir sıra ölkələrin (Türkiyə Cümhuriyyəti, Misir Ərəb Respublikası, Küveyt, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İordaniya, Pakistan İslam Respublikası, İran İslam Respublikası, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı, Malayziya, Bruneı, Fələstin, Maldiv Adaları və s.) dövlət və hökumət başçıları, xarici işlər nazirləri ilə ikitərəfli görüşlər keçirdi. Bu görüşlər Azərbaycan Respublikası ilə müxtəlif müsəlman ölkələri arasındakı əlaqələrin inkişafına və genişlənməsinə təkan verdi.

Zirvə toplantısı bilavasitə Azərbaycan Respublikası ilə bağlı iki qətnamə qəbul etdi. Birinci qətnamədə Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü 52 müsəlman dövləti tərəfindən pislənilir, Ermənistan silahlı qüvvələrinin, Şuşa və Laçın da daxil olmaqla, işğal edilmiş bütün Azərbaycan Respublikası ərazisindən qeydsərtsiz çıxarılması tələb olunurdu. Konfransın qəbul etdiyi ikinci

qətnamə İKT-nin üzvü olan ölkələri, islam təsisatlarını və beynəlxalq təşkilatları təcavüzə məruz qalmış, bir milyondan artıq qaçqını və məcburi köçkününü olan Azərbaycan Respublikasına iqtisadi və humanitar yardım göstərməyə çağırırdı.

Heydər Əliyevin dərin zəkaya, geniş dünyagörüşünə, dövlət idarəçiliyi sahəsində zəngin təcrübəyə malik olduğunu nəzərə alan İKT katibliyi və bir sıra dövlətlərin rəhbərləri ondan yekun iclasında Asiya dövlətləri adından nitq söyləməsini xahiş etmişdilər. Bu xahişi qəbul edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti iclasda qitə dövlətləri adından çıxış etmiş, konfransın yekunlarını təhlil etmiş və onun əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmişdi.

Kasablanka Zirvə toplantısından Bakıya qayıdarkən təyyarədə jurnalistlərə açıqlama verən Heydər Əliyev demişdir: «Ötən üç ildə Azərbaycan İKT ilə müəyyən əməkdaşlıq etsə də, bu, çox da səmərəli olmayıb. Ona görə də VII Zirvə toplantısında Azərbaycanın dövlət başçısı səviyyəsində iştirak etməsi, şübhəsiz, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdəki vəziyyəti və xarici siyasəti ilə əlaqədar böyük hadisədir... Eləcə də bu toplantının birinci hissəsində mənə söz verilməsi və çıxışımın böyük diqqətlə dinlənməsi, bir çox dövlət başçılarının bu çıxış barədə müsbət rəyi, çıxışımın doğurduğu əks-səda onu göstərir ki, artıq Azərbaycan Respublikası özünə layiq olduğu yeri tutubdur...».

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səfərindən sonra İKT ölkəmizlə bağlı məsələləri daha ətraflı müzakirə etməyə, Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar daha təsirli qərarlar qəbul etməyə başladı. Təşkilata üzv ölkələrin xarici işlər nazirlərinin 1995-ci ildə Konakridə, 1996-cı ildə Cakartada keçirilmiş konfransları İKT baş katibinin Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı məruzələrini müzakirə edərək, Ermənistanın təcavüzünü kəskin şəkildə pislədi. Hər iki konfransın qəbul etdiyi sənədlərdə Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarından təcili surətdə çıxarılması, Azərbaycan Res-

publikasının suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsi tələbi qoyulmuşdu. Cakartada keçirilmiş XXIV konfransda ilk dəfə idi ki, İKT-nin 1993-cü ildən etibarən Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair qəbul etdiyi qətnamələrin adı dəyişdirilmiş, «Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında münaqişə haqqında qətnamə» əvəzinə, «Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında qətnamə» adlandırılmışdı. Cakarta konfransı, həmçinin ATƏT-in dövlət və hökumət başçılarından Lissabon Zirvə toplantısında ATƏT-in sədrinin Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə dair bəyanatını dəstəklədiyini bildirmişdi.

İKT-nin VIII Zirvə toplantısı 1997-ci il dekabrın 9–11-də İranın paytaxtı Tehrandə çağırılmışdı. Toplantıda 53 ölkənin nümayəndələri iştirak edirdi. Azərbaycan nümayəndə heyətinə dövlət başçısı Heydər Əliyevin özü rəhbərlik edirdi. Heydər Əliyev sammitdəki çıxışında dövlət və hökumət başçıları daha fəal əməkdaşlıq etməyə dəvət etmiş, Ermənistanla münaqişənin ölkəmizə vurduğu ziyandan ətraflı bəhs edərək, İKT rəhbərliyini və üzv dövlətləri Azərbaycan Respublikasının haqq işini dəstəkləməyə çağırırmışdı. Tehran konfransı bilavasitə Azərbaycana aidiyyəti olan iki qətnamə qəbul etdi. «Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında» qətnamədə deyilirdi ki, İKT-nin üzvü olan dövlətlər Ermənistana silah və hərbi sursat verməkdən qəti imtina etməli, onların ərazisindən bu cür yüklərin tranziti üçün istifadə olunmasına yol verməməlidir. Sənəddə həmçinin BMT Təhlükəsizlik Şurasına Ermənistanın təcavüzü ilə bağlı qəbul etdiyi 822, 853, 874 və 884 nömrəli qətnamələrin yerinə yetirilməsi üçün daha təsirli tədbirlər görmək tövsiyə olunurdu. Zirvə toplantısının qəbul etdiyi digər qətnamə üzv dövlətləri və islam təsisatlarını Azərbaycan hökumətinə və xalqına lazımi iqtisadi və humanitar yardım göstərməyə çağırırdı.

Tehran konfransından sonra Azərbaycanın müvafiq dövlət orqanları ölkə haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə və beynəl-

xalq təşkilatlara çatdırılması üçün İKT-nin imkanlarından daha səmərəli istifadə etməyə başladılar. Azərbaycan tərəfinin xahişinə əsasən, 1998-ci il dekabrın 30-da təşkilatın baş katibi İzzəddin İraqi ATƏT-in sədri, Polşanın xarici işlər naziri B.Geremikə Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzü ilə əlaqədar İKT-nin mövqeyi barədə məlumat verdi.

Heydər Əliyev İKT ilə yanaşı, bu quruma daxil olan ayrı-ayrı dövlətlərlə ikitərəfli əməkdaşlığın qurulması, Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində onların potensialından istifadə edilməsi istiqamətində də ardıcıl iş aparmışdır [1343, 526–537].

Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurasına bərabərhüquqlu üzv qəbul olması mühüm problemlərimizin dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılması üçün ölkəmizə yeni və çox mötəbər bir tribuna qazandırdı. Avropa Şurasının Parlament Assambleyasındakı (AŞPA) Azərbaycan nümayəndə heyətinə deputat İlham Əliyevin rəhbərlik etməsi ölkəmizin bu təşkilatdakı rolunu xeyli gücləndirmiş və qarşıya qoyulan bütün vəzifələrin reallaşdırılmasına şərait yaratmışdı.

2001-ci il aprelin 24–27-də Azərbaycan Respublikasının AŞPA-dakı nümayəndə heyəti ilk dəfə bu qurumun sessiyasında tamhüquqlu üzv kimi iştirak edərək, plenar sessiyada dövlətçilik maraqları baxımından, xüsusilə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü faktlarını özündə əks etdirən bəzi əhəmiyyətli sənədləri yaymışdı. Bunlardan 9 ölkəni və AŞPA-da fəaliyyət göstərən 5 siyasi qrupu təmsil edən 29 nümayəndə tərəfindən imzalanmış «Ermənilər tərəfindən azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımın tanınması» adlı yazılı bəyanat və 14 ölkəni təmsil edən 20 nümayəndə tərəfindən imzalanmış «Ermənistan və Dağlıq Qarabağda saxlanılan hərbi əsirlər və girovlar» haqqında məlumat AŞPA-nın rəsmi sənədləri kimi yayılmışdı. Həmin sənədlərdə ermənilər tərəfindən Xocalı əhalisinin qətlə yetirilməsi, Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin işğal edilməsi, Ermənistan-da, habelə işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində uşaq, qadın və yaşlı

insanların da daxil olduğu 783 azərbaycanlı girovun saxlanması faktı və digər mühüm məsələlər öz əksini tapmışdı.

2001-ci il iyunun 25–29-da AŞPA-nın növbəti sessiyası zamanı Azərbaycan Respublikası ilə bağlı daha 2 mühüm sənəd qurumun rəsmi sənədləri kimi yayılmışdı. «Azərbaycan Respublikasında (Dağlıq Qarabağ, Laçın, Qubadlı, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan) ekoloji vəziyyət» adlanan birinci sənəddə Ermənistanın işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində ekoloji vəziyyəti düşünülmüş şəkildə korlaması, «Azərbaycanın mədəni irsinin qəsb olunması və dağıdılması» adlı ikinci sənəddə isə işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində yerləşən mədəniyyət abidələri və sərvətlərin dağıdılması məsələsi Avropa ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmışdı.

AŞPA-nın 2001-ci il sentyabrın 24–28-də keçirilən sessiyasında Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən hazırlanmış «Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi» adlı digər bir mühüm sənəd yayılmışdı.

İlham Əliyev Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi ilk dəfə AŞPA kürsüsündən Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsinin və daha 7 rayonunun işğal olunduğunu, işğal edilmiş ərazilərdə terrorçuların hazırlandığını, bu ərazilərin narkotik maddələrin tranzitinə çevrildiyini bəyan etmişdi. Azərbaycan təmsilçiləri Avropa Şurasını qaldırılan məsələlərə operativ və obyektiv münasibət bildirməyə çağırmışdılar.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin prinsipial və ardıcıl fəaliyyəti nəticəsində AŞPA-nın 2002-ci ilin sentyabrında keçirilən payız sessiyasında ilk dəfə olaraq bu beynəlxalq qurumun sənədlərində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Dağlıq Qarabağın işğalı faktı rəsmi şəkildə öz əksini tapdı.

2003-cü il oktyabrın 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildiyi ilk gündən Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə xüsusi diqqət yetirən İlham Əliyev bu məsələ-

də yalnız respublikamızın milli və dövlətçilik maraqlarını daim üstün tutduğunu nümayiş etdirmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti bütün xarici səfərlərdə, eləcə də Bakıda keçirdiyi çoxsaylı görüşlərdə Ermənistanın hərbi təcavüzü məsələsini daim önə çəkərək, Azərbaycan xalqının öz torpaqlarının işğalı ilə heç vaxt razılaşmayacağını, ehtiyac yarandığı halda hərbi əməliyyatların başlanmasına qərar verəcəyini vurğulamışdır. Bununla yanaşı, dövlət başçısı Azərbaycanın xarici siyasət xəttinin mühüm tərkib hissələrindən birinə çevrilən Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc vasitələrlə həllinin tərəfdarı olduğunu bildirərək, beynəlxalq təşkilatların bu sahədə söylərini gücləndirməsinin zəruriliyini bəyan etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının parlament nümayəndə heyətinin səyi ilə AŞPA-da obyektiv müsbət rəyin formalaşması nəticəsində 2005-ci ilin qış sessiyasında qəbul edilən sənədin ölkəmiz üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Bu sənədin qəbul edilməsindən əvvəl AŞPA rəhbərliyi qurum çərçivəsində obyektivliyi ilə tanınan və Parlament Assambleyasının Avropa demokrat qrupunda Böyük Britaniyanı təmsil edən Devid Atkinsona «ATƏT-in Minsk qrupu tərəfindən araşdırılan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi» mövzusunda məruzə hazırlamağı və müzakirəyə təqdim etməyi tapşırılmışdır.

2005-ci il yanvarın 25-də Devid Atkinsonun müzakirəyə çıxarılan məruzəsi qətnamə və tövsiyə adlanan iki hissədən ibarət idi. Məruzənin qətnamə hissəsində deyilirdi: «Assambleya hərbi əməliyyatların başlamasından keçən on ildən artıq müddətdə Dağlıq Qarabağ regionunda münaqişənin həll edilməməsinə təəssüfləndiyini və yüz minlərlə insanın hələ də məcburi köçkün vəziyyətində ağır şəraitdə yaşadığını bildirir». Sənəddə Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin böyük bir hissəsinin hələ də Ermənistan qoşunlarının işğalı altında olduğu və separatçı qüvvələrin Dağlıq Qarabağ regionuna nəzarət etdiyi göstərilirdi.

Məruzənin ikinci bəndində Ermənistan Respublikasının yeritdiyi etnik təmizləmə siyasəti pislənərək deyilirdi: «Assambleya dəhşətli etnik təmizləmələrlə müşayiət olunan hərbi əməliyyatların monoetnik ərazilərin yaranmasına gətirib çıxarmasından narahatlığını bildirir». Bununla yanaşı, sənəddə göstərilirdi ki, Avropa Şurasının üzvü olan ölkənin başqa ölkənin ərazilərini işğal altında saxlaması həmin ölkənin öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərə açıq-aşkar ziddir və Assambleya öz yerlərindən qaçqın düşmüş insanların geri qaytarılması hüququnu təsdiqləyir.

Məruzənin üçüncü bəndində isə deyilirdi ki, Assambleya tərəfləri BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 nömrəli qətnamələrinə qayıtmağa və onları yerinə yetirməyə çağırır. Bununla yanaşı, sənəddə deyilirdi: «Assambleya ATƏT-in Minsk qrupunun üzvü olan ölkələri münaqişənin həlli istiqamətində söyləri artırmağa və bu ölkələrin AŞPA-dakı milli nümayəndə heyətlərini öz hökumətlərinin bu istiqamətdəki fəaliyyətləri barədə hesabat verməyə çağırır. Bu məqsədlə Assambleya xahiş edir ki, AŞPA Bürosu ölkələrin milli nümayəndə heyətlərinin rəhbərlərindən ibarət xüsusi komitə yaradılmasını təmin etsin».

Avropa Şurası kimi nüfuzlu bir beynəlxalq təşkilatın qəbul etdiyi bu sənədlər münaqişənin beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında həlli prosesində böyük əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda məruzə və qəbul edilən sənədlər münaqişənin həlli ilə birbaşa məşğul olan ATƏT-in Minsk qrupu üçün də əhəmiyyətli sayılmalıdır və o, bu sənədə laqeyd yanaşmamalıdır.

Beynəlxalq təşkilatların Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli prosesindəki söyləri ilə yanaşı, 1999-cu ilin aprelindən başlayaraq, münaqişənin dinc vasitələrlə aradan qaldırılması istiqamətində yeni formatda addımlar atılmışdır. Bu, Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası prezidentlərinin birbaşa dialoqunun aparılmasıdır. Həmin vaxtdan iki respublikanın prezidentləri dünyanın müxtəlif şəhərlərində çoxsaylı görüşlər keçirmiş-

lər. Münaqişənin dinc yolla aradan qaldırılması imkanlarının tükənmədiyini bildirən prezidentlər hələlik dialoqun davam etdirilməsini zəruri hesab edirlər.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası üçün çətin, əlverişsiz xarici şəraitin olduğu bir vaxtda hakimiyyətə gəlmiş ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və gərgin əməyi sayəsində, ilk növbədə, milli mənafeyimizə xidmət edən, beynəlxalq aləmdə ölkəmizin yerini, rolunu və təsir gücünü müəyyənləşdirən vahid xarici siyasət strategiyası formalaşdırıldı. Azərbaycan Respublikasının ətrafında yaradılmış informasiya blokadası yarıldı, onun geosiyasi vəziyyəti, daxili ictimai-siyasi durumu, xarici siyasətinin mahiyyəti və əsasları haqqında dünyada müsbət ictimai fikir yaradıldı, erməni millətçilərinin və digər bədxah qüvvələrin dövlətimiz və xalqımız barədə apardığı yanlış təbliğata güclü zərbə vuruldu. Eyni zamanda ölkəmizin müstəqilliyinin, təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün beynəlxalq aləmdə müdafiə olunmasına təsir göstərə bilən dövlət və təşkilatlarla hərtərəfli münasibətlər quruldu. Bütün bunlar Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq ədalətli həll olunması üçün əlverişli zəmin hazırlaması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ümummilli lider Heydər Əliyevin yaratdığı möhkəm bünövrə üzərində münaqişənin sülh yolu ilə həlli istiqamətində söyləri davam etdirir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi potensialının və müdafiə qabiliyyətinin durmadan gücləndirilməsi münaqişənin həlli sahəsində irəliləyişlərə nail olmaq üçün ölkənin imkanlarını getdikcə artırır.

VIII FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MİLLİ MƏNƏVİ HƏYAT

8.1. Elmin inkişafı

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi qazandıqdan və beynəlxalq hüququn subyekti olduqdan sonra xalqımızın ictimai-siyasi, milli mənəvi və mədəni həyatında keyfiyyətə yeni bir mərhələ başlanmışdır. Xüsusən 1993-cü ildən sonra respublikamızın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində görülən nəhəng işlər, aparılan məqsədyönlü daxili və xarici siyasət gənc müstəqil dövlətin beynəlxalq nüfuzunu artırmış, Azərbaycan Respublikası dünya birliyinin tam və bərabərhüquqlu üzvünə çevrilmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün illərdə öz zəngin təcrübəsi, yüksək intellekti, milli mədəniyyətimizə və mənəviyyatımıza dərinlən bələd olması sayəsində ardıcıl olaraq milli tarix siyasəti işləyib hazırlamış və onu dönmədən həyata keçirmişdir. Xalqın mənəvi aləminin milli və bəşəri dəyərlər əsasında daha da zənginləşməsinə, elmin, təhsilin inkişafına, habelə milli mentalitetə yad elementlərin qətiyyətlə dəf olunmasına istiqamətləndirilmiş bu siyasət Azərbaycan milli dövlətçiliyinin daha da möhkəmlənməsinə, əbədi olmasına möhkəm zəmin yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikasında həyatın bütün sahələri kimi, elm və təhsilin coşqun inkişafı da Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyinin birinci dövrünə təsadüf edir. Həmin dövrdə bugünkü müstəqil Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi, elmi-texniki potensialının möhkəm təməli qoyulmuşdur. Lakin 1980-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəlində ölkə həyatının bütün sahələri, o cümlədən elm və təhsil də dərin böhran keçirirdi. Azərbaycan elmi sahəsində formalaşmış mü-tərəqqi ənənələr unuduldu, elmə, maarifə, təhsilə dövlət qayğısı heç endirildi, elmi müəssisələrin, təhsil ocaqlarının binaları hərraca qoyul-

du, elmə maraq azaldı, ölkədən xaricə beyin axını gücləndi. AXC-Müsavat iqtidarı Azərbaycan Elmlər Akademiyasına qərəzli mövqedən yanaşır, onun səmərəsizliyi, hətta akademiyanın ləğv olunması barədə mürtəce fikirlər yayırdı.

1993-cü ildə Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra elm sahəsində də tənəzzülün, böhranın, dağılmanın qarşısı alındı. Təsadüfi deyil ki, Heydər Əliyev hələ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməzdən əvvəl ziyalılarla ilk görüşlərindən birini 1993-cü il sentyabrın 21-də Elmlər Akademiyasında keçirmişdi. Bu, həm də ölkəni 1993-cü ilin iyununadək idarə etmiş səriştəsiz insanların respublikada elm adamlarına münasibətdə yol verdikləri ədalətsizliklərdən irəli gələn narahatlıqla bağlı idi. Heydər Əliyev həmin görüşdə belə narahatlıqların əsassızlığını və yalnız naqis adamların təxəyyülünün məhsulu olduğunu bildirərək demişdir: «Mənə sədalar gəlir ki, Elmlər Akademiyasını, institutları dağıtmaq istəyirlər, elm ocaqlarına biganə münasibət var. Biz bunların hamısına son qoyacağıq. Nəyin bahasına olursa-olsun, son qoyacağıq. Hansı iqtisadiyyat olursa-olsun, elm inkişaf etməlidir. Elmlər Akademiyası Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyətidir. 1945-ci ildə bu akademiyanı yaradan alimlər çox böyük şücaət göstərmişlər. Ötən dövrdə bu akademiyanın çərçivəsində Azərbaycan elmi çox inkişaf etmişdir... Əmin ola bilərsiniz ki, Elmlər Akademiyası da, institutlar da fəaliyyət göstərəcəklər və biz buna imkan yaradacağıq. Azərbaycanın elmi inkişaf etməlidir» [25, 161-162]

Bununla Heydər Əliyev dövlətçilik ənənələrini sistemli şəkildə davam etdirən görkəmli dövlət xadimi kimi yeni yaratmağa başladığı müstəqil dövlətin bünövrəsinin elmi sütunlar üzərində qurulduğunu, intellektual potensiala arxalandığını ictimai fikrə çatdırdı. Bu, bir tərəfdən, Ümummilli liderin Azərbaycan elminə, intellektinə böyük hörmətinin təsdiqi idisə, digər tərəfdən, Azərbaycan ziyalılarının Heydər Əliyev şəxsiyyətinə sonsuz inam və yüksək etimadının bariz nümunəsi idi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev AMEA-nın 60 illik yubileyində çıxışında məhz bu məqamı xatırlayaraq demişdir: «O görüş rəmzi xarakter daşıyırdı. Çünki Azərbaycan alimləri, ziyalıları ölkəmizin, cəmiyyətimizin elitasıdır. Onların dünyagörüşü, mövqeyi, hərəkətləri, fəaliyyəti Azərbaycanın inkişaf dinamikasını, inkişaf perspektivliyini xeyli dərəcədə müəyyən edir» [1385, 13].

Ümummilli liderin Azərbaycan elminin gələcək inkişaf yollarına dair bu tarixi nitqindən sonra həmin istiqamətdə dövlət siyasətinin əsasları işlənilməyə, bu sahədə inkişaf strategiyasını müəyyən edən islahatlar proqramının hazırlanmasına başlandı.

Heydər Əliyev elmi, alimi həmişə yüksək qiymətləndirmişdir. O, 1997-ci il iyulun 3-də Rusiya Elmlər Akademiyasının tanınmış elm adamları ilə görüşündə bir daha vurğulamışdır: «Şəxsən mən elm xadimlərinə həmişə böyük hörmətlə yanaşmışam... Ona görə ki, elm adamları müstəsna adamlardır. Onlar insana əməksevərliklə, fədakarlıqla və bütün digər keyfiyyətlərlə yanaşı, cəmiyyətdə bu və ya digər yeri tutmağa imkan verirlər. Elm adamları istedadla, məharətlə, xüsusi bacarığa malik olmalıdır...bu insanlar ən böyük hörmətə layiqdirlər» [34, 261-262].

Respublika Elmlər Akademiyasında yaranmış vəziyyət Azərbaycan milli elminə daim hamilik etmiş Heydər Əliyevi ciddi narahat edirdi. 1997-ci il yanvarın 31-də Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəhbərliyini, alimlərin bir qrupunu Prezident sarayında qəbul edərkən Heydər Əliyev demişdir: «Azərbaycan Elmlər Akademiyası respublikamızın ən yüksək elm müəssisəsidir. O, dövlətə məxsusdur. Bu akademiyanın işi və orada işləyənlərin səviyyəsi, şübhəsiz ki, başqalarından yüksəkdir, yüksək də olacaq. Biz bu akademiyanın hörmətini həmişə qoruyub saxlamalıyıq. Heç vaxt imkan vermək olmaz ki, akademiya-mız, yüksək səviyyəli elmi tədqiqat institutlarımız yaranan cürbəcür özəl elmi müəssisələr arasında ərisin, itsin. Buna yol vermək olmaz» [32, 367].

Bu görüş Azərbaycan elminin və Elmlər Akademiyasının tarixində böyük əhəmiyyət kəsb etməklə elmimizin nüfuzunu yenidən artırdı, onun cəmiyyətdəki rolunu və mövqeyini möhkəmləndirdi. Heydər Əliyev həmin görüşdə elmimizin qarşısında duran problemlərin də-rindən təhlilini verərək, dünya səviyyəli elmi işlərlə bərabər, həm də dövlətimizə, xalqımıza lazım olan elmtutumlu strateji problemlərlə məşğul olmağı məsləhət gördü. Azərbaycanda elm sahəsində islahatların aparılmasının vacibliyini təsdiqlədi, elmin inkişaf strategiyasının əsas müddəalarını, Elmlər Akademiyasının onlardan irəli gələn vəzifələrini müəyyənləşdirdi [1383, 166].

Həmin gün dövlət başçısı Elmlər Akademiyasında çalışan bütün işçilərin əməkhaqqının 50 faiz artırılması haqqında sərəncam imzala-

mışdı. Eyni zamanda Elmlər Akademiyasının həqiqi və müxbir üzvlərinin rütbə məvacibi də artırılmışdı.

Bu görüşdən sonra Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti Prezidentin tövsiyələrini rəhbər tutaraq islahatların aparılması, akademiyanın idarəetmə və təşkilat sisteminin təkmilləşdirilməsi, elmi tədqiqat istiqamətlərinin dəqiqləşdirilməsi, elmi idarə və elmi xidmət müəssisələrinin işinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə bir sıra tədbirlər gördü. «Elmin strateji inkişafı və Azərbaycan MEA-da islahatların konsepsiyası», «Elm siyasəti haqqında» qanun layihəsi hazırlandı.

Konsepsiyada elmi-texniki sahədə prioritetlərin müəyyən edilməsi və mövcud elmi potensialın bu istiqamətlərə yönəldilməsi, elmi-texniki kompleksin islahatı, Azərbaycan xalqının rifahının və iqtisadi yüksəlişinin təmin edilməsi üçün texnoloji bazanın yaradılması və nəhayət, elmi kadrların hazırlanması sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı üçün lazımı şəraitin yaradılması Elmlər Akademiyasının qarşısında duran əsas məsələlər kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Elmi tədqiqatların daha səmərəli aparılması, Elmlər Akademiyasının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi struktur dəyişikliklərini zəruri etmişdi. 1993-cü ildə Arxeologiya və Etnoqrafiya Bölməsi müstəqil instituta çevrildi, İctimai Elmlər üzrə Elmi Məlumat Mərkəzi əsasında İctimai-Siyasi Tədqiqatlar və İnformasiya İnstitutu, Mikrobiologiya Sektoru əsasında eyniadlı institut yaradıldı.

Prezident Heydər Əliyevin 2001-ci il 15 may tarixli Fərmanına əsasən, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) adlandırıldı.

2001-ci ilin iyun ayında bilavasitə Heydər Əliyevin israrlı təkidinə nəticəsində 1989-cu ildən sonra ilk dəfə AMEA-da seçkilər keçirildi. Dövlət başçısı seçki ərəfəsində AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvlərinin sayının 200 nəfər müəyyən edilməsi barəsində xüsusi sərəncam imzalamışdı. Bu seçkilərdə müxtəlif ixtisaslar üzrə 500-ə yaxın iddiaçı sırasından 29 akademik və 91 müxbir üzv seçildi. 2002-ci ilin əvvəlində AMEA-da 60 akademik, 113 müxbir üzv, 3899 elmi işçi, o cümlədən 451 elmlər doktoru və 1924 elmlər namizədi çalışırdı [1223, 237].

Azərbaycan MEA-nın strukturunu təkmilləşdirmək, elmi-texniki potensialdan istifadənin səmərəliliyini artırmaq və onu prioritet istiqamətlərə yönəltmək məqsədilə Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan

Milli Elmlər Akademiyasında struktur dəyişiklikləri haqqında» 2002-ci il 21 may və 2003-cü il 30 yanvar tarixli qərarları ilə AMEA-nın Fizika və Fotoelektronika institutlarının bazasında Fizika İnstitutu, Kimya Texnologiyasının Nəzəri Problemləri və Qeyri-Üzvi və Fiziki Kimya institutlarının bazasında Kimya Problemləri İnstitutu, Fəlsəfə və Hüquq, Milli Münasibətlər, İctimai-Siyasi Tədqiqatlar və İnformasiya institutlarının bazasında Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu, Radiasiya Tədqiqatları Sektorunun bazasında Radiasiya Problemləri İnstitutu, İnformasiya-Telekommunikasiya Elmi Mərkəzinin bazasında İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Geologiya və Dərin Neft və Qaz Yataqları Problemləri institutlarının bazasında Geologiya İnstitutu, Genetika və Seleksiya İnstitutunun bazasında Genetik Ehtiyatlar İnstitutu yaradıldı.

Demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yoluna çıxmış respublikada insan hüquqları və azadlıqları probleminə dair elmi tədqiqat işlərinin aparılması, elmi, hüquqi tövsiyələrin hazırlanması və bu sahədə biliklərin dərinləşdirilməsi məqsədilə Prezident Heydər Əliyevin 1998-ci il 30 noyabr tarixli sərəncamına əsasən, 1999-cu ildə Elmlər Akademiyasının İctimai elmlər bölməsi nəzdində İnsan Hüquqları üzrə Elmi Tədqiqat İnstitutu təşkil olundu [1400, 50].

Azərbaycan Respublikasında elmi tədqiqatların daha da səmərəli təşkil edilməsi və təkmilləşdirilməsi məqsədilə Prezidentin «Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyi haqqında» 2003-cü il 4 yanvar tarixli fərmanının icrası ilə əlaqədar AMEA Rəyasət Heyətinin qərarına əsasən, Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyi mövcud strukturu ilə AMEA-nın Yer Elmləri Bölməsinin tərkibinə daxil edildi.

Qəbul edilmiş qərarlar respublikada elmin daha da inkişaf etməsinə geniş imkanlar açmış, AMEA-nın fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmişdir. Görülən işlər elmi potensialdan düzgün və səmərəli istifadə etməyə, paralelçilikdən və təkrardan azad olmağa, ən başlıcası isə alimlərin səylərini Azərbaycan Respublikasının inkişafı üçün vacib olan ictimai, siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni problemlərin həllinə xidmət edən tədqiqatların aparılmasına yönəltməyə imkan vermişdir.

Naxçıvan MR-in geosiyasi vəziyyətini nəzərə alaraq, elmi tədqiqat qurumlarının fəaliyyətini gücləndirmək, mövcud elmi potensialdan səmərəli istifadə etmək, diyarın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və

təbii sərvətlərinin öyrənilməsi üçün daha əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə dövlət başçısının 2002-ci il 7 avqust tarixli sərəncamına əsasən, AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi yaradıldı. Ümummilli lider bu münasibətlə Naxçıvan MR Ali Məclisində keçirilmiş müşavirədə Bölmənin qarşısında duran vəzifələrdən danışarkən demişdir: «Mən bununla Naxçıvan Muxtar Respublikasının indiyə qədər çox az öyrənilmiş qədim tarixinin, mədəniyyətinin, elminin, ədəbiyyatının yenidən dərinlən araşdırılması və bu sahələr haqqında elmi əsərlərin, populyar kitabların, yaxud başqa nəşrlərin hazırlanması məqsədi daşıyıram. Eyni zamanda Naxçıvanın özünəməxsus təbiəti, təbii sərvətləri, torpağı, təbii abidələri də, təəssüf olsun ki, indiyə qədər lazımi dərəcədə öyrənilməyib, bəlkə də düz olardı deyim ki, heç öyrənilməyibdir. Bunlara, mənim irəli sürdüyüm məsələlərin öyrənilməsinə böyük ehtiyac var. Ona görə ki, Naxçıvan Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olaraq Azərbaycan xalqının tarixində, ümumiyyətlə, Azərbaycan anlayışında çox böyük yer tutur... Bir sözlə, mən ümidvar olduğumu bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycanın Milli Elmlər Akademiyası bu sərəncamla çox böyük və vacib işə başlayacaqdır. Bu, təkcə Naxçıvana aid olan iş deyildir. Bunun mənim üçün dərin mənası var, o mənada ki, bizim Azərbaycan xalqının tarixinə, ölkəmizin tarixinə aid olan bir məsələdir. Mən bu məsələni bundan ötrü qaldırmışam».

Keçmiş Naxçıvan Regional Elmi Mərkəzinin bazasında yaradılmış Bölmədə Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya, [1381] İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat, Bioresurslar institutları, Əlyazmalar Fondu və Batabat Astrofizika Rəsədxanası üçün hər cür şəraiti olan müasir tipli binalar tikilib istifadəyə verilmiş, yeni laboratoriyalar yaradılaraq ən müasir avadanlıqla təchiz olunmuşdur.

Prezidentin «Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının statusu haqqında» 2003-cü il 4 yanvar tarixli fərmanı ölkə elminə diqqət və qayğısının daha bir bariz nümunəsi idi. Fərmanda xüsusi vurğulanır ki, «Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasında elmin inkişafını təşkil və təmin edən, dövlətin elmi və elmi-texniki siyasətini həyata keçirən, Azərbaycan Respublikasını xarici ölkələrdə elmi və elmi-texniki fəaliyyət sahəsində təmsil edən elmi təşkilatdır» [1163, 2003, 5 yanvar].

Bununla da Akademiyaya müstəqil dövlətimizin elmi və elmi-texniki siyasətini həyata keçirən ali dövlət orqanı statusu verildi.

Dövlət başçısının həmin fərmanı ilə AMEA-nın Nizamnaməsi də təsdiq olundu [868, 47]. Beləliklə, Azərbaycan MEA-nın hərtərəfli inkişafı üçün yüksək səviyyədə hüquqi zəmin yaranmış, akademiyanın fəaliyyət dairəsi genişlənmiş, səlahiyyətləri artmış və onun qarşısına məsul vəzifələr qoyulmuşdur.

Azərbaycan elminin maddi bazasının keyfiyyətə yaxşılaşması üçün də konkret tədbirlər görülürdü. Dövlət büdcəsindən elmə ayrılan xərclər yeni manatla 1995-ci ildə 3,9 milyon manat, 2000-ci ildə 9,3 milyon, 2001-ci ildə 9,4 milyon, 2002-ci ildə 11,4 milyon, 2003-cü ildə isə 16,6 milyon manat olmuşdu.

Ayrılan büdcə vəsaitinin artması aparılan elmi-texniki işlərin həminə də müsbət təsir göstərmişdi. AMEA-nın institutlarında 1995-ci ildə (yeni manatla) 1371,1 min manatlıq, 2000-ci ildə 4420 min, 2001-ci ildə 4429 min, 2002-ci ildə 5344 min, 2003-cü ildə isə 8358,7 min manatlıq elmi-texniki işlər aparılmışdı [1223, 247, 252].

1991–2001-ci illərdə AMEA-nın müəssisələrində 1644 mühüm nəticə alınmış, 20 minə yaxın məqalə (3000-i xaricdə) çap olunmuş, 200-ə yaxın doktorluq, 650-dək namizədlik dissertasiyası müdafiə edilmiş, 504 iş istehsalata tətbiq olunmuşdu [124, 16].

Elmi və elmi-pedaqoji kadrlar hazırlanması işini tənzimləmək üçün 1992-ci il aprelin 23-də Azərbaycan Ali Attestasiya Komissiyası (1994-cü ildən Azərbaycan Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası) təşkil edilmişdi. Bu komissiya Ali Attestasiyalar Komissiyaları Beynəlxalq Assosiasiyasına üzv qəbul olunmuşdur. Respublikanın elm və təhsil müəssisələrində 140-a yaxın ixtisas üzrə doktorluq və namizədlik dissertasiyalarının müdafiəsi üçün ixtisaslaşdırılmış elmi şuralar fəaliyyət göstərir. Bakı ilə yanaşı, Naxçıvan, Gəncə, Lənkəran şəhərlərinin ali təhsil müəssisələrində də belə şuralar yaranmışdı [242, 281].

Bu illərdə Azərbaycan elmi mühüm uğurlar qazanmışdı. Riyaziyyat, fizika, neft kimyası, geologiya, biologiya, humanitar və ictimai elmlər sahəsində nəzəri və praktik əhəmiyyətə malik elmi nəticələr əldə edilmişdi. Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyinin Xüsusi kosmik cihazqayırma konstruktor bürosunda günəş küləklərinin Yerə maqnit sahəsinə təsirini öyrənən nadir aerokosmik cihaz yaradılmışdı.

Bakının neftayırma zavodlarında Azərbaycan və Qazaxıstan neftinin müxtəlif nisbətlərdə qarışıqlarının emal variantları tədqiq olun-

muşdu. Kimyaçı alimlər mürəkkəb həndəsi formalı səmərəli alüminium-karkas katalizatorları işləyib hazırlamışlar. Dəmirin yeni monoalkil törəməsi sintez edilmiş və o, əvvəllər təklif edilən metal törəmələri ilə müqayisədə benzinlərə oktanyüksəldici əlavə kimi tədqiq olunmuşdur. Bakı yağları və yeni aşqar kompozisiyaları əsasında xüsusi texnikada istifadə olunan yüksəksürətli dizel mühərrikləri üçün sürtgü yağı alınmışdır [1397, 29-30].

Azərbaycan Respublikasının neft sənayesinə geniş xarici sərmayələr cəlb olunması neft, neft kimyası, neft-qaz quyularının qazılması və istismarı ilə bağlı elmi tədqiqatların genişlənməsinə imkanlar açır, alimlərimiz böyük elmi və praktik əhəmiyyəti olan tədqiqatlar aparırdılar.

Azərbaycan geoloqları respublikanın və həmsərhəd ölkələrin Xəzər akvatoriyasının palçıq vulkanlarının yeni xəritəsini tərtib etmişlər. Azərbaycanın çökmə süxur qatlarının müxtəlif litoloji tərkibi kollektorlarında gedən deformasiya proseslərinin eksperimental tədqiqi aparılmış və onların mexanizmi öyrənilmişdir ki, bu da təzyiqin boşalma əmsallarının süxurların parametrlərinə təsirinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsinə imkan vermişdir.

Azərbaycan geofizikləri Aşağı Kür çökəkliyində beş strukturdan ibarət tektonik zona kəşf etmiş və onu Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlməsi şərəfinə «Qayıdış zolağı» adlandırmışlar.

«Şahdəniz» yatağında böyük qaz ehtiyatları, respublikada yeni qızıl yataqları kəşf olunmuşdur. İlk dəfə olaraq Azərbaycanın IV dövr paleocoğrafi atlası və 50-dən çox paleocoğrafi, paleoiqlim, paleobotaniki xəritələr hazırlanmışdır. NATO-nun «Sülh naminə elm» proqramı çərçivəsində Bakı-Supsa neft kəmərinin ekoloji inspeksiyyalarında, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən «Səhrələşməyə qarşı mübarizə», «Çirklənməyə nəzarət» layihələrinin icrasında Azərbaycanın coğrafiyaşünas alimləri də fəal iştirak etmişlər.

Azərbaycanda molekulyar biologiya, molekulyar genetika, gen və hüceyrə biotexnologiyası, riyazi biologiya və bioinformatika üzrə tədqiqatlar genişlənməmişdir.

Torpaqşünas alimlər tərəfindən Azərbaycanın torpaq örtüyünün təsnifatı hazırlanmış və «Azərbaycan dövlət torpaq xəritəsinin legendası» kitabı nəşr edilmişdir. İlk dəfə olaraq respublikada antropogen mənşəli torpaqların tam təsnifatı müəyyənləşdirilmişdir.

Heydər Əliyev milli özünəməxsusluğun ən mühüm təzahürü olan Azərbaycan dilinin inkişafı, onun təmizliyinin qorunması, dövlət dili statusunun tətbiqinə daim böyük diqqət göstərmişdir. O deyirdi: «Biz indi müstəqil dövlət kimi, azad xalq kimi öz dilimizlə, Azərbaycan dili ilə fəxr edirik. Hər bir xalq öz dili ilə tanınır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur» [1416, 23].

Prezident Heydər Əliyev 2001-ci il iyunun 18-də «Dövlət dilinin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərman vermiş, dövlət başçısının yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılmış, 2002-ci il sentyabrın 30-da «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» qanun qəbul edilmişdir. Prezidentin fərmanı ilə hər il avqustun 1-i «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü» kimi qeyd olunur.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, statusunun möhkəmlənməsi və inkişafını ən böyük uğurlarımızdan biri, bunun təkcə dil məsələsi deyil, həm də azərbaycançılıq məsələsi olduğunu [276, 20] vurğulayan Prezident Heydər Əliyevin dövlət dilinin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi haqqında fərmanının da əsas məqsədi «Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, tədqiqinin genişləndirilməsi, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin və bu işə nəzarətin genişləndirilməsi» idi [235, 252].

Heydər Əliyevi ən çox maraqlandıran məsələlərdən biri də Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi, tədqiqi və təbliği idi. O, 1997-ci ildə Elmlər Akademiyasında görüşdə demişdir: «Məlumdur ki, geniş kütlə, xalq, millət üçün ən çox təsirli humanitar elmlərdir. Və xüsusən...onun ədəbiyyatının, mədəniyyətinin tarixidir. Əlbəttə, müstəqil Azərbaycanda fizika, riyaziyyat, biologiya, kimya və başqa fənlər hamısı inkişaf etməlidir. Ancaq bunların hərəsinin özünəməxsus çərçivəsi vardır. Amma tarix hər bir insan üçün yeniyetməlikdən başlayaraq lazımdır. O cümlədən mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, elmimizin tarixi lazımdır» [32, 367].

Ümummilli lider Azərbaycanın çoxəsrlik tarixinin dərinədən tədqiqinin aktuallığını vurğulayaraq deyirdi ki, «bizim tariximiz – həm qədim tariximiz, həm orta əsrlər tariximiz, həm də son dövrlərin, yəni XVIII, XIX və XX əsrlərin tarixi istənilən səviyyədə yazılmayıb» [25, 154].

Heydər Əliyev tarixi təhrif etmədən, olduğu kimi yazmağın vacibliyini xatırladırdı. O, tarix elminin mühüm problemlərinin obyektiv tədqiq edilməsi sahəsində özünün konsepsiyasını irəli sürmüşdü ki, bu da tariximizin işlənməsində mühüm elmi-metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Heydər Əliyevin son dövrə qədər Azərbaycan tarix elmində unudulmuş səhifələrin açılmasında, bir çox məsələlərin yeni konsepsiyada işlənilməsinin metodikasının müəyyən edilməsində xidmətləri böyük elmi-nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, onun akademiyanın Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədəki çıxışında deyirdi: «... Mən daha çox istərdim ki, Naxçıvan xanlığının tarixi çox gözəl yazılsın. Naxçıvan xanlığının çox böyük tarixi var. ...İrəvan xanlığı var. Naxçıvan xanlığı ilə İrəvan xanlığı bir-birilə çox bağlı idi. İndi ermənilər deyirlər ki, yox, orada ermənilər olubdur. Amma həqiqətən İrəvan xanlığıdır. Naxçıvan xanlığını siz dərindən öyrənəndə, mütləq İrəvan xanlığına gedib çıxacaqsınız. İrəvan xanlığı haqqında Ermənistanda tapmadığınız materialları Rusiyanın arxivlərində, Sankt-Peterburqda, rus imperiyasının arxivlərində tapacaqsınız və görəcəksiniz ki, nələr var» [1381]. Onun azərbaycanlıların soyqırımı, Qərbi Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi, Azərbaycanın İran tərəfindən işğalı, Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən zəbt olunması, 1918–1920-ci illərdə Şimali Azərbaycanda yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövləti tarixinin həqiqətlərinin üzə çıxarılması və s. məsələlərin zəruriliyinin tarix elminin mühüm bir problemi kimi rəsmi şəkildə əsaslandırması tariximizə, millətimizə böyük elmi xidmət nümunəsidir [1407, 25–48].

Sonrakı illərdə bu sahədə tədqiqatlar daha geniş şəkil aldı, 7 cildlik «Azərbaycan tarixi», çoxsaylı digər əsərlər yazıldı. Azərbaycan Respublikasının müxtəlif bölgələrində arxeoloji tədqiqatlar aparıldı, ilk dəfə olaraq, «Azərbaycan arxeoloji abidələr bankı» yaradıldı.

1930-cu illərdə repressiyaların qurbanı olmuş, «xalq düşməni» damğası vurulmuş görkəmli şəxsiyyətlərimizin adlarının tariximizə qaytarılması üçün mühüm işlər görülmüşdür. 1993-cü ildə akademiyanın alimləri ilə görüşündə Heydər Əliyev demişdir: «Şübhəsiz, bu dövrün çox qaranlıq səhifələri də var – 37-38-ci illər, elə 20-ci illərin əvvəlləri, 30-cu illər, repressiya illəri, qanunsuzluq, insan hüquqlarının pozulması, Azərbaycan xalqına böyük zərbələr vurulması...[25, 158]

20-ci illərin, 30-cu illərin repressiyaları on minlərlə insan həyatını məhv etmişdir. On minlərlə azərbaycanlı öz yurdlarından uzaq yerlərə sürgün olunmuşdur. Onların hüquqları pozulmuş, var-yoxları əllərindən alınmış, Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı mədəni və mənəvi irsə böyük zərbələr vurulmuşdur. O illərin qurbanları minlərlə, on minlərlə, bəlkə yüz minlərlə olmuşdur [1416, 18].

1996-cı ilin martında «Siyasi repressiya qurbanlarına bəraət verilməsi haqqında» qanun qəbul edilmişdir [864, 368].

Heydər Əliyev respublikaya rəhbərliyinin birinci dövründə Şabrandan aparılan elmi tədqiqat və elmi-bərpa işlərinin yarımçıq qalmasından narahat idi və vaxtilə hazırlanmış kompleks tədbirlər planının həyata keçirilməsini sürətləndirmək məqsədilə 2003-cü ildə «Şabran tarixi-arxeoloji qoruğu» haqqında yeni sərəncam vermişdi. Həmin il o, «Çıraqqala tarixi abidələr kompleksinin bərpası və qorunması» barədə də sərəncam imzalamışdı.

Bakının tarixi guşəsi olan İçərişəhərin qorunması və bərpası da Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində idi. Onun «Bakı şəhərində İçərişəhər tarixi-memarlıq qoruğunun mühafizəsi və bərpası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında» 2003-cü il 17 fevral tarixli sərəncamının bu nadir kompleksin gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanması baxımından çox mühüm rolu olmuşdur [1389, 196]. Milli Elmlər Akademiyasının beynəlxalq əlaqələri də inkişaf edir və daha intensiv xarakter alırdı. AMEA ilə dünyanın bir sıra aparıcı elm mərkəzləri arasında əməkdaşlıq haqqında müqavilələr imzalanmış, akademiyanın onlarca alimi xarici ölkələrin qabaqcıl elm mərkəzlərinin, elmlər akademiyalarının üzvü seçilmişdi. Alimlərimiz müxtəlif ölkələrə elmi ezamiyyətlərə gedir, simpoziumlarda və elmi konfranslarda iştirak edirdilər.

Xarici elmi mərkəzlərlə əməkdaşlıq haqqında 25-dən çox ikitərəfli müqavilə və protokol imzalanmışdır. ABŞ-ın Mülki Tədqiqatlar və İnkişaf Fondu (MTİF) tərəfindən MEA-da müstəqil, ictimai, qeyri-kommersiya xarakterli Azərbaycan Milli Elm Fondunun (AMEF) təsis edilməsi akademiyanın həyatında mühüm hadisələrdən biridir. Belə ki, bu fonda ayrılmış vəsait hesabına Azərbaycan alimləri elan olunmuş elmi proqramların müsabiqələrində iştirak edərək, qrantlar əldə etmək hüququ qazanırlar. 2001-ci ildə AMEA Ukraynada yerləşən və böyük maliyyə vəsaitinə malik olan Beynəlxalq Elm və Texnologiya

Mərkəzinə (BETM) üzv seçilmişdir [1401, 142]. Elmlər Akademiyasında «Bakı qovşağı» adlı Beynəlxalq Kompüter Mərkəzi təşkil olunmuşdur. Yeni elektron rabitə vasitələri azərbaycanlı alimlərə Transavropa tədqiqat və yaradıcılıq şəbəkəsi ilə əlaqə yaratmağa imkan verdi, indi dünya azərbaycanlı alimlərin əsərləri, elmi xidmətləri ilə daha yaxından tanış ola bilər. 1996-cı ildə Bakıda Soros Fondunun informasiya mərkəzi fəaliyyətə başladı. Bu Fond Elmlər Akademiyasının İnternetlə əlaqə yaratmasına kömək etmiş, elmin inkişafı üçün 93 qrant ayırmışdı [242, 282].

Azərbaycan Elmlər Akademiyası MDB Elmlər Akademiyaları Beynəlxalq Assosiasiyasının yaradılmasının təşəbbüscülərindən olmuşdur. Bu qurum postsovet respublikaları alimlərinin keçmiş əlaqələrinin bərpa olunmasına, yeni elmi əlaqələrin yaranmasına imkanlar açmışdır.

Görkəmli elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin yubileylərinin, xalqımızın qəhrəmanlıq dastanı «Kitabi-Dədə Qorqud»un 1300 illiyinin geniş miqyasda qeyd olunması ilə bağlı görülmüş işlər respublikanın həyatında əlamətdar hadisələrə çevrilməklə yanaşı, yeni-yeni elmi əsərlərin yazılması, Azərbaycan elminin və mədəniyyətinin dünyada tanınması, azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Məhəmməd Füzulinin 500 illiyinə həsr olunmuş təntənələr məhz müstəqillik dövründə keçirilməsi baxımından Azərbaycan dövlətçiliyinin, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bayramı oldu. «Dədə Qorqud» eposunun yubileyinin çox geniş miqyasda, əzəmətli tədbirlərlə keçirilməsi, «Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyasının yaradılması, həqiqətən, onu birdəfəlik Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətinə çevirdi, bu eposun nə qədər zəngin sərvət olduğunu bütün dünyaya tanıtdı [276, 57, 60-61]. Prezident Heydər Əliyev görkəmli elm xadimlərinin yubileylərinə təkcə onların xidmətlərinin qiymətləndirilməsi kimi baxmır, bu tədbirlərin daha geniş mənə daşdığını vurğulayırdı. Bu baxımdan, onun Azərbaycan elminin ən parlaq nümayəndələrindən olan akademik Yusif Məmmədəliyevin abidəsinin açılışında dediyi sözlər olduqca ibrətamizdir: «Yusif Məmmədəliyevin həyatı, yaradıcılığı, əsərləri və qoyduğu böyük elmi irs Azərbaycan xalqının tarixinin böyük bir fəslidir, hissəsidir, parçasıdır. Bu insan öz

zəkası, biliyi, istedadı, fədakarlığı, elmi ixtiraları ilə, elmi əsərlər yaratmaqla, həm də ümumən Azərbaycan elmini təşkil etmək, inkişaf etdirmək sahəsindəki fəaliyyəti ilə Azərbaycan xalqının tarixinə daxil olmuşdur ... Bu gün Yusif Məmmədəliyevin xatirəsinə həsr olunmuş heykəlin, abidənin burada, Bakının mərkəzində, Elmlər Akademiyasının yanında ucaldılması da əsaslıdır və ədalətlidir. Çünki onun Azərbaycan elminin inkişafındakı xidmətləri və eyni zamanda Azərbaycan elminin təşkilində, bütün elmlərin mütəşəkkil inkişafındakı xidmətləri belə bir qərarı qəbul etməyə əsas vermişdir. Güman edirəm ki, bu abidə də, Yusif Məmmədəliyevin şəxsiyyətini, simasını əks etdirən bu heykəl də həm onun xatirəsinə həsr olunubdur, həm də Azərbaycan elminin inkişafına, keçmişinə və gələcəyinə həsr olunubdur. Bu, bizim insanlara bir də onu nümayiş etdirir ki, Azərbaycanda həmişə elmə hörmət olubdur, bu gün də hörmət var və gələcəkdə də hörmət olacaqdır. Özünü elmi axtarışlara, elmə həsr etmiş insanlar və bu gün, ölkəmizin mürəkkəb dövründə bütün çətinliklərə sinə gərərək elmlə məşğul olan insanlar cəmiyyətimizdə böyük hörmətə layiqdirlər» [41, 325–329].

Heydər Əliyev Azərbaycan elmi qarşısında böyük xidmətləri olan alimlərin əməyini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, onların mənəvi cəhətdən həvəsləndirilməsinə də böyük əhəmiyyət verirdi. Bu illərdə alimlərimizin böyük bir qrupu orden və medallarla təltif edilmiş, Prezident təqaüdünə, fəxri adlara layiq görülmüşlər. Dövlət başçısının diqqət və qayğısı alimlərimizi daha məhsuldar işləməyə, respublikamızın hərtərəfli inkişafı naminə yeni-yeni uğurlar qazanmağa ruhlandırırdı.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin böyük diqqət yetirdiyi Azərbaycan elminin inkişaf konsepsiyası bu gün dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi uğurla davam etdirilir. Prezident İlham Əliyevin bu istiqamətdə imzaladığı sərəncamlar, xüsusilə «Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına integrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında» və «Azərbaycan elmində islahatların aparılması ilə bağlı Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında» sərəncamlar öz gələcəyini möhkəm və sağlam elmi zəmində qurmaq istəyən qüdrətli Azərbaycanın işıqlı sabahına ünvanlanmışdır [1435, 17]. Elmə dövlət diqqət və qayğısının davam etdirilməsi, elminizin dünya səviyyəsinə yüksəlməsi üçün göstərilən səylər əminliklə

deməyə imkan verir ki, Azərbaycan alimləri üzərlərinə düşən məsul vəzifələri uğurla yerinə yetirəcək, elmimiz daha sürətlə inkişaf edəcək və ölkəmizin dinamik inkişafına öz töhfələrini verəcəkdir.

8.2. Təhsilin inkişafı

XX əsr Azərbaycan tarixinin ən böyük nailiyyətlərindən biri ölkəmizdə müasir tipli təlim-tərbiyə müəssisələrinin geniş şəbəkəsinin formalaşdırılmasıdır. Azərbaycanda təhsilin, pedaqoji fikrin, təlim-tərbiyə ocaqlarının tarixi qədim dövrlərlə səsleşsə də, milli təhsilimizin təməli XIX əsrin sonlarında qoyulmuş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli təhsil məsələləri dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmış, sovet dövründə məlum ideoloji stereotiplərə baxmayaraq, güclü təhsil sistemi formalaşmış, respublikamızda savadsızlıq tamamilə ləğv edilmişdir. 1970-ci illər – 1980-ci illərin əvvəlləri isə Azərbaycanda, sözün əsl mənasında, milli təhsilin intibah dövrü olmuşdur. Bu, milli müstəqilliyə aparan yolda xalqımızın ən böyük tarixi nailiyyətlərindən biri idi və şübhəsiz ki, bilavasitə böyük şəxsiyyət Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Cəmiyyətə və dövlət quruculuğuna bir sistem kimi yanaşan Heydər Əliyev burada təhsilin yerini də müəyyənləşdirərək vurğulayırdı ki, həyat böyük bir prosesdir və bu prosesdə uğurla iştirak etmək üçün müasir tələblərə uyğun təhsil almaq lazımdır [235, 195].

Azərbaycan Respublikasında milli təhsil və tərbiyənin tam, bitkin konsepsiyası işlənilib hazırlanmasa da, əminliklə deyə bilərik ki, Heydər Əliyevin məruzələri, nitqləri və çıxışlarında müstəqil Azərbaycan Respublikasının bu sahədə konsepsiyasının əsas müddəaları və baza prinsipləri öz əksini tapmışdır.

Heydər Əliyevin çoxşaxəli fəaliyyətində təhsil nəzəriyyəsi, təhsilin milli tərəqqidə rolu və mahiyyəti, təhsilin məzmunu və milli ideologiya, milli ideologiya prinsiplərinin təhsil müəssisələrində tədrisinə dair fikirləri Azərbaycanın təhsil konsepsiyasının, təhsil sahəsində dövlət islahat proqramının, bütövlükdə, müasir təhsil sisteminin nəzəri aspektlərini əsaslandırmağa imkan verir. Ulu öndər deyirdi: «Dövlət müstəqilliyinin xalqımıza bəxş etdiyi nemətlərdən biri də odur ki, biz

artıq təhsil sistemimizi xalqımızın, millətimizin tarixinə, mənəviyyatına, ənənələrinə uyğun qururuq. Doğrudur, bu proses çox mürəkkəb prosesdir. Bu proses qısa müddətdə başa çatma bilməyəcəkdir. Bu gün təhsil sahəsində çalışan bütün vətəndaşlara, müəllimlərə, təhsil müəssisələrinin rəhbərlərinə müraciət edərək xahiş edirəm ki, onlar tezliklə təhsil sistemində işlərinin müstəqil Azərbaycanın prinsipləri əsasında qurulmasına nail olsunlar. Burada dərslərin dəyişdirilməsi, yeni dərslərin yaranması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bilirəm, bu asan məsələ deyil. Bu, bir çox amillərlə bağlıdır. ... Ancaq indi dərs alan uşaqlar, gənclər gərək mütləq və mütləq bizim yeni dərslər əsasında oxusunlar» [1462; 1620, 1997, 2 sentyabr].

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının gələcəyinin gənclərin əlində olduğunu vurğulayaraq demək olar ki, gənclərimiz nə qədər yaxşı, hərtərəfli təhsil alsalar ölkəmizin gələcəyi də bir o qədər uğurlu, parlaq olacaqdır. Təhsilin məzmunca milli müstəqilliyimizin reallıqlarına və prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasında humanitar fənlərin, xüsusilə, tarix, dil və ədəbiyyat fənlərinin tədrisində milli dövlətçilik ideologiyasının yeni zəmində təqdimatının vacibliyinə xüsusi önəm vermək lazımdır: «Milli ideologiyamızı hər yerdə təqdim etmək üçün məktəblərdə Azərbaycan xalqının tarixinin tədrisinə çox ciddi fikir vermək lazımdır. ...Gənclərimiz öz tarixini, öz tarixi keçmişlərini gərək yaxşı bilsinlər. Çünki mənəviyyatımız, gənclərin bugünkü və gələcək mənəviyyatı bununla bağlıdır» [1491, 17].

İstər milli təhsilimizin məzmunu ilə bağlı nəzəri görüşlərinin, istərsə də milli ideologiyanın konseptual müddəalarının, təməl prinsiplərinin irəli sürülməsində Heydər Əliyevin yeganə məqsədi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaqdan və daha da möhkəmləndirməkdən ibarət olmuşdur.

Azərbaycan təhsilinin vüsətli inkişafı Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyinin birinci dövrünə təsadüf edir. 1969–1982-ci illərdə Azərbaycanda 350 mindən çox şagird yeri olan 849 ümumtəhsil məktəbi tikilib istifadəyə verilmiş, məktəblərdə təhsil alan şagirdlərin sayı 710 min nəfərə çatmışdı. Həmin dövrdə məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin şəbəkəsi genişlənərək 1600-dən 1875-ə, bunlarda tərbiyə alan uşaqların sayı isə müvafiq olaraq 110 mindən 147 minə çatmışdı [167, 21-22].

Heydər Əliyevin imzaladığı «Ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin dərsliklərdən pulsuz istifadə etməsinə keçmək haqqında» qərarla 1978-ci ildən etibarən şagirdlərin dərsliklərlə pulsuz təminatına keçilmişdi. Bu humanist iş təhsilin ictimai-mənəvi statusunu anlamayan «rəhbərlər» tərəfindən 1992-ci ildə ləğv olunmuşdu. Lakin Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə 1995-1996-cı tədris ilindən ilkin olaraq I-IV sinif şagirdlərinin dərsliklərlə pulsuz təminatı yenidən bərpa edilmişdi.

Texniki peşə təhsilinin inkişafı da diqqətdən kənarda qalmamışdı. 1970-ci ilin əvvəlində 76 texniki peşə məktəbində 40,9 min şagird, 1982-ci ildə isə 184 məktəbdə 109 min şagird təhsil alırdı [1491, 33].

Azərbaycan Respublikasının ali və orta ixtisas təhsili Heydər Əliyevin daim diqqət mərkəzində idi. 1980-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda ali məktəblərin sayı 12-dən 17-yə, tələbələrin sayı isə 70 mindən 100 minə çatmışdı. 78 orta ixtisas məktəbində isə 80 minə yaxın gənc oxuyurdu. Bütün bunlar gələcəkdə Azərbaycanın müstəqilliyinə hesablanmış kadr potensialının gücləndirilməsinə vətəndaş qayğısının nəticəsində mümkün olmuşdur.

Heydər Əliyevin Azərbaycan milli təhsili sahəsində müstəsna xidmətlərindən biri, bəlkə də birincisi gənclərimizin respublikadan kənarda təhsil almasına nail olması idi. 1969-cu ildə Azərbaycan Respublikasından kənarda təhsil almaq üçün cəmi 50 yer ayrılmışdısa, Heydər Əliyevin səyləri sayəsində 1978-ci ildə bu 900-ə çatdırılmışdı. 1980-ci illərin əvvəllərində isə bunu 1000–1400 nəfərə qaldırmaq mümkün olmuşdu. Ümumiyyətlə, 1970–1980-ci illərdə SSRİ-nin 50-dən çox şəhərində 135 mülki, 105 hərbi ali məktəbdə respublikamızdan 17 mindən çox gənc 250-dən artıq ixtisas üzrə təhsil almışdı [601, 195].

1988-ci ildən başlayaraq həm SSRİ-də, həm də Azərbaycan SSR-də gedən ictimai-siyasi proseslər təhsildən də yan keçmədi. Lakin Heydər Əliyevin ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışı ilə respublikamızda təhsil sahəsində də tənəzzülün, təhlükəli, dağıdıcı meyillərin qarşısı qətiyyətlə alındı. Milli təhsil sisteminin bərpası və yeni tarixi dövrün tələblərinə uyğun olaraq inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli siyasi, iqtisadi, hüquqi-mənəvi mühit yarandı. Heydər Əliyevin memarı olduğu müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə 11 illik ümumi icbari təhsilə keçildi. Azərbaycan vətəndaşlarının pulsuz ümumi orta təhsilinə dövlət təminatı verildi. Yeni təhsil qanununun yaradılması

həyatı zərurətə çevrildi və «Təhsil qanunu»nun yeni layihəsi ümum-xalq müzakirəsinə verildi. Prezident Heydər Əliyev 1998-ci il martın 30-da «Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyası haqqında» sərəncam imzaladı. Komissiyanın hazırladığı «Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı» 1999-cu il iyunun 15-də dövlət başçısı tərəfindən təsdiq olundu. Həmin sənəd Azərbaycan təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını vacib saysa da, eyni zamanda milli təhsil ənənələrimizə sədaqətin və varisliyin də parlaq təzahürü idi. Ümummilli lider təhsilə son məqsəd deyil, müvafiq ixtisas biliklərinə yiyələnməklə, həyatın müxtəlif sahələrində uğur qazanmaq üçün vasitə kimi baxaraq deyirdi ki, həyat böyük bir prosesdir və bu prosesdə uğurla iştirak etmək üçün müasir tələblərə uyğun təhsil almaq lazımdır.

Azərbaycan təhsili tarixində ilk dəfə olaraq yaradılan ümumi orta təhsilin dövlət standartları və tədris planları 1999-cu ildə hazırlanıb təsdiq edildi. Bu plana uyğun olaraq, ümumtəhsil fənlərinin şagirdin maraq və arzusunu nəzərə almaqla tədrisi real gerçəkliyə çevrildi.

Təhsil sahəsində yenilikləri dünya təcrübəsindən səmərəli istifadəni də tələb edirdi. Eyni zamanda bu işlər sistemli şəkildə görülməli, onların yaxın və uzaq zamanda nəticələri mütləq nəzərə alınmalı idi. Bazar münasibətləri şəraitində müasir elmi-texniki yeniliklərə yiyələnmək və onları ölkəmizdə tətbiq etmək üçün gənc nəslə hazırlamaq, bir çox yeni ixtisaslar üzrə kadrlar yetişdirmək üçün bütün işlərin əsası orta təhsil illərində qoyulmalı idi.

Heydər Əliyevin göstərişi və bilavasitə rəhbərliyi ilə ümumtəhsil məktəblərinin yeni milli dərsliklərlə təchiz edilməsi üçün ciddi tədbirlər görüldü. 2001/2002-ci tədris ili üçün ümumtəhsil məktəblərinin 1–4-cü sinifləri üzrə dərsliklərin 90 faizi, 5–11-ci siniflər üzrə 75 faizdən çoxu məzmunca yeniləşdirilmişdi. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyinin ikinci dövründə təxminən 200 adda 12 milyon nüsxədən artıq orta məktəb dərsliyi latın qrafikası ilə nəşr olunmuşdu.

Bu dövrdə təmayüllü siniflərin, yeni tipli tədris müəssisələrinin şəbəkəsinin genişlənməsinə də daim diqqət göstərmişdir. 2001-ci ilədək istedadlı şagirdlər üçün 41 lisey və gimnaziya fəaliyyətə başladı ki, onlarda 17558 şagird təhsil alırdı. İstedadlı uşaqlara dövlət qayğısının hüquqi təminatı üçün Prezident «Azərbaycanda gənc istedad-

lara dövlət qayğısı haqqında» xüsusi fərman da imzalamışdı. Həmin fərmanla gənc istedadların «Qızıl Kitab»ının və Prezidentin ayrıca təqaüdünün təsis olunması bu sahədəki işlərə güclü stimül olmuşdur.

Heydər Əliyev orta məktəbdə tədrisin keyfiyyətinin milli zəmində və dünya təhsilinin ən qabaqcıl təcrübəsi əsasında yüksəldilməsinə xüsusi diqqət yetirir, eyni zamanda narahatlığını da gizlətmirdi. O, 2002-ci il avqustun 30-da ali məktəblərə ən yüksək balla daxil olmuş tələbələrle görüşündəki nitqində demişdir: «Məni narahat edən ümumi təhsil, yəni bizim gənclərin ilkin təhsili, orta məktəblərdəki vəziyyət, orta məktəbin verdiyi təhsil və bu məktəbləri qurtaran uşaqların bilik səviyyəsidir. Məni narahat edən budur. Bu, ümumiyyətlə bizim xalqın bilik səviyyəsini göstərir. Çünki çox yüksək nəticələr əldə edən ayrı-ayrı insanlar, yaxud da ki, tələbələr, elmi işlə məşğul olanlar hələ xalqın, millətin ümumi bilik səviyyəsini göstərə bilməz. Onun göstəricisi ola bilməz. Bu göstərici orta məktəblərdədir» [1620, 2002, 31 avqust].

Bütövlükdə, təhsilin, o cümlədən orta təhsilin ən ciddi problemlərindən biri məktəb tikintisi, mövcud olanların təmiri və müasir avadanlıqla təchizatı ilə bağlıdır. 2002-ci il oktyabrın 4-də Prezident Heydər Əliyevin «Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında» sərəncamından sonra məktəblərin tikintisi, bərpa, təmiri və avadanlıqla təchizi sahəsində mühüm tədbirlər görüldü. Belə ki, əgər 1995–96-cı dərs ilində respublikada 4494 ümumtəhsil müəssisəsi (erməni təcavüzü nəticəsində dağıdılmış 616 məktəb bura daxil deyil) fəaliyyət göstərirdisə, 2002/2003-cü dərs ilində onların sayı 4561-ə çatmışdı [1491, 32]. 1993–2002-ci illərdə Azərbaycanda 137 yeni məktəb binası tikilmişdi. Bunlardan 47-si Naxçıvan MR-in payına düşürdü. Məktəb tikintisi, eləcə də təmir və bərpa işlərinin görülməsi sahəsində beynəlxalq təşkilatların, xarici ölkələrin Azərbaycandakı səfirliklərinin gördükləri işlər də təqdirəlayiqdir. Ümumiyyətlə, 1999-cu ildən 2002-ci ilədək xarici təşkilatlar tərəfindən respublikanın 10 rayonunda 8936 yerlik 28 məktəb binası tikilmiş, 15 rayonda 29045 yerlik 70 məktəb binası təmir edilmişdi. Bununla belə, ümumtəhsil məktəbləri ilə bağlı ciddi problemlər hələ də var idi. Belə ki, 4561 ümumtəhsil məktəbindən 1248-i birtipli layihə üzrə tikilmiş binalarda, 3265-i müasir tələblərə cavab verməyən, uyğunlaşdırılmış binalarda yerləşirdi ki, bunların da 204-də

minimum şərait belə yox idi. Məhz bu səbəbdən məktəblərin maddi-tədris bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində ən aktual problemlərdən biri kimi yeni məktəb binalarının tikintisinə xüsusi önəm verilirdi.

Prezidentin 2002-ci il 4 oktyabr tarixli sərəncamına uyğun olaraq, Təhsil Nazirliyi tərəfindən yeni məktəb binalarının tikintisi və bərpası ilə əlaqədar «Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin əsaslı təmiri və müasir avadanlıqlar ilə təmin olunmasına dair proqram (2003–2007-ci illər)» hazırlandı və 2003-cü ilin aprelində dövlət başçısı tərəfindən təsdiqləndi.

Milli təhsilimizin mühüm sahələrindən biri texniki peşə təhsili idi. 1996-cı ildə respublika hökuməti «Azərbaycan Respublikasında peşə təhsilinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında» qərar qəbul etdi. Həmin qərara əsasən, maddi-texniki bazası zəif olan 41 peşə məktəbi ləğv edildi və bir çoxu başqaları ilə birləşdirildi. Müasir avadanlıqla təchiz edilmiş yeni peşə məktəbləri və liseyləri yaradıldı. 2002/2003-cü tədris ilinin başlanğıcında Azərbaycan Respublikasında 49 peşə liseyi, 61 peşə məktəbi fəaliyyət göstərirdi, onlarda 115 peşə istiqaməti üzrə 25 mindən artıq şagird təhsil alırdı.

Ali və orta ixtisas təhsili pilləsində də uğurlar əldə olunmuşdur. Azərbaycan ali təhsil tarixində ilk dəfə olaraq 1993–1994-cü dərs ilindən etibarən ikipilləli ali təhsilə – 4 illik bakalavr və 2 illik magistratura təhsilinə keçilmişdi, 2003-cü ildə dövlət ali məktəblərinin sayı 17-dən 30-a çatdırılmışdı. Dövlət ali məktəbləri ilə yanaşı, 1993-cü ildən 2003-cü ilədək 18 özəl ali təhsil müəssisəsi də yaradılmışdı.

Heydər Əliyev vurğulayırdı ki, dövlət təhsilin maliyyələşdirilməsini, yüksək təhsil almaq üçün maddi-texniki bazanın yaradılmasını, məktəblərin şəraitinin yaxşılaşdırılmasını özünün əsas vəzifələrindən biri hesab edir və təhsilin inkişafı gələcəkdə də dövlətin siyasətinin öncül sahəsi olacaqdır.

Heydər Əliyevin «Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında» 2000-ci il 13 iyun tarixli fərmanı da ali təhsil sahəsində dövlət siyasətinin yeniləşdiyini və onun daha mobil xarakter kəsb etdiyini göstərirdi. Həmin fərman təhsil sisteminin əsaslı şəkildə təkmilləşdirilməsinə, idarəetmənin müasir prinsiplərinin bərqərar olunmasına, təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına və dünya təhsil sisteminə inteqrasiyasına zəmin yaratdı.

Fərmana müvafiq olaraq, ali təhsil müəssisələrinin şəbəkəsi optimallaşdırıldı, ölkənin 4 aparıcı ali məktəbinə – Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası, Azərbaycan Tibb Universiteti və Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasına maliyyə müstəqilliyi, bir neçə ali məktəbə isə «Universitet» statusu verildi. Yenə həmin fərmanla müəllim hazırlığının keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə ölkəmizdə indiyədək bənzəri olmayan yeni ali tədris müəssisəsi – Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu və onun bölgələrdə 12 filialı yaradıldı, müəllimlərin təkmilləşdirilməsi, ixtisasının artırılması üçün dayaq məntəqələri şəbəkəsi təşkil edildi.

Təhsilin modernləşdirilməsi prinsipinə uyğun olaraq, orta ixtisas məktəblərinin sayı azaldılıb 78-dən 72-yə endirildi ki, onlardan da 4-ü özəl təhsil müəssisəsi idi.

Təhsil sahəsində beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsinə də çox həssaslıqla yanaşıldı. 1992-ci ildə 75 nəfər naxçıvanlı gənc Türkiyəyə təhsil almağa göndərilmişdi. Azərbaycandan və ümumilikdə dünyanın inkişaf etmiş 40-dək ölkəsinə 160 ixtisas üzrə 4 mindən çox azərbaycanlı gənc göndərildi [1491, 46]. Eyni zamanda Azərbaycanın da müxtəlif ali məktəblərində xarici ölkə vətəndaşları oxuyurdular. 2001-ci ilin sonunda respublikada təqribən 50 xarici ölkədən 2000-dən çox tələbə, magistr, aspirant təhsil alırdı [124, 219].

Xarici əlaqələr sahəsində əsas strateji məqsəd hər bir ali təhsil müəssisəsinin beynəlxalq fəaliyyət subyektinə çevrilməsinə şərait yaratmaqdan, Avropa İttifaqının, YUNESKO-nun və digər beynəlxalq təşkilatların müxtəlif təhsil proqramları və layihələrində iştirak etməkdən ibarət olmuşdur. XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Respublikası dünyanın 30-dan çox ölkəsi ilə ali təhsil sahəsində genişmiqyaslı əməkdaşlıq edirdi.

8.3. Milli mənəvi dəyərlərin dirçəldilməsi və qorunması

Hər bir xalqın özünəməxsusluğunu müəyyən edən başlıca meyarlar onun dili və milli mənəvi dəyərləridir. Milli mənəvi dəyərlər xalqın, millətin, şəxsin kimliyini ortaya qoyur. Milli mənəvi dəyərlərə

görə xalqlar bir-birindən fərqlənilir. Milli mənəvi dəyərləri qoruyan, təkmilləşdirən, ona əməl edən xalq həmişə hörmətlə qarşılanmışdır. Milli ruhu qorumağın, inkişaf etdirməyin və gələcək nəsillərə çatdırmağın ən yaxşı forması milli dövlətdir. Çünki milli dövlət təkcə ölkənin ərazisinin, maddi sərvətlərinin deyil, eyni zamanda xalqın milli mənəvi dəyərlərinin qorunmasına xidmət edir.

Sovet rejimi xalqımızı öz dilindən, dinindən, milli mənəvi dəyərlərindən uzaq salmışdı. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli mənəvi dəyərlərin dirçəldilməsi, qorunması və möhkəmləndirilməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Xalqımız indi öz milli mənəvi köklərinə qayıdır, milli xüsusiyyətlərinə uyğun olan həyat tərzini qurur. Buna nail olmaq üçün isə, ilk növbədə, əsrlərdən, keçmiş nəsillərdən bizə miras qalmış milli sərvətlərimizi qoruyub saxlamağı və qiymətləndirməyi bacarmalıyıq.

Azərbaycan xalqının tarixində və taleyində müstəsna xidmətləri olan görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev respublikaya rəhbərliyinin hər iki dövründə milli mənəvi dəyərlərimizə xüsusi əhəmiyyət vermiş, milli şüurumuzda inqilabi dəyişikliklər etmişdir. Keçən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən başlayan milli dirçəliş, mənəvi mühitin sağlamlaşması, elm və təhsilin inkişafı, ölkənin hərtərəfli yüksəlişinə ciddi diqqət yetirilməsi, mədəniyyətə qayğı bütövlükdə milli oyanışa, milli özünüdərkə təkan vermişdi. 70–80-ci illərdə Heydər Əliyev böyük qətiyyət, əzm və cəsarətlə xalqın tarixi yaddaşının qorunmasına, mədəniyyətimizin tərəqqisinə, Azərbaycanın bütün dünyada tanınmasına çalışırdı. Həmin dövrün mövcud siyasi reallıqları milli ruhun yüksəldilməsi istiqamətində açıq-aşkar fəaliyyət göstərməyə imkan verməsə də, xalqımızın mədəniyyətinin inkişafı və dünya miqyasında təbliği sahəsində ciddi iş görülürdü.

Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycanda hakimiyyətə qayıdışından sonra respublikanın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və elmi-mədəni həyatında baş vermiş dəyişikliklər cəmiyyətdə mənəvi mühitin xeyli dərəcədə sağlamlaşmasına, milli köklərə bağlılığın artmasına gətirib çıxardı. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, xalqımızın milli mənəvi dəyərlərinin qorunmasında, onların dövlətçiliyin ayrılmaz tərkib hissəsinə və dövlət siyasətinin aparıcı qoluna çevrilməsində Ümummilli lider Heydər Əliyev qədər xidmət göstərən şəxsiyyət olmamışdır. Ulu öndər doğma torpağımız, ana dilimiz, böyük və zəngin tariximiz, millətimizlə yanaşı,

milli mənəvi dəyərlərimizə də sadıq olmağı hər bir azərbaycanlının vətəndaşlıq borcu hesab edirdi.

Milli mənəvi dəyərlərin qorunmasında, kənar və yabançı təsirlərdən xilas olmasında, saflaşmasında, Azərbaycan xalqının dəyərli sərvəti kimi mühüm amilə çevrilməsində böyük öndərimizin uzaqgörən siyasəti, əməli fəaliyyəti, verdiyi fərman və sərəncamlar, beynəlxalq kürsülərdən söylədiyi tarixi nitqlər, gənc nəslin milli mənəvi dəyərlərə yiyələnməsi üçün istiqamətləndirdiyi tədbirlər, özünün şəxsi nümunəsi əvəzsiz rol oynamışdır.

Milli mənəvi dəyərlərin özü mürəkkəb daxili struktura malikdir. Burada üç tərkib hissəni xüsusi vurğulamaq olar: dil, din, adət-ənənə. Bunların şüur müstəvisində proyeksiya olan milli mentalitet. Hər xalqın öz adət-ənənələri, milli mənəvi və dini dəyərləri var, biz də milli mənəvi, dini dəyərlərimizlə fəxr edirik. Milli mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsini, qorunub saxlanmasını və inkişaf etdirilməsini əsas vəzifələrdən biridir.

İslam dünyasının bir çox ölkəsində, o cümlədən Azərbaycanda geniş qeyd edilən, əslində, insanların təbiətlə münasibətini ifadə edən Novruz bayramına müstəqillik dövründə daha geniş anlamda yanaşır, ona yeni məna verilirdi: «Müstəqil Azərbaycan Respublikasında Novruz bayramı ilbəl geniş vüsət alır, bizim qədim, əziz bayramımız kimi ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında özünə layiq yer tutur və insanlara ruh verir, onları sevindirir, şadlandırır.

Bu bayram günlərində xalqımız Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin, milli azadlığının nə qədər qiymətli, hər bir şəxs üçün tarixi əhəmiyyətli bir hadisə olduğunu daha da dərindən dərk edir. Ona görə də bu bayram artıq Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin və milli azadlığının rəmzidir».

Milli mənəvi dəyərlərimizə yiyələnməkdə gənc nəslin milli ruhda tərbiyə olunmasını başlıca vəzifələrdən biri hesab edilirdi. «Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz», ulu öndər vurğulayırdı.

Azərbaycan Respublikasının və onun xalqının ən qiymətli milli mənəvi sərvətinin bu ölkənin insanları olduğu, insan amili Azərbay-

can Respublikasının Konstitutasında önə çəkilir. Azərbaycan xalqı təkcə respublikamızda yaşayan insanlardan ibarət deyildir. Ulu öndər dünya azərbaycanlılarını bir an da olsa unutmur, onların problemləri ilə maraqlanır, onlara doğma Vətənə xidmət etməyi, xalqımızın dilini, dinini, mədəni sərvətlərini xaricdə yaşatmağı, övladlarını azərbaycanlı kimi böyütməyi tövsiyə edirdi.

Dünya azərbaycanlılarının I qurultayındakı nitqində Heydər Əliyev soydaşlarımıza əbədi-tarixi tövsiyə və nəsihətini söyləmişdir: «...Azərbaycan xalqı böyük, qədim tarixə malikdir. Çoxəsrlilik tariximizdə xalqımız bir çox sınaqlardan çıxmış, yaşamış, öz mənliliyini itirməmiş, öz milliliyini itirməmiş, dünya sivilizasiyasına dəyərli töhfələr vermiş, dünya sivilizasiyasını zənginləşdirmişdir. Ancaq tarixin müxtəlif mərhələlərində azərbaycanlılar bəzi məhrumiyyətlərə düşər olmuşlar. Ona görə də bütün dünyaya səpələnmiş azərbaycanlıların birliyi, həmrəyliyi indi həm bizim üçün, müstəqil Azərbaycan dövləti üçün, həm də dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlılar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir... Biz istəyirik ki, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar həmin ölkələrin vətəndaşları kimi istədikləri kimi yaşasınlar. Ancaq heç vaxt öz milli köklərini, milli mənsubiyyətlərini itirməsinlər. Bizim hamımızı – azərbaycanlıları birləşdirən milli mənsubiyyətimizdir, tarixi köklərimizdir, milli mənəvi dəyərlərimizdir, milli mədəniyyətimizdir..., xalqımıza mənsub olan adət-ənənələrdir.

İnsan hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, gərək öz milliliyini qoruyub saxlasın. Dünyada, eyni zamanda assimilyasiya prosesi də var. Ancaq insanlar gərək daim öz milli mənəvi dəyərlərinə, milli köklərinə sadıq olsunlar. Bizim hamımızı birləşdirən məhz bu amillərdir. Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən azərbaycançılıq ideyasıdır, azərbaycançılıqdır» [1163, 2001, 10 noyabr].

Xalqımızın milli mənəvi dəyərlərini yaşadarkən, ilk növbədə, xalqımızın tarixinin çoxcəhətli səhifələrini özündə yaşadan abidələrə, əsərlərə, şəxsiyyətlərə, ümumtürk dəyərlərinə daxil edilən əsərlərə üstünlük verirdi. Bizim əsas məqsədimiz tariximizin görkəmli səhifələrini xalqımızın bugünkü və gələcək nəsillərinə, bütün dünyaya daha yaxşı tanıtmak idi.

Ölkənin xilasını yalnız silahda, hərbi gücdə deyil, həm də bu torpaqda yaradılmış qədim və bənzərsiz mədəniyyəti xalqa qaytarmaqla

onun milli ruhunun dirçəldilməsindədir. Azərbaycanın çətin bir vaxtında – 1994-cü il martın 16-da dahi şair və mütəfəkkir Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyi haqqında Fərman imzalaması da məhz bu məqsəddən irəli gəlmişdi. Təkcə ölkəmizdə deyil, Parisdə YUNESKO-nun iqamətgahında, İraqda, Orta Asiya respublikalarında, Türkiyədə, Rusiyada və İranda da keçirilən, Ulu öndərin dediyi kimi, milli mədəniyyətimizin, Azərbaycan dövlətçiliyinin, müstəqilliyimizin bayramına çevrilən yubiley təntənələri ölkəmizin müstəqilliyinin başlıca mənbəyi, onun əbədiyyəti və dönməzliyinin təminatçısı olan Azərbaycan gəncliyinin xalqımızın, tariximizin nə qədər zəngin olduğunu, bəşər mədəniyyətinə nə qədər töhfələr verdiyini bir daha dərk etməsi, gənc nəsildə milli iftixar hissinin daha da yüksəlməsi baxımından da son dərəcə əhəmiyyətli idi.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı milli mənəvi baxımdan Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyət xəzinəsinə bəxş etdiyi ən qiymətli inci, milli sərvətimizin ən əzəmətli və parlaq abidəsi sayılırdı. Bu dastan elə bir sənət abidəsidir ki, burada Azərbaycan türklərinin dünyagörüşü, milli xarakteri, adət-ənənəsi, dini, fəlsəfi və psixoloji görüşləri, əxlaq, dövlətçiliyi, ailə və cəmiyyət münasibətləri, Vətən, torpaq sevgisi, xalqın mübarizliyi, qəhrəmanlıq səhifələri, dilimizin şirinliyi, humanizm və xeyirxahlıq kimi saf hisslər cəmlənmişdir.

1997-ci il aprelin 20-də oğuz türklərinin tarixini əks etdirən, yüksək bəşəri ideyaları tərənnüm edən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyinin keçirilməsi üçün tarixi Fərman imzalamışdı.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyini keçirən dövlət komissiyasının iclasında Ümummilli lider deyirdi: ««Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının yubileyinin keçirilməsi ən böyük siyasi, mənəvi xarakter daşıyır və mədəniyyətimizə, ədəbiyyatımıza olan qayğıni və münasibəti göstərir. Biz son illərdə Azərbaycanda tariximizin görkəmli səhifələrini yad etmək, tariximizi bugünkü və gələcək nəsillərə daha da geniş anlatmaq, xalqımızın, millətimizin tarixini dünyaya nümayiş etdirmək məqsədilə bir çox yubiley tədbirləri keçirmişik. Bunlardan da hər birinin çox böyük faydası olubdur. Bu faydaları nə faizlə, nə miqdarla, nə də ki, çəki ilə ölçmək olar. Ancaq əgər bir ölçü olsaydı, demək olardı ki, ən böyük ölçüyə malik faydalardır... «Dədə Qorqud» dastanı bizi bu gün, eyni zamanda birləşdirir, bir-birimizə yaxınlaşdırır.

Birləşməyə də ehtiyac vardır... Bu, hamımız – onlar üçün də, bizim üçün də doğmadır. Amma bu, hamının olmaqla bərabər, xüsusən Azərbaycanındır, Azərbaycana məxsusdur. Bu da türk aləmində Azərbaycanın nə qədər görkəmli yer tutduğunu göstərir» [1163, 1999, 9 aprel].

«Dədə Qorqud» dastanının yubileyinin təntənə ilə keçirilməsi, həqiqətən, onu birdəfəlik Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətinə çevirdi, gənclərimizin mənəvi dəyərlər sistemində daxil etdi.

Azərbaycan dövlətçiliyinin qorunub saxlanılması, inkişaf etdirilməsi, vətənə sevgi hissini, dövlət mənafeyinin üstün tutulmasını, şəxsi mənafeyi dövlət mənafeyi prizmasından keçirmək vəzifələrini, dövlət ideologiyasının yaradılmasını və bu ideologiyanın insanların bir vətəndaş kimi formalaşmasına yönəldilməsinə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Milli ideologiyanın əsas komponentləri, bir tərəfdən, milli dövlətçilik, digər tərəfdən milli mənəvi dəyərlər idi. Azərbaycan dövlətinin milli ideologiyasının əsasını azərbaycançılıq təşkil edir. Dövlətçilik, milli mənəvi dəyərlər azərbaycançılıq anlayışının tərkib hissələridir. Milli mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz.

Ümummilli liderimiz dövlət quruculuğu və idarəçiliyi ilə yanaşı, milli ideologiyanın əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, bu sahədə yeni mükəmməl elmi konsepsiyanın yaradılması və onun həyata keçirilməsi sahəsində də müstəsna xidmətlər göstərmişdir.

Milli ideologiyamızın Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş ən mühüm istiqamətlərindən biri azərbaycançılıq xəttidir. Bu xətt, bir tərəfdən, Azərbaycanda vahid milli dövlətçilik hissiyyatının formalaşmasını, etnik-milli yetkinləşmə və bütövləşməni, digər tərəfdən isə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafını və bütün ölkə miqyasında, bütün fəaliyyət sahələrində mövqeyinin möhkəmlənməsini nəzərdə tutur.

Dilimizin inkişafı, qorunması, fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi kimi tarixi missiyanın yerinə yetirilməsində Heydər Əliyevin müstəsna rolu vardır. Ulu öndər Azərbaycan xalqının və onun dilinin mənşəyi, formalaşması kimi məsələlərə çox ciddi əhəmiyyət verirdi. O, Azərbaycan dilinə xalqımızın əvəzsiz sərvəti, tarixi, mədəniyyəti, mədəni sərvəti kimi yanaşır, ana dilimizin, dövlət dilimizin inkişaf etdirilməsini müstəqil ölkəmizin gələcəyi üçün əsas vasitələrdən biri hesab

edirdi. Heydər Əliyevin səyi nəticəsində Azərbaycan dili Azərbaycan Konstitusiyasında təsbit olunmuşdur. Ümummilli liderin Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı sahəsində ən böyük xidməti dilimizə dövlət statusu verilməsi istiqamətində gördüyü əməli işlərdir. Heydər Əliyevin, xüsusilə Azərbaycan dili və əlifbası, xalqımızın mənəvi dəyərləri ilə bağlı imzaladığı tarixi fərman və sərəncamlar bu istiqamətdə olduqca əhəmiyyətli işlərin görülməsinə imkan yaratdı.

2001-ci ildə Prezident Heydər Əliyev «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» müstəsna dəyəri olan bir Fərman imzaladı. Həmin Fərman ölkəmizdə Azərbaycan dilinin inkişafı üçün yeni perspektivlər açmışdır. Fərmanda Azərbaycan dilinin xalqımız üçün ən mühüm milli dəyər olduğu vurğulanır və ona yüksək qiymət verilir: «Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarındanək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Düşüncələrdəki dərinliyi, hisslərdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə etmək kamilliyinə yetişə bilməsi üçün hər hansı bir xalqa bir neçə minillik tarix yaşaması lazım gəlir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır» [1163, 2001, 19 iyun].

Prezident Heydər Əliyev 2001-ci il iyulun 4-də «Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının təşkilinin təsdiq edilməsi haqqında» sərəncam, avqustun 9-da «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsdiq edilməsi haqqında» fərman imzalamışdı.

Bütün bu sənədlərin imzalanması milli qeyrət, mənəvi saflıq, dövlətə, xalqa, onun dilinə sədaqət, nəhayət, bu sahədə dərin bilik tələb edirdi. Tədqiqatçılar belə bir cəhəti də vurğulayırlar ki, Heydər Əliyev milli dövlət dilinin, yəni rəsmi dilin, siyasət dilinin müstəqil üslub kimi formalaşmasının da əsasını qoymuşdur. Bu isə bilavasitə dövlətçilik təfəkkürü ilə bağlıdır. Görkəmli siyasi xadim Heydər Əliyevin dövlət başçıları, xarici nümayəndə heyətləri ilə görüşlərdə, rəsmi tədbirlərdə çıxışları və nitqləri dövlətçilik təfəkkürünün inkişafı, siyasi mədəniyyətin formalaşdırılması, dövlət dilinin bir dil üslubu kimi formalaşması və yayılması üçün əhəmiyyəti əvəzsizdir və inamla demək olar ki, həqiqətən, böyük bir məktəb, universitet rolu oynamışdır.

İndiki qloballaşma şəraitində milli mənəvi dəyərlərimiz, həqiqətən, böyük təhlükələrlə üzləşir və milli fəlsəfi fikrə istinad etmədən,

milli ideologiyanın formalaşmasını təmin etmədən və milli-sosial özünüqoruma şüuru formalaşdırmadan, ictimai şüuru düzgün istiqamətləndirmədən bu təhlükənin qarşısını almaq çox çətin, əslində, mümkün deyildir. Ulu öndər Heydər Əliyevin 2001-ci il avqustun 13-də dövlət televiziyası ilə verdiyi bəyanat məhz belə bir zərurətdən irəli gəlmişdi. Həmin məşhur bəyanat bu istiqamətdə baş verən anarxiyanın və özbaşnalığın qarşısını aldı və xalqda böyük razılıq yaratdı. Bəyanatda Azərbaycan xalqının zəngin mədəni dəyərlərinin, çoxəsrlik tarixə malik adət-ənənələrinin, dünyanın ən qədim və sivil xalqları ilə müqayisə olunacaq mədəni irsinin bütün azərbaycanlılar tərəfindən qorunmasının zəruriliyi öz əksini tapmışdır. Bu bəyanat mənəviyyatımızın saflaşdırılmasında, ona xələl gətirən əməllərin qarşısının alınmasında, zəngin irsimizə münasibətin yaxşılaşmasında, xalqın öz tarixi keçmişinə bağlılığının və milli adət-ənənələrimizə sdaqətin möhkəmləndirilməsində böyük rol oynadı. Ulu öndər bəyanatında bildirirdi ki, biz öz milli mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi, əxlaqi dəyərlərimizi bütün istiqamətlərdə qorumalıyıq, saxlamalıyıq və gənc nəsli illər boyu sınaqlardan keçmiş bu mənəvi-əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyələndirməliyik.

Yaxın keçmişin uzun sürən totalitar rejimi, ateizm ideologiyası konfessiyaların, xüsusən də islam dininin sərbəst fəaliyyəti üçün ciddi qadağalar qoymuşdu. Azərbaycanda əhalinin mütləq əksəriyyəti islam dininə mənsub olduğu halda, rəsmən fəaliyyət göstərən 53 dini icmadan ancaq 18-i islam dini təşkilatı idi. Həmin dövrdə respublikamızda 31 xristian dini icması və təriqəti, 4 yəhudi dini təşkilatı qeydə alınaraq fəaliyyət göstərirdi [124, 297].

Xalqımız dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra ölkəmizdə insan hüquq və azadlıqları, o cümlədən vicdan və dini etiqad azadlığı beynəlxalq standartlara uyğun bərpa edildi. Dini etiqad azadlığı Azərbaycanın dövlət siyasətində demokratik hüquqi cəmiyyət quruculuğunun zəruri atributu kimi dərk edilir və bu sahədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, «Dini etiqad azadlığı haqında» qanuna müvafiq olaraq ardıcıl işlər görülür.

İslam dininin insan mənəviyyatının saflaşdırıcı xüsusiyyətlərindən və mənəvi emosional gücündən milli birlik vasitəsi kimi səmərəli istifadə edilməsini azərbaycançılıq məfkurəsinin fundamental prinsip-

lərindən biridir. İslam dini icmaları, müqəddəs ocaqlar bərpa olunur, yeniləri yaradılırdı. 1991–2001-ci illərdə respublikada məscidlərin sayı 19-dan 1236-ya çatmışdı. Yeni məscidlər tikilmiş, ziyarətgahlar təmir edilib abadlaşdırılmışdı. Bakı mədrəsəsi öz fəaliyyətini genişləndirərək, 1997-ci ildə Bakı İslam Universitetinə çevrilmişdir.

Dinin mənəviyyatda rolunun artmasını Azərbaycanın inkişaf strategiyasının mühüm istiqamətlərindən biridir. Azərbaycan xalqı heç vaxt inamından, dinindən uzaqlaşmayacaq və bu mənəvi mənbələri-mizdən istifadə edərək gələcəyimizi quracağıq. Azərbaycan Respublikası bu işdə fundamentalizmə və fanatizmə yol verməməlidir.

Ümummilli lider həmişə həm müdrik el ağsaqqalı, həm də təc-rübəli dövlət başçısı kimi cəmiyyətimizin mənəvi əsaslarını təşkil edən prinsiplər və onların qorunub inkişaf etdirilməsi istiqamətləri barədə çox dəyərli fikirlərini xalqla bölüşürdü.

Ölkəmiz müsəlman dünyasının ayrılmaz hissəsi olaraq islam mədəniyyətinin inkişafına tarixən öz töhfələrini vermişdir. Eyni za-manda islam dini xalqımızın həm dini əqidəsi, həm də milli mənəvi dəyəri kimi insanların həyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Ulu öndər milli mənəvi dəyərlərin xalqın, vətəndaşların milli birliyinə xidmət etdiyini həmişə vurğulamış, dini bayramların milli həmrəyliyin təmin edilməsində mühüm rol oynadığını xüsusi qeyd etmişdir.

Heydər Əliyev insan cəmiyyətində mənəviyyatı hər şeydən üstün tuturdu. Hesab edirdi ki, əsrlərdən bizə miras qalmış milli mənəvi dəyərlər təkcə müasir milli mövcudluğumuzun deyil, həm də siyasi mövcudluğumuzun, dövlətçiliyimizin təminatçısına çevrilməlidir və əksinə, milli-mənəvi varlığımızın qorunub saxlanması da dövlətin ən əsas funksiyalarından biri olmalıdır. Bu gün Azərbaycançılıq ideologi-yası formalaşmış və nəticədə bu ideologiya Azərbaycan dövlətinin milli-siyasi məfkurəsinə çevrilmişdir.

8.4. Gənclər siyasəti

Hər bir ölkənin maddi və mənəvi tərəqqisi həm də cəmiyyətin ən dinamik təbəqəsi olan gənclərin həyat və fəaliyyət şəraitindən, dövlətin gənclər siyasətinin düzgün müəyyənləşdirilməsi və həyata

keçirilməsindən bilavasitə asılıdır. Gənclər ölkənin və millətin gələcəyi, onun inkişafının və yüksəlişinin əsas meyarı və parametridir.

Azərbaycan Respublikasının öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsində gənclərin böyük xidməti olmuşdur. Sovet imperiyasına qarşı mübarizənin, Qarabağ hadisələri ilə bağlı başlanmış xalq hərəkatının ön sıralarında gənclərimiz getmişlər. 1991–1993-cü illərdə respublikada gənclərin müxtəlif təşkilatları yaranmağa başladı. O vaxt ölkədə hökm sürən hərc-mərclik şəraitində təşəkkül tapmış gənclər təşkilatlarının çoxunda siyasiləşmə, populizm meyilləri özünü göstərir, bu təşkilatların bir çoxu müxtəlif yönlü siyasi partiya və qurumların təsiri altına düşürdü. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyünün qorunması, ölkədə hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu prosesinin həyata keçirilməsi vəzifələri gənclərin ayrı-ayrı siyasi partiya və qurumların deyil, milli dövlət maraqları əsasında səfərbər olunmasını, vahid gənclər siyasətinin hazırlanıb həyata keçirilməsini zərurətə çevirdi [1556].

Milli dövlətçiliyimizin təhlükə qarşısında olduğu bir vaxtda, 1993-cü il sentyabrın 22-də respublika Ali Sovetinin Sədri, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən Heydər Əliyev gənclərin bir qrupu ilə görüşmək üçün vaxt taparaq, ölkənin və gəncliyin problemləri ilə bağlı onların fikir və mülahizələrini dinlədi. Ümummilli lider bu görüşdə Azərbaycanın üzləşdiyi problemləri dərinlən təhlil etmiş, o cümlədən gənclərlə bağlı həyata keçirilən siyasətdə buraxılmış kobud səhvləri göstərmişdi. Gəncliyə öz tövsiyələrini verən Heydər Əliyev onları ölkənin taleyinə biganə qalmamağa, iqtisadi, ictimai, siyasi problemlərin həllinə töhfələrini verməyə, fəal olmağa çağırırmışdı.

Gənclərlə iş sahəsində dövlət siyasətinin mühümlüyünü nəzərə alaraq, bu işin sistemli şəkildə təşkil olunması məqsədilə Prezident Heydər Əliyev 1994-cü il iyulun 26-da Gənclər və İdman Nazirliyinin yaradılması haqqında fərman imzaladı. Fərmanda nazirliyin qarşısında gənc nəslin Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının ümummilli strateji siyasətinə uyğun tərbiyəsi, gənclərlə iş sahəsində cəmiyyətin demokratik inkişafı tələblərinə cavab verən siyasətin həyata keçirilməsi, gənclərin qüvvə və bacarıqlarını, yaradıcılıq imkanlarını milli dövlət quruculuğu vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə, ölkədə is-

lahatlar proqramının həyata keçirilməsinə səfərbər olunmasına, gənclərin yüksək sosial, mənəvi və sağlam fiziki inkişafını təmin edən bütün fəaliyyət sahələrinin istiqamətləndirilməsi, gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi, onların sosial problemlərinin həlli, gənc nəsil arasında bədən tərbiyəsi və idmanın kütləviliyinin təmin edilməsi, bədən tərbiyəsi sahəsində milli proqramın həyata keçirilməsi və s. vəzifələr qoyulmuşdu.

Nazirliyin və respublikanın gənclər təşkilatlarının təklifini nəzərə alaraq Azərbaycan Prezidenti 1996-cı il yanvarın 26-da Azərbaycan gənclərinin I Forumunun keçirilməsi haqqında sərəncam imzaladı. Fevralın 2-də keçirilən Forumda gənclərin bütün kateqoriyalarını, siyasi partiyaları və gənclər təşkilatlarını, ölkənin bütün regionlarını təmsil edən 2000-dək nümayəndə iştirak edirdi. Forumun işində Azərbaycan Prezidenti başda olmaqla bütün dövlət strukturlarının rəhbərləri iştirak etmiş gənclərin irad və təkliflərini dinləmiş, onların problemlərini öyrənmişdilər. Forumda proqram xarakterli nitq söyləyən Ümummilli lider Heydər Əliyev gənclərin qarşısında çox böyük vəzifələr durduğunu, onların əsas vəzifəsinin isə özlərini müstəqil Azərbaycan Respublikasının inkişafına, onun əbədiyaşarlığına həsr etməkdən ibarət olduğunu bildirmişdi. Dövlət başçısı ölkəmizin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinin Azərbaycan gənclərinin mühüm vəzifəsi olduğunu vurğulamış, bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün gənclər arasında hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin gücləndirilməsini, orduya diqqətin artırılmasını tələb etmiş və göstərmişdir ki, gənclər təşkilatlarının əsas vəzifəsi hər bir gənci, hər bir Azərbaycan övladını orduya hazırlamaqdan ibarət olmalıdır. Lakin gəncləri təhsilə, elmə yiyələnməyə çağıran Heydər Əliyev onların mənəvi tərbiyəsini daim diqqət mərkəzində saxlamağı tövsiyə edərək bildirmişdir ki, milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz. Vətənpərvərlik təkcə orduda xidmət etmək deyil, vətənpərvərlik vətənə sadıq olmaq, vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq deməkdir.

Azərbaycan Respublikası gənclərinin I Forumu gənclərlə aparılan işin nəzərəcarpacaq dərəcədə canlanmasına öz müsbət təsirini göstərirdi. Azərbaycan Prezidentinin tapşırığına əsasən, «Gənclik» beynəlxalq turizm mərkəzi, keçmiş pionerlər evləri, əvvəllər komsomola məxsus obyektlər öz həqiqi sahibinə –gənclərə qaytarıldı.

Forumdan sonra keçən müddətdə görülən işlərin vəziyyəti ilə tanış olmaq üçün Prezident Heydər Əliyev 1997-ci il fevralın 1-də Forum nümayəndələrinin bir qrupunu qəbul etdi. Gənclərin çoxsaylı müraciətlərini, dövlət quruculuğu sahəsində müstəsna rolunu nəzərə alaraq, həmin gün imzaladığı sərəncamla Azərbaycanda I Forumun keçirildiyi günü – fevralın 2-ni Azərbaycan gəncləri günü elan etmişdi. 1998-ci ildə Azərbaycan gəncləri gününün qeyd edilməsi ilə bağlı bayram mərasimində çıxış edən Heydər Əliyev ötən illərdə görülən işlərə yekun vuraraq demişdi ki, bu illərdə Azərbaycanda əldə olunan ən böyük nailiyyətlərdən biri ölkəmizin sağlam, yüksək ideyalarla yaşayan, xalqına, vətəninə, torpağına hədsiz sədaqət hissləri ilə çalışan gənclərinin olmasıdır.

Heydər Əliyev hər imkan tapdıqca gənclərlə görüşür, onların problemləri ilə maraqlanır, təkliflərini dinləyirdi. 1998-ci il fevralın 18-də YAP gənclər təşkilatı nümayəndələrinin respublika toplantısında iştirak edən Prezident onların qarşısında duran vəzifələrin bütün Azərbaycan gənclərinin vəzifələri olduğunu bildirmiş, gəncləri ölkədə gedən ictimai-siyasi proseslərdə yaxından iştirak etməyə, demokratik cəmiyyət quruculuğuna töhfə verməyə çağırırdı.

Azərbaycan gəncliyi də Ümummilli liderin etimadını doğruldaq, dövlət başçısının gördüyü işlərə, apardığı siyasətə, dövlətçiliyə sədaqət nümayiş etdirərək, 1998-ci ilin oktyabrında prezident seçkilərində Heydər Əliyevə yekdilliklə səs verdi.

Azərbaycan gənclərinin 1999-cu il martın 2-3-də keçirilən II Forumunda gəncliyin vəziyyəti, mövcud nöqsanlar və qarşıda duran vəzifələr ətrafı müzakirə olundu. Çıxış edən gənclər onların problemlərinə biganə olan dövlət orqanlarını ciddi tənqid etmişdilər. Prezident Heydər Əliyev tənqidi çıxışları yüksək qiymətləndirərək, bundan hamının nəticə çıxarmasını tələb etmiş və söz vermişdir ki, o, irəli sürülən təkliflərə və layihələrə diqqətlə baxacaq və lazımi qərarlar qəbul ediləcəkdir [1558, 333]. Bu, Prezidentin gənclərin qayğı və problemlərinə dövlətçilik baxımından yanaşmasının əyani təzahürü idi.

Forumdan bir müddət sonra, 1999-cu il iyunun 29-da Prezident Heydər Əliyev «Dövlət gənclər siyasəti» haqqında fərman imzaladı. Fərmanda Azərbaycan gəncliyinin XX əsrdə keçdiyi yola nəzər salınmış, xalqımızın əldə etdiyi uğurlarda onun rolu vurğulanmış,

müstəqillik əldə edildikdən sonra gənclər siyasəti sahəsində görülən işlərə toxunulmuşdu. Fərmanda dövlət gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi sahəsində həllini gözləyən bir sıra problem və məsələlərin olduğu bildirilmiş, ayrı-ayrı dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının gənclərlə iş sahəsində əlaqəli və məqsədyönlü fəaliyyət göstərməsi üçün lazımi şəraitin yaradılmasının vacibliyi, gənclərin dövlət idarəetmə işlərinə daha geniş cəlb olunması və bunun üçün maliyyə vəsaitinin ayrılmasına ehtiyac olduğu, ölkə əhalisinin yarısından çoxunu təşkil edən uşaq, yeniyetmə və gənclərin üzləşdiyi problemləri həll etməyin zəruriliyi vurğulanmışdı. Bu fərmanla respublikada dövlət gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər planı təsdiq edilmiş, Gənclər və İdman Nazirliyi nəzdində Gənclərin Problemləri üzrə Elmi Araşdırmalar Mərkəzinin yaradılması, nazirliyin dövlət gənclər siyasətinin həyata keçirilməsinin gedişi haqqında hər ilin sonunda Prezidentin İcra Aparatına hesabat təqdim etməsi nəzərdə tutulmuşdu [1556].

Bütövlükdə, 1997–2000-ci illərdə dövlət gənclər siyasətinin–normativ hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı mühüm işlər görülmüş, uşaq və gənclərin fiziki, mənəvi, vətənpərvərlik tərbiyəsini yaxşılaşdırmaq, sosial-iqtisadi problemlərini həll etmək üçün bir sıra qanunvericilik aktları və dövlət proqramları qəbul olunmuşdu. Eyni zamanda Prezident tərəfindən təsdiq olunmuş digər dövlət proqramlarının əksəriyyətində gənclərlə bağlı müvafiq maddələr öz əksini tapmışdı. Lakin 1991-ci ildə qəbul olunmuş «Dövlət gənclər siyasəti haqqında» yeni qanun gənclərlə bağlı sahələrdə yaranmış münasibətləri tənzimləməyə imkan vermirdi. Ölkədə gənc nəslin hərtərəfli inkişafını təmin edən, bu sahədə müxtəlif dövlət orqanlarının səlahiyyətlərini müəyyənləşdirən və müasir dövrün tələblərinə cavab verən yeni qanuna ehtiyac var idi. Azərbaycan Prezidentinin 2002-ci il 6 may tarixli fərmanı ilə qüvvəyə minmiş «Dövlət gənclər siyasəti haqqında» qanun məhz bu tələblərə cavab verir, respublikada gənclər siyasətinin məqsədlərini, istiqamətlərini, təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən edir və bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Qanuna müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasında gənclər siyasətinin əsas məqsədi gənclərin sosial, mənəvi və intellektual inkişafına, problemlərinin həllinə və hüquqlarının müdafiəsinə kömək

göstərmək, imkan və bacarıqlarını reallaşdırma bilmələri üçün şərait yaratmaqdır. Gənclərin vətənpərvərlik, azərbaycançılıq, dövlətçilik, dünyəvilik prinsipləri əsasında, Azərbaycan xalqının tarixinə, mədəni irsinə, adət-ənənələrinə, dövlət dilinə və rəmzlərinə, milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə hörmət ruhunda tərbiyəsi, onların yaradıcılıq potensialının ölkənin inkişafına və ümummilli problemlərin həllinə səfərbər olunması, hüquq və azadlıqlarının hər hansı şəkildə məhdudlaşdırılmasının yolverilməzliyi gənclər siyasətinin əsas prinsipləri kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Qanunda gənclər siyasətinin formalaşmasında və həyata keçirilməsində gənclərin iştirakının təmin olunması üçün müvafiq mexanizm müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, gənclər bilavasitə və ya yaratdıqları təşkilatlar vasitəsilə dövlət orqanları qarşısında təkliflər irəli sürə, müvafiq qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında, gənclər siyasətinin əsas istiqamətlərinə uyğun proqramların həyata keçirilməsində iştirak edə bilirlər. Gənclər siyasətinin həyata keçirilməsinin maddi təminatı ilə bağlı məsələlər də qanunda öz əksini tapmışdır.

«Gənclər siyasəti haqqında» qanunun qəbul edilməsi Azərbaycan Respublikası gənclərinin hərtərəfli inkişafına daha da əlverişli şərait yaratmış, cəmiyyətin həyatında onların fəal iştirakının təmin edilməsi üçün siyasi, sosial-iqtisadi, təşkilati-hüquqi şəraitin və təminatların yaradılmasını sürətləndirmiş, yaxın gələcəkdə gənclərin dövlət quruculuğu işlərinə geniş cəlb olunmasına və onların ictimai-siyasi fəallığının artmasına kömək etmişdir.

Respublikada uşaqlarla iş sahəsində də bir sıra qanunlar qəbul edilərək, icrasına başlanmışdı. 1999-cu il iyunun 2-də qəbul edilmiş «Validəynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında» qanun bu qəbildən olan uşaqların, habelə onların arasından 23 yaşadək şəxslərin sosial müdafiəsinə dair dövlət təminatının məzmununu, tədbirlərini müəyyən edir, bu təminatın verilməsi və həyata keçirilməsi ilə əlaqədar münasibətləri tənzimləyir.

2001-ci il iyunun 5-də qüvvəyə minən «Fiziki cəhətdən qüsurlu olan şəxslərin xüsusi təhsili haqqında» qanunda belə şəxslərin təhsil hüququnun təmin edilməsində müvafiq dövlət orqanlarının vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. 2002-ci ildə «yetkinlik yaşına çatmayanların

işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar haqqında» Əsasnamə təsdiqlənmiş, əlaqədar dövlət orqanlarının nümayəndələrindən ibarət vahid dövlət orqanı kimi bu komissiyaların yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının qorunması ilə bağlı hər bir məsələnin həllində sərbəst qərarverici qurum olması təsbit edilmişdir.

Bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına, uşaqların təlim-tərbiyəsinin yaxşılaşdırılması və hüquqlarının qorunmasına, ordudan tərxis olunmuş gənclərin məşğuliyyətinə dair proqramların, gənc ailə proqramının dövlət gənclər siyasətinin həyata keçirilməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Gənclərlə işin əsas sahələrindən biri onların arasında hüquq pozuntularının, cinayətkarlığın və narkomanlığın qarşısının alınmasıdır. Müşahidələrə görə, narkotik qəbul edənlərin əksəriyyətinin gənclər olması Prezident Heydər Əliyevi çox narahat edirdi. O, 1998-ci il fevralın 18-də YAP gəncləri ilə görüşündə demişdir ki, narkomaniya ilə mübarizə aparmaq təkcə polis orqanlarının, hüquq mühafizə orqanlarının işi deyil. İnsanların, gənclərin narkotik maddələrdən istifadə olunmasından qorunması cəmiyyətin, ictimai təşkilatların, bütün gənclərin işidir.

Gənclər və İdman Nazirliyi Gənclər Təşkilatlarının Milli Şurası ilə birlikdə narkomaniyanın tibbi bioloji aspektləri, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə «Narkomaniyanın qarşısının alınmasında bədii ədəbiyyatın rolu», habelə «Narkomaniya ümummilli problemdir» mövzularında konfranslar təşkil etmiş, narkomanlığa və Narkotik Vasitələrin Qanunsuz Dövriyyəsinə Qarşı Mübarizə üzrə Dövlət Komissiyasının qərarına uyğun olaraq, xüsusi proqram tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirmişdir. Narkomaniya ilə mübarizə tədbirləri təkcə Bakı şəhəri ilə məhdudlaşdırılmır, respublikanın bütün rayonlarında seminar-müşavirələr təşkil olunmuş, yeniyetmələr və gənclər arasında antinarkomaniya məzmunlu maarifləndirmə tədbirləri, profilaktik işlər görülmüşdür. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 2000-ci il 15 iyul tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş «Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi və narkomanlığın yayılması ilə mübarizə üzrə Ümummilli proqram»ın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Gənclər və İdman Nazirliyi 2001-2002-ci illər üçün tədbirlər planı hazırlayaraq reallaşdırmışdır.

Prezident Heydər Əliyevin 2003-cü il 14 aprel tarixli sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında baxımsız və küçə uşaqları probleminin həlli üzrə tədbirlər planı» təsdiq edilmişdi. Tədbirlər planında uşaq baxımsızlığı və küçə uşaqları probleminin aradan qaldırılması istiqamətində müvafiq işlərin görülməsi, zəif sosial qruplardan olan uşaqlar üçün sosial və psixoloji reabilitasiyanın təşkili, onların sosial-iqtisadi hüquqlarının müdafiəsi, təhsili, səhiyyə problemləri, dərindən-kənar fəaliyyətinin təşkili məsələləri öz əksini tapmışdı.

Ümummilli lider hələ respublikaya rəhbərliyinin birinci dövründə sovet rejiminin verdiyi məhdud imkanlar daxilində azərbaycanlı gənclərin hərbi peşəsinə yiyələnmələrinə xüsusi diqqət yetirirdi və buna zəmin yaratmaq üçün Bakıda ixtisaslaşdırılmış məktəbin açılmasına nail olmuşdu. Azərbaycanın məşhur generallarından biri olan Cəmşid Naxçıvanskiyə adını daşıyan bu məktəbin məzunları sonralar müstəqil respublikamızın milli zabit heyətinin özəyini təşkil etmişdilər. Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə o vaxt hər il yüzlərlə gənc azərbaycanlı Sovet İttifaqının ali hərbi məktəblərinə təhsil almağa göndərilirdi. Heydər Əliyev Bakıda yerləşən iki ali hərbi məktəbdə də azərbaycanlı kursantların sayının dəfələrlə artırılmasına nail olmuşdu.

Azərbaycan Respublikasının Ermənistanın hərbi təcavüzünə məruz qaldığı bir vaxtda Heydər Əliyev Azərbaycan ordusunun gücləndirilməsini və gənclərin hərbi vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsini, torpaqlarımızın azad edilməsi üçün döyüşə daim hazır olmasını ən mühüm vəzifə hesab edirdi. O deyirdi ki, respublikanın düşdüyü vəziyyət və qarşıda duran vəzifələrimiz gənclərimizin hərbi hazırlığının, orduda xidmətinin nə qədər zəruri olduğunu göstərir. Cəmiyyətimizdə, xüsusən gənclər arasında orduya, hərbi xidmətə hörmət və diqqət artırılmalıdır. Hər bir gəncin orduya xidmətə getməsi onun ailəsində bayram olmalıdır, belə bir ənənə yaratmaq lazımdır.

Heydər Əliyev prezidentliyinin ilk dövrlərində böyük humanistlik və alicənablıq göstərərək, ordudan fərariyyə görə həbs olunmuş gənclərin əfv edilməsi haqqında bir neçə fərman imzalamış və onların vətən qarşısında öz günahlarını yuması üçün imkan yaratmışdı.

Bu tədbirlər qısa müddətdə öz müsbət təsirini göstərdi. Orduya çağırışdan yayınanların sayı getdikcə azalaraq tamamilə aradan qalxdı.

Bu, Azərbaycan xalqının öz ordusuna olan etimadının və inamının bariz nümunəsi, Heydər Əliyev siyasətinin bəhrəsi idi.

Prezidentin qarşıya qoyduğu vəzifələrə uyğun olaraq, əlaqədar dövlət orqanlarının iştirakı ilə müxtəlif tədbirlər keçirilməyə başlanmışdı.

1999-cu il fevralın 17-də Prezidentin sərəncamı ilə «Gənclərdə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin yüksəldilməsi» proqramı təsdiq edildi. Proqramda hər bir dövlət orqanının bu sahədəki funksiyaları, keçiriləcək tədbirlərin siyahısı və icra müddəti, maliyyə mexanizmləri öz əksini tapmışdı. Dövlət başçısının 1999-cu il 29 iyul tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasında dövlət gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər planı»nda isə gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində müxtəlif tədbirlərin, layihələrin və proqramların reallaşdırılması nəzərdə tutulurdu.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas istiqamətlərindən biri məktəbliləri ordu sıralarında xidmətə hazırlamaq üçün onların hərbi idman oyunlarına cəlb edilməsi idi. Bu məqsədlə 1996-cı ildən başlayaraq bütün rayon və şəhərlərdə orta məktəblərin IX–XI sinif şagirdləri arasında «Şahin» hərbi idman oyunları, 1998-ci ildən isə VI–VIII sinif şagirdləri arasında «Cəsurlar» hərbi idman və turizm oyunları keçirilir, onların səmərəliliyi və kütləvililiyi ilbəil artırdı. Hər iki oyunun respublika final yarışları, ənənəvi olaraq, Bakıda C.Naxçıvanski adına Hərbi liseydə keçirilirdi.

Heydər Əliyev istedadlı və yaradıcı gənclərin üzə çıxarılması, onlara dövlət qayğısının artırılması, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli mühitin yaradılmasını da dövlət orqanları qarşısında bir vəzifə kimi qoymuşdu. O, gənc istedadlara, idmançılara dövlət qayğısının artırılması, onlara fərdi təqaüdlərin verilməsi haqqında bir neçə sərəncam imzalamış, mütəmadi olaraq onlarla görüşərək, yaradıcılıqları ilə tanış olmuş, dəyərli məsləhətlərini vermişdir. Prezidentin «Azərbaycanın gənc istedadlarına dövlət qayğısı haqqında» 1996-cı il 22 iyun tarixli fərmanında elmi və mədəni tərəqqinin Azərbaycan Respublikasının gələcəyi üçün müstəsna əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, istedadlı gənclərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin şəxsi himayəsini, onların yaradıcılıq potensialının inkişafı üçün dövlət qayğısını təmin etməkdən ötrü gənc istedadların «Qızıl kitabı»nın təsis olunması, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qərarı ilə gənc iste-

dadların adlarının oraya yazılması, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında «Gənc İstedadlar Fondu»nun, «Qızıl kitab»a adları yazılanlara xüsusi təqaüdlərin təsis edilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Dövlət başçısının «Azərbaycan Respublikasının istedadlı gənc yazıçılarna dövlət qayğısının artırılması haqqında» 1999-cu il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə gənc yazıçılar üçün təyin edilmiş fərdi təqaüdlər iki dəfə artırılmış və «Azərbaycan Respublikasının gənc yazıçılarna fərdi təqaüdlər verilməsi haqqında» sərəncamla 10 gənc yazıçının hər birinə 6 ay müddətində ayda bir milyon manat məbləğində fərdi təqaüd təyin edilmişdi.

Gənclər və İdman Nazirliyi, əlaqədar dövlət orqanları və yaradıcılıq ittifaqları ilə birgə istedadlı gənclərin üzə çıxarılması üçün elm, texnika, təhsil, ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət və s. sahələrdə müxtəlif tədbirlər – müsabiqələr, festivallar, sərgilər, olimpiadalar, konfranslar təşkil edilir, xarici ölkələrdə müxtəlif tədbirlərdə onların iştirakı təmin olunurdu.

Respublika Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 4 avqust tarixli sərəncamı ilə istedadlı yeniyetmələrin və yaradıcı gənclərin sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə yönəlmiş, onların öz qabiliyyətlərinin inkişafına kömək məqsədilə təsdiq olunmuş Dövlət proqramında istedadlı yeni nəslin yetişməsi və onun potensialından dövlət quruculuğunda geniş istifadə olunması üçün həyata keçiriləcək tədbirlərin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Proqramın təsdiqindən sonra ölkənin bölgələrində gənc istedadların üzə çıxarılması sahəsində işlər daha ardıcıl xarakter almışdır. 2000-ci ildən «Bakı Payızı» estrada mahnı müsabiqəsi, 2001-ci ildən isə respublika uşaq folklor musiqi festivalları keçirilməyə başlanmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 18 aprel tarixli fərmanı ilə Gənclər və İdman Nazirliyi Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinə çevrilmiş, sentyabrın 18-də onun Əsasnaməsi təsdiq edilmişdir.

Gənclər arasında ayrı-ayrı sənət növlərinə və əmək fəaliyyətinə marağın artırılması, onların iqtisadi fəallığının yüksəldilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması məqsədilə Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası «Gənc peşəkar» fəxri adının verilməsi qaydalarını hazırlamışdır. Bu adın təsis

edilməsində məqsəd gənclərin yaradıcılıq potensiallarının inkişaf etdirilməsi, peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması üçün yeni stimulların tətbiq olunmasıdır.

Azərbaycan Respublikasında milli gənclər siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də uşaq və yeniyetmələrin hüquqlarının müdafiəsi, onların mənəvi, intellektual, fiziki inkişafına şərait yaratmaqdır. Respublika Uşaq Təşkilatının, Azərbaycan Skaut Assosiasiyasının yaradılması, «Uşaq və gənclər birlikləri proqramlarının qismən maliyyələşdirilməsi haqqında» Əsasnamənin təsdiq edilməsi bu istiqamətdə görülən işlərin bir hissəsi idi.

1993-2003-cü Azərbaycan Respublikasında «Uşaq və gənclər birliklərinə dövlət yardımı haqqında», «Uşaq hüquqları haqqında», «Validəynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında», «Körpələrin və erkən yaşlı uşaqların qidalanması haqqında» mühüm qanunlar qəbul edilmiş, dövlətimiz uşaq hüquqlarının qorunması ilə bağlı bütün beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuşdur.

Respublika Nazirlər Kabineti valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum uşaqların sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasına dair tədbirlər planını təsdiq etmişdir. Tədbirlər planında dövlət himayəsində olan və olmayan, qəyyumluqda, himayədə olan, övladlığa verilən, habelə rəsmiləşdirilmədən yaxın qohumunun yanında yaşayıb tərbiyə edilən valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum uşaqların sosial müdafiəsi üçün güzəşt və imtiyazlar müəyyənəşdirilmişdir.

Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 22 iyun tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Uşaqların təlim-tərbiyəsinin yaxşılaşdırılması və hüquqlarının qorunması haqqında» Dövlət Proqramında isə uşaqların sosial, iqtisadi, mədəni hüquqlarının təmin edilməsi, əlverişsiz şəraitdə yaşayan, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan və dövlətin himayəsində olan uşaqlarla iş, onların istismarının və onlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması, uşaqların normal və ahəngdar inkişafı, yetkinlik yaşına çatmamış uşaqların hüquqlarının təmin edilməsi və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasında dövlət gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər planına uyğun olaraq, 1999-cu ildə Respublika Uşaq İstirahət və Sağlamlıq Mərkəzi Gənclər və İdman

Nazirliyinə verilmişdir. Orada hər il əqli və fiziki cəhətdən qüsurlu, yetim uşaqların, qaçqın və məcburi köçkün ailələrindən olan uşaqların, istedadlı və yaradıcı uşaqların yay, qış tətillərində istirahəti təmin olunur.

Gənc ailələrə dövlət qayğısının artırılması və onların sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün 1999-cu ilin fevralında respublika hökuməti «Gənc ailə proqramı»-nı təsdiq etmişdir. Proqramda gənclərin ailə həyatına hazırlanması, gənc ailələrin reproduktiv sağlamlığının qorunması, ailə mənəviyyatının yüksəldilməsi, ailənin sosial oriyentasiyası və sosial müdafiəsi ilə bağlı, habelə təşkilati məsələlər nəzərdə tutulur. Proqrama uyğun olaraq, rayon və şəhərlərdə nikahaqədərki məsləhət xidmətləri şəbəkəsi, gənclərin ailə planlaşdırması, reproduktiv sağlamlıq, ailə mənəviyyatı problemləri ilə bağlı məlumat və məsləhət almaqları üçün anonim etimad mərkəzləri və anonim etimad telefonu xidməti yaradılmışdır.

Heydər Əliyev qaçqın və məcburi köçkün ailələrindən olan gənclərin sosial müdafiəsini və cəmiyyətə səmimiyyətə inteqrasiyasını təmin etməyi, onların problemlərinin həllini daim diqqətdə saxlamağı bütün dövlət təşkilatları qarşısında bir vəzifə kimi qoyurdu. Qəbul olunmuş bir çox dövlət proqramlarında və normativ-hüquqi sənədlərdə belə ailələrdən olan uşaq, yeniyetmə və gənclərin sağlamlığının qorunması, istirahətinin, təhsil hüququnun təmin edilməsi məsələləri öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda döyüş əməliyyatlarında iştirak etmiş, şəhid ailələrindən olan, əlil və sosial müdafiəyə ehtiyacı olan gənclərin sosial, iqtisadi və hüquqi müdafiəsinin gücləndirilməsi Azərbaycan dövlətinin əsas diqqət yetirdiyi məsələlər idi. Ümummilli lider Azərbaycan Respublikasının müdafiəsində iştirak etmiş və əlil olmuş gənclərin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, onların fərdi avtomobillərlə təmin edilməsi, xaricdə müalicə olunmaları üçün bir neçə sərəncam imzalamışdır. Əlil gənclərin reabilitasiyasını təmin etmək üçün Əlillərin Bərpa Mərkəzi və müxtəlif pansionatlar yaradılmışdır.

Həmin dövrdə gənclər hərəkətində nəzərə çarpan ən mühüm məqamlardan biri ölkəmizdə gənclər təşkilatlarının sayının artması idi.

1997-ci ilin əvvəlində respublikada 60-a yaxın gənclər təşkilatı vardısa, 2000-ci ildə onların sayı 120-dən çox idi. Bu təşkilatların əksəriyyəti konfederativ qurum olan Gənclər Təşkilatlarının Milli Şurasında (GTMS) birləşmişdir. 1995-ci ilin noyabrında yaradılmış GTMS bir sıra beynəlxalq gənclər qurumları – Avropa Gənclər Mərkəzi, Avropa Gənclər Forumu, Avropa Milli Gənclər Komitələri Şurası, Dünya Türk Gəncləri Birliyi ilə əlaqə yaratmış, onların çoxuna üzv olmuşdur.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında gənclər hərəkəti yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Ölkəmizdə 200-ə yaxın uşaq və gənclər təşkilatı fəaliyyət göstərir. Son dövrdə Azərbaycan gənclərinin beynəlxalq əlaqələri daha da genişlənmişdir. Onlar həm ölkə daxilində, həm də ondan kənarda bir sıra beynəlxalq tədbirlərdə iştirak edərək, ölkəmizin həqiqətləri barədə də öz həmyaşıdlarını məlumatlandırır, Dağlıq Qarabağ məsələsi haqqında düzgün fikir formalaşdırmağa kömək edirlər.

8.5. Azərbaycan diasporunun formalaşdırılması siyasəti

Bu gün Azərbaycanda yeni bir mərhələ başlanıb. Azərbaycan dünyaya daha çox açılır, Azərbaycanın daxili həyatında, ictimai-siyasi iqtisadi sahələrdə böyük irəliləyişlər var. Dünya azərbaycanlılarının birləşməsində Heydər Əliyevin müəyyənləşdirmiş olduğu prinsiplər daha intensiv şəkildə həyata keçirilməkdədir. Yeni texnologiya əsasında düşüncə tərzı artıq idarəçilik sistemimizin bütün sferalarına daxil olub. Daha çevik bir mexanizm işə düşüb. Prosesə yeni, enerjili, gənc qüvvələr cəlb olunub. Ona görə də Azərbaycanın gələcəyi böyük potensial əsasında kifayət qədər perspektivli görünür.

Azərbaycanlıların xarici ölkələrə miqrasiyası prosesi və onların dünyanın müxtəlif ölkələrində icmalar şəklində məskunlaşması zəngin tarixə malik olsa da, XX əsrin sonunda Azərbaycan diasporunun siyasi-mədəni fenomen kimi təşkilatlanması və formalaşması bilavasitə Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Müasir mərhələdə milli diasporun Azərbaycan Respublikası dövləti tərəfindən məqsədyönlü şəkildə dəstəklənməsi və ona göstərilən qayğı siyasətinin

başlıca prinsipləri Milli lider Heydər Əliyev tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Ümummilli liderin əqidəsincə, Azərbaycan Respublikası bir ölkə olaraq bütün dünya azərbaycanlılarının doğma vətəni, Bakı şəhəri isə müstəqil ölkənin paytaxtı kimi həmvətənlərimizi birləşdirən milli mərkəz rolunu oynamalıdır. Bu kontekstdə Ümummilli liderin müstəsna xidmətlərindən biri dünya azərbaycanlılarının birləşməsinə, Azərbaycan xalqının milli mənafeələrinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş Azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını qoymasındadır.

Bu gün müasir Azərbaycan Respublikası özünün dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi işinin başlıca amili olaraq milli birliyin təmin edilməsi, dünya azərbaycanlılarının vahid milli mənafeə ətrafında birləşdirilməsi mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasını, dövlət quruculuğunun əsas dayaqlarının gücləndirilməsi işini mühüm tarixi vəzifələr kimi həyata keçirməsini təmin edir. Buna görə də dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və milli dövlət quruculuğunun inkişafı yolunda bir sıra ideoloji, siyasi, sosial, iqtisadi məsələlərin həlli xüsusi aktuallıq tələb edirdi. Doğrudur, Heydər Əliyev çox təcrübəli dövlət başçısı kimi bilirdi ki, milli diaspor potensialının dünya miqyasında səfərbər edilərək vahid məqsədə yönəldilməsi dövlətçiliyin qorunmasına və inkişafına etibarlı təminatdır. Bu özü isə az bir müddət ərzində bütün yaradıcı səylərin birləşdirilməsini tələb edir.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşmış azərbaycanlıların mütəşəkkil diaspor kimi formalaşması lobbı quruculuğu sahəsində Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Belə bir fəaliyyət, əslində ölkədə müdrikcəsinə aparılan dövlət siyasətində diasporun formalaşdırılması yolunda mühüm addımların atılması demək idi. Azərbaycan Respublikasının dünya azərbaycanlıları tərəfindən milli-tarixi təkamülünün bəhrəsi milli məniyyətin rəmzi, tarixi Vətən anlayışının inkişafı kimi qəbul edilməsidir.

Dünyanı öz gözləri ilə görməyə çalışan hər bir insan təkcə milli ənənəyə deyil, həm də dünya sivilizasiyasına mənsub olduğunu dərk etməlidir. Ailə, soy, icma, etnos, dil birliyi həyatımıza təbii surətdə daxil olmuş kateqoriyalardır. Lakin daha yüksək, mücərrəd səpkili, yəni millətin fəvqündə duran və onun dünyagörüşünün formalaşmasında fəal iştirak edən dəyərlər var. Bu, milli ideya, milli ideologiyadır ki, onların təsiri nəticəsində dünya tarixi və siyasətinin müəyyənləşdirdiyi

məkanda millətlər və dövlətlər yaranır, inkişaf edir, yaşayır, öz nadirliyini qoruyub saxlayırlar. Bu məkanın özünü sivilizasiya telləri birləşdirir və bunlar bir regionun xalqları və dövlətlərinin milli xüsusiyyətlərini inkar etməyərək və kiçiltməyərək onların yanaşı yaşamasını və əməkdaşlığını mümkün edir.

Azərbaycan Avropa ilə Asiyanın qovuşuğunda yerləşən ölkədir. Bizim sivilizasiyamız əsasən iki güclü qüvvənin təsiri altında formalaşmışdır: Şərq təməli və Qərb təsiri. Məlumdur ki, xalqın ictimai-tarixi inkişafının başlıca istiqamətlərini, onun xarakterini, dünya siyasi meydanında davranışını ən çox coğrafi determinizm amili müəyyən edir. Mütəfəkkirlərin bir çoxu coğrafi mühiti siyasi həyat, dövlət quruluşu formalarının və milli varlığın digər formalarının determinantı kimi qiymətləndirir.

Sovet imperiyasının süqutundan sonra dövlət maraqları ilə milli mənafeyin vəhdəti anlayışının və bu zəmində diasporla iş aparmaq probleminin dərk olunması ictimai şüurda inqilabi hadisə kimi qəbul edilərək milli təfəkkürdə keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanmasına təkan vermişdir. Bunun əsas təminatı Ümummilli lider Heydər Əliyevin dünya azərbaycanlıları arasında böyük nüfuza malik olması, milli ideologiyanın yaradıcısı kimi qəbul edilməsidir. Məhz onun müdrik rəhbərliyi sayəsində Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinin ilk illərindən dünya azərbaycanlılarının mənafe və maraqlarının təminatçısı olduğunu rəsmən bəyan etmiş və xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla dövlət səviyyəsində sistemli iş aparılması Azərbaycan Respublikası dövlətinin başlıca vəzifələrindən biri olmuşdur. Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Gününün təsis edilməsi, Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayının keçirilməsi, «Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbulu, Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla iş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması bu sahədə dövlət siyasətinin nə qədər məqsədyönlü və genişmiqyaslı olduğuna bariz nümunədir.

Bildiyimiz kimi, Heydər Əliyev hələ Naxçıvan MR-də işləyərkən dünya azərbaycanlılarının birliyinə nail olmaq üçün daha bir möhtəşəm addım atdı. 1991-ci il dekabr ayının 16-da imzaladığı sərəncamla 31 dekabrı Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü elan etdi.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi bərpa oluna-

nadək xaricdə yaşayan azərbaycanlıları birləşdirən vahid ideoloji zəmin, demək olar ki, olmamışdır və sovet rejimindən qalmış ideoloji miras isə artıq işləmirdi, bu işdə heç bir pozitiv rol oynaya da bilməzdi. Bu baxımdan, müstəqil milli dövlətçilik ideologiyası səviyyəsində müdafiə olunan xalqın yeni reallıqlarının tələblərinə cavab verən milli ideologiya olmadığından diasporada həmrəylik hissini gücləndirmək, onun fəaliyyətini milli amal və dövlətçilik mənafeyinə yönəltmək mümkün deyildi. Belə bir sosial tənzimləyici fenomen məhz müstəqillik illərində Heydər Əliyevin səyi nəticəsində işlənilib hazırlanan Azərbaycançılıq ideologiyası oldu.

Keçən əsrin 90-cı illərindən geniş ümummilli hərəkata çevrilmiş diaspor quruculuğu Azərbaycançılıq ideologiyasında öz prinsipial əsaslarını tapmağa başlayır. Ən başlıcası budur ki, «diaspor» anlayışı yalnız dövlət siyasətinin əsas istiqamətini deyil, həmçinin milli ideologiyanın, ictimai şüurun pozitiv istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Azərbaycan Respublikasında əhalinin əksər təbəqələrinin, ictimai-siyasi qüvvələrinin müasir dünyagörüşünə cavab verən Azərbaycançılıq ideologiyasının diaspor quruculuğunda sosial mexanizm kimi üstünlüyü onun Azərbaycan Respublikası dövlətinin milli maraqlarına tam uyğun olmasıdır. Milli-mənəvi, əxlaqi, dünyəvi, humanitar dəyərləri, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin dialoqunu, türkçülük və avropaçılıq meyillərini tarixi təkamüldə varislik və tərəqqiçiliyi ahəngdar şəkildə ehtiva edən Azərbaycançılıq ideologiyası bu keyfiyyətlərinə görə müxtəlif coğrafi regionlarda, sosial-siyasi sistemlərdə, mədəni mühitlərdə formalaşmış milli diaspor üçün cəlbedici və perspektivlidir. Azərbaycançılığın belə sistemli xarakterizə edilən ideoloji potensialı müxtəlif dövrlərdə yaranmış mühacir nəsillərini də birləşdirməyə imkan verir.

Azərbaycançılıq ideologiyasının diaspor üçün formalaşdırıcı amil kimi daha mühüm cəlbediciliyi onun daxili rəngarəngliyi ilə bərabər, konseptual bütövlüyü, milli özünüdərkə imkan verən tamlığı, intellektual potensialıdır. Bu konseptual ideya özlüyündə əhəmiyyətli formalaşdırıcı faktor kimi, xaricdə yaşayan soydaşlarımızın ölkəimizlə əlaqələrinin inkişafı, onların müxtəlif maraqlarının hüquqi müstəvidə təminatı üçün də fəlsəfi əsas yaradır. Məhz bu ideoloji amil xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla işi dövlət səviyyəsində uğurla həyata keçir-

məyə, digər tərəfdən, onları ölkəmizdəki iqtisadi layihələrə cəlb etməyə və beləliklə də, Vətənə daha sıx bağlamağa imkan vermişdir.

Azərbaycançılığın məzmunca mahiyyətini müxtəlif xalqların, mədəniyyətlərin, ənənələrin, konfessiyaların üzvi şəkildə vəhdəti təşkil edir. Azərbaycançılıq keçmiş tarixi dövrlərin mifologiyasını, mədəni kodlarını və rəmzlərini mənimsəyərək onlardan yeni ideyaları əsaslandırmaq və milli dövlətin inkişafının yeni vektorunu müəyyənləşdirmək üçün istifadə edir. İndi o, cəmiyyətimizdə ən qurucu və dinamik qüvvədir. Azərbaycançılığın gücü həm də bundadır ki, o, fərdi maraqları və meyilləri dövlətin siyasəti ilə birləşdirməyə və xalqın milli-mədəni eyniyyətini qoruyub saxlamağa qadirdir. Təbii ki, milli birliyə mənsubluq hissi həyatın özünə də mənə verir və onun əhəmiyyətini müəyyən edir, qarşılıqlı məsuliyyət və ümumi işə bağlılıq hissini gücləndirir, tənhalıq və qəriblik hissini aradan qaldırmağa xidmət edir

«Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında» qanuna uyğun olaraq xaricdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan Respublikasının ərazisində olarkən ölkə vətəndaşları ilə bərabər hüquqlardan istifadə etmələri ümummilli ideologiya ətrafında birləşməyə aparan vətənpərvərlik, Vətənə məhəbbət, öz torpağına bağlılıq, xalqın milli keçmişinə sahib olmaq və üzvi şəkildə inkişaf etmək hüquqlarını tanımaq kimi təsəvvürə gətirilir.

Bu qanun Azərbaycan diasporunun inkişafına dövlət dəstəyinin artırılmasına yönəlmiş vahid strategiyanın işlənib hazırlanması kimi mühüm məsələnin həllinə zəmin yaradan hüquq prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir.

1993-cü il iyun ayının 15-də xalqın tələbi ilə Ümummilli lider Heydər Əliyev yenidən respublika rəhbərliyinə qayıtdı və bununla da ölkənin ictimai həyatında, o cümlədən dünya azərbaycanlıları ilə həmrəylik münasibətlərinin keyfiyyət və mahiyyətə yeni tarixi mərhələsinin əsası qoyuldu.

Zaman göstərdi ki, Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu, təcrübəli dövlət xadimi və siyasətçi Ümummilli lider Heydər Əliyevin öz xalqı qarşısında çoxşaxəli fəaliyyətində daha bir misilsiz tarixi xidmətlərindən biri onun dünya azərbaycanlılarının milli birliyinin ideologiyası olan Azərbaycançılığın yaradıcısı və təşki-

latçısı kimi böyük nüfuz qazanmasıdır. Tarixi təcrübə göstərir ki, o bu şərəfli vəzifənin öhdəsindən böyük uğurla gəlmişdir. Onun müdrik siyasəti sayəsində Dünya Azərbaycanlıları ilə iş, milli dövlət quruculuğu fəaliyyəti xarici siyasətimizdə xüsusi yer tutdu. Bu strategiyanın konseptual əsası – dünya Azərbaycanlılarının Azərbaycan xalqının milli varlığının ayrılmaz hissəsi kimi dərk edilməsi, Azərbaycan Respublikasının bütün azərbaycanlıların vətəni sayılmasıdır. Onların milli əqidə və saf əməl birliyi zəminində, elmi əsaslarda formalaşması, lobbicilik fəaliyyətinin perspektivi, Azərbaycançılıq ideologiyasının dövlət siyasəti səviyyəsində həyata keçirilməsi missiyası məhz Heydər Əliyevin nəhəng fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin xarici ölkələrə səfərlərinin proqramına bu ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla görüşlərin daxil edilməsi, diaspor quruculuğu sahəsində mühüm qərarların qəbulu və onların icrası sayəsində dünya azərbaycanlılarının mütəşəkkilliyi, siyasi-mənəvi inteqrasiyası, ən nəhayət, təşkilatlanması daha intensiv xarakter aldı. Heydər Əliyevin sühlməramlı xarici siyasətinin uğurları Azərbaycan diasporunun formalaşması prosesinə güclü impuls vermişdir. Gərgin əmək, xalqına inamından irəli gələn qətiyyət və məsuliyyət, zəngin dövlətçilik təcrübəsi, siyasi məharət və müdriklik az bir zamanda ölkədə 1991–1993-cü illərdəki mövcud olan hərc-mərcliyin aradan qaldırılmasına, vətəndaş birliyinin və sabitliyin bərqərar olunmasına, müstəqil dövlət quruculuğunu həyata keçirməyə imkan verdi. Heydər Əliyev böyük qürur və təəssübkeşliklə milli mənləyin əsas məsələ olduğunu bütün xalqa bəyan etdi: «Biz gərək milli mənləyimizi həmişə yüksək saxlayaq. Mənim üçün hər şeydən üstün mənim milli mənləyimdər. Milli mənləyim məni həmişə bütün çətin vəziyyətlərdən çıxarıb. Milli mənləyimə görə istədiyim yolla gedə bilmişəm, istədiyimə nail ola bilmişəm və xalqıma xidmət edə bilmişəm. Ona görə milli mənləyimizi gərək itirməyək». O, həmişə qeyd edirdi ki, vətənimizin, respublikanın taleyi hər bir azərbaycanlının taleyinə çevrilməlidir.

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının dünyaya inteqrasiyası, iqtisadi-mədəni inkişafı, müstəqilliyimizin möhkəmlənməsində əhəmiyyətli rol oynamış uğurlu və məhsuldar xarici səfərləri zamanı bu ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla görüşlər keçirir, onların problemləri ilə maraqlanır, dəyərli tövsiyələrini verir, Azərbaycan

Respublikasının xarici ölkələrdəki səfirliklərinin bu işə marağını artırır, azərbaycanlıları Azərbaycan Respublikasının ictimai-iqtisadi, mədəni həyatında fəal iştirak etməyə çağırırdı.

O, azərbaycanlıların həmrəyliyinə böyük ehtiramla yanaşırdı. 1997-ci ildə ABŞ-da rəsmi səfərdə olarkən demişdir: «Mən çox məmnunam ki, respublikamızın hüduqlarından kənarda, o cümlədən Amerika Birləşmiş Ştatlarında azərbaycanlılar artıq bir-birinə yaxınlaşırlar, bir yerə toplaşırlar və cəmiyyətlər qururlar».

Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların milli-mənəvi birliyinə təkan verən bu mühüm görüşlər, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin hər il dekabrın 31-də Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü ilə əlaqədar Azərbaycan xalqına müraciətləri, bu münasibətlə respublikada və xaricdə keçirilən tədbirlər dövlət siyasətinin əsas problemi kimi, Azərbaycan diasporunun mütəşəkkil qüvvəyə çevrilməsində, lobbicilik fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənəlməsində həlledici amil olmuşdur.

Dünya azərbaycanlılarının ümummilli liderinin yüksək nüfuz və dərin ehtiramla qarşılanması soydaşlarımızın Heydər Əliyev şəxsiyyətinə və onun dövlətçilik ideyalarına şəxsiz inamı zəngin dövlətçilik fəaliyyətinin tərəfdaşı olan Azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında ümummilli birliyə, əqidə və real həmrəyliyinə zəmin olmuşdur.

23 fevral 1994-cü ildə Böyük Britaniyada yaşayan azərbaycanlılarla görüşdə Heydər Əliyev demişdir: «Vətəndən kənarda yaşayan soydaşlarımızın ürəkləri gərək daim Azərbaycanın nəbzi ilə vursun. Harada yaşamasından, vəziyyətinin ağır və çətinliyindən asılı olmayaraq, gərək hər kəs öz Ana Vətəni haqqında düşünsün. Azərbaycanlılar artıq bilirlər və daha çox bilməlidirlər ki, indi bizim, nəhayət, müstəqil dövlətimiz Azərbaycan Respublikası var, azərbaycanlılar üçün Ana Vətən var. Bu, müqəddəs Azərbaycan torpağıdır. Deməli, harada olursan-ol, hansı ölkədə yaşayırsan yaşa, ancaq Azərbaycan haqqında, Azərbaycanın müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü haqqında, Azərbaycan xalqının bu günü və gələcəyi haqqında düşünməlisən».

İsveçrədə yaşayan soydaşlarımızla görüşdəki çıxışında Heydər Əliyev demişdir: «İndi müstəqil dövlətimizin olduğu bir vaxtda biz azərbaycanlılar həm dövlətimizin bu günü və gələcəyi haqqında, həm dünya-

da yaşayan bütün azərbaycanlılar barəsində düşünməliyik. Odur ki, mənə bir azərbaycanlı kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi, şübhəsiz, hər bir ölkədə yaşayan azərbaycanlı, onun həyatı, yaşayışı, vəziyyəti, durumu maraqlandırır».

Real həmrəyliyin, ilk növbədə, mənəviyyat, məfkurə birliyi olduğunu öz fəaliyyətində nümayiş etdirən Ümummilli lider Heydər Əliyev 1996-cı ilin iyul ayında Almaniya Federativ Respublikasına səfəri zamanı Bonn şəhərində bu ölkədə yaşayan azərbaycanlılarla keçirdiyi görüşdə söyləmişdir ki, «.... biz Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlarımızı müstəqillik yolu ilə apararkən respublikamızın hüdudlarından kənarda yaşayan soydaşlarımız haqqında da düşünürük. Bu, bizim borcumuz, vəzifəmizdir, çünki Azərbaycan Respublikası indi təkcə respublikamızda yaşayan azərbaycanlılardan ibarət deyil. Azərbaycanlılar dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Avropanın digər ölkələrində, Almaniya Federativ Respublikasında da yaşayırlar. Dünyanın hər bir ölkəsində, hər bir şəhərində, guşəsində, kəndində yaşayan soydaşlarımız müstəqil dövlətimiz üçün, Azərbaycan Respublikası Prezidenti kimi, mənim üçün əziz vətəndaşımız, soydaşımız, həmvətənimizdir».

Qeyd olunduğu kimi, milli birliyin ideoloji əsası olan Azərbaycançılıq məhz Ümummilli lider Heydər Əliyevin intellektinin məhsuludur. Dünya Azərbaycanlılarının mənəvi birliyini, vətənə bağlılığını təmin edən bu ideologiyanın mühüm müddəaları Heydər Əliyevin «Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti»ndə öz konseptual ifadəsini tapmışdır. Ümummilli liderin bu müraciətində milli birliyin təməl prinsipləri kimi, tarixi yaddaş və varisliyimizin qorunması, Ana dilinin inkişafı və tətbiqinin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, mədəni identikliyin, etnoqrafik özünəməxsusluğun qorunub saxlanması, milli əxlaq və mənəviyyətin hifz edilməsi, azərbaycanlıların ümummilli ideyaya sadiqliyi, siyasi-iqtisadi maraqların təminatı, mədəniyyətdə milli simanı saxlamaqla, dünya birliyinə inteqrasiyanın vacibliyi elmi əsaslarla işlənib hazırlanmışdır.

Heydər Əliyevin azərbaycanlıların mədəni irsinə göstərdiyi qayğı və diqqət xalqımızın milli mənlilik və milli şüurunun inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bir çox mədəniyyət xadiminin yubileylərinin

keçirilməsi, xarici ölkələrdə Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət günlərinin təşkili, «Kitabi-Dədə Qorqud»un 1300 illiyinin beynəlxalq səviyyədə qeyd olunması, dövlət dili haqqında tarixi fərman və qanunlar, təhsil islahatları, o cümlədən xaricdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan Respublikasında təhsil almaq hüququnun təsbiti, həmvətənlərimizin respublikada iqtisadi mənafeyinin təmin edilməsi Azərbaycan diasporunun da formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Heydər Əliyevin siyasi təcrübəsi böyük siyasətçiye xas təmkinliyi, eyni zamanda qətiyyəti və əzmi Dünya azərbaycanlılarını Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli ideyası ətrafında birləşdirmiş, onlarda Vətən eşqi, milli təəssübkeşlik hissi yaratmışdır. Azərbaycan diasporu–böyük yolun başlanğıcı – müstəqilliyin ilk illərindən etibarən azərbaycanlıların təşkilatlanması məsələsi, ilk növbədə, ideoloji və tarixi əhəmiyyət daşıyan problemlərdən biridir.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımızın və həmvətənlərimizin müstəqil Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələrinin daha da möhkəmləndirilməsi, tarixi vətənlə diaspor arasında birliyin və həmrəyliyin təmin olunması, habelə Azərbaycan icmaları, cəmiyyət və birliklərinin fəaliyyətlərinin gücləndirilməsi və daha da təkmilləşdirilməsi ilə milli əhəmiyyət kəsb edən problemlərin birgə müzakirəsi zərurətini nəzərə alaraq, Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayının keçirilməsi haqqında 2001-ci ilin may ayının 23-də Ümummilli lider Heydər Əliyevin məlum sərəncamı bu möhtəşəm ideologiyanın gerçəkləşməsinə istiqamətlənmişdir.

Həmin ilin noyabr ayının 9-10-da Bakıda keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı Azərbaycan tarixinə, diasporla işin keyfiyyətinə yeni mərhələ kimi daxil olmuşdur.

2001-ci il noyabrın 9-da qurultayın ilk iş günündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev geniş nitq söyləmişdir. O, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi yolunda həyata keçirilən tədbirlər və qarşıda duran vəzifələr barədə ətraflı bəhs etmişdir. Prezident Heydər Əliyev dünya azərbaycanlıları arasında milli birliyin və həmrəyliyin təmin edilməsi, Azərbaycan dövləti ilə dünya azərbaycanlılarının əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, qarşıya çıxan problemlərin həllində səylərin birləşdirilməsi zərurəti, Azərbay-

can dilinin və milli mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi haqqında öz fikirlərini söyləmişdir.

Heydər Əliyevin «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 18 iyul 2001-ci il tarixdə verdiyi Fərman onun Azərbaycan dilinə göstərdiyi müstəsna qayğının təcəssümüdür.

Bu qurultay dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə, birliyinin yaranması və inkişafı sahəsində mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, müstəqil Azərbaycan Respublikası dövlətinin ictimai-siyasi həyatında tarixi hadisəyə çevrilmişdir. Heydər Əliyev öz çıxışında qeyd etdi ki, bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikasında yeridilən müdrik daxili və xarici siyasət nəticəsində o, dünya birliyində layiqli yerini tutmuş, beynəlxalq aləmdə tanınmış, ölkənin iqtisadi və mənəvi-intellektual imkanları dünyaya açılmış, beynəlxalq sistemə inteqrasiya olunmuşdur.

Biz indi böyük məmnuniyyətlə qeyd edə bilərik ki, dünyanın bir çox ölkələrində – Avropada, Cənubi və Şimali Amerika ölkələrində artıq böyük Azərbaycan icmaları yaranmışdır. Son illər bu icmalar get-gedə təşkilatlanır, genişlənir və azərbaycanlıların yaşadıkları ölkələrdə onların birliyini, həmrəyliyinə təmin edir.

Bu qurultay bir daha təsdiqləmişdir ki, böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin müəllifi olduğu Azərbaycançılıq ideologiyası bu gün dünyanın müxtəlif guşələrində yaşayan həmvətənlərimiz üçün milli birliyin və həmrəyliyin əsas konsepsiyası kimi qəbul olunmaqdadır. Qurultayın bu tövsiyəsi müstəqil Azərbaycan Respublikası dövlətinin çiçəklənməsinə və möhkəmlənməsinə, bütün dünya azərbaycanlılarının öz tarixi vətəninə bağlılığına və milli özünüdərkinə təkan verən mühüm amillərdəndir.

Ümummilli lider təkcə milli birliyə necə nail olmağın yolunu deyil, eyni zamanda onu qorumağın yollarını da göstərmişdir. Heydər Əliyev qurultaydakı nitqində: «Sizdən çox şey tələb olunmur. Sadəcə, siz unutmamalısınız ki, dünyada Müstəqil Azərbaycan dövləti var. Unutmamalısınız ki, bu torpaq bütün azərbaycanlıların doğma torpağıdır. Unutmamalısınız ki, Azərbaycan Dövləti mümkün olan çərçivədə hər birinizin hüquqlarınızın qorunması üçün lazımı işlər görəcəkdir və bilməlisiniz ki, biz dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlılar haqqında daim düşünürük, maraqlanırıq, hər bir həmvətənimizin

yaxşı, firavan yaşamasını istəyirik, yaşadığı ölkədə özünəlayiq yer tutmasını istəyirik» – deyərək öz fikirlərini açıq şəkildə bildirmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin bu fikirləri dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması prosesinin tarixi zərurət olduğunu göstərirdi.

Beləliklə, xalqımızın mənəvi birliyi, Azərbaycançılıq ideyaları Dünya Azərbaycanlıların, I qurultayında öz parlaq təcəssümünü tapmışdır. Xarici ölkələrdə yaşayan bir çox həmvətənlərimizin iştirak etdiyi bu qurultayda Ümummilli lider Heydər Əliyevin proqram xarakterli çıxışı xarici ölkələrdə Azərbaycan diasporunun formalaşmasında, bütövlükdə, milli-tarixi proseslərin inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələ açmışdır.

Qurultayın uğurlu keçməsi deməyə əsas verir ki, dünya azərbaycanlılarının əsl milli özünüdərk və milli identiklik nəzəriyyəsi olan Azərbaycançılıq məfkurəsi sayəsində diasporumuzun müstəqil dövlətçilik və milli-mənəvi dəyərlər ətrafında sıx birləşməsi prosesi başlanmışdır.

Bu gün demək mümkündür ki, Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayından sonra xaricdə yaşayan soydaşlarımızla əlaqələr daha da güclənmiş, onların tarixi vətənə bağlılığının möhkəmlənməsi diaspor quruculuğunun, milli dövlətçiliyimizin inkişafında mühüm amilə çevrilmişdir. Bütün ölkələrdə olduğu kimi, bu gün Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətində diaspor məsələlərinə xüsusi önəm verilir.

Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin «Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla iş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında» 2002-ci il 5 iyul tarixli Fərmanı Azərbaycan Dövlətinin fəaliyyətinin mütəşəkkil qaydada əlaqələndirilməsi, dünya azərbaycanlılarının siyasi və ideoloji birliyinin təminatı baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edən mühüm tarixi sənəd olmuşdur. Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması bu sahədə olan problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atmağa və Azərbaycan diasporunun fəaliyyətini milli maraqlarımızın gerçəkləşdirilməsi istiqamətində mərkəzləşdirməyə imkan vermişdir.

2002-ci il dekabr ayının 27-də qəbul edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 21 fevral 2003-cü il tarixli fərmanı ilə qüvvəyə minmiş «Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı

Dövlət siyasəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu XXI əsrdə xaricdə yaşayan soydaşlarımız və həmvətənlərimiz qarşısında çox geniş perspektivlər açır və onların ölkəmizin milli mənafehləri ətrafında daha sıx birləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu qanun Azərbaycan diasporunun inkişafına dövlət qayğısının daha da artırılması, bu sahədə ciddi nailiyyətlər əldə olunması məqsədilə vahid strategiyanın hazırlanması kimi mühüm məsələlərin həllinə imkan yaradan hüquqi prinsipləri müəyyənləşdirmişdir. «Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı Dövlət Siyasəti haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun qəbulu bir daha təsdiq edir ki, dünya azərbaycanlılarının milli birliyinin və tərəqqisinin təminatçısı Azərbaycan Respublikasıdır.

Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması, diaspor quruculuğu sahəsində gördüyü işlər həmvətənlərimizin mədəni-ideoloji birliyinin artmasına ciddi təkan vermişdir. Komitə müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan icmaları və cəmiyyətləri ilə mütəmadi görüşlər keçirir, diaspor nümayəndələri ilə söhbətlər aparır.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Heydər Əliyevin bu sahədə işini uğurla davam etdirir. Onun həyata keçirdiyi siyasət diaspor quruculuğu işinin daha da təkmilləşdirilməsini, Dünya Azərbaycanlıları arasında ideya birliyinin möhkəmləndirilməsini özündə ehtiva edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezident cənab İlham Əliyevin 2006-cı il fevral ayının 8-də imzaladığı sərəncama uyğun olaraq mart ayının 16-da Bakıda Dünya Azərbaycanlılarının II qurultayı keçirildi. Bu qurultayda dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların daha da sıx birləşməsi və Azərbaycan Respublikasının daha geniş miqyasda təbliği məsələləri müzakirə olunaraq müvafiq qərarlar qəbul olundu. Beş ildən sonra – yəni 2011-ci ilin iyul ayında Bakı şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının III qurultayı keçirilmişdir. Qurultaylarda dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən Azərbaycan diaspor təşkilatlarının nümayəndələri, xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlı elm adamları, ictimai xadimlər, mədəniyyət xadimləri, iş adamları iştirak etmişlər.

Hazırda 50 milyona yaxın dünya azərbaycanlılarının 10 milyondan çoxu öz Ana vətənindən kənarda yaşayır.

Dünyanın 5 qitəsində məskunlaşan soydaşlarımızın siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni fəaliyyəti yaşadıkları ölkələr, oradakı şərait, mənəvi dəyərlər kimi müxtəlifdir.

Hazırda planetin müxtəlif bölgələrində Azərbaycan diasporları mövcuddur. Azərbaycanlılar Şimali və Cənubi Amerika qitəsinin Şimal, Mərkəz və Cənub hissəsində daha çox məskunlaşmışlar. Onların sayı Birləşmiş Ştatlarda bir milyona çatır. Amerika qitəsinin digər ölkələrində – Argentina, Braziliya, Kanada və Meksikada da soydaşlarımız məskunlaşmışlar.

Azərbaycan diasporunun yayılma coğrafiyası və say tərkibinə görə geniş olduğu ikinci qitə Avropadır. Son zamanların statistik göstəricilərinə əsasən, Avropa Azərbaycanlılarının sayı Türkiyədə 3 milyona, Rusiya Federasiyasında 2,5 milyona, Ukraynada 500 minə, İsveçdə 30 minə, Almaniya Federativ Respublikasında 100 minə, Niderlandda 20 minə yaxındır.

Niderland Krallığı, Belçika, Danimarka, İsveçrə və AFR-da yaşayan soydaşlarımızın əksəriyyəti Türkiyədən köçmüş azərbaycanlılardır. Böyük Britaniya, Çexiya, Slovakiya, Polşa, Avstriya, Estoniya, Belarus, RF, Ukrayna, Moldova və Fransadakı soydaşlarımız isə İran İslam Respublikası və Azərbaycan Respublikasından köçənlərdir.

Azərbaycan diasporunun üçüncü böyük hissəsi Asiya qitəsində məskunlaşmışdır. Onların bir çoxu Banqladeş, Hindistan, Əfqanıstan, Pakistan, İordaniya və Orta Asiya respublikalarında, İndoneziya, Yəmən Ərəb Respublikası, Yəmən Demokratik Respublikası, Çin, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində, Oman, Səudiyyə Ərəbistanı və Suriyada, İraqda məskunlaşmışlar.

Afrika qitəsində məskunlaşmış azərbaycanlıların Misir, Əlcəzair və Sudanda yaşadığına dair məlumatlar vardır. Avstraliya qitəsində isə təxminən 8 minə yaxın azərbaycanlının yaşadığı barədə məlumatlar var.

Azərbaycançılıq ideyasının dərk olunmasının əsasında Azərbaycan millətinin tarixi, mənəvi-əxlaqi və mədəni ənənələri zəminində azərbaycanlıların bir çox nəsillərinə xidmət edəcək birlik ideyası durur. Azərbaycançılıq ideyası müstəqillik və milli eyniyyət, gələcək nəsillər üçün layiqli həyatın və şəxsi azadlığını bariz simvollarına çevriləcəkdir. Bu gün Azərbaycan Respublikasında Azərbaycançılığın bir milli ideologiya kimi formalaşması artıq bir reallıqdır. Azərbaycan

xalqının çox böyük potensial təbii ehtiyatlarının və ölkəni tərəqqiyə, firavanlığa doğru aparmağa qadir siyasi elitanın olması onu göstərir ki, Heydər Əliyevin müəllifi olduğu müasir Azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixinin gələcəyində də milli ideologiyanın əsası olaraq qalacaq, diasporumuzun sonrakı inkişafında müstəsna tarixi rolunu oynayacaqdır.

Hazırda dünya azərbaycanlılarının bir arada qalması və həmrəylik nümayiş etdirməsi üçün azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği dövlət siyasətini bir qoludur. Diasporumuza aşılana bu ideologiya milli konsepsiyanın bazasını təşkil edir.

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq, azərbaycançılıq ideologiyasının əsas prinsiplərini aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

- Ana Vətən Azərbaycan - bütün dünya azərbaycanlılarının tarixi torpağı, Anası, istinad mərkəzi, qibləgahıdır.
- Azərbaycan dili bütün dünya azərbaycanlılarının doğma dilidir və məişətdə, elmi və ictimai səviyyədə dilimizin qorunub saxlanması, təbliği mühüm əhəmiyyət kəsb edir.
- Azərbaycan dövlətinin bütövlüyü, təhlükəsizliyi, şərəfi bütün dünya azərbaycanlılarının əsas qayəsi, məqsədidir.
- Dünyanın harada yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlının hüquqları Azərbaycan respublikasının vətəndaşlarını hüquqları ilə eynidir

8.6. Azərbaycan Respublikası yeni informasiya məkanında

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı sayəsində yaşadığımız dünyada yeni reallıqlar yaranmış, dövlətlər arasında sərhədlər «silinmiş», xalqlar arasında məsafə xeyli «kiçilmişdir». Peyk və internet şəbəkəsi fərdlər, xalqlar, dövlətlər arasında əlaqələrin intensivləşməsində, keyfiyyətə yaxşılaşmasında geniş imkanlar açmışdır. Hazırda Yer kürəsi vahid informasiya məkanına çevrilməkdədir. İnformasiya mərkəzləri və agentliklərinin yaydığı məlumatlar sərhəd tanımır. Təbii ki, bu, müsbət dəyişiklik və tərəqqidir. Əlbəttə, belə tərəqqi müxtəlif problemləri, o cümlədən informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurətini doğurur.

Son vaxtlara qədər dövlətlər hesab edirdi ki, təhlükəsizliyin dəyişməyən təminatçısı hərbi sahədir. Artıq get-gedə aydın olur ki, bu sahənin imkanları məhdudlaşır, əvəzində informasiya sahəsi dünya proseslərinə təsir imkanlarına görə önə keçir. İnformasiya ümumi mənada dövlətlərin, konkret mənada isə dünyanın idarəçiliyində əsas alətə çevrilməkdədir. Düşünməyə belə bir əsas vardır ki, bu sahənin əhəmiyyətinin sürətlə artması XXI əsrdə dövlətlərarası münasibətlərin formalaşması və tənzimlənməsində, bəşəriyyəti hədələyən təhdidlərin qarşısının vaxtında alınmasında həlledici amilə çevrilmişdir. Təsadüfi deyil ki, hələ ötən əsrin ortalarında R.Reyqan ABŞ Prezidenti seçilən kimi dörd başlıca komponentdən ibarət yeni milli təhlükəsizlik strategiyasını müəyyənləşdirmişdi: 1) diplomatiya; 2) iqtisadiyyat; 3) hərbi sahə; 4) informasiya. ABŞ Prezidenti R.Reyqanın strategiyasında yeni olan da məhz informasiya məsələsi idi. Elə həmin dövrdə məşhur Corc Soros SSRİ-yə qarşı Reyqan doktrinasını gerçəkləşdirmək üçün bu dövlətin informasiya məkanına girməyə cəhd göstərmişdi. İndi isə artıq keçmiş SSRİ məkanında C.Sorosun 30-dan çox «açıq institutu» fəaliyyət göstərir. 1996-cı ildə B.Klintonun göstərişi ilə ABŞ-da informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə xüsusi dövlət komissiyası yaradılmışdı. ABŞ-da informasiya sahəsinə diqqət artdıqca, xərclər də sürətlə yüksəlir. 1980-ci ildə informasiya texnologiyalarına 8 milyard dollar vəsait ayrıldığı halda, 1994-cü ildə bu rəqəm 25 milyard dolları keçmiş, hazırda isə iki dəfədən çox artmışdır.

Son vaxtlar Rusiya Federasiyası da informasiya sahəsinə xüsusi əhəmiyyət verir. Bu ölkədə 2000-ci ilin sentyabrında informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı doktrina qəbul edilmiş, Dövlət Duması informasiya təhlükəsizliyinin qanunvericilik bazasının yaradılması istiqamətində ciddi işlər görmüşdür. İndi ABŞ və Rusiya Federasiyası bu sahədə liderliyi əldə saxlayırlar. ABŞ-ın kosmosda 420, RF-nin isə 160 müvafiq peyki işləyir.

İnformasiya təhlükəsizliyi barədə söhbət açmaqda məqsəd informasiyanın, kütləvi informasiya vasitələrinin əhəmiyyətini nəzərə çarpdırmaqdır. İndi heç bir dövlət öz sərhədləri daxilində məhdudlaşıb qalmır. Müasir dünyada ölkələri demokratik ideyalardan və baxışlardan təcrid edən «dəmir pərdələri» təsəvvür etmək çətinidir. İnformasiyanın imkanları problemləri daha tez həll etməyə kömək edir. Bu gün

dünyada güclülərin siyasətini formalaşdıran da informasiyadır. «İnformasiyaya sahib olan dünyaya sahib olacaqdır» kəlamını söyləyən aqıl tamamilə haqlı imiş.

Akademik Ramiz Mehdiyevin «Demokratiya yolunda: irs haqqında düşüncələr» monoqrafiyasında yazdığı kimi, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sayəsində yeni minillikdə dünyada siyasi proses daha intensiv olmuşdur. Bu baxımdan, təxminən yarıməsrlilik tarix ərzində güclü kütləvi informasiya vasitəsinə çevrilmiş internetin – ümumdünya hörümçək torunun rolu günbəgün artır. Müasir dövrdə bəşəriyyətin inkişafı maye-kristallik ekran arxasındakı virtual məkanda baş verir. Müasir informasiya kommunikasiyaları çərçivəsində demokratiya da yeni məna kəsb etmişdir. Bununla belə, o, yeni informasiya müdaxiləsi üçün də zəmin yaratmışdır. Buna misal olaraq, siyasi leksikonda möhkəm yer tutmuş, «şəkillərə» əsaslanan təfəkkür tərzinin formalaşmasına yönəlmiş «CNN effekti»ni xatırlatmaq kifayətdir. Bu şirkətin fasiləsiz informasiya konsepsiyası hadisə yerlərindən təsvirlərin real zaman rejimində verilməsindən ibarətdir və informasiyanın ötürülməsində saxtalaşdırmaların istisna olunmasını nəzərdə tutur. Lakin buna şübhə ilə yanaşanların fikri də diqqəti cəlb edir. Akademik Ramiz Mehdiyev bununla bağlı amerikalı jurnalist və yazıçı Tyeri Meysanın sözlərini sitat gətirir. Amerikalı müəllif yazır ki, indi «CNN» kanalı Vaşinqtonla qırılmaz tellərlə bağlıdır, onun ehtimal edilən rəqibləri isə Amerika ordusunun hücumlarına məruz qalır. Fasiləsiz informasiya ictimai rəyə təsirin yeni metoduna çevrilmişdir, buna baxmayaraq, biz nəinki azadlığımızı itirməkdən şikayətlənmirik, əksinə, bu manipulyasiyada məmnunluq tapır və qismən özümüz də ona görə məsuliyyət daşıyıyıq [275, 187-188].

Qloballaşma şəraitində insanların əksəriyyəti üçün gerçəkliyin xeyli dərəcədə kənardan, KİV-lərin köməyi ilə qəbul etdirilmiş və qəbul etdirilməkdə olan postulatlaşdırılmış qavrayışı səciyyəvidir. İnternet informasiyasının istənilən növlərindən istifadə imkanlarını genişləndirməklə bərabər, bu informasiyanın süzgəcdən keçirilməsi problemini də yaradır.

İnformasiya hökumətlərin sonrakı addımlarını və tədbirlərini formalaşdırır. Əslində, ölkələrin özləri də bu və ya digər informasiyanın yayılmasında maraqlıdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, 20 Yanvar faciəsi

və Xocalı soyqırımı haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına, erməni təbliğat maşınının yalanlarının ifşa olunmasına, iqtisadi uğurların təbliğinə böyük əhəmiyyət verir. Bu iş ikili standartların hökm sürdüyü dünyada ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə, özü də «Qərb dilində, Avropa dilində» davam etdirilməlidir.

Azərbaycan Respublikası həqiqi, qərəzsiz və obyektiv informasiyanın tərəfdarıdır. Qərəzsizlik və aşkarlıq müasir media məkanının vacib aspekti olmalıdır. Yeri gəlmişkən, bu barədə Asiya və Sakit Okean Ölkələri Xəbər Agentlikləri Təşkilatı (OANA) İcraiyyə Komitəsinin 2008-ci ilin sentyabrında AzərTAC-ın ev sahibliyi ilə Bakıda «Qloballaşan dünyada informasiya hamı üçün» mövzusunda keçirilmiş 30-cu iclasında da geniş danışılaraq bildirilmişdir ki, bu mühüm amil etimada əsaslanan beynəlxalq ab-havanın yaranmasına kömək edir. Unutmamalıyıq ki, Yer kürəsinin müəyyən hissəsi hələ də etnik-ərazi münaqişələrinin məngənəsindədir. Bu münaqişələrin həllinin ləngiməsinin əsas səbəbi, adətən, media strukturlarının formalaşdırdığı kütləvi şüur və ictimai rəydir. Siyasətçilər və mühüm məsələləri həll edənlər çox vaxt informasiya siyasətinin girovlarına çevrilir, bu siyasət isə bəzən çox şeyi həll edir. Belə məsələlərə nəzakətlə yanaşmaq çox vacibdir. Bu, təkə real və düzgün mövqeyin təcəssümü deyil, həm də bu və ya digər regionun xüsusiyyətlərini başa düşməyin təcəssümüdür [1588, 53].

Təəssüf ki, xüsusilə ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycan Respublikası bu sahədə böyük çətinliklərlə üzləşmiş, informasiya blokadasına alınmışdı. Bizi istəməyən, regionda öz maraqları olan bəzi qüvvələr isə bu vəziyyətdən yararlanmağa, dövlətçiliyimizə ziyan vurmağa çalışırdılar. Ümummilli lider Heydər Əliyev bununla əlaqədar müsahibələrindən birində vurğulamışdır ki, mən dəfələrlə bəyan etmişəm və indi də deyirəm ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası müxtəlif dövlətlərin mənafehi ilə oynamır, o, öz xarici siyasətində «soyuq müharibə» dövründən miras qalmış metodları tətbiq etməyəcəkdir. Suveren respublika heç bir ayrı dövləti yeni «böyük qardaş» rolunda görmək istəmir, lakin ona xeyirxahlıqla yaşayanların, əməkdaşlığın əsarətli rejimini ona zorla qəbul etdirməyənlərin və bərabər-hüquqlu, qarşılıqlı surətdə faydalı şərtlər seçənlərin, nəhayət, Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən Azərbaycan

Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında süni surətdə yaradılmış qarşıdurmanı sərtləşdirmək üçün sui-istifadə edənlərlə deyil, bu münaqişənin tezliklə ədalətli şəkildə nizama salınmasına həvəs göstərənlərin hamısı ilə tərəfdaşlığa hazırdır [51, 217].

Azərbaycan Respublikasının dünya birliyinə integrasiyası sürətləndikcə, iqtisadi qüdrəti artdıqca «Azərbaycan» kəlməsi müxtəlif ölkələrin KİV-lərində daha tez-tez işlənir. Lakin integrasiya, iqtisadi qüdrət asanlıqla əldə edilməmişdir. Bundan ötrü, ilk növbədə, dövlətçilik bərqərar olunmalı, möhkəmləndirilməli idi.

Ölkənin inkişafının strateji xəttini müasir müstəqil Azərbaycan Respublikası dövlətinin banisi, Ulu öndər Heydər Əliyev müəyyənləşdirmişdir. Hamının yaxşı yadındadır: ilk dövrlərdə milli ideoloji xəttin müəyyən edilməsi zamanı müxtəlif təkliflər eşidilirdi. Türkçülüyə istinad etmək, dinə söykənmək və digər prinsipləri qəbul etmək təklifi ilə çıxış edənlər var idi. Amma bu təkliflərin hər biri yarımçıq idi, mükəmməl deyildi. Hansısa elementin çatışmaması və yarımçıq tezis inkişafa, ideoloji xəttə əngəl olardı. Bu prinsipləri tamamlamaq, inkişaf etdirmək və qətiləşdirmək lazım idi. Məhz Ümummilli lider Heydər Əliyev bunu etdi və Azərbaycan Respublikası dövlətinin ideoloji xəttinin aşağıdakı təməl prinsiplərini müəyyənləşdirdi: birincisi, dövlətçilik. Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranmasının 6 illiyi ilə bağlı keçirilən tədbirdə çıxış edən Ulu öndər dövlətçiliyin nə olduğunu və nəyə görə milli ideologiyada bu amilə birinci yer verildiyini çox aydın şəkildə ifadə etmişdir: xalq üçün birinci onun dövlətidir, əgər dövlət yoxdursa, hansı ideologiya və prinsipdən danışmaq olar?

Ümummilli lider təməl prinsiplərində sonrakı yerdə qanunçuluğu müəyyən etmişdir: dövlət varsa, qanun olmalıdır. Əgər qanun yoxdursa, dövlət mövcud olmayacaq. Dövlət qanuna söykənməlidir. Dövlətin söykəndiyi qanun onun idarə edilməsinin əsas xətlərini və prinsiplərini müəyyən edir. Bu qanunlar olmasa, idarəçilik olmayacaq. İdarəçiliksiz isə dövlətin gələcəyi təhlükə altına düşər.

Müdrək siyasət xadiminin müəyyən etdiyi təməl prinsiplərindən biri də varislikdir. Varislik dövlətin idarəçiliyində, siyasətdə, iqtisadiyyatda və ideologiyada prinsipial olaraq əldə edilənlərin gələcək nəsillərə ötürülməsidir. Varislik mexaniki deyil, yaradıcı şəkildə, təkamül yolu ilə baş verir. Yaradıcı varislik nəticəsində bu gün Azərbaycan

Respublikası Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi təməl üzərində irəliyə doğru irəliləməkdədir. Yaradıcı varisliyin nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikası dövləti özünün ideologiyasında, iqtisadiyyatında keçmişə söykənərək, gələcəyə doğru inkişaf etməkdədir. Bəzən varislik deyəndə, kimlərsə hakimiyyət varisliyini önə çəkmək istəyir. Ancaq bu, hakimiyyət varisliyi, fərdi şəkildə varislik deyildir. Bu, hakimiyyətin ideoloji, siyasi, iqtisadi baxımdan gələcək nəsillərə ötürülməsidir.

Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi digər prinsip Azərbaycançılıqdır. Ümummilli lider çox haqlı olaraq deyirdi ki, Azərbaycançılıq söykəndiyimiz təməl prinsiplərinin əsasıdır. Hələ 1992-ci ildə YAP-ın proqramı qəbul edilərkən Heydər Əliyev Azərbaycançılığı vacib məram kimi göstərmişdir. İndi Azərbaycançılıq dünyada yaşayan 50 milyon azərbaycanlıyı vahid ideya ətrafında birləşdirir, bütün dünya azərbaycanlılarının, Azərbaycan Respublikasında yaşayan bütün xalqların və Azərbaycan Respublikası dövlətinin söykəndiyi əsas təməl prinsiplərindən biridir. Azərbaycan xalqına düşmən olan Ermənistan bütün dünya ermənilərini erməni kilsəsi ətrafında birləşdirmişdir. Biz isə bütün dünyada olan azərbaycanlıları Azərbaycançılıq ideyası altında birləşdirmişik.

Azərbaycan Respublikası dövlətinin çox vacib təməl prinsiplərindən biri də vətəndaş həmrəyliyi. Məhz Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycan Respublikasında vətəndaş sülhünə nail olunmuşdur. Onun ölkədə vətəndaş qarşıdurmasını aradan qaldırmaq istiqamətində gördüyü tədbirlər, dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısını alması, silahlı yolla hakimiyyətə gəlmək ənənəsinə birdəfəlik son qoyması və s. vətəndaş sülhünə yol açmışdır. Vətəndaş həmrəyliyi ölkəmiz üçün daimi prinsipdir. Çünki bu, bizim hamımızı birləşdirən amillərdən biridir.

Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi digər bir prinsip isə sosial ədalətdir. Cəmiyyətdə sosial ədalət olmasa, qarşıdurma qaçılmazdır. Bütün cəmiyyətlərin tarixi göstərir ki, ədalət prinsipi pozulduqda qarşıdurma meyilləri güclənir. Bu isə xaos və anarxiyaya gətirib çıxara bilər. Müdriklərdən biri deyirdi ki, ən yaxşı dövlət o dövlətdir ki, orada nə yoxsul, nə də həddən artıq varlı vətəndaşlar var [275, 31]. Ədalət prinsipinin təmin olunması islahatlardan keçir. Davamlı islahatlar, sürətli inkişaf yolu, cəmiyyətdə insanların rifah halının yaxşılaş-

dırılması fonunda sosial ədalətin təmin olunması siyasi və iqtisadi vasitələrlə bu gün ölkəmizdə uğurla gerçəkləşir.

Müasir müstəqil Azərbaycan Respublikası dövləti yeni informasiya məkanında məhz bu meyarlar əsasında möhkəmlənir, nüfuz qazanır, beynəlxalq münasibətlərə töhfələr verir. Akademik Ramiz Mehdiyevin vurğuladığı kimi, Azərbaycan Respublikasında Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi ideoloji prinsiplərdən kənarlaşmaq qeyri-mümkündür. Necə ki, Türkiyədə heç bir siyasi dairə Atatürkün müəyyənləşdirdiyi prinsiplərdən imtina edə bilməz, ABŞ öz banilərini müəyyən etdiyi Konstitusiya prinsiplərindən uzaqlaşa bilməz, Böyük Britaniya tarixi ənənələrinin ziddinə gedə bilməz, Yaponiya tarixi ənənələrindən kənara çıxaraq ölkəni başqa istiqamətə yönəldə bilməz, Azərbaycan Respublikasında da Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi təməl prinsiplərindən kənara çıxıla bilməz.

Azərbaycan Respublikasının bu prinsiplərə sadıqdır. Məhz bu sadıqlıq, Ümummilli liderin müəyyənləşdirdiyi siyasətin davam etdirilməsi Azərbaycan Respublikasına uğur qazandırmış, onu dünyanın nüfuzlu KİV-lərinin diqqət obyektinə çevirmişdir. Azərbaycan Respublikası informasiya blokadasını yararaq, yeniləmiş dünya informasiya məkanına daxil olmuşdur və erməni təbliğatına qarşı qətiyyətlə mübarizə aparır. Məlumdur ki, erməni təbliğat maşını yalan və iftira üzərində qurulan bir mexanizmdir. Bu gün ermənilər uydurma «erməni soyqırımı» haqqında danışır, Azərbaycan Respublikası isə müxtəlif vasitələrlə dünya birliyinə Xocalı soyqırımı, azərbaycanlılara qarşı törədilən vəhşiliklər barədə həqiqətləri çatdırır. 1992-ci ildə Xocalıda ermənilər tərəfindən törədilən vəhşiliklərin soyqırımı olması artıq heç kimdə şübhə doğurmur.

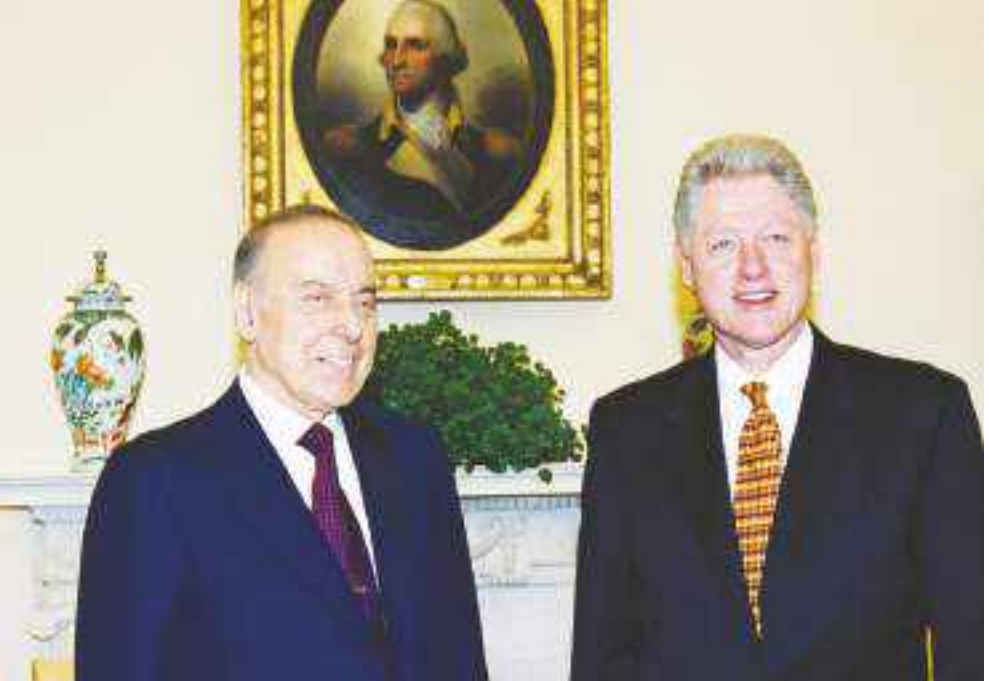
Tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının yeni informasiya məkanına daxil olması, onun dünyada tanınması, ermənilərin güclü təbliğat maşınının və ondan da güclü lobbisinin məkrli söyləri sayəsində düşdüüyü informasiya blokadasından çıxarılması məhz Heydər Əliyevin söyləri ilə mümkün olmuşdur. Milli Lider 1993-cü ildə Prezident kimi özünün ilk xarici səfərini Fransaya etmişdi və bu, təsadüfi deyildi. O, dekabrın 21-də Parisdə mətbuat konfransında demişdir: «Mən burada olarkən daha çox yəqin etdim ki, Azərbaycan Respublikası ilə Fransa arasında əlaqələr son dərəcə zəif olmuşdur, Fransada Azərbaycan Respublikası barəsində məlumat olduqca azdır.

Þlavæ:

FOTOSÖNÐLÖR

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Süleyman Dəmirəl ilə görüşü. *Bakı, 6 dekabr 1995-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ Prezidenti Bill Klintonla görüşü. *28 iyul 1997*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinlə görüşü. *Moskva. 22 iyun 2000-ci il.*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev və ABŞ Prezidenti Corc Buşla görüşüb. *26 fevral 2003-cü il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığının kraliçası II Yelizaveta ilə görüşü.
London, Bukingem sarayı, 21 iyul 1998-ci il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığının Baş naziri Toni Bleyr ilə görüşü.
London, 21 iyul 1998-ci il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyə Cümhuriyyətinin Baş Naziri Bülənd Ecevitlə görüşü. *10 yanvar 2000-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyə Cümhuriyyətinin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğanla görüşü. *10 may 2003-cü il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayevlə görüşü. *Bakı, 16 sentyabr 1996-cı il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Özbəkistan Prezidenti İslam Kərimovla görüşü. *Daşkənd, 22 oktyabr 1996-cı il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin
Fransa Prezidenti Jak Şirakla görüşü. *Paris, 13-15 yanvar 1997-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin
Roma papası II İohan Pavel ilə görüşü. *26 sentyabr 1997-ci il*

Xam neftin Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri ilə nəql edilməsinə dair sənədlərin imzalanması mərasimi. *İstanbul, Çırağan sarayı, 18 noyabr 1999-cu il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Almaniya Federativ Respublikasının Kansleri Gerhard Şröder ilə görüşü.
İstanbul, Çırağan sarayı, 19 noyabr 1999-cu il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-ın dövlət katibi Zbiqnev Bjezinski ilə görüşü. 30 iyul 1997

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-ın dövlət katibi Madlen Olbrayt ilə görüşü. Vaşinqton, Bleyer Haus iqamətgahı, 1 avqust 1997-ci il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin dəvətilə BMT-nin Baş katibi
Butros Butros Qali Bakıda. 29 oktyabr 1994

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin
ABŞ-ın keçmiş dövlət katibi Henri Kissincerlə görüşü.
Prezident sarayı, 8 yanvar 1999-cu il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin İran İslam Respublikasının Prezidenti Əli Əkbər Həşimi Rəfsəncani ilə görüşü. 27 oktyabr 1993-cü il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin BMT-də akkreditə olunmuş dövlətlərin daimi nümayəndələri - səfirləri ilə görüşdə çıxışı.

Nyu-York, BMT-nin binası, 29 iyul 1997-ci il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Həcc ziyarətində.
Məkkə şəhəri, Kəbə. 11 iyul 1994-cü il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Çin Xalq
Respublikası İctimai Elmlər Akademiyasında. *Pekin, 9 mart 1994-cü il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında çıxış edir. *Nyu-York, 29 sentyabr 1994-cü il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev ATƏT-in üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının Budapeşt görüşündə çıxış edərkən. *5 dekabr 1994-cü il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Ümumdünya Bankının təşkil etdiyi “Azərbaycan üçün investisiyalar” beynəlxalq konfransının açılış mərasimində. *Paris, 5 dekabr 1995-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Birliyi arasında tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında sazişin imzalanması mərasimində çıxış edir. *Lüksemburq, 22 aprel 1996-cı il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev TÜRKSOY-un Bakıda keçirilən VIII toplantısında çıxış edir.
Rəşid Behbudov adına Dövlət Mahnı Teatrı. 6 noyabr 1996-cı il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Avropa Şurasının üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının zirvə görüşündə çıxış edir.
Strasburq, Avropa sarayı, 11 oktyabr 1997-ci il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Yaponiyanın
İmperatoru əlahəzrət Akixito ilə təkbətək görüşü.
Yaponiya, İmperator sarayı, 25 fevral 1998-ci il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tarixi İpək Yolunun
bərpası üzrə Bakıda keçirilmiş Beynəlxalq Konfransda çıxış edir.
8-11 sentyabr 1998-ci il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Türkiyə Böyük Millət Məclisində. Ankara Bəyannaməsinin imzalanması mərasimi. *29 oktyabr 1998-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev BMT-nin Qaçqınlar üzrə ali Komissarı Sadako Oqatanı qəbul edərkən. *9 sentyabr 1999-cu il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Süleyman Dəmirəl Beynəlxalq Atatürk Sülh Mükafatını təqdim edir. *Ankara, 1 noyabr 1999-cu il*

BTC neft kəmərinin çəkilməsi ilə bağlı İstanbul Bəyannaməsini prezidentlər Heydər Əliyev, S.Dəmirəl, B.Klinton, E.Şevardnadze, N.Nazarbayev və S.Niyazov imzaladılar. *18 noyabr 1999-cu il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Ukrayna prezidenti Leonid Kuçmaya “İstiqlal” ordenini təqdim edir. *17 mart 2000-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına üzv qəbul edilməsi mərasimində çıxış edir.
Strasburq, 25 yanvar 2001-ci il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Avropa Şurası Parlament Assambleyasının sessiyasında çıxışı. *Strasburq, 25 yanvar 2001-ci il.*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Fransada təhsil alan soydaşlarımızla görüşü. *Paris, 3 mart 2001-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev “Şərq-Qərb enerji dəhlizi” mövzusunda həsr olunmuş beynəlxalq konfransda çıxış edir.
Vaşinqton, 25 fevral 2003-cü il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Rumıniya Prezidenti Emil Konstantinesku ilə görüşü. *30 iyun 1998-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə Türkiyə Cümhuriyyətinin “Nərgiz TV” televiziyasının 1997-ci il üçün “Dünyada ilin adamı” mükafatının təqdim edilməsi mərasimi. *İstanbul, Lütfi Kırdar adına beynəlxalq konfrans və sərgi salonu, 13 fevral 1998-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Moskvanın və bütün Rusiyanın patriarxı II Aleksi ilə görüşü. *Prezident sarayı, 28 may 2001-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Fransa
Respublikasının Prezidenti Fransua Mitteranla görüşü.
Paris, Yelisey sarayı, 20 dekabr 1993-cü il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Xəzəryanı ölkələrin
dövlət başçılarının Zirvə görüşündə. *Aşqabad, 24 aprel 2002-ci il.*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin və ABŞ-ın vitse-prezidenti Albert Qorun iştirakı ilə neft müqavilələrinin imzalanması mərasimi. *Vaşinqton, Ağ ev, 1 avqust 1997-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev energetika sahəsində ABŞ-Azərbaycan dövlətlərarası dialoqun yaradılmasına dair sazişin və ABŞ neft şirkətləri ilə ARDNŞ arasında dörd müqavilənin imzalanması mərasimində. *1 avqust 1997-ci il*

Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı Heydər Əliyevin
Naxçıvandan Bakıya gəlməsi. 9 iyun 1993

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Vətənə sədaqət andı içir.
Respublika sarayı, 10 oktyabr 1993-cü il

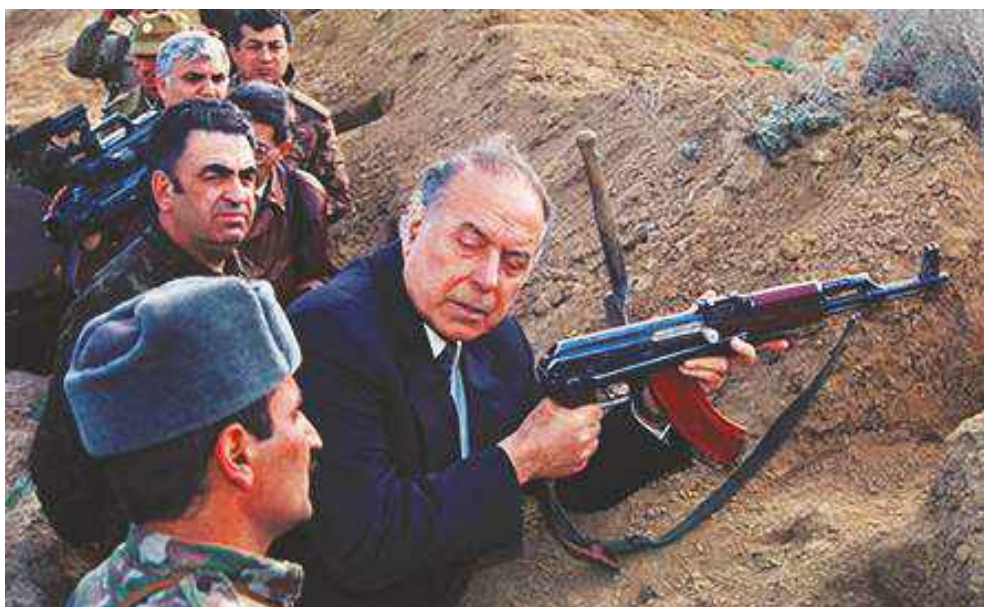
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin andiçmə mərasimi.
Respublika sarayı, 10 oktyabr 1993-cü il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev məcburi qaçqın
və köçgünlərin düşərgəsində. *İmişli rayonu, 11 dekabr 1993-cü il*

Heydər Əliyevin Bakıda 1990-cı ilin Qanlı Yanvar qırğını zamanı şəhid olanların
ailə üzvləri və həmin günlərdə yaralanıb əlil olanların bir qrupu ilə görüşü –
Prezident sarayı, 19 yanvar 1994-cü il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev cəbhə bölgəsində.
Füzuli rayonu, 9 aprel 1994-cü il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yığıncaqda nitqi. *Moskva, Sütunlu Salon, 17 noyabr 1994-cü il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Əsrin müqaviləsinin imzalanması mərasimində. *20 sentyabr 1994-cü il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Arif Məlikovun müəllif gecəsində. *R. Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi, 5 fevral 1995-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Xəzərneftqaz-95 sərgi-konfransında. *Bakı İdman-Sərgi Kompleksi. 23 may 1995-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev xalq şairi
Fikrət Qocanın 60 illiyinə həsr olumuş gecədə, *26 iyun 1995-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin
xalq artisti Afaq Bəşir qızı ilə görüşü

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Yeni il münasibətilə Bakı şəhərindəki uşaq evlərində və internat məktəblərdə tərbiyə alan uşaqlarla görüşü
Şəhriyar adına Mədəniyyət Sarayı, 31 dekabr 1995-ci il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Şimali Qafqazın din xadimləri ilə görüşü. *11 dekabr 1988-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Şuşa və
Laçın qaçqınlarının bir qrupu ilə görüşü.
Prezident sarayı, 6 may 1996-cı il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev şair Hüseyn Cavidin
məqbərəsinin açılış mərasimində. *Naxçıvan, 29-31 oktyabr 1996-cı il*

Heydər Əliyev Füzulinin 500 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli gecədə.
8 noyabr 1996-cı il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Novruz şənliyində -
Bakı şəhəri, Qoşa qala qapıları önü, 21 mart 1997-ci il

Heydər Əliyev dünya şöhrətli musiqiçi Mstislav Rostropoviçlə birlikdə.
28 aprel 1997-ci il

Heydər Əliyev Mərkəzi Klinik Xəstəxanada müalicə olunan bəstəkar, xalq artisti
Tofiq Quliyevin səhhəti ilə maraqlanır. *7 noyabr 1997-ci il*

Əsrin müqaviləsindən sonra dənizdən ilk neftin hasil olunduğu mərasim.
12 Noyabr 1997-ci il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev bəstəkar, xalq artisti
Emin Sabitoğlunu “Şöhrət” ordeni ilə təltif edir. *12 dekabr 1997-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev xalq artisti Arif Babayevi
“Şöhrət” ordeni ilə təltif edir. *19 fevral 1998-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev xalq şairi
Mirvarid Dilbazinin yubiley gecəsində. *23 aprel 1998-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev xalq artisti Hacıbaba Bağırovu “Şöhrət” ordeni ilə təltif edir. *11 iyun 1998-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı Heydər Əliyev Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılmasının 80 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimində. *Respublika sarayı, 25 iyun 1998-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev xalq artisti Həbil Əliyevi “Şöhrət” ordeni ilə təltif edir. *21 avqust 1998-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev “Utrennaya zvezda” (“Dan ulduzu”) Bakı - 98” musiqi bayramında.
Respublika sarayı, 22 sentyabr 1998-ci il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev ziyalılara
“Şöhrət” ordenini təqdim edir. *7 mart 1999-cu il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev
Türk dövlətləri başçılarının VI zirvə görüşündə.
Bakı, Gülüstən sarayı, 8 aprel 2000-ci il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Respublika sarayında Kitabi-Dədə Qorqud dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimində Heydər Əliyev çıxış edir. *9 aprel 2000-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev və görkəmli alim, professor İhsan Doğramacının Ə.Bədəlbəylinin “Qız Qalası” baletinə baxdıqdan sonra teatrın yaradıcı heyəti ilə görüşü.
Azərbaycan Akademik Milli Opera və Balet Teatrı, 26 aprel 2000-ci il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının üzvlük biletini İlham Əliyevə təqdim edir. *6 may 2000-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin xalq artisti Nəsimə Zeynalova ilə görüşü. *7 may 2000-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ordu quruculuğu siyasəti. 25 avqust 2001-ci il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin birinci buraxılışına həsr olunmuş mərasimdə. *25 avqust 2001-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan voleybol klubunun üzvləri ilə görüşü. *Prezident sarayı, 14 mart 2002-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Naxçıvanda Olimpiya İdman Kompleksinin açılış mərasimində. *15 iyun 2002-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin müəllimi Lətif Hüseynzadə ilə görüşü. *Naxçıvan, 12 avqust 2002-ci il*

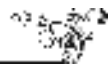
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixracı boru kəmərinin təməlqoyma mərasimində. *18 sentyabr 2002-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev görkəmli müğənni və bəstəkar M. Maqomayevə “İstiqlal” ordeni təqdim edərəkən. *6 sentyabr 2002-ci il*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Şəkidə ziyalılarla görüşü. *9 noyabr 2002-ci il*

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

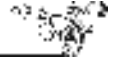
MÜSTƏQİLLİK TARİXİMİZİN HEYDƏR ƏLİYEV DÖVRÜ

(Giriş məqaləsi)

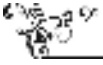
1. Heydər Əliyev. Azərbaycan bütün azərbaycanlıların vətənidir: Azərbaycanlıların Ümumrusiya Azərbaycan Konqresində Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. – Bakı: Azərbaycan, 2000. – 144 s.
2. Heydər Əliyev. Azərbaycan gənclərinin II forumunda nitq. Heydər Əliyev və Müstəqil Azərbaycan gəncliyi.-Bakı: Qap-Poliqraf, 2003.-368 s.
3. Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin andıçmə mərasimində nitqi: 10 oktyabr 1993-cü il, Bakı, Respublika Sarayı.-Bakı: «Kitab» Cəmiyyəti, 1996.-128 s.
4. Heydər Əliyev. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti).- Bakı: XXI-YNE, 2001.- 55 s.
5. Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi // Azərbaycan. – 1998. – 11 sentyabr.
6. Heydər Əliyev. Biz Azərbaycan ərazisində ikinci bir erməni dövlətinin yaradılmasına yol verə bilmərik /elmi məsləhətçi A.Nadirov; bur. məsul V.Süleymanov; red. F.Babayev və b. /Heydər Əliyev İrsi Beynəlxalq Elektron Kitabxana. - Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2006. – 410 s.
7. Heydər Əliyev. Biz öz yurdumuza qayıdacağıq: Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Xocalı, Kəlbəcər, Şuşa, Laçın, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonları ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşlərinin materialları /bur. məsul R.Ə.Mehdiyev, H.Orucov. - Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1997. – 520 s.
8. Heydər Əliyev. Deyilən söz yadıgardır / tərt. E.Z.Qaraxanlı, S.Babulaoğlu; red. N.Q.Cəfərov.- Bakı: Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi, 2008.- 32 s.
9. Heydər Əliyev. Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir. Наша религия – национально-духовное богатство нашего народа. Our religion is national-spiritual wealth of our nation / «İrşad» İslam Araşdırmaları Mərkəzi.- Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1999. – 166 s.

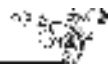
10. Heydər Əliyev. Dörd müsahibə / məsul şəxs. R.B.Daşdəmirov; toplayanı, tərt. ed., müqəddimə və son söz: S.C.Şükürov; elmi red. S.M.Mirzəyev. I kitab.- Gəncə: 1995. – 65 s.
11. Heydər Əliyev. Dövlət xalq üçündür: kəlamlar, sitatlar, aforizmlər. – Bakı: Adiloğlu, 2008. - 400 s.
12. Heydər Əliyev. Dünya Azərbaycanlılarına: müraciət, nitq. Dünya Azərbaycanlılarının həmrəylik və birlik günü haqqında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin qərarı. - Bakı: Azərbaycan, 1998. – 79 s.
13. Heydər Əliyev: Gürcüstan və Azərbaycan xalqlarının dostluğu dünyada nümunədir /Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi.Bakı: CBS, 2011.- 270 s.
14. Heydər Əliyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan parlamenti: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışları. - Bakı: Bakı nəşriyyatı, 2003. - 542 s.
15. Heydər Əliyev. Heydər Əliyev və qanunçuluq: çıxışlar, nitqlər, müraciətlər, müsahibələr, bəyanatlar, fərmanlar. - Bakı: Adiloğlu, 2008. - 432 s.
16. Heydər Əliyev. Müdrik fikirlər. I kitab: Dövlətçilik, müstəqillik və demokratiya haqqında: iyun, 1993- oktyabr, 1998 / Heydər Əliyev Fondu, Regionların İnkişafı İctimai Birliyi. - Bakı: Çarşıoğlu, 2008.- 399 s.
17. Heydər Əliyev. Müdrik fikirlər: II kitab: Dövlətçilik, müstəqillik və demokratiya haqqında: oktyabr 1998 - oktyabr 2003 / Heydər Əliyev Fondu, Regionların İnkişafı İctimai Birliyi. - Bakı: Çarşıoğlu, 2009. - 415 s.
18. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu: seçilmiş fikirlər / burax. məsul R.Mehdiyev; tərt. ed. Ş.Əsgərov, S.Xəlilov; red. Ə.Həsənov. - Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1997. – 136 s.
19. Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında. I cild / tərt. N.İbrahimov, T.Ağayev və b.- Bakı: Azərbaycan, 1996.- 979 s.
20. Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında. II cild / tərt. N.İbrahimov, T.Ağayev və b.- Bakı: Azərbaycan, 1996.-1051 s.
21. Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında: 4 cilddə, I cild: oktyabr 1993-avqust 1994. / bur. məsul F.Abdullazadə - Bakı: Azərbaycan, 1997.- 558 s.
22. Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında: 4 cilddə, II cild: sentyabr 1994-dekabr 1994 / bur. məsul F.Abdullazadə - Bakı: Azərbaycan, 1997.- 446 s.
23. Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında: 4 cilddə, III cild: yanvar 1995-iyun 1995./ bur. məsul F.Abdullazadə - Bakı: Azərbaycan, 1997.- 512 s.
24. Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında: 4 cilddə, IV cild: iyul 1995-dekabr 1995 / bur. məsul F.Abdullazadə. - Bakı: Azərbaycan, 1997.- 536 s.

25. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. I kitab: iyun, 1993 - may, 1994 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 1997.- 612 s.
26. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. II kitab: may, 1994 - dekabr, 1994 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 1997.- 604 s.
27. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. III kitab: dekabr, 1994 - iyun, 1995 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 1997.- 488 s.
28. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. IV kitab: iyun, 1995 - noyabr, 1995 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 1997.- 528 s.
29. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. V kitab: noyabr, 1995 - mart, 1996 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 1998.- 500 s.
30. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar VI kitab: mart, 1996 - iyun, 1996 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev - Bakı: Azər-nəşr, 1998.- 512 s.
31. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. VII kitab: iyun, 1996- noyabr, 1996 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 1998.- 520 s.
32. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar.. VIII kitab: noyabr, 1996 - mart, 1997 /bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 1998.- 488 s.
33. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. IX kitab: mart, 1997 - may, 1997 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 2000.- 466 s.
34. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. X kitab: May, 1997-iyul, 1997 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 2002.- 472 s.

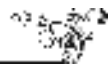
35. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar XI kitab: İyul, 1997 - avqust, 1997 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 2003.- 452 s.
36. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XII kitab: avqust, 1997 - oktyabr, 1997 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev - Bakı: Azər-nəşr, 2004.- 432 s.
37. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XIII kitab: oktyabr, 1997 - dekabr, 1997 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev - Bakı: Azər-nəşr, 2004.- 520 s.
38. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XIV kitab: dekabr, 1997 – fevral, 1998 / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azər-nəşr, 2005. – 520 s.
39. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XV kitab: mart, 1998 – iyun, 1998 / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azər-nəşr, 2005. – 528 s.
40. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XVI kitab: iyun, 1998 – iyul, 1998 / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azər-nəşr, 2005. – 552 s.
41. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XVII kitab: iyul, 1998 – oktyabr, 1998 / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azər-nəşr, 2006. – 528 s.
42. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XVIII ki-tab: oktyabr, 1998 – dekabr, 1998 / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azər-nəşr, 2006. – 552 s.
43. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XIX kitab: yanvar, 1999 – aprel, 1999 / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azər-nəşr, 2006. – 528 s.
44. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XX kitab:

- aprel, 1999 – iyul, 1999 / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azərnəşr, 2007. – 536 s.
45. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XXI kitab: iyul, 1999 – sentyabr, 1998 / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azərnəşr, 2007. – 480 s.
46. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XXII kitab: Sentyabr – 1999-noyabr, 1999 / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azərnəşr, 2007. – 528 s.
47. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XXIII kitab: noyabr, 1999 – dekabr, 1999 / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azərnəşr, 2008. – 480 s.
48. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XXIV kitab: dekabr, 1999 – fevral, 2000 / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azərnəşr, 2008. – 504 s.
49. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XXV kitab: fevral, 2000 – mart, 2000 / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azərnəşr, 2008. – 520 s.
50. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XXVI kitab: mart, 2000 – aprel, 2000 / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azərnəşr, 2009. – 512 s.
51. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XXVII kitab: aprel, 2000 – iyun, 2000 / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azərnəşr, 2009. – 496 s.
52. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XXVIII cild. İyun, 2000 – iyul, 2000 / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azərnəşr, 2009. – 480 s.
53. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XXIX kitab: iyul, 2000 – sentyabr, 2000 / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azərnəşr, 2009. – 520 s.

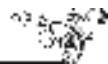
54. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XXX kitab: sentyabr, 2000 – noyabr, 2000 / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azər-nəşr, 2010. – 512 s.
55. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XXXI ki-tab: noyabr, 2000 - yanvar, 2001 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 2010.- 512 s.
56. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XXXII ki-tab: yanvar, 2001 - mart, 2001 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 2010.- 512 s.
57. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XXXIII ki-tab: mart, 2001 - aprel, 2001 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 2011.- 480 s.
58. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XXXIV ki-tab: may, 2001 - iyun, 2001 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 2011.- 488 s.
59. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XXXV ki-tab: iyun, 2001 - avqust, 2001 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev - Bakı: Azər-nəşr, 2011.- 520 s.
60. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XXXVI ki-tab: sentyabr, 2001 - noyabr, 2001 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 2011.- 512 s.
61. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XXXVII kitab: noyabr, 2001 - mart, 2002 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 2011.- 520 s.
62. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar XXXVIII kitab: mart, 2002 - may, 2002 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 2011.- 480 s. 2012
63. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XXXIX ki-

- tab: İyun, 2002 - iyul, 2002 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 2012.- 480 s.
64. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XL kitab: iyul, 2002 - sentyabr, 2002 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 2012.- 512 s.
65. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar XLI kitab: sentyabr, 2002- oktyabr, 2002. / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 2012.- 488 s.
66. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar, XLII kitab: oktyabr, 2002- noyabr, 2002 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 2012.- 472 s.
67. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar XLIII kitab: noyabr, 2002 - fevral, 2003 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 2013.- 464 s.
68. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XLIV ki-tab: fevral, 2003 - may, 2003 / bur. məsul. R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 2013.- 376 s.
69. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. XLV kitab: may, 2003 - oktyabr, 2003 / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev - Bakı: Azər-nəşr, 2013.- 384 s.
70. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: XLV kitab: qeydlər, (çox-cildliyində ad və coğrafi göstəricilərlə bağlı məlumatlar) / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: Azər-nəşr, 2013.- 495 s.
71. Heydər Əliyev. Prezident Sarayında Respublika ictimaiyyəti nümayən-dələrinin ATƏT-in İstanbul zirvə görüşünün yekunlarına həsr olunmuş nitqi // Xalq əzəti. – 1999. – 26 noyabr.
72. Heydər Əliyev. Şəxsi mövqe / tərt. N.İbrahimov. - Bakı: Azərbaycan, 1994. – 28 s.
73. Heydər Əliyev. Tarix, tarixdir. II kitab. - Gəncə: 1995.-135 s.
74. Heydər Əliyev. Vətənə, xalqa, dövlətə sədaqət andı: Azərbaycan Res-publikasının Prezidenti Heydər Əlirza oğlu Əliyevin andıçmə məراسi-mində nitqi (18 oktyabr 1998-ci il). - Bakı: Azərbaycan, 1998.-5 s.

75. Heydər Əliyev irsi: Beynəlxalq Elektron kitabxana.... <http://aliyev-heritage.org/90az.html> - *proqram çıxışları; Ermənistan-Azərbaycan-Qarabağ münaqişəsi; Neft strategiyası; Daxili siyasət; Xarici siyasət; Mədəniyyət; İqtisadiyyat; Diaspor; Din; Ordu quruculuğu; Beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə; Sosium; Müsahibələr; Gənclər siyasəti; Elm və təhsil; Media; Yeni il təbrikləri; Azərtac təqdim edir; Böyük siyasətə qayıdış.*
76. Heydər Əliyev siyasəti. Tolerantlıq: çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər /Azərbaycan Resp. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi. - Bakı: Elm və təhsil, 2015. – 502 s.
77. Sabaha doğru: Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin çıxışları əsasında = Towards the future: Compiled on the materials of speeches of Heydar Aliyev, national leader of the Azerbaijani people and Ilham Aliyev. President of the Republic of Azerbaijan = Навстречу грядущему дню: На основе выступлений общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева и Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева / Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi; bur. məsul V.Süleymanov; red. M.Babayeva. - Bakı: Apostrof, 2009. - 709 s.
- * * *
78. İlham Əliyev. 2009-cu ilin yekunlarına görə Azərbaycan dünya miqyasında ən sürətlə inkişaf edən ölkələr sırasındadır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi // Azərbaycan. – 2010. – 19 yanvar.
79. İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. I kitab: avqust 2003 - oktyabr 2003 /bur.məsul R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azər nəşr, 2008. – 424 s.
80. İlham Əliyev. İnkişaf - məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar /bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. II kitab: oktyabr 2003 - fevral 2004. - Bakı : Azər nəşr, 2009. - 432 s.
81. İlham Əliyev. İnkişaf - məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar /bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. III kitab: fevral 2004 - aprel 2004. – Bakı: Azər nəşr, 2009. - 416 s.
82. İlham Əliyev. İnkişaf - məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar / bur. məsul

- R.Ə.Mehdiyev. IV kitab: aprel 2004 - iyun 2004. - Bakı: Azərnəşr, 2009. - 400 s.
83. İlham Əliyev. İnkişaf - məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar /bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. V kitab: iyun 2004 - avqust 2004. - Bakı: Azərnəşr, 2010. - 392 s.
84. İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. VI kitab: sentyabr 2004 – oktyabr 2004 /bur.məsul R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azərnəşr, 2011. – 416 s.
85. İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. VII kitab: noyabr 2004 – yanvar 2005 /bur.məsul R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: Azərnəşr, 2011. – 406 s.

* * *

86. Abbasov Vaqif. Dahilərin, müdriklərin və fəthlərin həyat dərsləri: Ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin əziz xatirəsinə ithaf olunur . - Bakı: Təhsil, 2013. – 613 s.
87. Abbasov Vaqif. Liderlik fəlsəfəsi. – Bakı: Təhsil, 2004. – 202 s. .
88. Abdulla Azər. Onlar qəmli idi... – Bakı: Vektor, 2007. – 245 s.
89. Abduləzimov Cavanşir. Vədinə sədiq prezident. – Bakı: Təhsil, 2006. – 256 s.
90. Abdullayev Əsgər. Dünya şöhrətli dövlət xadimi. – Bakı: İqtisad Universiteti, 2005. – 250 s.
91. Abdullazadə Fatma. Heydər Əliyev: Siyasi portret. - Bakı: XXI nəş-tı, 1998. – 115 s.
92. Ağamalı Fəzail. Müstəqilliyimiz əbədidir, sarsılmazdır /red. T.Haqverdiyev. - Bakı: Mütərcim, 2001. - 616 s.
93. Ağamirzəyev Fəxrəddin. Dönüşdən qurtuluşa /red. T.Aydınoğlu; nəşir. H.Əsgərov.- Bakı: Adiloğlu, 2012. – 166 s.
94. Ağayev Əjdər. Nəsilərə örnək insan / red. və ön söz müəl. Q.M.Paşayev.- Bakı: Mütərcim, 2016. – 128 s.
95. Axundova Elmira. Heydər Əliyev: şəxsiyyət və zaman 4 hissədə, 1-ci hissə: 1923-1969 / red. V.Morozkov; rəssam İ.Məmmədov. - Bakı: Ozan, 2007.-352 s.
96. Axundova Elmira. Heydər Əliyev: şəxsiyyət və zaman 4 hissədə, 2-ci hissə: 1969-1982 / red. V.Morozkov. - Bakı: Ozan, 2007.-784 s.

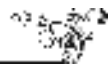
97. Axundova Elmira. Heydər Əliyev: şəxsiyyət və zaman. 4 hissədə, 3-cü hissə: Kreml beşilliyi: 1982-1990 / red. D.Vəkilova; tərc. Y.Quluzadə, N.Qurbanova, S.Məmmədzadə. - Bakı: Ozan, 2009. – 803 s.
98. Axundova Elmira. Heydər Əliyev: şəxsiyyət və zaman. 4 hissədə, 4-cü hissə: Həyat fəaliyyətinin xronikası: 1969-1989 /red. N.Qurbanova. - Bakı: Ozan, 2008.- 327 s.
99. Axundova Elmira. Şüşə saray: siyasi detektiv / red. N.Rüstəmli, tərc. S.Həsənov. – Bakı: Yurd NPB, 2007. – 468 s.
100. Andriyanov Viktor. Heydər Əliyev /H.Mirələmov. - Bakı: Nurlar, 2008. - 559 s.
101. Azərbaycan 1994: 2 hissədə: topla: I hissə.Milli dövlətçilik sınaq qarşısında.. – Bakı: 2002. – 472 s.
102. Azərbaycan 1994: 2 hissədə: topla. II hissə. Milli dövlətçilik sınaq qarşısında. –Bakı: 2002. - 432 s.
103. Azərbaycan 1995: Qarşdurmadan milli həmrəyliyə: 3 hissədə, I hissə /tərt. və ön söz. müəl. Ə.Mehdiyev; red. T.Ağayev; fotolar. R.Bağirov və b. – Bakı: 2005. – 456 s.
104. Azərbaycan 1995: Qarşdurmadan milli həmrəyliyə: 3 hissədə, II hissə /tərt. və ön söz. müəl. Ə. Mehdiyev; red. T.Ağayev; fotolar. R.Bağirov və b. – Bakı: 2005. – 408 s.
105. Azərbaycan 1995: Qarşdurmadan milli həmrəyliyə: 3 hissədə, III hissə. /tərt. və ön söz. müəl. Ə.Mehdiyev; red. T.Ağayev; fotolar. R.Bağirov və b.– Bakı: 2005. – 456 s.
106. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 7 cildə, I cild: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1993-1994-cü illərdə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar /tərt. müəl. E.İ.Abdullayev, F.İ. Muradov; məsl. R.F.Məmmədov, Ə.S.Abasov, F.Köçərli. - Bakı: Göytürk, 1996. - 267 s.
107. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 7 cildə, II cild: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1995-1996-cı illərdə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar / tərt.-müəl. E.İ.Abdullayev, F.İ.Muradov; məsl. F.Maqsudov, R.Məmmədov və b.– Bakı: Göytürk, 1997.- 770 s.
108. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 7-ciddə, III cild: Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 1997-ci ildə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar / tərt.-müəl. E.İ.Abdullayev, F.İ.Muradov; məsl. F.Maqsudov, R.Məmmədov və b.– Bakı: Göytürk, 1998.-776 s.
109. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 7-ciddə, IV cild: Azərbaycan Res-

- publikasının prezidenti Heydər Əliyevin 1998-ci ildə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar / tərt.-müəll. E.İ.Abdullayev, F.İ.Muradov; məsl. F.Maqsudov, R.Məmmədov və b.– Bakı: 1999. – 520 s.
110. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 7-ciddə, V cild: Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 1999-cu ildə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar / tərt.-müəlliflər E.İ.Abdullayev, F.İ.Muradov; məsl. F.Maqsudov, R.Məmmədov və b.– Bakı: 1999. – 476 s.
111. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 7 cildə, VI cild: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 2000-ci ildə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar / tərt.-müəlliflər E.İ.Abdullayev, F.İ.Muradov. - Bakı: Göytürk, 2001. - 448 s.
112. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 7 cildə, VII cild: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 2001-ci ildə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar/ tərt.-müəlliflər E.İ.Abdullayev, F.İ.Muradov. - Bakı: Göytürk, 2002. - 344 s.
113. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 86 və siyasi hakimiyyətə gəlişinin 40 illiyinə həsr olunmuş «Heydər Əliyev və insan hüquqları» mövzusunda konfransın materialları: 4 may 2009-cu il /Azərbaycan respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman); tərt. ed. Z.Əliyev, Y.Cəfərova ; ön söz. E. Süleymanova.- Bakı: 2009. – 75 s.
114. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr edilmiş elmi-praktik konfransın materialları: 24 aprel, 2013 /elmi red. H.Qaraşov; red. hey. R.Y.Zeynalov, S.S.Məmmədov, Z.M.Şabanov, R.S.Maniyeva. – Bakı: Vətən, 2013. – 166 s.
115. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr olunmuş xüsusi buraxılış: Bakı, may 2013 /Azərbaycan DPU; burax. məs. V.H.Əliyev; baş red. Y.Ə.Məmmədov. – Bakı: 2013. – 164 s.
116. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin əziz xatirəsinə /tərt. Z.S.Musayev; red. M.S.Zərbəliyev.- Bakı: 2015. – 138 s.
117. Azərbaycan milli dövlət quruculuğu yolunda / 1994-cü il oktyabr, 1995-ci il mart hadisələri və Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətə həsr olunmuş ümumxalq nümayəndələri toplantısının (5-6 aprel 1996-cı il, Bakı, Respublika sarayı) materialları /buraxılışa məsul R.Mehdiyev, H.Orucov. - Bakı: Azərənşr, 1996. - 368 s.
118. Azərbaycan oktyabr–94, mart – 95: Qəsd: Dövlət çevrilişi cəhdlərinin xronikası. - Bakı: Azərənşr, 1995. - 816 s.

119. Azərbaycan prezidenti /red. V.Yolçiyev. - Bakı: Azərbaycan, 2004. – 264 s.
120. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin arxivi (AR MMA). Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyalarının stenoqramları. ARMMA: f.2941, s.1, iş 216.
121. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası. - Bakı: 2008. - 34 s.
122. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (aprel-iyun 1997-ci il). - Bakı: Azərbaycan, 1997. - 203 s.
123. Azərbaycan Respublikası uğurlar və perspektivlər: beynəlxalq elmi konfransın (Bakı 16 noyabr 2011-ci il) materialları / AMEA AA. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu; Azərbaycan Tarix Qurumu; red hey. Y.M.Mahmudov və b.- Bakı: Viktori NPM, 2012. – 272s.
124. Azərbaycan Respublikası (1991-2001). Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasının 10 illik yubileyinə həsr olunur /ümumi red. R.Ə.Mehdiyev, red. T.Həsənov /Y.Mahmudlu, F.Abdullazadə, F.Ələskərov, Ə.Əlirzayev, Ş.Əliyev, Ə.Əsədov, Ə.Həsənov, S.Xəlilov, T.Qafarov, N.Məmmədov, M.Rəhimov.- Bakı: XXI – Yeni nəşrlər evi, 2001. - 360 s. -
125. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009. – 96 s.
126. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: Qanun, 2003. – 48 s.
127. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın (Bakı, 8 may 2003-cü il) materialları: «Heydər Əliyev və Azərbaycanda İnsan Hüquqlarının Təminatı» /ön sözün müəll. E.Süleymanova. - Bakı: 2003.- 55 s.
128. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (aprel-iyun 1997-ci il). – Bakı: Azərbaycan, 1997. – 203 s.
129. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): f.609, s. 1, iş 456.
130. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II cild III-XIII əsrin I rübü /AMEA, A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu; məsul red. N.Vəlixanlı. — Bakı: Elm, 2007. – 605 s.
131. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, VI cild: Aprel 1920- iyun 1941 /AEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu; C.B.Quliyev və b. - Bakı: Elm Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi, 2000. – 568 s.
132. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, VII cild: İyun 1941-2002-ci il.7 /AMEA A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu; M.K.Kərimov və b. - Bakı: Elm,

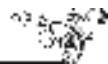

2003. – 676 s.

133. Azərbaycan tarixinin parlaq səhifələri. - Bakı: Azərbaycan, 1998. - 64 s.
134. Azərbaycanda mədəniyyət siyasəti. - Bakı: Nağıl evi, 2003. – 232 s.
135. Azərbaycanı dünyaya, dünyanı Azərbaycana tanıdan dahi: Ulu öndər Heydər Əliyevin xarici səfərləri fotoşəkillərdə 1993-2003 /Azər TAc ; Heydər Əliyev Mərkəzi.- Bakı: 2013. – 312 s.
136. Azərbaycanı gələcəyə aparan lider Heydər Əliyev: Heydər Əliyev 90 /baş red.S.Ünal; red. A.Qaraxançallı; dizayner S.Salmanov, F.İsrafilov. – Bakı: 2014. – 63 s.
137. Azərbaycanı yeni qələbələrə aparan lider: I kt., Görüşlər, rəsmi qəbullar, müsahibələr və məqalələr. - Bakı: Şəms, 2004. - 536 s.
138. Azərbaycan-Rusiya: Dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Rusiyaya rəsmi səfəri /burax. məsul H.Orucov, E.Namazov; tərt. O.Sadıxov. Bakı: Şərq-Qərb, 1997. – 164 s.
139. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev (1991-2001). - Bakı: Qafqaz Universiteti, 2002. - 180 s.
140. Bakı Dövlət Universitetinin dünya şöhrətli məzunu /elmi məsl. və red. C.Əliyev; buraxılışa məsul, ön sözün və məqalələrin müəllifi: A.Məhərrəmov. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001- 229 s.
141. Balayev Ramiz. Müdriklik xəzinəsi. - Bakı: Adiloğlu, 2006. - 88 s.
142. Böyük insan haqqında. - Bakı: Azərbaycan, 2004. - 296 s.
143. Böyük yolun davamçısı: Prezidentin 100 günü. – Bakı: Təhsil, 2004. – 304 s.
144. Budaqov Budaq. Heydər Əliyev fenomeni. II nəşr. - Bakı: İsmayıl NPM, 2002. - 144 s.
145. Cəbiyev Qafar. Yazılan qalacaq: toplus. - Bakı: Elm və təhsil, 2015. - 551 s.
146. Cəfərov Nizami. Azərbaycan Heydər Əliyevdən İham Əliyevə. – Bakı: Çarşıoğlu, 2004. – 159 s.
147. Cəfərov Nizami. Azərbaycanşünaslığa giriş. – Bakı: AzAtam, 2002. – 600 s.
148. Cəfərov Ramiz. İctimai-siyasi mühitə təsirin Heydər Əliyev taktikası - Bakı: Qismət, 2008. – 214 s.
149. Davos: qlobal iqtisadiyyatın üfüqləri. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Davos Dünya İqtisadi Forumu ilə əlaqədar İsveçrəyə işgüzar səfəri. 27-30 yanvar 2000-ci il. - Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi, 2000. - 86 s.

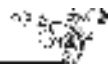
150. Dayanıqlı inkişafın Heydər Əliyev modeli: Elektron resurs: Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 86-cı ildönümünə ithaf olunur /Azərbaycan Resp. Təhsil Nazirliyi, ADİU; ümumi red. Ş.Hacıyev; burax. məsul Ə.İ.Bayramov III bur. - Bakı: İqtisad Un-ti, 2009. – 186 s.
151. Dövlət müdriklik məktəbi: Heydər Əliyev və dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə: elmi-praktik konfransın materialları (3-4 may, 2001-ci il).– Bakı: Çarşıoğlu, 2000. – 215 s.
152. Dövlətçilik müdrikliyi. Azərbaycan müstəqillik yollarında: tarixi həqiqətlər, faktlar və reallıqlar: elmi-nəzəri konfransın materialları (Bakı, 2 may, 2002-ci il). – Bakı: Bakı Universiteti, 2002. – 525 s.
153. Dövlətçiliyin, milli maraqların və təhlükəsizliyin Qarantı / red. hey. F.Vahabov, A.Babayev; tərt. H.Ağaməmmədov, T.Quliyev, E.Tağıyev və b.; bur. məs. S.İsmayılova.- Bakı: Şərq-Qərb, 2015. – 372 s.
154. Əfəndiyev Eldar. Planetimizin bütün dövrlərdə ən görkəmli şəxsiyyəti. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2006. – 268 s.
155. Əhmədov Qabil. Birinci şəxs: Prezidentin portret cizgiləri/burax. məs. Q.Əliyev; red. B.Bayramov. – I kitab. - Bakı: Dünya, 1997. – 208 s.
156. Əhmədov Tağı. Şəxsiyyət: Heydər Əliyev-90 / R.İ.Rəşidova; red. və ön söz. müə. F.Ləman; nəşir Q.İsabəyli.- Bakı: Şirvanəşr, 2013.- 43 s.
157. Əkbərov Bəxtiyar. Heydər Əliyev Milli Konstitusiyamızın yaradıcısı və banisidir /rəyçi və ön sözün müə. Z.Əsgərov; red.A.Qəhrəmanov. - Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1998-96 s.
158. Əliyev Qafar. Müasir Azərbaycanın banisi, xilaskarı, qurucusu: Heydər Əliyev / elmi red. Ə.M.Həsənov. - Bakı: Şəms, 2006. - 520 s.
159. Əliyev Qoşqar. Heydər Əliyev və milli mentalitet fəlsəfəsi. - Bakı: Qismət, 2003. - 248 s
- 160.Əliyev Telman. Azərbaycanı dünyaya tanıdan böyük insan / məsləhətçi, ön söz və elmi red. H.Həsənov; red. Q.Piriyev. - Bakı: Oğuz Çap, 2013. – 225 s.
- 161.Əlizadə Məmməd. Heydər Əliyev inamı və idrakı. - Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2006. - 228 s.
- 162.Əlizadə Məmməd. Milli müdrikliyin Heydər Əliyev zirvəsi. - Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2006. - 752 s.
- 163.Əlizadə Məmməd. Tarixə yaddaş ömür. - Bakı: Qanun, 2002.- 240 s.
- 164.Əsədov Oqtay. Azərbaycan Respublikasının Parlamenti . – Bakı: Çarşıoğlu, 2008. – 520 s.
- 165.Əsədov Oqtay. Heydər Əliyev. - Bakı: Çarşıoğlu, 2008. - 408 s.

166. Əsrin müqaviləsi. - Bakı: Azərbaycan, 1996. - 110 s.
167. Əsrlərə bərabər illər 1969-1999: Faktlar və rəqəmlər /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi; red. heyəti: E.Namazov.- Bakı: Nurol, 1999. – 689 s.
168. Gövhərli Mirələkbər. Qayıdış - xalqımızın qurtuluşu oldu /red. S.Ağayev.- Bakı: Azərnəşr, 2002. – 58 s.
169. Günəş kimi parlaq: Heydər Əliyev şəxsiyyəti mətbuat prizmasında /tərt. B.Abbasov; red. Ş.Yaqubov; rəss. K.Abdin. – Bakı: Sirdaş, 2015. – 64 s.
170. Hacıyev İsmayıl. Heydər Əliyev siyasəti: tarixdə və günümüzdə / red. Ə. Qasimov. - Naxçıvan: Əcəmi NP Birliyi, 2013. – 293 s.
171. Hacıyev İsmayıl. Heydər Əliyev və milli-tarixi yaddaşın bərpası / red. İ.Həbibbəyli; AMEA, Naxçıvan bölməsi. - Bakı: Elm, 2003.-164 s.
172. Hacıyev Qasım. Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağa erməni iddialarına qarşı mübarizəsi / elmi red. İ.Hacıyev. - Bakı: Təknur, 2014. – 399 s.
173. Hacıyev Sabir. Erməni təcavüzünün ifşasında Azərbaycan respublikası diplomatiyasının rolu. İxtisas: 23.00.01 – «Siyasətin nəzəriyyəsi, siyasi elmin tarixi və metodologiyası. Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş diss-ya. –Bakı: 2012.
174. Heydər Əliyev – Azərbaycan: dünən, bu gün və sabah Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş elm-praktik konfransın materialları / elmi red. Ş.Hacıyev. – Bakı: Azərbaycan. – 2016. – 340 s.
175. Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya tanıdır /tərt. N.İbrahimov, İ.Şükürov. - Bakı: Azərbaycan, 1994. – 175 s.
177. Heydər Əliyev dünyanın gözü ilə. - Bakı: Təhsil, 2003. - 148 s.
178. Heydər Əliyev ideyaları XXI əsrdə. Azərbaycanın inkişaf yolu /Yeni Azərbaycan Partiyası İcra Katibliyi. – Bakı: Azərbaycan, 2009.
179. Heydər Əliyev irsi: Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası / Yeni Azərbaycan Partiyası. İcra Katibliyi. - Bakı: Azərbaycan, 2006. - 784 s.
180. Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan dövlətçiliyi: konfrans materialları /Yeni Azərbaycan Partiyası. - Bakı: Azərbaycan, 2005. – 912 s.
181. Heydər Əliyev irsi və multikultural dəyərlər: Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş konfransın materialları. – Bakı: Azərnəşr, 2016. – 616 s.
182. Heydər Əliyev mədəni irsimizin keşiyində: 2 cildə, I kitab. - Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi, 2001. – 440 s.
183. Heydər Əliyev mədəni irsimizin keşiyində: 2 cildə, II kitab. - Bakı:

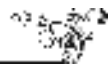
- Bakı nəşr-tı, 2001. - 548 s.
184. Heydər Əliyev mənim həyatımda: məqalələr toplusu: 2 cildə, I cild /tərt. İ.Hüseynli; red. Ə.Həsənov; məsləhətçi və ön söz. müə. R.Ə.Mehdiyev; burax. məsul B.Sadiqov. Bakı: Azərbaycan, 2013. – 394 s.
185. Heydər Əliyev mənim həyatımda: məqalələr toplusu: 2 cildə, II cild /tərt. İ.Hüseynli; red. Ə.Həsənov; məsl. və ön söz. müə. R.Ə.Mehdiyev; burax. məsul B.Sadiqov. -Bakı: Azərbaycan, 2013 - 182 s.
186. Heydər Əliyev müasir Azərbaycan parlamentinin banisidir /məsul red. O.Əsədov; tərt.-müə. S.Mirzəyev, M.Qayıbov.- Bakı: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin nəşri, 2008.- 496 s.
187. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. - Bakı: Azərbaycan, 2003. - 640 s.
188. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasının banisidir: doktorant və dissertantların elmi konfransının materialları /Azərb. Respublikasının prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akad.- Bakı: Mütərcim, 2013. – 418 s.
189. Heydər Əliyev - ömür və zamanə: İzomaterial: Obyektiv nəzər nöqtəsində /red. V.Mustafayev, Mir Şahin Ağayev, M.Məmmədov, S.Mustafayev; tərc. və red. B.Süleymanlı, E.Hacıyev, C.Pikford, S.Məmmədli. - Bakı: ANS-Press, 2006. – 128 s.
190. Heydər Əliyev şəxsiyyətinə beynəlxalq baxış: Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyi münasibətilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hükumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının keçirdiyi beynəlxalq yazı müsabiqəsinə daxil olmuş məqalələr toplusu /Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Qeyri-Hükumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası; red. S.Alışarlı. - Bakı: QHT Nəşriyyatı, 2013. – 241 s.
191. Heydər Əliyev – Ümummilli lider. - Bakı: Azərbaycan, 2004. - 774 s.
192. Heydər Əliyev və Azərbaycan /Yeni Azərbaycan Partiyası. İcra Katibliyi. – Bakı: Azərbaycan, 2008. – 838 s.
193. Heydər Əliyev və Azərbaycan - Dünya münasibətləri: siyasətdən mədəniyyətədək /R.Ulusel; elmi red. N.Cəfərov; red. S.Süleymanlı; nəşir A.Dənizadə; Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi. - Bakı: İdeal-Print, 2010. – 609 s.
194. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi /Elmi red. və ön sözün müəllifi: R.Ə.Mehdiyev; tərt. S.Xəlilov. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2002.-232 s.
195. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər /Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Ko-

- mitəsi; H.Orucovun ümumi redaktəsi ilə; tərt. G.İsmayilov; red. S.Nəzərli; rəssam. A.Hüseynov; dizayn. M.Bəhmən. - Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007.- 399 s.
196. Heydər Əliyev və Azərbaycanda insan hüquqlarının təminatı / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. - Bakı: 2003.- 165 s.
197. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət / Hidayət Orucov; elmi red. Ə.Abdullayev, ingilis dilinə tərc. red. S.Seyidov. - Bakı: Şərq-Qərb, 2002.- 171 s.
198. Heydər Əliyev və Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı 1993-2001-ci illərdə: suverenlik, demokratiya, dövlət idarəçiliyi: elmi sessiyanın materialları (10 oktyabr 2001-ci il). – Bakı: 2002. - 163 s.
199. Heydər Əliyev və Azərbaycanın müasirləşmə strategiyası: konfrans materialları /Yeni Azərbaycan Partiyasının İcra Katibliyi. – Bakı: Azərnaşr, 2011. – 950 s.
200. Heydər Əliyev və çağdaş Azərbaycan dövlətçiliyi: məqalələr toplusu /Hazırl. Ş.Kaleder; red.S.Aran; Azərbaycan İstanbul Başkonsolosluğu. - İstanbul: Kutub Yıldızı reklam, 2007. – 307 s.
201. Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan: I Ümumrespublika Əliyevşünaslıq konfransının materialları (Bakı, 6 may 2003) /Azərbaycan Fəlsəfə və Sosial-Siyasi elmlər Assosiasiyası; Əliyevşünaslıq İn-tu; elmi red. R.Ə.Mehdiyev.- Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2003. – 362 s.
202. Heydər Əliyev və Şərq: 6 cildə, I kitab. Türk dünyası. /müə.-tərt. Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə; red. və ön sözün müə. M.Qurbanlı; Şərq Araşdırmalar Mərkəzi. - Bakı: Çarşıoğlu, 2005. – 544 s
203. Heydər Əliyev və Şərq: 6 cildə, II kitab. Türkiyə /müə.-tərt. Q. Allahverdiyev, V.Sultanzadə; red. M. Qurbanlı; Şərq Araşdırmalar Mərkəzi. - Bakı: Çarşıoğlu, 2005. – 592 s.
204. Heydər Əliyev və Şərq: 6 cildə, III kitab. Türkiyə /müə.-tərt. Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə; red. M.Qurbanlı; Şərq Araşdırmalar Mərkəzi.. - Bakı: Çarşıoğlu, 2005. – 760 s.
205. Heydər Əliyev və Şərq: 6 cildə, IV kitab. İran İslam respublikası. /müə.-tərt. Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə; red. M.Qurbanlı; ön sözün müə. N.Məmmədov; Şərq Araşdırmalar Mərkəzi. - Bakı: Çarşıoğlu, 2005. – 480 s.
206. Heydər Əliyev və Şərq: 6 cildə, V kitab. İKT dövlətləri /müə.-tərt. Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə; red. M.Qurbanlı; Şərq Araşdırmalar

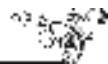
- Mərkəzi. - Bakı: Çarşıoğlu, 2005. – 360 s.
207. Heydər Əliyev və Şərq: 6 cildə. VI kitab. Türk dünyası /müə.-tərt. Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə; red. M.Qurbanlı; ön sözün müə. N.Cəfərov; Şərq Araşdırmalar Mərkəzi. Bakı: Çarşıoğlu, 2006. – 480 s.
208. Heydər Əliyev yolu. Azərbaycan inkişafın yeni mərhələsində. - Bakı: Azərbaycan, 2007. - 864 s.
209. Heydər Əliyev. İki cildə. 1-ci cild. /lay.rəhbəri, elmi red., giriş məqaləsi və son sözün müəllifi: Y.Mahmudov. - Bakı: Turxan NPB, 2013 – 500 s.
210. Heydər Əliyev. İki cildə. 2-ci cild. /lay. rəhbəri, elmi red., giriş məqaləsi və son sözün müəllifi: Y.Mahmudov. - Bakı: Turxan NPB, 2013 – 704 s.
211. Heydər Əliyev: bibliografik məlumat kitabı. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2003. - 434 s.
212. Heydər Əliyev: təltiflər. - Bakı: n. y., 2004. - 335 s.
213. Heydər Əliyevin neft strategiyası (Əsrin müqaviləsi: 20 sentyabr 1994 - 20.sentyabr 2009) /Respublika Kitab Cəmiyyəti. - Bakı: İndigo, 2010.- 164 s.
214. Heydər Əliyevin neft strategiyası: Azərbaycanın müstəqilliyi və rifahı naminə: 2 hissədə, I h.- Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi, 2001. - 491 s.
215. Heydər Əliyevin neft strategiyası: Azərbaycanın müstəqilliyi və rifahı naminə: 2 hissədə, II h. - Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi, 2001.-467 s.
216. Heydər Əliyevin yeni neft strategiyası = Haydar Aliyev new oil strategy. - Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi, 2001. - 191 s.
217. Həsənov Əli. Azərbaycan və ATƏT: Ermənistan-Azərbaycan münasibəti və Dağlıq Qarabağ problemi ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda /red.N.İsayev. – Bakı: Işıq, 1997. – 80 s.
218. Həsənov Əli. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1991-1996). – Bakı: Elm, 2000. – 368 s.
219. Həsənov Əli. Həsənov Əli Məhəmmədali oğlu.Geosiyasət: ali məktəb tələbələri üçün dərslik: nəzəriyyələri, metodologiyası, faktorları, tarixi, xarakteristikası, anlayışları / elmi red. S.Qəndilov, M.Qasımlı; red. M.Abdullayev, Ə.Mehdiyev; rəyçilər P.Darabadi, R.Məmmədov, E.Əhmədov, E.Nəsirov; Azərb. Resp. Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası.- Bakı: Aypara-3, 2010.- 602 s.
220. Həyat yolu: 1923-2003: kitab-albom. - Naxçıvan: 2008, 145 s.
221. Hüseynov H. Heydər Əliyev Azərbaycanın tarixi.- İlham Əliyev bu tarixin davamıdır / red. Ə. Əhədov.- Bakı: Araz, 2004. - 330, s.

222. Hüseynova İ.M. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. - Bakı: Təhsil 2003, 110 s.
223. Hüseynova İradə. Dövlətçilik naminə / elmi red. və ön söz. Ə.Əhmədov. - Bakı: Bakı Universiteti, 2001. – 285 s.
224. Hüseynova, İradə. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu / elmi red. Ə.M.Həsənov. - Bakı: Təhsil, 2004. – 472 s.
225. Hüseynova İradə. Müstəqilliyimizin təminatçısı: Məqalələr, çıxışlar, müsahibələr, rəylər... /elmi red. Ə.M.Həsənov. - Bakı: Təhsil, 2003. – 504 s.
226. Hüseynova Leyla. Heydər Əliyev irsində Azərbaycan tarixi məsələləri: müstəqillik dövrü /elmi red., lahiyənin rəh. giriş məqaləsinin və ön söz. müəllifi Y.Mahmudov; red. V. Musayev.- Bakı:Təhsil, 2011. – 213 s.
227. Xalqa bağışlanan ömür /tərt. A.Qasimov; elmi red. A.Naxçıvanlı. - Bakı: Şəms, 2006. – 416 s.
228. Xalqa bağışlanan ömür: I kitab. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm Heydər Əlirza oğlu Əliyevin ömrünün 78-ci il dönmünə həsr olunur / tərt. Ş.Mirzəyev, S.İsmayılov; red. Ş.Şəmsizadə. - Bakı: Nurlan, 2001. – 218 s.
229. Xalqa bağışlanan ömür: II kitab. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu, bütün azərbaycanlıların ümuminli lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyevin vəfatınının 40-cı gününə həsr olunur /red. H.Nəsibova. - Bakı: Şəms, 2004. – 520 s.
230. Xalqa bağışlanan ömür: Kitab müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu, bütün azərbaycanlıların ümuminli lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə gəlişinin 35 illiyinə həsr olunur /tərt. Ə.Əliyev; elmi red. M.Urud. - Bakı: Şəms, 2004. – 428 s.
231. Xalqa həsr olunan illər /Azərbaycan Resp. Dövlət Statistika Komitəsi. - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2013. – 525 s.
232. Xalqın böyük xilaskarı / Heydər Əliyevin 32 illik rəhbərlik dövrünə və Azərbaycanın müstəqilliyinin 10 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları (Tarixi həqiqətlər, faktlar və reallıqlar). - Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2001.- 220 s.
233. Xalqın sevimli lideri /məsl. A.Abiyev, T.Süleymanov; tərt. M.Cəfərov, M.Mirzə; red. S.Rəhimoğlu, R.Vaqifoğlu. – Bakı: 2013. – 311 s.
234. Xankişiyev Əli. Prezident Heydər Əliyev və onun siyasət məktəbi /red. R.Z.Xəndan, İ.Həmidov. - Bakı: Qorqud, 1995. – 56 s.
235. Xəlilov Səlahəddin. Lider. Dövlət. Cəmiyyət. - Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2001. - 358 s.
236. Xronologiya: Azərbaycan xalqının ulu öndəri Heydər Əlirza oğlu Əli-

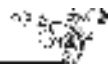
- yev. - Bakı: Araz, 2005. - 178 s.
237. Xudiyev Nizami. Xalq və dövlət naminə. – Bakı: Elm və təhsil, 2014. – 648 s.
238. İki liderin siyasi portreti /Ə.Bərəkət; red. F.Qasımzadə.- Bakı: CBS, 2008. - 104 s.
239. İsmayılov Əmrəli. Heydər Əliyev və milli ləyaqət fəlsəfəsi / elmi red. Ş.A.Qasımlı. - Bakı: Təbib, 1998. – 151 s.
240. XX-XXI: iki əsrin nadir dövlət xadimi və lideri: elmi sessiyanın materialları: 22 aprel 2009-cu il. - Bakı: Çarşıoğlu, 2003.- 228 s.
241. XXI əsrə sülh körpüsü: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının İstanbul Zirvə Görüşü ilə əlaqədar Türkiyəyə səfəri, 17-20 noyabr 1999-cu il /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi.- Bakı: 2000.- 212 s.
242. Qaffarov Tahir. Azərbaycan Respublikası: əsrə bərabər 10 il (1991-2001). - Bakı: Elm, 2001. - 325 s.
243. Qaffarov Tahir. Azərbaycan tarixi. XX əsrin 80-90-cı illəri. - Bakı: Mütərcim, 1997. - 140 s.
244. Qalib gəldi, qalib getdi 90: 6 cilddə: miniatür kitab dəsti – I cild. Heydər Əliyevin dövlətçilik və Azərbaycançılıq haqqında kəlamları /red. və nəşrə haz. V.Məmmədov. - Naxçıvan: 2013. -112s.
245. Qalib gəldi, qalib getdi 90: 6 cilddə: miniatür kitab /red. və nəşrə haz. V Məmmədov. – II cild. - Naxçıvan: 2013. – 100 s.
246. Qalib gəldi, qalib getdi 90: 6 cilddə: miniatür kitab /red. və nəşrə haz. V.Məmmədov. – III cild. - Naxçıvan: 2013. – 100 s.
247. Qalib gəldi, qalib getdi 90: 6 cilddə: miniatür kitab /red. və nəşrə haz. V.Məmmədov. – IV cild. - Naxçıvan: 2013. – 100 s.
248. Qalib gəldi, qalib getdi 90: 6 cilddə: miniatür kitab /red. və nəşrə haz. V.Məmmədov. – V cild. - Naxçıvan: 2013. – 100 s.
249. Qalib gəldi, qalib getdi 90: 6 cilddə: miniatür kitab /red. və nəşrə haz. V.Məmmədov. – VI cild. - Naxçıvan: 2013. – 100 s.
250. Qaralov, Zahid. Heydər Əliyev – milli ləyaqət ölçüsü. – Bakı: Təhsil, 2015. – 405 s.
251. Qasımlı İldırım. Heydər Əliyevin bioqrafiyası / red. R.Tapdıq; ön söz: X.Alovlu. - Bakı: Dünya, 1998. – 152 s.
252. Qasımlı Musa. Heydər Əliyev - istiqlalə gedən yol: 1969-1987-ci illər /elmi red. Ə. Həsənov.- Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2006. - 608 s.
253. Qayıdış 1990-1993 /məsl. və bur.məsul: V.Talıbov; məsul red. A.Qasımov; tərt. Ə.Həsənov. - Bakı: Azərbaycan, 1996. – 792 s.

254. Qayıdış: (1990-1993). Təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş 2-ci nəşr. - Bakı: Azərbaycan, 2008. - 840 s.
255. Qətiyyətin təntənəsi. - Bakı: Qorqud, 1995. - 848 s.
256. Quliyev Aydın. Siyasətin gücü / red. A.Musayev; rəssamı N.Rəhimov. I kitab. - Bakı: Azərnəşr, 1995. - 108 s.
257. Quliyev İltifat. Kremlə fəth etmiş böyük türk oğlu / F.H.Nəbiyev; baş red. B.M.İbrahimov; elmi Red.Ə.Ağabəyova, H. Hüseynov. Bakı: MBM, 2008. - 148 s.
258. Qurbanlı Mübariz. Əsrə bərabər 10 il: 1991-2001 / A.Rüstəmli. - Bakı: Ozan, 2001. - 444 s.
259. Lissabon sammiti, 1996. - Bakı: Azərnəşr, 1997. - 312 s.
260. Mahmudov Yaqub. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi /elmi red. M.N.Mirzəyev, red.E.M.Lətifova. - Bakı: Təhsil, 2005. - 140 s.
261. Mahmudov Yaqub. Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı. - Bakı: Təhsil, 2002. - 328 s.
262. Mahmudov Yaqub. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti /elmi red. Ə.M.Həsənov. - Bakı: Təhsil, 2002. - 328 s.
263. Mahmudov Yaqub. Böyük azərbaycanlı fenomeni. Birinci məqalə // Xalq qəzeti. - 1998. - 14 mart.
264. Mahmudov Yaqub. Böyük azərbaycanlı fenomeni. İkinci məqalə // Xalq qəzeti. - 1998. - 15 mart.
265. Mahmudov Yaqub. Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü / elmi red. Ə.M.Həsənov. red. Y.Gözalova. - Bakı: Təhsil, 2011. - 547 s.
266. Mahmudov Yaqub. Heydər Əliyev Yeni Azərbaycanın qurucusu. Birinci məqalə // Azərbaycan. - 1997. - 11 iyul.
267. Mahmudov Yaqub. Heydər Əliyev Yeni Azərbaycanın qurucusu. İkinci məqalə // Azərbaycan. - 1997. - 13 iyul.
268. Mahmudov Yaqub. Heydər Əliyev Yeni Azərbaycanın qurucusu // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər ser. - 1998. - №2.
269. Mahmudov Yaqub. Heydər Əliyev Yeni Azərbaycanın qurucusu // Tarix və onun problemləri. - 1998. - . №1.
270. Mahmudov Yaqub. Lider // Dirçəliş - XXI əsr. - 1998. - №3-4.
271. Mehdiyev Ramiz. Azərbaycan - 2003-2008: zaman haqqında düşüncələr. - Bakı: Şərq-Qərb, 2009. - 240 s.
272. Mehdiyev Ramiz. Azərbaycan: Tarixi irs və müasirlik fəlsəfəsi. - Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 2000. - 276 s.
273. Mehdiyev Ramiz. Azərbaycanın inkişaf dialektikası. - Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 2000. - 288 s.

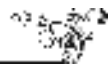
274. Mehdiyev Ramiz. Azərbaycanın inkişaf dialektikası. - Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 2004. - 286 s.
275. Mehdiyev Ramiz. Demokratiya yolunda: irs haqqında düşüncələr. - Bakı: Şərq-Qərb, 2008. - 674 s.
276. Mehdiyev Ramiz. Dünyanı heyran qoyan insan: Əsl vətəndaş, böyük şəxsiyyət və qüdrətli lider haqqında bəzi düşüncələr. - Bakı: Azərənşr, 2004. - 376 s.
277. Mehdiyev Ramiz. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti = Defining the strategy of tomorrow: course toward modernization = Определение стратегии развития: курс на модернизации. - Bakı: Şərq-Qərb, 2008. - 216 s.
278. Mehdiyev Ramiz. 2005-ci il parlament seçkiləri: ilkin təhlil (mülahizələr, nəticələr və proqnozlar). - Bakı XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2006. - 264 s.
279. Mehdiyev Ramiz. İkili standartların dünya nizamı və müasir Azərbaycan. - Bakı: Şərq-Qərb, 2015. - 221 s.
280. Mehdiyev Ramiz. XXI əsrdə milli dövlətçilik. - Bakı XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2003. - 248 s.
281. Mehdiyev Ramiz. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə: məqalələr, çıxışlar, müsahibələr: 2 kitabda, I kitab: İyun 1971 – iyun 2001 / məqalələr, çıxışlar, müsahibələr /red. A.Aslanov, V.Musayev. - Bakı: XXI-YNE, 2006.- 624 s.
282. Mehdiyev Ramiz. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə: məqalələr, çıxışlar, müsahibələr: 2 kitabda, II kitab: yanvar 2002-dekabr 2006 /red. A.Aslanov, V.Musayev. -. - Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2007. - 671 s.
283. Mehdiyev Ramiz. Vətəndaş cəmiyyətinə yol açan ideyalar: Heydər Əliyev / red. Z.Səmədzadə; burax. məs. və tərt. B.Sadiqov. - Bakı: Azərbaycan, 2006. - 584 s.
284. Mehdiyev Ramiz. Yeni siyasət: inkişafa doğru I cild /ön söz müəl. R. Aslanova; burax. məsul və tərt. ed. B. Sadiqov.– Bakı: 2008. - 581 s.
285. Mehdiyev Ramiz. Yeni siyasət: inkişafa doğru II cild / burax. məsul və tərt. ed. B.Sadiqov. - Bakı: 2008. - 343 s.
286. Mədəniyyət və turizm fəaliyyətinə aid Qanunlar toplusu. - Bakı: Səda, 2007. - 197 s.
287. Məmmədov Məhərrəm. III Respublika: milli inkişaf modeli və strategiyası / elmi Red.S.M.Qəndilov, N.Məmmədov; red. V.Hümbətov; elmi məsl. A.Mirzəzadə, L.Məmmədova, M.Həsənova; bur. məsul G.Hacıyeva.- Bakı: Nurlan, 2008.- 200 s.

288. Məmmədov Nazim. Heydər Əliyev və Dağlıq Qarabağın tarixi / elmi məs. Y.M.Mahmudov; AMEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.- Bakı: ADPU, 2012. – 220 s.
289. Mən fəxr edirəm ki, Azərbaycanlıyam: Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyəti. - Bakı: 2008. - 233 s.
290. Mirzəyev Həsən. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının memarı, xilaskarı və qurucusudur /elmi red. V.Əliyev, N.Cəfərov, B.Xəlilov. - Bakı: Elm, 2010. – 754 s.
291. Mirzəzadə Reyhan. Azərbaycanı dünyaya saydıran insan. - Bakı: Bakı nəşr-tı, 1998. - 335 s.
292. Muxtarov Anar. Azərbaycan respublikasının xarici ölkələrlə beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığının formalaşması və inkişafında Heydər Əliyev faktoru: fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. 12.00.10 – Beynəlxalq hüquq. -2012.
293. Musayev Maksim. Heydər Əliyevin qayıdışı parlamentdə / red. C.Maksim qızı. - Bakı: Günəş, 2007. – 192 s.
294. Mustafayev Şahin. İnkişafın Azərbaycan modeli // Azərbaycan. – 2010. – 15 oktyabr.
295. Mustafazadə Tofiq. Ümumi tarix. IV cild. Ən yeni tarix (1918-1997-ci illər) /red.Y.M.Mahmudov.– Bakı: Elm, 1998. - 416 s.
296. Mübarək səfərlər, səmimi görüşlər: Heydər Əliyev-90 /məsləhətçi, ön söz və ideya müəll. M.Sadiqov; burax. məs. V.Salehov; tərt. ed. F.Bəşirov. - İsmayılı: Letterpress, 2013. – 142 s.
297. Müdriklik zirvəsi: Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev oğlu Əliyev barədə müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrində çap olunmuş məqalələr /ideya və ön söz. müəll., tərt. ed. A.Naxçıvanlı; məsul red. G.Məmmədova; red. Ə.Fərzəli.- Bakı: Yazıçı, 2011. – 300 s.
298. Müstəqil Azərbaycan 10 il: statistik məcmuə. - Bakı: Səda, 2001, 698 s.
299. Novruzov Vahid. İnkişaf və tərəqqinin Heydər Əliyev modeli. - Bakı: Azərnəşr, 2004. - 288 s.
300. Orucov Hidayət. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. – Bakı: Şərq-Qərb, 2001. - 160 s.
301. Ömrün üç günü. Naxçıvan 29-31 oktyabr, 1996-cı il /tərt. V.Əziz. - Bakı: Ergün, 1997. - 88 s.
302. Parlament tariximizin Heydər Əliyev dövrü /məsul red. Oqtay Əsədov; tərtibçi müəllif S.Mirzəyev, M.Qayıbov. – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, 2013. – 559 s.
303. Prezident imzası – Prezident qayğısı: qanunvericilik toplusu. 1998-ci il

- yanvarın 1-dək olan dəyişiklik və əlavələrlə /tərt. və ön sözü müəll. A.Məmmədov. – Bakı: Azərnəşr, 1998. – 492 s.
304. Rzayev Oqtay. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının qloballaşma dövründə integrasiya və inkişaf siyasəti: siyasi e. n. al. dər. a. üçün təq. ed. dis.: 23. 00. 04. / AMEA., İnsan hüquqları elmi-tədqiqat in-tu.- Bakı: 2009.
305. Seyidov Mirkazım. Ulu Heydər / red. G. Mirkazımqızı.- Bakı: Elm və təhsil, 2011.- 499 s.
306. Seyidov Mirkazım. Zamanı qabaqlayan dahi /elmi red. İ.Hacıyev. - Bakı: Vektor, 2008. - 288 s.
307. Səmədov Abutalıb. Azərbaycanın qurtuluş tarixi: 4 cildə, I cild: Möhtəşəm qayıdış. - Bakı: Ozan, 2004. - 536 s.
308. Səmədov Abutalıb. Azərbaycanın qurtuluş tarixi: 4 cildə, II cild: Azərbaycanda vətəndaş müharibəsi. - Bakı: Oskar, 2004. - 376 s.
309. Səmədov Abutalıb. Azərbaycanın qurtuluş tarixi: 4 cildə, III cild: Xəyanət. - Bakı: Tural-Ə, 2004. - 456 s.
310. Səmədov Abutalıb. Azərbaycanın qurtuluş tarixi: 4 cildə, IV cild: Qəsd. - Bakı: Ozan, 2004. - 512 s.
311. Səmədov Abutalıb. Böyük siyasətin təntənəsi. - Bakı: Oskar, 2004. - 317 s.
312. Səmədov Abutalıb. Həqiqət- necə varsa. Azərbaycan-1993. I cild. /məsl. S.Nuriyev. – Bakı: 1997. – 520 s.
313. Səmədov Abutalıb. Həqiqət- necə varsa. Azərbaycan-1993. II cild. /məsl. S.Nuriyev. – Bakı: Nurlan, 1997. – 524 s.
314. Sərdarov Zakir. Heydər Əliyev və milli mübarizə tariximiz /məsl. N.İsayev, V.Sərdarov; elmi red. H.Həsənov; bur. məsul R.Məhərrəmov. - Bakı: Çinar-Çap, 2008.-166 s.
315. Sülhə aparan yollar: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Amerika Birləşmiş Ştatlarına işgüzar səfəri 1-14 aprel 2001-ci il /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi tərəfindən hazırlanmışdır.- Bakı: 2001. – 118 s.
316. Şabanov Mehman Sərxan oğlu. Heydər Əliyevin Azərbaycanın ərəzi bütövlüyünün təmin olunması sahəsində fəaliyyəti: tarix üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis-yarı: 5503.02 / AMEA, Naxçıvan Bölməsi.- Naxçıvan: 2012.
317. Şəxsiyyətin qüdrəti: Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyev barədə müxtəlif Kütləvi İnformasiya Vasitələrində çap olunmuş məqalələri /ön söz müəll. və tərt. ed. A.Naxçıvanlı. – Ba-

- kı: 2012. - 302 s.
318. Türk dünyasının birliyi ideyası və Heydər Əliyev: araşdırma /Azərbaycan Resp. Prezidenti yanında QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurası, «Türk Dünyası İnfo» İB; elmi red. N.Cəfərov; tərt.-red. Ş.Əliyev; red. Ə.Qoşalı; lahiyə rəhbəri D.Osmanlı. - Bakı: Elm və təhsil, 2011. – 161 s.
 319. Türkiyə Atatürkün, Azərbaycan Heydər Əliyevin əsəridir /N.Cəfərov, D.Osmanlı /red. O.Musayev; Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi. - Bakı: AzAtaM, 2002. – 82 s.
 320. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr olunmuş «Müasir Azərbaycan ulu öndər Heydər Əliyev ideyaları işığında»: X şagird-tələbə elmi konfransının proqramı: Bakı, 26 aprel 2013-cü il /Bakı Slavyan Un-ti. - Bakı: BSU, 2013. – 40 s.
 321. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş Müasir Azərbaycan ulu öndər Heydər Əliyevin ideyaları işığında: XI şagird-tələbə elmi konfransının materialları /burax. məsul A.Məmmədov və b. – Bakı: Mütərcim, 2014. – 183 s.
 322. Ürəklərdə ucalan abidə: 3 cildə, I kitab /tərt. ed. və ön sözün müə. M.Seyidov; nəşir. E.İsgəndərzadə; red. M.Seyidov. -Bakı: Vektor, 2005. - 400 s.
 323. Ürəklərdə ucalan abidə: 3 cildə, II kitab.Bədii-publisistik əsərlər /tərt. ed. və ön sözün müə. M.Seyidov; nəşir. E.İsgəndərzadə; red. M.Seyidov. - Bakı: Vektor, 2005. - 400 s.
 324. Ürəklərdə ucalan abidə:3 cildə, III kitab /tərt. ed. və ön sözün müə. M.Seyidov; nəşir. E.İsgəndərzadə; red. M.Seyidov.-Bakı: Vektor, 2005, 400 s.
 325. Ürfan Ülkü. Qızıl ulduzdan hilala doğru: Heydər Əliyevin fəxrli həyatı /türkcədən çevirəni K.Quliyeva. - Bakı: Azərbaycan, 1994. – 75 s.
 326. Yeni Azərbaycanın qurucusu: Azərbaycan müstəqillik yollarında mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları. Tarixi həqiqətlər, faktlar və reallıqlar» (2 may 2002-ci il).- Bakı: Bakı Universiteti, 2002.-526 s.
 327. Yurdda sülh, cahanda sülh uğrunda: Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə işgüzar səfəri, 31 oktyabr-2 noyabr 1999.- Bakı: 2000.- 256 s.
 328. Yusifov Mübariz. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi. – Bakı: 1997. - 144 s.
 329. Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası və Azərbaycan milli Şurası iclaslarının protokolları. – Bakı: Adiloğlu, 2006. – 216 s.
 330. Zenkoviç Nikolay. Heydər Əliyev: tale yolları. - Bakı: Azərbaycan, 2007. - 608 s.

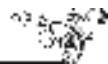
331. Zərifə xanım Əliyeva. Heydər Əliyev haqqında /layihənin müəllifi və rəhb. F.Abdullazadə. -Bakı: XXI - Yeni Nəşrlər Evi, 1998.- 288 s.

* * *

332. Haydar Aliyev. Değişmeyen mevki. - Bakı: Azərbaycan, 1994. - 40 s.
333. Adıgüzel Hüseyin. Zirve: Haydar Aliyev`in hayatı /red. M.Kurbanlı. - İstanbul: İleri yayınları, 2007. - 493 s.
334. Azərbaycan Cümhurbaşkanı Haydar Aliyevin Amerika resmi seferi. Türkiye metbuatında.- İstanbul, 1997. - 231 s.
335. Ekberov B. Haydar Aliyev milli anayasamızın kurucusu ve banisidir /denetleyeci R.Mehmetov; ön söz Z.Askero; terc. M.Abdurrahimova; red. H.Kuliyeva-Kafkaslı. Bakü: Azərbaycan Ansiklopedisi, 1998. – 96 s.
336. Haydar Aliyev okulu: makaleler toplusu / H.Şihaliyev, T.Musayeva. – Ankara: Göktürk, 1997. - 80 s.
337. Haydar Aliyev: sonsuzluğa göçüşünün Türk ve Dünya basınındaki yankıları ve taziye defterinden yapraklar... / ön söz O.Somer.- Ankara, 2004.- 297 s.
338. Haydar Aliyev ve Azerbaycanda yeni devlet kuruculuğu (1993-2003): /Haz. Ş.İsgandarov, H.Öncel; editör S.Aran; Azərbaycan İstanbul Başkonsolosluğu. - İstanbul: Kutup Yıldızı, 2008.. – 168 s.
339. Hudiye Nizami. Haydar Aliyev: devlet kuruculuğu ve dil politikası / N.Hudiye; ed. R.Rüstəmov. - Bakı: AzAtaM, 2005.- 320 s.
340. Seyidzade Dilara. Önemli politik yaşamdan esintiler / D. Seyidzade; terc. S.Mehmedova; tert. N.Ibrahimov.- Bakı: Azərbaycan, 1994.- 32 s.
341. Ürfan Ülkü. Kızıl yıldızdan hilale: Haydar Aliyevin fırtınalı hayatı. - Türkiye, 1997.- 74 s.

* * *

342. Гейдар Алиев. Если мы были недостойный люди, то почему тот, кого мы избрали, достоин руководит страной? // Наше дело. – 1990 №4(7).
343. Гейдар Алиев. Личная позиция. - Баку: Изд-во Азербайджан, 1994. - 28 с.
344. Гейдар Алиев. ОЭТ Баку-Тбилиси-Джейхан: От видения к реальности / Э.К.Шахбазов, М.А.Мирзоев. - Баку: Изд-во Азербайджан, 2001.- 168 с.
345. Гейдар Алиев. Речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на инаугурации: (10 октября, 1993, Баку) /Общество «Книга» Азерб. Республики и Фирма» Старк Энтерпрайз,

- Инк» США.- Баку: Общество «Книга», 1994.–128 с.
346. Гейдар Алиев. Речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева // Возрождение –XXI век. – 2001. - №9.
347. Гейдар Алиев. Речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на XI Саммите Глав Тюркоязычных государств // Возрождение –XXI век. – 2000. -№4.
348. Ильхам Алиев. Гейдар Алиев оказался прав // Бакинский рабочий. – 2006. – 1 августа.
349. Ильхам Алиев. Интервью президента американскому телеканалу CNBC // Бакинский рабочий. – 2009. – 3 февраля.
350. Аббасбейли Агалар. Азербайджан в системе международных и региональных организаций / А.Гасанов. - Баку: Азернешр, 1999, 256 с.
351. Аббасбейли Агалар. Гейдар Алиев и мировая политика / ред. И.Шукюров.- Баку: Азернешр, 1997. – 301 с.
352. Абдуллазаде Фатма. Гейдар Алиев: политический портрет. – Баку: XXI - Yeni Neşrlər Evi, 1998. - 102 с.
353. Акперов Бахтияр. Гейдар Алиев-основоположник и создатель Национальной Конституции Азербайджана / отв. ред. Р.Мамедов; авт. отзыва и предисл. З.Аскеров; пер. с азерб. яз. на рус. М.Мехтиева. - Баку: Азербайджанская Энциклопедия, 1998. – 96 с.
354. Алиев Э.И. Недостигаемые вершины. - Баку: Элм, 2003. - 304 с.
355. Андриянов Виктор, Мираламов Г. Гейдар Алиев (Жизнь замечательных людей). - Москва: Молодая гвардия, 2005. – 394 с.
356. Андриянов Виктор. Гейдар Алиев /Г.Мираламов. - Москва: Молодая гвардия, 2005. – 393 с.
357. Андриянов Виктор. Ильхам Алиев /Г.Мираламов. - Москва: Молодая гвардия, 2007. – 396 с.
358. Ахундова Эльмира. Гейдар Алиев. Кремлевская пятилетка. III часть: 1982-1990. - Баку: Озан, 2008. - 848 с.
359. Ахундова Эльмира. Гейдар Алиев. Личность и эпоха. I часть: 1923-1969/ ред. В.Морозков; худож. И. Мамедов.. -Баку: Озан, 2008. – 384 с.
360. Ахундова Эльмира. Гейдар Алиев. Личность и эпоха. II часть: 1969-1982. / ред. В.Морозков; худож. И.Мамедов. -Баку: Озан, 2008. –840 с.
361. Ахундова Эльмира. Гейдар Алиев. Личность и эпоха. V часть: Нахичеванский излом: 1990-1993. / ред. Э.Алиева; худож. И.Мамедов; фото на обл. Ф. Хайрулин. - Баку: CBS, 2013. – 756 с.

362. Ахундова Эльмира. Гейдар Алиев. Личность и эпоха. Часть VI /1993-2003.- Баку: CBS, 2013. – 500 с.
363. Ахундова Эльмира. Гейдар Алиев. Личность и эпоха. Возвращение. VI/2 часть: 1993-2003 .- Баку: CBS, 2013. – 495 с.
364. Ахундова Эльмира. Гейдар Алиев. Хроника жизни. IV часть: 1969-1989. - Баку: Озан, 2008. - 360 с.
365. Ахундова Эльмира. Стекланный дворец: политический детектив. - Баку: Юрд ИПО, 2007. - 474 с.
366. Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы первой мировой войны (1914-1917 гг.) – Москва: Росс СПЭН, 2004. – 389 с.
367. Всегда с народом, всегда для народа. - Ташкент, 1998. - 42 с.
368. Гасанов Гасан. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана: учебник. – Баку: Зардаби ЛТД, 2013. – 1008 с.
369. Гейдар Алиев /отв. выпуск и автор текста Ф.Абдуллазаде. – Баку: Азербайджан, 1997.- 97 с.
370. Гейдар Алиев всегда впереди эпохи: сборник статей /под общ. ред. Г.Оруджев; ред. Л.Сулейманова.- Баку: Апостроф, 2014. – 175 с.
371. Гейдар Алиев и мировая политика / ред. И.Шукюров.- Баку: Азернешр, 1997. – 301 с.
372. Гейдар Алиев и религиозная политика в Азербайджане: реальности и перспективы /Государственный Комитет по Работе с Религиозными Образованиями Азербайджанской Республики; под общ. ред. Г.Оруджева; сост. Г.Исмаилов; ред. С.Назарлы; ред пер. на рус. яз. Р.Новрузов. - Баку: Абилов, Зейналов и сыновья, 2007. – 399 с.
373. Гейдар Алиев и русская культура: сб. докладов научно-практической конференции /Азерб Пед. Тнститут русского языка и литературы им. М.Ф.Ахундова. – Баку: Мутарджим, 1998. – 108 с.
374. Гейдар Алиев открывает миру Азербайджан /Авторы-сос. Н.Ибрагимов, И.Шукуров Баку: Азербайджан, 1994. – 174 с.
375. Гурбанова Сона. Гейдар Алиев и внешнеполитический курс Азербайджанской Республики /науч. ред. Я.М.Махмудов; ред. Дж.А.Бахрамов; рец. Т.К.Мусаева, А.Г.Гасымов; НАН Азерб. Ин-т истории им. А. А. Бакиханова. - Баку: Şərq-Qərb, 2010.- 58 с.
376. Гусейнова Ирада. Гейдар Алиев - от политического руководителя к общенациональному лидеру /науч. ред. А.М.Гасанов. - Баку:

- Тахсил, 2005. – 501 с.
377. Гусман М.С. Формула власти: 55 интервью в золотом галстуке. - Москва ТЕРРА – Книжный клуб, 2005. - 592 с.
378. Забелин Михаил. Гейдар Алиевич: лидер, политик, друг: документально-публицистический очерк / В.Татаренко; науч ред. Г.Гулиев. - Баку: Нурлан, 2006. – 216 с.
379. Зенькович Николай. Гейдар Алиев: Зигзаги судьбы. - Москва: Яуза, ЭКСМО, 2007. - 608 с.
380. Зенькович Николай. Национальная политика творцы и исполнители. - Москва, ЗАО ОЛМА Медиа Групп, 2008. - 608 с.
381. Исмаилов Амурали. Гейдар Алиев: философия национального достоинства /А.Гошгар; науч ред. Ш.А.Касумлы. - Баку: Тэбб, 1998. – 183 с.
382. История Азербайджана. – Баку: Чашыоглы, 2004. – 464 с.
383. История дипломатии. – Москва: АСТ, Мидгард, 2006. – 944 с.
384. Кремлевские будни Гейдара Алиева /Автор идеи и глав. ред. З.Фараджев, сост. и от.за вып. Э.Аскеров; ред.Р.Камалов. - Баку: Адильоглы, 2007. – 394 с.
385. Махмудов Ягуб. Азербайджан: Краткая история государственности / под ред. М.Н.Мирзоева, Э.М.Лятифовой. – Баку: Тахсил, 2005.
386. Махмудов Ягуб. Общенациональный лидер Гейдар Алиев и история Азербайджана во второй половине XX века // Вопросы литературы и искусства. – Бишкек, 2009. - №1 (6).
387. Махмудов Ягуб. Победное шествие идей Гейдара Алиева. Избранные труды. науч. ред. Е.Гезалова; пер. с азерб. Э.Лятифовой; под. гот. к изданию Н.Мамедова, Г.Талыбова. Т.1. - Баку: Тахсил, 2011. – 654 с.
388. Махмудов Ягуб. Победное шествие идей Гейдара Алиева / науч. ред., предисл. А.Гасанов; ред. Е. Гезалова, Н. Мамедова, Г.Талыбова; пер. с азерб. Э.Лятифовой. - Баку: Тахсил, 2012. – 679 с.
389. Мехтиев Рамиз. Десять лет, изменившие Азербайджан: 2003-2013. – Москва: Гриф и К, 2013. – 244 с.
390. Мехтиев Рамиз. Мир и национальная идея в конце XX – начале XXI века. – Баку: Ени нешрлер Еви, 2003. – 248 с.
391. Мехтиев Рамиз. На пути к демократии: размышляя о наследии. - Баку: Шарг-Гарб: 2007. - 752 с.
392. Музаффарлы Назим. Рейтинг Азербайджана . – Баку: Кавказ, 2006. – 495 с.

393. Мустафаев Р. Политика – эта судьба / И.Самедов. - Санкт-Петербург, 1998. - 62 с.
394. Оруджев Г.Х. Гейдар Алиев и национальная политика Азербайджана. – Баку: Шарг-Гарб, 2001. - 168 с.
395. Основоположник спаситель и созидатель современного Азербайджана. - Баку: Шамс, 2008. -456 с.
396. Сеидов Мирказым. Две стороны одной медали. - Новосибирск: 2003. - 304 с.
397. Чернявский Станислав. Десять лет истории Азербайджана. 2003-2013 годы. - Москва: Флинта, 2013. – 399 с.
398. Чернявский Станислав. Новый путь Азербайджана. - Москва: Азер-Медиа: Книга и бизнес, 2002. - 352 с.

* * *

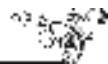
399. Heydar Aliyev. About Ataturk / Ataturk center in Azerbaijan; comp. S.Nazarli.- Baku: AzAtaM, 2004.- 60 p.
400. Heydar Aliyev. Steadfort position. - Baku: Azerbaijan, 1994. - 40 p.
401. Heydar Aliyev. Years gone by, years ahead: biography of the President of Azerbaijan Republic Heydar Alirza oglu Aliyev / ed. J.Glosch.- Baku, 1996.- 186 p.
402. A National Security strategy for a new centry. SD of US 2 ed Wash.: 2002.
403. Abdullayev V. Ready for big politics. - Baku: Azerbaijan, 1999.- 117 p.
404. Akparov Bakhtiyar. Heydar Aliyev-founder and begetter of Azerbaijan's national constitution / B.Akparov; ed. R.Mamedov; trans. E.Hajiyev.- Baku: Encyclopaedia of Azerbaijan PPE, 1998.- 96 p.
405. Azerbaijan – USA on the rood of friendship and partnership: Business visit of the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev to the United States of America. February 12.28.2000. – Baku, 2000. - 183 p.
406. Azerbaijan in global politics: Crajting Foreigen policy, pages 286-293.
407. Azerbaijan in the family of the United Nations /Secretariat of the President of the Republic of Azerbaijan. Baku: Nurol, 2000. – 342 s.
408. Azerbaijan in the neu millennium State directory. - Baku: 2001. - 430 c.
409. Azerbaijan today. – 2003. - №20
410. Development of the third sector in Azerbaijan (1999) Report of Society for Humanitarian Reearches. - Baku: 1999. - p.4
411. For Peace and Security Visit Heydar Aliyev President of the Republic of Azerbaijan to the United of America in connection with the 50 year anniversary of NATO (April 22-27, 1999). - Baku: 2000, 230 p.

412. France – Azerbaijan ensemble vers le 21 siecle. - Paris le 27 mars 1997. - 48 p.
413. Global horizons. Prezident Aliyev's visit to the USA. USA, Azerbaijan International, 1997. - 68 p.
414. Heydar Aliyev - National Leader of Azerbaijan / trans. Urdu Zia Ullah Khan; comp. E. Madatli.- Islamabad: Leaf Publications, 2008.- 162 p.
415. Heydar Aliyev and the Development of Oil in Azerbaijan.- Baku: SOCAR- State Oil Company of Azerbaijan Republic, 1997.- 17 p.
416. Heydar Aliyev and religious policy in Azerbaijan: realities and perspectives /editor H.Orujov, S.Nazarli; art. A.Huseynov; compilor G.Ismayilov; trans. F.Karimov; State Committee on the Works with Religious Organizations of the Repub. of Azerb. - Baku: Abilov, Zeynalov & sons, 2007. – 399 s.
417. Heydar Aliyev: bibliographiy reference book. - Baku: Baku University Press, 2003. - 455 p.
418. Heydar Aliyev: life and times: 1923-2003: through an objective lens / ANS Group of Companies; trans. and ed. B. Suleymanli et al.- 2th. ed.- Baku: ANS-Press Publishing House, 2008.- 128 p.
419. Heydar Aliyev's new oil strategy. - Baku: 2001. - 191 p.
420. Historical facts of Armenia's actions in Azerbaijan land /Azerbaijan National Academy of Sciences History Institute named after A.A. Bakikhanov / T.Musayeva, A.Mammadov; scientific counsel: Y.Mahmudov. – Bishkek: Megamedia, 2009. - 304 p.
421. Leader of Two Epochs: Azerbaijan-Ukrainian relations in terms of Heydar Aliyev life and activities / В.Туркевич, Л.Шпаковський.- Київ: Планета, 2013.- 323 с.
422. Mahmudov Yagub. A great headway toward development and awakening of National awareness. Azerbaijan Short history of statehood iln memory of Heydar Aliyev the National Leader of Azerbaijan. - Islamabad: Leaf Publications, 2005. - 178 p.
423. Mirzayev R. Road Starting from Contract of Century. – Baku:2000. – 370 p.
424. Nuriyev Elkhan. The South Caucasus at the Crossroads: conflicts, Caspian Oil and Great Power Politics.- Berlin: LIT, 2007.- 370 p.
425. Official Visit of the President of the Azerbaijan Republic His Excellency Mr. Heydar Aliyev to the United Ringdom of Great Britain and Northern Ireland, 19 to 24 July 1998. - Istanbul: I car, 1999. - 84 p.
426. Reads leading to peace: Business Visit of the President of the Republic of Azerbaijan Mr. Heydar Aliyev to the United States of America

- (April 1-14, 2001). - Baku: 2001. - 117 p.
427. Suleymanov E.A. View on America's diverse elections / Rocky Mountain news, September 28, 2008.
428. Together Towards the New Century: Official Visit of Heydar Aliyev, the President of the Republic of Azerbaijan to the United States of America: 27 July- 7 August 1997 / trans. R.Huseinov.- w.c: w. p., w. y.- 411 p.
429. Towards the future / International On-line Library, «Heydar Aliyev's Heritage» International On-line Library; trans. T.Guliyev; respons. to edit. V.Suleymanov- Baku: 2004.- 72 p.
430. Valiyev Ahmad. Personification of Sagacity / trans. S.Valiyev; ed. A.Alirzayev.- Baku: Odlar Yurdu, 2003.- 334 p.
431. Wilson Graeme. Heydar Aliev: the rise and fall and rise again of Heydar Aliyev and Azerbaijan. -London: Media Prima, 2013.- 600 p.
432. Zenkovich Nikolay. Heydar Aliyev. Life and Fate.- Moscow: 2007. - 464 p.

I FƏSİL.**AZƏRBAYCAN XALQININ DÖVLƏTÇİLİK ƏNƏNƏLƏRİ
TARİXİNDƏN: dövlətçilik tariximiz və müstəqilliyin bərpası
uğrunda mübarizənin əsas mərhələləri****1.1. Ən qədim zamanlardan islam dininin qəbuluna qədərki
dövrə Azərbaycan dövlətçiliyi**

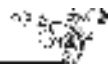
433. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, I cild: Ən qədim zamanlardan Rusiyaya ilhaqına qədər /Azərbaycan EA Tarix İnstitutu /B.Hüseynov, Z.İbrahimov, Ə.Quliyev, T.Tokarjevski, M.Şərifli, M.Əfəndiyev / red. İ.Hüseynov, Ə.N.Quliyev, Ə.Sumbatzadə, E.Tokarjevski. – Bakı, 1961. – 448 s.
434. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, II cild: Azərbaycan Rusiyaya birləşməsindən 1917-ci ilin burjuə-demokratik inqilabına qədər /Azərbaycan EA Tarix İnstitutu /Ə.Quliyev, M.Şərifli, Z.İbrahimov, Y.Tokarjevski / red. İ.Hüseynov, Ə.N.Quliyev, Ə.Sumbatzadə, E.Tokarjevski. – Bakı, 1964. – 1002 s.
435. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, I cild: Ən qədim zamanlardan b.e. III əsrinə qədər /Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu /Ə.Məmmədov, M.Hüseynov, İ.Əliyev, C.Rüstəmov, İ.Nərimanov, S.Qaşqay, K.Əliyev, F.Osmanov, R.Məlikov / red. F.Maqsudov, C.Quliyev, İ.Əliyev, N.Vəlixanlı, O.Əfəndiyev, M.İsmayılov, T.Qafarov və b. – Bakı: Elm, 1998.- 472 s.+xəritələr.
436. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, II cild: III-XIII əsrin birinci rübü /Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu /N.Vəlixanlı, F.Məmmədova, S.Qasımova, İ.Babayev, Q.Əhmədov, N.Rzayev, K.Məmmədzadə, Z.Bünyadov, G.Baxşəliyeva, Z.Məmmədov, M.Heydərov, M.Nemətova / red. F.Maqsudov və b. – Bakı: Elm, 1998.- 596 s.+xəritələr.
437. Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamandan 1920-ci ilə qədərki dövr /Azərbaycan EA. A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu /İ.Əliyev, F.Məmmədova, Z.Büyadov, V.Piriyev, O.Əfəndiyev, F.Əliyev, M.İsmayılov, A.Balayev / red. İ.H.Əliyev. – Bakı: Elm, 1993. - 420 s.
438. Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan XX əsrədək / red. Z.M.Bünyadov, T.Ə.Bünyadov, Ə.Q.Səfərli və b. I cild.- Bakı: Azərənşr, 1994.- 680 s.

439. Azərbaycan tarixi: uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər / Bakı Dövlət Universiteti; red. S. Əliyərli. - Bakı: Azərbaycan, 1996. - 872 s.
440. Behzadi İsmayıl. Ravəndinin «Rahat-üs-südər və ayət-üs-südur» əsəri tarixi mənbə kimi /Azərbaycan EA Tarix İnstitutu. – Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1963. – 146 s.
441. Bünyadov Ziya. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. – Bakı: Azərnəşr, 1989. – 335 s.
442. Fazili Abdulla. Azərbaycan qədim tarixi müasir İran tarixşünaslığında (e.ə. IV-b.e.III əsr.). - Bakı: Elm, 1970- 150 s.
443. Fazili Abdulla. Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixi müasir İran tarixşünaslığında (eramızın III-VIII əsrləri). –Bakı: Elm, 1984.- 192 s.
444. Hacıyev Qasım. Bərdə şəhərinin tarixi (b.e.ə. III əsr – b.e.XVIII əsri) / red. İ.Əliyev. - Bakı: «T»NPM, 2000. – 320 s.
445. Qarayev Elçin. F.İ.Soymonovun «Xəzər dənizinin və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri» adlı səyahətnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi /Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu / red. T.Mustafazadə. – Bakı: 2006. -141 s.
446. Qaşqay Solmaz. Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə /Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu / red. E.Məhərrəmov. – Bakı: Təhsil, 2006. – 148 s.
447. Musəvi T. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yazılmış sənədlər.- Bakı: Elm, 1965. - 214s.
448. Osmanov Fazil. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (b.e.ə. IV – b.e. III əsrləri) /Azərbaycan EA Tarix İnstitutu. – Bakı: Elm, 1982. – 158 s.

* * *

449. Алиев Камал. Античные источники по истории Азербайджана /ред. Ю.В.Откупщиков. -Баку: ЭЛМ, 1987. - 130 с.
450. Асланов Г. Древний Мингечаур (Эпоха энеолита и бронзы) / Р.Ваидов, Г.И.Ионе– Баку: Изд-во АН Азербайджана, 1959.–190 с.
451. Кашкай С.М. Из истории Маннейского царства /ред. И.Алиев. – Баку: ЭЛМ, 1977. – 115 с.
452. Велиханлы Наиля. Арабский Халифат и Азербайджан (по материалам Ибн Хордадбега и других представителей арабской географической литературы): дисс-я на соиск. учен.ст.докт. ист. наук 07.00.03, 07.00.02. – Баку: 1994. -93 с.

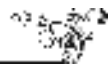
453. Габибуллев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР /Институт Истории АН Азербайджана. Сектор Археологии и этнографии. – Баку: Элм, 1982. – 315 с.
454. Якут-аль-Хамави. Моджам-аль Булдан (Сведения об Азербайджане) /Пер. с арабского на русский; Хамдуллах Казвини. Тузхат-аль – Гулуб /пер. с английского. – Баку: Елм, 1983. – 65 с.
455. Ямпольский З.И. Атропатена и Кавказская Албания III-I вв. до н.э./Институт Истории АН Азербайджана. – Баку, 1960. – 15 с.
456. Ямпольский З.И. Древняя Албания III-I вв. до н.э. -Баку, 1961.- 54с.

1.2.Azərbaycan dövlətçiliyi islam dininin qəbulundan sonrakı dövrdə

457. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, III cild: XIII-XVIII əsrlər /Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu /O.Əfəndiyev, V.Piriyev, F.Məmmədova, M.Heydərov, R.Məmmədov, Ş.Fərzəlibəyli, S.Onullahi, Ə.Salamzadə, K.Kərimov, Ə.Rəhmani, Z.Quluzadə, F.Əliyev, H.Dəlili, M.Nemətova, R.Əfəndiyev, T.Mustafazadə / red. O.Əfəndiyev, F.Əliyev, T.Əhmədov, E.Mirzəyeva, H.Həsənov, T.Mustafazadə, S.Onullahi, V.Piriyev, Ş Fərzəliyev. – Bakı: Elm, 1999.- 534s.+xəritə və ill.
458. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, IV cild: XIX əsr /Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu /M.İsmayılov, Ə.Sumbatzadə, Ə.Umayev, T.Vəliyev, İ.Striqunov, M.İbrahimov, İ.Həsənov, D.Seyidzadə, Ə.Salamzadə, N.Tahirzadə, L.Əliyeva / red. H.Həsənov, Z.Mustafayev, D.Seyidzadə, M.İsmayılov, R.Bağırov, Z.Qafarova, D.Hüseynov və b. – Bakı: Elm, 2000.- 508s.+xəritə və ill.
459. Bünyadov Ziya. Nizami dövründə Azərbaycan. – Bakı: Elm, 1991. – 36 s.+xəritə.
460. Bünyadov Ziya. Azərbaycan Atabəylər dövləti: 1136-1225-ci illər: /məsul red. Ş.Mustafayev; AMEA, akad. Z.M.Bünyadov ad. Şərqsünəşliq İn-tu.- Bakı: Elm, 2006.- 248 s.
461. Cavanşir Əhmədbəy. Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair (1747-1805-ci illər). – Bakı: Azərbaycan EA nəşr-tı, 1961. – 204 s.
462. Cəfiyev Tahir. Azərbaycan feodal dövlətləri XV-XVI əsrin I rübündə (Xoca Səədəddin Əfəndinin «Tacüt-təvarix» əsəri əsasında). tarix e.n.a.

- dər. al. üçün təq. ol. diss-ya. İxtisas: 07.00.02 ./A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu. – Bakı: 2007.
463. Dəlili Hüseyn. Azərbaycanın cənub xanlıqları (XVIII əsrin ikinci yarısı) /Azərbaycan EA Tarix İnstitutu. – Bakı: Elm, 1979. – 144 s.+ xəritələr.
464. Əfəndiyev Oqtay. Azərbaycan Səfəvilər dövləti / ruscadan tərc. K.Muxtarov / red. Əb.Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb, 2007. – 344 s.
465. Fərzəliyev Şahin. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası XV-XVI əsrlərdə. I nəşr / red. O.Ə.Əfəndiyev. - Bakı: Azərnəşr, 1995. – 198 s.
466. Fərzəliyev Şahin. Səfəvi imperatorluğunun dövlətçilik idarəetmə sistemi (XVI-XVII əsrlər) / red. Y.Mahmudov.-Lənkəran: Lənkəran Dövlət Universiteti, 2001. – 12 s.
467. Fərzəliyev Şahin. XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin quruluşu / red. Y.M.Mahmudov. Təkmil. 2-ci nəşri. – Bakı: Elnur-P, 2003.– 118 s.
468. Hüseynov Yunis. «Qarabağnamələr» Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün mənbə kimi / red. Y.M.Mahmudov /Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu. – Bakı: Elm, 2007. – 214 s.
469. Hüseynzadə Ə. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı. – Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1967. – 218 s.
470. İbrahimov Zülfəli. İngilis-Amerikan müdaxiləçilərinə qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi. - Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1950. -114 s.
471. Qasımov Xeyirbəy. Azərbaycan mədəniyyəti (XVI-XVII əsrlər) /Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov ad.Tarix İnstitutu / red. O.Əfəndiyev.- Bakı: Nurlan, 2002.-170 s.
472. Qocayev Əkbər. Azərbaycan tarixi: ən mühüm hadisələrin xronoloji xülasəsi: ən qədim zamanlardan müasir dövrədək olan dövrü əhatə edir / S.A.Əliyeva, A.H.Hacıyeva; elmi red. Y.M.Mahmudlu. - Bakı: Maarif, 2002. - 160 c.
473. Quliyeva Güntəkin. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan xanlıqlarının Türkiyə ilə əlaqələri: tarix e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. diss-ya. İxtisas: 07.00.02./AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu. - Bakı,1998.- 152 s.
474. Qurbanov Ramin. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanda azadlıq hərəkatı / red. T.Vəliyev, H.Həsənov /Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu. – Bakı: Nurlan, 2006. – 189 s.
475. Mahmudlu Yaqub.Azərbaycan diplomatiyası. Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Avropa dövlətləri ilə əlaqələri (XV-XVII yüzilliklər). - Bakı: Təhsil, 2006. - 416 s.
476. Mahmudlu Yaqub. Ağqoyunlu dövlətinin Venesiya ilə qarşılıqlı

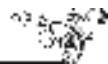
- əlaqələri (XV əsrin 60-70-ci illəri). Tarix e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. diss-ya.– Bakı: 1966. - 154 s.
477. Mahmudlu Yaqub. Azərbaycan tarixi. Erkən İntibah dövrü (IX əsrin ikinci yarısı- XIII əsrin əvvəlləri) /elmi red. Y.Gözalova, red. N.Məmmədova. - Bakı: Aspoliqraf, 2008. - 126 s.
478. Mahmudlu Yaqub. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri. Ağ-qoyunlu dövrü (XV əsrin ikinci yarısı): dərs vəsaiti / red. S.Onullahi, R. Hüseynov. - Bakı: ADU, 1986. - 96 s.
479. Mahmudlu Yaqub. Öyrənilməmiş səhifələr / red. Ə.Şahmalıyev. - Bakı: Gənclik, 1972. - 101 s.
480. Məmmədov Tofiq. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə /Azərbaycan EA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu / red. Y.Mahmudov.- Bakı: Təhsil, 2006.- 400s.
481. Məmmədova Arzu. Car-Balakən camaatlığı (XVII əsrin sonu- XX əsrin 30-cu illəri) / red. N.Mahmudov. – Bakı: Uniprint, 2007. – 256 s.
482. Musalı Namiq. Azərbaycan Səfəvilər dövləti I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə (Aləm-arayi Şah İsmayıl»əsəri əsasında): tarix e. n. al. dər. a. üçün təq. ol. dis. İxtisas: 07.00.02. – Bakı: 2006. – 204 s.
483. Musəvi T. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yazılmış sənədlər.- Bakı: Elm, 1965. - 214s.
484. Mustafazadə Tofiq. Erkən orta əsrlərdən XIX əsrin ortalarına qədər beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya: Ali məktəblərin magistratura pilləsi üçün proqram. - Bakı: İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2008. - 26 s.
485. Nəcəfli Güntəkin. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII II yarısı) / red. T.Mustafazadə, G.Məmmədova. – Bakı: Nurlan, 2002. - 132 s.
486. Nəcəfli Güntəkin. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri /Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu / red. T.Mustafazadə. – Bakı: Nurlan, 2007.- 246 s.
487. Nəcəfli Tofiq. «Xalqların böyük köçü» və Azərbaycan: Magistr hazırlığı üçün proqram. – Bakı: BDU, 2008. - 16 s.
488. Paşayev Ataxan. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar /elmi red. Y.M.Mahmudov. – Bakı: Çarşıoğlu, 2011.–327 s.
489. Paşayeva Elza. 1801-1830-cu illərdə Rusiya, Türkiyə və İran münasibətlərində Azərbaycan problemi / red. H.Həsənov. – Bakı: Nurlan, 2004. – 160 c.

490. PiriyeV Vaqif. «Şərəfəddin Əli Yəzdi. Zəfərnəmə»: Azərbaycan tarixinə dair seçmələr / red. E.Məmmədyarova.–Bakı: 1996.– 80 s.
491. PiriyeV Vaqif. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316-1360) / red. Ə.Ə.Əlizadə. - Bakı: Elm, 1978. - 162 s.
492. Rəhimov Kamran. Azərbaycan: ulu və müasir tariximizə baxış / elmi red. A.Hacıyeva; red. M.Əlizadə. - Bakı: Şirvanəşr, 2006. – 396s.
493. Tarixi Azərbaycan dövlətləri (Tarixi Azərbaycan dövlətlərinin xəritələri və onlar haqqında məlumatlar) /Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi; elmi məsl. İ.Babayev; red. G.Nəsibov, İ.Muxtarova; tərc. Q.Bayramov, R.Hüseynov.–Bakı: 2012.–94 s.
494. Vəlixanlı Nailə. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. – Bakı: Azərnəşr, 1993. – 74 s.

* * *

495. Абдуллев Гаси. Две карты Азербайджан в XVIII в. по 3 п.л. (приложение к монографии Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией). – Баку: 1966.
496. Абдулрахманов А.А. Азербайджан в Русско-Иранско-Турецких отношениях в первой половине XVIII века. дисс-я на соиск. учен. ст.канд. ист. наук. – Баку, 1953. -153 с.
497. Ализаде Абдулькерим. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. – Баку: Изд-во АН Азербайджана, 1956. – 420 с.
498. Амирбекова Нармина. Вопросы военной истории Азербайджана в период ханств /ред. Т.Мустафазаде. – Баку: Элм, 2004. – 188 с.
499. Гаджиева Саида. Азербайджан во внешней политике правительства Екатерины II /Институт Истории им.А.А.Бакиханова НАН Азербайджана /ред. Т.Мустафазаде, М.Искендеров.– Баку: Элм, 2004. – 148 с.
500. Гадиров Имадеддин. Территориальные притязания армян к Гарабаху (80-е годы XVIII века – начало XIX века): дисс-я на соиск. учен.ст.д канд. ист. наук. 07.00.02/Институт Истории им. А.А.Бакиханова. – Баку: 2007. -175 с.
501. Гусейнова Фарах. Военно-политическая история Азербайджана в последней четверти XVI века (По материалам сочинений Ибрагима Рахимизаде) /Институт Арохеологи и Этнографии НАНА: дисс-я на соиск.учен.ст.канд. ист. наук. 07.00.02. - Баку,1999. – 156 с.
502. Джафаров А.П. Присоединение Ширванского Ханства к России и

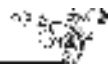
- восстановление города Шамахи: автореф. дисс-ии н.з.кандидата исторических наук. - Баку, 1955. – 16 с.
503. Исмаилова Гюльджамал. История города Шуши в XIX- нач. XX вв. /Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАН Азербайджана /ред. М.Исмаилов. – Баку: Нурлан, 2004.-184с.
504. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. – Баку: Изд-во АН Азербайджана, 1948. – 228 с.
505. Мирза Адыгезал Бек. Карабахнаме (Из истории Азербайджана (1736-1828 гг.)). – Баку: Изд-во АН Азербайджана. – 1950. – 160 с.
506. Онуллахи, Сеидага. Тебриз в XIII – XVII веках. дисс-я н.з.доктора исторических наук. – 1982.
507. Пахомов Е.А. О Дербентском княжестве XII-XIIIвв. К толкованию пехлевийских надписей Дербента. – Баку: 1930. – 16 с.
508. Пахомов, Е.А. Монетные клады Азербайджана и Закавказья. - Баку: Общество обследования и изучения Азербайджана, 1926. – 100 с.
509. Петрушевский И.П. Великий патриот Ширваншах Ибрагим (1382-1417): Исторический очерк. – Баку: Изд-во АзФан СССР, 1942. – 40 с.
510. Пириев Вагиф. Государственный строй и система управления в Азербайджане при Хулагуидах и Джелаиридах. дисс-я н.з. доктора исторических наук. – Баку: 1988.
511. Присоединение Азербайджана к России и его последствия в области экономики и культуры XIX-начало XX в. /Институт Истории АН Азербайджана. – Баку: Изд-во АН Азербайджана, 1956. – 287 с.
512. Сейфеддин Мухаммед. Монеты Ильханов XIV в. /Институт Истории АН Азербайджана. – Баку: 1968. – 217 с.
513. Сумбатзаде А.С. Кубинское восстание 1837 г. – Баку: Изд-во АН Азербайджана, 1961. - 124 с.
514. Сысоев В.М. Тюркское население Азербайджана в XVII веке. – Баку, 1926. – 16 с.
515. Тагиев Фуад. История города Баку в первой половине XIX века (1806-1859). –Баку: Элм, 1999.- 195 с.
516. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. – Баку: Изд-во АН Азербайджана, 1957. – 331 с.

517. Шихалиев А. Из истории города Шемахи второй половины XIX в. (1859-1902). – Баку: 1968.
518. Эфендиев Октай. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века.- Баку: Изд-во АН Азербайджана, 1961. – 208 с.
519. Юсифов Юсиф. Царское ремесленное хозяйство в Мидии и Эламе (V в до н.э.): автореф.дис-и на соиск.учен.ст.канд.ист. наук.- Ленинград: 1956. – 16 с.
520. Ямпольский З.И. Атропатена и Кавказская Албания III-I вв. до н.э./Институт Истории АН Азербайджана. – Баку, 1960. – 15 с.

1.3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Şərqdə ilk parlamentli respublika (1918-ci il may - 1920-ci il aprel)

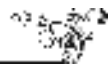
521. Abışov Vaqif. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər) / elmi red. H.S.Əzimov, İ.S.Məmmədov; rəyçilər İ.S.Bağirova, İ.S.Məmmədov.- Bakı: Nurlan, 2007.- 176 s.
522. Axundzadə Seyidağa. Mart hadisəsi 1918 və yaxud Nuru paşa ordusu tərəfindən Bakının işğalı. I hissə. – Bakı, 1919. – 16 s.
523. Axundzadə Seyidağa. Mart hadisəsi 1918 və yaxud Nuru paşa ordusu tərəfindən Bakının işğalı. III hissə. – Bakı, 1919. – 48 s.
524. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920) / red. N.Ağamalıyeva, F.Maqsudov, Ş.Alışanlı, İ.Əliyev. – Bakı, Elm, - 1998. – 336 s.
525. Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan hökuməti: (1918–1920) /tərt. B.Allahverdiyev, Ş.Mehdiyev; red. Hidayət.- Bakı: Gənclik, 1990.- 96 s.
526. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - 90: (1918-1920): bibliografiya /Azərbaycan Resp. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, M.F.Axundov ad. Azərbaycan Milli Kitabxanası; tərt. ed. Ş.Nağıyeva; ixtisas red. K.Tahirov; red. G.Səfəraliyeva. - Bakı, 2008. – 266 s.
527. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920): 2 cildə, I cild /Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin Keçirilməsi Üzrə Dövlət Komissiyası; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Yanında Baş Arxiv İdarəsi. Parlament: stenoqrafik hesabatlar. – Bakı: Azərbaycan nəşr-tı, 1998. – 976 s.
528. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920): 2 cildə, II cild Parlament. /Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin Keçirilməsi

- Üzrə Dövlət Komissiyası; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Yanında Baş Arxiv İdarəsi.– Bakı: Azərbaycan nəşr-tı, 1998. – 992 s.
529. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə. I cild /baş red. Yaqub Mahmudov; red.heyəti. İ.Ağayev, T.Babayev (məsul katib), A.Bağırov və b. - Bakı: Lider, 2004. – 440 s.
530. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə. II cild /baş red. Yaqub Mahmudov; red.heyəti. İ.Ağayev, T.Babayev (məsul katib), A.Bağırov və b. - Bakı: Lider, 2004. – 472 s.
531. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu /Qafqaz Universiteti; red. M.Rəhim, M.Süleymanov; elmi red. M.Qasımlı, F.Əhmədova; red. hey. Y.Mahmudov və b. - Bakı: Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu, Nurlar, 2008. – 695 s.
532. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan /baş məsləhətçi. V.Talıbov; tərt. ed. və ön söz. müəl. İ.Hacıyev; red. H.Səfərli. - Naxçıvan: Əcəmi, 2010.- 380 s.
533. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Böyük Britaniyanın arxiv sənədləri /tərt. ed. N.Ə.Maksvell; elmi red. və ön sözün müəl. Y.M.Mahmudov; AMEA Tarix İn-tu, Regionların İnkişafı İctimai Birliyi. – Bakı, 2008. – 573 s.
534. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları: AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu və Azərbaycan Respublikası Hərbi Prokurorluğunun birgə layihəsi /lay. müəl., elmi red. və ön söz müəl. Y.M.Mahmudov /X.Vəliyev. - Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016.-407 s.
535. Azərbaycan tarixinin parlaq səhifələri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80-illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.-Bakı: Azərbaycan, 1998.- 63 s.
536. Azərbaycanda dövlətçilik və onun rəmzləri /AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi; tərt. və mətnin müəllifi N.Vəlixanlı.- Bakı: 2000.- 95 s.
537. Azərbaycanda sosialist İnqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi: Sənədlər və materiallar (1917-1918-ci illər) /C.Quliyev, M.İ.Naydel, M.S.Yəhyazadə, Z.Y.Papuşa, İ.Ə.Əliyev, Q.S.Qara-Murza, Ə.S.İsmayılov, A.H.Şahgəldiyev / red. Z.İ.İbrahimov, M.S.İsgəndərov. – Bakı: Azərnəşr, 1960. - 676 s.
538. İsmayılov Samir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament sənədləri 1918-1920-ci illər vətən tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi:

- tarix e. n. a. dər. a. üçün təq. ol. dis-ya. İxtisas: 07.00.09. / Azərbaycan Resp. Təhsil Nazirliyi, BDU. – Bakı, 2008.-168 s.
539. Qasimov C. Yaddaşın bərpası (AXC-nin və onun təhlükəsizlik orqanlarının yaradılması və Azərbaycanın zorla bolşevikləşdirilməsi və ona qarşı mübarizə haqqında) /elmi red. Y.Qarayev.- Bakı: Mütərcim, 1999.- 256 s.
540. Qədimov Kamran. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Rusiya ilə münasibətləri (198-1920-ci illər). tarix e. n. al. dər. a. üçün təqd. ol. dis. İxtisas: 07.00.02/AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu. – Bakı: 2008.- 150 s.
541. Quliyev Rofət. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində gömrük işi: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920): /elmi red. İ.Hacıyev; AMEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu.- Bakı: Turxan NPB, 2015. – 359 s.
542. Məmmədov X. Azərbaycan Milli hərəkəti: (1875- 1918-ci illər) /elmi red. S.Qəndilov.- Bakı: Sabah, 1996.- 174 (2) s.
543. Məmmədova Həvvə. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: Erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920) /elmi red. A.İskəndərzadə; rəyç. Q.Hacıyev, M.Quluzadə. - Bakı: Nağıl Evi, 2006. – 150 s.
544. Mərdanov Misir. Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində: 1918-1920 /Ə.Quliyev; red: Ə.Ağayev. - Bakı: Çarşıoğlu, 2003. -240 s.
545. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırımı: Sənədlər və materiallar /tərt. ed. və çapa hazır. V.Şirinoğlu; Azərbaycan MEA Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu.- Bakı: Qartal, 2001.- 175 s.
546. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti: (1917-1921-ci illər) / red. A.Hacıyeva. - Bakı: BDU, 1996.- 328 s.
547. Mustafazadə Tofiq. Ümumi tarix. IVcild. Ən yeni tarix (1918-1997-ci illər) /red.Y.M.Mahmudov.– Bakı: Elm, 1998. - 416 s.
548. Müstəqil Azərbaycan 80 il tarix səhnəsində: Sənədlər, məqalələr toplusu) /tərt. Q.Q.İbrahimov.- Bakı: Vətən, 1998.- 215 s.
549. Nəcəfov B. Azərbaycan Demokratik Respublikası: Daxili və xarici siyasəti /elmi red. S.N. Qarayev. - Bakı, 1992.- 77 s. 26.
550. Nəsim bəy Yusifbəyli-milli istiqlal və dövlətçilik mücahidi: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 95-ci ildönümünə ithaf olunur /AMEA, Milli Azərb. Tarixi Muzeyi; elmi red. F.Əhmədova. – Bakı: Ziya, 2013. – 215 s.

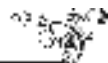
551. Nəşibzadə Nəşib. Azərbaycan Demokratik Respublikası: Məqalələr və sənədlər / red. A.Hümbətoğlu.- Bakı: Elm, 1990.- 112 s
552. Orucov N. İrəvan, Naxçıvan və Zəngəzur soyqırımı: (1918-1920-ci illərdə erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan türklərinə qarşı etdikləri vəhşiliklər haqqında) /rəyçilər F.Ramazanov, Ə.Tağıyev.- Bakı: Azərbaycan Respublkası Ədliyyə Nazirliyinin mətbəəsi, 1994.- 48 s.
553. Osmanlı H. Şimal sərhədləri və Bakı rayonunun müdafiəsi tarixində: (1918-1920-ci illər) /elmi red. S.Qəndilov.- Bakı: Aytac, 1999.- 123 s.
554. Paşayev Ataxan. Cümhuriyyət parlamentinə gedən yol.- Bakı: Adil-oğlu, 2005. – 88 s.
555. Paşayev Ataxan. Fətəli xan Xoyski həyat və fəaliyyəti: Sənədlər və materiallar məcmuəsi. – Bakı: Azərnəşr, 1998. – 151 s.
556. Rathauzer Y. Bakıda inqilab və vətəndaş müharibəsi: (1917-1918-ci illər) /tərc. Xəlil İbrahim.- Bakı: Azərnəşr, 1928.- 124 s.
557. Rəsulzadə Məmməd Əmin. Azərbaycan Cumhuriyeti keyfiyyət-i teşekkülü və şimdiki vaziyeti. – İstanbul: 1923. – 165 s.
558. Rəsulzadə Məmməd Əmin. Bolşeviklərin Şərq siyasəti /hazırl. A.Rüstəmli.- Bakı: Sabah, 1994.- 134 s.
559. Rəsulzadə Məmməd Əmin. Əsərləri. I cild: 1903 - 1909 /topl., tərt. edəni prof. Ş.Hüseynov.- Bakı: Azərnəşr, 1992.- 469 s.
560. Rəsulzadə Məmməd Əmin. Əsərləri. IV cild 1917- aprel 1918 /topl., tərt. edəni prof. Ş.Hüseynov.- Bakı: Qanun, 2013. – 456 s.
561. Rəsulzadə Məmməd Əmin. Əsərləri V cild 1918 - aprel 1920 / araşdırıb topl., ərəb əlifbasından latın əlifbasına çev., ön söz. müəl., lüğətin tərt. Ş.Hüseynov; translit. red. Ş.Vəliyev, S.Xalidoğlu.- Bakı: Qanun, 2014. – 564 s.
562. Rüstəmbəyli M. Çarpışan qüvvələr. (Quba qəzasında bolşeviklərin yenicə yaradılmış Azərbaycan Demokratik Respublikasına qarşı mübarizəsi - 1917-1921) - Bakı: Maarif, 1991.- 188 s.
563. Rüstəmov Rəşad. Azərbaycan Cənubi Qafqaz dövlətçiliyi sistemində (fevral 1917-may 1918): tarix üzrə fəls. d-ru dər. al. üçün təq. ol. dis.: 07.00.02 / Milli Elmlər Akad. A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu. – Bakı: 2011. – 163 s.
564. Süleymanlı Rabil. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin təşkil olunması və fəaliyyəti (1918-1920-ci illər): tarix e. n. al. dər. a. üçün təq. ol. dis.: 07.00.02 / Azərbaycan Resp. Təhsil Nazirliyi, BDU. – Bakı: 2004. -155 s.

565. Süleymanov M. Azərbaycanca türk şəhidlikləri /rəyçi Sənan Həsənov.- Bakı: Hərbi nəşr-t, 2000.- 172 s.
566. Topçubaşov Əlimərdanbəy. Azərbaycanın təşkili.- İstanbul, 1918.- 46 s./ *Ərəb əlifbasında*
567. Topçubaşov Əlimərdanbəy. Paris məktubları: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Sülh Nümayəndə Heyəti sədrinin Azərbaycan hökumətinə məlumatları (mart 1919-noyabr 1919) / Buraxılışa məsul: R.Mehdiyev; tərt. və rus dilindən çevirəni: V.Quliyev; elmi red. Ə.Həsənov. - Bakı: Azərnəşr, 1998. – 120 s.
568. Vəkilov R. Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi / red. Ç.Quliyev.- Bakı: Elm, 1998.- 68 s.
569. Vəliyeva Sona. Milli dövlətçilik hərəkatının yüksəlişi və xalq cümhuriyyəti dövründə Azərbaycançılıq ideyası /elmi red. N.Cəfərov. - Bakı: Azərbaycan nəşr-tı, 2003.-128 s.
570. Yaqublu Nəsiman. Türkiyənin Azərbaycanlılara müstəqillik mücadiləsində dəstəyi: Sovetlər dönəmi : 1920-1991 ci illər / elmi red. S. Məmmədli. – Bakı: Abşeron, 2009. – 196 s.
571. Yücer N. Birinci Dünya müharibəsində Osmanlı Ordusunun Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatı: Azərbaycan və Dağıstanın öz müstəqilliklərini qazanmaları 1918. - Bakı: Qafqaz Universiteti, 1999.- 196 s.

* * *

572. Багирова Ирада. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917) /ред. Д.Гусейнова. – Баку: Элм, 1997. -336 с.
573. Балаев Айдын. Азербайджанское национальное движение: от «Мусават»а до народного фронта. – Баку: Элм, 1992. – 104 с.
574. Исмаилов Камран. Парламентская деятельность политических партий Азербайджана (1918-1920 гг.) дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Ин-т. Археологии и Этнографии Академии Наук Азерб.- Баку: 1999. -159 с.
575. Максвелл Нигяр. Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании /ред.и предисл. Я.Махмудов. – Баку: Чашыюглы, 2008. – 576 с.

1.4. Azadistan məmləkəti: Cənubi Azərbaycan Milli Hökuməti (1920-ci il aprel - sentyabr)

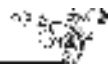
576. İsmayılov Vahid. Cənubi Azərbaycan Milli-Demokratik hərəkatlarının məğlubiyyətində böyük dövlətlərin rolu (XX əsrin I yarısı): tarix e. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis-nın avtoreferatı: 07.00.02 / AMEA, A. A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.- Bakı: 2010. – 25 s.
577. Dəsti Əli Nüsrət oğlu. 1945-2015. 21 Azər 70: Cənub, Şimal, Şərq, Qərbdır, Vətənim Azərbaycan! Birləşdir sərhədləri, vahid ol, Azərbaycan! – Gəncə: 2015. – 122 s.
578. Həqqi Bəhrüz. Milli hökumətin fədaisi Səfərxan: 32 il siyasi həbsdə / elmi red. və ön sözün müəll. A.Kəngərli; fars dilindən tərc. Ə.Nəmini. – Bakı: Nurlan, 2001. – 264 s.
579. Mədətli Eynulla. Azərbaycan həqiqətləri İran tarixşünaslığında. – Bakı: Təhsil, 2011. – 270 s.
580. Məmmədov Süleyman. Cənubi Azərbaycanda babilər hərəkatı: Dərs vəsaiti. – Bakı: ADPU-nun nəşri, 2006.-56 s.
581. Məmmədzadə M. Milli Azərbaycan hərəkatı /türkcədən uyğunlaşdıran R.Əsgər; red. H.Hacıyev.- Bakı: Nicat, 1992.- 246 s.
582. Paşayeva Elza. 1801-1830-cu illərdə Rusiya, Türkiyə və İran münasibətlərində Azərbaycan problemi / red. H.Həsənov. – Bakı: Nurlan, 2004. – 160 c.
583. Səfərli Həsən. Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırım (1917-1919-cu illər): tarix üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis-nın avtoreferatı: 5502.01 /H. Ə. Səfəri; AMEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.- Bakı: 2016. – 26 s.

1.5. Şimali Azərbaycanda kommunist rejimi və Heydər Əliyevin Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini davam etdirməsi: milli oyanış və müstəqilliyə doğru böyük dönüş illəri (1920-ci il 28 aprel - 1991-ci il 18 oktyabr)

584. Heydər Əliyev. Azərbaycan SSR-ə Lenin ordeni təqdim edilməsinə həsr olunmuş şənliklərdə Azərbaycan KP MK plenumunda Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi H.Ə.Əliyev yoldaşın məruzəsi, 22 oktyabr 1982-ci il.- Bakı: Azərnəşr, 1982.- 139 s.
585. Heydər Əliyev. Sovet Azərbaycanı. -Bakı: Azərnəşr, 1983. – 186 s.
586. Ağamirzəyev Fəxrəddin. Dönüşdən qurtuluşa / red. T.Aydınoğlu;

- naşir. H.Əsgərov.- Bakı: Adiloğlu, 2012. – 166 s.
587. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Konstitusiya Aktları /nəşrə məsul Ş. Xuduoğlu. - Bakı: Qanun, 2003.- 128 s.
588. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. VII cild: iyun 1941-2002-ci il /Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu /T.Qaffarov, Q.Mədətov, M.Abbasov, T.Novruzov, C.Bəhramov, Ə.Ələkbərov, A.Nadbrov, B.Qurbanov, H.Əmirov, E.Qədirova, N.Qədirova, T.Musayeva, S.Sayadov / red. O.Əfəndiyev, F.Əliyev, Ş.Fərzəliyev, T.Əhmədov, E.Mirzəyeva, S.Onullahi, T.Mustafazadə,V.Piriyev. – Bakı: Elm, 2003. - 676s.+xəritə və ill.
589. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, V cild: 1900-cü il - 27 aprel 1920-ci il /Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu /H.Həsənov; N.Maksvell, M.İsmayılov, D.Hüseynova, Y.Tokarjevski, İ.Musayev, M.Süleymanov, C.Həsənov, M.Aslanov, N.İsayev, H.Abdullayeva / red. H.Həsənov, Z.Mustafayev, D.Seyidzadə, M.İsmayılov, İ.Bağırov, Z.Qafarova, D.Hüseynov və b. – Bakı: Elm, 2000.- 672 s.+bibl.
590. Babayev Alı. Azərbaycanda ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyət (1985-1995-ci illər) / elmi red. İ.X.Zeynalov; AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. - Bakı: Nurlan, 2005.- 190 s.
591. Bəhramov Cəbi. Azərbaycan dənizneftçixarma sənayesinin yaranması və inkişafı tarixi (1949-1960-ci illər): tarix e. n. al. dər. a. üçün təq. ol. dis.: 07.00.02. / EA A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu. – Bakı:1999. – 168 s.
592. Cəfərov Həməzə Rza oğlu. Milli müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizə tarixinin Naxçıvan səhifələri XX yüzilliyin 80-90-cı illəri /H.R.Cəfərov, A.Mustafayev; elmi red. İ.Hacıyev; rəyçi. Hacı Q.Qədirzadə və b. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Naxçıvan Dövlət Un-ti.- Bakı: Elm və təhsil, 2012.- 167 s.
593. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Qanunu: Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən 1981-ci il iyunun 16-da qəbul edilmişdir: 1982-ci il 22 iyul tarixli fərmanla edilmiş dəyişikliklərlə verilir. - Bakı: Azərnəşr, 1985. - 53 s.
594. Erməni iddialarının Sovet dövrü /Qarabağ Azadlıq Təşkilatı; red. hey. Akif Nağı və b. – Bakı: 2009. – 50 s.
595. Əliyev Məhəmməd. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığı /elmi red. H.N.Həsənov, T.R.Cəfiyev.- Bakı: Adiloğlu, 2001.- 316 s.
596. Əsrlərə bərabər illər 1969-1999: Faktlar və rəqəmlər /Azərbaycan Res-

- publikası Prezidentinin Katibliyi; red. heyəti: E.Namazov.– Bakı: Nurol, 2002. – 58 s.
597. Əzimov Hacıbaba. Bakı soveti üç inqilab dövründə. – Bakı: Elm, 1974. – 43c.
598. Geniş kommunizm quruculuğu dövründə Azərbaycan tarixinin bəzi məsələlərinə dair. I c. /Azərbaycan EA Tarix İnstitutu. – Bakı: Azərbaycan EA Nəşr-tı, 1964. – 231 s.
599. Hüseynov Azad. Azərbaycan 1941-1945 Aleksandr Nevski ordenli cəngavərlərimiz / H.İ.Mirzəyev. – Bakı: 2015. – 362 s.
600. İmanova Solmaz. Azərbaycanın beynəlxalq parlament təşkilatları ilə əlaqələri (1991-1998): tarix e. n. al. dər. a. üçün təq. ol. dis-ya. İxtisas: 07.00.03. / BDU. – Bakı: 2001.- 158 s.
601. Qaffarov Tahir. Azərbaycan tarixi – 1920-1991. – Bakı: Mütərcim, 2001. – 195 s.
602. Qasımlı Musa. Heydər Əliyev - istiqlala gedən yol: 1969-1987-ci illər /elmi red. Ə.Həsənov.- Bakı: Bakı Universiteti, 2006. - 608 s.
603. Qasimov Cəlal. Repressiyadan deportasiyaya doğru /elmi red. və ön sözün müəll. Y.Qarayev.- Bakı: Mütərcim, 1998.- 292 s.
604. Qasimov, Şikar. Azərbaycan yaradıcı ziyalıları sovet hakimiyyəti illərində (1920-1940-cı illər) / elmi red. T.H.Musayeva. - Bakı: Elm, 2009. -213 s.
605. Qasimov Ədalət. Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişaf tarixi: 1969-2003-cü illər / layih. rəhbəri, elmi red. və ön sözün müəll. Y.Mahmudov; məsləhətçi İ.M.Hacıyev ; AMEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu. - Bakı: Turxan, 2013. – 263 s.
606. Qasimov Ədalət. Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası və Naxçıvan Muxtar Respublikası: XX əsrin 70-80-ci illəri / elmi red. Y.M.Mahmudov; AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. - Bakı: Təhsil, 2009. - 320 s.
607. Qədiməliyev Araz. Azərbaycan Respublikasında parlamentarizmin formalaşması: fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 12.00.02 – Konstitusiyə hüququ; Bələdiyyə hüququ. –Bakı: 2011.- 165 s.
608. Quliyev İltifat. Kremlə fəth etmiş böyük türk oğlu / F.H.Nəbiyev; baş red. B.M.İbrahimov; elmi red. Ə.Ağabəyova, H. Hüseynov. - Bakı: MBM, 2008. – 148 s.
609. Mahmudov Yaqub. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti /elmi red. Ə.M.Həsənov. - Bakı: Təhsil, 2002. - 328 s.
610. Mədətov Qaraş. Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və

- Naxçıvan MSSR-nin təşkili. – Bakı: Azərnəşr, 1958. – 164 s.
611. Məktublar – 1941-1945-ci illər müharibəsinin canlı tarixidir /tərt. F.Aslanova / red. C.Bəhramov.- Bakı: Elm, 2009. – 328 s.
612. Məmmədov A.Ə. Azərbaycanda Staxanov hərəkəti. – Bakı: 1975. – 56s.
613. Məmmədov İsrafil. Ermənistan azərbaycanlılarının həyat salnaməsindən səhifələr. – Yerevan: «Bilik» cəmiyyəti, 1970.- 45 s.
614. Məmmədov İsrafil. İrəvan dəftəri: ictimai fikir tariximizdən.- Bakı: Adiloğlu, 2002.- 209 s.
615. Məmmədov Nazim. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tarixi (1923-1991): tarix e. d-ru a. dər. al. üçün təq. ol. dis. İxtisas: 07.00.02 / AMEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.- Bakı: 2011. – 368 s.
616. Musayev Maksim. Parlament müstəqilliyimizin astanasında 1990-1995 / red. G.Qəhrəmanlı. - Bakı: Min bir mahnı, 2003. – 112 s.
617. Müstəqil Azərbaycan 80 il tarix səhnəsində: Sənədlər, məqalələr toplusu /tərt. Q.Q.İbrahimov.- Bakı: Vətən, 1998.- 215 s.
618. Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz /məsul red. M. Ələsgərov; tərt. A.Babayev, H.Babayev. - Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, 2001. – 554 s.
619. Parlament Tariximizin Heydər Əliyev dövrü /məsul red. Oqtay Əsədov; tərt.-müəllif S.Mirzəyev, M.Qayıbov.– Bakı: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, 2013. –559 s.
620. Paşayev Ataxan. Köçürülmə (1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası haqqında). – Bakı: Azərnəşr, 1995. –40 s.
621. Prezident. I kitab Xronika (1993-1997) /tərt.-müəll. A.Bəşirli. - Bakı: WestPrint Digital Design Center, 1998. – 200 s.
622. Sultanov Oqtay. XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. - Bakı: Maarif, 1995. - 232 s.
623. Vaal Tomas. Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş yollarında /T. de Vaal; tərc. ed. Y. Axundov; red. F. İsmayılov. - Bakı: İlay MMC, 2008. – 340 s.

* * *

624. Ахмедшина Фания. Экономическое сотрудничество Азербайджанской ССР с союзными республиками (1946-1980 гг.) /Институт Истории АН Азербайджана. – Баку: Элм, 1987. – 344с.

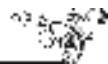
625. Ахундов Чингиз. Из истории местных советов Азербайджанской ССР в период развернутого строительства коммунизма (1959-1963). автореф. дисс-и на соиск.учен.ст.канд. ист. наук. – Баку, 1964.
626. Ахундова Эльмира. Гейдар Алиев. Личность и эпоха / ред. В.Морозков; худож. И.Мамедов. Ч.1. 1923-1969. - Баку: Озан, 2008. – 384 с.
627. Ахундова Эльмира. Гейдар Алиев. Личность и эпоха / ред. В.Морозков; худож. И.Мамедов. Ч.2. 1969-1982. -Баку: Озан, 2008. – 840 с.
628. Ахундова Эльмира. Гейдар Алиев. Личность и эпоха / ред. В.Морозков; худож. И.Мамедов. - Ч.3 Кремлевская пятилетка: 1982-1990. -Баку: Озан, 2008. – 846 с.
629. Медведев Рой. Советский Союз. Последние годы жизни: конец советской империи . Москва: АСТ Электросталь, Полиграфиздат, 2010.-637 с.
630. Помпеев Юрий. Карабахский дневник. -Москва: Канон+ РООИ Реабилитация, 2010.- 415 с.

II FƏSİL.

AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN BƏRPASI: müstəqilliyimiz itirilmək təhlükəsi ilə üz-üzə və Heydər Əliyevin başçılığı ilə qurtuluş hərəkəti (1991-1993)

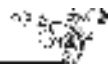
631. Heydər Əliyev. Biz Azərbaycan ərazisində ikinci bir erməni dövlətinin yaradılmasına yol verə bilmərik /elmi məsləhətçi A.Nadirov; buraxılışa məsul V.Süleymanov; red. F.Babayev və b. /Heydər Əliyev İrsi Beynəlxalq Elektron Kitabxana. - Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2006. – 410 s.
632. Heydər Əliyev. Biz öz yurdumuza qayıdacağıq: Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Xocalı, Kəlbəcər, Şuşa, Laçın, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonları ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşlərinin materialları /Buraxılışa məsul. R.Mehdiyev, H.Orucov. - Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1997. – 520 s.
633. Abdallı Həcər. Dağlıq Qarabağ: Azərbaycana erməni təcavüzü və beynəlxalq təşkilatların mövqeyi: tarix və müasirlik / elmi red. Ə.Tağıyev; red. H.Həmidov. - Bakı, 2009. - 274 s.
634. Abdallı Həcər. Azərbaycan, Dünya birliyi və Qarabağ problemi /elmi red.H. Dayızadə. – Bakı: Yeni nəsir, 2003. – 129 s.
635. Abdullayev Əsgər. Azərbaycana qarşı erməni təcavüzü və xarici havadarlıq /elmi red. M.F.Cəlilov.- Bakı: İqtisad Universiteti, 2004.- 216 s.
636. Abdullayev Əsgər. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü və Heydər Əliyevin sülh strategiyası / elmi red. M. Cəlilov. - Bakı: Elm, 1999. – 160 s.
637. Abdullayev Əsgər. Qarabağ faciəsi: / elmi red. Ə.Əliyev; baş red. İ.Səfərov; dizayner M.Quliyev; Azərbaycan Resp. Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Döv. İqt. Un-ti. – Bakı: 2016. – 227 s.
638. Aslanova Fəridə Aftandil qızı. Azərbaycan respublikasının işğal olunmuş ərazilərində erməni vandalizmi 1991-2010-cu illər: fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi – 2014. – 157 s.
639. Azərbaycan milli dövlət quruculuğu yolunda: 1994-cü il oktyabr, 1995-ci il mart hadisələri və Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətə həsr olunmuş ümumxalq nümayəndələri toplantısının (5-6 aprel 1996-cı

- il.Respublika sarayı) materialları /buraxılışa məsul R.Mehdiyev, H.Orucov. – Bakı: Azərnəşr, 1996. – 368 s.
640. Azərbaycan Respublikası (1991-2001). Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasının 10 illik yubileyinə həsr olunur /ümumi red. R.Ə.Mehdiyev, red. T.Həsənov /Y.Mahmudlu, F. Abdullazadə, F.Ələskərov, Ə.Əlirzayev, Ş.Əliyev, Ə.Əsədov, Ə.Həsənov, S.Xəlilov, T.Qafarov, N. Məmmədov, M.Rəhimov. - Bakı: XXI – Yeni nəşrlər evi, 2001. - 360 s.
641. Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkiləri haqqında: Azərbaycan Respublikasının 1991-ci il iyunun 26-da On ikinci çağırış Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Birinci Sessiyasında qəbul edilmişdir: 1993-cü il 1 sentyabr tarixli qanunları ilə edilən dəyişiklik və əlavələr. - Bakı: Azərbaycan, 1993.- 16 s.
642. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı. – Bakı: 1991. – 14 s.
643. Babayev Alı. Azərbaycanda ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyət (1985-1995-ci illər) / elmi red. İ.X.Zeynalov; AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. - Bakı: Nurlan, 2005.- 190 s.
644. Balayev Aydın. 20 yanvar hadisələri. Sənədlər, mövqelər, şərhlər: 1990-2000 / R.Mirzə.- Bakı: Çapaşloğlu, 20002.- 42 s.
645. Dağlıq Qarabağ: hadisələrin xronikası (1988-1994-cü illər) /topl. və tərt. F.Vahabov, V.Axundov, E.Qasımov.- Bakı: Vətən, 2005.-108 s.
646. Ermənistanda etnik təmizləmə və Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın 20 faiz ərazisinin işğalı nəticəsində yaranmış bir milyonadək qaçqın və məcburi köçkünlər haqqında məlumat: (1988-2005-ci illər) / red. və tərt. Q.Sadıqov, M.Məhərrəmov, E.Ağayev, R.Talıblı.- Bakı: Qismət, 2005.- 152 s.
647. Əliyev Anar. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli beynəlxalq təşkilatların etno-siyasi münaqişələri tənzimləmələri kontekstində: tarix üzrə fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya: 07.00.07 /AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tu. – Bakı, 2010.– 142 s.
648. Heydər Əliyev və Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı 1993-2001-ci illərdə: suverenlik, demokratiya, dövlət idarəçiliyi: elmi sessiyanın materialları (10 oktyabr 2001-ci il). – Bakı: 2002. - 163 s.
649. Hüseynova İradə. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması və möhkəmləndirilməsində Heydər Əliyevin rolu: tarix e. d-ru al. dər. a. üçün təq. ol. dis.: 07.00.02. / BDU. – Bakı: 2003. – 426 s.
650. Xalqa bağlı olan ömür: Kitab müstəqil Azərbaycan Respublikasının

- qurucusu, bütün azərbaycanlıların ümuminli lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə gəlişinin 35 illiyinə həsr olunur /tərt. Ə.Əliyev; elmi red. M.Urud. - Bakı: Şəms, 2004. – 428 s.
651. Hacıyev Qasım. Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağa erməni iddialarına qarşı mübarizəsi /AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu / elmi red. İ.Hacıyev. – Bakı: Təknur, 2014. – 399 s.
652. Kəngərli Qulu. Qanlı şənbəyə gedən yol: 1990-cı il yanvar ayının xronikası. O günlərin radio səsləri. şahidli, şəhidli gecə / red. Öməröglü İsmayıl.- Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB , 1997.- 64 s.
653. Qayıdış 1990-1993 /məsl. və bur.məsul: V.Talıbov; məsul red. A.Qasimov; tərt. Ə.Həsənov. - Bakı: Azərbaycan, 1996. – 792 s.
654. Məmmədov Nazim. Heydər Əliyev və Dağlıq Qarabağın tarixi / elmi məs. Y.M.Mahmudov; AMEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.- Bakı: ADPU, 2012. – 220 s.
655. Sadıqov Həsənbala. Erməni məsələsi: xəyanəti, deportasiyanı, soyqırımını və işğalı pərdələyən yalan: 20 illik Müstəqil Azərbaycan Respublikasının memarı, ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin əziz xatirəsinə ithaf olunur / elmi red. İ. Hacıyev; red. R.Y.Sadıqova. - Bakı: Adiloğlu, 2012. – 573 s.
- * * *
656. Гасанов Гасан. Агрессия. Баку-Январь – 1990 /Общество культуры азербайджанцев в Литве /ред. А.Касумзаде, М.Гамзайев.- Баку: Дирчелиш, 1990. –24 с.
657. Мамедов Ибрафил. Об истории, исконной земле и горькой судьбе азербайджанцев изгнанных из нынешней Республики Армения /ред. Дж.Бахрамов, Г.Гасанов. – Баку: Гисмет, 2009.-376 с.
658. Султанов Чапай. Последний удар империи. Баку. 20 января 1990 г. - Баку: Нафта-пресс., 2004. 626 с.
659. Сборник документов ООН по Армяно-Азербайджанскому Нагорно-Карабахскому конфликту. – Баку: 2009. – 367 с.
660. Ходжалы. Хроника геноцида /сост. Э.Ахундова; ред. С.Султанов.- Баку: Азернешр, 1993.- 144 с.

III FƏSİL.

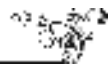
MÜSTƏQİLLİYİN İLK İLLƏRİNDƏ DAXİLİ VƏZİYYƏT VƏ HAKİMİYYƏT BÖHRANİ. DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN QORUNUB SAXLANMASI UĞRUNDA MÜBARİZƏ (1993-1995)

3.1. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və onun daxili siyasi vəziyyətə təsiri

661. Heydər Əliyev. Biz Azərbaycan ərazisində ikinci bir erməni dövlətinin yaradılmasına yol verə bilmərik /elmi məsləhətçi A.Nadirov; buraxılışa məsul V.Süleymanov; red. F.Babayev və b. /Heydər Əliyev İrsi Beynəlxalq Elektron Kitabxana. - Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2006. – 410 s.
662. Heydər Əliyev. Biz öz yurduмуza qayıdacağıq: Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Xocalı, Kəlbəcər, Şuşa, Laçın, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonları ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşlərinin materialları /Buraxılışa məsul. R.Mehdiyev, H.Orucov. - Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1997. – 520 s.
663. Abdullayev Əsgər. Dağlıq Qarabağ məsələsində Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin qüdrəti. – Bakı: 1998.
664. Abdullayev Əsgər. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü və Heydər Əliyevin sülh strategiyası / elmi red. M. Cəlilov. - Bakı: Elm, 1999. – 160 s.
665. Abdullayev Əsgər. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti tarixindən / elmi red. B.M.Abdullayev; Azərbaycan Dövlət İqtisad İnstitutu. - Bakı: Elm, 1995. - 167 s.
666. Abdullayev Əsgər. Qarabağ faciəsi / elmi red. Ə.Əliyev; baş red. İ.Səfərov; dizayner M.Quliyev; Azərbaycan Resp. Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Döv. İqt. Un-ti. – Bakı: 2016. – 227 s.
667. Alioğlu Salman. Mühəribə: 1988-1993 /Salman Alioğlu; red. S.Ağayev. - Bakı: Azərbaycan, 1995. – 120 s.
668. Aslanova Fəridə. Azərbaycan respublikasının işğal olunmuş ərazilərində erməni vandalizmi 1991-2010-cu illər: fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi – 2014.
669. Azərbaycan milli dövlət quruculuğu yolunda/1994-cü il oktyabr, 1995-ci il mart hadisələri və Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətə həsr olunmuş ümumxalq nümayəndələri toplantısının materialları (5-6 aprel 1996-cı il. Respublika sarayı) /bur. məsul R.Mehdiyev, H.Orucov. -

- Bakı: Azərnəşr, 1996. - 368 s.
670. Azərbaycan oktyabr – 94, mart – 95: Qəsd: Dövlət çevrilişi cəhdlərinin xronikası. - Bakı: Azərnəşr, 1995. - 816 s.
671. Azərbaycan Respublikası: 1991-2001 / F.Abdullazadə, Y.Mahmudov və b.; red. R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: XXI- YN E, 2001. - 280 s.
672. Balayev Aydın. 20 yanvar hadisələri. Sənədlər, mövqelər, şərhlər: 1990-2000 / R.Mirzə.- Bakı: Çapıoğlu, 20002.- 42 s.
673. Dağlıq Qarabağ: hadisələrin xronikası (1988-1994-cü illər) /topl. və tərt. F.Vahabov, V.Axundov, E.Qasimov.- Bakı: Vətən, 2005.- 108 s.
674. Ermənistanda etnik təmizləmə və Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın 20 faiz ərazisinin işğalı nəticəsində yaranmış bir milyonadək qaçqın və məcburi köçkünlər haqqında məlumat: (1988-2005-ci illər) / red. və tərt. Q.Sadıqov, M.Məhərrəmov, E.Ağayev, R.Talıblı.- Bakı: Qismət, 2005.- 152 s.
675. Hacıyev Qasım. Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağa erməni iddialarına qarşı mübarizəsi /AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu / elmi red. İ.Hacıyev. – Bakı: Təknur, 2014. – 399 s.
676. Xəlili Xəliyəddin. Azərbaycan xalqını dünyaya yenidən millət kimi təqdim edən 20 yanvar. – Bakı: 2003.- 134 s.
677. İsmayılov Füzuli. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin tarixi kökləri və müasir dövr / Rəyçilər P.Darabadi, K.Məmmədov, F.Əhmədova. – Bakı: İnformasiya texnologiyaları, 2009. – 266 s.
678. Kəngərli Qulu. Qanlı şənbəyə gedən yol: 1990-cı il yanvar ayının xronikası. O günlərin radio səsləri. şahidli, şahidli gecə / red. İ.Öməröğlu.- Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB , 1997.- 64 s.
679. Köçərli Tofiq. Qarabağ: (Qarabağ tarixinin saxtalaşdırılması əleyhinə)] / red. O.S.Məmmədov (Qəbələli); AMEA İctimai-siyasi tədqiqatlar və İnformasiya İnstitutu.- Bakı: Elm, 2002. – 472 s.
680. Köçərli Tofiq. Qarabağ: Yalan və həqiqət. – Bakı: İrşad, 1998. – 242 s.
681. Köçərli Tofiq. Yaddan çıxmaz Qarabağ. Nəqşicəhan. - Naxçıvan: məqalələr. – Bakı: Elm, 1998. – 460 s.
682. Qayıdış: 1990-1993 /məsl. və bur.məsul: V.Talıbov; məsul red. A.Qasimov; tərt. Ə.Həsənov. - Bakı: Azərbaycan, 1996. – 792 s.
683. Qayıdış: 1990-1993 /təkmil. və yenidən işlənmiş 2-ci nəşr. - Bakı: Azərbaycan, 2008. - 840 s.
684. Qəribov Mahir. Bir əsr boyunca Ermənistan-Azərbaycan münasibətləri: Birinci Dünya müharibəsi sonlarından günümüzədək /elmi red. İ. Hacıyev.- Bakı: Elm, 2015. – 546 s.

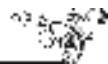
685. Mahmudov Yaqub. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər (Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ müharibəsinin həllinə dair Azərbaycan Respublikasının mövqeyi) /Kərim Şükürov. - Bakı: Təhsil, 2005.- 380 s.+şəkillər+xəritələr.
686. Məmmədov İsrafil. Erməni kilsəsi və türk-Azərbaycan torpaqlarını dolışmaqda olan «Böyük Ermənistan» kabusu.-Bakı: Qismət, 2009.-210 s.
687. Məmmədov İsrafil. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. – Bakı: Azərbaycan, 1992.- 72 s
688. Məmmədov Nazim. Azərbaycan Respublikası Dağlıq Qarabağ bölgəsinin tarixi sovet tarixşünaslığında /elmi red. Y.M.Mahmudov; AMEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.- Bakı: Avropa, 2015.-334 s.
689. Məmmədov Nazim. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətində ictimai-siyasi həyat, iqtisadi və mədəni inkişaf (1923-1991) / red. Q.Hacıyev. – Bakı: Təhsil, 2008. - 568 s.
690. Məmmədov Nazim. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tarixi (1923-1991): tarix e. d-ru a. dər. al. üçün təq. ol. dis. İxtisas: 07.00.02 / AMEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.- Bakı: 2011. – 368 s.
691. Məmmədov Nazim. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafı (XX əsrin 20-30-cu illəri). – Bakı, 2003. – 25 s.
692. Məmmədov Nazim. Dağlıq Qarabağ gerçəklikləri: Soyqırımı, terror, deportasiya, işğal (XX yüzillik) / red. Q.Hacıyev.- Bakı: Təhsil, 2009. – 272 s.
693. Mirzəzadə Aydın. Qarabağ düynü. - Bakı: Azərbaycan, 2012. – 550 s.
694. Musayev İsmayıl. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti. - Bakı: Bakı Universiteti, 1998. - 385 s.
695. Mustafyev Nazim. Vandalizm: Tarixi adlara qarşı soyqırımı. İdeya və ön sözün müəl. Y.Mahmudov / red. E.Məhərrəmov. – Bakı: Təhsil, 2006. – 92 s.
696. Paşayev Ataxan. Köçürülmə (1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası haqqında). – Bakı: Azərənşr, 1995. -40 s.
697. Rəcəbli A.Ə. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi /O.Ə.Əliyev. – Bakı: Kitab aləmi, 2004.
698. Sultanov Oqtay. Xocalı soyqırımı əsrin faciəsidir. – Bakı,1998.
699. Sultanov Ziyəddin. Xocalı faciəsi / red.-tərt. H.Sadıqova; ön söz müəl. Q.Xəlilli.- Bakı: İşiq, 1993.- 104 s.

700. Süleymanlı Nəsrin. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin informasiya modeli / elmi red. M.Süleymanov. Bakı: Hərbi nəş-t , 2011. – 279 s.
701. Şabanov Mehman. Heydər Əliyevin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması sahəsində fəaliyyəti: tarix üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis-ya: 5503.02 / AMEA, Naxçıvan Bölməsi.- Naxçıvan, 2012. -153 s.

* * *

702. Алиев Намик. Международное право и Карабахский конфликт. – Москва: Вече, 2013. – 175 с.
703. Гасанов Гасан. Агрессия. Баку-Январь – 1990 /Общество культуры азербайджанцев в Литве /ред. А.Касумзаде, М.Гамзайев.- Баку: Дирчелиш, 1990. –24 с.
704. Гасанов Т. Тяжелые социально-экономические последствия оккупации Арменией территорий Азербайджана. – Баку: 2004.
705. Гюрун К. Армянское досье. – Баку: 1993.
706. Исторические факты о деяниях армян на Азербайджанской земле /НАН Азербайджана Институт Истории им. А.А.Бакиханова /Научный ред. Я.Махмудов, ред.-сост. Т.Мусаева, А.Мамедов. – Бишкек: Мегамедия, 2009. – 304 с.
707. Мустафаева Наджиба. Принципы международного права и Нагорного-Карабахский конфликт /науч. ред. Р.Ф.Мамедов.- Баку: 2014. – 107 с.
708. Нагорный Карабах: разум победит: документы и материалы. – Баку: Элм, 1989. – 104 с.
709. От Майендорфа до Астаны: принципиальные аспекты Армяно-Азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта. – Москва: 2010. – 552 с.
710. Помпеев Юрий. Карабахский дневник. Москва: Канон+ РООИ Реабилитация, 2010.- 415 с.
711. Сборник документов ООН по Армяно-Азербайджанскому Нагорно-Карабахскому конфликту. – Баку: 2009. – 367 с.
712. Султанов Чапай. Последний удар империи. Баку. 20 января 1990 г. - Баку: Нафта-пресс., 2004. - 626 с.
713. Ходжалы. Хроника геноцида /сост. Э.Ахундова; ред. С.Султанов. - Баку: Азернешр, 1993.- 144 с.
714. Ходжалы: Шехиды и шахиды: Армянский терроризм как составная часть международного терроризма /Х.Мамедова; пер. С.Мамедзаде.- Баку: 2005, 248 с.

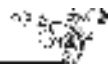

3.2. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Naxçıvan Muxtar Respublikasında milli dövlət quruculuğu

715. Heydər Əliyev. Allahın yolunda hamımız bir olaq: (Peyğəmbər əley-hissalamın mövludu günü münasibətilə Təzəpir məscidində çıxışı; 5 sentyabr 1993-cü il). - Bakı: Azərnəşr, 1993. – 32 s.
716. Heydər Əliyev. Azərbaycan 1993: anarxiyadan sabitliyə: çıxışlar / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı: 2000. -416 s.
717. Heydər Əliyev. Dünya Azərbaycanlılarına: müraciət, nitq. Dünya Azər-baycanlılarının həmrəylik və birlik günü haqqında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin qərarı. - Bakı: Azərbaycan, 1998. – 79 s.
718. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar / bur. məsul R.Ə.Mehdiyev. I kitab: iyun, 1993- may, 1994.- Bakı: Azərnəşr, 1997. - 612 s.
719. Ağamirzəyev Fəxrəddin. Dönüşdən qurtuluşa /red. T.Aydınoğlu; nəşir. H.Əsgərov.- Bakı: Adiloğlu, 2012. – 166 s.
720. Alioğlu Salman. Mühəribə: 1988-1993 / red. S.Ağayev. - Bakı: Azərbaycan, 1995. – 120 s.
721. Azərbaycan 1994: 2 hissədə: toplan. II hissə. Milli dövlətçilik sınaq qarşısında. –Bakı: 2002. - 432 s.
722. Azərbaycan 1994: toplan. 2 hissədə. I hissə.Milli dövlətçilik sınaq qarşısında. – Bakı: 2002. – 472 s.
723. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 7 cildə, I cild. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1993-1994-cü illərdə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar. - Bakı: Göytürk, 1996. - 267 s.
724. Azərbaycan milli dövlət quruculuğu yolunda: 1994-cü il oktyabr,1995-ci il mart hadisələri və Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətə həsr olunmuş ümumxalq nümayəndələri toplantısının (5-6 aprel 1996-cı il.Respublika sarayı) materialları /buraxılışa məsul R.Mehdiyev, H.Orucov. – Bakı: Azərnəşr, 1996. – 368 s.
725. Azərbaycan Respublikası: 1991-2001 / F.Abdullazadə, Y.Mahmudov və b.; red. R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: XXI- YNE, 2001. - 280 s.
726. Azərbaycan Respublikası: Ali Sovetinin Məlumatı, 15 iyun, 1992, №11, maddə, 420.
727. Babayev Alı. Azərbaycanda ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyət : 1985-1995-ci illər / elmi red. İ.X.Zeynalov; AMEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu. – Bakı: Nurlan, 2005. – 190 s.

728. Cabbarlı Ələkbər. Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məsələləri: tarix üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis.: 5503.02 /Azərbaycan Resp. Təhsil Nazirliyi, Naxçıvan Dövlət Un-ti.- Naxçıvan: 2013. – 231 s.
729. Cəfərov Həməzə Rza oğlu. Milli müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizə tarixinin Naxçıvan səhifələri XX yüzilliyin 80-90-cı illəri /H.R.Cəfərov, A.Mustafayev; elmi red. İ.Hacıyev; rəyçi. Hacı Q.Qədirzadə və b. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Naxçıvan Dövlət Un-ti.- Bakı: Elm və təhsil, 2012.- 167 s.
730. Gövhərli Mirələkbər. Qayıdış - xalqımızın qurtuluşu oldu /red. S.Ağayev.- Bakı: Azər nəşr, 2002. – 58 s.
731. Hacıyev İsmayıl. Naxçıvan Muxtar Respublikası-90 : quruculuq salnaməsi /B.İsmayılov; Azərb. Resp. NAR. Ali Məclis. - Naxçıvan: Əcəmi, 2014.- 157 s.
732. Hacıyev İsmayıl. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı: 1991-2011-ci illər. - Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2011. - 272 s.
733. Həbibbəyli İsa. Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası və Naxçıvan // Heydər Əliyev və Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası. – Bakı: Azərbaycan, 2001. – s.480-489.
734. Xalqın böyük xilaskarı / Heydər Əliyevin 32 illik rəhbərlik dövrünə və Azərbaycanın müstəqilliyinin 10 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları (Tarixi həqiqətlər, faktlar və reallıqlar). - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001.- 220 s.
735. İsmayılov Füzuli. Qarabağ konfliktini ABŞ-ın Qlobal Siyasəti Kontekstində / elmi red. R. Mustafayev; AMEA, Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2001. – 152 s.
736. Qasımov Ədalət. Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişaf tarixi: 1969-2003-cü illər / layih. rəhbəri, elmi red. və ön sözün müəll. Y.Mahmudov; məsləhətçi İ.M.Hacıyev ; AMEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu. - Bakı: Turxan, 2013. – 263 s.
737. Qədim Naxçıvanda bayram: Naxçıvan MR-75. – Bakı: Azərbaycan, 1999. – 288 s.
738. Məmmədov M.Y. Naxçıvan MR-də ictimai-siyasi proseslər (1988-2005-ci illər). - Bakı: Şirvan nəşr, 2005. - 208 s.
739. Naxçıvan 1924-2014 (İzomaterial): /Azərb. Resp. Naxçıvan Muxtar Resp. Məcl. və Turizm Naz., Naxçıvan Muxtar Resp. Dövlət Arxiv İdarəsi. – Naxçıvan: Əcəmi, 2015. – 263 s.
740. Naxçıvan MR-nın «Qırmızı kitab»ı. – Bakı: 1979, 684 s.

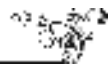
741. Naxçıvan Muxtar Respublikası: nailiyyətlər, problemlər: 2 cildə, I cild /A.Ə.Əliyev, Ə.C.Qasımov. – Bakı: Azərbaycan, 2001. – 284 s. .
742. Naxçıvan Muxtar Respublikası: nailiyyətlər, problemlər: 2 cildə, II cild /A.Ə.Əliyev, Ə.C.Qasımov. – Bakı: Azərbaycan, 2001. – 264 s.
743. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası: 29 dekabr 1998-ci il, № 603- İKQ: əlavə və dəyişikliklər. – Bakı: Qanun, 2010. – 23 s.
744. Naxçıvan statistika güzgüsündə. Tarixi-statistik məcmuə. – Bakı: Səda, 1999. – 128 s.
745. Naxçıvan Muxtar Respublikası. – Bakı:Elm, 2001. - 220 s.
746. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi (NMRDA): f.6, s.12, iş, 127.
747. Rəhimov Rafiq. Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici əlaqələri: (1991-2001-ci illər) : tarix e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya : 07.00.02 / Naxçıvan Dövlət Un-ti. – Bakı: 2002.
748. Talibov V.Y. Heydər Əliyev cənablarının siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə elm və maarifçilik məsələləri // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. – 1997. – №1.
749. Ürfan Ülkü. Qızıl ulduzdan hilala doğru: Heydər Əliyevin fırtınalı həyatı /Türkcədən çev. K.Quliyeva. - Bakı: Azərbaycan, 1994. – 75 s.

3.3. Cəbhədə vəziyyət (1993-1994)

750. Heydər Əliyev. Biz Azərbaycan ərazisində ikinci bir erməni dövlətinin yaradılmasına yol verə bilmərik /elmi məsləhətçi A.Nadirov; buraxılışa məsul V.Süleymanov; red. F.Babayev və b. /Heydər Əliyev İrsi Beynəlxalq Elektron Kitabxana. - Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2006. – 410 s.
751. Heydər Əliyev. Biz öz yurduмуza qayıdacağıq: Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Xocalı, Kəlbəcər, Şuşa, Laçın, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonları ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşlərinin materialları /Buraxılışa məsul. R.Mehdiyev, H.Orucov. - Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1997. – 520 s.
752. Abdallı Həcər. Azərbaycan, Dünya birliyi və Qarabağ problemi /elmi red.H. Dayızadə. – Bakı: Yeni nəsil, 2003. – 129 s
753. Abdallı Həcər. Dağlıq Qarabağ: Azərbaycana erməni təcavüzü və beynəlxalq təşkilatların mövqeyi: tarix və müasirlik / elmi red.

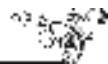
- Ə.Tağıyev; red. H.Həmidov. - Bakı: 2009. 274 s.
754. Abdullayev Əsgər. Azərbaycana qarşı erməni təcavüzü və xarici havadarlıq /elmi red. M.F.Cəlilov.- Bakı: İqtisad Universiteti, 2004.- 216 s.
755. Abdullayev Əsgər. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü və Heydər Əliyevin sülh strategiyası / elmi red. M. Cəlilov. - Bakı: Elm, 1999. – 160 s.
756. Abdullayev Əsgər. Qarabağ faciəsi: / elmi red. Ə.Əliyev; baş red. İ.Səfərov; dizayner M.Quliyev; Azərbaycan Resp. Təhsil Nazirliyi, Azərb. Döv. İqt. Un-ti. – Bakı: 2016. – 227 s.
757. Alioğlu Salman. Müharibə: 1988-1993 /Salman Alioğlu; Red. S.Ağayev. - Bakı: Azərbaycan, 1995. – 120 s.
758. Aslanova Fəridə. Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində erməni vandalizmi 1991-2010-cu illər: fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi – 2014.
759. Azərbaycan 1994: 2 hissədə: toplanı. II hissə. Milli dövlətçilik sınaq qarşısında. –Bakı: 2002. - 432 s.
760. Azərbaycan 1994: toplanı: 2 hissədə. I hissə.Milli dövlətçilik sınaq qarşısında. – Bakı: 2002. – 472 s.
761. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 7 cildə, I cild. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1993-1994-cü illərdə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar. - Bakı: Göytürk, 1996, 267 s.
762. Azərbaycan Respublikası: 1991-2001 / F.Abdullazadə, Y.Mahmudov və b.; red. R.Ə.Mehdiyev. - Bakı: XXI- YN E, 2001. - 280 s.
763. Əhmədov Elçin. Azərbaycanın xarici siyasəti: beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlıq institutları ilə münasibətlər /elmi red. Ə.Həsənov; Azərbaycan Resp. Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akad.- Bakı: Letterpress, 2013.-448 s.
764. Əliyev Anar. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli beynəlxalq təşkilatların etno-siyasi münaqişələri tənzimləmələri kontekstində: tarix üzrə fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya: 07.00.07 /AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tu.-Bakı, 2010. -142 s.
765. Hacıyev Qasım. Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağa erməni iddialarına qarşı mübarizəsi /AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu / elmi red. İ.Hacıyev. – Bakı: Təknur, 2014. – 399 s.
766. Hacıyev Sabir. Erməni təcavüzünün ifşasında Azərbaycan respublikası diplomatiyasının rolu. İxtisas: 23.00.01 – «Siyasətin nəzəriyyəsi, siyasi elmin tarixi və metodologiyası. Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə

- doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtı, 2012. – 29 s.
767. Heydər Əliyev və Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı 1993-2001-ci illərdə: suverenlik, demokratiya, dövlət idarəçiliyi: elmi sessiyanın materialları (10 oktyabr 2001-ci il). – Bakı: 2002. – 163 s.
768. Həsənov Əli. Azərbaycan və ATƏT. Ermənistan-Azərbaycan münacişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi Ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda. – Bakı: İşıq, 1997. – 78 s.
769. Hüseynov A. Müstəqil Azərbaycan-20: iqtisadi inkişaf yolu. Bakı: Azərbaycan, 2011, 328 s.
770. Xəlili Xəliyəddin. Azərbaycan xalqını dünyaya yenidən millət kimi təqdim edən 20 yanvar. – Bakı: 2003.- 134 s.
771. İbayev Vəfaədin. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münacişəsi beynəlxalq hüquq müstəvisində / elmi red. L.H.Hüseynov. – Bakı: Elm, 2006. – 696 s.
772. İsmayilov Füzuli. Ermənistan-Azərbaycan münacişəsinin tarixi kökləri və müasir dövr / Rəyçilər P.Darabadi, K.Məmmədov, F.Əhmədova. – Bakı: İnformasiya texnologiyaları, 2009. – 266 s.
773. İsmayilov Füzuli. Qarabağ konfliktı ABŞ-ın Qlobal Siyasəti Konteks-tində / elmi red. R.Mustafayev; AMEA, Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2001. – 152 s.
774. XX Yüzdillik – Soyqırım, Mif və həqiqətlər – XX Century-genocide - Myth and Realities / red. M.Mürşüdlü. – Bakı: Adiloğlu, 2002.- 119 s./Azərbaycan, ingilis dillərində
775. Köçərli Tofiq. Qarabağ: Qarabağ tarixinin saxtalaşdırılması əleyhinə / Red.O.S.Məmmədov (Qəbələli); AMEA İctimai-siyasi tədqiqatlar və İnformasiya İnstitutu.- Bakı: Elm, 2002. – 472 s.
776. Köçərli Tofiq. Yaddan çıxmaz Qarabağ. Nəqşicəhan. – Naxçıvan: Məqalələr. – Bakı: Elm, 1998. – 460 s.
777. Qaffarov T.B. Azərbaycan Respublikası: əsrə bərabər 10 il (1991-2001). – Bakı: Elm, 2001. – 325 s.
778. Quliyev Aydın. Siyasətin gücü / red. A.Musayev; rəssamı. N.Rəhimov. I kitab. – Bakı: Azərnəşr, 1995. – 108 s.
779. Mahmudov Yaqub. Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı.- Bakı: Altay, 1998. – 44 s.
780. Mahmudov Yaqub. Azərbaycan xalqının İrəvan və ətrafındakı torpaqlara tarixin varislik hüququ bərpa olunmalıdır /elmi red. V.Qafarov, İ.Niftəliyev, N.Məmmədzadə. – Bakı: Turxan, 2015. – 68 s.

781. Mahmudov Yaqub. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi /elmi red. M.N.Mirzəyev, red. E.M.Lətifova. - Bakı: Təhsil, 2005. – 140 s.
782. Mahmudov Yaqub. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər (Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ müharibəsinin həllinə dair Azərbaycan Respublikasının mövqeyi) /K.Şükürov. - Bakı: Təhsil, 2005.- 380 s.+şəkillər+xəritələr.
783. Mehdiyev Qafar. İşğal və «məskunlaşdırma» fitnəkarlığı. – Bakı: QHT, 2014. – 112 s.
784. Mehdiyev Ramiz. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı gerçəklikləri. - Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin mətbəəsi, 2000. - 204 s.
785. Məmmədov Nazim. Heydər Əliyev və Dağlıq Qarabağın tarixi / elmi məs. Y.M.Mahmudov; AMEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.- Bakı: ADPU, 2012. – 220 s.
786. Məmmədova Həvvə. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində: tarix e. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya. İxtisas: 07.00.02 / AMEA, Naxçıvan Bölməsi.- Naxçıvan: 2011. – 332 s.
787. Mirzəzadə Aydın. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: tarixi, mövcud durum və həlli perspektivləri: / elmi red. Y.Mahmudov; red. E.Səmədova. – Bakı: Azərbaycan, 2015. – 206 s.
788. Mirzəzadə Aydın. Qarabağ düynü. - Bakı: Azərbaycan, 2012. – 550 s.
789. Muradova Bahar. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınmasında ATƏT-in rolu. s.e. üzrə f.d. elmi dər. Almaq üçün təqd.ed.diss.-ya. İxtisas: 07.00.02 - Bakı, 2009.- 173 s.
790. Musayev İsmayıl. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti.- Bakı: Bakı Universiteti, 1998. - 385 s.
791. Musayev Maksim. Heydər Əliyevin qayıdışı parlamentdə / red. C.Maksim qızı. - Bakı: Günəş, 2007. – 192 s.
792. Musayev Maksim. Milli Şura Parlamenti (yaradılması, fəaliyyəti, süqutu) 30.X.1991-18.V.1992 / red. M.S.Əsədova. - Bakı: Ağrıdağ 2001.-164 s.
793. Müzəffərli Nazim. Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar / E.İsmayılov; ön söz F.Starr; Qafqazın Strateji Tədqiqatları İn-tu. - Bakı: Qafqaz, 2010.
794. Paşayeva Qənirə. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Avropa Təhlükəsizliyinə başlıca təhdid kimi: e. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya. İxtisas: 55904.01. – Siyasi institutlar və sistemlər. - 2015

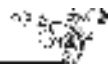
795. Prezident. I kitab: Xronika (1993-1997) /tərt.müəllif A.Bəşirli; foto. R.Bağırov, O.Məmmədov. Bakı: WestPrint Digital Design Center, 1998. – 200 s.
796. Sadıqov Həsənbala. Erməni məsələsi: xəyanəti, deportasiyanı, soyqırımını və işğalı pərdələyən yalan: 20 illik Müstəqil Azərbaycan Respublikasının memarı, ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin əziz xatirəsinə ithaf olunur / elmi red. İ. Hacıyev; red. R.Y.Sadıqova. - Bakı: Adiloğlu, 2012. – 573 s.
797. Şabanov Mehman Sərxan oğlu. Heydər Əliyevin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması sahəsində fəaliyyəti: tarix üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis-yarı: 5503.02 / AMEA, Naxçıvan Bölməsi.- Naxçıvan: 2012.
798. Şıxəliyev Emin. Ermənistan-Azərbaycan münəqişəsi sivilizasiyalararası münasibətlər kontekstində / elmi red. İ.M.Hacıyev; AMEA Naxçıvanbölməsi, Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu. - Bakı: Elm və Təhsil, 2011. - 324 s.

* * *

799. Haydar Aliyev ve Azerbaycanda yeni devlet kuruculuğu (1993-2003): /Haz. Ş.İsgandarov, H.Öncel; editör S.Aran; Azerbaycan İstanbul Başkonsolosluğu. - İstanbul: Kutup Yıldızı, 2008. – 168 s.
800. Haydar Aliyev-Azerbaycan devletin kurucusu ve kururu / F.Ahmedov; ed. S.Aran; Azerbaycan İstanbul Başkonsolosluğu.- İstanbul: Stil Matbaa San. ve Tic. A.Ş., 2009.- 129 s.
801. Аббасбейли А.Н. Гейдар Алиев и мировая политика. - Баку: Азернешр, 1997. - 302 с.
802. Алиев Намик. Международное право и Карабахский конфликт. – Москва: Вече, 2013. – 175 с.
803. Армяно-Азербайджанский нагорно-карабахский конфликт и приднестровский конфликт: современное состояние и перспективы урегулирования: Материалы Международной научно-практической конференц: (Кишинев, Республика Молдова, 1 июня 2012 года) /Акад. Публичного Управления при Президенте Респ. Молдова; Посольство Азерб. Респ. и Респ. Молдов ; Центр стратегических исслед. при Президенте Азерб. Респ.; Ин-т общественных политик Респ. Молдова ; науч. ред. Н.Г.Алиев; ответ. за вып. О. Балан. - Кишинэу: Акад. Публичного Управления при Президенте Респ. Молдова, 2012. – 128 с. Аббасбейли А.Н., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку: Азернешр, 1999, 256 с.

804. Будапештский Саммит: Об участии президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на форуме ОБСЕ 5-6 декабря 1994 года. - Баку: Азербайджан, 1995. - 28 с.
805. Гасанов Гасан. Азербайджан-Европа: на пути к интеграции (Выступления и доклады Г.А.Гасанова на форумах, конференциях и заседаниях 1992-1997 гг.) /Ред.: Н.А.Ахундов. – Баку: Изд-во «Абилов, Зейналов и сыновья», 2003. – 154 с.
806. Гасанов Гасан. Выступление премьер-министра Азербайджанской Республики Гасана Гасанова в Европейском парламенте (Брюссель, 18 февраля, 1992 г.). – 1992. – 24 с.
807. Гасанов Гасан. Письма в Совет Безопасности ООН. Письма постоянного представителя Азербайджанской Республики при ООН Гасана Гасанова на имя представителя Совета Безопасности ООН 1992-1993гг. – Баку: Зия – Нурлан, 2004. – 302с.
808. Гасымлы Муса. Украинско-азербайджанские политические отношения: история и современность: монография /О.Р.Купчик, А.У.Дамиров.- Киев: ИД Дмитрия Бураго, 2012.- 160 с.
809. Гейдар Алиев открывает миру Азербайджан /авторы-сос. Н.Ибрагимов, И.Шукуров Баку: Азербайджан, 1994. – 174 с.
810. Гулиев Ариф. Украина-азербайджанские отношения: право, политика, дипломатия. – Харьков: Факт, 2014. – 656 с.
811. Гурбанова Сона. Гейдар Алиев и внешнеполитический курс Азербайджанской Республики /науч. ред. Я.М.Махмудов; ред. Дж.А.Бахрамов; рец. Т.К.Мусаева, А.Г.Гасымов; НАН Азерб. Ин-т истории им. А. А. Бакиханова. - Баку: Şərq-Qərb, 2010. – 58 с.
812. Denisenko Anatoliy. Лідер двох епох: Азербайджансько-українськи відносини через призму життя і діяльності Гейдара Алієва = Leader of Two Epochs: Azerbaijan-Ukrainian relations in terms of Heydar Aliyev life and activities / В.Туркевич, Л.Шпаковськи.- Київ: Планета, 2013.- 323 с.
813. Zyankovič Mikalay. Гейдар Алієў: зігзагі лёсу / пер. з рус. В.М.Зяньковіча.- Мінск: Медыяфакт, 2008.- 608 с.
814. Исторические факты о деяниях армян на Азербайджанской земле /НАН Азербайджана Иснстиут Истории им. А.А.Бакиханова /Научный ред. Я.Махмудов, ред.-сост. Т.Мусаева, А.Мамедов. – Баку: Тахсил, 2009. – 432 с.
815. Исторические факты о деяниях армян на Азербайджанской земле. – Бишкек: Изд-во «Мегамедиа», 2009. – 304 с.
816. Крюгер Хейко. Нагорно-Карабахский конфликт: правовой анализ:

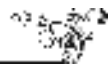
- /перевод с английского издания. - Баку: Баки Университети, Springer, 2012. – 215 с.
817. Мамедов Исафил. Об истории, исконной земле и горькой судьбе азербайджанцев изгнанных из нынешней Республики Армения /ред.: Джаби Бахрамов, Гаджи Гасанов. – Баку: Гисмет, 2009.-376 с.
818. Мамедов Исафил. Трилогия панарменизма В 3-х книгах. Книга II: «армянский вопрос» вопиющий бастион сепаратизма и экстремизма /ред.: И.Агаев. – Баку: Адилоглы, 2006. - 167 с.
819. Мамедов Исафил. Трилогия панарменизма В 3-х книгах. Книга III: «Геноцид армян» бродящий призрак искаженной истины и некоторые аспекты истории армяно-азербайджанских отношений /ред. Игбал Агаев. –Баку: Адилоглы, 2006. – 216 с.
820. Мамедов Исафил. Трилогия панарменизма. В 3-х книгах. Книга I: «Великая Армения» смертоносная программа кровавых злодеяний /ред. Игбал Агаев. –Баку: Адилоглы, 2006.- 134 с.
821. Мамедов Хакан. Территориальный фактор в межгосударственных конфликтах с позиции новых аспектов принципа территориальной целостности и права наций на самоопределение на современном этапе : монография / Х. Б. Мамедов. - Баку : Элм и Тахсил, 2009. - 384 с.
822. Марджанлы Муса. Нагорно-карабахская проблема с позиций геополитики: аналитический ракурс Санкт-Петербург ООО Книжный Дом, 2009. – 32 с.
823. Махмудов Ягуб. Гарабаг: Реальная история, факты, документы: настоящая книга-победительница II Международного конкурса государств-участников СНГ» Искусство Книги», проведенного в Москве в 2005 году /К.К.Шукуров, пер. на рус. яз.: С.Зейналова, И.Нифталиев.-Баку: Тахсил, 2011.- 377 с.
824. Махмудов Ягуб. Историческая преемственность Азербайджанского народа на Иреван и прилегающие территории должна быть восстановлена. – Баку: Турхан, 2015. -47 с.
825. Мережко Александр. Проблема Нагорного Карабаха и международное право. - Киев: Изд. дом Дмитрия Бурого, 2014. – 206 с.
826. Мустафаев Р. Политика – эта судьба / И.Самедов. - Санкт-Петербург, 1998. - 62 с.
827. Мустафаева Наджиба. ринципы международного права и Нагорного-Карабахский конфликт /науч. ред. Р. Ф. Мамедов.- Баку, 2014. – 107 с.

828. От Майендорфа до Астаны: принципиальные аспекты армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта. – Москва, 2010. – 552 с.
829. Панарин Игорь. Первая мировая информационная война. Развал СССР. – Санкт-Петербург: Питер, 2010.- 253 с.
830. Помпеев Юрий. Карабахский дневник. Москва: Канон+ РООИ Реабилитация, 2010.- 415 с.
831. Сборник документов ООН по Армяно-Азербайджанскому Нагорно-Карабахскому конфликту. – Баку, 2009. – 367 с.
832. Ходжалы. Хроника геноцида /сост. Э.Ахундова; ред. С.Султанов.- Баку: Азернешр, 1993.- 144 с.
833. Ходжалы: Шехиды и шахиды: Армянский терроризм как составная часть международного терроризма /Х.Мамедова; пер. С.Мамедзаде.- Баку: 2005, 248 с.
834. Чернявский Станислав. Десять лет истории Азербайджана. 2003-2013 годы. - Москва: Флинта, 2013. – 399 с.
835. Шукуров И.Ш. Дипломатия мира: об итогах визитов Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в зарубежные страны (1993-1997 гг.). - Баку: Азербайджан, 1997. - 392 с.
836. Юзбашев Исрафил. Развитие и совершенствование внешнеэкономических связей Азербайджана со странами ГУАМ / конс.: Ш.М.Мурадов, С.Г.Ахвердова; Институт Экономики НАНА. – Баку: Элм, 2010. - 198 с.

3.4. Dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısının alınması

837. Heydər Əliyev. Azərbaycan 1993: anarxiyadan sabitliyə: çıxışları / red. R.Ə.Mehdiyev. – Bakı, 2000. -416 s.
838. Abdin, Tofiq. Dövlət çevrilişi: publisistik povest. – Bakı: Vektor NE, 2010. – 128 s.
839. Azərbaycan 1994: topla: 2 hissədə. I hissə.Milli dövlətçilik sınaq qarşısında. – Bakı: 2002. – 472 s.
840. Azərbaycan 1994: 2 hissədə: topla. II hissə. Milli dövlətçilik sınaq qarşısında. –Bakı: 2002. - 432 s.
841. Azərbaycan 1995: Qarşিদurmadan milli həmrəyliyə: 3 hissədə /tərt. və ön söz. müəl. Ə.Mehdiyev; red. T.Ağayev; fotolar. R.Bağırov və b. I hissə. – Bakı: 2005. – 456 s.
842. Azərbaycan 1995: Qarşিদurmadan milli həmrəyliyə: 3 hissədə /tərt. və

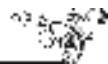
- ön söz. müəl. Ə.Mehdiyev; red. T.Ağayev; fotolar. R.Bağırov və b. II hissə. – Bakı: 2005. – 408 s.
843. Azərbaycan 1995: Qarşıdurmadan milli həmrəyliyə: 3 hissədə /tərt. və ön söz. müəl. Ə. Mehdiyev; red. T.Ağayev; fotolar. R.Bağırov və b. III hissə. – Bakı, 2005. – 456 s.
844. Azərbaycan: Oktyabr-94, mart-95. Qəsd: Dövlət çevrilişi cəhdlərinin xronikası /Bur. məsul. R.Mehdiyev; tərt. H.Orucov. Bakı: Azərnəşr, 1995. – 816 s.
845. Azərbaycan Respublikası: Ali Sovetinin Məlumatı, 31 yanvar, 1995, №1-2, maddə, 29.
846. Daşdəmirov Əfrand. Millət və cəmiyyət tarixin sərt dövrlərində /AMEA Arxeologiya və etnoqrafiya İnstitutu. – Bakı: Elm, 2008. – 342 s.
847. Mustafayev Rövşən. Azərbaycan dövlətçiliyi: özümüzü və dünyanı dərk etmə yolunda. – Bakı: Azərnəşr, 1995. – 233 s.
848. Sərdarov Zakir. Heydər Əliyev və milli mübarizə tariximiz /məsl. N.İsayev, V.Sərdarov; elmi red. H.Həsənov; bur. məsul R.Məhərrəmov. – Bakı: Çinar-Çap, 2008. – 166 s.
849. Qaffarov Tahir. Azərbaycan Respublikası. Əsrə bərabər on il: 1991-2001 /elmi red. İ.Əliyev.- Bakı: Tural NPM, 2001. – 328 s.
850. Qayıdış 1990-1993 /Məsl. və bur.məsul: V.Talıbov; məsul red. A.Qasımov; tərt. Ə.Həsənov. – Bakı: Azərbaycan, 1996. – 792 s.
851. Qayıdış: (1990-1993). Təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş 2-ci nəşr. – Bakı: Azərbaycan, 2008. – 840 s.
852. Gövhərli Mirələkbər. Qayıdış - xalqımızın qurtuluşu oldu / red. S.Ağayev.- Bakı: Azərnəşr, 2002. – 58 s.
853. Qətiyyətin təntənəsi. – Bakı: Qorqud, 1995. – 848 s.
854. Qurtuluş /tərt.A.Babayev, H.Babayev. – Bakı: Azərbaycan, 1998. – 364 s.
855. Mahmudov, Yaqub. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. – Bakı: Təhsil, 2002. – 328 s.
856. Məmmədov Əli. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə: 80-cı illərin sonu - 1997-ci il /elmi red. M.Qasımov, S.Məmmədov. – Bakı: Elm, 1999. – 360 s.
857. Səfərov Pərviz. 90-cı illərdə Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti Metodik vəsait /red. D.H.Qüdrətov; rəyçilər: M.C.Qasımov, O.B.Sultanov, T.F.İsgəndərov; N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. – Bakı: 1999. – 117 s.
858. Səmədov Abutalıb. Böyük siyasətin təntənəsi. – Bakı: Oskar, 2004. – 317 s.

IV FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA HÜQUQİ DÖVLƏT VƏ DEMOKRATİK CƏMİYYƏT QURUCULUĞU

4.1. Hüquq mühafizə sisteminin möhkəmləndirilməsi

859. Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin andıçmə mərasimində nitqi: 10 oktyabr 1993-cü il, Bakı, Respublika Sarayı.-Bakı: «Kitab» Cəmiyyəti, 1996.–128 s.
860. Heydər Əliyev. Prezident imzası - Prezident qayğısı: qanunvericilik aktları toplusu. 1998-ci il yanvarın 1-dək olan dəyişiklik və əlavələrlə /tərt. və ön sözün müəl. A.Məmmədov. - Bakı: Azərnəşr, 1998. – 492 s.
861. Heydər Əliyev. Heydər Əliyev və qanunçuluq: çıxışlar, nitqlər, müraciətlər, müsahibələr, bəyanatlar, fərmanlar. I. Kitab / red. və ön sözün müəl. X.Vəliyev. - Bakı: Adiloğlu, 2008. – 431 s.
862. Ağayeva Səyyarə. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bərpası dövründə siyasi münasibətlərin humanistləşməsi: fəlsəfə e.n.a.dər. a.üçün təqdim edilmiş dis-ya: 09.00.10. /M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universiteti. - Bakı: 1997. – 135 s.
863. Aslanova Rəbiyyə. Müasir dövlət və dövlətşünaslıq elmi: Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının iyirminci ildönümü işığında /elmi red. R.Mehdiyev. – Bakı: Azərnəşr, 2011. – 439 s.
864. Azərbaycan Respublikası Qanunlar külliyyatı: II buraxılış. – Bakı: Qanun, 2006. – 875 s.
865. Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkiləri haqqında: Azərbaycan Respublikasının 1991-ci il iyunun 26-da On ikinci çağırış Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Birinci Sessiyasında qəbul edilmişdir: 1993-cü il 1 sentyabr tarixli qanunları ilə edilən dəyişiklik və əlavələrlə.- Bakı: Azərbaycan, 1993.- 16 s.
866. Azərbaycan Respublikasında Mülkiyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunlar / red. hey. F.Əbdüləzimli, T.Kuzmina, K.Şükürov; Azərbaycan Birgə Müəssisə, Beynəlxalq Birlik və Təşkilatların Assosiasiyası.- Bakı: Biznesmenin bülleteni, 1993.- 32 s.
867. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu. – 1998. - № 1; 1999.- № 12.
868. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu. – 2003. - № 1.

869. Azərbaycan Respublikasının Təsərrüfat-Prosessual Məcəlləsi / red. hey. F.Əbdüləzimli, T.Kuzmina, K.Şükürov.- Bakı: Biznesmenin bülleteni, 1993.- 40 s.
870. Bərxudarov Burzu. Müstəqil Azərbaycanda siyasi mədəniyyətin səciyyəvi xüsusiyyətləri və inkişaf tendensiyləri: siyasi e. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5904.01 /Azərbaycan Resp. Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçilik Akad.- Bakı: 2014. -152 s.
871. Cəbrayılov Rafael. Azərbaycan Respublikasında hüquq islahatları / elmi red. M.F.Məlikova. - Bakı, 2014. - 304 s.
872. Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: 13 iyun 2000-ci il, № 894-IQ. - Bakı: Qanun, 2011. – 19 s.
873. Mehdiyev Ramiz. XXI əsrdə milli dövlətçilik /elmi red. S.Xəlilov. – Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2003. – 248 s.
874. Pənahov Ramil Məhərrəm oğlu. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə məhkəməsinin təşkili və fəaliyyətinin hüquqi əsasları: fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas:12.00.02- Konstitusiyə hüququ; Bələdiyyə hüququ.- Bakı: 2010. – 188 s.
875. Prezident imzası-Prezident qayğısı: qanunvericilik aktları toplusu. 1998-ci il yanvarın 1-dək olan dəyişiklik və əlavələrlə /tərt. və ön sözün müəll. A.Məmmədov. - Bakı: Azərnəşr, 1998. – 492 s.
876. Vəliyev Cəfər. Xalqın iradəsi ilə: referendum və prezident seçkiləri haqqında düşüncələr - Bakı: Azərbaycan, 1994.- 31 s.

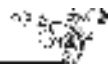
* * *

877. Акперов Бахтияр. Гейдар Алиев-основоположник и создатель национальной Конституции Азербайджана / отв. ред. Р.Мамедов; авт. отзыва и предисл. З.Аскеров; пер. с азерб. яз. на рус. М.Мехтиева. - Баку: Азербайджанская Энциклопедия, 1998. – 96 с.
878. Гусейнова Ирада. Гейдар Алиев - от политического руководителя к общенациональному лидеру /науч. ред. А.М.Гасанов. - Баку: Тахсил, 2005. – 501 с.
879. Махмудов Ягуб. Победное шествие идей Гейдара Алиева / науч. ред., предисл. А.Гасанов; ред. Е. Гезалова, Н. Мамедова, Г.Талыбова; пер. с азерб. Э.Ляtifовой. - Баку: Тахсил, 2012. – 679 с.

4.2. İnsan hüquqları və azadlıqlarının təmin edilməsi

880. Heydər Əliyev. Prezident imzası-Prezident qayğısı: qanunvericilik aktları toplusu. 1998-ci il yanvarın 1-dək olan dəyişiklik və əlavələrlə /tərt. və ön sözün müəll. A.Məmmədov. - Bakı: Azərnəşr, 1998. – 492 s.
881. Abbasov Təgrül Vəqif oğlu. Azərbaycan Respublikasının cəza-icra qanunvericiliyi və beynəlxalq hüquq: fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. dissya. İxtisas: 5603.01 – Beynəlxalq hüquq; İnsan hüquqları. – Bakı: 2014
882. Adilov N.A. Müasir beynəlxalq hüquq və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində uşaq hüquqlarının müdafiəsi: nəzəri və praktiki məsələlər /Nadir Adilov; Azərbaycan Hüquqşünasları Konfederasiyası; Avrasiya Hüquqşünaslar Assosiasiyası; Azərbaycan Hüquqşünaslar Birliyi.- Bakı: 2010.- 288 s.
883. Axundov Asif. Keçid dövründə cəmiyyətin siyasi sisteminin formalaşması: siyasi e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya: 22.00.05 /Azərbaycan Resp. Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası.- 2000
884. Axundov Namiq. Azərbaycan və beynəlxalq parlament təşkilatları /M.Qasimov; red. T.Vəlixanlı. – Bakı: Mütərcim, 1996. – 88 s
885. Azərbaycan tarixində demokratik dəyərlər. – Bakı: 2009. – 760 s.
886. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 86 və siyasi hakimiyyətə gəlişinin 40 illiyinə həsr olunmuş «Heydər Əliyev və insan hüquqları» mövzusunda konfransın materialları: 4 may 2009-cu il /Azərbaycan respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) ; tərt. ed. Z. Əliyev, Y. Cəfərova ; ön söz. E. Süleymanova.- Bakı: 2009. – 75 s.
887. Azərbaycanda qadın məsələsi: XX əsrin 90-cı illərindən bu günə qədər: məqalələr toplusu / red. heyəti: Ə.S.Abasov; elmi red. Ə.S.Abasov; AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu, Müasir ailə tədqiqatları İB. - Bakı: Təknur MMC, 2012. - 386 s.
888. Cəfərov Elmir. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinə və yerli idarəetməyə seçkilərin demokratik sisteminin yaradılması və inkişafı tarixi (1991-2005-ci illər): tarix e. üzrə fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. dis-nın avtoreferatı: 07.00.02 / AMEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.- Bakı: 2010.
889. Cəbrayılov Rafael. Azərbaycan Respublikasında hüquq islahatları / elmi red. M.F.Məlikova. - Bakı: 2014. - 304 s.
890. Cəfərov Ramiz. İctimai-siyasi mühitə təsirin Heydər Əliyev taktikası - Bakı: Qismət, 2008. – 214 s.
891. Əsgərova Zəminə. Müasir dövrdə Azərbaycan qadınlarının ictimai mü-

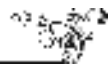
- nasibətlər sistemində yeri və rolu : fəls. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya: 09.00.11 / Azərbaycan Resp. Elmlər Akademiyası, Bəhmənyar ad. Fəlsəfə və Hüquq İn-tu. – Bakı: 1998.- 151 s.
892. Gender: qadın və hüquq: Respublika elmi-praktik konfransının materialları: 10 iyul 1998 / red. heyəti: F.Əhmədova, N.Rəsulbəyova, Q.Nəcəfova; Azərbaycan Resp. İqtisad Məhkəməsi, BMT İP Gender İnkişafda Qurumu. – Bakı, 1998. – 76 s.
893. Heydər Əliyev. 2 cildə, I cild /lay.rəhb., elmi red., giriş məqaləsi və son sözün müə. Y.M.Mahmudov. - Bakı: Turxan NPB, 2013 – 500 s.
894. Heydər Əliyev. 2 cildə, II cild /lay.rəhb., elmi red., giriş məqaləsi və son sözün müəllifi: Y.M.Mahmudov. - Bakı: Turxan NPB, 2013. -704 s.
895. Heydər Əliyev və Azərbaycanda insan hüquqlarının təminatı / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları: - Bakı, 2003.- 165 s.
896. Heydər Əliyev və Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı 1993-2001-ci illərdə: suverenlik, demokratiya, dövlət idarəçiliyi: elmi sessiyanın materialları (10 oktyabr 2001-ci il). – Bakı: 2002. - 163 s.
897. Heydər Əliyev və AzərTac /tərt. A.Aslanov; red. V.Musayev, D.İsmayılov. Bakı: Nurlan, 2005, 178 s. .
898. Heydər Əliyev və bələdiyyələr /tərt. E.İ.Abdullayev, V.Tofiqli; Məsləhətçi: Z.Qaralov; burax. məsul: M.Qəfərov.- Bakı: ABU, 2002. – 56 s.
899. Heydər Əliyev və dövlət qadın siyasəti: fərmanlar, sərəncamlar, nitqlər, təbriklər, məlumatlar 1969-1982, 1993-2003 /lay. rəhbəri və ön söz.müə. H.Hüseynova, tərt. S.Qəhrəmanova, T.Əhmədov; red. N.Rüstəmli. - Bakı: Nurlar, 2008. – 414 s.
900. Heydər Əliyev və qanunçuluq: çıxışlar, nitqlər, müraciətlər, müsahibələr, bəyanatlar, fərmanlar. - Bakı: Adiloğlu, 2008. - 432 s.
901. Həsənova Mələhət. Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətçiliyində qadın məsələsi: dərş vəsaiti /red. S.Qəndilov; ön söz müə. T.Bünyadov. Bakı: Elm, 2001. – 80 s.
902. Xəlilov S.S. Lider. Dövlət. Cəmiyyət. - Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2001. - 358 s.
903. İbrahimova G. Heydər Əliyev və Azərbaycan qadını. - Bakı: Adiloğlu, 2002. - 236 s.
904. Qaffarov T.B. Azərbaycan Respublikası: əsrə bərabər 10 il (1991-2001). - Bakı: Elm, 2001. - 325 s.
905. Quliyeva Z.T. Azərbaycan qadınlarının hüquqları (1993-1998-ci illər) /

- M.İ.Həsənova - Bakı: Azərbaycan, 1998. - 72 s.
906. Seyidov Kamil. Demokratik siyasi rejim və vətəndaş cəmiyyəti: siyasi e. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya. İxtisas: 5904.01 /Azərb. Resp. Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçilik Akad.- Bakı: 2016. -164 s.
907. Sərdarov Vüqar. Hüquqi dövlətin qurucusu /red.və ön sözün müəllifi Nizami Cəfərov. – Bakı: Elm və təhsil, 2013. – 187 s.

4.3. Milli təhlükəsizliyin təmin olunması. Ordu quruculuğunun davam etdirilməsi

908. Heydər Əliyev. Ordu quruculuğu: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müraciətlər: iyun, 1993 - iyun, 2003 / red. X.Vəliyev; bur. məsul Ə.Təhməzov.- Bakı: Adiloğlu, 2006.- 480 s.
909. Ali baş komandan ordu quruculuğunun təminatçısıdır.- Bakı, 1998. - 155 s.
910. Azərbaycan 2013-2003: əsrə bərabər illər: Ordu quruculuğu: təhlükəsizlik və müstəqilliyin zəmanəti. – Bakı: Şərq-Qərb, 2013. – 160 s.
911. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin müvəqqəti daxili xidmət Nizamnaməsi /tərt. Ç.M.Məmmədov; red. V.T.Abdullayev.- Bakı, 1993.- 251 s.
912. Azərbaycan Respublikasının Hərbi Qanunvericilik Aktları: toplu /tərt. və ön söz müəl. N.H.Əliyev.- Bakı: Hərbi, 1996. – 194 s.
913. Cahangirli, Cahangir. Regional təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasında Azərbaycan - Türkiyə münasibətlərinin yeri və rolu. İxtisas: 5901.01 – Beynəlxalq münasibətlər. Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtı. – Bakı: 2013. – 145 s.
914. Əliyev Ədalət. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və milli təhlükəsizliyinin formalaşması və inkişafı: e. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5308.01 - Ümumi iqtisadiyyat. – Bakı: 2014.
915. Əliyev Nurulla. Azərbaycanda Hərbi-Dəniz qüvvələri üçün kadr hazırlığı (1918-1997): hərbi məktəblər üçün dərs vəsaiti / elmi red. M.N.Çobanov; rəyçilər: M.Abbasov, R.Darabadi. – Bakı: Səda, 1999. – 140 s.
916. Əliyev Oqtay. Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli qəhrəmanları –

- Müqəddəs amal /N.Abbasov; red. Ə.Amaşov. – Bakı: Ərgünəş FM, 2015. – 358 s.
917. Əliyeva Almaz. NATO-da hərbi-siyasi islahatlar və Azərbaycan Respublikası/ elmi red. M.B.Fətəliyev. - Bakı: Yeni Poliqrafist MMC, 2012. - 279 s.
918. Həsənov Əli. Azərbaycanın milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. – Bakı: Letterpress, 2011. – 440 s.
919. Həsənov Əli. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları. – Bakı: Zərdabi LTD, 2016. – 700 s.
920. Xankişiyev Əli. Prezident Heydər Əliyev və onun siyasət məktəbi / red. R.Z.Xəndan, İ.Həmidov. - Bakı: Qorqud, 1995. – 56 s.
921. XXI əsrə sülh körpüsü: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının İstanbul Zirvə Görüşü ilə əlaqədar Türkiyəyə səfəri, 17-20 noyabr 1999-cu il /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi.- Bakı: 2000.- 212 s.
922. Kosayev Arzuman. Qloballaşma və milli təhlükəsizlik: sosiol. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 20.00.01 / Azərbaycan Resp. Təhsil Nazirliyi, BDU. – Bakı: 2010.–148 s.
923. Qasimov Ədalət. Azərbaycan Respublikasında fəvqəladə hallarla mübarizə sisteminin təşəkkülü və inkişafı (1991-2010-cu illər): fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi. – Bakı: 2013. – 168 s.
924. Qurbani Abdulla. Heydər Əliyev və Azərbaycan ordusu / red. V.Əliyev. - Bakı, 2002. – 392 s.
925. Məmmədov Novruz. Xarici siyasətin Azərbaycan modeli: məqalələr-dən seçmələr: 1997-2011. - Bakı: Çarşıoğlu, 2012.. – 462 s.
926. Mikayılova Sevda. Azərbaycanın keçid dövründə iqtisadi təhlükəsizlik problemləri və milli mənafe: iqt. e. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. d diss-ya. İxtisas: 08.00.01 /Azərbaycan Resp. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İn-tu.- Bakı: 2008. – 319 s.
927. Milli təhlükəsizlik konsepsiyasının təsdiqi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Fərmanı (24 may, 2007-ci il) // Azərbaycan. – 2007. – 25 may.
928. Mirzəyev R.Ş. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan dövlətinin neft strategiyası=Heydar Aliyev and new oil strategy of indenpendent

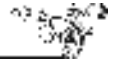
- Azerbaijan. – Bakı: Göytürk, 1999. – 160 s.
929. Novruzovlu Rövsən. Azərbaycan neft strategiyası xarici kəşfiyyatın maraq dairəsində və milli təhlükəsizliyimiz / red. F.Ağazadə. – Bakı: Qanun, 2001. – 468 s.
930. Novruzovlu Rövsən. XXI əsr. Azərbaycan dövlətçiliyinin təhlükə mənbələri. Milli təhlükəsizlik kontekstində: 5 cildə, I cild. / elmi red. M.Quluzadə, Z.Məmmədşadə. – Bakı: Nur-A, 2005. – 492 s.
931. Novruzovlu Rövsən. XXI əsr... Azərbaycan dövlətçiliyinin təhlükə mənbələri. Milli təhlükəsizlik kontekstində: 5 cildə, II cild / elmi red. M.Quluzadə, Z.Məmmədşadə. – Bakı: Planet-Press, 2005. – 440 s.
932. Səfərov S. Heydər Əliyev Azərbaycanın daxili potensialından səmərəli istifadə etməyi, Azərbaycanı qorumağı, onun müstəqilliyini, iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməyi tövsiyə edirdi // Xalq qəzeti. – 2010. – 9 may.
933. Süleymanov Mehman. Azərbaycan ordusu (formalaşma prosesinin nəzəri-praktik problemləri - 1991-1993-cü illər). – Bakı: Hərbi nəşr-t, 1994. – 180 s.
934. Süleymanov Mehman. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin yaranması və inkişaf problemləri: (1991-1995-ci illər) tarix e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dis-ya. İxtisas: 07.00.02 / Azərbaycan EA, A. A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu. -1996. – 191 s.
935. Süleymanov Mehman. Azərbaycanın səma şahinləri. – Bakı: 1994. -
936. Süleymanov Mehman. Milli qəhrəmanlar. – Bakı: Azərnəşr, 1994. – 253 s.

* * *

937. Гасанов Али. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. - Баку: Zərdabi LTD MMC, 2014. - 672 с.
938. Гейдар Алиев и Органы Национальной Безопасности: 1919-2009 /предисл. Э.Махмудов; Мин-во Нац. Безопасности Азерб. Респ.- Баку: Indigo, 2009.- 191 с.
939. Раджабли Али. Национальные интересы и международная безопасность. - Баку: Китаб алэми, 2004.

4.4. Çoxpartiyalı siyasi sistem və demokratik seçkilər

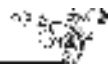
940. Heydər Əliyev. Yeni Azərbaycan Partiyası Müstəqil Azərbaycanı müstəqillik yolunda inkişaf etdirməyə qadir bir partiyadır»: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, YAP-ın sədri Zati-Əliləri cənab

- Heydər Əliyevin YAP-ın 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqdakı nitqi.– Bakı: Azərbaycan, 2003. – 35 s.
941. Azərbaycan QHT sektoru dövlət müstəqilliyinin 20 ilində: məqalələr və müsahibələr toplusu /Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası.- Bakı: Avrasiya Press, 2011. – 342 s.
942. Azərbaycan Milli Qeyri-Hökumət Təşkilatları Forumu: vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda 10 il / red. A. Quliyev; tərt. F.Qurbanov.- Bakı: Avrasiya Press, 2008. – 444 s.
943. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş «Heydər Əliyev və Azərbaycan-da İnsan Hüquqlarının Təminatı»: elmi-praktik konfransın materialları (Bakı, 8 may 2003-cü il) /ön sözün müəll. E.Süleymanova. – Bakı: 2003.- 55 s.
944. Bağırov Şahin. Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun siyasi aspektləri: siyasi e. n. al. dər. a. üçün təq. ed. Dis-ya.İxtisas: 23.00.01 /AMEA, Fəls. və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İn-tu. – Bakı: 2007. – 165 s.
945. Cəbrayılöv İntiqam. Şəxsiyyətyönlü təhsil və vətəndaş cəmiyyəti: / elmi red. A.Mehrəbov. - Bakı: Mütərcim, 2011. – 216 s.
946. Dadaşova Elmira. Azərbaycan respublikasında vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında demokratik prosesin rolu / elmi red. və ön sözün müəll. V.Həbibov. - Bakı: Elm, 2007.- 188 s.
947. Demokratiya-seçmək və seçilmək deməkdir /Vətəndaş Cəmiyyəti uğrunda, Müstəqil Məsləhət və Yardım Mərkəzi; Layihənin rəhbəri və red. E.İsmayilov; bəll.müəll. R.Musabəyov. – Bakı: Adilov, 2001. – 36 s.
948. Əfəndiyeva Xatirə. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası və möhkəmləndirilməsi dövründə şəxsiyyətin siyasi fəallığı : fəls. e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dis-ya: 09.00.10 /M.Ə.Rəsulzadə ad. BDU. – Bakı: 1997. – 152 s.
949. Əliyeva Xatirə. Azərbaycan Respublikasında çoxpartiyalı sistemin formalaşması və inkişafının politoloji əsasları: siyasi e. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis.: 23.00.01 / Azərbaycan Resp. Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası.- Bakı, 2012. – 133 s.
950. Əsgərova Cəmalə. Müstəqillik dövründə Azərbaycanda çoxpartiyalı sistemin yaranması (1991-2008): fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi. – Bakı: 2014.
951. Heydər Əliyev və Azərbaycanda insan hüquqlarının təminatı / Azər-

- baycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları: - Bakı: 2003.- 165 s.
952. Heydər Əliyev və mətbuat: 4 cildə: müsahibələr, bəyanatlar, müraciətlər, çıxışlar. I cild: Yanvar, 1990-iyul, 1996/red. və ön sözün müə. R.Mehdiyev; tərt. Ə.Abbasov, T.Əhmədov. – Bakı: Nurlan, 2003. – 640 s.
953. Heydər Əliyev və mətbuat: 4 cildə, II cild: müsahibələr, bəyanatlar, müraciətlər, çıxışlar. müsahibələr, bəyanatlar, müraciətlər, çıxışlar: İyul, 1996-iyul, 1998 /red. və ön sözün müə. R.Mehdiyev; tərt. Ə.Abbasov, T.Əhmədov. – Bakı: Nurlan, 2003. – 640 s.
954. Heydər Əliyev və mətbuat: 4 cildə, III cild: müsahibələr, bəyanatlar, müraciətlər, çıxışlar. müsahibələr, bəyanatlar, müraciətlər, çıxışlar: İyul, 1998 – sentyabr 2000 /red. və ön sözün müə. R.Mehdiyev; tərt. Ə.Abbasov, T.Əhmədov. – Bakı: Nurlan, 2003. – 640 s.
955. Heydər Əliyev və mətbuat: 4 cildə, IV cild: müsahibələr, bəyanatlar, müraciətlər, çıxışlar. müsahibələr, bəyanatlar, müraciətlər, çıxışlar: Noyabr, 2002-mart, 2003 /red. və ön sözün müə. R.Mehdiyev; tərt. Ə.Abbasov, T.Əhmədov. – Bakı: Nurlan, 2003. – 640 s.
956. Həsənov Simran. Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun komentariyası /red. və ön söz Ç.Qənizadə. – Bakı: Elm və təhsil, 2014. – 271 s.
957. Həsənov Ə.M. Yeni Azərbaycan Partiyası: yaranması, formalaşması və əsas fəaliyyət istiqamətləri / A.B.Mirzəzadə - Bakı: Azərbaycan, 2002. - 200 s.
958. Həsənov Hafiz. Azərbaycanda seçkilər və müşahidəçilərin seçkilərdə iştirakı / M.Hüseynov; red. və ön sözün müəll. E.İsmaylov; məsl. Q.Əliyev; Vətəndaş Cəmiyyəti Uğrunda Müstəqil Məsləhət və Yardım Mərkəzi. – Bakı: 1999. – 118 s.
959. Həsənov Hafiz. Bələdiyyə idarəetməsi /H.Həsənov, Mirəli Hüseynov; red. E.İsmaylov; məsl. F.Rzayev; Vətəndaş Cəmiyyəti Uğrunda Müstəqil Məsləhət və Yardım Mərkəzi. – Bakı: 1999. – 60 s.
960. Xudiyev Nizami. Xalq və dövlət naminə: YAP dünən, bu gün, sabahın partiyasıdır /elmi red. F.Şahbazlı, Ə.Əhmədov. - Bakı: Elm və təhsil, 2014.- 648 s.
961. İbrahimov İrşad. Vətəndaş və tarix: tarixin olaylarında / red. N.Mikayilov. – Bakı: Qanun, 2009. – 720 s.
962. İsakov Yaşar. Cəmiyyətin siyasi sistemində partiyalar /elmi red. Ş.Qa-

- sımlı; rəyçilər: N.Cəfərli, T.Behbudov. – Bakı: İşıq, 1997. – 44 s.
963. Mehdiyev Ramiz. Vətəndaş cəmiyyətinə yol açan ideyalar: Heydər Əliyev haqqında / red. Z.Səmədzadə; burax. məs. və tərt. B.Sadıqov. – Bakı: Azərbaycan, 2006. – 584 s.
964. Mirzəzadə A.B. Azərbaycan Respublikasında çoxpartiyalı sistemin formalaşması xüsusiyyətləri. – Bakı: Azər nəşr, 2001. – 268 s.
965. Muradlı Arzuman. Heydər Əliyev Partiyası: Yeni Azərbaycan Partiyası-20 / red. İ.Rüstəmov. – Bakı: Elm və təhsil, 2012. – 629 s.
966. Musayeva Zərifə. Kütləvi informasiya vasitələri və insan hüquqları /Musayeva Zərifə Seyfulla qızı; İnam Plüralizm Mərkəzi. – Bakı: Azərbaycan, 2000.
967. Mustafayev Rövşən. Fikir azaddır: 2000-ci il /nəşrə haz. M.Hacıyev, Z.Əliyeva, N.Yusifzadə; AMEA İnsan Hüquqları İn-tu . – Bakı: Elm və təhsil, 2013.- 313 s.
968. Nəsimov Elşən. İnkişaf və sülh ideyaları /elmi red. C.Cabbaroğlu. – Bakı: Elm və Təhsil, 2014. – 169 s.
969. Sərdarov Elçin. Vətəndaş cəmiyyəti mətbuat aynasında: mətbuatla iş / Saniyə - Humanitar İnformasiya Agentliyi.- Bakı: Təhsil, Elm, 2002. – 94 s.
970. Şükürov Kərim. Azərbaycan əhalisi haqqında (əhali problemlərinə dair ən mühüm əsərlərlə birlə) ədəbiyyat: (qədim zamanlardan müasir döv-rədək). Tarixi dövrlər və illər üzrə təsnifat: bibl. göstərici. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1997. – 368 s.

* * *

971. Гасанов Р. Ислам. Демократия. Гражданское общество /ред. Дж. Т. Ахмедли. Баку: Изд-во Бакинского Ун-та, 2000.- 79 с.

4.5. YAP Azərbaycan cəmiyyətinin aparıcı siyasi qüvvəsidir.

972. Heydər Əliyev. Yeni Azərbaycan Partiyası müstəqil Azərbaycanı müs-təqillik yolunda inkişaf etdirməyə qadir bir partiyadır: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yeni Azərbaycan Partiyasının sədri Zati Aliləri cənab Heydər Əliyevin Yeni Azərbaycan Partiyasının 10-cü il-dönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncağındakı nitqi.- Bakı: Azər-baycan, 2003.- 36 s.
973. Həsənov Əli. Yeni Azərbaycan Partiyası: yaranması, formalaşması və əsas fəaliyyət istiqamətləri / A.B.Mirzəzadə - Bakı: Azərbaycan, 2002.

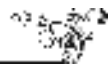

- 200 s.

974. Xudiyev Nizami. Xalq və dövlət naminə: YAP dünənini, bu günün, sabahın partiyasıdır /elmi red. F.Şahbazlı, Ə.Əhmədov. - Bakı: Elm və təhsil, 2014.- 648 s.
975. Muradlı Arzuman. Heydər Əliyev Partiyası: Yeni Azərbaycan Partiyası-20 / red. İ.Rüstəmov. – Bakı: Elm və təhsil, 2012. – 629 s.
976. Rzayev Oqtay. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının qloballaşma dövründə integrasiya və inkişaf siyasəti: siyasi e. n. al. dər. a. üçün təq. ed. dis. 23. 00. 04. / AMEA., İnsan hüquqları elmi-tədqiqat in-tu.- Bakı: 2009. – 158 s.
977. Yeni Azərbaycan Partiyası... <http://www.yap.org.az/az/>
978. Yeni Azərbaycan Partiyası - 2006. - Bakı: Nurlan, 2006. – 28 s.
979. Yeni Azərbaycan Partiyası - 2007. - Bakı: ALF group design, 2006. – 60 s.
980. Yeni Azərbaycan Partiyası: 10 il. Bakı: Azərbaycan, 2002. - 216 s.
981. Yeni Azərbaycan Partiyası: Azərbaycanın dünəni, bu günü və gələcəyi. Bakı: Azərbaycan, 2002, 468 s.
982. Yeni Azərbaycan Partiyası Müstəqil Azərbaycanı müstəqillik yolunda inkişaf etdirməyə qadir bir partiyadır: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, YAP-ın sədri Zati - Aliləri cənab Heydər Əliyevin YAP-ın 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqdakı nitqi - Bak: Azərbaycan. - 2003. - 35 s.
983. Yeni Azərbaycan Partiyasının I qurultayı: 20-21 dekabr 1999-cu il: stenografik hesabat. Bakı: Azərbaycan, 2000. - 248 s.
984. Yeni Azərbaycan Partiyasının II qurultayı: 21 noyabr 2001-ci il. Bakı: Azərbaycan, 2001. - 152 s.
985. Yeni Azərbaycan - Yeni lider /Ana Vətən Partiyasının Siyasi Araşdırmalar Mərkəzi və Mətbuat Xidməti; Buraxılışa məsul. F.Ağamalı; Tərc. S.Abbasbəyli, R.Rəhimov. – Bakı: Oskar, 2003. – 252 s.

4.6. Azərbaycan Respublikasında üçüncü sektorun inkişafı

986. Heydər Əliyev. Heydər Əliyev və qanunçuluq: çıxışlar, nitqlər, müraciətlər, müsahibələr, bəyanatlar, fərmanlar . I. Kitab /red. və ön sözün müəll. X. Vəliyev. - Bakı: Adiloğlu, 2008. – 431 s.
987. Azərbaycan QHT sektoru dövlət müstəqilliyinin 20 ilində: məqalələr və müsahibələr toplusu /Azərbaycan Resp.Prezidenti yanında Qeyri-

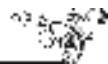
- Hökumət Təşkilatına Dövlət Dəstəyi Şurası.- Bakı: Avrasiya Press, 2011.- 342 s.
988. Azərbaycan Milli Qeyri-Hökumət Təşkilatları Forumu: Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda 10 il / red. S.Alişarlı. - Bakı: Avrasiya Press, 2008. - 444 s.
989. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına (QHT) Dövlət Dəstəyi Şurası. - Bakı: 2008. - 34 s.
990. Azərbaycanda Bələdiyyələr: Reallıqlar perspektivlər /»Vətəndaş Cəmiyyəti Uğrunda« Müstəqil Məsləhət və Yardım Mərkəzi; layihənin rəhbəri və sözünü. E.İsmayılov; tərt. R.Hüseynzadə. - Bakı: «Max Print», 2009.- 93 s.
991. Bayramov Qalib. QHT və bələdiyyə qanunvericiliyində informasiya azadlığı və ictimai iştirakçılıq məsələləri. - Bakı: 2013.-80 s.
992. Əfəndiyev Tural. Azərbaycanda «Üçüncü sektor»un inkişafı üçün yeni model yaradılmalıdır /525-ci qəzet .-2009.- 18 iyun.
993. Əli. «Dövlət qurumları milli və dövlətçilik maraqlarını müdafiə edən, qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərən üçüncü sektor təmsilçilərindən ehtiyatlanmamalı....» III yazı //Xalq cəbhəsi .-2015.- 22 sentyabr.
994. Humanitar tədqiqatlar cəmiyyətinin cari arxivi. III sektorun inkişafı haqqında illik hesabatlar.- 1993-2003-cü illər, v.17. - Bakı: 1999.
995. Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: 13 iyun 2000-ci il, № 894-IQ. - Bakı: Qanun, 2011. – 19 s.
996. Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda 5 il: 2008-2013 Aprel /Azərbaycan Resp. Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası /red. S.Alişarlı; tərt. ed. N Məmmədova Bakı: QHT, 2013. – 107 s.

V FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFI

5.1. Yeni iqtisadi sistemə keçid və iqtisadi siyasətin formalaşması

997. Alışanova Mehriban. Heydər Əliyev iqtisadi müstəqilliyimizin banisidir/ elmi red. Ş.Muradov. - Bakı: Çinar- Çap, 2006. - 214 s.
998. Azərbaycan iqtisadiyyatı yeni inkişaf mərhələsində: uğurlar, problemlər, təkliflər: elmi-praktik konfransın materialları. – bakı: elm, 2006. – 462 s.
999. Azərbaycan Respublikasında Gömrük Qanunvericiliyi / Azərbaycan respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi. 3 cildə, I cild. – Bakı: Ozan, 2009. – 704 s.
1000. Babayev Əlican. İqtisadi inkişafdan modernləşməyə doğru (Heydər Əliyev irsinin milli inkişaf strategiyasına çevrilməsindən bəhs edilir) /elmi red. A.K.Ələsgərov. – Bakı: Oğuz eli, 2013. – 197 s.
1001. Dayanıqlı inkişafın Heydər Əliyev modeli: Elektron resurs: Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 86-cı ildönümünə ithaf olunur /Azərbaycan Resp. Təhsil Nazirliyi, ADİU; ümumi red. Ş.H.Acıyev; burax. məsul Ə.İ.Bayramov III bur. - Bakı: İqtisad Un-ti, 2009. – 186 s.
1002. Əjdərov Təhmasib. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında vergi problemləri və onun tədqiqat aspektləri /elmi red. A.Ş.Şəkərəliyev. - Bakı: Elm, 2001.- 532 s.
1003. Əsgərov İlyas. Azərbaycan da keçid dövründə yeni iqtisadi təfəkkürün formalaşmasının sosial-fəlsəfi aspektləri: fəls. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya. İxtisas: 09.00.11 / BDU. – Bakı: 2002.
1004. Heydər Əliyev irsi: Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası / Yeni Azərbaycan Partiyası. İcra Katibliyi. - Bakı, Azərbaycan, 2006.-784 s.
1005. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı /Ə.Nağıyev, V.Novruzov, H.Allahverdiyev, Ə.Əlirzayev; Buraxılışa məsul: V.Kərimov. - Bakı: Azər nəşr, 1998. – 385 s.
1006. Heydər Əliyev və Azərbaycan rabitəsi. - Bakı: Bakı nəşriyyatı, 2002.- 136 s.
1007. Heydərov Kəmaləddin. Heydər Əliyev və Azərbaycanda gömrük sisteminin təkamülü: iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası üzrə. - Bakı: Ozan, 2000. – 256 s.
1008. Həsənov Əli. Avrasiya zirvələri: Azərbaycandan baxış. – İstanbul:

- Marmara, 2012. – 248 s.
1009. Həsənov Əli. Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın geoiqtisadiyyatı: Azərbaycanın enerji siyasəti. – Bakı: Zərdabi LTD, 2016. – 296 s.
1010. Hüseynov A. Müstəqil Azərbaycan-20: iqtisadi inkişaf yolu. Bakı: Azərbaycan, 2011, 328 s.
1011. Quliyev Rüfət. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində gömrük işi: Azərbaycan Respublikasında gömrük sisteminin inkişafı (1991-2014) / elmi red. İ.Hacıyev; AMEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.- Bakı: Turxan NPB, 2015. – 446 s.
1012. Quliyev Rüstəm. Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin sənaye siyasəti: fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 08.00.05 – Xalq təsərrüfatının iqtisadiyyatı və idarə edilməsi (komplekslərin, sahələrin və müəssisələrin iqtisadiyyatı, təşkili və idarə edilməsi). – Bakı: 2011. – 161 s.
1013. Qurbanov Təriyel. Müstəqillik dövründə Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişaf tarixi və onun xüsusiyyətləri (1991-2010-cu illər): i.ü.fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5307.01 - İqtisadi nəzəriyyə. – Bakı: 2013.
1014. Mehdiyev Ramiz. Azərbaycanın inkişaf dialektikası. - Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2000. - 288 s.
1015. Məmmədov Z.İ. Heydər Əliyev və Azərbaycan dəmiryolları. - Bakı: Azərnəşr, 1999.- 304 s.
1016. Muradov Ə.C. Azərbaycan və ÜEE. Xidmətlər. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi. ÜTT-yə üzv olma nəşrlər seriyası. – Bakı: Adiloğlu, 2006. – 36 s.
1017. Müstəqil Azərbaycan 10 il. statistik məcmuə. - Bakı: Səda, 2001.-698 s.
1018. Müstəqil Azərbaycanın vergi sistemi: 20 il 1991-2011 /Azərbaycan Resp-nın Vergilər Nazirliyi. - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi, 2011. – 207 s.
1019. Nadirov Asəf. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. – Bakı: Elm, 2001. – 454 s.
1020. Novruzov Vahid. İnkişaf və tərəqqinin Heydər Əliyev modeli. - Bakı: Azərnəşr, 2004. - 288 s.
1021. Səfərov Səttar. 10 il müstəqillik və iqtisadiyyat. - Bakı: Azərnəşr, 2001. - 328 s.
1022. Səfərov Səttar. Heydər Əliyev kursu yeni keyfiyyət halında: iqtisadiyyat, siyasət, dinamizm, perspektivlər. - Bakı: Azərnəşr, 2005. – 504 s.

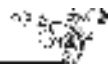

* **

1023. Аббасов Чингиз. Экономика Азербайджана на путях глобализации. - Баку: Элм, 2007. - 384 с.
1024. Аббасов Чингиз. Пути интеграции Азербайджана в мировую экономику /отв. ред. А.Х.Нуриев; Академия Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики, Центр Геостратегических Исследований. - Баку: Элм, 2005.-263 с.
1025. Мехтиев Имран. Инвестиционная структура Азербайджана и ее влияние на развитие экономики. - Москва: МАКС Пресс, 2004.
1026. Джабиев, Рауф. Социально-экономическое развитие Азербайджанской Республики за годы независимости. - Баку: Зия, 2005. - 283 с.
1027. Самедзаде Зияд. Этапы большого пути: экономика Азербайджана за полвека, ее новые реалии и перспективы.- Баку: Нурлар, 2004. - 936 с.
1028. Халилова Тамилла. Азербайджан девяностых: история экономических реформ /ред. Т.Б.Гаффарова. – Баку: Элм, 2002. – 152 с.

5.2. Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı

1029. Heydər Əliyev. Azərbaycanca iqtisadiyyatın və sosial sahənin yüksəlişi özəl sektorun inkişafından asılıdır: görüşlər, fərmanlar, əsasnamələr, qaydalar, proqramlar, tədbirlər / tərt. T.Əhmədov.- Bakı: Nurlar NPM, 2002.- 112 s.
1030. Heydər Əliyev. Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dair: fərmanlar, əsasnamələr, qaydalar, proqramlar, tədbirlər / tərt. T.Əhmədov.- Bakı: Nurlar NPM, 2002.- 122 s.
1031. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş «Heydər Əliyev və Azərbaycanda mülkiyyət islahatları» mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları: Bakı şəhəri, 3 may 2013-cü il. – Bakı: 2013.- 71 s.
1032. Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II dövlət proqramı: Azərbaycan Respublikasının qanunlar toplusu /bur. məsul: Ə.Babayev. - Bakı: Business Press, 2000. – 28 s.
1033. Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin dövlət proqramının təsdiq edilməsi haqqında

- Azərbaycan Respublikasının Qanunu: (1996-cı il yanvarın 5-dək olan dəyişiklik və əlavələrlə) XII-ələvə. -Bakı: Qanun, 1995. – 76 s.
1034. Dövlət müəssisəsini özəlləşdirmə komissiyasının fəaliyyəti haqqında / red. heyəti: F.Əbdüləzimli, T.Kuzmina, K.Şükürov.- Bakı: Biznesmenin bülleteni, 1997. – 12 s.
1035. Gökkaya Duran. Keçid iqtisadiyyatında özəlləşdirmə problemi (Türkiyə təcrübəsi və Azərbaycanda özəlləşdirmə): iqt. e. n. al. dər. a. üçün təq. ed. dis.: 08.00.05 / İqtisadi İslahatlar Mərkəzi. – Bakı: 2004. – 161 s.
1036. İsmayılov Cavid. Azərbaycanda sahibkarlığın formalaşması və inkişafına vergi sisteminin təsiri / red. A. A. Abdulayev; AREA, İqtisadiyyat İnstitutu. – Bakı: Elm, 1997. – 144s.
1037. Məşvərət: metodik vəsait /Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondu; red. N.Nəcəfov; lay.rəhb. S.Bağırov. – Bakı, 1998.
1038. Özəlləşdirilən Dövlət müəssisələrinin, aqrar islahatları nəticəsində ləğv olunmuş və işğal altında olan rayonların təsərrüfat subyektlərinin borcları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu: Azərbaycan respublikasının qanunlar toplusu /bur. məsul Ə.Babayev. - Bakı: Business Press, 2002. – 12 s.
1039. Özəlləşdirmə: Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanları. I hissə.- Bakı: Business press, 1997.- 24 s.
1040. Özəlləşdirmə: Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanları. II hissə. - Bakı: Business press, 1997.- 24 s.
1041. Özəlləşdirmə: Dövlət proqramı. Sənədlər toplusu. – Bakı: 1996.- 28 s.
1042. Özəlləşdirmə və qiymətli kağızlar haqqında sənədlər toplusu /nəşrə məsul və tərt. Ş. Xuduoğlu. – Bakı: Qanun, 2004. – 624 s.
1043. Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu: 1996-cı il oktyabrın 1-nə olan dəyişiklik və əlavələrlə/ - Bakı: 1996.-14 s.
1044. Vəzirov Həbib Cəlil oğlu. Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi inkişafı: fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5311.01- Müəssisələrin təşkili və idarə olunması /AMEA Naxçıvan Bölməsi. – Naxçıvan: 2015. – 147 s.

* **

1045. Рзаева С. Новые формы организации предпринимательства в регионах // Известия НАН Азербайджана. Сер. Гуманитарных и общественных наук (экономика). – 2004. - №2.
1046. Самедзаде Зияд. Стратегия возрождения и прогресса // Бакин-

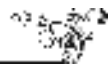

ский рабочий. – 2004. – 9 декабря.

1047. Самедзаде Зияд. Этапы большого пути: экономика Азербайджана за полувек, ее новые реалии и перспективы. – Баку: Нурлан, 2004. – 936 с.
1048. Цыганов О. Наши инвестиции начинают оправдываться // Известия. – 2004. – 29 сентября.

5.3. Aqrar islahatlar

1049. Bağirov Ramiz. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində kənd təsərrüfatının idarəedilməsinin təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsi: (Azərbaycan Respublikasının materialları üzrə) : iqt. e. n. a. dər. İddiası üçün olan dis-ya. İxtisas: 08.00.05 / Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İn-tu. – Bakı:1997.
1050. Bazar münasibətləri şəraitində aqrar sənaye kompleksinin iqtisadi mexanizmi: Azərbaycan Elmi Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu əsərlərinin tematik məcmuəsi / red. hey. Ə.Ç.Vərdiyev və b; Elmi-Tədq. Kənd Təsər. İqtisad. və Təşkili İn-tu.- Bakı: 1993.- 98 s.
1051. Dilbazi Bəhrüz. Bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri (Azərbaycan respublikasının materialları üzrə): iqt. e. n. a. dər. iddiası üçün olan dis-ya. İxtisas: 08.00.05 / Azərbaycan Elmi Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İn-tu. – Bakı: 1997.- 192 s.
1052. Dövlət Torpaq Komitəsinin Cari Arxivi. Mətbuat xidməti və analitik informasiya mərkəzinin materialları. – Bakı: 2009.
1053. Əliyev İrşad. Heydər Əliyev və Azərbaycanın kənd təsərrüfatı / burax. məsul. V.Çıraqzadə. - Bakı: Azərnəşr, 1997. – 152 s.
1054. Əsgərov Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının aqrar kursu: elmi-konseptual analiz /C.Q.Nuriyev, E.R.İbrahimov. - Bakı: Nur-A, 2004. – 360 s.
1055. Heydər Əliyev Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidənqurulması layihəsinin banisidir. – Bakı: Mütərcim, 2013. – 128s.
1056. Heydər Əliyev və dövlətin aqrar siyasəti: 1993-2003. - Bakı: Gənclik, 2003. - 776 s.
1057. Hüseynov Məhərrəm. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində aqrar sa-

- hənin dayanıqlı inkişaf problemləri (Azərbaycan respublikasının materialları əsasında): e. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 08.00.05 – Xalq təsərrüfatının iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. – Bakı: 2008. – 337 s.
1058. İslamova Xoşqədam. Azərbaycan Respublikasınının aqrar siyasəti (1991-2008-ci illər): üzrə fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi. – 2013. – 192 s.
1059. İsmayilov Ceyhun. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində kənd təsərrüfatı istehsalının quruluşunun təkmilləşdirilməsi: (Azərbaycan Respublikası Şirvan bölgəsinin materialları əsasında): iqt. e. n. a. dər. İddiası üçün olan dis-ya: İxtisas: 08.00.05; Azərbaycan Resp. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İn-tu. – Bakı: 1996. – 161 s.
1060. Məmmədov Qərib. Azərbaycanda aqrar sektorun inkişafı Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır (Heydər Əliyev – 85) // Azərbaycan. – 2008. - 19 aprel.
1061. Məmmədov Qərib. Azərbaycanda Heydər Əliyevin aqrar siyasəti / red. H.Babaoğlu. - Bakı: Elm, 2013. – 343 s.
1062. Məmmədov Qərib. Azərbaycanda torpaq islahatı: hüquqi və elmi ekoloji məsələlər. – Bakı: Elm, 2002. – 72 s.
1063. Məmmədov Qərib. Heydər Əliyev: torpaq islahatları regionların sosial-iqtisadi inkişafının əsasıdır. - Bakı: Elm, 2002. - 412 s.
1064. Məmmədov Qərib. Heydər Əliyev: torpaq islahatları regionların sosial-iqtisadi inkişafının əsasıdır / red. H.Babaoğlu. - Bakı, 2008. - 232 s.
1065. Məmmədov Namiq. Aqrar bazarın formalaşması və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi: iqt. e. n. a. dər. iddiası üçün olan dis-ya: 08.00.05 / Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İn-tu. – Bakı: 2000.
1066. Rəsulov Mühərib. Sahibkarlığın inkişafı şəraitində kənd təsərrüfatında kooperasiya və iqtisadi integrasiya əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi: iqt. e. n. a. dər. iddiası üçün olan dis-ya: İxtisas: 08.00.05 / Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İn-tu.-Bakı: 1998.- 158 s.

* **

1067. Алиев Иршад. Исторические этапы сельского хозяйства Азербайджана и перспективы его развития. – Баку: Ишыг, 2004. – 381 с.
1068. Мамедов Гариб. Земельная реформа в Азербайджане: правовые и научно-экономические вопросы. - Баку: Элм, 2000. - 371 с.

5.4. Azərbaycan Respublikasının neft siyasəti

1069. İlham Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində: 5 kitabda, I kitab /İ.Əliyev və b.; red. N.Əliyev. - Bakı: Azərbaycan, 1997.- 240 s.
1070. İlham Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində: 5 kitabda, II kitab /İ.Əliyev və b.; red. N.Əliyev. - Bakı: Azərbaycan, 1997. – 264 s.
1071. İlham Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində: 5 kitabda, III kitab /İ.Əliyev və b.; red. N.Əliyev. - Bakı: Azərbaycan, 1997.- 399 s.
1072. İlham Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində: 5 kitabda, IV kitab /İ.Əliyev və b.; red. N.Əliyev. - Bakı: Azərbaycan, 1997. – 480 s.
1073. Azərbaycan nefti dünya siyasətində: 5 kitabda, V kitab /İ.Əliyev və b.; red. N.Əliyev. - Bakı: Azərbaycan, 1997. - 327 s.
1074. Azərbaycan neft sənayesi tarixinə dair I Beynəlxalq konfrans (7 iyun, 1996-cı il): məqalələr toplusu. – Bakı: Bakı nəşr-tı, 1996. – 99 s.
1075. Azərbaycan neftinin dünəni, bu günü, sabahı / red. Mərdanov M.-B.,1997.- 263 s.
1076. Bəhrəmov Cəbi. Azərbaycan Xəzər nefti XX əsrin ikinci yarısı XXI əsrin əvvəlində /AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu.. – Bakı: Elm, 2008.
1077. Camalov Yavər. Heydər Əliyevin neft strategiyası davam edir...: «Əsrin müqaviləsi» - 10 /elmi red. T.Məmmədov; red. B.Hüseynli. - Bakı: Qismət, 2004.-176 s.
1078. Əliyev Qafar. Azərbaycan nefti dünya siyasətində: siyasi e. n. a. d. al. üçün təs. ed. dis.İxtisas: 23.00.04 /BDU.- Bakı: 2003. – 208 s.
1079. Əliyev N.A Azərbaycan neft və qaz sənayesi XXI əsrin astanasında = Azerbaijan oil and gas industry on the eve of the XXI century, ARDNŞ. – Bakı: 1999. - 8 s. /*Azərbaycan, ingilis dillərində*
1080. Əsrin müqaviləsi /tərt.ed. H.Orucov; bur. məs.: R.Mehdiyev. - Bakı:Azərnəşr, 1996.- 110 s.
1081. Əsrin müqaviləsi -10. Azərbaycan böyük inkişaf yollarında: Tarixi-siyasi təhlil.- Bakı: Min bir mahnı, 2004.- 182 s.
1082. Heydər Əliyev Azərbaycanın müasir neft emalı sənayesinin yaradıcısıdır /burax. məs. R.Mirzəyev; red. B.Sadiqov. – Bakı, 2011. – 124 s.
1083. Heydər Əliyev Müstəqil Azərbaycanın neft emalı sənayesinin banisidir.- Bakı: 2003.- 143 s.
1084. Heydər Əliyev və Azərbaycan neftinin inkişafı /N.Əliyev, E.Şahbazov; Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Bakı: Azerbaijan international, 1997. – 17 s.

1085. Heydər Əliyevin neft strategiyası: Azərbaycanın müstəqilliyi və rifahı naminə: 2 hissədə, I hissə /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi.- Bakı: 2001.- 491 s.
1086. Heydər Əliyevin neft strategiyası: Azərbaycanın müstəqilliyi və rifahı naminə: 2 hissədə, II hissə /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi.- Bakı: 2001.- 467 s.
1087. Heydər Əliyevin neft strategiyası: əsrin müqaviləsi: 20.IX.1994 - 20.IX.2009 /Resp. Kitab cəmiyyəti. - Bakı: İndigo, 2010.- 164 s.
1088. Quliyev Samir Fikrət oğlu. Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası və Qafqazda təhlükəsizlik problemləri (1991-2008-ci illər): fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi. - 2015.
1089. Mirzəyev Məmməd. «Qara qızıl» ağ səadət rəngində. I kitab.- Bakı: Azərbaycan, 2001. – 335 s.
1090. Mirzəyev Məmməd. «Qara qızıl» ağ səadət rəngində. II kitab.- Bakı: Azərbaycan, 2001. – 342 s.
1091. Mirzəyev Məmməd. «Qara qızıl» ağ səadət rəngində. III kitab.- Bakı: Azərbaycan, 2002. – 349 s.
1092. Mirzəyev Məmməd. «Qara qızıl» ağ səadət rəngində. IV kitab.- Bakı: Qapp-Poliqraf Koorporasiyası, 2003. – 319 s.
1093. Mirzəyev Məmməd. «Qara qızıl» ağ səadət rəngində. V kitab.- Bakı: MBM, 2004. – 208 s.
1094. Mirzəyev Məmməd. «Qara qızıl» ağ səadət rəngində. VI kitab. – Bakı: MBM, 2006. – 240 s.
1095. Mirzəyev Ramiz. Əsrin müqaviləsindən başlanan yol /red. B.Sadıqov; tərc. R.İsayev. - Bakı: 2000. – 370 s.
1096. Mirzəyev Ramiz. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyası /tərc. R.İsayev. - Bakı: Göytürk, 1999. – 157 s.
1097. Neft strategiyası və Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı problemləri: Gənc alim və tələbələrin elmi tədqiqat işləri.- Bakı: Mars-Print, 2000.- 152 s.

* * *

1098. Гейдар Алиев. Азербайджанская нефть в политике мира: IV книга / И.Г.Алиев др. - Баку: Азербайджан, 1997. - 470 с.
1099. Гейдар Алиев. Азербайджанская нефть в политике мира: V книга / И.Алиев и др. - Баку: Азербайджан, 1998. - 328 с.

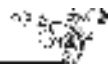

1100. Гейдар Алиев. ОЭТ Баку-Тбилиси-Джейхан: От видения к реальности / Э.К.Шахбазов, М.А.Мирзоев. - Баку: Азербайджан, 2001.- 168 с.
1101. Ильхам Алиев. Азербайджанская нефть в политике мира. Книга I. - Баку: Азербайджан, 1997. - 240 с.
1102. Ильхам Алиев. Азербайджанская нефть в политике мира. Книга II - Баку: Азербайджан, 1997. - 262 с.
1103. Ильхам Алиев. Азербайджанская нефть в политике мира. Книга III. - Баку: Азербайджан, 1998. - 398 с.
1104. Ильхам Алиев. Каспийская нефть Азербайджана / науч. ред. А.Х.Мирзаджанзаде; /отв. ред. Л. Гусейнов, Р.Аббасов, М.Ахмедов.- Москва: Известия, 2003. – 710 с.
1105. Открытие Каспия /Официальный журнал 4-й Международной выставки «Каспийская нефть и газ». – Баку: 1997.
1106. Султанов Чапай. Нефть. Т. I. Баку: Нафта- пресс, 2000. - 286 с.
1107. Султанов Чапай. Нефтегазовые стратегии и политика в XXI веке. - Баку: Нурлан, 2008. - 704 с.

* * *

1108. İlham Aliyev. Azerbaijan oil in the world policy: book 1. - Baku: Azerbaijan Publishing House, 1997. - 270 p.
1109. İlham Aliyev. Azerbaijan oil in the world policy: book 2. - Baku: Azerbaijan Publishing House, 1997. - 280 p.
1110. İlham Aliyev. Azerbaijan oil in the world policy: book 3. - Baku: Azerbaijan Publishing House, 1998. - 398 p.
1111. İlham Aliyev. Azerbaijan oil in the world policy: book 4. - Baku: Azerbaijan Publishing House, 1997. - 437 p.
1112. İlham Aliyev. Azerbaijan oil in the world policy: book 5. - Baku: Azerbaijan Publishing House, 1998. - 322 p.

5.5. Maliyyə-kredit siyasəti və bank sisteminin inkişafı

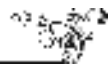
1113. Abbasov Azim. Azərbaycanca maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri / elmi red. A.M.Kərimov. – Bakı, 2003. – 335 s.
1114. Azərbaycanca maliyyə nəzarəti və audit: Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. – Bakı: 1999. – 190 s.
1115. Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında: Azərbaycan Respublikasının qanunu / red. heyəti: F.Əbdüləzimli, T.Kuzmina, K.Şükürov.- Bakı: Biznesmenin bülleteni, 1996.-25 s.
1116. Azərbaycan Respublikasının milli bankı haqqında [Mətn]: Azərbaycan Respublikasının qanunu / red. heyəti: F.Əbdüləzimli, T.Kuzmina, K.Şükürov.- Bakı: Biznesmenin bülleteni, 1996.-25 s.
1117. Ələkbərova Fatimə. Azərbaycanın bank sistemi dünya iqtisadiyyatının qlobalaşması şəraitində: i.ü.fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5301.01 – Daxili fiskal siyasət və dövlət maliyyəsi. – Bakı: 2015.
1118. İsmayılov Ramiz. Milli iqtisadiyyatın maliyyə-kredit sisteminin modelləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması məsələləri: iqtisad e. n. al. dər. a. üçün təq. ed. dis.: 08.00.13. /BDU. – Bakı: 2001. – 118 s.
1119. Məmmədov Zahid. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi: Dərslik /Zahid Məmmədov; red.R.Rzayev; elmi məslə.: A.Ş.Şəkərliev. – Bakı: Qanun, 2001. – 376 s.
1120. Mustafayev Rövşən. Azərbaycan və yeni dünya: ilkin xarici siyasi kapital yığımı konsepsiyası / red. M.İsmayılzadə. - Bakı: Azər nəşr, 1993.- 64 s.

5.6. Xarici iqtisadi əlaqələr

1121. Aktaş Serhat Sami oğlu. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində Gəncə şəhərinin yeri (1991-2013-cü illər): fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5502.01 – Ümumi tarix.- Bakı: 2015. – 164 s.
1122. Avrasiya zirvələri: Azərbaycandan baxış: məqalələr toplusu (Ümum-milli liderimiz Heydər Əliyev Avrasiya İqtisadi Zirvə toplantıları ilə bağlı materiallar əksini tapıb) /Əli Həsənov, Xalid Niyazov.- Bakı, 2013. – 246 s.
1123. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində gömrük işi Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin inkişafı (1991-2014): AMEA, A.A.Bakıxanov ad.

- Tarix İn-tu.- Bakı: Turxan NPB, 2015.–446 s
1124. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində gömrük işi Azərbaycan SSR sovet gömrük sistemi şəraitində (1920-1991): AMEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.- Bakı: Turxan NPB, 2015.–306 s
1125. Azərbaycan gömrüyü: tarixi ənənələr və müasirlik: Müstəqil Azərbaycan Respublikasında Dövlət Gömrük Komitəsi yaradılmasının 15 illiyinə həsr olunur /Azərbaycan Respub. Gömrük Xidməti; baş red. Y.M.Mahmudov; red. hey. A.Ə.Əliyev, Ə.C.Hacızadə, C.Ə.Bəhramov və b. – Bakı: Elm, 2007. – 220 s.
1126. Azərbaycan 2013-2003: əsrə bərabər illər: İqtisadiyyat inkişaf və tərəqqi amili kimi. – Bakı: Şərq-Qərb, 2013. – 276 s.
1127. Bədirov Namiq. Milli iqtisadiyyatın təşəkkülü şəraitində Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi: iqt. e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dis-ya. İxtisas: 08.00.05 /Azərbaycan Dövlət İqtisad Un-ti. – Bakı, 2002. – 175 s.
1128. Davos: qlobal iqtisadiyyatın üfüqləri. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Davos Dünya İqtisadi Forumu ilə əlaqədar İsveçrəyə işgüzar səfəri. 27-30 yanvar 2000-ci il. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi, 2000. – Bakı, 2000. - 86 s.
1129. Diplomatiya və iqtisadiyyat /A.Xankişiyev, S.Mehdiyev; elmi red. Y.Mahmudov; red. M.Salahov. - Bakı: Elm-təhsil, 2003. – 264 s.
1130. Emir-İlyasova Esmə. Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya şəraitində Azərbaycan respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri: e. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5310.01 - Dünya iqtisadiyyatı.- Bakı: 2013.
1131. Erdal Ayhan. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Türkiyə kapitalının Azərbaycan sənayesində rolu və inkişaf perspektivləri : iqt. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya: İxtisas: 08.00.05 / AMEA, İqtisadiyyat İn-tu. – Bakı: 2002. – 153 s.
1132. Əjdərov Təhmasib. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında vergi problemləri və onun tədqiqat aspektləri /elmi red. A.Ş.Şəkəreliyev. - Bakı: Elm, 2001.- 532 s.
1133. Əliyev A.Ə. Azərbaycanın xarici ticarət konsepsiyası və strategiyası / Ə.B.Sarıyev // Qanun. – 2003. – №8 (112)
1134. Əliyev Həmzə. XXI əsr: Azərbaycan - MDB ölkələri: humanitar əlaqələr, 1991-2005-ci illər /elmi red. S.Sayadov; AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. - Bakı: Ulu, 2008. – 316 s.
1135. Əliyev Sabir. Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi əlaqələr /T.Babayev, X.Lazımov; red. Z.Ağayeva.- Bakı: Azərənşr, 1993.- 96 s.

1136. Heydərov Kəmaləddin. Heydər Əliyev və Azərbaycanda gömrük sisteminin təkamülü: iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası üzrə. - Bakı: Ozan, 2000. – 256 s.
1137. Həsənov R. Azərbaycan - Türkiyə iqtisadi əlaqələrinin bu günü və gələcəyi (Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında diplomatik əlaqələrin qurulmasının 10 illiyinə həsr edilmiş elmi-praktik konfransın materialları (14 yanvar 2001-ci il). – Bakı: Atatürk Mərkəzi, 2002. – 220 s.
1138. Həsənov Sənan. Dövlətlərarası münasibətlərdə Xəzərin statusu məsələsi: Siyasi-hüquqi aspekt /Sənan Həsənov; elmi red. Əli Həsənov; AMEA Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu.- Bakı: Elm, 2002.- 176 s.
1139. Xankişiye A. Diplomatika və iqtisadiyyat / S. Mehdiyev; elmi red. Y.Mahmudov; red. M.Salahov; məsləhətçi A.Əbiyevi. - Bakı: Elm-təhsil, 2003. - 264 s.
1140. İsaqov Həkim. Azərbaycan Respublikasının Böyük İpək Yolumun bərpasında iştirakı (1991-2005-ci illər) /AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu /lay.rəhb. Y.Mahmudlu; red. Q.Ə.Əliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, 2011. – 284 s.
1141. Kərimli İkrəm. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində xarici investisiyaların cəlb olunması və iqtisadi səmərəliliyinin artırılması məsələləri: iqt. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya : 08.00.05 / Azərbaycan Dövlət İqtisad Un-ti. – Bakı: 2002.- 139 s.
1142. Qənbərov Fəad. Azərbaycan və Özbəkistan Respublikaları arasında iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsi və inkişafı: iqt. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya: 08.00.14 / AzEA, İqtisadiyyat İn-tu.- Bakı: 2000. – 175 s.
1143. Quliyev Rəfət. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində gömrük işi: Azərbaycan Respublikasında gömrük sisteminin inkişafı (1991-2014) / elmi red. İ.Hacıyev; AMEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.- Bakı: Turxan NPB, 2015. – 446 s.
1144. Məhərrəmov Amil. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında gömrük siyasətinin formalaşması və inkişaf perspektivləri: e. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 08.00.05 – Xalq təsərrüfatının iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. – Bakı: 2010. – 440 s.
1145. Məmmədov Z.S. Azərbaycan respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri. – Bakı: Kooperasiya, 2004. – 201 s.
1146. Müstəqil Azərbaycanın vergi sistemi: 20 il 1991-2011 /Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi. - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Ver-

- gilər Nazirliyi, 2011. – 207 s.
1147. Nəsimova Əsmər. Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası və ABŞ-ın Qafqaz Siyasəti (1991-2008-ci illər): fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5507.01. Beynəlxalq münasibətlər tarixi. – Bakı: 2014.- 157 s.
1148. Novruzov Rövşən. Azərbaycan neft strategiyası xarici kəşfiyyatın maraq dairəsində və milli təhlükəsizliyimiz.- Bakı: Qanun, 2001.- 467 s.
1149. Rəhimov Rafiq. Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici əlaqələri: (1991-2001-ci illər): tarix e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya: 07.00.02 / Naxçıvan Dövlət Un-ti. – Bakı: 2002. – 147 s.
1150. Tanrıverdiyev S. Müasir şəraitdə Azərbaycanın MDB ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin inkişaf istiqamətləri // İqtisadiyyat və audit. – 2004. – №9.
1151. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 83-cü ildönümünə həsr edilmiş «Heydər Əliyev və vergi siyasəti» mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları: 11 may 2006-cı il / red. A.F.Musayev. – Bakı: 2006. – 119 s.
1152. Vəliyev Aqşin. Azərbaycanın istehlak bazarının formalaşmasında MDB ölkələri ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrin rolu: iqt. e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dis-ya: 08.00.05 / Azərbaycan Dövlət İqtisad Un-ti. – Bakı: 2002. – 148 s.
1153. Vəliyev Dünyamalı. Azərbaycanın global iqtisadiyyata integrasiyası /elmi red. A.Nadirov; rəyçi. S.Xəlilov, A.Musayev. - Bakı: Adiloğlu, 2008. – 426 s.

* * *

1154. Встреча Президента с главами нефтяных компаний // Независимая газета. – 1994. – 15 июня.
1155. Выстояли бы СССР и Европа проив фашизма в случае потери бакинской нефти. – Баку: 2005. – 371 с.
1156. Доклады Бакинского Международного симпозиума «Азербайджан в международных экономических взаимосвязях» (20-22 октября 1994 года). - Баку: 1995.
1157. Закон Азербайджанской Республики об утверждении Соглашения между Азербайджанской, Грузинской и Турецкой рес публиками о транспортировке сырой нефти посредством трубопровода Баку-Тбилиси- Джейхан // Сборник законодательных актов азербайджанс кой Республики. – 2000. - №5.

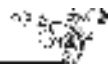
1158. Материалы первого Азербайджано-Российского экономического форума «Азербайджано-Российские торгово-экономические отношения: тенденции и перспективы их развития». - Баку: Нурлан, 2004. - 120 с.
1159. Юзбашнев Исафил. Развитие и совершенствование внешнеэкономических связей Азербайджана со странами ГУАМ / конс. Ш.М.Мурадов, С.Г.Ахвердова; Институт Экономики НАНА. - Баку: Элм, 2010. - 198 с.

VI FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SOSIAL SİYASƏT

6.1. Əhalinin sosial rifahı

1160. Azərbaycan 2013-2003: əsrə bərabər illər: Regional inkişaf: İnsan amili. Gənclər siyasəti və idman. - Bakı: Şərq-Qərb, 2013. – 280 s.
1161. Azərbaycan 2013-2003: əsrə bərabər illər: Regional inkişaf: modernləşmə və sahəvi ənənələrin qorunması.-Bakı: Şərq-Qərb, 2013.-492 s.
1162. Azərbaycan Respublikasında əhalinin məşğulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.- Bakı: Azərbaycan, 1993.- 48 s.
1163. Azərbaycan Respublikasında insan inkişafı haqqında hesabat, 2000. – Bakı: Print-Studio, 2001. – 83 s.
1164. Budaqova S. Ümid qapısı, mərhəmət ünvanı /elmi məsləhətçi Y.Mahmudov; elmi red. C.Bəhramov.- Bakı: Elm və təhsil, 2011.- 259 s.
1165. Cəfərov Tofiq. Naxçıvan Muxtar Respublikasında səhiyyənin inkişafı: 1828-2002-ci illər: monoqrafiya / Yenidən işlənmiş və əlavə edilmiş II nəşri. - Bakı: Mütərcim, 2011. - 472 s.
1166. Dövlət himayəsində olan uşaqlara yardımı gücləndirmək proqramı. – Bakı: 1991. – 78 s.
1167. Ələkbərov Anar. Heydər Əliyev fondunun təmsalında Azərbaycanda xeyriyyə fond siyasəti: siyasi e. n. al. dər. a. üçün təq. ol. dis-ya. İxtisas: 23.00.02. /AMEA İnsan Hüquqları Üzrə Elmi-Tədqiqat İntu.- Bakı: 2009. -146 s.
1168. Əliyeva Aynur. Heydər Əliyev fondu və Azərbaycan Respublikasında təhsil və səhiyyənin inkişafı: fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi. – Bakı: 2011.
1169. Xudiyev Nizami. Dövlət sığortası və sığorta münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi / red. M.İsmayılzadə.- Bakı: Azərneşr,1993.- 128 s.
1170. İbrahimov İsmayıl. Azərbaycan Uşaq Fondunda: 1988-2005. Bakı: Nafta Press, 2006, 298 s.
1171. Qaffarov Tahir. Azərbaycan kənd əhalisinin həyat tərz. - Bakı: Elm, 1991. - 407 s.
1172. Qasıмова Elmira. Yeni iqtisadi şəraitdə kənd əhalisinin maddi rifah halının yüksəldülməsi problemləri (Azərbaycan Respublikasının Muğan-Salyan bölgəsinin materialları üzrə): iqt. e. n. a. dər. iddiası üçün olan dis-ya: 08.00.05 / Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsər-

- rüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İn-tu. – Bakı: 2000. – 194 s.
1173. Mehbalıyev S. Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi /R.İsgəndərov. - Bakı: Çarşıoğlu, 2002. - 544 s.
1174. Məmmədov Yaşar. Bazar münasibətləri şəraitində sosial infrastruktur sahələrinin inkişafı və ərazi üzrə təşkilinin təkmilləşdirilməsi (Azərbaycan Respublikasının sosial infrastruktur sahələri olan ticarət, məişət, mədəniyyət, maarif və səhiyyə obyektləri timsalında): İqtisad e.n.a.dər.a.üçün təqdim edilmiş dis-nın avtoreferatı: 08.00.04. – Bakı: 1996.
1175. Muradov Şahbaz. Azərbaycan Respublikası əhalisinin dinamikası və quruluşu: əsas demoqrafik və etno-demoqrafik dəyişikliklər (1997-2007). - Bakı: Elm, 2008. - 235 s.
1176. Nuriyev Eldar. Azərbaycanın inkişafında tikinti kompleksinin rolu (Ümummilli lider Heydər Əliyev cənablarının Azərbaycana rəhbərlik etdiyi möhtəşəm 40 illik dövrdə aparılan tikinti-quruculuq işlərindən də bəhs olunur) / red. M.Süleymanov. – Bakı: Şərq-Qərb, 2011. – 294 s.
1177. Rəcəbli Hadi. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və komporativ təhlili. - Bakı: Gənclik, 2003. - 373 s.
1178. Rəcəbli Hadi. Heydər Əliyev və Azərbaycanın sosial siyasəti // Dirçəliş XXI əsr. – 2004. – №74-75.
1179. Rəcəbli Hadi. Sabitlikdən sosial rifaha: elmi-publisistik məqalələr / elmi red. Ə.Əhmədov. - Bakı: MBM, 2013. - 280 s.
1180. Rəcəbli Hadi. Sosial islahatlar Azərbaycanın modernləşən dövlət quruluşunda // Heydər Əliyev ideyaları XXI əsrdə - Azərbaycanın inkişaf yolu. – Bakı: 2009.
1181. Rəcəbli Hadi. Sosial siyasətin formalaşmasında Heydər Əliyev fenomeni // XX-XXI6 iki əsrin nadir dövlət xadimi və lideri: elmi sessiyanın materialları (22 aprel, 2003-cü il). – Bakı: 2006.
1182. Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında; Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında; Əlillərin sosial müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.- Bakı: Azərnəşr, 1993.-96 s.
1183. Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət proqramı (2003- 2005). - Bakı: 2003.

* **

1184. Андропов В.В. Социальная защита в странах Европейского Союза. – Москва: 2006.
1185. Бабаев Ф.С. Социальное развитие и народное благосостояние (на

материалах Азербайджанской ССР). – Баку: 1990.

1186. Социальная политика: учебник / Под ред. Н.а.волгина. – Москва: Экзамен, 2004. – 736 с.

6.2. Səhiyyənin inkişafı

1187. Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında: Azərbaycan Respublikasının qanunu / red. heyəti: Ə.Babayev, T.Kuzmina, K.Şükürov. – Bakı: Biznesmenin bülleteni, 1997. – 25 s.
1188. Heydər Əliyev Fondu. Səhiyyə. <http://www.heydar-aliyev-foundation.org/az/content/blog/57/S%C9%99hiyy%C9%99>
1189. Əmiraslanov, Ə.T. Tibb elminin və tibb təhsilinin böyük himayədarı . Heydər Əliyev – 85 // Azərbaycan. – 2008. – 10 may.
1190. Mehriban Əliyeva: tərəqqi və yüksəliş yolları ilə: 2 cilddə, I cild /elmi red., ideya müəll. A.H.Naxçıvanlı ; elmi məsl. K.R.Əliyeva. – Bakı, 2014. – 405 s.
1191. Mehriban Əliyeva: tərəqqi və yüksəliş yolları ilə: 2 cilddə, II cild /elmi red., ideya müəll. A.H.Naxçıvanlı; elmi məsl. K.R.Əliyeva. – Bakı: 2014. – 381 s.
1192. Məmmədov F.F. Azərbaycan respublikası səhiyyəsinin yenidən qurulması (1991-2001-ci illər). Tibb.e.n. diss.-nın avtoreferatı. – Bakı: 2008. – 23 s.
1193. Mustafayev Sərdar. İnsan. Sosial həyat. Sağlamlıq /elmi red. A.Şükürov. - Bakı: Elm, 1998. – 211 s.
1194. Özəl tibb fəaliyyəti haqqında: Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi /Buraxılışa məsul: N.Belova, Ş.Quliyeva. – Bakı: 2000. – 12 s.
1195. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 85 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktiki konfransın materialları: 5 may 2008-ci il /Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi; Milli Onkologiya Mərkəzi; red. hey. C.Ə.Əliyev və b. (Ümummilli lider Heydər Əliyevin 85 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktiki konfransda Heydər Əliyevin milli onkologiyanın inkişafında rolundan və s. mövulardan bəhs edilir).- Bakı: CBS Polygraphic Production, 2008. – 143 s.

6.3. İdmanın inkişafı

1196. Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi. Zirvəyə aparan yol: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bədən tərbiyəsi və idmanla bağlı nitqləri, çıxışları, qəbulları, görüşləri və müsahibələri: (1993-2009-cu illər) /Nəşrə haz. Q.Mehdiyev; ön söz. müəll A. Rəhimov. - Bakı: CBS, 2009. - 575 s.
1197. Azərbaycan Respublikasının Milli Olimpiya Komitəsi 10 il /lay. rəhb. İ.Əliyev; müəll. Ç.Hüseynzadə, C.Rəhmanov; tərc. G.Rüstəmov, L.Mədətova, T.Cəfərov. - Bakı: Meqa, 2002. - 440 s.
1198. Bədən tərbiyəsi və idman haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: 23 dekabr 1997-ci il , № 417 - İQ. /Əlavə və dəyişiklərlə. - Bakı: Qanun, 2002. - 16 s.
1199. Əliyev Akif. Müstəqil Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf tarixi (1991-2006): dərs vəsaiti /A.Əliyev, N.Əsgərova; red. R.Binnətli; Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası. - Bakı: 2007. - 187 s.
1200. Həsənov Yusifəli. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq idman və turizm əlaqələri sistemində: (1991-2005-ci illər) / elmi red. S.A.Sayadov; AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu.- Bakı: Elm və təhsil, 2015. - 206 s.
1201. Hüseynzadə Çingiz. Heydər Əliyev və Azərbaycanda Olimpiya hərəkatı: Azərbaycan Milli Olimpiya Komitəsinin 10 illik yubileyinə həsr olunub/ C.Rəhmanov.- Bakı: 2002. -43 s.
1202. İsmayılova Elmira. Azərbaycan-Türkiyə idman-turizm əlaqələri (1991-2008-ci illər): fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5502.01. - Ümumi tarix /BDU. - Bakı: 2014.
1203. Quliyev Dilqəm. Azərbaycanın idman tarixində Heydər Əliyev mərhələləri: 1969-1982, 1993-2003 / red. M.Q.Fərzəliyev. - Bakı: Təknur, 2013. - 239 s.
1204. Quliyev Dilqəm. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı: 1991-2011 /rəy. X. K. Qurbanov və b.; Azərbaycan Resp. Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası. - Bakı: Mütərcim, 2012. - 214 s.
1205. Zirvəyə aparan yol: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bədən tərbiyəsi və idmanla bağlı nitqləri, çıxışları, qəbulları, görüşləri və müsahibələri: (1993-2009-cu illər) /Azərbaycan Resp-nın Gənclər və İdman Nazirliyi; ön söz A.Rəhimov.- Bakı: CBS, 2009.- 575 s.

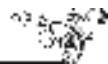

6.4. Ekoloji vəziyyət

1206. Azərbaycan Respublikasında ekologiya: Əsas hadisələrin xronikası /tərt.: N.M.Məsimov; N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. - Bakı: Mütərcim, 1999. – 32 s.
1207. Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət /Azərb. Elmlər Akad., Fəlsəfə və Hüquq İn-tu ; red. hey. A. Şükürov və b. ; burax. məsul. A.M.Şükürov. – Bakı: 1993. – 164 s.
1208. Ekologiya və siyasət /tərt.-müəll.: S.Məmmədov; İnam Plüralizm Mərkəzi. – Bakı: Azərbaycan, 1999. – 24 s.
1209. Ətraf mühit və ekologiya: Elmi-metodik konfransın materialları /red. Ş.Y.Göyçaylı, V.Hacıyev, C.Nəcəfov, N.Mikayılov və b.- Bakı: Ozan, 1997. – 768 s.
1210. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə milli fəaliyyət planı /Ön söz: A.Şərifov; Dövlət Ekologiya və Təbiətdən istifadəyə Nəzarət Komitəsi. - Bakı: Press-Alyans, 1998. – 67 s.
1211. İcbari ekoloji sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: Azərbaycan Respublikasının qanunlar toplusu /Burax. məsul: Ə.Babayev. - Bakı: BUSINESS PRESS, 2002. – 12 s.
1212. İsgəndərova Səbirə. Elmi texniki tərəqqi və urbanizasiya: qarşılıqlı təsirin ekoloji aspekti : fəls. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya : 09.00.11 / AzEA, Bəhmənyar ad. Fəlsəfə və Hüquq İn-tu. – Bakı: 2000.- 122 s.
1213. Ümumilli lider Heydər Əliyevin 86 illik yubileyinə həsr olunmuş Ətraf mühitin indiki və gələcək nəsillər naminə mühafizəsi: elmi konfransın materialları /Azərbaycan Resp. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi YAP Gənclər Birliyi.- Bakı: Mütərcim NPM, 2009. – 430 s.

6.5. Demografik vəziyyət

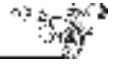
1214. Abdullayev Fətəli. Müasir Azərbaycanda miqrasiya siyasəti və beynəlxalq əməkdaşlıq. – Bakı Elm və təhsil, 2009. - 328 s.
1215. Azərbaycan əhalisi – 2003 /ARDSK. – Bakı: 2003. – 111 s.
1216. Azərbaycan regionları / ARDSK. – Bakı: Səda, 2001. – 607 s.
1217. Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıyaalınması, 1999-cu il. – Bakı: Səda, 2001. – 582 s.
1218. Azərbaycan Respublikasında demografiya və əhali sakinliyinin inki-

- şafı sahəsində Dövlət Proqramının hazırlanması üzrə dövlət Komissiyasının tərkibi haqqında Azərbaycan respublikası Prezidentinin 23 iyu 2003-cü il tarixli Sərəncamı // Azərbaycan. – 2003. – 24 iyun.
1219. Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri. – Bakı: Səda, 2004. – 804 s.
1220. Azərbaycanda ailələr: statistik məcmuə /ARDSK. – Bakı: Səda, 2008. – 381 s.
1221. Azərbaycanda demoqrafik vəziyyət və sosial inkişaf /ARDSK. – Bakı: 1999. – 176 s.
1222. Azərbaycanda qadınlar və kişilər: statistik məcmuə /ARDSK. – Bakı: Səda, 2005. – 239s.
1223. Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət. Statistik məcmuə /ARDSK. – Bakı: Səda, 2006. – 495 s.
1224. Azərbaycanda uşaqlar. Statistik məcmuə /ARDSK. – Bakı: Səda, 2002. – 86 s.
1225. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri: 2002 /ARDSK. – Bakı: Səda, 2002. – 443 s.
1226. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri: 2002 /ARDSK. – Bakı: Səda, 2003. – 765 s.
1227. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri: 2003 /ARDSK. – Bakı: Səda, 2003. – 773 s.
1228. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri: 2005 /ARDSK. – Bakı: Səda, 2007. – 403 s.
1229. Azərbaycanın demoqrafik inkişafının xüsusiyyətləri və perspektiv meylləri /M.H.Məmmədova, V.F.Məmmədov, N.Quliyeva, Z.Rəhimova. – Bakı: Səda, 2007. – 242 s.
1230. Demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // Azərbaycan. – 1999. – 29 iyun.
1231. Eminov Z.Ə. Azərbaycan əhalisi. İqtisadi, sosial və demoqrafik problemlər. – Bakı: 2005. - 558 s.
1232. Mehrəliyev Eybalı. Azərbaycan respublikasında demoqrafik proseslərin regional təhlili /elmi red. S.M.Muradov; AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu; Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası.- Bakı: Elm, 2003. – 236 s.
1233. Məmmədov İlham. Azərbaycan Respublikasının əhalisi (tarixi-demoqrafik tədqiqat (1991-2009): fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss. İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi. – Bakı: 2014.
1234. Məmmədova Vəfa. Azərbaycan Respublikasında ailələrin demoqra-

- fik inkişafının qanunauyğunluğunun statistik tədqiqi: iqtisad e. n. al. dər. a. üçün təq. ed. dis. İxtisas: 08.00.11. / Azərbaycan Dövlət İqtisad Un-ti. – Bakı, 2002. – 158 s.
1235. Muradov Şahbaz. Azərbaycan Respublikası əhalisinin dinamikası və quruluşu: əsas demoqrafik və etno-demoqrafik dəyişikliklər (1897-2007- ci illər) / red. A.Q.Gözəlova. – Bakı: Elm, 2008. – 235 s.
1236. Muradov Şahbaz. Heydər Əliyevin ideyalarına söykənən demoqrafiya siyasəti və demoqrafik inkişaf proseslərin nizamlanması istiqamətləri / Respublika. – 2011. -20-21-23-27 avqust.
1237. Muradov Şahbaz. İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər. – Bakı: Elm, 2004. – 656 s.
1238. Müstəqil Azərbaycan 10 il /Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. - Bakı: Səda, 2001. – 700 s.
1239. Səmədzadə Ziyad. Dağlıq Qarabağ: Namə`lum həqiqətlər: Regionun sosial-iqtisadi və demoqrafik inkişafının bəzi cəhətləri haqqında / red. T.Həmid. - Bakı: Vətən, 1995. – 83 s.
1240. Sərdarov Məmmədağa. Azərbaycanda miqrasiya prosesləri. – Bakı: Adiloğlu, 2004. – 155 s.
- * * *
1241. Гасанов Тапдыг. Тяжелые социально-экономические последствия оккупации Арменией территорий Азербайджана / науч. ред. А.М.Кулиев; пер. с азерб. А.Я.Мамедов.- баку: Чашыюглу, 2004.- 120 с.
1242. Маниева Разия. Новые подходы в исследовании некоторых актуальных проблем общества. - Баку: Авгора, 2015.- 187 с.
1243. Мурадов Ш.М. Глобализация, демографическое развитие и трудовая активность населения в Азербайджане / А.К.Гёзалова, Р. Дж. Эфендиев; ред. А.К.Алескеров. - Баку: Элм, 2007. – 264 с.

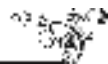
VII FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏTİ

7.1. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri

1244. Azərbaycan-ABŞ, Dostluq və tərəfdaşlıq yollarında: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Amerika Birləşmiş Ştatlarına işgüzar səfəri: 12-28 fevral 2000-ci il. - Bakı: Azərbaycan, 2000. - 183 s.
1245. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 7 cildə, I cild. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1993-1994-cü illərdə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar. - Bakı: Göytürk, 1996. - 267 s.
1246. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 7 cildə, II cild. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1995-1996-cı illərdə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar. - Bakı: Göytürk, 1997.- 770 s.
1247. Adıgözəlov, Zaur. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ölkələri ilə siyasi əlaqələri: 1991-2006. - Bakı: CBS PP, 2015.-191 s.
1248. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 7-ciddə, III cild. /Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 1997-ci ildə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar. - Bakı: 1998.-776 s.
1249. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 7-ciddə, IV cild. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 1998-ci ildə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar.– Bakı, 1999. – 520 s.
1250. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 7-ciddə, V cild. / Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 1999-cu ildə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar. – Bakı, 1999. – 476 s.
1251. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 7 cildə, VI cild. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 2000-ci ildə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar.- Bakı: Göytürk, 2001.-448 s.
1252. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 7 cildə, VII c., Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 2001-ci ildə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar. - Bakı: Göytürk, 2002. - 344 s.
1253. Azərbaycan 2013-2003: əsrə bərabər illər: Xarici siyasət: ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlər - beynəlxalq integrasiya və ölkənin nüfuzunun güclənməsi. - Bakı: Şərq-Qərb, 2013. – 256 s.
1254. Azərbaycanı dünyaya, dünyanı Azərbaycana tanıdan dahi : Ulu öndər Heydər Əliyevin xarici səfərləri fotoşəkillərdə 1993-2003 /Azər TAc;

- Heydər Əliyev Mərkəzi.- Bakı: 2013. – 312 s.
1255. Azərbaycan-Türkiyə. Dostluq, qardaşlıq, strateji əməkdaşlıq. – Bakı: Şərq-Qərb, 1997. – 200 s.
1256. Azərbaycan-Rusiya: Dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Rusiyaya rəsmi səfəri /burax. məsul H.Orucov, E.Namazov; tərt. O.Sadıxov. Bakı: Şərq-Qərb, 1997. – 164 s.
1257. Azərbaycan - Rusiya 1992-2012: sənədlər toplusu /Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi; Rusiya Federasiyasının Bakıdakı Səfirliyi. - Bakı: Qoliaf qrup, 2012. – 775 s.
1258. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev (1991-2001). - Bakı: Qafqaz Universiteti, 2002. - 180 s.
1259. Babaoğlu H. Heydər Əliyev siyasi irsinin politoloji aspektləri /Elmi red. Ə.M.Həsənov; Bakı Dövlət Universiteti. Bakı: MSA, 2013. - 456 s.
1260. Birlikdə yeni əsrə doğru: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Amerika Birləşmiş Ştatlarına rəsmi səfəri: 27 iyul-7 avqust 1997-ci il /tərt. E.Namazov, D.Seyidzadə, F.Axundov, A.Həsənov. – Bakı: 1998. – 416 s.
1261. Heydər Əliyev. Atatürk haqqında. - Bakı: Az ATAM, 2003. -78 s.
1262. Heydər Əliyev və Azərbaycan-Dünya münasibətləri: siyasətdən mədəniyyətə /R. Ulusel; elmi red. N.Cəfərov; red. S.Süleymanlı; nəşir A.Dənizadə; Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi. - Bakı: İdeal-Print, 2010. – 609 s.
1263. Heydər Əliyev və Şərq: 6 cildə, I kitab. Türk dünyası. /müə.-tərt. Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə; red. və ön sözün müə. M.Qurbanlı; Şərq Araşdırmalar Mərkəzi. - Bakı: Çarşıoğlu, 2005. – 544 s
1264. Heydər Əliyev və Şərq: 6 cildə, II kitab. Türkiyə /müə.-tərt. Q. Allahverdiyev, V.Sultanzadə; red. M. Qurbanlı; Şərq Araşdırmalar Mərkəzi. - Bakı: Çarşıoğlu, 2005. – 592 s.
1265. Heydər Əliyev və Şərq: 6 cildə, III kitab. Türkiyə /müə.-tərt. Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə; red. M.Qurbanlı; Şərq Araşdırmalar Mərkəzi.. - Bakı: Çarşıoğlu, 2005. – 760 s.
1266. Heydər Əliyev və Şərq: 6 cildə, IV kitab. İran İslam respublikası. /müə.-tərt. Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə; red. M.Qurbanlı; ön sözün müə. N.Məmmədov; Şərq Araşdırmalar Mərkəzi. - Bakı: Çarşıoğlu, 2005. – 480 s.
1267. Heydər Əliyev və Şərq: 6 cildə, V kitab. İKT dövlətləri /müə.-tərt. Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə; red. M.Qurbanlı; Şərq Araşdırmalar

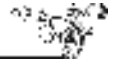
- Mərkəzi. - Bakı: Çarşıoğlu, 2005. – 360 s.
1268. Heydər Əliyev və Şərq: 6 cildə. VI kitab. Türk dünyası /müəll.-tərt. Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə; red. M.Qurbanlı; ön sözün müəll. N.Cəfərov; Şərq Araşdırmalar Mərkəzi. Bakı: Çarşıoğlu, 2006. – 480 s.
1269. Həsənov Əli. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996) /ön sözün müəll. və rəyçi Y.Mahmudlu; elmi red. Ə.Mehdi. - Bakı: Azərnəşr, 1998. – 330 s.
1270. Xankişiyev Əli. Prezident Heydər Əliyev və onun siyasət məktəbi /red. R.Z.Xəndan, İ.Həmidov. - Bakı: Qorqud, 1995. – 56 s.
1271. İsmayılzadə X.F. Azərbaycanın Skandinaviya dövlətləri ilə əlaqələri: 23.00.04 / Azərbaycan Resp. Prezidenti yanında Dövlət İdarəcilik Akademiyası.- Bakı: 2011.- 23 s.
1272. XXI əsrə sülh körpüsü: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Avropa Təhlükəsizlik və əməkdaşlıq təşkilatının İstanbul Zirvə görüşü ilə əlaqədar Türkiyəyə səfəri. 17-20 noyabr 1999-cu il. - Bakı: 2000, 213 s.
1273. Qasımlı Musa. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003) /Azərb. Resp. Xarici İşlər Nazirliyi. I hissə. - Bakı: Mütərcim, 2015.- 647 s.
1274. Qasımlı Musa. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003) /Azərb. Resp. Xarici İşlər Nazirliyi. II hissə. - Bakı: Mütərcim, 2015.- 660 s.
1275. Qasımov Musa. Azərbaycanın xarici siyasəti: konsepsiya məsələləri / elmi red. H.Əlibəyli. - Bakı: Mütərcim, 1997. – 124 s.
1276. Qlobal üfüqlər: Prezident Əliyevin ABŞ Səfəri /red. B.Bler, J.Qəribova; nəşir P.Xanlı; sponsor Texaco; tərt. – ABŞ: Azerbaijan International: 1997. – 68 s.
1277. Quliyev A. Siyasətin gücü / red. A.Musayev; rəssamı N.Rəhimov. I kitab. - Bakı: Azərnəşr, 1995. – 108 s.
1278. Quliyeva Səidə. Heydər Əliyevin əsərləri Azərbaycan Respublikasının İslam Konfransı Təşkilatı ilə əlaqələrini öyrənmək üçün mənbə kimi: fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi.- Bakı:2014.
1279. Quluzadə Vəfa. Gələcəyin üfüqləri: Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti barədə mülahizələr, müsahibələr, şərhlər. - Bakı: Azərbaycan, 1999. – 288 s.
1280. Lissabon sammiti, 1996. - Bakı: Azərnəşr, 1997. - 312 s.
1281. Muxtarov Anar. Azərbaycan respublikasının xarici ölkələrlə beynəlxal

- xalq hüquqi əməkdaşlığının formalaşması və inkişafında Heydər Əliyev faktoru: fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. 12.00.10 – Beynəlxalq hüquq. -2012
1282. 30 tarixi səfər: Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəsmi və dövlət səfərləri: (1993-2003) /Heydər Əliyev İrsinin Araşdırma Mərkəzi; elmi məsl. E.Süleymanov; red. G.Nəsibov, L.Ataqişiyeva, T.Məmmədli, İ.Muxtarova. - Bakı: CBS, 2013. – 359 s.
1283. Sübhani S. Amerikanın dostu // The Washington Post. September 29. – 2008.
1284. Türk dünyasının birliyi ideyası və Heydər Əliyev: araşdırma /Azərbaycan Resp. Prezidenti yanında QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurası, «Türk Dünyası Info» İB; elmi red. N.Cəfərov; tərt.-red. Ş.Əliyev; red. Ə.Qoşalı; lahiyə rəhbəri D.Osmanlı. - Bakı: Elm və təhsil, 2011. – 161 s.
- * * *
1285. Будапештский Саммит: Об участии президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на форуме ОБСЕ 5-6 декабря 1994 года. - Баку: Азербайджан, 1995. - 28 с.
1286. Гурбанова Сона. Гейдар Алиев и внешнеполитический курс Азербайджанской Республики /науч. ред. Я.М.Махмудов; ред. Дж.А.Бахрамов; рец. Т.К.Мусаева, А.Г.Гасымов; НАН Азерб. Ин-т истории им. А. А. Бакиханова. - Баку: Şərq-Qərb, 2010. – 58 с.
1287. Миркадыров Р. Встреча с послом Федеративной Республики Германии в нашей стране Клаусом Гревлихом // Зеркало. – 2002. – 11 мая.
1288. Шукуров И.Ш. Дипломатия мира: об итогах визитов Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в зарубежные страны (1993-1997 гг.). - Баку: Азербайджан, 1997. - 392 с.

7.2. Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri ilə bərabərhüquqlu qarşılıqlı münasibətləri: ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq

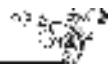
1289. Heydər Əliyev: Gürcüstan və Azərbaycan xalqlarının dostluğu dünyada nümunədir /Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi. - Bakı: CBS, 2011.- 270 s.
1290. Adigözəlov Zaur. Azərbaycan Respublikası və Avropa İttifaqı ölkələri: siyasi əlaqələr (1991-2006): fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed.

- diss-ya. İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi. – Naxçıvan: 2013. – 175 s.
1291. Adıgözəlov Zaur. Azərbaycan Respublikasının Avropa ölkələri ilə siyasi əlaqələri (1991-2006) /elmi red. Ə.M.Həsənov. – Bakı: CBS PP, 2015. – 191 s.
 1292. Avropa Şurası və Azərbaycan: Sülh, əmin-amanlıq və demokratiya naminə /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi.- Bakı: 2001. – 239 s.
 1293. Azərbaycan 2013-2003: əsrə bərabər illər: Xarici siyasət: ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlər - beynəlxalq integrasiya və ölkənin nüfuzunun güclənməsi. - Bakı: Şərq-Qərb, 2013. – 256 s.
 1294. Azərbaycan BMT ailəsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının sessiyalarında, konfranslarında, tədbirlərində. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi, 2000. – 342 s.
 1295. Azərbaycan İslam Konfransı təşkilatı sıralarında: İslam Konfransı Təşkilatının Kasablanka (1994-cü il), Tehran (1997-ci il); Məkkə (2005-ci il) və Dakar (2008-ci il) Zirvə görüşlərinin və Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 33-cü Bakı sessiyasının (2006-cı il) materialları əsasında = Azerbaijan in the organization of the Islamic Conference: On the basis of the materials of the summits of the Organization of the Islamic Conference Casablanca (1994), Tehran (1997), Mecca (2005), dakar (2008) and the 33rd Session of Organization of the Islamic Conference Member-Countries Foreign Ministers Board in Baku (2006) = Azerbaidjan dans les rangs de Lorganisation de la Conference Islamique : Sur la base des materiaux des sommets de iOrganisation de la Conference Islamique de Casablanca (1994), de Teheran (1997), de la Mecque (2005) et de Dakar et de la 33 session du Conseil des Ministres des affaires etrangeres de Bakou (2006) /Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi. - Bakı: Apostrof, 2008. - 414 s.
 1296. Azərbaycan Respublikası – Belçika Krallığı: 1992-2012 (Kitaba Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Belçikanın dövlət və hökumət nümayəndələri ilə görüşlərinin mətnləri, bu ölkəyə səfərləri zamanı etdikləri çıxışlar daxil edilmişdi) /Heydər Əliyev irsini Araşdırma Mərkəzi /elmi məsləhətçilər : F.Blanşar, E.Süleymanov; red. G.Nəsibov, İ.Muxtarova. – Bakı: Heydər Əliyev irsini Araşdırma Mərkəzi, 2012. – 350 s.
 1297. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında diplomatik əlaqələrin qurulmasının 10 illiyinə həsr edilmiş elmi-praktik kon-

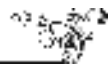
- fransın materialları. 14 yanvar 2001-ci il. - Bakı: Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi, 2002. - 220 s.
1298. Azərbaycan vahid və bölünməz Avropada: Heydər Əliyev və İlham Əliyevin çıxışları (Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Avropa şurasının nümayəndələri ilə görüşlərinin mətni və eləcə də bu təşkilatın tədbirlərindəki çıxışları kitaba daxil edilmişdir) /elmi məs. E.Lintner, E.Süleymanov; yar. hey. F.Babayev və b.; Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi. – Bakı: Heydər Əliyev irsinin Araşdırma Mərkəzi, 2011. – 436 s.
1299. Azərbaycan və Avropa Şurası /tərt. S.Yusifova. – Bakı: Avrasiya Press, 2009. – 240 s.
1300. Azərbaycan - ABŞ, Dostluq və tərəfdaşlıq yollarında: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Amerika Birləşmiş Ştatlarına işgüzar səfəri: 12-28 fevral 2000-ci il. - Bakı: Azərbaycan, 2000. - 183 s.
1301. Azərbaycan – Böyük Britaniya: əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq (1991-2001). - Bakı: Azərbaycan – Böyük Britaniya Gənclər Cəmiyyəti, 2001. - 449 s.
1302. Azərbaycan - Fransa: Əməkdaşlığın genişlənməsinə mühüm töhfə (Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin Fransaya rəsmi səfəri). - Bakı: Şərq-Qərb, 1997. - 116 s.
1303. Azərbaycan - Gürcüstan: Dostluğumuzun təntənəsi: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Gürcüstana rəsmi səfəri. - Bakı: Şərq-Qərb, 1996. - 108 s.
1304. Azərbaycan - NATO: tərəfdaşlıqdan başlanan yol: 1994-2009 = Azerbaijan-NATO : road beginning from partnership: 1994-2009 = Azerbaijan-OTAN: le debut du partenariat: 1994-2009 / Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi / məsl. A.Nadirov. - Bakı : Apostrof, 2009. - 342 s.
1305. Azərbaycan-Rusiya: Dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Rusiyaya rəsmi səfəri /burax. məsul H.Orucov, E.Namazov; tərt. O.Sadıxov. - Bakı: Şərq-Qərb, 1997. – 164 s.
1306. Azərbaycan - Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev / red. M.C. Mərdanov; bur. məsul E.Oral. -Bakı: Qafqaz Universiteti, 2002.- 180 s.
1307. Azərbaycan - Türkiyə: bir millət, iki dövlət: vahid diaspor: Azərbaycan və Türk Diaspor Təşkilatları Rəhbərlərinin I Forumu /Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi; tərt.

- N.Qurbanov, R.Hüseynov, E.Miraləm; bur. məsul N.İbrahimov. – Bakı: Çarşıoğlu, 2007. – 120 s.
1308. Azərbaycan - YUNESKO: insan hüquqlarına əsaslanan tərəfdaşlıq /BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı, UNESCO üzrə Azərbaycan Resp. Milli Komissiyası, Azərbaycan Resp. İnsan hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman); tərt. ed. R.Rumzadə; ön söz müəl. və red. E.Süleymanova.- Bakı: İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman), 2014. – 287 s.
1309. Babaoğlu Hikmət. Heydər Əliyev siyasi irsinin politoloji aspektləri / elmi red. Ə.M.Həsənov; rəy. İ.Məməmədzadə, A. Şirinov, M. Əfəndiyev; Azərbaycan Resp. Təhsil Nazirliyi, BDU. -Bakı: MSA, 2010. – 455 s.
1310. Bakı-Brüssel: Azərbaycan-Avropa ittifaqı münasibətləri (Kitaba Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Avropa İttifaqının nümayəndələri ilə görüşlərinin mətni və eləcə də bu təşkilatın tədbirlərindəki çıxışları daxil edilmişdir) /Heydər Əliyev İrsini Araşdırma mərkəzi; yaradıcı heyət. F.Babayev və b.; elmi məsl. F.Blañsar, E.Süleymanov. - Bakı: Heydər Əliyev irsinin Araşdırma Mərkəzi, 2011. – 404 s.
1311. Birlikdə yeni əsrə doğru: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Amerika Birləşmiş Ştatlarına rəsmi səfəri: 27 iyul-7 avqust 1997-ci il /tərt. E.Namazov, D.Seyidzadə, F.Axundov, A.Həsənov. – Bakı: 1998. – 416 s.
1312. Əhmədov Aqil. İslam konfransı təşkilatı və Azərbaycan Respublikası (1991-2006): fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi. – Bakı: 2013.
1313. Əliyev Həməzə. Azərbaycan Respublikasının Müstəqil Dövlətlər Birliyi ilə münasibətləri. - Bakı: Renessans, 2005. – 164 s.
1314. Əliyev Həməzə. XXI əsr: Azərbaycan- MDB ölkələri: humanitar əlaqələr (1991-2005) /Azərbaycan EA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu / red. H.Əliyev, S.Sayadov. – Bakı: Ulu, 2008. – 315 s.
1315. Hacıyev, İsmayıl. Heydər Əliyev siyasəti: tarixdə və günümüzdə / red. Ə. Qasımov. - Naxçıvan: Əcəmi NP Birliyi, 2013. – 293 s.
1316. Hacıyeva Tamilla. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin həyata keçirilməsində milli məclisin fəaliyyəti (1993-2008): fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi. – Bakı: 2014.
1317. Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya tanıdır /tərt. N.İbrahimov, İ.Şü-

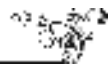
- kürov. - Bakı: Azərbaycan, 1994. – 175 s.
1318. Heydər Əliyev dünyanın gözü ilə. - Bakı: Təhsil, 2003. - 148 s.
1319. Heydər Əliyev şəxsiyyətinə beynəlxalq baxış: Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyi münasibətilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hükumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının keçirdiyi beynəlxalq yazı müsabiqəsinə daxil olmuş məqalələr toplusu /Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Qeyri-Hükumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası; red. S.Alışarlı. - Bakı: QHT Nəşriyyatı, 2013. – 241 s.
1320. Heydər Əliyev və Azərbaycan-Dünya münasibətləri: siyasətdən mədəniyyətdək /R.Ulusel; elmi red. N.Cəfərov; red. S.Süleymanlı; Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi. - Bakı: İdeal-Print, 2010. – 609 s.
1321. Heydər Əliyev və Şərq: altı cildə /müə. -tərt. Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə; red. və ön sözün müə. M.Qurbanlı; Şərq Araşdırmalar Mərkəzi. Türk dünyası. I kitab. - Bakı: Çarşıoğlu, 2006. – 544 s
1322. Heydər Əliyev və Şərq: altı cildə: /müə. -tərt. Q. Allahverdiyev, V.Sultanzadə; red. M. Qurbanlı; Şərq Araşdırmalar Mərkəzi. II kitab. Türkiyə. - Bakı: Çarşıoğlu, 2005. – 592 s.
1323. Heydər Əliyev və Şərq: altı cildə: /müə. -tərt. Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə; red. M.Qurbanlı; Şərq Araşdırmalar Mərkəzi. III kitab. Türkiyə. - Bakı: Çarşıoğlu, 2005. – 760 s.
1324. Heydər Əliyev və Şərq: altı cildə: /müə. -tərt. Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə; red.M.Qurbanlı; ön sözün müə. N.Məmmədov; Şərq Araşdırmalar Mərkəzi. IV kitab. İran İslam respublikası.Bakı: Çarşıoğlu, 2005. – 480 s.
1325. Heydər Əliyev və Şərq: altı cildə /müə. -tərt. Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə; red. M.Qurbanlı; Şərq Araşdırmalar Mərkəzi. V kitab. İKT dövlətləri. - Bakı: Çarşıoğlu, 2005. – 360 s.
1326. Heydər Əliyev və Şərq: altı cildə: /müə. -tərt. Q.Allahverdiyev, V.Sultanzadə; red. M.Qurbanlı; ön sözün müə. N.Cəfərov; Şərq Araşdırmalar Mərkəzi. VI kitab. Türk dünyası.- Bakı: Çarşıoğlu, 2006.-480 s.
1327. Heydər Əliyevin İran İslam Respublikası ilə əlaqədar baxışları: İran İslam Respublikasının hörmətli Prezidenti Zati-Aliləri cənab Seyid Məhəmməd Hətəminin Azərbaycan Respublikasına rəsmi səfəri münasibətilə / Hazırlayanı: F.Bəyat.- Bakı: Çarşıoğlu: İİR-sının Bakıdakı Səfirliyi; 2004.- 128 s.
1328. Həsənov Əli. Azərbaycan-ABŞ: Anlaşılmaz münasibətlərdən strateji

- tərəfdaşlığa doğru (1 oktyabr 1991 – avqust 1997). Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1997. -103 s.
1329. Həsənov Əli. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri ilə münasibətlər (1991-1996) . - Bakı: Elm, 2000. – 367 s.
1330. Həsənov Əli. Azərbaycanın və xarici ölkələrin siyasi sistemləri: dərslik. – Bakı: Azərbaycan, 2007. – 248 s.
1331. Həsənov Əli. Azərbaycanın geosiyasəti. – Bakı: Zərdabi-LTD, 2015. – 1048 s.
1332. Hüseynov Elşən. Azərbaycan Respublikasının Türkiyə ilə iqtisadi və mədəni əlaqələri(1991-1995-ci illər) : tarix e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dis-nın avtoreveratı : 07.00.02 / Azərbaycan EA, A. A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu. – Bakı: 2000. – 121 s.
1333. Hüseynova İradə. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi : magistr hazırlığı üçün proqram / red. Ə.İ.Muxtarov; BDU, Tarix Fakültəsi. - Bakı: Təhsil, 2003. – 112 s.
1334. İmanova Samirə. Rumıniya-Azərbaycan münasibətləri (1991-2011): fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5502.01 – Ümumi tarix.- Bakı: 2014.
1335. Qasımlı Musa. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər). – Bakı: Gənclik, 1996. – 135 s.
1336. Qasımov Emil. Azərbaycan Respublikasının Qərbi Avropa dövlətləri ilə əlaqələri (elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində. 1991-2005-ci illər): fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5503.02 /BDU – Vətən tarixi. – Bakı: 2014.
1337. Quliyeva Səidə. Heydər Əliyevin əsərləri Azərbaycan Respublikasının İslam Konfransı Təşkilatı ilə əlaqələrini öyrənmək üçün mənbə kimi: fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi.- 2014
1338. Quluzadə V.M. Gələcəyin üfüqləri (Azərbaycanın xarici siyasəti haqqında düşüncələr və mülahizələr, şərhlər). - Bakı: Azərnəşr, 1999. - 288 s.
1339. Lissabon sammiti, 1996. - Bakı: Azərnəşr, 1997. - 312 s.
1340. Mehdiyev Aqşin. Azərbaycan Avropa Şurasında 2001-2005. – Bakı: Elm və təhsil, 2011. – 246 s.
1341. Məhərrəmov Sona Səbəddin qızı. Azərbaycan Respublikasının Almaniya federativ respublikası ilə əlaqələri (1991-2011-ci illər): fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5502.01. – Ümumi tarix. - 2014

1342. Muxtarov Anar Vilayət oğlu. Azərbaycan respublikasının xarici ölkələrlə beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığının formalaşması və inkişafında Heydər Əliyev faktoru: fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. 12.00.10 – Beynəlxalq hüquq. -2012
1343. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti /Ə.M.Həsənov. – Bakı: Azərbaycan, 2005. – 751 s.
1344. Pakayın Möhsün. Heydər Əliyev və İranla daimi dostluğa əsaslanan baxış /M. Pakayın ; red və ön sözün müəll. H. İsaخانlı. - Bakı: Xəzər Universiteti, 2014. – 112 s.
1345. Rəcəbov Hadi. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları ilə Azərbaycan arasında əlaqələr : siyasi e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dis-ya: 22.00.05 /Bakı Sosial İdarəetmə və Politologiya İn-tu.- Bakı, 1997.
1346. Ruintən Sevinc Fərrux qızı. Azərbaycanın müstəqil türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələri: fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 07.00.03 –Ümumi tarix. -2007
1347. Rzayev Oqtay. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının qloballaşma dövründə integrasiya və inkişaf siyasəti: siyasi e. n. al. dər. a. üçün təq. ed. dis.: 23. 00. 04. / AMEA., İnsan hüquqları elmi-tədqiqat in-tu.- Bakı: 2009.
1348. Səfərova İlaha. Azərbaycan-Pakistan münasibətləri (1991-2006): fəls.d-ru a.dər.al. üçün təq. ed.diss-ya. İxtisas: 5502.01-Ümumi tarix. – 2010.
1349. Sülhə aparan yollar: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Amerika Birləşmiş Ştatlarına işgüzar səfəri 1-14 aprel 2001-ci il /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi tərəfindən hazırlanmışdır.- Bakı: 2001. – 118 s.
1350. Türk dünyasının birliyi ideyası və Heydər Əliyev: araşdırma /Azərbaycan Resp. Prezidenti yanında QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurası, «Türk Dünyası Info» İB; elmi red. N.Cəfərov; tərt.-red. Ş.Əliyev; red. Ə.Qoşalı; lay. rəhb. D.Osmanlı. - Bakı: Elm və təhsil, 2011. – 161 s.
1351. Ulu Öndər Heydər Əliyevin irsi və politologiyanın aktual problemləri: Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümünə və İnstitutun «Heydər Əliyev Məktəbi»nin 5 illik fəaliyyətinə həsr edilmiş ümumrespublika elmi-praktik konfransının materialları /AMEA, Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İn-tu, «Heydər Əliyev Məktəbi»; red. hey. İ.Məmmədzaadə və b. - Bakı: ADPU, 2012.- 293 s.
1352. Yurdda sülh, cahanda sülh uğrunda: Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə işgüzar səfəri, 31 oktyabr-2 noyabr 1999.- Bakı: 2000.- 256 s.

* * *

1353. Azərbaycan Cümhurbaşkanı Heydar Aliyevin Amerika resmi seferi. Türkiye metbuatında.- İstanbul: 1997. - 231 s.

* * *

1354. Азербайджан – Россия: Новые взаимоотношения, новые горизонты. Баку: Нуrol, 2001, 574 с.
1355. Гасанов Гасан. Азербайджан-Европа: на пути к интеграции (Выступления и доклады Г.А.Гасанова на форумах, конференциях и заседаниях 1992-1997 гг.) /ред. Н.А.Ахундов. – Баку: Абилов, Зейналов и сыновья, 2003. – 154 с.
1356. Гурбанова Сона. Гейдар Алиев и внешнеполитический курс Азербайджанской Республики /науч. ред. Я.М.Махмудов; ред. Дж.А.Бахрамов; рец. Т.К.Мусаева, А.Г.Гасымов; НАН Азерб. Ин-т истории им. А. А. Бакиханова. - Баку: Şərq-Qərb, 2010. – 58 с.
1357. Шукуров И.Ш. Дипломатия мира: об итогах визитов Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в зарубежные страны (1993-1997 гг.). - Баку: Азербайджан, 1997. - 392 с.

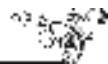
* * *

1358. For Peace and Security Visit Heydar Aliyev President of the Republic of Azerbaijan to the United of America in connection with the 50 year anniversary of NATO (April 22-27, 1999). - Baku: 2000. - 230 p.
1359. France – Azerbaijan ensemble vers le 21 siecle. - Paris le 27 mars 1997. - 48 p.
1360. Global horizons. Prezident Aliyev's visit to the USA. - USA: Azerbaijan International, 1997. - 68 p.
1361. Mahmudov, Yaqub. Azerbaijan - Europe diplomatic relations. – Budapest: Published by the Embassy of Azerbaijan in the Republic of Hungary, 2006. - 47 p.
1362. Official Visit of the President of the Azerbaijan Republic His Excellency Mr. Heydar Aliyev to the United Ringdom of Great Britain and Northern Ireland, 19 to 24 July 1998. - Istanbul: I car, 1999. - 84 p.
1363. Reads leading to peace: Business Visit of the President of the Republic of Azerbaijan Mr. Heydar Aliyev to the United States of America (April 1-14, 2001). - Baku: 2001. - 117 p.
1364. Together towards the new century /editor E. Namazov, D.Seidzade, F.Akhundov, A.Hasanov; transl. R.Huseinov; designer A.Ismailov. - Baku: Nurol, (200?). -411 p.

7.3.Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi probleminin həlli istiqamətində fəaliyyət

1365. Azərbaycan 1995: Qarşıdurmadan milli həmrəyliyə: 3 hissədə, II hissə /tərt. və ön sözün müəll. Ə.Mehdiyev; red. T.Ağayev.- Bakı: 2005. – 408 s.
1366. Beynəlxalq Qarabağ Konfransının məqalələrinin abstraktları: /Beynəlxalq Qarabağ Konfransı: İran - Təbriz Universiteti – topl.Məhəmməd Əli Pərgü. – Təbriz: Təbriz Universiteti, 2014. – 340 s.
1367. Dağlıq Qarabağ: hadisələrin xronikası: (1988-1994-cü illər) /Azərbaycan Respub. Daxili İşlər Nazirliyi; toplayan və tərt. ed. F.Vahabov, V.Axundov, E.Qasımov. – Bakı, 2012. – 106 s.
1368. Əhmədov Elçin. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: təhlili xronika: (1987-2011): ensiklopedik nəşr / elmi red. Ə.Həsənov; məsl. B.Səfərov; Azərbaycan Respub. Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Azərbaycan Respub. Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Azərbaycanlı İcması İctimai Birliyi. - Bakı: Letterpress NE, 2012.- 910 s.
1369. Həsənov Əli. Azərbaycan və ATƏT: Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi Ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda / elmi red. N. İsayev. – Bakı: İşıq, 1997. – 80 s.
1370. İbayev Vəfəddin. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq hüquq müstəvisində /elmi red. L.H.Hüseynov.- Bakı: Elm, 2006. – 696 s.
1371. İsmayılov Füzuli. Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin tarix kökləri və müasir dövr / rəyçilər P. Darabadi, K. Məmmədov, F. Əhmədova; elmi red. Y.Mahmudov. - Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2009. – 266 s.
1372. İsmayılov Füzuli. Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və ABŞ-ın mövqeyi: tarix e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya. İxtisas : 07.00.02 / AMEA, A. A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.- Bakı, 2003.- 187 s.
1373. Qarabağ debatları: hərbi və ya sülh yolu: (7 noyabr-5 dekabr 2012-ci il): çıxışlar və materiallar /red. hey. A. Nağı və b.- Bakı: 2012. – 87 s.
1374. Lissabon sammiti 96 /bur. məsul və ön söz: R.Mehdiyev; tərt.ed. Ə.Həsənov, Ş.Şahməmmədov. - Bakı: Azərnəşr, 1997. – 312 s.
1375. Məhərrəmzadə Akif. Türkiyə və Ermənistan- Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: tarix e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya. İxtisas 07.00.03 / AMEA, A.A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.- Bakı, 2007. –

164 s.

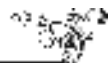
1376. Məmmədova Həvvə. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində : tarix e. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya. İxtisas: 07.00.02 /AMEA, Naxçıvan Bölməsi.- Naxçıvan: 2011. – 332 s.
1377. Mirzəzadə Aydın. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: tarixi, mövcud durum və həlli perspektivləri /elmi red. Y.Mahmudov; red. E.Səmədova.- Bakı: Azərbaycan, 2015. – 206 s.
1378. Mirzəzadə Aydın. Qarabağ düyünü. – Bakı: Azərbaycan, 2012. – 550 s.
1379. Muradova Bahar. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınmasında ATƏT-in rolu : siyasi e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya. İxtisas: 23.00.04 / Azərbaycan Resp. Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası. – Bakı: 2009.- 173 s.
1380. Vaal Tomas. Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş yollarında /T. de Vaal; tərc. ed. Y. Axundov; red. F. İsmayılov. - Bakı: İlay MMC, 2008. – 340 s.

VIII FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MİLLİ MƏNƏVİ HƏYAT

8.1. Elmin inkişafı

1381. Heydər Əliyev. Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə Azərbaycan Respubliksı Prezidentinin çıxışı // Azərbaycan. – 2002. – 15 avqust.
1382. Heydər Əliyev. Tarix, tarixdir.II kitab. - Gəncə: 1995.-135 s.
1383. Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir /tərt. Misir Mərdanov, Əsgər Quliyev. - Bakı: Təhsil, 2002. – 580 s.
1384. İlham Əliyev. Azərbaycan elminin inkişafına dövlət qayğısı daha da artırılacaqdır (Azərbaycan respubliksı Prezidentinin nitqi) // Dırçəliş XXI əsr. – 2005-2006. - №94-95.
1385. İlham Əliyev. Azərbaycan elminin inkişafına dövlət qayğısı daha da artırılmalıdır (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 60 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi. – Bakı: AMEA, 2005. - 16 s.
1386. İlham Əliyev. Azərbaycan elminin inkişafında Heydər Əliyevin rolu // Azərbaycan. – 2005. - 13 fevral.
1387. İlham Əliyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi məsələləri // Elm qəzeti. – Xüsusi buraxılış. – 2003.
1388. A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 60 illiyi münasibəti ilə nəşr olunur) /Tərt. G.Məmmədova; red. Y.Mahmudov, C.Bəhramov, E.Məhərrəmov. – Bakı: Təhsil, 2005. – 64 s.
1389. Abbasov A.A. Heydər Əliyev və Azərbaycanda Arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin inkişafı / Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərvətimizdir - onu qoruyub saxlamalıyıq. - Bakı: Nurlan, 2003. - 288 s.
1390. Abbasova A. Azərbaycan qadınları elm yollarında / Dövlətçilik müdrikliyi Azərbaycan müstəqillik yollarında mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları (Bakı: 2 may 2002-ci il), (tarixi tədqiqatlar faktlar və reallıqlar). - Bakı: Bakı Universiteti, 2002.
1391. Axundov A.A. Elm, mədəniyyət, maarif problemləri dövlət başçısının diqqətindədir // Xalq qəzeti. – 2004. – 2 noyabr.
1392. Axundov A.A. Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə qayğısı qəhrəmanlığa bərabər xidmət idi // Xalq qəzeti. – 2004. – 18 noyabr.
1393. Alimə, ziyahya qayğı elmin inkişafına diqqətdir // İki sahil. – 2006. –

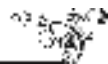

25 noyabr.

1394. Alimlər də «Heydər Əliyev ili»nə tərəfdardırlar // Xalq qəzeti. – 2003. – 23 yanvar.
1395. Azərbaycan elminin tarixində ilk kəşf qeydiyyatdan keçmişdir (Azərbaycan respubliaksı Prezidenti Heydər Əliyevin elmə göstərdiyi müstəsna diqqət) // Azərbaycan. – 2003. – 12 oktyabr.
1396. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. – Bakı: Azərbaycan, 2007. – 883 s.
1397. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası – 60. – Bakı: Elm, 2005. – 72 s.
1398. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (AMEA TİEA): f.1, s.19, iş. 8953.
1399. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi: f.2941, s.1, iş. 236.
1400. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi-təşkilati şöbəsinin cari arxivi. AMEA-nın 1999-cu ildəki fəaliyyəti haqqında hesabatı. – Bakı: 2000.
1401. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi-təşkilati şöbəsinin cari arxivi. AMEA-nın 2001-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabatı. – Bakı: 2002.
1402. Azərbaycan Respublikasının müstəqillik illərində kibernetika və informatika sahəsində əldə olunmuş elmi-texniki nailiyyətlər (1991-2011-ci illər). – Bakı: Elm, 2012.-244 s.
1403. Azərbaycan tarixinin problemləri: məqalələr toplusu / red. hey. İ.Əliyev və b.; AEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu, Azərbaycan Tarix Qurumu.- Bakı, 1993.- I hissə.- 140 s.
1404. Azərbaycan tarixinin problemləri: məqalələr toplusu / red. hey. İ.Əliyev və b.; AEA, A.A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu; Azərbaycan Tarix Qurumu.- Bakı, 1993.- II hissə.- 143 s.
1405. Azərbaycanın Dövlət müstəqilliyinin 10 illiyinə həsr olunmuş «Süverenlik, demokratiya, dövlət idarəçiliyi» mövzusunda elmi sessiyanın materialları (10 oktyabr, 2001-ci il) / red. S.T.Qəndilov və b. /Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası. – Bakı, 2002. – 163 s.
1406. Baxşəliyeva Gövhər. Azərbaycanşünaslığa töhfə (Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev milli elm qarşısında geniş üfüqlər açdı) // Azərbaycan. – 2003. – 26 fevral.
1407. Bayramov Qurban. Heydər Əliyev və Azərbaycan tarix elmi /elmi red. İ.M.Hüseynova.- Bakı: Təhsil, 2004. – 264 s.
1408. Cəbbarlı Ələkbər. Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məsələləri: tarix

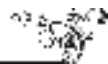
- üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis. İxtisas: 5503.02 /Azərbaycan Resp. Təhsil Nazirliyi, Naxçıvan Dövlət Un-ti.- Naxçıvan: 2013. – 174 s.
1409. Cəfərov Əsədullu. Heydər Əliyev və Azərbaycanda arxeologiya elminin inkişafı // Xalq qəzeti. – 2013. – 28 aprel.
1410. Əbilov Aydınxan. Heydər Əliyev məktəbi: elmi-kütləvi məqalələr / red. E.Əfəndiyev və b. - Bakı: MBM, 2013. – 123 s.
1411. Əhmədova Salatın. Heydər Əliyevin dil siyasəti / red. C.İsgəndər. - Bakı: İncə, 2010.- 212 s.
1412. Əhmədova Salatın. Heydər Əliyev və ədəbi-tarixi proses / red. T.Kərimli. - Bakı: Elm, 2013. – 156 s.
1413. Əliyev Akif. Heydər Əliyev və ədəbiyyatımız. - Bakı: Nurlan, 2007. - 307 s.
1414. Əliyev Vilayət. Heydər Əliyevin dil siyasəti / elmi red. N.Cəfərov.- Bakı: Nurlan, 2003.- 100 s.
1415. Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan folklorşünaslığının aktual problemləri: Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunur /AMEA, Folklor İn-tu; elmi red. M.Kazımoğlu (İmanov); tərt. K.Əliyev. - Bakı: Nurlan, 2013.- 190 s.
1416. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi: bibliografiya / tərt. A.Əliyeva-Kəngərli, G. Bağirova – Bakı: 2009.
1417. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. - Bakı: Elm, 1998. - 178 s.
1418. Əliyev Nəriman. Heydər Əliyev və Bakının Memarlığı. - Bakı: Ulduz, 2005. - 224 s.
1419. Heydər Əliyev və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları siyasəti /Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi. - Bakı: 2007. – 176 s.
1420. Heydər Əliyev. Azərbaycan elminin keşiyində: sənədlər və materiallar: 2 cildə: topla /Azərbaycan MEA, A.A.Bakıxanov adına tarix İnstitutu; layihənin rəhbəri, elmi red. və ön sözün müəll. Yaqub Mahmudov; burax məs. Ə.Q.Qasımov. I cild. – Bakı: Turxan, 2013. – 635 s.
1421. Heydər Əliyev. Azərbaycan elminin keşiyində: sənədlər və materiallar: 2 cildə: topla /Azərbaycan MEA, A.A.Bakıxanov adına tarix İnstitutu; layihənin rəhbəri, elmi red. və ön sözün müəll. Yaqub Mahmudov; burax məs. Ə.Q.Qasımov. II cild. – Bakı: Turxan, 2013. – 637 s.
1422. Heydər Əliyev və Azərbaycan memarlığının inkişafı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. – bakı: 2003. – 165 s.
1423. Hüseynov H. Heydər Əliyev Azərbaycanın tarixi - İlham Əliyev bu

- tarixin davamıdır / red. Ə. Əhədov.- Bakı: Araz, 2004. – 330s.
1424. Hüseynova Fərzanə. Müstəqillik dövründə Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin kulturoloji aspektləri: elm, təhsil, mədəniyyət / elmi red. M.Süleymanlı. - Bakı: Nurlan, 2007.- 302 s.
1425. Hüseynova Leyla. Heydər Əliyev irsində Azərbaycan tarixi məsələləri (Müstəqillik dövrü). – Bakı: Təhsil, 2011. – 258 s.
1426. Xankişiyeu Əli. Prezident Heydər Əliyev və onun siyasət məktəbi / red. R.Z.Xəndan, İ.Həmidov. - Bakı: Qorqud, 1995. – 56 s.
1427. XX-XXI: iki əsrin nadir dövlət xadimi və lideri: elmi sessiyanın materialları: 22 aprel 2009-cu il. - Bakı: Çarşıoğlu, 2003.- 228 s.
1428. Xudiyev Nizami. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. - Bakı: Təhsil, 1997. - 288 s.
1429. İsgəndərov Ramiz. İslahatlar şəraitində elmi-texniki tərəqqi və sosial-iqtisadi problemlər. i.ü.e. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 08.00.05 – Xalq təsərrüfatının iqtisadiyyatı və idarə edilməsi; 08 00.13 – İqtisadiyyatın riyazi və instrumental üsulları –Bakı: 2004.
1430. İsmayılov Əmrəli. Heydər Əliyev və milli ləyaqət fəlsəfəsi / elmi red. Ş.A.Qasımlı. - Bakı: Təbib, 1998. – 151 s.
1431. Kərimov Mahmud. Azərbaycan elminin inkişafında Heydər Əliyevin və İlham Əliyevin rolu / Heydər Əliyev irsi və Azərbaycanın müasir inkişafında İlham Əliyev mərhələsi: Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları (Lənkəran, 23-24 dekabr, 2006-cı il) // Azərbaycan. – 2007. – dekabr.
1432. Kərimov Mahmud. Heydər Əliyev fenomeni // Elm qəzeti. – Xüsusi buraxılış. – 2003.
1433. Kərimov Mahmud. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi // Drçəliş-XXI əsr. – 2004. – №74-75.
1434. Kərimov Mahmud. Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan elminin inkişaf strategiyası. Heydər Əliyev – 85 // Elm qəzeti. – 2008. – 10 may.
1435. Kərimov Mahmud. Müstəqil Azərbaycan elminin inkişaf konsepsiyası Heydər Əliyev milli siyasətinin tərkib hissəsi kimi // Heydər Əliyev irsi və Azərbaycanın davamlı inkişaf konsepsiyası. – Bakı: Azərbaycan, 2006.
1436. Kərimov Mahmud. O, elmimizin və mədəniyyətimizin böyük hamisi idi // Elm qəzeti. – 2004. – 28 dekabr.
1437. Qəndilov Seyfəddin. Dövlət İdarəçilik Akademiya Heydər Əliyev düşəsinin bəhrəsidir /elmi red. Ə.Həsənov; rəyçilər N.Cəfərov, V.Həbibəoğlu. - Bakı: Çarşıoğlu, 2005. – 444 s.
1438. Mahmudov Yaqub. İlham Əliyev və Azərbaycan tarix elmi /elmi red.

- Y.Gözəlova; texn red. M.Xanbabayeva /AMEA, A. A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.-. – Bakı: Turxan NPM, 2014. – 478 s.
1439. Maqsudov Fəraməz. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. - Bakı: Elm, 1998. - 260 s.
1440. Mehdiyev A.Ş. Heydər Əliyev Azərbaycan alimlərinin ihamvericisidir. - Elm, Xüsusi buraxılış. - 2003
1441. Mehdiyev Ramiz. Azərbaycan: Tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. - Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 2001. - 276 s.
1442. Mehdiyev Ramiz. İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış / red. Ə.Həsənov; bur. məsul B.Sadiqov. – Bakı, 2010. – 413 s.
1443. Məhərrəmov Aytən. Azərbaycan Respublikası tarixinin tarixşünaslığı (1991-2006-ci illər): fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5503.02 / BDU – Vətən tarixi – Bakı: 2015.
1444. Məmmədov Nazim. Heydər Əliyev və Dağlıq Qarabağın tarixi / elmi məs. Y.M.Mahmudov; AMEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.- Bakı: ADPU, 2012. – 220 s.
1445. Məmmədova Şəraban. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri : filol. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis-ya: 5716.01 /Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Naxçıvan Dövlət Un-ti.- Naxçıvan: 2014. – 153 s.
1446. Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərvətimizdir - onu qoruyub saxlamalıyıq // Elm qəzeti. – xüsusi buraxılış. - 2003.
1447. Mirzəyeva Bəyimxanım. Azərbaycanın Böyük Vətən Müharibəsində iştirakı tarixinin tarixşünaslığı: tarix n. e. dər. al. üçün dis-ya: 07.00.02 / M.Ə.Rəsulzadə ad. BDU., Tarix Fakültəsi. – Bakı, 1995. – 148 s.
1448. Muradov Allahyar. Azərbaycanda elmi-texniki kadr potensialının formalaşması və istifadəsi: iqt. e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dis-ya: 08.00.05 /AMEA, İqtisadiyyat İn-tu.- Bakı: 2003. – 183 s.
1449. Nadirov Asəf. Azərbaycan elminin böyük hamisi // Respublika. – 2003. – 31 yanvar.
1450. Nağıyev İ.M. Heydər Əliyev və Naxçıvanda elmin inkişafı (Heydər Əliyev-85) // Elm. – 2008. – 10 may.
1451. Novruzov Tərlan. Heydər Əliyev və ədəbiyyat məsələləri /T. C.Novruzov; elmi red. R.Hüseynov, B.Xəlilov.- Bakı: ADPU, 2007. – 399 s.
1452. Sadıqlı Ayşən. mummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili [Mətn] /A. Sadıqlı ; elmi red. Y. Seyidov. – Bakı: Mütərcim, 2011. – 177 s.
1453. Sədiyev İdris. Azərbaycan tarixindən məqamlar və Heydər Əliyev /

red. Y.Mahmudov, N.Q.Cəfərov; ön söz. Y.Mahmudov. - Bakı: Mars-Print, 2008. – 449 s.

1454. Tağıyev Əlikram. Azərbaycan milli gerçəkliyi və onun saxtalaşdırılmasının tənqidi (Tarix və müasirlik): fəls. e. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya: 09.00.11 / Azərbaycan EA, Fəlsəfə və Hüquq İn-tu. – Bakı: 1993.
1455. Yusifov Mübariz. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi. – Bakı, 1997. - 144 s.
1456. Zamanov Nağdəli. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti / red. M.Mahmudov. – Bakı: Elm və təhsil, 2014. – 496 s.

* *

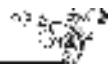
1457. Ильхам Алиев. Наука играет большое значение в развитии Азербайджана...10.11.2015 / <http://fnkaa.ru/>
1458. Абдуллаев Э.И. Наука в Азербайджане на новом этапе развития. Во все периоды руководства Азербайджаном общенациональный лидер Гейдар Алиев уделял пристальное внимание роли науки и развития государственности // Бакинский рабочий. – 2006. – 31 января.
1459. Мехтиев Ариф. Великое достижение нашего народа: роль Гейдара Алиева в развитии Азербайджанской науки и образования // Бакинский рабочий. – 2005. – 9 мая.
1460. Национальная Академия Наук – наше национальное достояние, которое мы обязаны хранить. Президент Азербайджана Гейдара Алиев принял президента Национальной Академии Наук М.Керимова // Бакинский рабочий. – 2003. – 3 января.
1461. Развитие науки и образования Азербайджана – плод грандиозной деятельности Президента Гейдара Алиева // Бакинский рабочий. – 2003. – 1 мая.

8.2. Təhsilin inkişafı

1462. Heydər Əliyev. 1997-1998-ci dərslərinin başlanması münasibətilə Bakının Yasamal rayonundakı 8 saylı məktəbdə keçirilən görüşdə nitqi // Azərbaycan. – 1997. – 2 sentyabr.
1463. Ağayev Əjdər. Nəsilərə örnək insan (Ulu öndər Heydər Əliyevin zəngin irsindən təhsil sahəsi üzrə araşdırma nəticələri) / red. Q.M.Paşayev. – Bakı: Mütərcim, 2016. – 128 s.
1464. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı. – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 1999. – 66 s.

1465. Bağirova Sevinc. Azərbaycan Respublikası ali təhsil sistemi beynəlxalq əlaqələrdə (1991-2006-ci illər): fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi - Bakı: 2012.- 167 s.
1466. Baxşəliyev Fərid. Heydər Əliyev və Azərbaycanın təhsil sistemində aparılan islahatların əsas istiqamətləri (problemin öyrənilməsinin müqayisəli-tarixi təcrübəsi): ped. e. üzrə fəls. d-ru e. dər. a. üçün təq. ol. dis. İxtisas: 13.00.01 / Azərbaycan Resp. Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Un-ti. - Bakı: 2009. – 153 s.
1467. Camalan Ahmet. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə cümhuriyyəti arasında təhsil əlaqələri (1991-2010): tarix üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis-ya. İxtisas: 5503.02 / AMEA, A.A.Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.- Bakı: 2012. – 175 s.
1468. Əliyeva Aynur. Heydər Əliyev Fondu və Azərbaycan Respublikasında Təhsil və səhiyyənin inkişafı : tarix üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis-ya: 07.00.02 / Azərbaycan Resp. Təhsil Nazirliyi, BDU.- Bakı, 2011. – 179 s.
1469. Əlizadə Məmməd. Heydər Əliyev inamı və idrakı. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006. - 228 s.
1470. Əlizadə Məmməd. Milli müdrikliyin Heydər Əliyev zirvəsi. - Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006. - 752 s.
1471. Hacıyev İsmayıl. Heydər Əliyev və milli-tarixi yaddaşın bərpası / red. İ.Həbibbəyli; AMEA, Naxçıvan bölməsi. - Bakı: Elm, 2003.-164 s.
1472. Hacıyeva Zemfira. Qarabağ və İrəvan xanlıqlarının Tarixşünaslığı: e. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas 5503.02 – Vətən tarixi /AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu. – Bakı: 2013. – 322 s.
1473. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. - Bakı: Elm, 1998. - 195 s.
1474. Heydər Əliyev Fondu. Elm və təhsil... <http://www.heydar-aliev-foundation.org/az/content/blog/56/>
1475. Heydər Əliyev və milli qiymətləndirmə sistemimiz /Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası; tərt. ed. R.H.Novruzov.- Bakı: Şərq-Qərb, 2013. – 51 s.
1476. Heydər Əliyev və rabitəmizin intibahı: 1992-1997-ci illər /S.Abasbəyli; baş red. Ə.Məmmədov; red. S.Mikayılcızı.- Bakı: Ziya, 2010.- 623.
1477. Heydər Əliyev: Təhsil, Bilik, Məktəb.- Bakı: Müəllim, 2006. - 386 s.
1478. Həbibbəyli İsa. Heydər Əliyev və Naxçıvan Dövlət Universiteti. - Bakı: Qeyrət, 2002. - 80 s.

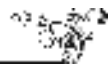
1479. Heydər Əliyevin həyatı və fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə Naxçıvan Dövlət Universiteti /red. Z.Vəliyev, M.Rzayev; rəyçi: İ.Hacıyev. – Naxçıvan: Qeyrət, 1998. – 54 s.
1480. Hümətov Ə. Təhsilimizin tərəqqisi yolunda. - Bakı: Elm və təhsil, 2014.-270 s.
1481. İsmayılova Nigar. Müstəqillik illərində Azərbaycanda ibtidai təhsilin inkişafı /elmi red. Ə.Ə.Ağayev.-Bakı: Mütərcim, 2013.-164 s.
1482. Qaffarov Tahir. Azərbaycanın ən yeni tarixi : XX əsrin sonları - XXI əsrin əvvəlləri / Bakı: GISO Enterprise MMC, 2006. - 275 s.
1483. Quliyeva Səidə. Heydər Əliyevin əsərləri Azərbaycan Respublikasının İslam Konfransı Təşkilatı ilə əlaqələrini öyrənmək üçün mənbə kimi: fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi.- Bakı:2014
1484. Qurbanov Afat. Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsilinin inkişafı. – Bakı: Gənclik, 1997. – 36 s.
1485. Mahmudova Gülnaz. Azərbaycan Respublikasının dövlət ali təhsil sistemində humanitar sahələr üzrə kadr hazırlığı (1991-2005-ci illər): tarix üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya. İxtisas: 5503.02 /AMEA, A. A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu.- Bakı: 2016.
1486. Məhərrəmov Abel. Bakı Dövlət Universitetində elm və təhsilin böyük hamisi // Elm qəzeti. – Xüsusi buraxılış. – 2003.
1487. Məhərrəmov Abel. Təhsilin və elmin ən böyük himayədarı // Azərbaycan. – 2005. – 9 may.
1488. Mərdanov Misir. Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. - Bakı: Təhsil, 2006.- 300 s.
1489. Mərdanov Misir. Azərbaycan təhsil tarixi. III cild: Müstəqillik illəri / elmi red. F.Qədirov; red. G.Ə.Mehdiyeva, L.İmaməliyeva. – Bakı: Təhsil, 2011. - 672 s.
1490. Mərdanov Misir. Azərbaycan təhsil tarixi. IV cild : Müstəqillik illərində ali təhsil / elmi red. F.Qədirov; red. G.Ə.Mehdiyeva, L.İmaməliyeva Bakı: Təhsil, 2012. - 912 s.
1491. Mərdanov Misir. Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsili // Əliyev H.Ə. Təhsil millətin gələcəyidir. – Bakı: Təhsil, 2002.
1492. Mərdanov Misir. Heydər Əliyev və Bakı Dövlət Universiteti. - Bakı: BDU,1998. - 183 s.
1493. Milli müstəqilliyimizin yetirməsi: 1992-2012 /Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası. – Bakı: Şərq-Qərb, 2012. – 271 s.
1494. Səmədov Abbas. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanda təhsilə və təhsil xadimlərinə qayğısı / red. S.C.Şükürov; rəyçi.

- Q.M.Namazov, X.H.Yusifli, S.P.Pirsultanlı; Azərbaycan Resp. Təhsil Nazirliyi, Gəncə Dövlət Un-ti. - Gəncə, 2010. - 498 s.
1495. Tağıyev İlqar. Heydər Əliyev və müasir Azərbaycanda təhsil / elmi red. H.M.Hacıyeva. - Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2014. - 312 s.
1496. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanda təhsilə və təhsil xadimlərinə qayğısı /A.Səmədov; red. S.C.Şükürov; rəyçi. Q.M.Namazov, X.H.Yusifli, S.P.Pirsultanlı; Azərbaycan Resp. Təhsil Nazirliyi, Gəncə Dövlət Un-ti. – Gəncə, 2010. – 498 s.

8.3.Milli-mənəvi dəyərlərin dirçəldilməsi və qorunması

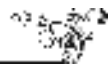
1497. Heydər Əliyev. Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir /Heydər Əliyev; red. hey. A.Paşazadə və b.; ön söz R.Əliyev; «İrşad» İslam Araşdırmaları Mərkəzi.- Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1999. – 165 s.
1498. Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı: nitqlər, məruzələr, çıxışlar / tərt. V. Quliyev.- Bakı: Ozan, 1999.- 496 s.
1499. Heydər Əliyev. Mənəviyyat, mənəvi dəyərlər, mənəvi tərbiyə /Azərbaycan Müəllimlər İn-tu, Heydər Əliyev-Təhsil, Bilik, Mənəviyyat, İctimai Tədqiqatlar Mərkəzi; ideya müə. və elmi red. A. Naxçıvanlı. Bakı: Müəllim, 2011. – 635 s.
1500. Adil Abdulla, Əl-Fərah. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlər /elmi red. və ön sözün müəll. A.Paşazadə; Dizayn. M.Xəlilov. - Bakı: Qismət, 2007. – 108 s.
1501. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin Cari arxivi (ARMN CA). 1993-2003-cü illər üçün hesabatlar.
1502. Əl-Fələh. A.A. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlər. – Bakı: Qismət, 2007. – 108 s.
1503. Ələkbərova Nigar. Mədəniyyət və siyasət. - Bakı: Azərbaycan, 2000. - 288 s.
1504. Əliyev Qoşqar. Heydər Əliyev və milli mentalitet fəlsəfəsi. - Bakı: Qismət, 2003. - 248 s
1505. Əliyev R.Y. Heydər Əliyev, din və mənəvi dəyərlər.- Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998. - 82 s.
1506. Əliyeva Nurlana. Müstəqillik ərəfəsi və mədəni inqilab dəyərləri.–Bakı: Azərnəşr, 2008.– 367 s.
1507. Hacıyev İsmayıl. Heydər Əliyev və milli-tarixi yaddaşın bərpası / red. İ.Həbibbəyli; AMEA, Naxçıvan bölməsi. - Bakı: Elm, 2003.-164 s.
1508. Heydər Əliyev mədəni irsimizin keşiyində: 2 cildə, I kt. - Bakı:

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi, 2001. – 440 s.
1509. Heydər Əliyev mədəni irsimizin keşiyində: 2 cilddə, II kt. - Bakı: Bakı nəşriyyatı, 2001. - 548 s.
1510. Heydər Əliyev siyasəti: Tolerantlıq: çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər /Azərbaycan Resp. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi; ön söz M. Qurbanlı; burax. məsul S.Salahlı (Aran). – Bakı: Elm və təhsil, 2015. – 502 s.
1511. Heydər Əliyev və Azərbaycan /Yeni Azərbaycan Partiyası. İcra Katibliyi. – Bakı: Azərbaycan, 2008. – 838 s.
1512. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı: Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin 75 illiyinə həsr edilir / red. B.Nəbiyev; bur. məs. N.Cabbarlı; AMEA Nizami Gəncəvi ad. Ədəbiyyat İn-tu. - Bakı: Şərq-Qərb, 2009.- 245 s.
1513. Heydər Əliyev və Azərbaycan incəsənəti. - Bakı: Elm, 2000. - 124 s.
1514. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi /elmi red. və ön sözün müəllifi: R.Ə.Mehdiyev; tərt. S.Xəlilov. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2002.-232 s.
1515. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər: Beynəlxalq konfrans: 3-4 aprel 2007-ci il: Bakı, «Gülüstən» sarayı / Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi; tərt. G. İsmayılov; red. H.X.Orucov, S.A.Nəzərli.- Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007.- 424 s.
1516. Heydər Əliyev və ədəbiyyat məsələləri. - Bakı: ADPU, 2007.-399 s.
1517. Heydər Əliyev və mədəni irs: İzomaterial /Azərbaycan Resp. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi; ideya müəl. Ə.Qarayev; layihənin rəhbəri V.Əliyev; nəşrin red. T.Vəliyev, K.Cəfərov; nəşrin tərtibatçıları Z.Sankina, A.Əmirov; bədii tərtibat və dizayn V.Əli. – Bakı, 2014. – 272 s.
1518. Heydər Əliyev və mədəniyyət: 3-cilddə: müraciətlər, çıxışlar, müsahibələr, təbriklər, məlumatlar /layihənin rəhbəri və ön sözün müəl. Ə.Qarayev; tərt. ed. S.Məmmədaliyeva, T.Əhmədov; red. L.Məmmədova. I cild: 1969-1982, 1993-1996. Bakı: Nurlar, 2008. – 504 s.
1519. Heydər Əliyev və mədəniyyət: müraciətlər, çıxışlar, müsahibələr, təbriklər, məlumatlar: 3 cildə, II cild: 1997-1998.- Bakı: Nurlan, 2008. - 520 s.
1520. Heydər Əliyev və mədəniyyət: müraciətlər, çıxışlar, müsahibələr, təbriklər, məlumatlar: 3 cildə, III cild: 1999-2003. - Bakı: Nurlan, 2008. - 536 s.
1521. Heydər Əliyev və muzeylərimiz. - Bakı: Nur, 1999. - 90 s.
1522. Heydər Əliyev: mənəviyyat, mənəvi dəyərlər, mənəvi tərbiyə /Azər-

- baycan Müəllimlər İn-tu, Heydər Əliyev-Təhsil, Bilik, Mənəviyyət, İctimai Tədqiqatlar Mərkəzi ; ideya müəl. və elmi red. A.Naxçıvanlı. - Bakı: Müəllim, 2011. – 635 s.
1523. Xələfov Abuzər Alı oğlu. Heydər Əliyev və Azərbaycanda kitabxana işi / elmi red. T.X.Musayeva; red. K.İ.Aslan, L.A.Məmmədova.- Bakı: Azərnəşr, 2006.- 312 s.
1524. İsmayılov Əmrəli. Heydər Əliyev və milli ləyaqət fəlsəfəsi / elmi red. Ş.A.Qasımlı. - Bakı: Təbib, 1998. – 151 s.
1525. 20 ilin təntənəsi: milli siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət (Azərbaycanın 1991-2011-ci illərdə siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət sahəsində qazandığı uğurlar) / red. Ü.Məmmədli; burax. məs. N.Pənahlı.- Bakı: Şərq-Qərb, 2011. – 178 s.
1526. Kazımzadə Aydın. Heydər Əliyev və kinomatoqraf. - Bakı: Mütərcim, 2007. - 203 s.
1527. Kərimov İnqilab. Heydər Əliyev: sənət, sənətkarlar və sənətkarlıq haqqında. - Bakı: Ulu, 2005. - 228 s.
1528. Qaralov Zəhid. Heydər Əliyev - milli ləyaqət ölçüsü. – Bakı: Təhsil, 2015. – 405 s.
1529. Quliyeva Xatirə. Heydər Əliyev və mənəvi-estetik dəyərlər / Elmi red. və ön sözün müəllifi: V.Həbiboglu. Bakı: Azərnəşr, 2002. – 176 s.
1530. Qurbanova Kəmalə. Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət tarixindən (1991-2012): fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5503.02 /BDU – Vətən tarixi – Bakı: 2015.
1531. Mədəniyyət və mədəniyyət işçilərimizin hamisi. – Bakı: Nirlan, 2007. – 424 s.
1532. Mədəniyyət və turizm fəaliyyətinə aid Qanunlar toplusu. – Bakı: Səda, 2007. – 197 s.
1533. Məmmədov Həbil. Azərbaycan-Şərqi Avropa ölkələri arasında mədəni əlaqələr (1991-2008).- Bakı: 2013. – 338 s.
1534. Məmmədov İlqar. Mənəvi dəyərlərin fəlsəfi təhlili və Azərbaycan reallıqları: fəls. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis-ya: 09.00.11 / BDU. – Bakı: 2002.- 111 s.
1535. Məmmədov Ramiz. Heydər Əliyev və milli mənəviyyətimiz / elmi red. D.Dəmirli. - Bakı: Nasir, 2004. – 104 s.
1536. Məmmədov Zəhid. Demokratik cəmiyyət quruculuğunun ictimai-siyasi, sosial və mənəvi problemləri: dərs vəsaiti / red. H.T.Mustafayeva; rəyçi. N.M.Cəlilova, Ş.Qasımlı, X.H.Orucov. – Bakı: İqtisad Universiteti, 2012. – 229 s.
1537. Pişnamazzadə Samir. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasında

- milli-mənəvi dəyərlərin qorunması: fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 07.00.02. – Vətən tarixi – Gəncə: 2008. – 168 s.
1538. Sadıqlı Ayşən. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı: kitab ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunur /A.Ə.Sadıqlı ; elmi red. T.Hüseynoğlu, M.Vəliyev. - Bakı: Mütərcim, 2013.. – 304 s.
1539. Ulu öndərin anadan olmasına həsr olunmuş «Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər» Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları: 3-5 may 2016-cı il. I hissə.- Bakı: Mütərcim, 2016. – 422 s.
1540. Ulu öndərin anadan olmasına həsr olunmuş «Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər» Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları: 3-5 may 2016-cı il. II hissə.- Bakı: Mütərcim, 2016. – 437 s.
1541. Ulusel Rahid. Heydər Əliyev və Azərbaycan. - Bakı: Elm, 2004. – 148 s.

* * *

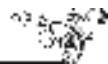
1542. Гейдар Алиев и религиозная политика в Азербайджане: реальности и перспективы /Государственный Комитет по Работе с Религиозными Образованиями Азербайджанской Республики; под общ. ред. Г.Оруджева; сост. Г.Исмаилов; ред. С.Назарлы; ред пер. на рус. яз. Р.Новрузов; худож. А.Гусейнов; дизайн. М.Бахман. - Баку: Абилов, Зейналов и сыновья, 2007. – 399 с.
1543. Исмаилов Амурали. Гейдар Алиев: философия национального достоинства /А.Гошгар; науч ред. Ш.А.Касумлы. - Баку: Тəбиб, 1998. – 183 с.
1544. Мирзоева Светлана. Гейдар Алиев: Искусство прошло через всю мою жизнь.- Баку: ОКА Офсет, 2004. – 256 с.
1545. Оруджев Г.Х. Гейдар Алиев и национальная политика Азербайджана. - Баку: Шарг-Гарб, 2001. - 168 с.

8.4.Gənclər siyasəti

1546. Heydər Əliyev. Azərbaycan gənclərinin I forumunda nitq // Azərbaycan. – 1996. – 3 fevral.
1547. Heydər Əliyev. Azərbaycan gənclərinin II forumunda nitq. Heydər Əliyev və Müstəqil Azərbaycan gəncliyi. - Bakı: Qap-Poliqraf, 2003. - 368 s.
1548. Heydər Əliyev. Hər bir Azərbaycan gənci müstəqil dövlətimizin fəal qurucusu olmalıdır. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin

- Birinci Forumunda Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin nitqi: (2 fevral 1996-cı il). - Bakı: Hərbi, 1996. – 48 s.
1549. Azərbaycan gənclərinin II Forumu: 2-3 mart 1999-cu il. - Bakı: Azərbaycan, 2000. - 224 s.
1550. Azərbaycan Prezidentinin gənclərlə görüşü: 1 fevral 1997-ci il / Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi.- Bakı: Sabah, 1997.- 104 s.
1551. Azərbaycan Respublikasında Dövlət Gənclər Siyasəti. İnformasiya bülleteni. – Bakı: Elm, 2000. – №6.
1552. Azərbaycanın gələcəyi etibarlı əllərdədir: Gəncliyə atalıq qayğısı /Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi. – Bakı: Azərbaycan, 1999. – 152 s.
1553. Azərbaycanın gəncliyi, Azərbaycanın gələcəyi. – Bakı: Azərənşr, 2003. – 43 s.
1554. Cəfərov Həmzə. Azərbaycanda (XX əsr). – Bakı Nurlan, 2009. – 458 s.
1555. Cəfərov Həmzə. Azərbaycanda gənclər hərəkəti yeni inkişaf mərhələsində (1990-2007-ci illər). - Bakı: Adiloğlu, 2007. - 224 s.
1556. Dövlət Gənclər Siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // Azərbaycan. – 1999. – 29 iyul.
1557. Dövlət Gənclər Siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı: İdeal-Print, 1999. – 62 s.
1558. Forumdan foruma: Azərbaycan Respublikası gənclərinin II forumuna həsr olunur /burax. məsul.Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyinin mətbuat xidməti. - Bakı: Azərbaycan, 1999. – 32 s.
1559. Hacıyev Rəhman. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasında gənclər siyasəti (1993-2003-cü illər): tarix üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis-ya. İxtisas: 5503.02 / AMEA, Naxçıvan Bölməsi.- Naxçıvan, 2012.- 165 s.
1560. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan gəncliyi. - Bakı: QAPP-Poliqraf korporasiyası, 2003. - 368 s.
1561. Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərdir. Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci forumu: 2 fevral 1996-cı il /Burax. məsul N.İbrahimov. - Bakı: Azərbaycan, 1996. – 136 s.

8.5. Azərbaycan diasporunun formalaşması

1562. Heydər Əliyev. Azərbaycan bütün azərbaycanlıların vətənidir: Azərbaycanlıların Ümumrusiya konqresində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi (Moskva, 22 iyun 2000-ci il). - Bakı: Azərbaycan, 2000. – 144 s.
1563. Heydər Əliyev. Azərbaycançılıq - birliyimizin əsasıdır: 2001-ci il noyabrın 9-10-da Bakıda keçirilmiş Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında və «Gülüstən» sarayındakı rəsmi qəbulda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi.- Bakı: Azərbaycan, 2002.- 34 s.
1564. Heydər Əliyev. Dünya Azərbaycanlılarına: müraciət, nitq. Dünya Azərbaycanlılarının həmrəylik və birlik günü haqqında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin qərarı. - Bakı: Azərbaycan, 1998. – 79 s.
1565. Azərbaycan diasporuna dövlət qayğısı / /ön söz. N. İbrahimov; tərt. Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. - Bakı: Çarşıoğlu, 2003. - 301 s.
1566. Babanlı Yəhya. Azərbaycan diasporunun dövlətlərarəsi münasibətlərin inkişafında rolu (1991-2011): fəls. d-ru a. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya. İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi /AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu. – Bakı: 2015.
1567. Hacıyev İsmayıl. Sərhəd hərəkətindən dünya azərbaycanlılarının həmrəqyliyi və birliyinə doğru // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xəbərləri. – 2005. – №1.
1568. Həbibəyev Vəli. Heydər Əliyev və Azərbaycan diasporu / red. və ön sözün müəll. V.Arzumanlı; AMEA, Beynəlxalq Münasibətlər İn-tu. Bakı: Qartal, 2001. – 358 s.
1569. Həbibəyev Vəli. Heydər Əliyev və Azərbaycan diasporu /red. və ön sözün müəll. V. Arzumanlı ; rəyçi Ə. Tağıyev, Milli Münasibətlər İnstitutu. Bakı: Qartal, 1999. – 120 s.
1570. İbrahimov Əli. Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri / elmi red. Ə.Tağıyev; elmi məsləhətçi Ə.Abbasov.- Bakı: Avropa, 2016. – 179 s.
1571. Məcidov Vəli. Heydər Əliyev və Azərbaycan diasporu. - Bakı: Qartal, 2001. - 360 s.
1572. Orucov Hidayət. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. – Bakı: Şərq-Qərb, 2001. - 160 s.

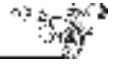
1573. Seyidbəyli Məryəm. Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporunun formalaşması və inkişafı (1988-2007): e. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. diss-ya.İxtisas: 07.00.02– Vətən tarixi/AMEA Naxçıvan Bölməsi. – Bakı: 2011.
1574. Şəmsizadə Nizaməddin. Azərbaycançılıq (Azərbaycan xalqının milli ideologiyası / red. K.Talıbzadə. – Bakı: Nurlar NPM, 2006. -192 s.

* * *

1575. Гулиев Фарид. Диаспоральная политика Гейдара Алиева и её успешное продолжение (1993-2011 гг.): дис-я д-ра филос. по истории: 5503.02 /НАН Азерб., Ин-т. Истории им. А.А.Бакиханова.- Баку, 2014.
1576. Сеидбейли Мариам. Азербайджанская диаспора в России: особенности, тенденции ормирования и развития (1988-2010 гг.) /науч. ред. Я.М.Махмудов; НАНА, Ин-т Историиим. А.А.Бакиханова.- Баку: Шарп-Гарб, 2011.- 576 с.

8.6. Azərbaycan Respubliaksı yeni informasiya məkanında

1577. Heydər Əliyev. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti) // Dirçəliş – XXI əsr. – 2001. – yanvar-mart.
1578. Aslanov Aslan. Azərbaycan yeni informasiya məkanında ulu öndər Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi prinsiplər əsasında möhkəmlənir...www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/may/117900.htm
1579. Aslanova Rəbiyyə. XXI əsr: Yeni mədəniyyət məkanına inteqrasiya. – Bakı: Nurlan, 2007, 440 s.
1580. Azərbaycan Respublikasının müstəqillik illərində kibernetika və informatika sahəsində əldə olunmuş elmi-texniki nailiyyətlər (1991-2011-ci illər). - Bakı: Elm, 2012.-244 s.
1581. Fenomen. – Bakı: Oskar, 2003. – 272 s.
1582. Gələcək gənclərindir. – Bakı: Azərbaycan. - 2004. – 496 s.
1583. Heydər Əliyev ideyaları XXI əsrdə. Azərbaycanın inkişaf yolu /Yeni Azərbaycan Partiyası İcra Katibliyi. – Bakı: Azərbaycan, 2009.
1584. Heydər Əliyev və Azərbaycanın müasirləşmə strategiyası /Yeni Azərbaycan Partiyasının İcra Katibliyi. - Bakı : Azərnəşr, 2011. - 952 s.

1585. Heydər Əliyev və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları siyasəti /Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi. - Bakı: 2007. – 176 s.
1586. Heydər Əliyev və rabitəmizin intibahı: 1992-1997-ci illər /S.Abasbəyli; baş red. Ə.Məmmədov; red. S.Mikayılızı.- Bakı: Ziya, 2010.- 623.
1587. İlham Əliyev bu günün və gələcəyin uğur faktorudur. II kitab. – Bakı: Azərbaycan,2001. – 552 s.
1588. Qloballaşan dünyada informasiya hamı üçün. – Bakı: Şərq-Qərb, 2009. – 480 s.
1589. Mehdiyev Ramiz. Qloballaşma dövrünün tələbləri. – Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2005. – 464 s.
1590. Mehdiyev Ramiz. Modernləşmə xətti yenə də gündəlikdədir. – Bakı: Şərq-Qərb, 2008. – 224 s.

* * *

1591. Мехтиев Рамиз. Азербайджан: вызовы глобализации. -Баку: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2004. - 584 s.

* * *

1592. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi-təşkilati şöbəsinin cari arxivi. AMEA-nın 1999-cu ildəki fəaliyyəti haqqında hesabatı. – Bakı: 2000.
1593. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi-təşkilati şöbəsinin cari arxivi. AMEA-nın 2001-ci ildəki fəaliyyəti haqqında hesabatı. – Bakı: 2002.
1594. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin Cari arxivi (ARMN CA). 1993-2003-cü illər üçün hesabatlar.
1595. Dövlət Torpaq Komitəsinin Cari Arxivi. Mətbuat xidməti və analitik informasiya mərkəzinin materialları. – Bakı: 2009.
1596. Humanitar tədqiqatlar cəmiyyətinin cari arxivi. III sektorun inkişafı haqqında illik hesabatlar.- 1993-2003-cü illər, v.17. - Bakı: 1999.
1597. Qaçqınlarla iş aparan Dövlət Komitəsinin cari arxivi: 1991-ci ilə dair hesabat qovluğu. M.21.
1598. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi (NMRDA): f.6, s.12, iş, 127.

* * *

1599. <http://www.anl.az/medeniyyet2008/iyunmedeniyyet/2008/iyun78.html>
1600. <http://azeri.azerbaijan.usembassy.gov/pr031904az.html>

1601. <http://www.heydar-aliyev-foundation.org/az/> - - Heydər Əliyev Fondu.
1602. <http://heydar-aliyev-foundation.org/ru> - Heydar Aliyev Foundation
1603. <http://www.heydar-aliyev-foundation.org/az/content/blog-/73/M%C9%99d%C9%99niyy%C9%99> -Heydər Əliyev Fondu. Mədəniyyət.
1604. http://www.azerbaijan.az/_History/_Middle/middle_08_a.htm - Heydər Əliyev yolunun davamçısı.
1605. <http://www.president.az> - Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin rəsmi İnternet səhifəsi...
1606. <http://www.ru.president.az> - Официальный сайт президента Азербайджанской.
1607. [https://az.wikiquote.org/wiki_-İlham Əliyev. Sitatlar...](https://az.wikiquote.org/wiki_-İlham_Əliyev._Sitatlar...)
1608. www.azstat.org
1609. www.heydaraliyev.az
1610. [www.http:mehriban-aliyeva.org](http://www.mehriban-aliyeva.org)
1611. www.huffingtonpost.com/Jason-katz/agame-palyed-smartyer-b-422401.html

* * *

1612. «Azadlıq» qəzeti – müxtəlif illər
1613. «Azərbaycan» qəzeti - müxtəlif illər
1614. Azərbaycan dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri. Xüsusi buraxılış. – Bakı: APDU, 2006. – 192 s.
1615. «Ekran-efir. – 1998. – 16-22 noyabr
1616. Ekspress-xronika – 1991, №9 (186)
1617. «Capital»- 1997, №1
1618. «Gaspian Energy»– 1998-2003.
1619. «Həyat» qəzeti - müxtəlif illər
1620. «Xalq qəzeti»- müxtəlif illər
1621. «Xəzər» qəzeti (Türkiyə), 1990, 1 may.
1622. «İstiqlal»– AXC-nin Şəki şöbəsinin orqanı, №1
1623. «Kommunist»- müxtəlif illər
1624. «Müxalifət»– 1992, 28 mart.
1625. «Respublika», 2002
1626. «Səs»– 1990-1992-ci illər
1627. «Sovet Naxçıvanı» - müxtəlif illər
1628. «Şərq»- müxtəlif illər
1629. «Şərq qapısı»- müxtəlif illər
1630. «Şimali Qafqaz»(Münhen) – 1938, №55-56

- 1631. «Türkiyə» qəzeti. – 1194, 17 fevral.
- 1632. «Vətən səsi»- müxtəlif illər
- 1633. «Yeni Azərbaycan»– 1994, 17 fevral.
- 1634. Tarix və onun problemləri: nəzəri, elmi metodik jurnal. - 1998. – №2.
- 1635. Tarix və onun problemləri: nəzəri, elmi metodik jurnal. - 2003. – №2.
- 1636. «Бакинский рабочий» - müxtəlif illər
- 1637. «Зеркало» - 2005, 26 yanvar
- 1638. «Комсомольская правда» - müxtəlif illər
- 1639. «Труд»– 1988, 22 iyul.

MÜNDƏRİCAT

BAŞ REDAKTORDAN	5

MÜSTƏQİLLİK TARİXİMİZİN HEYDƏR ƏLİYEV DÖVRÜ <i>(Giriş məqaləsi - AMEA-nın müxbir üzvü Y.M.Mahmudov).....</i>	8

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN XALQININ DÖVLƏTÇİLİK

ƏNƏNƏLƏRİ TARİXİNDƏN: dövlətçilik tariximiz və
müstəqilliyin bərpası uğrunda mübarizənin əsas mərhələləri
(AMEA-nın müxbir üzvü Y.M.Mahmudov).....

1.1. Ən qədim zamanlardan islam dininin qəbuluna qədərki dövrə Azərbaycan dövlətçiliyi	32
1.2. Azərbaycan dövlətçiliyi islam dininin qəbulundan sonrakı dövrə	43
1.3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Şərqdə ilk parlamentli respublika (1918-ci il may - 1920-ci il aprel)	56
1.4. Azadistan məmləkəti: Cənubi Azərbaycan Milli Hökuməti (1920-ci il aprel - sentyabr).....	73
1.5. Şimali Azərbaycanda kommunist rejimi və Heydər Əliyevin Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini davam etdirməsi: milli oyanış və müstəqilliyə doğru böyük dönüş illəri (1920-ci il 28 aprel - 1991-ci il 18 oktyabr)	80

II FƏSİL

AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN

BƏRPASI: müstəqilliyimiz itirilmək təhlükəsi ilə üz-üzə və
Heydər Əliyevin başçılığı ilə qurtuluş hərəkəti (1991-1993)
(AMEA-nın müxbir üzvü Y.M.Mahmudov).....

	106

III FƏSİL

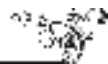
MÜSTƏQİLLİYİN İLK İLLƏRİNDƏ DAXİLİ

VƏZİYYƏT VƏ HAKİMİYYƏT BÖHRANİ.

DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN QORUNUB

SAXLANMASI UĞRUNDA MÜBARİZƏ (1993-1995).....

3.1. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və onun daxili siyasi vəziyyətə təsiri (t.ü.f.d. C.Ə.Bəhramov)	133

- 3.2. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Naxçıvan Muxtar Respubli-
kasında milli dövlət quruculuğu (*t.ü.e.d. Ə.Q.Qasimov*) 138
- 3.3. Cəbhədə vəziyyət (1993-1994) (*t.ü.f.d. C.Ə.Bəhramov*) 156
- 3.4. Dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısının alınması
(*t.ü.f.d. C.Ə.Bəhramov*)..... 164

IV FƏSİL

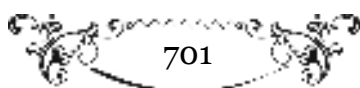
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA HÜQUQİ DÖVLƏT VƏ DEMOKRATİK CƏMİYYƏT QURUCULUĞU..... 168

- 4.1. Hüquq mühafizə sisteminin möhkəmləndirilməsi
(*h.ü.e.d. F.M.Ələsgərov*)..... 168
- 4.2. İnsan hüquqları və azadlıqlarının təmin edilməsi
(*f.ü.e.d. R.N.Aslanova*)..... 188
- 4.3. Milli təhlükəsizliyin təmin olunması. Ordu quruculuğunun
davam etdirilməsi. (*h.ü.e.d. F.M.Ələsgərov*) 201
- 4.4. Çoxpartiyalı siyasi sistem və demokratik seçkilər
(*h.ü.f.d. S.D.Novruzov*)..... 212
- 4.5. YAP Azərbaycan cəmiyyətinin aparıcı siyasi qüvvəsidir.
(*s.e.ü.f.d. Ə.C.Əhmədov*)..... 221
- 4.6. Azərbaycan Respublikasında üçüncü sektorun inkişafı
(*t.ü.f.d. İ.Z.Əliyev*)..... 248

V FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SOSİAL-İQTİSADI İNKİŞAFI..... 264

- 5.1. Yeni iqtisadi sistemə keçid və iqtisadi siyasətin formalaşması
(*t.ü.f.d. T.K.Musayeva*)..... 264
- 5.2. Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı
(*t.ü.f.d. T.K.Musayeva*)..... 273
- 5.3. Aqrar islahatlar (*t.ü.f.d. İ.Y.Həsənov*) 283
- 5.4. Azərbaycan Respublikasının neft siyasəti
(*t.ü.f.d. C.Ə.Bəhramov, t.ü.f.d. Ə.B.Mehdiyev*)..... 295
- 5.5. Maliyyə-kredit siyasəti və bank sisteminin inkişafı
(*i.ü.e.d. İ.H.Aliyev*)..... 307
- 5.6. Xarici iqtisadi əlaqələr (*t.ü.f.d. R.Ə.Quliyev*)..... 321

VI FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA

SOSIAL SİYASƏT 334

- 6.1. Əhalinin sosial rifahı (*t.ü.e.d. H.Rəcəbli*) 334
 6.2. Səhiyyənin inkişafı (*t.ü.f.d. İ.Y.Həsənov*) 340
 6.3. İdmanın inkişafı (*Ç.M.Hüseynzadə*) 346
 6.4. Ekoloji vəziyyət (*t.ü.f.d. İ.Y.Həsənov*) 366
 6.5. Demografik vəziyyət (*t.ü.f.d. K.N.İsmayılov*) 374

VII FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ

XARİCİ SİYASƏTİ (*t.ü.e.d., professor Ə.M.Həsənov*) 385

- 7.1. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin
 əsas istiqamətləri 385
 7.2. Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri ilə
 bərabərhüquqlu qarşılıqlı münasibətləri: ikitərəfli və
 çoxtərəfli əlaqələr, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq 404
 7.3. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi
 probleminin həlli istiqamətində fəaliyyət 440

VIII FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA

MİLLİ MƏNƏVİ HƏYAT 462

- 8.1. Elmin inkişafı (*t.ü.f.d. T.S.Kərimova-Koçayeva*) 462
 8.2. Təhsilin inkişafı (*t.ü.f.d. İ.Y.Həsənov*) 475
 8.3. Milli-mənəvi dəyərlərin dirçəldilməsi və qorunması
 (*Akademik İ.M.Hacıyev, t.ü.f.d. N.R.Axundova*) 481
 8.4. Gənclər siyasəti (*t.ü.f.d. K.N.İsmayılov*) 489
 8.5. Azərbaycan diasporunun formalaşdırılması siyasəti
 (*t.ü.e.d. M.H.Seyidbəyli*) 501
 8.6. Azərbaycan Respublikası yeni informasiya məkanında
 (*A.Ə.Aslanov*) 514

Əlavə: FOTO-SƏNƏDLƏR 522

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

(*fil.ü.f.d. Z.İ.Əliyeva, t.ü.f.d. A.S.Rüstəмова*) 569

MÜNDƏRİCAT 700

**AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASININ
TARİXİ**
(1991-2003)

1-ci cild

Format 70x100 ¹/₁₆. F.ç.v. 44.

Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi